

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
ДРОГОБИЦЬКИЙ ОСЕРЕДОК УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО
ТОВАРИСТВА ІМЕНІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
ІНСТИТУТ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ
(Дрогобицька філія)

ДРОГОБИЦЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

Засновано 1994 року

Випуск VIII

Дрогобич
КОЛО
2004

ББК – 63,3 (4 УКР)
УДК 908 (477.83) (082)
Д – 75

Рекомендовано до друку Вченою радою
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
Збірник зареєстровано Державним комітетом інформаційної політики, телеба-
чення та радіомовлення України. Свідоцтво сер. КВ, № 5063 від 23.04.2001 р.

Постановою Президії ВАК України (№ 2-05/9 від 14.11.2001 р.) збірник
включено до Переліків наукових видань ВАК, в яких можуть публікуватися
результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і канди-
дата історичних наук (Бюлетень ВАК України. – 2001. – № 6. – С.12).

Редакційна колегія:

Любомир Винар, доктор істор. наук, професор (США);
Леонтій Войтович, доктор істор. наук;
Адам Войтюк, доктор філол. наук, професор;
Леонід Зашкільняк, доктор істор. наук, професор;
Ярослав Ісаєвич, доктор істор. наук, академік НАН України;
Олег Крижанівський, доктор істор. наук, професор;
Леонід Мацкевий, доктор істор. наук, професор;
Валерій Скотний, доктор філос. наук, професор;
Віталій Тельвак, канд. істор. наук, доцент;
Леонід Тимошенко, канд. істор. наук, професор (головний редактор).

Літературне редагування Орест Пілько
Переклад англомовних текстів Олег Шалата

Д – 75 **Дрогобицький краєзнавчий збірник** / Ред. кол. Л.Тимошенко (голов. ред.), Л.Ви-
нар, Л.Зашкільняк, Я.Ісаєвич та ін. – Вип.VIII. – Дрогобич: Коло, 2004. – 616 с.

Восьмий випуск “Дрогобицького краєзнавчого збірника” репрезентований
документальними матеріалами, статтями і повідомленнями, оглядами та рецен-
зіями з актуальних проблем історії України та суміжних країн, історичного крає-
знавства, археології, джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних
дисциплін. Провідною темою збірника є історія Перемишльщини і Дрого-
биччини.

ISBN 966-7996-56-5

Drohobych Regional Studies / Drohobych Ivan Franko State Pedagogical
University. / Vol.VIII. / Drohobych: Kolo/ – 2004 / 616 p.

The eighth volume of the “Drohobych Regional Studies” is represented by the
documentary materials, articles and announcements, reviews and comments on the
actual problems of history of Ukraine and the adjacent countries, historical studies of
the local lore, archaeology, source study, historiography and special historical disci-
plines. The key theme of the collection is the history of the Drohobych and Peremysl’
Region.

ISBN 966-7996-56-5

© Дрогобицький державний
педагогічний університет ім.І.Франка, 2004
© Українське Історичне Товариство
© Видавництво “Коло”, 2004, оформлення

Зміст

СТАТТІ

<i>Олександр ЄРМОЛІН</i> АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ АНТИЧНОГО НЕКРОПОЛЯ ДЖУРГ-ОБА (КЕРЧ) В 2003 р.	11
<i>Леонтій ВОЙТОВИЧ</i> “БІЛІ” ХОРВАТИ ЧИ “КАРПАТСЬКІ” ХОРВАТИ? ПРОДОВЖЕННЯ ДИСКУСІЇ	38
<i>Андрій ПЕТРИК</i> ІДЕОЛОГІЯ ГАЛИЦЬКОГО БОЯРСТВА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ТРАНСФОРМАЦІЮ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	46
<i>Władysław MAKARSKI</i> ONOMASTYCZNO-OSADNICZY OBRAZ REGIONU SKOLEGO W ŚWIETLE PEWNEGO DOKUMENTU Z KOŃCA XIV WIEKU	59
<i>Леонтій ВОЙТОВИЧ</i> ДО ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПИСАННЯ	70
<i>Леонід ТИМОШЕНКО</i> БЕРЕСТЕЙСЬКІ СОБОРИ У ЖОВТНІ 1596 р.: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ДОСВІД	77
<i>Наталія ТУРМИС</i> ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ НУМІЗМАТИКИ: ГЕНЕЗА ТА РЕТРОСПЕКТИВИ	94
<i>Сергій СЕРЯКОВ</i> ВИКЛАДАЧІ МІСЦЕВОГО ПОХОДЖЕННЯ В ЄЗУЇТСЬКИХ ШКОЛАХ ГАЛИЧИНИ ВПРОДОВЖ 1648-1675 рр.	119
<i>Ігор СМУТОК</i> РІД КОМАРНИЦЬКИХ НАПРИКІНЦІ XV – НА ПОЧАТКУ XVII ст.: СПРОБА ГЕНЕАЛОГІЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ	127
<i>Оксана РУДА</i> ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ ЛЮБЛІНСЬКОЇ УНІЇ 1569 р. У ПРАЦЯХ КРАКІВСЬКИХ ІСТОРИКІВ ЗЛАМУ XIX–XX ст.	146
<i>Дмитро ВИРСЬКИЙ</i> У БОРНІ З КОЗАЦЬКОЮ ФОРТУНОЮ (СПЕЦИФІКА ОДНОГО ЛІТЕРАТУРНОГО ОБРАЗУ “ГЕТЬМАНСЬКОГО ПОДВИГУ” С.ЖОЛКЕВСЬКОГО У ВІЙНІ З С.НАЛИВАЙКОМ)	156
<i>Сергій ГОРІН</i> НЕВІДОМІ ВОЛИНСЬКІ МОНАСТИРІ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОРІЧЧЯ	164
<i>Петро КУЛАКОВСЬКИЙ</i> ДОРОГИ Й ВОДНІ ШЛЯХИ НА ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ	174

<i>Михайло КРІЛЬ</i> СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ НА СТАРОСАМБІРЩИНІ (XV – друга третина XVIII ст.)	184
<i>Ярослав ІСАЄВИЧ</i> ДРОГОБИЧ У XVII–XVIII ст.: З ДЖЕРЕЛ ПРО ПОБУТ І КУЛЬТУРУ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ	198
<i>Юрій СТЕЦИК</i> ВАСИЛІАНСЬКИЙ МОНАСТІР УСПЕННЯ ПРЕСВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ В БІЛИНІ ВЕЛИКІЙ (XVII – XVIII ст.)	208
<i>Мирослава КЕРИК</i> МИТЦІ У СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ МІСТА ДРОГОБИЧА У XVIII ст.: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЗА МАЙНОВИМ СТАНОМ	219
<i>Мар'яна ДОЛИНСЬКА</i> ГОРОНИМИ НА ТЕРИТОРІЯХ КОЛИШНІХ МІСЬКИХ СІЛ ЛЬВОВА	229
<i>Володимир ПЕРЕРВА</i> РОСІЙСЬКІ ІМПЕРАТОРИ ТА ПРОВІНЦІЙНЕ ЖИТТЯ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ XIX ст.	236
<i>Світлана БІЛА</i> УНІЙНІ ПРОЦЕСИ В ПЕРЕМИШЛЬСЬКІЙ ЄПАРХІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.	247
<i>Віталій ТЕЛЬВАК</i> ДРОГОБИЦЬКИЙ НАУКОВИЙ ГУРТOK ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА У ЛЬВОВІ	256
<i>Валентина ЛОСЬ</i> РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ ВІРНИХ: ОСОБЛИВОСТІ ВИКОНАННЯ РЕЛІГІЙНИХ ПРАКТИК УНІАТСЬКИМ НАСЕЛЕННЯМ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (перша половина XIX ст.)	264
<i>Іван МОНОЛАТІЙ</i> ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ СПІЛЬНОТИ У КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ГАЛИЧИНИ (1867 – 1914 рр.)	273
<i>Віталій ТЕЛЬВАК</i> ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ КРАКІВСЬКОГО КОЛА ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА У ЛЬВОВІ (до 1918 року)	285
<i>Алла КИРИДОН</i> ПРИЧИНИ РОЗКОЛІВ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРАВОСЛАВ'І (1920-і роки)	294
<i>Людмила МАТЮШКО</i> „ОБРАЗ ТАЛЕРГОФА” В ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКІЙ ПРЕСІ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ	308
<i>Stanisława BONUSIAK</i> DEKANAT DRONOWYCKI WYZNANIA RZYMSKO-KATOLICKIEGO W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM	317
<i>Лідія ТИМІШ</i> В'ЯЧЕСЛАВ ЗАЇКИН – ІСТОРИК ЦЕРКВИ	321
<i>Вікторія ТЕЛЬВАК</i> НАУКОВА СПАДЩИНА МИХАЙЛА МАКСИМОВИЧА В ІСТОРІОГРАФІЧНІЙ ТВОРЧОСТІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО	331

<i>Лідія ЛАЗУРКО</i> УКРАЇНСЬКА ПРОБЛЕМАТИКА НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ “KWARTALNIK HISTORYCZNY” У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД	338
<i>Михайло СЕНЬКІВ</i> МОЛОЧАРСЬКА КООПЕРАЦІЯ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ 1921-1939 рр.	351
<i>Володимир Пащенко</i> ОПТИМІСТИЧНА ТРАГЕДІЯ, АБО ДОЛЯ ЄПІСКОПА ТЕОДОРА РОМЖИ В ТОТАЛІТАРНІЙ ДЕРЖАВІ	358
<i>Петро СІРЕДЖУК</i> НІМЕЦЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВЗАЄМИНИ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ ХХ ст.	373
<i>Ewa Bonusiak</i> PRAWNE PODSTAWY POWSTANIA I FUNKCJONOWANIA PRZEMYSŁU GAZU ZIEMNEGO W POLSCE DO 1939 ROKU ZE SZCZEGÓLNYM UWZGLĘDNIENIEM OKRĘGU DROHOBUYSKIEGO	384
<i>Włodzimierz Bonusiak</i> DROHOBUYSKI OKRĘG NAFTOWY DO 1944 r.	389
<i>Grzegorz Bonusiak</i> UDZIAŁ PRACOWNIKÓW PRZEMYSŁU NAFTOWEGO W POLSKIM RUCHU NIEPODLEGŁOŚCIOWYM, POLITYCZNYM I ZWIĄZKOWYM DO 1944 ROKU	394
<i>Гор Сковчиляс</i> СУЧАСНИЙ СТАН УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СТУДІЮВАННЯ КИЄВОХРИСТІЯНСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ	401

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

<i>Леонід ТИМОШЕНКО</i> НОВІ ДЖЕРЕЛЬНІ СВДЧЕННЯ ПРО ГЕРБ ДРОГОБИЧА	414
<i>Андрій ГРЕЧИЛО</i> СИМВОЛИ ДРОГОБИЦЬКОГО РАЙОНУ	424
<i>Ірина ЗАМОСТЯНИК</i> ПРОТОКОЛИ СУДОВОГО ПРОЦЕСУ ЛЬВІВСЬКОГО СТОЛЯРА ЯНА ГАВЛОВИЧА ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ МАТЕРІАЛЬНОЇ ТА ЗВИЧАЄВОЇ КУЛЬТУРИ ПОЧАТКУ ХVІІ ст.	430
<i>Леонід ТИМОШЕНКО</i> РУКОПИСНА КНИГА БРАТСТВА ДРОГОБИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ ВОЗДВИЖЕННЯ ЧЕСНОГО ХРЕСТА (ХVІІ – початок ХІХ ст.)	445
<i>Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ</i> РОДОВІД ТА РОДИНА КИЇВСЬКОГО ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ОФІЦІАЛА МИХАЙЛА ПРИЙМОВИЧА (епізод з історії львівського духовенства ХVІІІ століття)	456
<i>Леся СМУТОК</i> ПОІМЕННИЙ ПЕРЕПИС ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НОВОГО САМБОРА 1764 р.	462
<i>Михайло ДОВБИЩЕНКО</i> БОРОТЬБА ПРИРЕЧЕНИХ: УНІАТИ ВОЛИНИ В ЧАСИ ПРАВЛІННЯ ІМПЕРАТОРА ПАВЛА І (за матеріалами Державного архіву Волинської області)	473

<i>Ірина СКОЧИЛЯС</i> ПАРАФІЯЛЬНІ ПЕЧАТКИ ДРОГОБИЦЬКО-САМБІРСЬКОГО РЕГІОНУ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX ст.	495
<i>Петро СОВ'ЯК</i> СІМЕЙНА РЕЛІКВІЯ РОДИНИ СОВ'ЯКІВ З СЕЛА ЛІШНЯ БІЛЯ ДРОГОБИЧА.....	505
<i>Віталій ТЕЛЬВАК</i> ЛИСТИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО У КРАКІВСЬКИХ АРХІВАХ	511
<i>Роман МНИХ</i> ЛІТЕРАТУРНІ І ПАРАЛІТЕРАТУРНІ ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ЄВРЕЇВ ДРОГОБИЧА	515
<i>Віктор ЛІШНЯНСЬКИЙ, Олег ШАЛАТА</i> СПОГАДИ АМЕРИКАНСЬКОГО ЛЬОТЧИКА ПРО БОМБАРДУВАННЯ ДРОГОБИЧА В 1944 р.	527

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

<i>Віталій ТЕЛЬВАК</i> ОГЛЯД НОВИХ ВИДАНЬ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА	540
<i>Віталій МАСНЕНКО</i> НАЙПОВНІШИЙ ОГЛЯД УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ У КООРДИНАТАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАРАДИГМИ Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.	544
<i>Наталія ПЕТРУШАК</i> “ПЛЮСИ” ТА “МІНУСИ” ПЕРШОГО МОНОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТВОРЧОСТІ АВТОРА ІКОН ІЗ ДРОГОБИЧЧИНИ КІНЦЯ XVI – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XVII СТ. Скоп Лев. Маляр ікони “Богоматір-Одигітрія” з Мражниці (Українські іконописці). – Львів: Логос, 2004. – 256 с., 150 іл.	548
<i>Леонід ТИМОШЕНКО</i> Капраль Мирон. Національні громади Львова XVI-XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів: Літературна агенція “Піраміда”, 2003. – 440 с.	553
<i>Леонід ТИМОШЕНКО</i> Cieślak S., SJ. Marcin Laterna SJ (1552-1598) działacz kontrreformacyjny. – Kraków: Wydawnictwo WAM, 2003. – 400s. (Studia i materiały do dziejów jezuitów polskich. – T.12)	556
<i>Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ</i> Jakub Sito. Thomas Hutter (1696–1745) rzeźbiarz późnego baroku. – Warszawa; Przemysł, 2001. – 329 s. + 218 il.	559
<i>Світлана БІЛА</i> Скочилияс Ігор. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII-XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія. – Т.2: Протоколи генеральних візитацій. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. – ccviii+512 с.	565
<i>Ігор СМУТОК</i> Гайда Ю.І., Шуптар В.Д. Турківщина: історія населених пунктів. Монографічний опис. – Ужгород: Патент, 2002. – 604 с. іл.	569

<i>Андрій ПЕТРИК</i> Старосамбірщина – III: Альманах. – Старий Самбір – Львів: Місіонер, 2004. – 568 с.: Прикарпатська Асоціація Розвитку Краю	570
<i>Віра МЕНЬОК</i> БРУНО ШУЛЬЦ „КНИГА ЛИСТІВ”: “НЕВРЯТОВАНИЙ” БРУНО ЄЖИ ФІЦОВСЬКОГО	575
<i>Андрій ПЕТРИК</i> Копистинський О.Р., Миць О.В., Попович С.С. На варті краю нафти і здоров'я. З історії пожежництва Борислава, Дрогобича та Трускавця. – Львів: СПОЛЛОМ, 2004. – 202 с.	595
<i>Володимир ГАЛИК</i> ФРАНКІАНА ГАННИ ГРОМ	599

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

<i>Василь ПЕТРИК</i> ПАМ'ЯТІ МИХАЙЛА ФЕДОРОВИЧА РОЖКА	604
ВИБРАНІ ПРАЦІ М.Ф.РОЖКА (<i>Упорядкував Андрій Петрик</i>)	605
<i>Роман МАРУНЧАК</i> УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДРОГОБИЧА	607
<i>Володимир ГАЛИК</i> ІНФОРМАЦІЯ ПРО ЗАХИСТ КАНДИДАТСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ ВИКЛАДАЧІВ ТА СПІВРОБІТНИКІВ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ДДПУ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА ЗА ПЕРІОД 1997-2004 рр.	609
<i>Відомості про авторів</i>	613

Статті

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ АНТИЧНОГО НЕКРОПОЛЯ ДЖУРГ-ОБА (КЕРЧ) В 2003 р.

Згідно з Відкритим листом №157/409 від 19 травня 2003 року, дозволом Міністерства Культури та Мистецтв України № 333/03 від 15.08.2003р. на території Ленінського р-ну, в районі с. Завітне, на могильнику Джург-оба були проведені охоронні археологічні дослідження. Розкопки очолював молодший науковий співробітник Кримського філіалу Інституту археології НАНУ О.Єрмолін, керівник Керченського загону Кримської охоронної археологічної експедиції. В експедиції брали участь студенти історичного факультету Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І.Франка (Керченський загін).

Об'єктом робіт, як і в попередні роки, був некрополь біля підніжжя кряжу Джург-оба, 1200 м. на північ від городища Кітей.

Склад експедиції: мол. науковий співробітник КФ ІА НАНУ А.Єрмолін – начальник загону, лаборант КГКЗ П.Гецько, ст. лаборант КФ ІА НАНУ Д.Пономарьов, мол. науковий співробітник Інституту Українознавства НАН України Ю.Лукомський, провідний спеціаліст Науково-дослідної лабораторії археології та краєзнавства ДДПУ ім. І.Франка В.Галик, провідний спеціаліст тієї ж лабораторії Р.Марунчак, студенти Дрогобицького педагогічного університету. Польові креслення на некрополі виконав Ю.Лукомський, польове фотографування на об'єктах проводив О.Єрмолін, аналіз антропологічного матеріалу – Д.Пономарьов. Знахідки передані у фонди Керченського Державного історико-культурного заповідника.

Основним завданням експедиції було продовження охоронних досліджень некрополя Джург-оба, який зазнавав пограбувань.* Після закінчення робіт розкопи законсервовані ґрунтом.

* В ході археологічних досліджень речовий матеріал фіксувався пошарово. Окремо відбиралася матеріал із заповнення поховальних камер склепів. Відмітки глибин відраховувалися від рівня сучасної денної поверхні. Після досягнення рівня могильних плям, інструментальні заміри глибини проведені від постійних реперів. Рівень склепів мірявся від реперів, сучасної денної поверхні та від рівня материка. Обміри склепів № 1, № 8, № 9 і №№ 10-12 некрополя Джург-оба проводились кількома методами. Графічна фіксація плану поховальних камер виконувалась за допомогою "прирізки", від якої відстані вимірювалися методом перпендикуляру і методом трикутників (при цьому використовувались металеві і штучні вимірювальні стрічки, приведені до єдиного стандарту довжини, рівень, циркуль, лінійка). Плани робилися за допомогою теодоліта. Внутрішні розрізи вимірювалися методом трикутників. Зовнішні розрізи – по переддромосній ямі і розкопу, а також фіксація стратиграфії робилися за допомогою геодезичної рейки, рівня, виска, рулеток та лінійки. План розкопів складений методом трикутників, виходячи із системи пов'язаних між собою базових точок.

РОЗКОПКИ НЕКРОПОЛЯ ДЖУРГ-ОБА

У звітному році на некрополі **Джург-оба**, який знаходиться 1200 м на північ від античного Кітея, продовжилися дослідження ділянки, що була піддана розгарбуванню. На південному схилі кряжу Джург-оба, на місці грабіжницьких шурфів закладено три розкопи (№№ 6-8), загальною площею 150 кв. м. Три розвідкові шурфи закладені за 215 м на південь (магнітний азимут 339° – 159°) від розкопу № 2, на місці провалів ґрунту на орному полі.**

У підсумку, на досліджених ділянках виявлено 3 склепи катакомбного типу, 3 ґрунтових склепи та 1 могила з ритуальним похованням коня.

РОЗКОП № 6

Розкоп розміром 10 x 5 м (рис.1) був закладений на місці грабіжницького шурфу за 40 метрів на північ від склепу № 4¹. Орієнтація розкопу по осі захід-схід відповідає прямому і зворотньому азимуту = 132° – 312° . Сучасна поверхня має виражений ухил у південному напрямку. Перепад висот – від $-1,06$ м до $+0,74$ м (рис.1, I-I). Розкоп доведений до стерильного світлоумбрального передматерикового суглинку. Стратиграфія бровок розкопу в цілому однакова. Під дерновим шаром залягає шар гумусованого ґрунту, насиченого щебенем, потужністю 0,1-0,2 м, розділений на два прошарки. Його появу можна пояснити викидами ґрунту при спорудженні розташованих на даній ділянці некрополя могил та склепів. Нижче залягає стерильний суглинок умбрального відтінку, під яким фіксуються чисті глинисто-суглинні передматерикові шари. У північно-західній бровці розкопу (рис.1, I-I) зафіксований жертовник.

Поховання 7 (рис.1) ґрунтове, виявлене в південно-західній стінці розкопу на відмітці – 0,55 м від “0” і 0,30 м від сучасної поверхні. Являє собою поховання кісток коня в прямокутній, із закругленими кутами ямі, орієнтованій на північ-північний схід – південь-південний захід, азимуту 15° - 195° . Остеологічні рештки представлені черепом коня, орієнтованим на північ, кістками чотирьох ніг, що лежали паралельно до черепа. Супровідного інвентарю не виявлено.

Склеп № 1 (рис.1). Виявлений, обстежений та пронумерований Ю. Марті в 1928 р². Може бути віднесений до групи катакомбних, поздовжньо-осьових, із коробковим склепінням поховальної камери (рис.1). Орієнтований з південного сходу на північний захід (азимуту = 137° - 317°). Складається із прямокутної камери і траншеєподібної переддромосної ями. Поховальна камера орієнтована з північного сходу на південний захід (азимуту 47° - 227°). Дромос, що примикає до камери, з південного сходу орієнтований по осі південний схід – північний захід (азимуту = 137° - 317°).

Траншеєподібна переддромосна яма розташована на південь від поховальної камери, викопана вгорі в ґрунті, а нижче вирубана в скелі. Простежена протягом 5,30 м (рис.1, план I-I). Її ширина по верху 0,90 м і 1,08 м, глибина навколо дромоса 4,38 м. Глибина від денної поверхні, – 4,0 м від “0” відмітки. Стінки похилі, розширені донизу, ширина ями внизу коло дромоса 1,48 м. Дно похиле, східчає, перед дромосом переходить у майданчик розміром 2,10x1,48 м. Вхід у короткий дромос вирубаний

** Вертикальні обміри робились від репера “0”, розташованого за 2 м на північ від розкопу №1. Ґрунт знімався пошарово, штихами. Заповнення могил і склепів розбиралося пошарово з подальшою фіксацією знахідок та розміщених остеологічних решток.

у скелі та закритий заставною плитою з місцевого вапняку (рис.1, II-II). Розміри плити 1,48x1,02x0,20 м. Розміри короткого коридороподібного склепінчастого дромоса: довжина 0,62 м, висота 1,24 м, ширина 0,68-0,65 м. Над дромосом вирізаний дашок (зберігся частково з південно-західної сторони) висотою 0,13 м, шириною 0,18 м, який знаходиться на висоті 1,5 м від дна переддромосної ями (рис.1, II-II). Із зовнішнього боку коридор обмежений порогом висотою 0,07 м. Із внутрішнього боку висота порогу 0,06 м, з боків залишені виступи шириною 0,08 м і 0,10 м, висотою 0,03 м (рис.1, план поховальної камери).

Поховальна камера трапецієподібна в плані розміром (по долівці) 5,48-6,06x2,4 м (рис.1). Вирубана в скелі. Висота в центрі 2,14 м, коло стін 1,7 м. Стеля має форму коробкового склепіння, у східній частині обсіпалась (рис.1), стінки вертикальні, дно – горизонтальне. Поховальна камера має 5 ніш – лежанок, вирубаних у стінах і пронумерованих від 1 до 5, нумерація відповідає описові Ю.Марті (рис. 1).

Лежанка 1. Чотирикутна в плані зі скошеними внутрішніми кутами, довжиною 1,90 м, висотою 0,80 м, глибиною до 1,06 м. На 0,04 м від краю в долівці, стелі і частково в стінах (на висоту до 0,30 м) лежанки вирубані пази шириною 0,06 м глибиною до 0,10 м, призначені для закладання ніші дошками (рис. 1).

Лежанка 2. Чотирикутна в плані, зі скошеними внутрішніми кутами, довжиною 1,94 м, висотою до 0,64 м, глибиною до 0,70 м. (рис. 1).

Лежанка 3. Чотирикутна в плані, довжиною 1,88 м, висотою до 0,94 м, глибиною до 0,85 м (рис. 1).

Лежанка 4. Чотирикутна в плані, довжиною 1,90 м, висотою до 0,90 м, глибиною до 0,86 м. В задній стінці лежанки вирізані вертикальні, з невеликим нахилом, пази 0,05x0,12x0,05 м (рис.1). У передній частині лежанки збереглися залишки стінки висотою до 0,05 м.

Між лежанками 3 і 4 розташовується декоративний пілон висотою 0,32 м, що виступає зі стіни на 0,19 м, шириною 0,20 м, з частково збереженим козирком – капітеллю у верхній частині. (рис.1).

Лежанка 5. Трапецієподібна в плані, розміром 2,40x1,45-1,22 м, висотою 0,90 м, у задній стінці є прямокутна ніша 0,60x0,50 м, глибиною 0,35 м (кістниця?). Лежанка має частково збережений бортик висотою до 0,10 м. У західній стінці лежанки пробитий грабіжницький лаз, що виходить у переддромосну яму, розміром 0,70x0,40 м (рис.1).

У центрі південно-східної стіни розташований склепінчастий вхід у камеру висотою 1,22 (?) м, частина склепіння збита, шириною 0,82 м. Із західного боку від входу на відстані 0,16 м, і на 1,06 м вище підлоги вирубана невелика склепінчаста ніша розміром 0,36x0,28 м, глибиною 0,20 м (рис.1).

Ніші 3 і 4 побілені і зроблені одночасно з поховальною камерою, ніші 1, 2 і 5 без побілки, за формою і технікою виконання відрізняються від лежанок 3, 4, вони витесані в наступні етапи функціонування склепу і прорізають побілені стіни.

Стіни поховальної камери побілені, розчин має рожевий відтінок – результат додавання в нього цемянки. Виявлено два шари побілки. Перший грубий шар з концентричними слідами інструмента і включенням великих фракцій піску, другий – лесований шар із залишками поліхромного живопису.

Ю. Марті, який обстежував 1928 р. об'єкт³, схарактеризував його розписи так: "Особливо цінні залишки настінного живопису у відкритій катакомбі. Ретельне вивчення живопису, проведене за участю проф.А.Анісімова і художника П.Юкіна, дало такі результати:

Лежанка № 1. Із самого низу незначний залишок цегляно-червоної облямівки.

Лежанка № 2. Над лежанкою бордюру: на жовтому теплому тлі розміщена спіраль-на плетінка зелено-оливкового кольору, з боків облямівки – лінії такого ж кольору. У правому куті над облямівкою зберігся розпис червоно-коричневого кольору на жовтому тлі; малюнок, здебільшого, прямолінійний, але є й криві лінії.

Простінок між 2-ю і 3-ю лежанкою. На тій же висоті продовжується та ж облямівка, вище неї по білому тлу залишки розпису червоно-коричневою фарбою. Посередині простежуються рештки зображення колеса, від якого збереглася частина окружності і спиці (сцена викрадення Кори?). Над колесом до самого верху видніються фрагменти оливкового кольору з червоними і яскраво-зеленими смугами.

Лежанка № 3. Бордюру жовтого кольору, орнамент посередині має форму завитків зелено-оливкового кольору. На бокових стінах бордюру розташований по виступах. Тло ніші-лежанки біле. По краю стелі над лежанкою проходить бордюру у вигляді жовтої смуги, обрамленої червоними лініями. На задній стіні над основним бордюром – вертикальна смуга шириною 32 см, з прямими червоними контурами. На інших ділянках збереглися фрагменти форм, заповнених жовтим кольором і модельованих цегляно-червоними і оливково-зеленими лініями, але зміст цих форм незрозумілий.

У проміжку між 3-ю та 4-ю лежанками на білому тлі – розпис жовтою фарбою у формі притінених коричневою фарбою кривих ліній.

Лежанка № 4. На тій же висоті бордюру покритий ззаду і зліва дрібними фрагментами, здебільшого червоного кольору. На бічній лівій стороні лежанки – погано збережене зображення вершника. Збруя коня – темно-червона. Костюм вершника (очевидно, штани) виконаний зелено-оливковим кольором і модельований червоно-коричневим. На задній стіні зображено двох коней, слабо прорисованих. Жовтий кінь (задній), що на боковій стінці лежанки, обведений по контурах сіруватими лініями. Перед ним – інший червоно-коричневий кінь. Спереду – третій. На бічній стороні лежанки справа – фрагмент незрозумілого зображення, що складається начебто з двох червоно-коричневих кіл.

По стелі 4-ї лежанки на білому тлі – червоно-коричневі гострі листки з крапками на вістрях.

Права стіна без лежанки. Залишилися слабкі залишки того ж бордюру і незначні фрагменти малюнків на білому тлі.

Ліворуч проглядається зображення коня на скаку, виконане жовтою фарбою із сірувато-оливковими контурами і червоно-коричневою збруєю. Над крупом коня збереглися протягнені зліва вгору широкі криві лінії зелено-оливковою і червоно-коричневою фарбою⁴. У правій частині, також вище бордюру, – фрагменти фігури в русі, одягненої в штани, жовту сорочку, модельовану червоно-коричневою фарбою, і начебто плащ, темнозелений, що розвівається вліво. Показове зображення ніг, виконане в жовтому і червоно-коричневому контурах із широким зеленим притіненням.

Біля п'яти вхідної арки із лівого боку проходить той же жовтий із зеленим бордюру на загальному білому тлі стіни.

КЕРАМІКА ІЗ ЗАПОВНЕННЯ ПЕРЕДДРОМОСНОЇ ЯМИ СКЛЕПУ №1 (ТРИЗНА)

З тризни походить 542 фрагменти амфор, у т.ч. світлоглиняних вузькогорлих, найімовірніше, типу “F” за Шеловим, датуються IV ст. (12 фрагментів боковин).

Коричневоглиняних з перехопленням (тип 103), за Зеестом, IV-VII ст. Червоноглиняних реберчастих (можливо, типу Беттгер 1.5 III) – 24 фрагменти боковин. Боспорських червоноглиняних невідомого типу – 76 фрагментів боковин. Велика кількість фрагментів групується у не менше ніж дві червоноглиняні амфори типу 100 “Делакеу” (перша половина IV – друга половина V ст.). Окрім того, виділено 412 фрагментів боковин, 4 фрагменти вінчиків та 4 фрагменти ручок (рис.2, 1-6).

Столовий посуд представлений 57 фрагментами червоно-лакових мисок (вінчики, денця, боковини) Понтійської групи типу PRSW – f. 1 за К. Домжальським, що датуються серединою (початком) IV – серединою (кінцем) V ст. (рис.2, 10,12-15), типу PRSW – f. 3 кінця IV – початок\середина V ст. (рис.2, 7-9), одним фрагментом вінчика червонолакової миски фокейської групи типу PRSW – f. 1A – з кінця IV – середини V ст. (рис.4, 9.11). До цих типів відносяться денця червонолакових мисок (рис.2, 17-19). Крім червонолакової кераміки, виявлено 37 фрагментів, що належать червоноглиняним, коричневоглиняним і сіроглиняним глечикам, мискам і горщикам. Деякі з них мають складно профільовані ручки, що мають аналогії в поховальних комплексах III-IV ст. (рис. 2, 16,20-35). Вісім фрагментів належать сіроглиняним, лощеним глечикам з біконічним тулубом, покритим вертикальними, похилими і горизонтальними смугами лощення в нижній частині. У верхній частині посудини покриті вертикальними заглибленнями та канелюрами. Горло посудин має лійкоподібну форму, покрите сітчастим лощенням. Подібні глечики трапляються в керамічному комплексі черняхівської культури й датуються IV ст. н.е. (рис.2, 36-38). Частина кераміки представлена ліпними посудинами, в т.ч. мисками і горщиками. Одна із посудин у верхній частині тулуба орнаментована прокресленими лініями, що утворюють три горизонтальні паски й укладену між ними косу сітку. Цей візерунок імітував орнамент сіролощених глечиків (рис. 2, 39-42, 43-52). У тризні виявлено 78 фрагментів боковин та 10 профільних фрагментів посудин, виготовлених із прозорого, зеленуватого і блакитнуватого скла. Виділимо посудини на низькому і високому піддоні, профільованому піддоні, з конічним увігнутим дном, а також посудини із обрізаним і оплавленим краєм вінчика. Подібний посуд широко побутував у Північному і Східному Причорномор’ї в IV-V ст. Вироби з металу представлені фрагментом леза залізного ножа (збережено 5,4 см. виробу).

З дромоса походить 148 фрагментів червоноглиняних боспорських амфор нествановленого типу, 13 фрагментів боковин та ручок амфор типу 100 – “Делакеу” (рис.2, 63). Окрім амфор, виявлено одне денце закритого червоноглиняного виробу (амфориска? флакону?) та 3 фрагменти ліпних виробів.

Матеріал з поховальної камери представлений фрагментами амфор типу 103 за Зеест (рис.3, 16-18), фрагментами червонолакової тарілки з горизонтально-відігнутим краєм на низькому піддоні. Склеюється 2/3. Лак поганої якості, тьмяний. Діаметр по вінчику – 26,5 см, діаметр піддона – 16 см, висота – 4,8 см. Датується V ст. до н.е. (рис.3, 15). З поховання походить фрагмент червонолакової чаші зі злегка відігнутим краєм на невисокому піддоні. Лак бурого кольору, поганої якості, тьмяний, із зовнішнього боку – з патьоками. Діаметр по вінчику – 10,1 см, діаметр піддона – 4,7 см, висота – 6,7 см. (рис.3, 38). Можемо виділити два фрагменти червонолакових мисок:

- миска з вертикальним бортиком, дзьобоподібним вінчиком на низькому піддоні зі штампом у вигляді хреста, обрамленого втисненими лініями. Промені хреста рівномірні по ширині. Відноситься до Фокейської групи типу

LRC-3F VI ст. н.е. Діаметр по вінчику – 21,8 см, діаметр піддона – 11,4 см, висота – 5,5 см. (рис. 3, 36).

- миска з вертикальним бортиком, дзюбоподібним вінчиком на низькому піддоні зі штампом у вигляді хреста, обрамленого втисненими лініями. Промені хреста рівномірні по ширині. Відноситься до Фокейської групи типу LRC-3F VI ст. н.е. Діаметр по вінчику – 21,8 см, діаметр піддона – 11,6 см, висота – 5,5 см. (рис. 3, 37).

Виділимо і три срібні пряжки.

- пряжка з овальною рамкою і рухомим язичком. Язичок масивний, передній його край заведений за рамку, а тильна сторона в місці кріплення східчасто зрізана. Розмір 2,1x2,0 см, довжина язичка 2,5 см. (рис. 3, 1).
- пряжка з овальною рамкою і рухомим язичком. Язичок масивний, передній його край заведений за рамку, а тильна сторона в місці кріплення східчасто зрізана. Розмір 1,8x1,7 см, довжина язичка 2,2 см. На пряжці збереглася подвійна пластина із клепою для кріплення її на шкіряному ремені. Розмір 2,6x1,1 см. (рис.3, 2).
- пряжка з овальною рамкою і рухомим язичком. Язичок масивний, передній його край заведений за рамку, а тильна сторона в місці кріплення східчасто зрізана. Розмір 1,6x1,7 см, довжина язичка 2,2 см. На пряжці збереглася подвійна пластина з клепою для кріплення її на шкіряному ремені. Розмір 2,3x1,5 см. (рис.3, 3).

На увагу заслуговує взуттєва пряжка у вигляді трикутної зірки з отвором у центрі і клепами на променях для кріплення ременів. Розмір 2,4x2,4 см, діаметр отвору 0,5 см. (рис.3, 4). Пряжка залізна з овальною рамкою, витягнутою в ширину, з рухомим язичком. Розмір пряжки 3,8x3,4 см. (рис. 3, 7).

Серед інших знахідок можемо виділити фрагмент скляного посуду (рис.3, 8-14); фрагмент дзвіночка (?) (рис.3, 5); фрагмент втулки наконечника (рис.3, 6); залізні цвяхи (рис.3, 19-32); фрагмент ножа (рис.3, 33).

Матеріал із тризни датується IV – V ст. н.е., з поховальної камери IV – VI ст. н.е.

На основі матеріалів дослідження можемо зробити висновок, що склеп побудований і розписаний не раніше початку IV ст. н.е. Час його функціонування припадає на IV – VI ст. н.е.

РОЗКОП 7

Розташований за 30 м на південний захід від розкопу №2. Орієнтація 125°-305°. Розміри 10,0x5,0 м (рис.4). Сучасна денна поверхня має виражений нахил на південь. Північно-східний кут з відміткою –0,06, південно-східний з відміткою –1,25. Перепад висот 1,19 м. Вертикальні виміри зроблені від “0” точки. Стратиграфія, в цілому, аналогічна стратиграфії №1.

Склеп 8 (рис.4). Орієнтований з південного сходу на північний захід (азимуту = 125°-305°).

Склеп може бути віднесений до групи поперечно–осьових катакомбних із прямокутною камерою і траншеєподібною переддромосною ямою. Поховальна камера зі склепінчастою стелею орієнтована з північного сходу на південний захід (азимуту 35°-215°). Дромос, що примикає до камери з південного сходу, орієнтований по осі південний схід – північний захід (азимуту = 125°-305°).

Траншеєподібна переддромосна яма розташована на південь від похоронної камери, викопана вгорі в ґрунті, а нижче вирубана в скелі. Простежена протягом 5,44 м (рис.4). Її ширина по верху 0,56 і 1,48 м, глибина коло дромоса 4,76 м від денної поверхні, -5,66 м від "0" відмітки. Стінки похилі, що розширюються донизу, ширина ями внизу коло дромоса 1,48 м. Дно похиле східчає, перед дромосом переходить у майданчик розміром 1,96x1,48 м. Вхід у короткий дромос вирубаний у скелі та закритий заставною плитою із вапняку (рис.4). Під заставну плиту витесана ніша 1,50 x 1,22 x 0,24 м. Розміри плити 1,44 x 1,20 x 0,19 м. Розміри короткого коридороподібного склепінчастого дромоса: довжина 0,72 м, висота 1,20 м, ширина 0,74-0,70 м. Зверху над дромосом вирізаний козирок (зберігся частково по обидва боки ніші) висотою 0,21 м і шириною 0,05 м, що знаходиться на висоті 1,50 м від дна переддромосної ями (рис.4). З зовнішнього боку коридор обмежений порогом висотою 0,08 м, із внутрішнього боку висота порогу 0,09 м, у поховальну камеру веде сходинок 0,40x0,20x 0,18 м (рис. 4).

Поховальна камера підпрямокутна, розміром 5,8x2,60 м (по осях) (рис.4), вирубана в скелі. Висота по центру 1,96 м, коло стін 1,86 м. Стеля має форму коробкового склепіння (рис.4), стінки вертикальні, дно – горизонтальне. Камера має 4 ніші-лежанки, вирубані в стінах і пронумеровані зліва направо за годинниковою стрілкою від 1 до 4 (рис.4).

Лежанка 1. Чотирикутна в плані зі скошеними внутрішніми кутами, довжиною 2,40 м, висотою 0,96 м, глибиною 1,00-1,28 м. Знаходиться на висоті 0,92 м від підлоги (рис.4).

Лежанка 2. Чотирикутна в плані. Довжина 2,20 м, висота до 0,56 м, глибина 0,48-0,72 м. Розташована на висоті 1,08 від рівня підлоги (рис.4).

Лежанка 3. Чотирикутна в плані. Довжина 2,08 м, висота до 0,60 м, глибина 0,48-0,60 м. Розташована на висоті 1,08 від підлоги (рис.4).

Лежанка 4. Чотирикутна в плані, Довжина 2,28 м, висота до 0,96 м, глибина 0,88-1,12 м. Розташована на висоті 0,88 від підлоги (рис.4).

Між лежанками 3 і 4 розташовується декоративний пілон висотою 0,28 м, що виступає зі стіни на 0,26 м, шириною 0,18 м, з козирком – капітеллю у верхній частині. (рис. 4).

У центрі південно-східної стіни розташований склепінчастий вхід у камеру висотою 1,16 м, шириною 0,70 м. На захід від входу, на відстані 0,32 м, і на 0,92 м вище підлоги, вирубана невелика склепінна ніша розміром 0,46 x 0,38 м, глибиною 0,22 м (рис.4). Зі східного боку, на відстані 0,30 м, 0,92 від підлоги – ніша розміром 0,45x0,36x0,22 м (рис.4).

ЗАПОВНЕННЯ ПЕРЕДДРОМОСНОЇ ЯМИ

У складі заповнення виявлені, в основному, фрагменти амфор і кухонного посуду. Частина з них належить посудинам, виявленим у камері цього ж склепу. Таким чином, деяка частина виявленої в дромосі кераміки, що не має слідів перебування у вогні, була вилучена з камери склепу при наступних похованнях.

Інша частина кераміки, що датується IV-V ст., відноситься до споконвічних поховань у склепі.

Велика частина кераміки належала кільком різнотипним амфорам (260 фрагментів). З них 43 боковини відносяться, як мінімум, до двох амфор типу 103 за Зеест – IV-VII ст. Одна з них коричневоглиняна, інша – темно-червоноглиняна, обидві з внут-

рішнього боку стінок мають смолистий шар обмазки. Амфори походять з поховальної камери і були вилучені при наступному похованні або ж викинуті при черговому пограбуванні. 11 боковин і дві ручки відносяться до світлоглиняних вузькогорлих амфор типу "F" IV ст. (рис.5, 11, 12), 72 боковини та 1 вінчик (рис.5, 14) відносяться до амфори Боспорського виробництва типів 84-85 за Зеест II-III ст., що не виключає можливості їхнього побутування й у більш пізній час. Наступні 130 боковин, 1 вінчик і 1 ручка (рис.5, 9,10) належать амфорі типу 100 за Зеест – "Делакеу", першої половини IV – другої половини V ст. Однак, на відміну від більшості подібних амфор, розглянутий нами екземпляр був виготовлений з глини, що після випалу придбала яскраве жовтокоричневе забарвлення. 6 фрагментів стінок відносяться до червоноглиняних борознистих амфор місцевого виробництва або типової 98a за Зеест IV ст. Одну масивну, профільовану по зовнішньому краю двома поздовжніми жолобками ручку світлоглиняної амфори, співвіднести з якимось типом не вдалося (рис.5, 13).

Столова кераміка здебільшого представлена червоноглиняними глечиками зі складно профільованими ручками, що знаходять масові аналогії в поховальних комплексах III-IV ст. До них, відповідно, відносяться 29 боковин, 2 вінчики, 5 ручок та 7 денць, що належать 6 посудинам (рис.5, 25, 30-40).

Червонолакова кераміка представлена 18 боковинами, 16 вінчиками і 6 денцями, як мінімум, від 6 посудин, що відносяться до двох хронологічних періодів.

Серед найбільш пізніх знахідок що датуються VI ст., варто згадати 3 вінчики мисок Фокейської групи типу – 3 (рис.5, 15-17). Один із них прикрашений по зовнішньому краю штампованим орнаментом. Інша червонолакова кераміка представлена фрагментами мисок PP – 1 (середина IV – середина V ст.) (рис.5, 23, 26), вінчиком миски (IV – початок V ст. за Беляєвим) (рис.5, 19), вінчиком миски PP – 7 (кінець IV – початку V ст.) (рис.5, 18) та вінчиком миски типу PP – 1 (початок IV – початок V ст.) (рис. 5, 24). До цього ж часу відносяться вінчики і денця інших мисок (рис.5, 20-22, 27-29).

Унікальною знахідкою є фрагменти мініатюрного саркофага, виявлені безпосередньо коло заставної плити. Саркофаг, без сумніву, був частиною більш раннього поховального інвентаря (рис.5, 8).

Ліпна кераміка представлена 27 боковинами, 4 вінчиками, 4 ручками і 3 денцями, що відносяться, як мінімум, до 4 посудин (рис.5, 42-45, 47-53). На особливу увагу заслуговує носик ліпного закритого світильника (рис.5, 46).

Окрім кераміки, у заповненні дромоса виявлено фрагмент побілки білого кольору на цементній основі, 10 фрагментів посудин скляних, прозорих і блакитнуватих відтінків, а також два залізні цвяхи (рис.5, 54, 55).

ЗАПОВНЕННЯ ПОХОВАЛЬНОЇ КАМЕРИ

Із заповнення камери походить фрагментована миска на низькому кільцевому піддоні Фокейської групи типу 3 за Хейсом. На дні миски, у центрі розташований рельєфний штамп у вигляді подвійного хреста з кінцями, що розширюються, і трьома орнаментальними підвісками в кутах перехрестя (рис.5, 1). Миска датується 2/4 – 3/4 VI ст.

Виділимо конічну ніжку і ущільнену ручку (рис.5, 2,3) коричневоглиняної амфори з перехопленням на тулубі типу 103 по Зеест, що у даному контексті можна також віднести до VI ст. Цьому не суперечать і її морфологічні особливості.

Профільні фрагменти ліпної кераміки представлені вінчиком глиняної ліпної миски, що орнаментована по верхньому краю вдавленнями (рис.5, 4). Унікальною знахідкою є орнітоморфне навершя ручки ліпної коричневої глиняної посудини. Птах виконаний реалістично, пророблені дзьоб, очі і складені крила (рис.5, 5). Ручка належить ліпній посудині, що поєднала в собі сарматські і германські гончарні традиції. Подібні ліпні посудини відомі на кримських могильниках IV-V ст. Інші знахідки із заповнення представлені фрагментами амфор, столової і ліпної кераміки, скляним посудом.

27 боковин відносяться до амфор типу 103 за Зеест. При цьому структура черепка і його забарвлення вказують на те, що належали вони, як мінімум, 4 різним амфорам. Дві з них із внутрішнього боку мають смолисту обмазку. Дві боковини відносяться до червоноглиняних борознистих амфор грубого тіста з вкрапленням бурих часток, що вказує на місцеве виробництво. Поверхня цих амфор покрита світлим рідким ангобом. Вірогідно, усі ці черепки належать боспорським амфорам типу 98а за Зеест і, відповідно до умов знахідки, можуть бути датовані VI ст.

Чотири боковини зі щільної, світло коричневої глини можна віднести до амфор типу 99 за Зеест VI-VII ст. Одна з боковин відноситься до групи світлоглиняних вузькогорлих амфор, очевидно, типу "Е" за Шеловим, датується IV-V ст. Наступні п'ять фрагментів відносяться до червонолакової миски (рис.5, 6). Шість фрагментів боковин ліпного посуду відносяться до мисок і закритих форм. Дві боковини і фрагмент увігнутого конічного денця належать посуду зі скла блакитнуватою відтінку (рис.5, 7).

РОЗКОП 8

Розташований за 25 м на схід від склепу № 7 (рис.6). Розміри 10,0x5,0 м (рис.6). Орієнтація розкопу по осі захід-схід відповідає прямому і зворотньому азимуту = 135°-315°. Сучасна денна поверхня має виражений нахил у південному напрямку. Перепад висот +0,07 – 1,44 м (рис.8, 3). Вертикальні виміри зроблені від "0" точки. Стратиграфія, в цілому, аналогічна до стратиграфії розкопів 6, 7. У північно-західній стінці розкопу, на глибині 0,15-0,20 м залягає шар гумусованого суглинку, насиченого вапняковим щебенем, потужністю 0,15-0,25 м. Цей же шар простежений у північно-східній стінці. Нижче залягають стерильні в археологічному відношенні шари суглинку. Розкоп доведено до глибини 0,35-1,10 м від денної поверхні. На цьому рівні на дні розкопу чітко вималювалися контури поховальних споруд.

У північному куті розкопу на глибині 0,35 м від сучасної поверхні, у гумусованому шарі, насиченому вапняковим щебенем, виявлений вівтар із світлого щільного вапняку з поглибленням і наскрізним отвором у центрі. Розміри вівтаря 30,8x23x16,4 см, поглиблення 19,4x13,3x11,6 см, отвір овальний 3,6x1,2 см. Тильна сторона грубо оброблена (рис.8, 57).

По центру розкопу виявлена переддромосна яма склепу № 9, орієнтована по осі 143°-323°.

СКЛЕП 9 (рис.6)

Склеп може бути віднесений до групи поперечно – осьових катакомбних із прямокутною камерою і траншеєподібною переддромосною ямою. Поховальна камера з коробковим склепінням орієнтована з північного сходу на південний захід (азимуту

53°-233°). Дромос примикає до камери з південного сходу, орієнтований по осі південний схід – північний захід (азимуту = 143° – 323°).

Траншеєподібна переддромосна яма розташована на південь від поховальної камери, викопана вгорі в ґрунті, а нижче вирубана у скелі. Простежена протягом 3,92 м (рис.6). Її ширина по верху 0,84 і 1,04 м, глибина коло дромоса 4,80 м від денної поверхні, – 5,37 від “0” відмітки. Стінки похилі, розширюються донизу, ширина ями внизу коло дромоса 1,25 м. Дно похиле східчате, перед дромосом переходить у майданчик розміром 0,80 x 1,25 м. Вхід у короткий дромос вирубаний у скелі, заставна плита не збереглася (рис.6). У первісному вигляді дромос не зберігся. В 20-х роках минулого століття склеп використовувався робітниками каменоломні, розташованої поруч, як склад для інструменту. При зачищенні переддромосної ями і склепу знайдені поламані лопати, кирки, у дромосі виявлені залишки дерев’яних дверей. Розміри дромоса в цей час були збільшені. Розміри збереженого дромоса: довжина 0,92 м, висота 1,34 м, ширина 0,84-0,62 м. Угорі над дромосом зберігся козирок висотою 0,16 м і шириною 0,18 м, що знаходиться на висоті 1,32 м від дна переддромосної ями. Над козирком розташована ніша розміром 0,52x4,4 м, глибиною в нижній частині 0,32 м. Імовірно, ніша призначалася для розміщення епітафії (?) (рис.6). Підлога поховальної камери нижче підлоги дромоса на 0,35 м.

Поховальна камера трапецієподібна в плані, розміром 4,16-5,28x2,96 м, вирубана в скелі. Висота в центрі 1,98 м, у стін 2,00 м. Стеля має форму коробкового склепіння (рис.6) з невеликим нахилом до домосу. Стінки вертикальні, дно – горизонтальне, нерівне. Поховальна камера має 4 ніші-лежанки, вирубані в стінах і пронумеровані від 1 до 4, зліва на право за годинниковою стрілкою (рис. 6).

Лежанка 1. Трапецієподібна в плані із скошеними внутрішніми кутами. Довжина 2,20 м, висота 1,16 м, глибина 1,12-1,28 м. Знаходиться на висоті 0,80 м від рівня підлоги (рис.6).

Лежанка 2. Трапецієподібна в плані. Довжина 2,16-2,48 м, висота до 1,00 м, глибина 0,96 – 1,32 м. Розташована на висоті 0,96 м від рівня підлоги (рис. 6).

Лежанка 3. Трапецієподібна в плані. Довжина 2,20-2,52 м, висота до 0,96 м, глибина 1,12 – 1,24 м. Розташована на висоті 0,98 м від рівня підлоги (рис.6).

Лежанка 4. Трапецієподібна в плані. Довжина 2,32-2,60 м, висота до 1,12 м, глибина 0,92 – 1,20 м. Розташована на висоті 0,87 м від рівня підлоги (рис. 6).

У центрі південно-східної стіни розташований вхід до поховальної камери, висотою 1,24 м, шириною 0,88 м.

Із західного боку від входу на відстані 0,40 м, і на 0,86 м вище підлоги вирубана невелика склепінчаста ніша розміром 0,52x 0,48 м, глибиною 0,24 м (рис.6). Зі східного боку на відстані 0,68-0,85 від підлоги розташована ніша розміром 0,50x0,42x0,22 м (рис.6).

На лежанках 1, 2, і 4 збереглися сліди темно-коричневих смуг, імовірно, від труп. По них можна припустити кількість похованих у нішах. Це, відповідно, – 2, 4 і 1.

СКЛЕП №9. ЗАПОВНЕННЯ ПЕРЕДДРОМОСНОЇ ЯМИ (ТРИЗНИ)

У заповненні виявлено 144 фрагменти амфор, у т.ч. 85 фрагментів, включаючи 5 вінчиків, ручку і дно амфори типу 100 – “Делакеу” першої половини IV – другої половини V ст. (рис.7, 29-35). На одному фрагменті амфори типу 100 виявлено графіті

у вигляді гострого овалу, перекресленого двома дугами (рис.8, 1). 11 фрагментів можна віднести до боспорських амфор типу 98 за Зеест IV-VII ст. (рис.7, 36).

Значна частина столової кераміки представлена червоно-лаковими мисками Понтійської групи типів PRSW – 1 середини IV – середини V ст. (рис.8, 8-10, 12, 13), типу PRSW – кінець IV – середина V ст. (рис.8, 2,4,6,11) і типи PRSW – 7 друга чверть IV-середина V ст. (рис.8, 3). Одним фрагментом представлений червонолаковий невеликий глечик або чаша (рис. 8, 7).

Інша столова кераміка належить кільком коричневоглиняним закритим посудинам – глечикам, мискам і горщикам. Частина із них має аналогії в поховальних комплексах III – IV ст. (рис.8, 14-25, 28). Особливу групу знахідок складають фрагменти сіролощених глечиків типу 6 за Магомедовим, що відносяться до фінального етапу черняхівської культури – IV ст., у т.ч. слабко відтягнутий вінчик, (рис.8, 53), канельовані стінки верхньої частини біконічного тулуба (рис.8, 51,52), фрагмент горла прикрашений сігчастим орнаментом (рис.8, 55) і фрагмент нижньої частини тулуба, прикрашений дрібними смугами рифлення (рис.8, 51).

Ліпна кераміка представлена 73 фрагментами відкритих і закритих глечиків, у т.ч. одноручних горщиків і мисок (рис.8, 26-38). До цієї ж групи відносяться ліпні курільниці на високій циліндричній ніжці і трилапній підставці (рис.8. 40-42). Одна з підставок прикрашена врізним орнаментом.

Окрім кераміки, виявлено 136 фрагментів глечиків із прозорого, блакитнуватого, оливково-зеленого і смарагдово-зеленого скла, у т.ч. глечики з фігурними ручками (рис.8, 46-50) – IV-V ст. та інші предмети цього ж часу (рис.8, 43-45).

Можна згадати невеликий кремінний відщеп. Подібного роду знахідки нерідко зустрічаються в поховальних комплексах багатьох народів і в різний час. Нерідко їх вважають амулетами або ж зв'язують з культом вогню, у т.ч. “небесного вогню” (рис.8, 39).

МАТЕРІАЛ З РОЗКОПУ І ЗАПОВНЕННЯ ПЕРЕДПРОМОСНОЇ ЯМИ (СКЛЕП №9)

Знахідки представлені дрібними фрагментами керамічних виробів, багато з яких піддавалися термічному впливові і є частиною поминальної тризни. Велика частина фрагментів (953 фр.) відноситься до червоноглиняних амфор типу 100 за Зеест – “Деллакеу” (IV – друга половина V ст.). Судячи з кількості уламків боковин і профільованих вінчиків, можемо зазначити, що до складу тризни входило кілька таких амфор (рис.7, 37-43). 54 фрагменти боковин належали світлоглиняним амфорам. Профільні частини відсутні, але за структурою формувальної маси фрагментів, їх можна віднести до світлоглиняних амфор типів “F” або “E” за Шеловим і відповідно, датуються вони IV або IV-V ст.

56 фрагментів червонолакової кераміки представлені двома категоріями знахідок: мисками Понтійської групи або PRSW – f. 1 за К. Домжальським, що датуються серединою (початком) IV ст. – серединою (кінцем) V ст. (рис.7, 45-48, 51-54), а також 2 вінчики мисок Фокейської групи типу LRC-3F VI ст. н.е. (рис.7, 49, 50).

Ліпні предмети представлені 97 фрагментами. Судячи з профілювання вінчиків, це миски і горщики (рис.7, 58-67). Один із фрагментів тарілки (миски) має відігнутий горизонтально широкий край, орнаментований рівнобіжними втисненими смугами (рис.7, 57). Своїм профілем він нагадує поширені тоді червонолакові миски.

Крім того, тут же були знайдені нечисленні фрагменти елліністичної кераміки: ніжка синопської амфори (рис. 7, 44) і вінчик мегарської чаші II ст. до н.е. (рис.7, 55).

До складу тризни входило і кілька глечиків з яскравозеленого і прозорого скла. Всього виявлено 14 фрагментів (рис.7, 69), що належать, як мінімум, двом глечикам, які використовувались в Боспорі в IV – першій половині V ст⁵.

СКЛЕП №9 ЗАПОВНЕННЯ ПОХОВАЛЬНОЇ КАМЕРИ

Із заповнення походить 48 фрагментів боковин та склеєне із 6 фрагментів денце амфори типу 103 за Зеест IV – VII ст. Судячи зі складу тіста й забарвлення черепків, вони належать двом предметам. Один із них з внутрішнього боку покритий смолистою обмазкою (рис.7, 25). Серед рухомого археологічного матеріалу можемо виділити:

- червонолакову тарілку із легко загнутим усередину краєм на низькому піддоні – розвал. Склеюється 0,5 частина. Лак поганої якості, тьмяний. Діаметр по вінчику – 21,7 см, Діаметр піддона – 14 см, висота – 4,4 см (рис.7, 26).
- червонолакову тарілку з дещо загнутим усередину краєм на низькому піддоні – розвал. Склеєна. Лак поганої якості, тьмяний. Діаметр по вінчику – 28,5 см, діаметр піддона – 19,3 см, висота – 5 см (рис.7, 28).
- червонолакова чаша із загнутим усередину краєм на невисокому піддоні – розвал. Лак бурого кольору, поганої якості, тьмяний, із зовнішнього боку – заплив. Діаметр по вінчику – 14,5 см, діаметр піддона – 7,8 см, висота – 5,8 см (рис.7, 27).
- пряжка з овальною рамкою і рухомим язичком. Язичок масивний, передній його край заведений за рамку, а тильна сторона в місці кріплення східчато зрізана. Розмір 1,6x1,7 см, довжина язичка 2,2 см (рис.7, 7). На пряжці збереглася подвійна пластина з клепою для кріплення її на шкіряному реміні. Розмір 2,3x1,5 см.
- пряжка з овальною рамкою і рухомим язичком. Язичок масивний, передній його край заведений за рамку, а тильна сторона в місці скріплення східчато зрізана. Розмір 1,6x1,5 см, довжина язичка 1,7 см (рис.7, 6).
- пряжка з овальною рамкою і рухомим язичком. Язичок масивний, передній його край заведений за рамку, а тильна сторона в місці кріплення східчато зрізана. Розмір 1,2x1,0 см, довжина язичка 1,1 см (рис.7, 5).
- кільце з бронзового дроту, кінці неспаяні, овальної форми. Розмір 1,0 x 1,3 см, діаметр дроту 0,15 см (рис.7, 3).
- бляшка нашивна з тонкої фольги жовтого металу з утисненим орнаментом у вигляді окружностей. Розмір 1,3x1,1 см (рис.7, 4).
- дві бронзові заклепки (рис.7, 1,2).
- 4 намистини округлої форми, кільцеподібні, декоровані з трьома еліпсоподібними “очками” жовтого кольору на темній ахроматичного кольору основі (рис.7, 8-11).
- намистина округлої форми, куляста. Малога розміру. Скло прозоре з золотавими відтінками. Розміри: Діаметр тулуба 0,65 см, Діаметр отвору 0,1 см (рис.7, 12).
- скляна вставка (рис.7, 13).
- фрагменти залізного ножа (рис.7, 14).
- цвяхи залізні (рис. 7, 15-24).
- 2 бронзові монети Рескупоріда VI, Фофорса (?).

Незважаючи на те, що склеп неодноразово грабували, а на початку ХХ ст. використовували як сарай, удалося досить вірогідно визначити, що побудований він не раніше початку IV ст. н.е. Функціонально використовувався, як мінімум, до середини – кінця VI ст. н.е., що підтверджується матеріалом із тризни і похоронним інвентарем.

Крім перерахованих вище склепів катакомбного типу, на могильнику виявлені і досліджені три ґрунтові склепи, розташовані 215 м. на південь (магнітний азимут 339°-159°). Склепи розташовані в безпосередній близькості один від одного, причому вісь склепу 11 перпендикулярна стосовно осей склепів 10 і 12.

Склеп 10. Ґрунтовий, з подовжньою осью розташуванням дромоса і поховальної камери. Орієнтований на північний схід-південний захід, магнітні азимуту 57°-237°. Переддромосна яма, дуже вузька, шириною 0,32-0,62 м у верхній частині, коло дромоса розширюється до низу до 0,90 м (рис. 9). Верхня частина ями в районі дромоса зруйнована – результат давнього грабежу. Сходинок вузькі, до 0,20 м і круті, висотою до 0,55 м. Глибина переддромосної ями 4,10 м від денної поверхні. Відмітка від “0” – 4,15 м. Загальна довжина сходинок (сходового маршру) 1,6 м. Довжина переддромосної ями на рівні материка 4,22 м. З переддромосної ями в похоронну камеру веде вузький, 0,55x0,55 м, короткий, довжиною 0,55 м, дромос з арковим завершенням (обсипався до висоти 0,60 м). Заставна плита розміром 0,85 x 0,82 м із щільного вапняку зрушена грабіжниками.

Поховальна камера трапецієподібна в плані, нижче дромоса на 0,35 м, розміром 1,85 – 2,50 x 2,00 – 2,10 м. Перекриття камери не збереглося, але, вірогідно, мало купольне склепіння. Реконструйована висота камери 1,50 – 1,70 м.

У поховальній камері зафіксовано і захищено 2 поховання. Орієнтація збігається з віссю склепу.

Поховання 1. Кістяк лежав витягнутий на спині головою на південний захід. Череп не зберігся. Кістки рук витягнуті уздовж тулуба. Ноги витягнуті, ступні із залишками шкіряного взуття (рис. 9), вивернуті всередину. У ділянці пояса знаходилася залізна пряжка (рис.9, 2). Праворуч від кістяка зафіксовані сліди органічного тліну у вигляді двох пучків (віників) очерету (?) довжиною 1,66 м, шириною 0,06-0,17 м (рис.9). Біля них (пучків) лежала червоноглиняна амфора типу 103 за Зеест, горлом, спрямованим убік дромоса й за 0,35 м від південно-східної стіни (рис.9, 1).

Навколо кісток і під ними знаходився тлін від кошми (?) і залишки дерева від настилу. Залишків труни не виявлено.

Поховання 2. Кістяк лежав витягнутий на спині головою на південний захід. Череп не зберігся. Кістки рук витягнуті уздовж тулуба. Ноги витягнуті. В ділянці пояса знаходилася залізна пряжка (рис.9, 3), залізний ніж (рис.9, 8), бронзова нашивка з гранатом (?) (рис.9, 7). На грудях знайдена бронзова нашивка (рис.9, 6). Ліворуч від кістяка лежав бронзовий перстінчик (рис.9, 5). Ліворуч, у районі голови – бронзове скроневе кільце (рис.9, 4). Навколо кісток і під ними знаходився тлін від кошми (?) і залишки дерева від настилу. Залишків труни не виявлено.

Склеп 11. Ґрунтовий, з подовжньою осью розташуванням дромоса і поховальної камери. Орієнтований південний схід-північний захід, магнітні азимуту 150°-330°. Переддромосна яма дуже вузька, шириною 0,40 м у верхній частині, коло дромоса розширюється до низу до 1,08 м (рис.10). Верхня частина ями в районі дромоса зруйнована – результат давнього грабежу. Сходинок вузькі, до 0,20 м і круті, висотою до 0,50 м (рис.13, 6). Глибина переддромосної ями 3,98 м від денної поверхні. Відмітка

від "0" – 4,10 м. Загальна ширина сходинок (сходового маршру) 1,62 м. Довжина переддромосної ями на рівні материка 4,30 м. З переддромосної ями в поховальну камеру веде вузький, 0,55 x 0,60 м, короткий, довжиною 0,60 м, дромос з арковим завершенням (обсипався до висоти 0,60 м). Заставна плита розміром 0,90 x 0,80 м зі щільного вапняку зрушена грабіжниками. Коло плити, у заповненні дромоса знайдені дві червонолакові тарілки (рис.10, 6, 7), кинуті грабіжниками (ймовірно, в них збирали награбовані речі), фрагменти ліпного кухля (рис.10, 18), фрагменти залізного ножа (рис.10, 17).

Поховальна камера в плані трапецієподібна, нижче дромоса на 0,27 м, розміром 1,94-2,46x2,25-2,30 м. Переkritтя камери не збереглося, але, вірогідно, мало купольне склепіння. Реконструйована висота камери 1,50 – 1,70 м.

У поховальній камері знайдені фрагменти людських кісток без певного анатомічного порядку, поганого збереження. На долівці камери зафіксовані сліди тліну від кошми (?) і залишки дерева від настилу. На них простежено шар мушель устриць і замуленої кераміки (рис.10). Залишків труни не виявлено.

Коло північно-західної стіни поховальної камери (в ділянці голови) знайдені тиснені скляні посудини:

- глечик з кулястим тулубом і високим горлом, що розширюється розтрубом догори. Дно увігнуте. Діаметр горла по вінчику 8,4 см. Діаметр горла 3,3 см, Діаметр тулуба 15,8 см, висота 28 см. Скло патиноване, світлооливкового кольору (рис.10, 1).
- бальзамарій з кулястим тулубом. Дно увігнуте, горло невисоке, що розширюється догори. Вінчик горизонтально відігнутий. Діаметр горла по вінчику 2,0 см. Діаметр горла 1,2 см. Діаметр тулуба 4,3 см, висота 7,2 см. Скло патиноване, світлооливкового кольору (рис.10, 2).
- глечик з біконічним тулубом і високим горлом, що розширюється догори, горизонтально відігнутих вінчиком. Дно увігнуте. Діаметр горла по вінчику 6,0 см, Діаметр горла 2,8 см. Діаметр тулуба 9,8 см. Діаметр денця 4,0 см, висота 20,8 см. Скло патиноване, світлооливкового кольору (рис.10, 3).
- лампада з трьома невеликими вушками в середній частині тулуба, на невисокій чарковій ніжці. Тулуб циліндричний, злегка розширюється догори. Вінчик прямий, вертикальний. Діаметр по вінчику – 8,2 см, висота тулуба – 7,4 см, діаметр підстави тулуба – 6 см, висота ніжки 2,6 см, діаметр підставки – 4,6 см. Скло патиноване, світлооливкового кольору (рис.10, 4).

У західному куті склепу, *in situ*, знайдена коричнево-глиняна амфора типу 103 за Зеест (рис.10, 5).

На підлозі біля входу лежали фрагменти дзеркала (рис.10, 19). По підлозі були розкидані намистини (рис.10, 8-16). У поховальній камері знайдені фрагменти дзвіночка (?) і дві бронзові заклепки (?) (рис.10, 20-22).

Склеп 12. Грунтовий, з поздовжньою осью розташуванням дромоса і поховальної камери. Орієнтований на північний схід-південний захід, магнітні азимуту 50°-230°. Переддромосна яма, дуже вузька, шириною 0,40 – 0,35 м у верхній частині, коло дромоса розширюється до низу до 0,94 м. Верхня частина ями в ділянці дромоса зруйнована – результат древнього грабежу. Сходинки вузькі, до 0,22 м і круті, висотою до 0,52 м (рис.11). Глибина переддромосної ями 4,04 м від денної поверхні. Відмітка від "0" – 4,14 м. Загальна ширина сходового маршруту – 1,60 м. Довжина переддромосної ями на рівні материка 4,40 м. З переддромосної ями в поховальну камеру веде вузький, 0,56 x 0,62 м, короткий, довжиною 0,66 м, дромос з арковим завершенням (обсипався до

висоти 0,68 м). Плита перекриття, розміром 0,86x0,84x0,08 м із щільного вапняку, зрушена грабіжниками. Поховальна камера трапецієподібна в плані нижче дромоса на 0,28 м, розміром 1,90-2,34x2,0-1,80 м. Перекриття камери не збереглося, але, вірогідно, мало купольне склепіння. Реконструйована висота камери 1,50 – 1,70 м.

У поховальній камері знайдені фрагменти людських кісток без певного анатомічного порядку й у поганому стані збереження. Частково збереглося поховання 1 та поховання 2 (рис.11).

На підлозі поховальної камери зафіксовано сліди тліну від кошми(?), залишки дерева від настилу. На них прстежено шар устриць і замуленої кераміки (рис.11). Залишків труни не виявлено.

Коло північно-західної стіни поховальної камери (у ділянці голів) знайдені скляні посудини:

- глечик з кулястим тулубом і високим горлом, що розширюється розтрубом догори. Денце увігнуте. Діаметр горла по вінчику 6,4 см, діаметр горла 2,7 см, діаметр тулуба 9,8 см, висота 19,2 см, діаметр денця – 5,5 см. Скло патиноване, світлооливкового кольору (рис.11.2).
- глечик з біконічним тулубом, високим конічним горлом, що звужується догори, вінчик розтрубом, із двома кільцевими виступами з зовнішнього боку. Ручка вигнута під прямим кутом, профільована чотирма валиками. Денце увігнуте. Діаметр горла 6,0 см, діаметр тулуба 9,3 см, діаметр денця 5,8 см, висота 23,2 см. Скло патиноване, світлооливкового кольору. (рис.11, 1).

У заповненні поховальної камери виявлено фрагменти ножа (рис.11, 5) і фрагменти залізної пряжки (рис.11, 3, 4).

Висновки:

1. Досліджувана частина могильника Джург-оба, крім склепів катакомбного типу, містить у собі і ґрунтові склепи, що датуються серединою VI ст. н.е.
2. Могильник піддався пограбуванням ще в давнину.
3. У досліджених катакомбних склепах виражені окремі елементи варварського похоронного обряду.

У цілому, розкопки, проведені в 2003 р., дозволили отримати уявлення про поховальний обряд населення приморської частини Керченського півострова в пізньо-античні часи. У зв'язку з грабежами могильника, що не припиняються, вважаємо за необхідне продовження охоронних розкопок на могильнику Джурга-оба протягом кількох найближчих років.

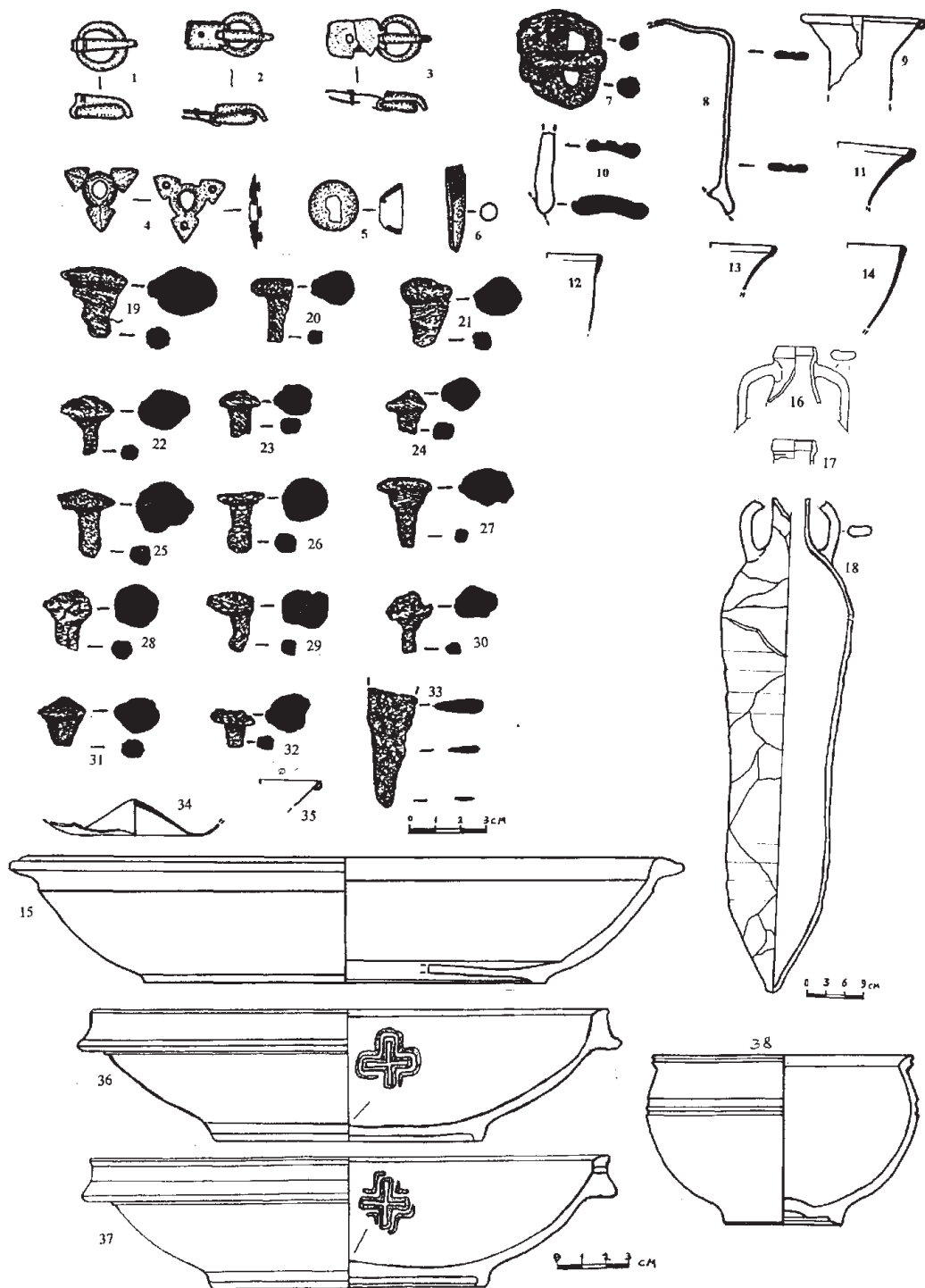

Рис. 2. Матеріал зі склепу № 1

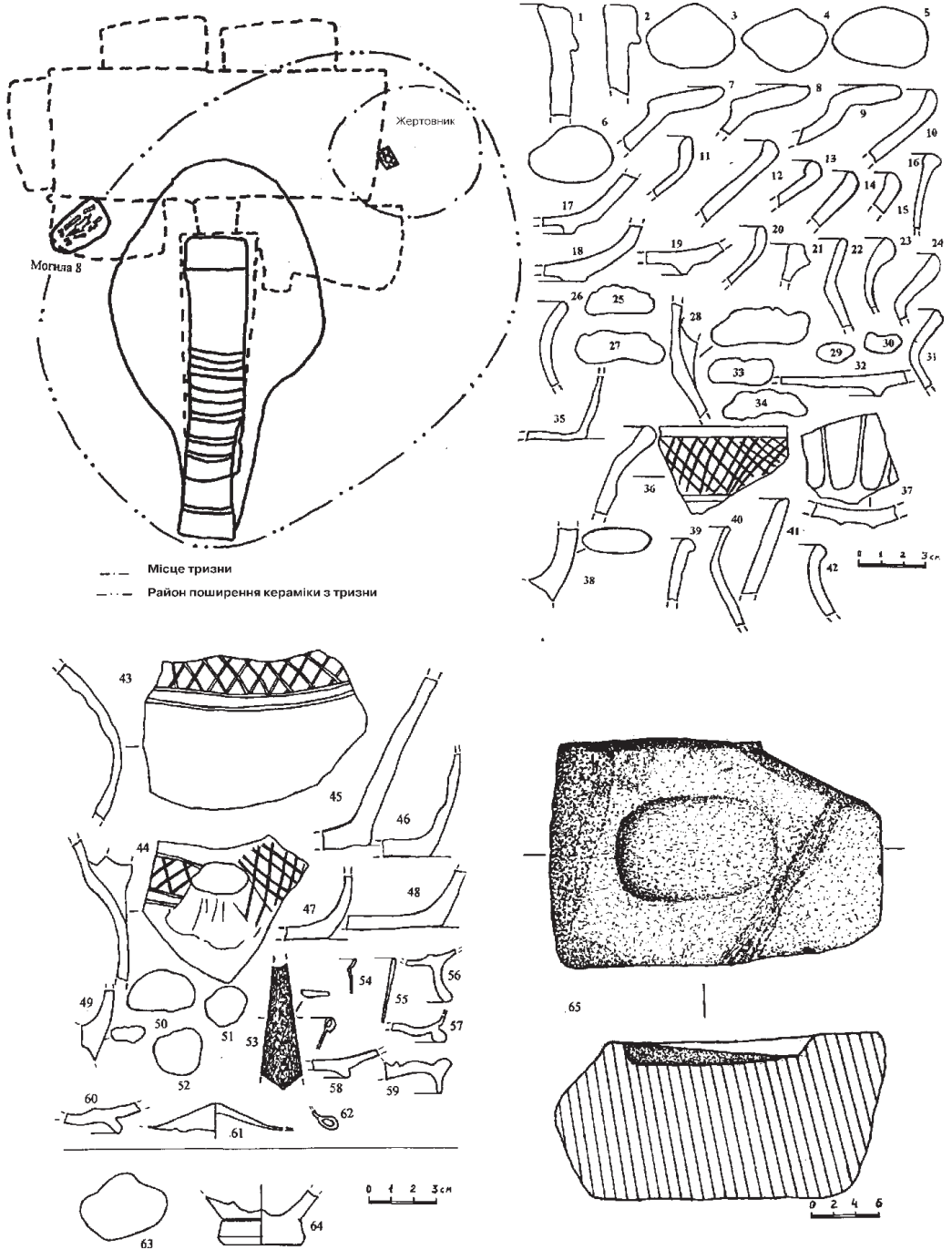

Рис. 3. Матеріал поховальної камери склепу № 1

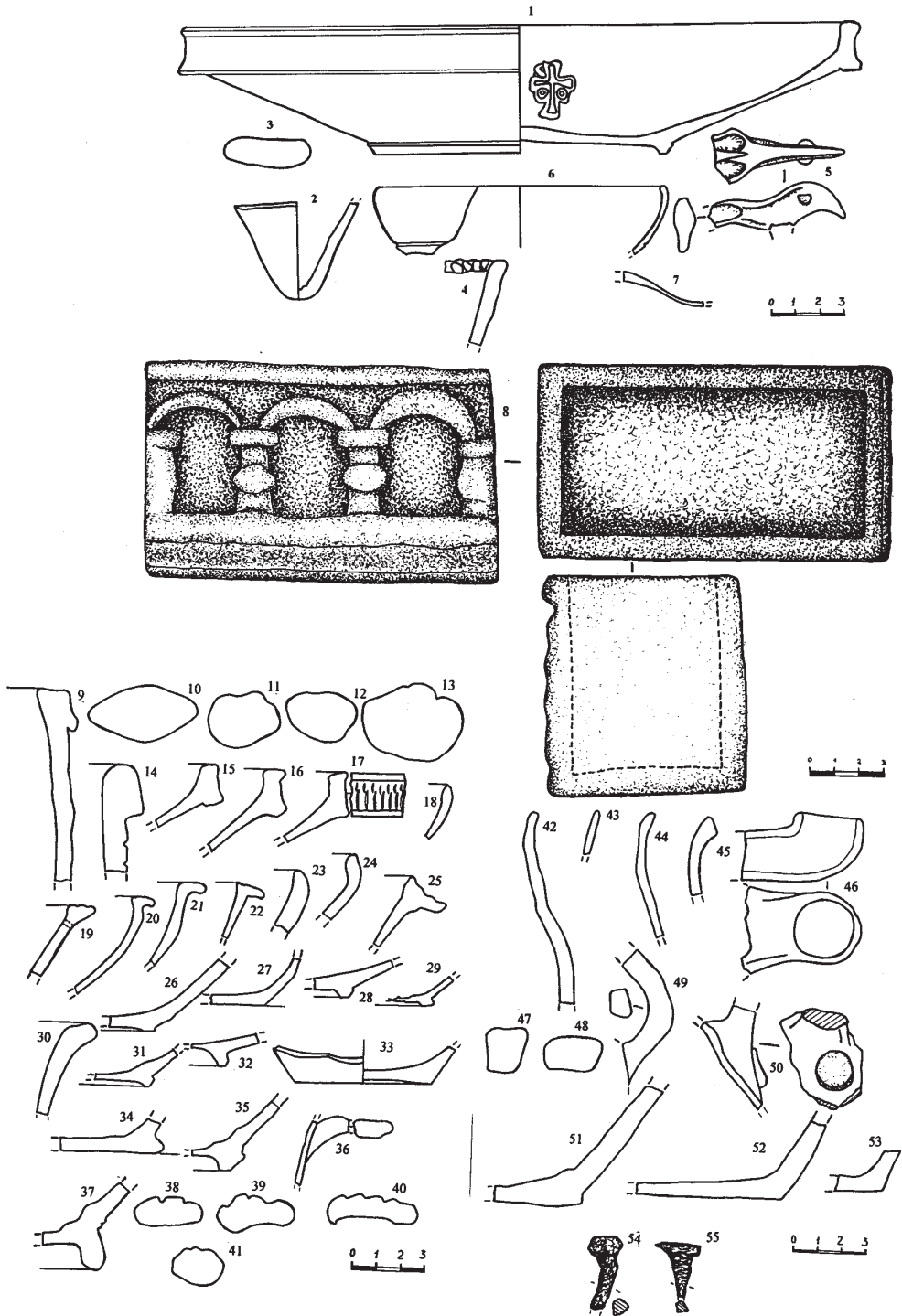

Рис. 5. Матеріали з тризни та поховальної камери склепу № 8

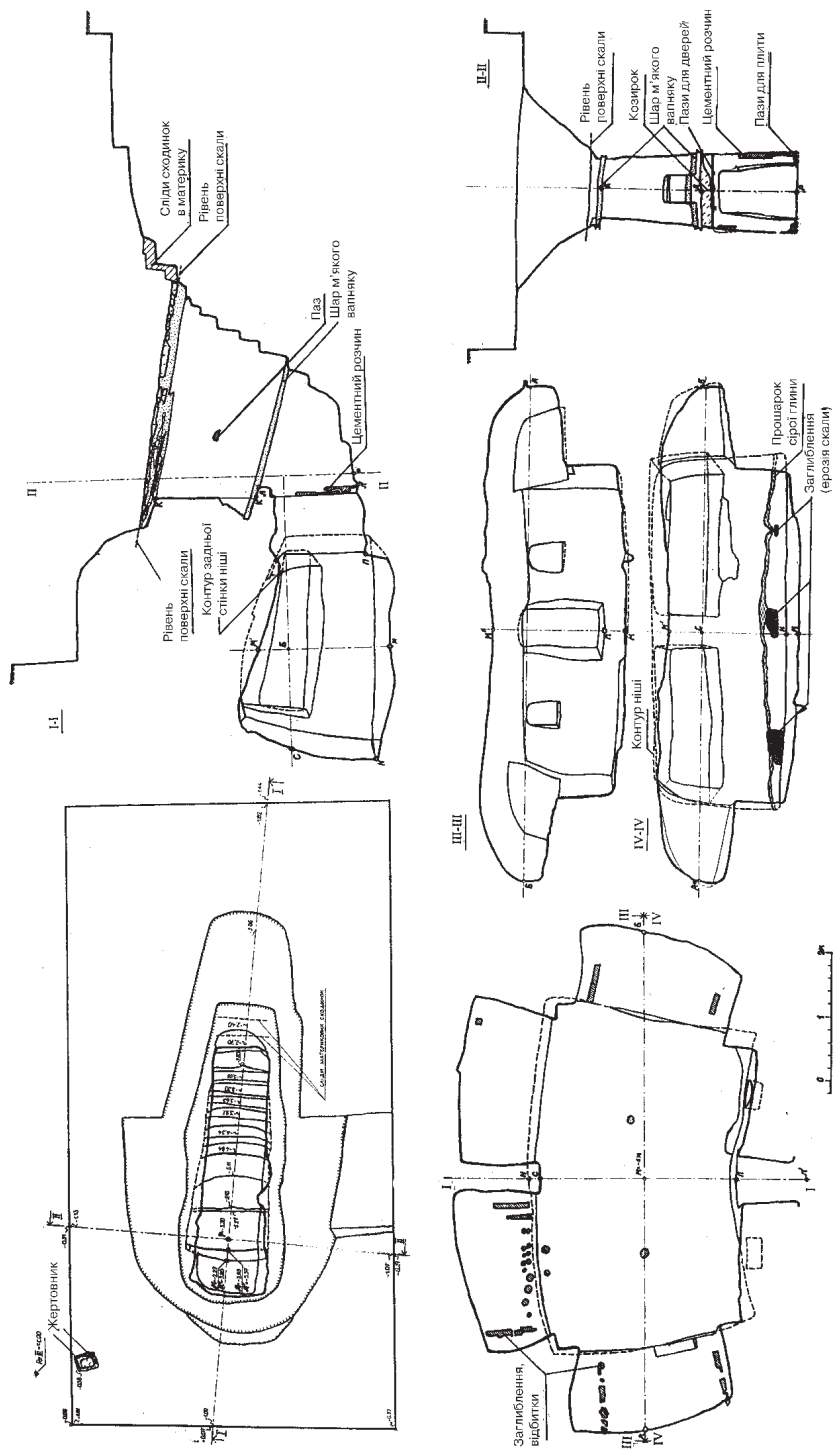

Рис. 6. План та розрізи склепу № 8

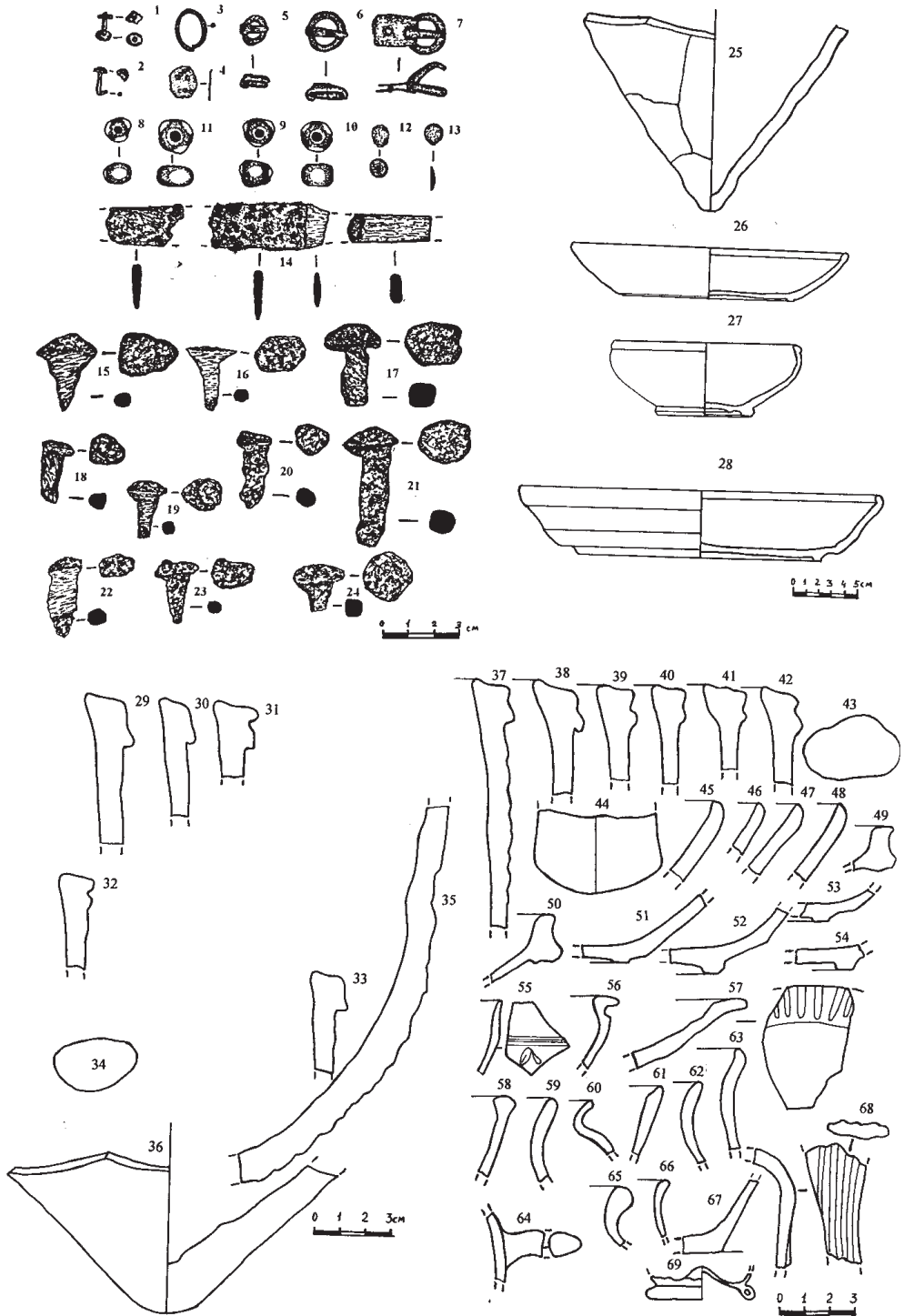

Рис. 7. Матеріали з тризни та поховальної камери склепу № 9

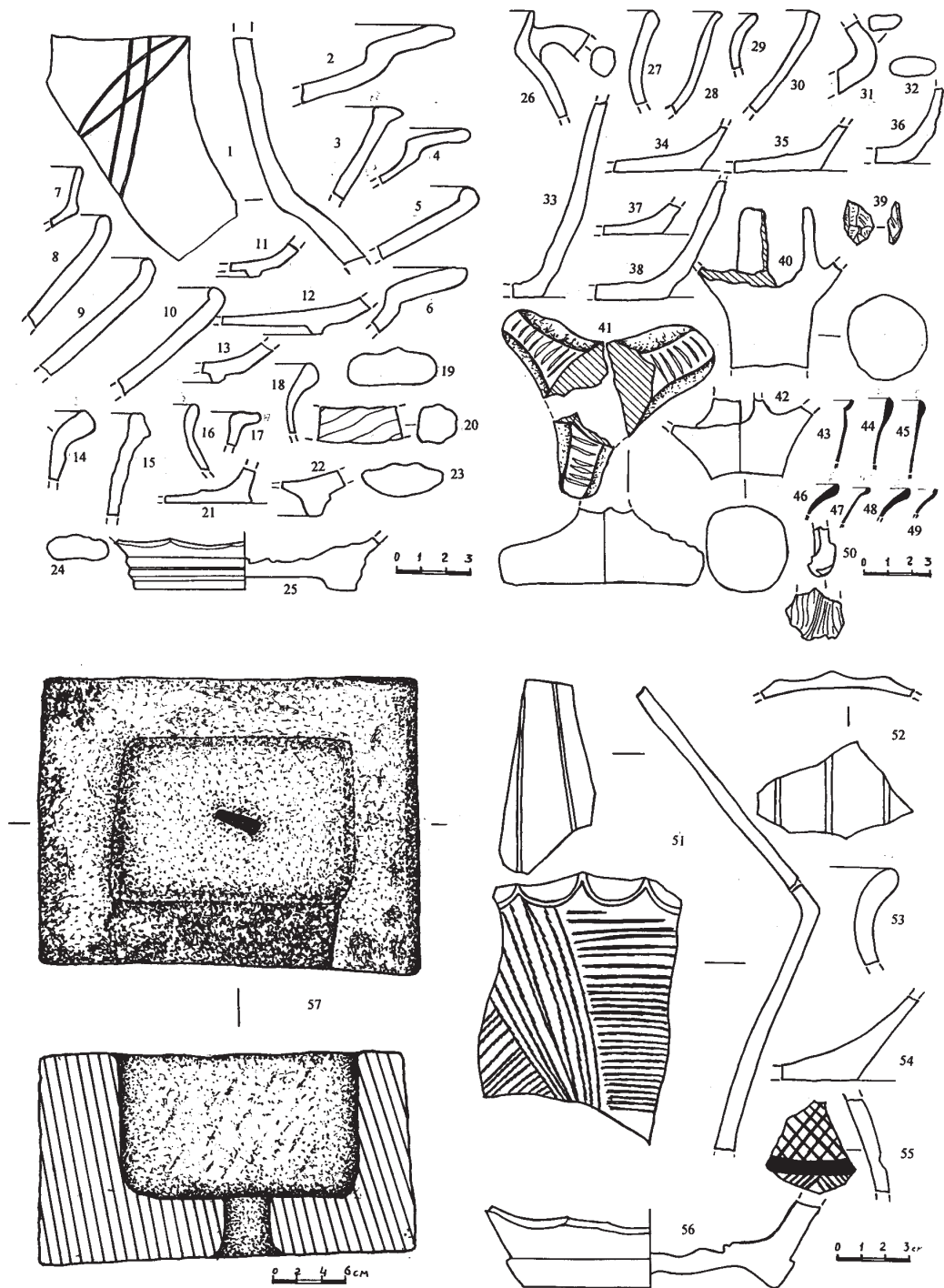

Рис. 8. Матеріал тризни з склепу № 9

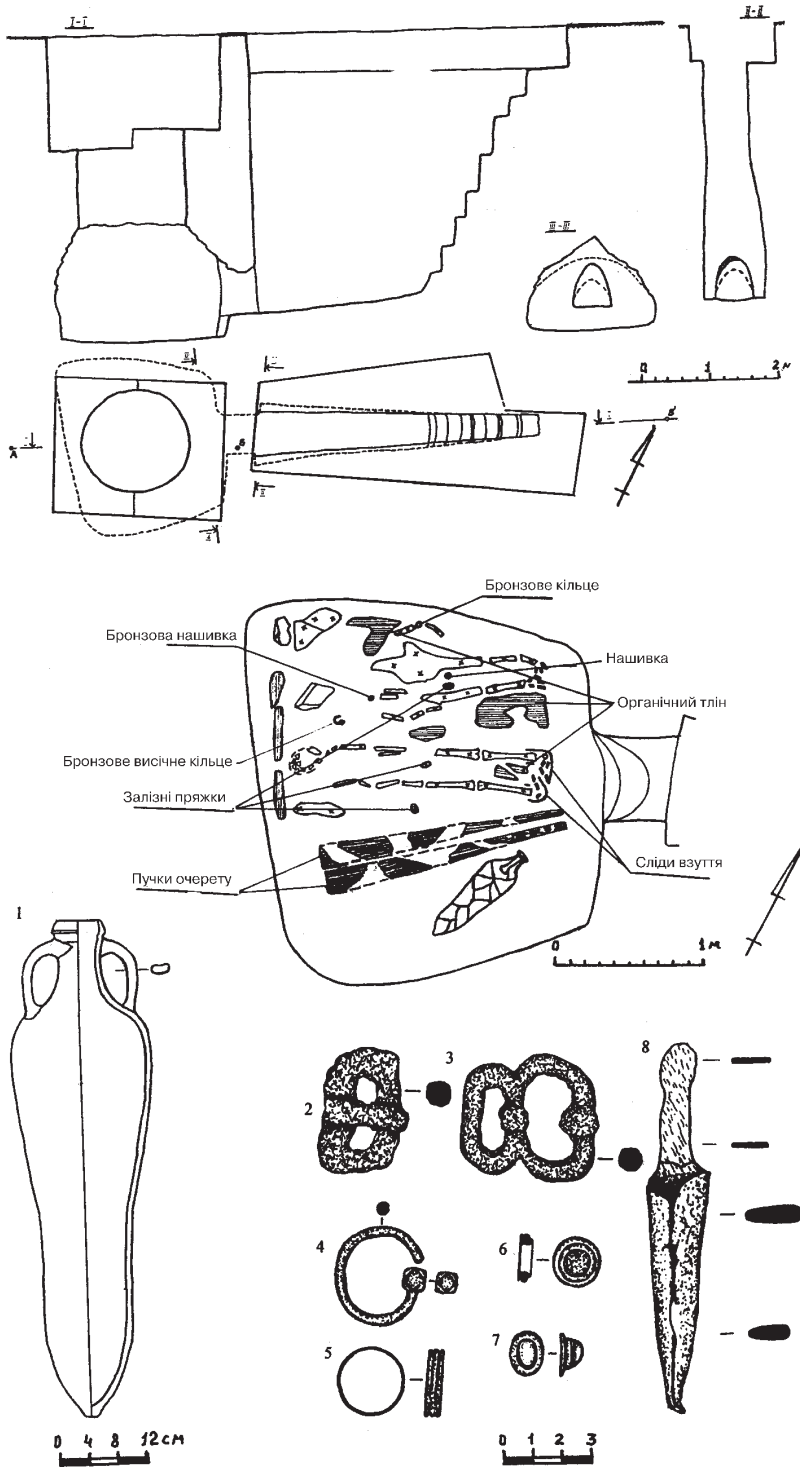

Рис. 9. План, розрізи та матеріал склепу № 10

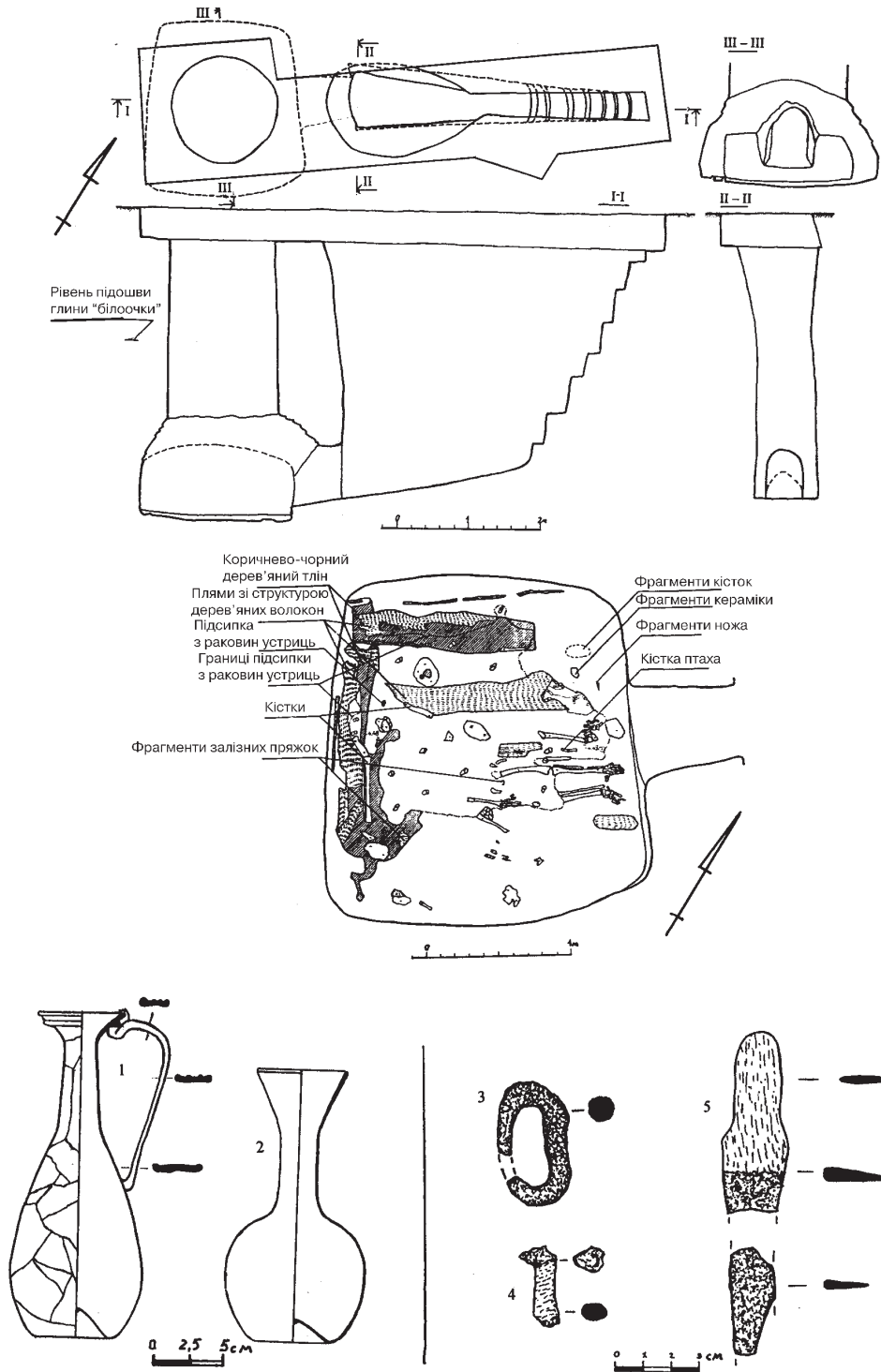

Рис. 11. План, розрізи та матеріал склепу № 12

¹ Ермолин А. Л. Отчет о раскопках некрополя Джурга-оба за 2002 год.

² Гайдукевич В. Ф. Некрополи некоторых Боспорских городов (по материалам раскопок 1928-30-х гг.) // МИА. – 1959. – №69. – С. 228-229. – Рис. 97-99.

³ Марти Ю. Ю. Раскопки городища Китея в 1928 году. // ИТОМАЭ. – III. – 1929. – С. 116-130.

⁴ Цветные полосы над бегущим животным напоминают крылья грифона. Ср. Ростовцев. // АДЖЮР. – Табл. LXXIII, 5. Склеп 1875 г. (Сноска по Марти).

⁵ Засецкая И. П. Материалы Боспорского некрополя второй половины IV – первой половины V вв. н. э. // МАИЭТ. – 1993. – Т. 3, табл.

Олександр Ермолін.

Археологічні дослідження античного некрополя Джург-Оба (Керч) в 2003 р.

У статті представлено в узагальненому вигляді результати археологічних досліджень пізньоантичного некрополя в районі боспорського міста Кітей, проведених експедицією Дрогобицького державного педагогічного університету спільно з Керченським державним історико-культурним заповідником улітку 2003 р. Стаття ілюструється кресленнями-схемами склепів та поховань, стратиграфічними розрізами, а також рисунками знахідок.

Alexandr Yermolin.

Archaeological Research of Antique Necropolis Djurg-Oba in Kerch in 2003.

In the article the results of archaeological researches of a late antique necropolis in the area of the Bosphorus town Kytheos, carried out by the expedition of Drohobych Ivan Franko state pedagogical university together with the Kerch state historic-cultural reserve in the summer of 2003, are submitted in the generalized kind. The article is illustrated by the schematic charts of crypts and burials, stratigraphic sections, and the finds' pictorial drawings.

“БІЛІ” ХОРВАТИ ЧИ “КАРПАТСЬКІ” ХОРВАТИ? ПРОДОВЖЕННЯ ДИСКУСІЇ

Сьогодні проблеми історії України докиївського періоду, зокрема історії племінних князівств, які існували за межами Подністров'я і у X ст. ввійшли до складу Київської Русі, набувають актуального значення, особливо у світлі публікацій праць археологів, які дозволяють стверджувати наявність ознак ранньої державності на даних територіях. Чи найбільше дискусій та спекуляцій тривало і триває далі навколо **ХОРВАТИВ**. В українській та російській історичній літературі досі поширене етнічне означення прикарпатських племен VII-X ст. як **БІЛИХ ХОРВАТИВ**. Це непорозуміння викликано невірною інтерпретацією фрагментів з трактату Костянтина Багрянородного “Про управління імперією” ще вченими кінця XIX – початку XX ст. З того часу хорватські, сербські, чеські та угорські вчені зробили певні кроки, які у нас залишилися непоміченими. Незважаючи на ряд моїх публікацій з цього питання¹, далі більшість українських авторів пише про **БІЛИХ ХОРВАТИВ** у Прикарпатті. Тому є зміст знову звернутися до цієї теми.

Література про білих хорватів і хорватський етногенез налічує сотні книг і статей кількох десятків авторів. Огляди цієї літератури за певні періоди можна почерпнути у Л.Нідерле², Т.Модельського³, Ф.Шішича⁴, Л.Гауптмана⁵, Я.Відаєвича⁶, Г.Лябуди⁷, Б.Застеровой⁸, Г.Ловмянського⁹ та Л.Войтовича¹⁰.

Хорватський учений С.Сакач, використовуючи висновки швейцарського лінгвіста Ф.де Соссюра, встановив, що назва “білі хорвати” за іранською термінологією, прийнятою у слов'ян, означає “західні хорвати”¹¹. Сьогодні це визначення загальноприйняте і заперечень не викликає.

Д.Маркварт¹², Л.Гауптман¹³, В.Груби¹⁴, Л.Періч¹⁵, Ф.Дворнік¹⁶, П.Третьяков¹⁷, В.Королюк¹⁸, Д.Бліфельд¹⁹, Л.Войтович²⁰ та інші вважали, що на певному етапі **БІЛІ ХОРВАТИ** були частиною загального хорватського масиву. Подібно, як Кок-Орда і Ак-Орда – “синя” та “біла” орди – були частинами великої орди – Улусу Джучі або Золотої Орди.

Найбільш повні відомості про цей хорватський масив збереглися у трактаті “Про управління імперією” візантійського василевса Костянтина VII²¹. Їх аналіз дозволяє зробити висновок, що в середині X ст. **БІЛА ХОРВАТІЯ** займала, в основному, первинну територію колишнього хорватського союзу (**ВЕЛИКОЇ ХОРВАТІЇ**) вздовж північних кордонів Угорщини, на заході змикаючись з **БІЛОЮ СЕРБІЄЮ**, а на сході її межі були доступні нападам **ПЕЧЕНІГІВ**. **БІЛА СЕРБІЯ** тоді займала верхню течію Одри і доходила до витоків Вісли. Хорватські землі від витоків Вісли через басейн Сяну простягалися десь до середньої течії Дністра – верхньої течії Пруту, звідки могли бути доступними для нападів **ПЕЧЕНІГІВ**. З трактату також випливає, що після того, як **УГРИ** розгромили державу Святоплука Моравського, вони межували з **ХОРВАТАМИ** біля Карпат, тобто в Закарпатті²². Ті фрагменти трактату, які відносяться до **ХОРВАТИВ** біля Карпат, не дозволяють називати їх **БІЛИМИ**. Сам автор

трактату, користуючися окремими різночасовими джерелами і не маючи змоги їх перевірити та узгодити, безперечно, сплутував поняття **БІЛОЇ** та **ВЕЛИКОЇ ХОРВАТІЇ**.

Інших писемних джерел, де згадуються хорвати (ПВЛ²³, польського хроніста Вінцентія Кадлубка²⁴, “Орозія” англосаксонського короля Альфреда Великого²⁵, легенди про чеського князя св.Вацлава²⁶) небагато. З них випливає, що у середині X ст., коли Костянтин Багрянородний завершив писати свій трактат, **ВЕЛИКА ХОРВАТІЯ** як єдина держава вже не існувала. У її західній частині була держава **БІЛА ХОРВАТІЯ**, яка, можливо теж мала назву Великої. Рівночасно східні землі **ВЕЛИКОЇ ХОРВАТІЇ** традиційно і далі продовжували називатися **ВЕЛИКОЮ ХОРВАТІЄЮ**, що і зафіксували інформатори Костянтина Багрянородного. Між Білою Хорватією і східними землями Великої Хорватії вклинилися сілезькі і лехітські племена, головним з яких були **ВІСЛЯНИ**²⁷.

Починаючи з перших дослідників текстів Костянтина Багрянородного А.Бандурі, І.-Х.Гаттерера, Ф.Геркена, більшість учених, в т.ч. М.Карамзін, Я.Головацький, М.Лебедкін, С.Соловійов, М.Барсов, Ф.Рачкі, О.Шахматов, С.Середонін, Л.Нідерле, Я.Пастернак, М.Смішко, Б.Рибаков, П.Третьяков, В.Сєдов, а також багато інших істориків розміщували початкові осаді **ХОРВАТІВ** і **ВЕЛИКУ ХОРВАТІЮ** в Галичині.

М.Грушевський не поділяв цієї думки, але для цього йому довелося відкидати свідчення ПВЛ про **ХОРВАТІВ**, а також припускати можливість печенізьких нападів через угорські землі і гори на **ХОРВАТІВ** на Верхній Одрі²⁸. Відчуваючи слабкість своєї аргументації, вчений залишав це питання відкритим.

Його сумніви використала польська наука як додаткову аргументацію щодо **ВЕЛИКОЇ ХОРВАТІЇ** на Віслі, звідки **ХОРВАТИ** нібито прийшли у Галичину²⁹.

Хорватські історики, не вдаючись у подробиці, в цілому прийняли версію про прабатьківщину за Карпатами.

Модерна теза Г.Кунстманна, який запропонував повернутися до давньої версії міграції **ХОРВАТІВ** з гирла Дону на Балкани, а звідти їх вихід на північ до Одри, не отримала широкого визнання. Він виходив з того, що **ВЕЛИКА** і **БІЛА ХОРВАТІЯ** – одне і те ж поняття. Просто, “*Bel*” повинно читатися як “*Wel*”, а отже “*velochrobati*” (великохорвати) було первинною назвою хорватів. Другим аргументом Г.Кунстманна є версія походження племінної назви **ДАЛЕМІНЦІВ** від **ДАЛМАТІВ**³⁰.

Хоча найбільша з хорватських дослідників даного періоду Н.Клаїч під впливом цієї версії змінила свою попередню думку і помістила **БІЛУ ХОРВАТІЮ** у Карантанію³¹, більшість істориків виступила з критикою поглядів Г.Кунстманна. З них особливо переконливо виглядає аргументація Р.Катішча³². Окремо стоїть гіпотеза І.Мужича, який, головним чином на підставі антропологічних матеріалів, розвинув тезу про автохтонність **ХОРВАТІВ** у Далмації³³. Для етногенетичних досліджень одних антропологічних матеріалів замало.

ВЕЛИКА БІЛА ХОРВАТІЯ у X ст. визнала залежність від германського імператора Оттона I. Її локалізація на Верхній Віслі і Верхній Одрі, обґрунтована Л.Гауптманом³⁴ і підтримана Б.Графенауером³⁵, залишається загальноприйнятою серед хорватських, чеських, сербських, словенських і більшості польських істориків. Недавно С.Пантеліч уточнив її західні та північні кордони на Заале і Білій Ельстер³⁶. В цьому регіоні йому вдалося відшукати цілі хорватські анклавні, які ще у XIV ст. зберігали автономію, а пізніше були поступово асимільовані, зберігши тільки залишки хорватської топоніміки.

Накопичені археологічні матеріали також не суперечать цим висновкам. У VI-IX ст. весь хорватський ареал, в основному, мав спільний обряд поховання. Тіло спалювали на певній відстані від місця захоронення у своєрідних “крематоріях”. Обпалені кістки складали в урну і з урною засипали в ямі або ж над урною насипали невеликий курган³⁷. Такі пам’ятки зустрічаються у Прикарпатті, Закарпатті, Східній Словаччині (Кошіце) і у нинішній Хорватії (пам’ятки VII ст.)³⁸, уздовж течії Ельби і у низів’ях Мульди, між нижньою Заале і Ельбою (кінець VI – початок VII ст.)³⁹. У пам’ятках на території Німеччини урни празького типу часто закопували у земляних плоских могилах, вимощених камінням.

Виходячи зі сказаного вище, закарпатських, придністровських і присянських Хорватів правильніше було би називати **КАРПАТСЬКИМИ ХОРВАТАМИ**, як першим пропонував Я.Ісаєвич⁴⁰, а не **БІЛИМИ ХОРВАТАМИ**, які розміщались у верхів’ях Вісли та Одри і басейні Білої Ельстер.

Археологічні дослідження останніх літ території Карпатських Хорватів, в тому числі велетенських городищ типу Пліснеська, Стільська, Солонська та інших, які були у десятки разів більшими за сучасні їм міста Київської Русі, виробничі комплекси з високим рівнем технології типу Рудниківського металургійного, відзначення економічного піднесення, що почалося на початку IX ст. і спричинило різке розширення суспільства, в першу чергу за професійною ознакою, дозволяють припускати, що на землях Прикарпаття до кінця X ст., коли ці території ввійшли до складу Київської Русі, функціонувало розвинене диференційоване суспільство, здатне до створення державних організацій⁴¹.

Виправлення давньої історіографічної помилки, яка стала стереотипом у нашій історіографії, давно на часі. І, здається, можна закривати дискусію з цієї проблеми.

¹ Войтович Л. Слідами білих хорватів // Літопис Червоної Калини. – 1993. – № 5-6. – С.2-50; його ж. “Білі” хорвати чи “карпатські” хорвати? // Миколаївщина. Збірник наукових статей / Відпов. ред. Л.Войтович. – Т.1. – Львів, 1998. – С.49-79; його ж. Князівства Карпатських Хорватів // Етногенез та рання історія слов’ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Матеріали Міжнародної наукової конференції. 30-31 березня 2001 року. – Львів, 2001. – С.195-210.

² Niderle L. Slovanske starožitnosti. – D.2. – Sv.1. – Praha, 1906. – S.250-261.

³ Modelski T.E. Z onomastyki i terminologii średniowiecznej // Kwartalnik Historyczny. – T. 34. – 1920. – S.11-14.

⁴ Šišić F. Povijest Hrvata v vrijeme narodnih vladara. – Zagreb, 1925. – S.86-88.

⁵ Hauptmann L. Dolazak Hrvata // Zbornik Kralja Tomislava. – Zagreb, 1925. – S.86-88.

⁶ Widajewicz J. Państwo Wiślan. – Kraków, 1947. – S.16-30.

⁷ Labuda G. Pierwsze państwo słowiańskie – państwo Samona. – Poznań, 1949. – S.203; Id., Studia nad początkami państwa polskiego. – Poznań, 1988.

⁸ Zasterova B. Hlavní problémy z počátků dejin slovanských narodů // Vznik a počátky slovanu. – T.1. – Praha, 1956. – S.34-45.

⁹ Jowmiański H. Początki Polski. – T.2. – Warszawa, 1964. – S.114-130.

¹⁰ Войтович Л. “Білі” хорвати чи “карпатські” хорвати? // Миколаївщина. Збірник наукових статей / Відпов. ред. Л.Войтович. – Т.1. – Львів, 1998. – С.49-79.

¹¹ Sakač S. Iranische Herhunft des Kroatischen Volksnamens // Orientalia Christiana Periodica. – T.15. – 1949. – S.313-340.

¹² Marquart J. Ostereuropaishe und ostasiatische Streifzüge. – Leipzig, 1903. – P.129-139.

¹³ Hauptmann L. Dolazak Hrvata... – S.88-120.

¹⁴ Hruby V. Puvodni hranice Biskupstvi Pražského a hranice Říše Česke v 10 století // Časopis Matice Moravske. – T.50. – 1926. – S.104.

¹⁵ Perich L. Slezko. – Praha, 1945. – S.45.

¹⁶ Dvornik F. The making of Central and Eastern Europe. – London, 1949. – P.392.

¹⁷ Третьяков П.Н. Восточнославянские племена. – Москва-Ленинград, 1948. – С.245.

¹⁸ Королюк В.Д. К вопросу об отношениях Руси и Польши в X веке // Кр. сообщ. ин-та славяноведения. – № 9. – 1952. – С.43-50.

¹⁹ Бліфельд Д.З. Утворення Київської Русі // Нариси стародавньої історії Української РСР. – К., 1957. – С.357.

²⁰ Войтович Л. Слідами білих хорватів... – С.2; його ж. “Білі” хорвати чи “карпатські” хорвати? – С.49-50.

²¹ Костянтин VII Багрянородний (913-959), вчений-педант, до послуг якого була вся наявна інформація імперії, писав не літературний твір, а настанову та довідник з питань зовнішньої політики для сина і наступника Романа II, не маючи жодної потреби щось замовчувати або перекручувати. Всі сумніви з приводу його інформації (Rački F. // Rad Jugoslovenske Akademije Znanosti i Umjetnosti. – T.59. – 1881. – S.201-218; Jagić V. Ein kapitel aus der Geschichte der Sudslavischen Sprachen // Archiv für Slavische Philologie. – T.17. – Berlin, 1895. – P.47-87; Brückner A. Wzory etymologii i krytyki źródłowej // Slavica. – 3. – 1924-1925. – S.209-211) – скоріше данина модному в ті часи гіперкритицизму. У 31 та 30 розділах своєї праці василевс писав:

“... хорвати, що нині живуть в краях Далмації, походять від нехрещених хорватів, званих “білими”, котрі живуть по ту сторону Туркії [тобто Угорщини – позначення у X – XI ст. угорців терміном “турки” доведене давно і не потребує перегляду – Кононов А.Н. Опыт анализа термина Турк // Советская Этнография. – 1949. – № 1. – С.49; Moravcsik Gy. Byzantinoturcica. – Bd.2. – Budapest, 1958. – P.13-17, 320-327; Kristó Gy., Makk F., Szegfü L., Adatok “korai” helyneveink ismeretéhez. – 1 k. – Szeged, 1973-1974. – 11-12. l; Литаврин Г.Г. некоторые особенности этнонимов в византийских источниках // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. – М., 1976. – С.198-217; Ligeti L. A Magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpádkorban. – Budapest, 1986. – 321-332. l] **поблизу Франгії** [на думку більшості дослідників, архаїчним терміном “Франгія” скрізь по тексту трактату позначено східний відлам імперії Франків – Германське королівство. Версію подвійного значення цього терміна: “Grossfrangia”, як частина франкської імперії поза Альпами, і “Frangia”, у значенні “Regnum Italicum”, висунув В.Онзорге (Ohnsorge W. Konstantinopol und der Okzident. – Darmstadt, 1966) та активно підтримував Г.Кунстманн (Kunstmann H. Wer waren die Weisskroaten des byzantinischen Kaisers Konstantin Porphyrogenetos // Die Welt der Slaven 29/1. – N.F. VII. – 1984. – S.111-122), але обидва не звернули уваги, що “Regnum Italicum” з’явився тільки після перемоги Оттона I над Беренгаром у 962 р., тобто після смерті Костянтина Багрянородного], **і межують зі слов’янами, тобто нехрещеними сербами. “Хорвати” слов’янською мовою означає “жителі великої країни”. Ці хорвати виявилися перебіжчиками до василевса ромейв Іраклія.**

... Хорвати ж жили на той час за Багіварією [більшість новіших коментаторів виводять цей термін від “Vagoaria”, “Baloaria”, “Bavog” латинських джерел і розуміють під ним частину держави Оттона I – Баварське герцогство (Ронин В. Франко-германские отношения в трактате Константина VII Багрянородного “Об управлении империей” // Византийский Временник. – Т.44. – 1983. – С.60-68). Є ще ряд інших думок: зокрема, А.Бандурі вважав, що “Багіварія” –

це спотворена назва Карпат (Banduri A. Animadversiones in Constantini Porphyrogeniti Libros de thematibus De administrando imperio... – Т.2. – Paris, 1711. – P.91-92); Й.Міковші – територія за р. Ваг у Словаччині (Mikucz J. Otiooooooogum Croatiae liber unus. – Budaе, 1806. – P.78); інших – Бабина гора в Оравських Бескидах (Niderle L. Slovanske staroїitnosti. – D.2. – Sv.2. – Praha, 1910. – S.252; Багринець В.М. Про землю бойків та їх походження // Українські Карпати. – Ужгород, 1993. – С.22)], **де з недавнього часу знаходяться білохорвати...**

... Другі ж хорвати залишилися біля Франгії і з недавніх пір зовуться білохорватами, тобто “білими хорватами”, які мають власного архонта. Вони підпорядковуються Оттону, великому королю Франгії, інакше Саксії, і залишаються нехристами, вступаючи в родинні зв'язки і дружні взаємини з турками.

... Велика Хорватія, звана “Білою”, залишається нехрещеною до сього дня, як і сусідні з нею серби. Вона виставляє не менше кінниці, як і пішого війська, порівняно з хрещеною Хорватією, так що є більш доступною для грабунків і франків, і турків, і пачинакітів [тобто Печенігів, які після 896 р. оволоділи степом від Дону до Сирету, а їх літні кочовища були і у Пруто-Дністровському межиріччі (Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX-XIII вв. – К., 1884; Расовский Д.А. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // Seminarium Kondakovianum. – Т.6. – 1933. – С.1-66; Gregoire H. Byzance, les Khazars, les Magyar et les Petcheenegues // VII СІЕВ. Resumes des comm., – Paris, 1940. – P.6-7; Grousset H.I. Empire des steppes. – Paris, 1941. – P.238; Feher G. Zur Geschichte der Steppenvölker von Sudrussland im 9-10 Jh. // Studia slavica ASH. – Т.5. – 1955. – P.257-326; Jettmar K. Die fruher Steppen-Völker. – Baden-Baden, 1965; Boba I. Nomads, Northmen and the Slavs, Easten Europa in the Ninth Centery // Slavo-Orientalia. – Bd.2. – Wisbaden, 1967. – P.10; Diaconu P. Les Petchenegues Bas-Danube. – Bucurecti, 1970; Shepardd J. The Russian Steppe – Frontier and Black Sea Zone // The Byzantine Black Sea. – Athenes, 1979. – P.218-237), звідки вони могли легко тривожити Хорватів поблизу Карпат та на Середньому Дністрі. Принаймі у 948-952 рр. печеніги кочували між Південним Бугом, Дністром, Прутом і Сиретом. Зауваження С.Плетньової щодо печенізьких археологічних пам'яток на Дону (Плетнева С. Хазары. – М., 1986. – С.153-154) цим висновкам не суперечить. Про розселення восьми печенізьких орд, одна з яких межувала, чи досягала під час наскоків їх місць розселення, з Уличами, Древлянами і, навіть, Лендзянами, розповідає у 37 розділі цього ж трактату василевс Костянтин VII. Заперечення висновків П.Діакона з боку І.Божилова (Bozilow I. Les Potche-negues dans l'histoire des terres du Bas-Danube // Etudes Balkaniques. – Sofia, 1971. – n 3. – P.170-175) та Д.Дьєрфі (Gyorffy Gy. Sur la question de l'atablissement des Petchenegues en Europe // Acta orientalia ASH. – Т.25. – Budapest, 1972. – P.283-292) виглядає непереконливим. Слідів болгарського панування у цьому регіоні немає.]. **Вона не має ні довгих суден, ні кондурів, ні торговельних суден, бо далеко лежить від моря, – шлях від тамтешніх місць до моря займає 30 днів. А море, котрого вони досягають через 30 днів, називається “Чорним”...”.** [Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio. – Vol.2 / Commentari by F.Dvornik, R.J.Jenkins, B.Lewis, Gy.Moravcsik, D.Obolensky, S.Runciman. – London, 1962; Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – М., 1982. – С.267-333; Константин Багрянородный. Об управлении империей / Под ред. Г.Г.Литаврина и А.П.Новосельцева. – М., 1991; Lončar M. Porfirogenetova seoba Hrvata pred sudom novije Literature / / Diadora. – 14. – 1992. – S.375-443; Войтович Л. “Білі” хорвати чи “карпатські” хорвати? – С.50-63. Цитування тексту Костянтина Багрянородного за російським виданням 1991 р.]

²² З розділу 13 трактату василевса Костянтина VII: **“... до турків прилягають наступні народи: з західної сторони від них – Франгія, з північної – пачинакіти, з південної – Велика Моравія, тобто країна Сфендоплока [Святоплука – Л.В.], котра зовсім знищена тими**

самими турками і захоплена ними. Хорвати же сусідять з турками біля гір...” [Цитування тексту Костянтина Багрянородного за російським виданням 1991 р.]. Цей фрагмент трактату дозволяє вважати, що з початку X ст. Угорці межували з Хорватами біля Карпат, тобто у Закарпатті (Constantine Porphyrogenitus. – Vol.2. – P.63). Г.Літаврін та В.Шушарін, які вважають, що мова тут йде про далматинських хорватів, і відносять цей фрагмент до незрозумілих (Константин Багрянородный. Об управлении... – С.339), скоріше за все, самі помиляються. Повідомлення 13 розділу логічно пов’язане в тексті з рештою повідомлень про Угрів, Печенігів та Хорватів.

²³ Повість Минулих Літ згадує один раз Білих Хорватів і тричі Хорватів:

“... По довгих же часах сіли слов’яни по Дунаю , де є нині Угорська земля і Болгарська. Від тих слов’ян розійшлися вони по землі і прозвалися іменами своїми, – де сіли, на котрому місці. Ті, що, прийшовши, сіли по ріці на ймення Морава, і прозвалися моравами, а інші чехами назвалися. А се – ті самі слов’яни: Білі Хорвати, Серби і Хорутани.

... І жили в мирі Поляни, і Древляни, і Сіверяни, і Радимичі, і В’ятичі, і Хорвати. Дуліби тоді жили по Бугу, де нині Волиняни, а Уличі і Тиверці сиділи по Бугу і по Дніпру; сиділи вони також поблизу Дунаю. І було багато їх, бо сиділи вони по Бугові і по Дніпру аж до моря, і є гради їх і до сьогодні. Через те називали їх греки “Велика Скіфія”.

... У рік 6415 [907]. Пішов Олег на Греків, Ігоря залишивши в Києві. Узяв же він багато Варягів, і Словен, і Чуді, і Кривичів, і Мері, і Полян, і Сіверян, і Древлян, і Радимичів, і Хорватів, і Дулібів, і Тиверців...

... У рік 6501 [993]. Пішов Володимир на Хорватів. А коли вернувся він з війни хорватської, то Печеніги прийшли по тій стороні од Сули. Володимир тоді пішов супроти них і стрів їх на Рубежі коло броду, де нині Переяслав.” (Цитування за ПВЛ. – Ч.1. – С.2, 14, 23, 84).

З тексту цих фрагментів зрозуміло, що згадка про Білих Хорватів відноситься до земель, які в часи Нестора входили до складу Чеської держави (тобто, до справжніх осередків Білих Хорватів біля витоків Одри, Ниси та в басейні Білої Ельстер. З інших фрагментів можна зробити висновок, що якась група Хорватів (не названих Білими) жила в межах пізнішої Київської Русі, правдоподібно, десь в басейні Дністра (звідки вони взяли участь у виправі Олега чи Аскольда проти Візантії і звідки Володимир встиг повернутися до Києва, якому загрожували Печеніги, можливо, союзники Хорватів).

²⁴ Польський хроніст Вінцентій Кадлубек (бл.1160 – 1223) у фрагменті про короля Болеслава Хороброго: **“Гуннів чи Угрів, Хорватів і Мадярів, племена сильні, він перебрав під свою владу...”** (Monumenta Poloniae Historica. – Т.2. – Lwów, 1872. – P.231), – можливо, відбив свідчення про боротьбу між Угорщиною та Польщею після 966 – до 981 рр. за хорватські землі, розташовані вздовж гір на захід від Дуклянського перевалу. Боротьба за ці землі йшла з перемінним успіхом. Очевидно, в ході цієї боротьби Угорщина оволоділа Перемишльською землею, про що може свідчити угорський цвинтар X ст. у Перемишлі. У 981 р. ці землі були включені до складу Київської Русі князем Володимиром Святославичем, в гаремі якого з’явилися дві “чехині”, одну з яких звали Адель.

²⁵ Видатний англосаксонський політик і культурний діяч, кабінетний ерудит король Альфред Великий (879-899/901) у своєму доповненні хорографії іспанського священика Павла Орозія (кінець IV – перша половина V ст.), яке базувалося на різноманітних відомостях сучасників, зокрема добутих при дворі Арнульфа, германського короля (887-899) і римського імператора (896-899), який воював проти Великої Моравії та інших сусідніх слов’ян (Ekblom R. Arfred the Great as Geographer // Studia Neophilologica. – Т.14. – Uppsala, 1941/1942. – P.142), помістив “Хоротів” (хорватів) на схід від Далемінців і на південь від Магда, а **“з півночі від землі знаходяться Сарменди до самих Рифейських гір”** (“Орозій” короля Альфреда, 12-13).

Далемінці-гломачі разом з Сіучлами, Колодицями, Мільчанами і Лужинами входили до союзу Сорбів (Сербів) (Boswort J. King Alfred's Anglo-Saxon version. – London, 1859. – P.37; Labuda G. *Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów słowianszczyzny*. – Warszawa, 1961. – S.95) Цей союз був відомий Костянтинові Багрянородному як Біла Сербія. Донині збереглися залишки цього союзу – лужицькі серби. Землі Далемінців локалізуються між р.Каменицею, притокою Мульди, Лабою до Стріли, Полуницею і Крушними горами. Отже, у праці Альфреда відбита західна межа між Білими Хорватами та Білими Сербами. Сюди доходили поселення чеських хорватів з-над Верхньої Лаби та сілезьких хорватів з-над Верхньої Нисе, відомі з інших джерел (Niderle L. *Slovanske starožitnosti*. – D.3. – Praha, 1911. – S.128). Д.Босворт поміщав Мегд у Східній Пруссії та Польщі (Boswort J. King Alfred's. – P.37), Г.Лябуда ототожнив його з Мазовією (Labuda G. *Źródła skandynawskie*. – S.96-98), локалізація якої не потребує уточнень. Сарменди – поза сумнівами – Сармати (Матузова В.И. *Английские средневековые источники*. – Москва, 1979. – С.28). Цим терміном вчена Європа довгий час позначала населення своєї східної частини.

Під Рифейськими горами в літературі, звичайно, розуміють Уральські гори. Тому і цей фрагмент “Орозія” короля Альфреда міг означати вказівку на те, що за Хорватами аж до Уралу живуть Сармати, тобто незнаний народ. Але трактування цієї назви досить неоднозначне. **“Скіфія лежить під самою північню і біля підніжжя Рифейських гір, звідки дує Борей”**, – писав Псевдо-Гіпократ. **“У Скіфію і в північні землі вступив жахливий Борей... І що ж? Хіба Гіпаніс [Південний Буг – Л.В.], що бере початок зі скіфських гір, будучи спочатку прісним, не псується пізніше гіркими солями?”** – читаємо у “Метаморфозах” римського поета Овідія, засланою у I ст. до м. Томи на побережжі нинішньої Румунії. Тут явно під Рифейськими (Скіфськими) горами можна бачити Карпати (Подосинов А.В. *Произведения Овидия как источник по истории Восточной Европы и Закавказья*. – М., 1985. – С.159).

Підводячи підсумки аналізу повідомлення “Орозія” короля Альфреда про Хорватів, можна стверджувати, що, уточнюючи західні та північні межі хорватського масиву, ця пам'ятка прив'язує весь масив до Карпат.

²⁶ Легенда про св.Вацлава, чеського князя, вбитого братом Болеславом у 929 р., була сформована у 940-970 рр. сучасниками, добре знайомими з фактичним перебігом подій, і лягла в основу Житія. Після загибелі Вацлава його мати Драгомира втекла до Хорватів. Болеслав енергійно намагався дістати матір у свої руки, але не зміг цього зробити (Chaloupecky V. *Kniže svaty Vaclav // Český časopis historický*. – T.47. – 1946. – S.47). Земля Хорватів мусила знаходитися недалеко від Пшован. Очевидно, звідти княгиня виїхала далі на схід, за межі впливу Болеслава. Схоже, що хорватська верхівка, яка нею опікувалася, була вже християнською.

²⁷ Войтович Л. “Білі” хорвати чи “карпатські” хорвати? – С.62.

²⁸ Грушевський М. *Історія України-Руси*. – Т.1. – К., 1991. – С.213, 493.

²⁹ Jowmiański H. *Początki Polski*. – Т.2. – Warszawa, 1964. – S.112; – Т.3. – Warszawa, 1967. – S.68-69

³⁰ Kunstmann H. *Über den Namen der Kroaten // Die Welt der Slaven*. – 27/1. – 1982. – S.131-136; Id. *Kamen die westslavischen Daleminci aus Dalmatien? // Die Welt der Slaven*. – 28. – 1983. – S.370; Id., *Wer waren die Weisskroaten des byzantinischen Kaisers Konstantin Porphyrogenetos // Die Welt der Slaven*. – 29/1. – N.F. VII. – 1984. – S.119

³¹ Klaić N. *Poganska Stara ili Vela Hrvatska cara Konstantina Porfirogeneta // Croatica Christiana Periodica*. – G.12. – B.21. – Zagreb, 1988. – S.49-62

³² Katišić R. *Kunstmannovi lingvistički dokazi o seobi Slavena si uga na sjever // Staro-hrvatska Prosvjeta*. – 20. – 1990 (1992). – S.225-328

³³ Mužić I. *Podrijetlo i pravjera Hrvata*. – Split, 1991

³⁴ Hauptmann L. Dolazak Hrvata // Zbornik Kralja Tomislava. – Zagreb, 1925. – S.88-120; Id., Das Regensburger Privileg von 1086 für das Bistum Prag // Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichte. – T.62. – 1954. – S.147

³⁵ Grafenauer B. Prilog kritici izvjestoja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata // Historijski zbornik. – T.5. – Zagreb. – 1952. – S.1-55

³⁶ Pantelić S. Najstarija povijst Hrvata. – Mainz, 1993

³⁷ Тимощук Б.А. Восточнославянская община VI-X вв. – М., 1980; Филипчук М.А. Нова знахідка. Плісненський саркофаг // Літопис Червоної калини. – 1993. – N 10-12. – С.55

³⁸ Belosević J. Materijalna kultura Hrvata od VII do X stoljeta. – Zagreb, 1980. – S.47

³⁹ Schmidt B. Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland. – Halle, 1961. – S.41; Hermann J. Die Slawen in Deutschland. – Berlin, 1986. – S.18

⁴⁰ Ісаєвич Я.Д. До питання про західний кордон Київської Русі // Ісаєвич Я. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С.90-104

⁴¹ Цигилик В. Залізодобувний центр в с.Рудники на Прикарпатті на рубежі I та II тисячоліть н.е. // Миколаївщина. Збірник наук. стат. / Відпов. ред. Л.Войтович. – Т.1. – Львів, 1998. – С.39-48; Филипчук М. Слов'янські поселення Українського Прикарпаття у другій половині I тисячоліття н.е. Стільсько та його округу // Там само. – С.80-104; його ж. Про господарство та соціальні мікроструктури населення Українського Прикарпаття в останній чверті 1 тис. н.е. // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові крнцепції на зламі тисячоліть. Матеріали Міжнародної наукової конференції. 30-31 березня 2001 року. – Львів, 2001. – С.220-238.

Леонтій Войнович.

“Білі” хорвати чи “карпатські” хорвати? Продовження дискусії.

В статті підсумовуються погляди європейської історіографії станом на кінець ХХ ст. на проблеми дослідження хорватських племен в Карпатсько-Дністровському регіоні, зокрема локалізації Білої і Великої Хорватії.

Leontiy Voytowych.

The “White” Croats or “Carpathian” Croats: the Continuation of the Discussion.

In the article the viewpoints of European historiography by the end of the 20th c. on the problems of research into the Croatian tribes in the Carpathian-Dniester region are summed up, with particular concern in the localization of the “White” and the “Great” Croatia.

ІДЕОЛОГІЯ ГАЛИЦЬКОГО БОЯРСТВА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ТРАНСФОРМАЦІЮ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Історіографічний досвід вивчення боярства Галицько-Волинської держави налічує декілька століть. Однак ідеології та політичній платформі цього провідного суспільного прошарку дотепер не приділено належної уваги в українській історіографії.

Зауважимо, що в історичній традиції ще з XII ст. утвердилася неоднозначна оцінка галицького боярства як активних прихильників децентралізації держави, “злих баламутників” Галицької землі, послідовних носіїв сепаратистських тенденцій, представників та лідерів своєї “боярської анархії” та сваволі. Аналізуючи ці оцінки, зазначимо, що більшість з них написані із позицій виключно провладного прошарку й не містять в собі об’єктивного аналізу тогочасних подій. Певну роль відіграли й пізніші вставки у літописні вістки та численні їх редакції. Внаслідок такої ситуації ми й отримали так звані Іпатівський, Лаврентівський, Хлебніковський та ін. списки¹, але втратили при цьому літописи, які писалися в Перемишлі, Звенигороді, Терехові, Галичі, Белзі, Холмі та інших стольних містах².

Саме тому дана проблема здавна зацікавила дослідників Галичини та Волині. Вже в перших критичних працях середини XIX ст. робилися спроби комплексно розглянути історію даного регіону. Починаючи із Д.Зубрицького та І.Шараневича поступово утверджується погляд на галицьке боярство як на “невірних галичан”, що прагнули до децентралізації влади “законних володарів”³. З того часу формуються основні напрямки оцінки галицького та волинського боярства, а дана проблема стає предметом багатой та різномірної історіографії⁴, яку проаналізовано, щоправда, далеко не вичерпно, в ряді праць⁵. Тут варто зазначити, що продовжують зберігати свою актуальність та наукову цінність праці М.Смирнова⁶, М.Дашкевича⁷, В.Антоновича⁸ та ін. Серед істориків радянського та пострадянського часу відзначимо праці І.Фроянова⁹, Б.Грекова¹⁰, С.Юшкова¹¹, В.Мавродіна¹², М.Котляра¹³ тощо. Ряд питань з історії розвитку боярських родів, політичного та економічного становища боярства порушив у своїх публікаціях автор статті¹⁴.

Сучасна українська історіографія розглядає генезу боярського стану на широкому тлі східної (візантійської) та західної (римської) культур, у контексті європейських релігійно-культурних, суспільно-політичних та економічних явищ¹⁵. Дуже перспективним та продуктивним є напрямок дослідження боярського стану як панівного прошарку суспільства й активного носія державницьких ідей. Відповідно до цього вивчається співвідношення програм різних боярських таборів, міжстанових відносин тощо. Останнім часом посилюється тенденція до зближення позицій авторів, різних за національними, політичними та конфесійними симпатіями. Позитивним, безсумнівно, є і відхід від традиційних концепцій “зрадництва”, “анархії” та “сепаратизму” галицького боярства¹⁶.

Незважаючи на ці здобутки, зазначимо, що досі питання суспільно-політичного становища боярства, родові та майнові стосунки в середині боярського стану, їх вплив на подальшу трансформацію боярської верстви в часи Польсько-Литовської держави залишаються не до кінця з'ясованими та викликають серйозну дискусію серед дослідників. Більше того, помітною стає тенденція до спрощення складного й внутрішньо суперечливого процесу розвитку боярського стану. Прагнучи довести “невірність”, “анархічність” галицького боярства, його сепаратизм і сваволю, сучасні дослідники, фактично, не зачіпають цілого ряду проблем, що хоча й дискутувалися в старій історіографії, але й надалі вимагають розв'язання.

Тут можемо виділити: 1) причини і передумови утворення Перемишльського, Звенигородського, Терехівського, Галицького князівств; роль у цих процесах місцевого та прийшлого боярства; 2) політичне життя еліти, його реалізація в формах управління і пов'язана з цим боротьба політичних платформ різних груп та прошарків; 3) вплив боярського прошарку на побут, освіту та культуру Галицько-Волинської держави; 4) господарська діяльність боярства та їх роль в економічному житті регіону; 5) причини численних виступів боярства проти місцевих князів; 6) стосунки боярства з селом, містом, князем та церквою; 7) ідеологічні погляди боярського прошарку; 8) правдивість літописних вісток та ін.

У статті зупинимося на ідеологічній платформі галицького боярства, зокрема на таких її засадах, як служіння князеві, служіння роду, служіння землі/громаді, християнських та культурних традиціях боярства.

Служіння князеві. Потрібно зазначити, що з самого початку боярин, як і князь, був необхідним елементом соціально-політичної організації суспільства. Відсутність князя або його занадто активна діяльність порушувала звичне життя землі, призводила до внутрішньої чи зовнішньої загрози. Тому літопис так старанно фіксує випадки безкнязівства чи боярських смут та показує вади такої ситуації.

Як панівний прошарок, боярство постійно перебуває при князеві, виконує важливі державні функції, тримає в своїх руках керівництво землею. У той же час, ми не маємо права сприймати відносини між князем і боярством як односторонні. Позиція князя досить часто визначала політичну ситуацію в князівстві (бунт проти Ярослава Осмомисла, винищення галицьких бояр Романом Мстиславичем та Ігоровичами, передача князем Мстиславом Перемишльської землі уграм, передача коломиїської солі чернігівським боярам, бунт берестян, болоховців та держателя Дорогочина тощо). Прагнучи зберегти своє суспільно-політичне та економічне становище, боярство вміло маніпулювати галицьким столом і саме підтримка бояр дозволяла тому чи іншому князеві посісти стіл чи здобути волость. Але була й двостороння залежність. Бояри потребували князя не менше ніж князь бояр, про що, наприклад, може свідчити промова галицьких бояр до молодого Ярослава Осмомисла. Найближче оточення князя, особливо волинське, постійно з ним пересувалося з волості в волость, підтримувало його та отримувало за це нові надання і вислуги. Це, в свою чергу, спричиняло конфлікти із місцевим боярським прошарком (постійне протистояння володимирських і галицьких бояр, небажання віддати коломиїську сіль чернігівцям і т.д.). Зрозуміло, що, поза періодами смут, князівський прошарок рахувався із інтересами тих бояр, які входили до державного апарату чи творили певну політичну силу (партію). Можемо впевнено говорити, що кожний черговий конфлікт із тим чи іншим боярським угрупованням змушував князя йти на серйозні поступки іншим партіям.

Поняття “служіння князеві” тісно перепліталось із поняттям *служіння землі*. Його безпосередньо можемо пов’язати із боярським землеволодінням. Питання виникнення боярського землеволодіння належить до найбільш дискусійних і до цього часу остаточно не вивчених. Нез’ясованою залишається навіть сама хронологія питання. Не вдаючись до характеристики історіографії проблеми, наголосимо, що, зазвичай, могутність галицького боярства значною мірою базувалася на торгівлі та володінні землею. В літописі, особливо починаючи із середини XII ст., бачимо чимало вказівок на їх важливість та знаходимо чимало прикладів існування боярського землеволодіння, переважно в Галицькій землі. Це можемо пояснити тим, що порівняно із Волиною, процеси феодалізації у Галицькій землі відбувалися за дещо відмінних соціально-економічних і природних умов.

У Галичині на 50-ті рр. XII ст. існувала уже сформована земельна аристократія, тоді як на Волині вона лише перебувала в стадії формування. Виріши, у більшості випадків, із давньої хорватської, галицька земельна аристократія не лише зберегла, але й збільшила свої землі за допомогою активної й успішної шлюбної політики, купівлі, захоплення общинних земель та княжих надань-кормільнь. Економічну та земельну могутність галицько-волинського боярства досить детально наświetлено в літературі¹⁷. Не звертаючись до даного питання, наголосимо лише на одній обставині. В науковій літературі немає чіткої відповіді: взамін чого боярам та дружині надаються багатства та привілеї. Зрозуміло, що компенсацією могла бути служба князеві, незалежно від того, алодом чи феодем було те чи інше володіння. Вслід за Л.Черепніним, зазначимо, що літописні та археологічні джерела не містять чітких вісток з даної проблеми, та схиляємось до думки, що галицькі бояри служили, переважно, з вотчин¹⁸. Надання волинських бояр у більшості випадків мали характер феоду. При цьому потрібно враховувати, що із середини XII ст. формується та існує потужний прошарок службового галицького та волинського боярства, який згодом розвинувся у дворянський прошарок. Б.Рибаків з цього приводу справедливо зазначає, що “Рицарський XII вік висунув не лише боярство, яке знаходилося раніше дещо в тіні, але й різноманітне дворянство, що включало в себе двірських слуг і воїнів – “дітських” чи “отроків”...”¹⁹. Питання умовного землеволодіння в Галицько-Волинській державі дещо вирішує докір стольника Якова великому боярину Доброславові Суддичу, що той роздає Коломийську волость власним васалам.

Особливістю галицького боярства стало те, що його осілість та передача певних урядів із покоління в покоління дали можливість зосередити в окремих родах великі багатства, а через посади, багатство та вічеві інститути воно мало значні впливи на місцеве населення й виступало самостійно, як громадський елемент. Саме тому бачимо активну діяльність Володимирка Володаревича, Ярослава Осмомисла, Романа Мстиславича та Данила Галицького в обмеженні права віча чи, взагалі, його ліквідації. Це, в свою чергу, призводило до росту політичної могутності боярства та ініціювало активність боярських партій.

Правова і завзята боротьба болоховських бояр (“князів”) із Данилом була підтримана місцевими громадами. Виразником інтересів останніх був великий боярин Гліб Зеремійович. Цьому, до певної міри, посприяла монголо-татарська навала, що на певний час звільнила місцеве населення від централізованої князівської влади.

Підтримка громади, вотчинне право на тримання уряду і волості, заможність роду, вміла політика, наявність власної потужної партії та велика кількість васальних щодо нього бояр надали Доброславові Суддичу (Судиславичу?) можливість “воскняження”

у Пониззі, куди ще недавно ходив походом його батько Судислав. Одночасно з Пониззям, у його руках опинилася Коломийська волость, яку він, можливо, отримав у тимчасове володіння за перехід на бік князя Данила Романовича 1234 р. Впливовість Доброслава була настільки великою, що боярин міг вільно розпоряджатися землями з князівського фонду та з його допомогою збільшувати число васальних собі бояр. Це, в свою чергу, ще більше посилювало політичне й економічне становище Доброслава Суддича у тогочасному суспільстві.

Служіння роду. Як складна структура, боярство витворилося на теренах Київської Русі приблизно в IX-X ст. Саме на цей час припадає початок формування його політичних засад, поглядів, ідеології. Для теренів сучасної Галичини є характерним, що давнє місцеве боярство походило з середовища місцевої хорватської аристократії та місцевої адміністрації Володимира Святославича. Останні, прийшовши сюди як дружина, поступово осідають на землі, змішуються із місцевими родами, проникаються їхніми проблемами та починають підтримувати їхню позицію. Помітну роль продовжували відігравати і давні місцеві боярські династії.

Протягом XI-XIV ст. серед галицького та волинського боярства натрапляємо на вихідців та представників інших князівств та земель, що приходили сюди з власними князями (Ростиславовичами, Ігоровичами, Болеславом Сміливим, Лешком Білим, угорськими королями), втікаючи від їхнього гніву чи осівши тут у ході різноманітних воєнних дій. Серед них можемо виокремити воєводу Семена Олуєвича (сина половчанина), боярський рід Чагрів (половецького походження), боярина Бориса Ізеболка, боярина Волдриса, братів Збислава та Яна Станіславичів (вихідці з Польщі), Каліфата Селезінця (вихідця з Сілезії), Андрія Путивлича, воєводу Тюйму, боярина Чудина Єдивіда (ятвязьке походження) тощо.

Однак на відміну від князівської, боярська верства не була цілковито замкнутим станом. Потрапляли до боярського стану й представники інших верств населення, зокрема смерди (Лазар Домажирич, Івор Молибожич), купці, урядовці, духовенство (Доброслав Суддич, попів онук), прості дружинники (Клим Христинич, отрок Андрій тощо). Останні, переважно, вливалися до т.зв. малого боярства, активно підтримували ідеї князівських династій Ростиславчів чи Романовичів, що викликало конфлікт з іншими прошарками боярства. Лише одиницям вдавалося піднятися на вищі ієрархічні щаблі.

У середньовічному суспільстві походження людини визначало її приналежність до стану, а звідси й місце у суспільстві, потенційні можливості політичної чи службової кар'єри, що суттєво доповнювалося давністю та політично-економічним становищем роду. Ймовірно, що, як і в інших прошарках, взаємини всередині роду базувалися на традиційному родовому праві старшинства, про що говорить ще Руська Правда. Саме таким правом старшинства користувався Володислав Кормильчич, лідер боярського роду Кормильчичів. Протопластом роду міг бути невідомий нам "кормилець" (дядько-вихователь) князя Ярослава Осмомисла, або його сина Володимира. Великий боярин Володислав Кормильчич із своїми братами Яволодом та Ярополком не лише відстоював економічні інтереси роду, але й перебував у жорсткій опозиції до Романа Мстиславича та його синів²⁰. Самостійницька політика та факт "воскняження" Володислава Кормильчича призвела до його ув'язнення та заслання в Угорщину. Конкретних вісток про цей давній і могутній боярський рід ми більше не маємо, але літописець неоднозначно натякає на гірку долю "вигонців" – його дітей. Ймовірно, що сином чи близьким родичем боярина Володислава був воєвода галицьких "вигонців"

і противник князя Романа Мстиславича Держикрай Володиславич, учасник битви на Калці.

Дискусійним залишається питання чисельності боярства та їхніх родин. Літопис говорить про винищення Ігоровичами 500 великих і малих бояр, інша частина боярства розбіглася. Оповідаючи про події в Галицько-Волинській державі, літопис подає майже 70 боярських імен, які діяли в більш-менш один хронологічний відрізок. М.Кордуба, звернувши на це увагу, зазначає, що в перших десятиліттях XIII ст. боярський прошарок нараховував до двох тисяч осіб²¹. На жаль, дослідник не вказує, на основі чого він виводить такі дані. Не знаємо, чи враховував він при цьому лише чоловіче населення, чи включав сюди жінок та дітей.

В.Довженок, опираючись виключно на статистичні дані Російської імперії XVIII - XIX ст., визначає чисельність пересічної малої сім'ї в 6-7 осіб, а П.Толочко оперує числом 6²². Через відсутність даних важко визначити і число дітей у боярських сім'ях. Розглядаючи дане питання, маємо враховувати і фактор дитячої смертності (дитяча смертність до 15 р. для хлопців – 40 %, для дівчат – 60%). Літописні свідчення та більш пізні актові матеріали дають можливість стверджувати, що число дітей, в середньому, у сім'ї коливалося від одного до п'яти. Шість і більше дітей було скоріше винятком, ніж правилом. Але не можна відкидати й того, що князь Данило Романович мав 11 дітей, щоправда, більшість із них померли малолітніми.

Літопис дещо побіжно зупиняється на даній проблемі. Він зазначає, що галицькі бояри, піднявши бунт супроти Ярослава Осмомисла і Настаськи Чагрівни, винищили усю Чагрову чадь. Це дозволяє нам говорити про численність цього роду. Великим був і боярський рід Молибоговичів, що, за літописом, нараховував 28 осіб. До них можемо віднести боярина Волдриса та Филипа з Вишні. Цілком імовірно, що якимись родинними зв'язками із цим родом був пов'язаний великий боярин Григорій Васильович. Серед інших боярських родів літописець називає Кормильчичів, Арбузовичів (Ярбузовичів), але не подає їхньої чисельності.

В цьому аспекті на увагу заслуговують більш пізні актові матеріали. Широкі родинні зв'язки галицького боярства XIV-XV ст. можемо простежити на прикладі роду Лоевичів. Боярин Ходко Лоевич протягом 1351-1386 рр. неодноразово виступає свідком у Галичі, Перемишлі, Львові та Вишні. Під 1366 р. бачимо його разом з братом Стецьком свідками в Перемишлі. Родинними зв'язками Ходко якимось був пов'язаний з Бенком із Жабокрук та його братами. Помирає боярин до 1393 р. В цьому ж році, при поділі майна родини виступає NN жінка Ходка, NN дочка та зять Ілюс (Коюс), син Ходка Волчко Лоевич, NN діти Ходка, дочка Ядвіга. В 1400 р. Ілюс купує село Шидлова і дворище Жаворонковича для себе і своїх дітей. Дочка Ядвіга, в свою чергу, була одружена з самбірським старостою Осташком Давидовським. Їх дочка Софія вийшла заміж за Стриборія з Вишні, герба Яструб. Рідним братом останнього був Петро Внучко. Цілком імовірно, що Софія та Стриборій дітей не мали. Син Осташка Іван мав синів Миколу та Станіслава Давидовських²³. Під 1378 р. в Перемишлі згадується родина Васка Дядьковича: жінка Хонька, дочка Просинья, зять Івашко Данславич Рекполт, діти та внуки. В 1400, 1404 та в 1415 рр. бачимо Гліба Дядьковича з Романова²⁴. В цьому контексті цікавим для нас є пом'яник роду Бибельських з Городищенського монастиря (поблизу Нижанкович), до якого внесено всього 374 записи імен, із них 144 чоловічі²⁵. У пом'янику також зустрічаємо імена представників білого та чорного духовенства та князів.

Про середній вік галицько-волинського боярства говорити важко, через повну відсутність у літописних вістках даних про народження та вік тих чи інших бояр. Вістки про смерть представників боярського середовища отримуємо переважно із опису битв (під Перемишлем у 1231 р. від ран помирає боярин Шелв; у 1232 р. під Шумськом загинули Ростислав Юрійович, Юрій Янович, Мойсій, Степан та його брат; у 1251 р. на р.Нареві загинув Федір Дмитрович; у 1266 р. в битві під Воротами загинули Андрій і Лаврентій, сини тисяцького Дем'яна тощо.), князівських каральних операцій чи боярських бунтів (винищення боярських лідерів князем Володимирком; придушення опозиційного боярства князем Романом та винищення Ігоровичами 500 бояр).

Про поважний вік боярства дозволяє говорити активність представників боярського прошарку на зовнішній і внутрішній політичній арені. Судислав Бернатович згадується літописом протягом 1209-1233 рр., Лазар Домажирець – 1221-1241 рр., Володислав Юрійович – 1230-1245 рр. тощо. Літопис двічі говорить про хвороби бояр. Хворобою пояснює літописець здачу великим боярином і воєводою Мирославом у 1231 р. города Володимира та укладення мирної угоди із уграми²⁶. У 1249 р. через недугу тіла та рук у битві ледве не загинув двірський Андрій²⁷. Однак ці хвороби не стали причиною смерті згаданих осіб. Боярин Мирослав із історичної арени сходить у 1233 р., а двірський Андрій – у 1256 р.

В цілому, на Русі середній вік пересічних чоловіків становив 36,8 років, а жінок – 33,1 р. Серед галицьких князів, чий вік більш менш відомий, можемо виділити Ярослава Осмомисла (помер у віці 50-55 років)²⁸, Романа-Бориса Мстиславича (загинув у 53 р.), Данила-Івана Романовича (помер у 62 р.), Василька Романовича (помер у 66 р.), Лева-Онуфрія Даниловича (помер у 73 р.)²⁹ тощо. Представник київського боярства тисяцький Ян Вишатич прожив понад 90 років.

Наведені приклади дозволяють говорити, що в середовищі тогочасної феодальної верхівки людей похилого віку було обмаль.

На сторінках літопису будь-які дані про число шлюбів у середовищі бояр відсутні. Для з'ясування даного питання потрібно звертатися до християнської традиції, правових норм та ретроспективного аналізу більш пізніх актових матеріалів. Всі вони дозволяють твердити, що число шлюбів рідко сягало трьох. Виходячи з аналогій у князівському середовищі, можемо припустити, що повторні шлюби ставалися найчастіше ж того року, в якому сталася смерть першої дружини. Можемо припустити й те, що в випадку укладання політичного шлюбу, шлюбний вік не відіграв якогось значення. Вік шлюбу, виходячи із сучасних мірок, був досить раннім, що є характерним для всього середньовіччя. Так, у повчанні митрополита Петра (перша чверть XIV ст.) забороняється вінчати дівчат, які не досягли 12 років. Такий же шлюбний термін був встановлений канонічним правом у Західній Європі (для дівчат – із 12-13 років, для хлопців – із 14 років; заручини для дівчат – із 7 років)³⁰. Аналіз літописних вісток та генеалогічних таблиць Л.Войтовича показує досить ранній шлюб князів. Так, Верхуслава, дочка Всеволода Велике Гніздо була видана за Ростислава Рюриковича у віці 8 років³¹; правнучка Мстислава Великого вийшла за короля Данії в 13 років; дружина Всеволода Черного мала 15 років; внучка Олега Святославича Марія вийшла заміж у 17 років; грецька царівна Анна вийшла за Володимира Святославича в 26 років; Данило Галицький одружився із Анною Мстиславівною в 17 років, Василько Романович вперше одружився в 21 рік, а Лев Данилович – у 22 роки³².

Через відсутність прямих даних важко говорити про існування у середовищі галицько-волинського боярства позашлюбних дітей (бастардів), але це не відкидає факту

їх існування, адже маємо ряд випадків у князівському середовищі (Олег Насташич, син Ярослава Осмомисла від боярині Настаськи; Василько та Володимир-Іван, сини Володимира Ярославича від попаді)³³. Можливо, що такими синами-бастардами були представники двох могутніх боярських родів Івор Молибожич та Лазар Домажич з “роду смердів”.

Нез’ясованою залишається шлюбна політика галицького та волинського боярства. Аналогії із династичною політикою князівських династій дозволяють з впевненістю говорити, що шлюбна політика боярства була підпорядкована перш за все політичним інтересам, інтересам землі та роду. Не можна відкидати того факту, що родинні зв’язки могли використовуватися для налагодження чи скріплення союзницьких відносин із представниками інших боярських партій, для охоплення потрібних осіб своїм впливом і просто для матеріальних надбань. Єдиним, що інколи могло стримувати такі шлюби, був релігійний фактор, але й він досить часто поступався політичним й економічним інтересам роду. Можемо припустити, що галицьке проугорськи налаштоване боярство зазвичай було родинно пов’язане із угорськими феодалами. Так, великий боярин Судислав Бернатович був одружений з дочкою угорського воєводи Філі³⁴, що значно зміцнило його позиції серед проугорсько налаштованих бояр. Гіпотетично можемо припустити, що Судислав був родинно пов’язаний із волинським боярським родом Вишатичів. Під 1231 р. літопис згадує тещу волинського боярина Давида Вишатича, вдову кормильця Нездила, що була великою прихильницею боярина Судислава³⁵. В свою чергу, з родом кормильця Нездила родинно був пов’язаний Володислав Кормильчич³⁶.

Гіпотетично можемо припустити існування династичних зв’язків галицького і волинського боярства із представниками інших руських князівств (Переяславське, Новгородське, Чернігівське, Київське та ін.). Прикладом таких контактів є надання коломийської солі чернігівським боярам, діяльність Андрія Путивлича та воєводи Тюйми, супроводження боярськими сім’ями своїх князів у вигнання тощо. Підтверджують ці припущення і т.зв. “звенигородські грамоти”, виявлені І.Свешниковим у ході досліджень Звенигородського дитинця³⁷.

Через відсутність джерел невивченим залишається питання династичних контактів князівського прошарку з боярським середовищем і навпаки. Прикладом може слугувати шлюб Настасі Чагрівни, представниці численного та впливового боярського роду, з галицьким князем Ярославом Осмомислом. На думку І.Крип’якевича, цей рід мав половецьке коріння й міг прийти до Галича із Києва, де ще в 1169 р. згадуються половці Чагровичі³⁸. Однак літопис неодноразово говорить про допомогу половців Ростиславичам та заходи князів щодо укріплення прикордонних земель за рахунок осілих кочовиків. Цікаво, що І.Крип’якевич, не звернувши на це уваги, зазначає, що саме в той час з’являються поселення з назвами Половці, Торки, Печеніжин та ін.

Хоча історики стверджують візантійське походження матері князя Данила княгині Анни, досить обґрунтованим видається припущення В.Пашуто про її боярське походження. Його доповнив М.Котляр, припустивши, що княгиня Анна була сестрою волинського великого боярина Мирослава Дядьковича³⁹. Він був протопластом потужного роду Дядьковичів, що протягом тривалого часу відігравав помітну роль в політичному та економічному житті держави, активно підтримуючи Данила Романовича та його нащадків⁴⁰. Останні, не влившись у середовище польської шляхти, не зуміли утримати в своїх руках провідні урядові посади, зберегти землеволодіння. Це

привело до того, що на XV-XVII ст. збіднілі представники роду поступово влилися ряди дрібної руської шляхти.

Маємо дані і з більш пізніх часів. Так, Івашко Богдан Преслужич Рогатинський був одружений з Овдотєю, онукою великого київського князя Володимира Ольгердовича. Галицький боярський рід Бибельських “по кужелі” був споріднений із князем Прокопієм Кудиновичем, близьким родичем Лева Даниловича. Серед князів, які були споріднені із Бибельськими по жіночій лінії, зустрічаємо Івана Несвизького (Передільницького)⁴¹.

Як уже зазначалося, політична платформа окремих родів значно впливала на їх становище у суспільстві та участь у державних справах. Так, ряд найвпливовіших родин герба Корчак були серед перших і найвпливовіших груп галицького боярства, котрі від середини XIV ст. підтримували польських і угорських королів у їхній боротьбі за Галицько-Волинську спадщину. Цьому сприяло й високе становище цих родів, давність землеволодіння, наявність та різноплановість соціальних зв'язків (родинних, етнічних, сусідських). Тоді ж посилюється вплив польських моделей та норм на розвиток місцевого давнього прошарку бояр-шляхти, що, в свою чергу, сприяло появі місцевих рицарських родів та появі т.зв. “ідеології рицарського стану”, що опиралася на зв'язки спорідненості, тісно переплетені з земельною власністю. Як і в попередні віки, саме “тримання” посад, давність роду, тяглість і розміри родового маєтку та геральдична належність (Корчаки, Кирдеї, Драго-Саси) були центральними елементами, які визначали статус роду в тогочасному суспільстві. Нащадки галицького боярства, що зуміли зберегти і закріпити свою високу позицію відразу ж після завоювання Галичини і Волині Казимиром III, без істотних зусиль влилися в середовище великої та середньої шляхти. Тоді ж відбувається зростання їхнього землеволодіння за рахунок старих підтверджень Романовичів та новітніх надань Казимира III. Поступово вони витворили надзвичайно ендогамну спільноту, що характеризувалася великою кількістю шлюбів, часто споріднених. Із значно більшими проблемами зіткнулися нащадки дрібного галицького боярства. Масові роздавання земель, прихід нових власників, численні судові процеси за підтвердження привілеїв призвели до масового витіснення боярських родин на Волинь, Волощину та Білу Русь, а ті, хто залишилися, втратили свої позиції.

Служіння християнським цінностям та культура. В той час, як політичні теорії давньоруських книжників та літописців (ідея боговстановленості влади, ідея миру і братерської любові, милостині, людинолюбства, теорія Божих кар тощо) більш менш вивчені⁴², то, окрім невеликої кількості праць⁴³, фактично, не маємо досліджень про те, якими уявленнями керувався у повсякденному житті боярський прошарок Галицько-Волинської держави.

Розглядаючи дане питання, ми повинні розрізняти, з одного боку, теорії літописців та церковну ідеологію і, з другого – релігійно-естетичні уявлення боярського прошарку, тобто світський та церковний ідеали. Не вдаючись до аналізу апологетичної літератури Київської Русі, звернемося до літописних зводів, що представляли досить строкату в релігійно-світоглядному відношенні картину життя панівного прошарку. Потрібно наголосити, що, попри всі спроби, церкві так і не вдалося зробити ідеологію християнського смирення панівною, про що неодноразово повідомляє літописець, даючи негативну оцінку боярству.

Звертаючись до діяльності бояр, літописець не шкодує “чорних” кольорів та різноманітних ярликів, послідовно акцентує на боярській “безбожності” та зраді бояр.

Боярська “безбожність” виявляється у прагненні до влади, непокорі законним князям тощо. Саме тому у літописі бачимо “невірних” бояр Володислава Вітовича, Гліба Васильовича, Володислава Юрійовича, “облудного” Жирослава, “обманника”, “гордого” та “облудного” Судислава Бернатовича, “гордого” та “безбожного” Лазаря Домажирича та Івора Молибоговича, “гордих слуг перемишльського єпископа”, “підступного” Семюнка Чермного, “зависливого” Гліба Зеремійовича, “безбожного” Філіпа з Вишні, “безбожних бояр галицьких” тощо. Серед інших негативних рис боярства літописець виділяє грабіж, смуту, зраду, відступ від присяги тощо. Негативний образ галицького та волинського боярства літописець досить часто передає, описуючи їх рухи чи пози. За їх допомогою можна було виразити, наприклад, зневагу до суспільства чи князя, виливши чашу вина в обличчя князеві чи, високо піднявши голову і не дивлячись на нікого, стояти перед князем, як “гордий” Володислав Суддич. Одночасно, навпаки, описом пози людини літописець прагне показати послух чи покору у вигляді поклону. Одним з проявів поклону було т.зв. “падіння в ноги”, що водночас було і проханням про помилування. Саме таким способом вимолив прощення боярський рід Молибоговичів після невдалого замаху на князя Данила у 1230 р. та галицькі бояри після чергового воскресіння Данила у 1234 р.⁴⁴

Ідеального боярина диктувала тогочасна світська ідеологія прокнязівського середовища. Її виразником стали холмська та володимирська редакції галицько-волинського літопису. Тут можемо виділити образ “вірного” прибічника свого князя, захисника землі, правди та волі, що бореться і гине за рідну землю. Особлива увага приділялася мудрості, дотриманню християнських цінностей та боротьбі зі злом і “невірністю” княжих противників. Тому літописець так часто говорить про геройську та хоробру смерть прибічників династії Романовичів (боярина Федора Дмитровича, синів тисяцького Дем’яна Лазаря та Андрія, воєводи Шелва та ін.). Боярин Василько Гаврилович мужньо опирався здачі Ярослава у 1231 р., а в 1245 р. оберігав малолітнього княжича Лева у битві під Ярославом. Відзначає літописець прагнення київського тисяцького Дмитра примусити татар іти на угри, бачачи загибель Руської землі.⁴⁵

Немає сумніву, що на культуру еліт вирішальний вплив спершу мала візантійська культура, а згодом – угорська та польська. Особливо відчутно впливи Заходу починають виявлятися наприкінці XIV-XV ст., коли ослаблена лихоліттям Галичина була захоплена Польським королівством, але візантійські впливи й надалі формували духовний світ українського суспільства Волині.

Візантійські та західні впливи не обмежувалися лише церквою та шлюбними контактами. Меценатство і будівництво церков, запрошення візантійських та угорських зодчих, запозичення провідних технологій у ремеслі та будівництві дворів відбувалося за ініціативи бояр та розвивалося під їх патронатом.

Участь бояр у численних посольствах, діяльність князівських канцелярій, самостійницька зовнішня політика Галицько-Волинської держави можуть свідчити, що галицькі і волинські бояри нерідко знали мови, передусім грецьку. Шлюби з представниками Польщі, Угорщини та інших руських князівств також вносили в боярське середовище певні впливи. Польською мовою, як і багато хто з князів, вільно розмовляли волинські та галицькі бояри. Можна не сумніватися, що окремі бояри та цілі роди вільно володіли угорською мовою, передусім ті, що належали до проугорського середовища. Тісні контакти галицько-волинських князів та боярства з Ватиканом та Австрією дозволяють говорити про знання латинської та німецької мов.

Наприкінці XIV ст. у культурному житті Галицько-Волинської держави збільшуються впливи західного християнського світу. Значно зросли і впливи католицького патріциату. Панівною у державі стає культура католиків. Щоправда, це стосується виключно панівної верхівки, а не народу та дрібного шляхетсько-боярського прошарку. Складається досить суперечлива ситуація. З одного боку, нащадки галицького боярства зберігають культурну традицію Київської Русі та Галицько-Волинської держави. З іншого – піддаються всебічним впливам нових державних організмів, під якими вони опинилися. Взаємовпливи західної та візантійської культур призвели до де-націоналізації, втрати самобутніх культурних рис, надмірного засвоєння запозичень.

На сучасному етапі досліджень вивчення ідеології боярської верстви ще в багатьох моментах потребує подальшої конкретизації. Усвідомлюючи актуальність цієї проблематики, звертаємо увагу, що ідеологію галицько-волинського боярства необхідно розглядати в контексті висвітлення суспільно-політичних, економічних та культурних процесів в Галицько-Волинській державі. Потрібно й надалі вести пошуки польських, угорських та інших джерел, насвітлюючи генезу боярського стану на тлі східновізантійської та західноримської культур.

¹ Більш детально про літописання дивись: Шахматов А.А. Образование русских летописных сводов XIV-XVI вв. – М., 1937.; Пашуто В.Т. Киевская летопись 1238 года // Исторические записки. – Т.26. – М., 1948. – С.273-305.; Толочко П.П. Літописи Київської Русі. – К., 1994.; Приселков М.Д. История русского летописания XI-XV вв. – СПб., 1996. тощо.

² Перфецький Є. Новгородський княжий літопис і його відношення до українського літописання XII століття // ЗНТШ. – Т.134-135. – Львів, 1924. – С.1-18.; Його ж.: Перемишльський літописний кодекс першої редакції в складі хроніки Яна Длугоша – Ч.1. // ЗНТШ. – Т.147. – Львів, 1927. – С.3-27.; Ч.2. // ЗНТШ. – Т.149. – Львів, 1928. – С.31-83. тощо.

³ Зубрицький Д. Критико-историческая повесть временных лет Червоной или Галицкой Руси. – М., 1845; Його ж: История древнего Галицко-Русскаго княжества. – Ч.І. – Львов, 1852.; Його ж: История древнего Галицко-Русскаго княжества. – Ч.ІІ. – Львов, 1852.; Його ж: История древнего Галицко-Русскаго княжества. – Ч.ІІІ. – Львов, 1855.; Аноним Гнезненский и Иоанн Длугош. Выписки из их сочинений латинских статей, к галицко-володимирским делам относящихся, за период от 1337 по 1387 г., с руским переводом и примечаниями. – Львов, 1855.; Його ж: Rys do historii ruskiego w Galicji i hierarchii cerkiewnej w temże królestwie (988-1340). – Lwów, 1837.; Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси от найдавейших времен до року 1453. – Львов, 1863. тощо.

⁴ Кордуба М. Суспільні верстви та політичні партії в Галицькій князівстві до половини XIII ст. // ЗНТШ. – Львів, 1899. – Т.31-32. – С.1-42; Його ж: Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та Долишнім Сяном // ЗНТШ. – Львів, 1925. – Т.138-140. – С.1-87.; Грушевський М. Галицьке боярство XII-XIII вв. // ЗНТШ. – Львів, 1897. – Т.20. – С.1-20.; Сергієнко (Грушевський) М. Громадський рух на Україні-Русі в XIII віці // ЗНТШ. – Львів, 1892. – Т.І. – С.1-28.; Терлецький О. Політичні події на Галицькій Русі в 1340 р. по смерті Болеслава Брія II, розвідка критично-історична // ЗНТШ. – Львів, 1896. – Т.12. – С.1-12.; Тихомиров М.Н. Крестьянские и городские восстания на Руси. XI-XIII вв. – М., 1933.; Його ж: Древнерусские города. – М., 1956.; Пашуто В.Т. Героическая борьба русского народа за независимость. XIII век. – М., 1956.; Фроянов И.Я. Киевская Русь. Очерки социально-экономической истории. – Л., 1974.; Свердлов М.Б. Генезис и структура феодального общества

в Древней Руси. – Л., 1983.; Котляр М.Ф. Галицьке боярство проти князів Романовичів // Археологія. - №2. – 1999. – С.85-92.; Мицько І. Генеалогія та геральдика шляхетських родів Кульчицьких та Доброславичів // Статті, написані після вигнання з Інституту українознавства НАН України. – Львів, 2000. – С.52-60. тощо.

⁵ Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950.; Софроненко К.А. Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XI-XIII вв. – М., 1955.; Майоров А.В. Галицко-Волынская Русь: Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. – СПб., 2001.; Грицак П. Галицько-Волинська держава. – Галич, 1995.; Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – К., 1992. тощо.

⁶ Смирнов М. Судьбы Червоной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшею (1387 г.). – СПб., 1860.

⁷ Дашкевич Н. Заметки по истории Литовско-русского государства. – К., 1885.; Дашкевич Н. Болоховская земля и ее значение в русской истории. Эпизод из истории Южной Руси в XIII и XIV столетиях. – К., 1876.; Дашкевич Н. Княжение Данила Галицкого по русским и иностранным известиям. – К., 1873.

⁸ Антонович В., Иловайский Д. История Великого княжества Литовского от древних часов аж до упадка удельной системы в Литовской Руси. – СПб., 1887.; Антонович В. Історія Галицької Русі (лекції) – К.[без року].

⁹ Фроянов И.Я. Киевская Русь. Очерки отечественной историографии. – Л., 1990.; Його ж: Киевская Русь. Очерки социально-экономической истории. – Л., 1974.; Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. – Л., 1980.; Начала русской истории. – М., 2001.

¹⁰ Греков Б.Д. Очерки по истории феодализма в России: Система господства и подчинения в феодальной деревне. – М.-Л., 1934.; Його ж: Феодальные отношения в Киевском государстве. – М.-Л., 1935.; Киевская Русь. – Л., 1953.; Крестьяне на Руси. – Т.1. – М., 1952. тощо.

¹¹ Юшков С.В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. – М.-Л., 1939.; Його ж: Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – К., 1992.

¹² Мавродин В.В. Образование Древнерусского государства. – Л., 1945.; Його ж: Очерки по истории феодальной Руси. – Л., 1949.

¹³ Котляр М.Ф. Данило Галицкий. – К., 1979.; Його ж: Данило Галицкий. – К., 2002.; Його ж: Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX-XIII вв. – К., 1985.; Його ж: Галицько-Волинська Русь у XIII ст. (До 800-ліття утворення Галицько-Волинського князівства) // Київська старовина. - №3-4. – 1997. – С.62-75.; Його ж: Галицьке боярство проти князів Романовичів // Археологія - №2. – 1996. – С.85-92.; До питання про візантійське походження матері Данила Галицкого // Археологія.- №2. – 1991. – С.48-58. тощо.

¹⁴ Петрик А.М. Боярські політичні угруповання та їх роль у процесі становлення Галицько-Волинської держави // Дрогобицький краєзнавчий збірник (далі – ДКЗ). – Вип.ІV. – Дрогобич, 2000. – С.60-64.; Його ж: До історії боярських родів Кормильчичів, Доброславичів та Дядьковичів // ДКЗ. – Вип. V. – Дрогобич, 2001. – С.29-45.; Його ж: До історії боярства та боярських родів Перемишльської землі // ДКЗ. – Вип. VI. – Дрогобич, 2002. – 105-117.; Його ж: До питання становлення боярських родів у період княжіння династії Романовичів // Король Данило Романович і його місце в українській історії. Матеріали Міжнародної наукової конференції (Львів, 29-30 листопада 2001 р.). – Львів, 2003. – С.137-142.; Його ж: Історико-краєзнавчі аспекти дослідження боярських родоводів перемишльської землі на сторінках “Записок наукового товариства ім. Т.Шевченка” // Студії з архівної справи та документознавства. – Т.10. – К., 2002. – С.79-84.; Його ж: Бояри та церква Галичини й Волині крізь призму літописних та археологічних досліджень // ДКЗ. – Вип. VII. – Дрогобич, 2003. – С.80-102.; Його ж:

Боярство Белзької землі в контексті суспільно-політичного розвитку Галицько-Волинської держави // Белз і Белзька земля. Науковий збірник. – Белз, 2004. – С.81-86. тощо.

¹⁵ Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX-початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. – Л., 2000.; Фроянов І.Я. В. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. – Л., 1980. тощо.

¹⁶ Майоров А.В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в до-монгольский период. Князь, бояре и городская община. – СПб.,2001.; Мазур О. Релікти авункулату і “кормильство” у князівських династіях Рюриковичів і П’ястів // Народознавчі зошити. – Ч.3 (39). – 2001. – С.419-424. тощо.

¹⁷ Фроянов І.Я. Киевская Русь. Очерки отечественной историографии. – Л., 1990.; Його ж: Киевская Русь. Очерки социально-экономической истории. – Л., 1974.; Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М.,1950.

¹⁸ Черепнин Л.В. Русь: Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX-XV вв // Пути развития феодализма. – М., 1972. – С.160-161.

¹⁹ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII. – М., 1982. – С.472-478.

²⁰ Більш детально про Володислава Кормильчича див.: Мазур О. Володислав Кормильчич: шлях до княжого столу // ДКЗ. – Вип. VI. – Дрогобич, 2002. – С.118-129.; Петрик А. До історії боярських родів Кормильчичів, Доброславичів та Дядьковичів // ДКЗ. – Вип. V. – Дрогобич, 2001. – С.29-45.; Його ж: До історії боярства та боярських родів Перемишльської землі // ДКЗ. – Вип. VI. – Дрогобич, 2002. – С.105-117.

²¹ Кордуба М. Суспільні верстви та політичні партії в Галицькім князівстві до половини XIII ст. // ЗНТШ. – Т.31-32. – Львів, 1899. – С.1-42.

²² Довженок В.Й. Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст. – К., 1961. – С.185-189.; Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII веков. – К., 1980. – С.89.

²³ Акты относящиеся к истории Западной России (1300-1506). – Т.1. – СПб., 1846, С.16-18.; Акты ЮЗР. – Т.1. – СПб, 1863. – С.2.; Розов В. Українські грамоти XIV-першої половини XV ст. – Т.1. – К., 1928. – С.13-14, 16-18, 30-31,60-61; Пещак М. Грамоти XIV ст. – К.,1974. – С.42-46, 60-61, 67-69, 116-117, 143-146; Купчинський О. Забуті та невідомі староукраїнські грамоти XIV-першої половини XV ст. // ЗНТШ. – Т.ССXXXIII. – Львів, 1997. – Док.3. – С.342-343. тощо.

²⁴ Петрик А. До історії боярських родів Кормильчичів, Доброславичів та Дядьковичів... – С.40-41.

²⁵ Крижанівський А. Причинки до історії роду Бибельських, зібрані арцибіскупом львівським Яном Прохніцьким (до друку придадив М.Грушевський) // ЗНТШ. – Т.48. – Львів, 1902. – С.1-12.

²⁶ Ипат. – Стб. 765.; Літопис руський. – С.388.

²⁷ Ипат. – Стб.811.; Літопис руський. – С.407.

²⁸ Горбенко С.О. Ярослав Осмомисл. Реконструкція антропологічна та історична. – Львів-Винники, 1996. – С.80-81.

²⁹ Войтович Л. Вказ. праця. – С.223-227.

³⁰ Аристов Н.Я. Хрестоматия по истории русской истории для изучения древнерусской жизни, письменности и литературы, от начала письменности до XVI в. – Варшава, 1870. – Стб.880.; Бессмертный Ю.Л. Жизнь и смерть в средние века. Очерки демографической истории Франции. – М., 1991. – С.48-49.

³¹ Літопис руський – С.345.

³² Войтович Л. Вказ. праця.

³³ Войтович Л.В. Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів. – К.,1993. – С.86-87.

³⁴ Такий шлюб можемо пояснити його угорським походженням. Він був сином якогось Бернарда, що міг бути сином одного із угорських вельмож чи священників при матері кн.Ярослава

Осмомисла, дочці угорського короля Коломана. З часом цей Бернард зумів розвинути свої економічні і політичні впливи, передати їх своїм нащадкам, що дало їм змогу відігравати помітну роль в політичному та ідеологічному житті держави. Більш детально про це див.: Петрик А. До історії боярських родів Кормильчичів, Доброславичів та Дядьковичів...- С.29-45.

³⁵ Ипат. – Стб.765; Петрик А. До питання становлення боярських родів у період княжіння династії Романовичів.. – С.137-142.

³⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.ІІІ. – К.,1993. – С.50.

³⁷ Свешніков І.К. Звенигородські грамоти на бересті // Дзвін. - №6(548)- 1990. – С.127-131.

³⁸ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – К., 1984. – С.79.

³⁹ Мазур І. Володислав Кормильчич: шлях до княжого столу // ДКЗ. – Вип. VI. – Дрогобич, 2002. – С.118-129.

⁴⁰ Саме з цього роду походив Семен Дядькович, вихователь та дорадник кн. Мирослава. Сином останнього був Дмитро Детко, провідник та лідер Галичини в середині XIV ст. Більш детально про це дивись статті А.Петрика.

⁴¹ Петрик А. До історії боярства та боярських родів Перемишльської землі // Там само. – С.103-117.

⁴² Серед останніх робіт можна виділити, напр.: Горский В.С. Философские идеи в культуре Киевской Руси XI- начала XII в. – К.,1988.; Лпушкин А.В. Идея богоустановления княжеской власти в летописании Северо-Восточной Руси второй половины XII-начала XIII в. // Русское средневековье. – М., 1997.; Войтович Л. Вказ. праця. – С.420-421.

⁴³ Лихачев Д.С. Изображения людей в летописи XII-XIII веков // Труды отдела древнерусской литературы. – Т.Х. – М.-Л., 1954. – С.7-43.; Його ж.: Галицкая литературная традиция в житии Александра Невского // ТОДЛ. – Т.V. – М.-Л.,1947. – С.36-56.; Його ж.: Некоторые вопросы идеологии феодалов в литературе XI-XIII веков // ТОДЛ. – М.-Л., 1954. – С.76-91. тощо.

⁴⁴ Ипат. – Стб. 780.; Літопис руський. – С.393.

⁴⁵ Ипат. – Стб. 786.; Літопис руський. – С.398.

Андрій Петрик.

Ідеологія галицького боярства

та її вплив на трансформацію Галицько-Волинської держави.

На основі аналізу історіографічних та літописних джерел автор висвітлює соціально-культурні стосунки в середині боярського прошарку, простежує взаємовідносини з князівським прошарком. Окрема увага звернена на сімейні, соціальні та етнокультурні процеси в боярському суспільстві. Наголошено, що дане питання потрібно розглядати у контексті вивчення суспільно-політичного, економічного та культурного розвитку Галицько-Волинської держави та Центрально-Східної Європи.

Andriy Petryk.

The Ideology of Halych Boyars And its Impact

upon the Establishment of the Halych-Volhynian State.

On the basis of the analysis of historiographic and chronicle sources the author elucidates the social and cultural relations within the stratum of the boyars, traces their rapport with that of the princes. The attention is focussed on the family, ethnic and cultural processes in the boyar society, with the emphasis, that this question it is necessary to view in the context of study of the social, political, economical and cultural development of both the Halych-Volhynian state and east central Europe.

ONOMASTYCZNO-OSADNICZY OBRAZ REGIONU SKOLEGO W ŚWIETLE PEWNEGO DOKUMENTU Z KOŃCA XIV WIEKU

Wymieniona w tytule miejscowość Skole (ukr. Skołe), dziś stolica rejonu na Ukrainie, położona w dorzeczu górnego Stryja, ujawnia się po raz pierwszy w akcie wystawionym w Krakowie 5 marca 1397 roku, kiedy to król polski Władysław Jagiełło wydał zezwolenie Mikowi i Iwankowi Wołochom na osadzenie wsi w lasach i polach opuszczonych zwanych Skola i Tuchla oraz zapewnił stałe ich dziedziczenie przez potomków osadzców. W dokumencie tym napisanym po łacinie czytamy: „[...] Mico et Jwanko fratres germani, Valachi nostri fideles [...] villam in silvis nostris retro vallam, que Wrotha vulgariter dicitur, in fluvio Opor ac campis desertis, qui ibidem sunt, videlicet Skola et Thuchla ac aliis silvis et campis ex utraque parte fluvii predicti Opor damus, conferimus et donamus perpetuo collocandam denuo. Quam quidem villam exnunc Skola in perpetuum decernimus nominandam cum omnibus fructibus, censibus, redditibus, proventibus, agris, pratis, campis, pascuis, silvis, nemoribus, rubetis, pinetis, quercetis, glandinibus, gays, borris, mellificiis, venacionibus, aucupationibus, lacubus, palludibus, Horewa, Buthomla, Zyelyemyanka, Libochora, Rozanka, et Sławka dictis, stagnis, que Scharzyny dicuntur, piscinis, piscuturis, molendinis [...] per ipsos Miconem et Jwanconem ac eorum heredes et sucesores legitimos [...]” (ZDM VI nr 1616)¹.

Akt ten określa geografię regionu, którą wyznaczają: nazwa karpackiej rzeki (*in fluvio*) *Opor*, prawego dopływu Stryja, oraz miana pobliskich obiektów wodnych (*cum [...] lacubus, palludibus*): *Horewa, Buthomla, Zyelyemyanka, Libochora, Rozanka, Sławka* i *Szarzyny*, które dają się zlokalizować jako nazwy rzek w środkowym i górnym biegu Oporu na południe od zakładanej osady Skola. Hydronimy te znane są także z późniejszej dokumentacji łacińskiej i polskiej oraz lokalnej jako bojk. *Or'awa* (Rudnicki s. 152); pol. *Orawa* 1886 (SG VII s. 573) – lewy dopływ Oporu, bojk. *Butiul'a // Butywla // Butyul'a* (Rudnicki s. 54); pol. *Butywla* 1880 (SG I s. 485) – lewy dopływ Orawy, bojk. *Zełem'anka* (Rudnicki s. 54, 97); pol. *Zełemianka* 1895 (SG XIV s. 568), bojk. *Lybochora // Lybochora* (Rudnicki s. 130); pol. *Libochora* 1519 (Papée s. 32, 115), bojk. *Rożanka* (Rudnicki s. 44); pol. *Rożanka* 1519 (Papée s. 31) > *Różanka* 1888 (SG IX s.854) oraz bojk. *Sławka*; pol. *Sławka* 1889 (SG X s. 782) – wszystkie cztery ostatnie jako miana prawych dopływów Oporu uporządkowane według kolejności od najbardziej północnego do najbardziej południowego. Stawów (*cum [...] stagnis*) *Szarzyny* nie daje się dokładnie zlokalizować.

Poza nazwami wodnymi teren ten jest scharakteryzowany za pomocą nomenklatury apelatywnej. Wyznaczają ją nazwy naturalnych fizjograficznych obiektów florystycznych, takich jak lasy (*cum [...] silvis [...] gays, borris*) i ich rodzaje – dąbrowy (*cum [...] quercetis, glandinibus*), sośniny (*cum [...] pinetis*) oraz zarośla jeżynowe (*cum [...] rubetis*). Wyraźnie w opisie terenu zaznacza się gospodarczy punkt widzenia, co objawia się w przywołaniu takich obiektów terenowych, jak pola (*cum [...] agris [...] campis*), łąki (*cum [...] pratis*), pastwiska (*cum [...] pascuis*), pasieki (*cum [...]*

mellificiis), łowiska (*cum [...] venacionibus*), gajówki (*cum [...] nemoribus*), stawy rybne (*cum [...] piscinis*) czy młyny (*cum [...] molendinis*). Tego rodzaju wyznaczniki krajobrazu dorzecza górnego Stryja – znacznego obszaru stanowiącego przedmiot lokacji dla miejscowości Skola, świadczą o jego ucywilizowaniu i dobrym przygotowaniu do podjęcia czy raczej tylko rozwinięcia akcji kolonizacyjnej na nowych warunkach opartych tutaj na pasterskim prawie wołoskim. Pozwala to w badanym mikroregionie postrzegać już w XIV stuleciu tradycję osadniczą sięgającą w bardziej odległą przeszłość.

Wyraźnie sygnalizuje ją zawarte w dokumencie wyrażenie *in campis desertis* (na polach opuszczonych), odnoszące się do miejsc *Skola* i *Tuchla*, które użyczyły swoich mian powstałym tam osadom: najpierw Skolemu, a potem Tuchli, notowanej już jako wieś w 1445 roku (AGZ XIII 2413). Nazwy te, jawiące się w omawianym dokumencie jako terenowe, mogą być świadectwem wcześniej zaginionych miejscowości. W sytuacji gdy w okresie średniowiecza niestabilność osadnicza w wyniku wojen, pomorów była znaczna, kiedy często dochodziło do zanikania i powstawania potem na tym samym miejscu nowych osad, śladem zachowania zerwanej a potem odnawianej tradycji nazewnictwa nierazko bywały nazwy terenowe zachowujące pierwotne miana zanikłych miejscowości. Takie wypadki są brane pod uwagę we wnikliwych studiach historycznoosadniczych. I tak A. Fastnacht, rekonstruując dokładną mapę historyczną osad ziemi sanockiej, w ustalaniu ich metryki zwracał baczną uwagę na określenia w źródłach w rodzaju *loca deserta*, *vastitas*, *pustynia*, *silva*, *pole*, odnoszące się do najwcześniej notowanych nazw terenowych wykorzystanych później jako miana reaktywowanych miejscowości. Mikrotoponimy te, zwłaszcza gdy reprezentują stary typ nazewnictwa (np. *loca deserta Dydnia* 1361, *silva vulgariter dicta Poras* 1373, *pustynia Hodle Pole* 1377) (Fastnacht s. 91, 105, 150) i pojawiają się w źródłach w czasie bliskim końca epoki staroruskiej z połowy XIV wieku, są znakiem dawnych zaginionych osad, w których miejscu – już częściowo przysposobionym pod względem osadniczym – lokuje się wsie, nadając im stare gotowe już nazwy. Inne przykłady z tegoż Fastnacha: „Wśród znanych w Sanockiem nadań ziemi przez feudałów najstarsze jest nadanie przez Kazimierza Wielkiego rozrzuconych obszarów na rzecz braci rodzonych Piotra i Pawła, pochodzących z Węgier. Nadania tego dotyczą dwa dokumenty wydane pod tą samą datą 25 VI 1361. Jeden wymienia obszary nad górnym Sanoczkiem zwane Boyszcza, u źródeł Wisłoka zwane Wisłoczkie i u źródeł Osławicy zwane Radoczicze [= Radoszyce]. Drugi dokument wyszczególnia Jurowce, Srogów i drugi Srogów nad potokiem zwanym Rusava (obecnie Różowy), dopływem dolnego Sanoczka, oraz Dydnię i Temeszów nad Sanem i sąsiednimi potokami. Oba dokumenty nazywają te nadane obszary miejscami pustymi względnie opustoszałymi (*loca nostra deserta*), a wypadku Zboisk jest nawet mowa o polach. Są podstawy – konkluduje autor – do przypuszczeń, że były to miejsca we wcześniejszym okresie osiedlone” (Fastnacht s. 105). Podobną metodą w ustalaniu metryki osad posłużył się również A. Janeczek we wnikliwej rozprawie poświęconej osadnictwu województwa beńskiego: „Źródła drugiej połowy XIV w. i początku XV notorycznie wspominają wsie puste (*villae desertae*) i pustkowia (*loca deserta*, *vastitates*, *vastes et solitudines*), odnotowują *desertatio* i *desolatio*, *depopulatio* i *devastatio* wielu okolic” (Janeczek s. 141). Wiedzę tę wykorzystał autor w studiach nad historią i prehistorią badanych przez siebie poszczególnych miejscowości (Janeczek s. 136-141, 150-151).

W wypadku Skolego – o nazwie przeniesionej z nazwy terenowej, pierwotnie osadniczej – na jego dawną tradycję kolonizacyjną wskazują jeszcze inne przesłanki. Miejscowość ta, według autorów *Istoriji mist i sił Ukrajs'koji SSR* – mimo dość późnego pierwszego poświadczenia – jest osadą staroruską, o metryce sięgającej być może XI wieku (IM s. 688). Z tym stuleciem, jak podaje I. Szaraniewicz, tradycja wiąże powstanie nazwy przysiółka Skolego – rus. *Sw'atosław*, która miała upamiętnić ruskiego księcia *Światosława*, rzekomo poległego w tej okolicy (SG X s. 688-689). Bardziej wiarogodnym potwierdzeniem tezy o wczesnośredniowiecznym powstaniu Skolego jest jego położenie na dawnym szlaku komunikacyjnym, zapewne handlowym, który według wspomnianego autora przebiegał przez te tereny z Halicza na Węgry co najmniej od XIII wieku. O znaczniejszej roli tej osady już w średniowieczu świadczą jej dalsze dzieje: awans w roku 1660 do rangi miasta (wtedy pod nazwą *Aleksandryja*) (Papée s. 38-39) jako ośrodka administracyjnego dla mikroregionu górskiego w dorzeczu górnego Stryja. Tego rodzaju wyróżnienie z reguły przypadało miejscowościom z dłuższymi tradycjami osadniczymi. Przesunięcie czasu powstania osady i najprawdopodobniej także jej nazwy do okresu sprzed 1. połowy XIV wieku umożliwiłoby związanie tej miejscowości z osadnictwem przypadającym na czasy władztwa ruskiego nad tym obszarem co najmniej od XI wieku: teoretycznie nie pozwala nawet wykluczyć metryki jeszcze wcześniejszej.

Do zerwanej tradycji osadniczej może także nawiązywać nazwa drugiej miejscowości wymienionej w badanym dokumencie z 1397 roku – Tuchła, notowanej jako wieś od połowy XV wieku. To także osada położona na wspomnianym szlaku w dolinie rzeki Opór na południe od Skolego.

Tak jak w wypadku gotowych już nazw miejsc opustoszałych *Skola* i *Tuchła*, wszystkie pozostałe wymienione w badanym dokumencie miana, tym razem rzek: *Horewa*, *Butomla*, *Zielemianka*, *Libochora*, *Różnka* i *Sławka*, będą również w przyszłości wykorzystane jako baza dla odpowiednich nazw osad zakładanych jak Tuchła i Skole w związku z postępami nowych form osadnictwa na pasterskim prawie wołoskim.

Do n. w. *Sławka* nawiązuje miano wsi ukr. bojk. *Słaus'ko* // *Słaus'ke*; pol. *Sławsko*, później podniesionej do rangi miasta. Jest to osada po raz pierwszy odnotowana w roku 1483: *Sławsko* (AGZ XVIII nr 1801), której nazwa powstała na drodze derywacji dezintegralnej od podstawy *Sławka* lub postępowej od prostszego wariantu tego hydronimu – **Sława* za pomocą formantu lokalizującego – *ska*, jak np. *Sołons'ko*, dziś *Sołons'ke*; pol. *Słońsko* w rej. Drohobycza, od n. w. *Sołone(-nyj)*, *Hołowec'ko*, dziś *Hołowec'ke*; pol. *Hołowiecko* w rej. Skolego, od ukr. *hołowa* 'źródło, początek rzeki'.

Znacznie późniejszą metrykę od *Sławska* ma jeszcze bardziej na południe położna *Rożanka*, dziś *Nyżn'a Rożanka*; pol. *Różanka*, która po raz pierwszy odnotowana jest jako wieś w roku 1574 (Papée s. 31). Jej miano jest dokładnym ponowieniem nazwy wodnej zamieszczonej w dokumencie z 1397 roku, tak jak to się stało w wypadku prawie wszystkich pozostałych osad powstałych w pobliżu odpowiednich obiektów wodnych wymienionych w tym akcie.

Nieco tylko późniejszą metryką legitymuje się wieś *Libochora* założona w 1580 (Papée s. 32, 115); bojk. *Lybochora* // *Lybochora* (Rudnicki s. 130). Z początku XVII wieku datuje się osada *Orawa* 1629 (Papée s. 31), *Oriawa* 1738 (WAP 49 s. 20), znana pierwotnie także jako *Komarniki* 1629 (Papée s. 31); bojk. *Or'awa* (Rudnicki s. 152). Jeszcze późniejszą najstarszą dokumentację, bo dopiero XX-wieczną, ma *Zełemianka*; bojk. *Zełem'anka* (Rudnicki s. 97). Hydronim *Butomla* znajduje refleks w nazwie

niesamodzielnej osady w pobliżu Korostowa jako bojk. *Butiul'a* // *Butywl'a* (Rudnicki s. 98). Dla nazwy stawów *Szarzyny* brak późniejszej kontynuacji na poziomie ojkonomii.

Wskazane w dokumencie hydronimy *Skola*, *Tuchla*, *Zel'emianka*, *Libochora*, *Różanka* i *Sławka* oraz odpowiadające im miana osad ulokowanych w dolinie rzeki Opór wyznaczają karpacki odcinek szlaku, łączący pobliski grodowy stary Stryj i na wschód położony Halicz, a na północy Lwów, z Wągrami. Inną nieco geografie dawnych dróg regionu Skolego daje się odczytać z lokalizacji wymienionych w dokumencie z 1397 roku rzek *Butomla* i *Horewaë* później także osad *Or(i)wa* i *Bytywla*. Sytuują się one bowiem na odgałęzieniu powyższej drogi na południe od Skolego znad doliny Oporu na południowy zachód wzdłuż doliny Or(i)awy w kierunku granicy węgierskiej na Niżne Wrota. W tym kontekście wymowna jest użyta w badanym dokumencie nazwa *Wrota* (*in silvis nostris retro valvam, que Wrotha wlgariter dicitur*), która wyraźnie wskazuje na historyczną rolę komunikacyjną doliny Oporu.

Pełniące w omawianym dokumencie najważniejszą rolę mikrotoponimy (pola opuszczone) *Skola* i *Tuchla*, podniesione do rangi nazw miejscowości, wyznaczają nowe punkty na mapie osadniczo-nazewniczej regionu w końcu XIV i na początku XV stulecia. Świadczą one o zagospodarowywaniu na nowo górskich i leśnych terenów położonych na południe od starego podkarpackiego pasma kolonizacyjnego sygnalizowanego przez staroruskie zapewne ośrodki osadnicze, takie jak Dobromyl' (pol. Dobromil), Sambor > Sambir (pol. Sambor), Borysław (pol. Borysław), Dorohobyč > Drohobyč (pol. Drohobycz), Stryj (pol. Stryj), potwierdzone przez dane archeologiczne, filologiczne oraz archaiczną strukturę ich nazw (*Dobromil'* > *Dobromyl'*, *Sambor'* > *Sambir*, *Borysław'* > *Borysław*, *D(o)rohobyč* to stare posesywa na *-jü od archaicznego typu słowiańskich imion złożonych). Tu warto wskazać również na starowieczny ośrodek grodowy *Tustan'* (pol. *Tustan*) z terenu Beskidów Skolskich, zapewne pełniący historyczną rolę łącznika między starą ekumena podkarpacką i odkrywaną tu karpacką.

Wymienione w związku z badanym dokumentem hydronimy o określonej lokalizacji wyznaczonej przez dawne szlaki handlowe rodzą pytanie o ich również ewentualnie osadniczy status w przeszłości, podobny do nazw terenowych *Skola* i *Tuchla*. Taki też nie jest wykluczony. Wskazane akurat nazwy: *Butomla*, *Horewa*, *Ziel'emianka*, *Libochora*, *Różanka* czy *Sławka*, mogły się w dokumencie pojawić jako przechowane w pamięci ludzkiej hydronimy dzięki ich szczególnej roli jako bazy nazewniczej dla dawniejszych określonych punktów osadniczych, później zaginionych. Do zerwanej tradycji kolonizacyjnej nawiązą później lokowane na nowych już prawach (związanych przeważnie z kolonizacją wołoską) wsie, na ogół także z ponowioną nomenklaturą. Ukryte w tych ojkonomiach stare mikrotoponimy i hydronimy w nowym świetle przedstawiałyby dzieje osadnictwa badanego regionu, sugerując wczesny etap jego zasiedlenia i późniejszy okres depopulacji, prowadzący do zaniku osad i degradacji ich nazw do poziomu nazw terenowych lub wodnych. Potem w świetle różnorodnych danych historycznych ujawnia się kolejny okres ponownej kolonizacji regionu z wykorzystaniem terenów opustoszałych już odpowiednio przystosowanych do zasiedlenia i z użyciem starej nomenklatury. Równolegle zachodzi proces zagospodarowywania całkowicie nowych miejsc „na surowym korzeniu”, tu najczęściej uzyskiwanych poprzez wypalanie i karczunek lasów.

Jest badany materiał onomastyczny interesujący nie tylko ze względu na omówiony wyżej aspekt historycznoosadniczy. Niesie on także informacje dotyczące znaczenia nazw sygnowanych przez nie poszczególnych obiektów, wskazując przez to nie

tylko na ich naturę ale także na historycznego obserwatora swojego terenu – człowieka, który to nazewnictwo stworzył.

Są to miana wód (rzek i stawów) o różnym stopniu czytelności.

Hydronim stukr. *Opor* > *Opir*; pol. *Opor* > *Opór* nawiązuje bezpośrednio do podstawy prasł. **opor*, stukr. *opor*, później *opir*; pol. *opor* > *opór*. Wtedy tłumaczy się on jako nazwa rzeki o charakterze górskim z trudem przerywającej się w poprzek pasma karpackiego (Papée s. 32). Według J. Rudnickiego „związek znaczeniowy z wyr. *opir* ‘opór’ niewyraźny” (Rudnicki s. 53).

Nazwa ukr. *Rożanka*; pol. *Rożanka* > *Różanka*, oznaczająca kolor wody, powstała w wyniku urzeczownikowienia za pomocą formantu – *ka* przymiotnika ukr. *rożanyj* ‘rózowy, malwowy’: *roża*; pol. *różany*: *róża*. Pod względem znaczeniowym miano to mieści się w grupie hydronimów typu pol. *Różaniec*, *Różowy Potok*, *Rusawa*, *Ruda* itp. (Rieger s. 140-142). Ze względu na osnowę *roża*, stanowiącą pożyczkę polską (Richardt s. 96), nazwa ta wskazuje na genetyczny związek z językiem i być może także z lokalnym etnosem polskim.

Hydronim w postaci hybrydalnej pol.-ukr. *Libochora*, znany w takiej postaci z dokumentu z 1397 roku, ma postać zapewne wtórną do pierwotnej ukr. **L’ubohor’a* (pol. **Lubogorza*) z pierwszym członem *L’ub-*, poświadczonym filologicznie w hydronimie o podobnym rodowodzie *Liubochorcz*a i w nazwie wsi *Lubochorza* 1553 (1558) (HrSam nr 25) w rejonie Turki. Zmiana *L’ub* na *Lib* – pozostaje w związku z zachwianiem repartycji samogłosek *i*, *u* po spółgłoskach miękkich i jest zjawiskiem charakterystycznym dla różnych języków słowiańskich, w tym dla języka ukraińskiego (KurGr s. 81) i polskiego (Gruszczyńska s. 121-136). Zmiana *r’a* na *ra* oraz *h* na *ch* jest przejawem adaptacji ukraińskich cech fonetycznych do polskiego systemu językowego. Procesy te utrwaliły się następnie w ukraińskiej hybrydalnej wersji nazwy, która w odniesieniu do nazw obu wsi: i tej z rejonu Skolego, i tej spod Turki, brzmi jako *Jybochora*. Znaczenie tego hydronimu, który nawiązuje do czytelnych dwóch członów ukr. *l’u-byty*; pol. *lubić* i ukr. *hora*; pol. *góra*, substantywizowanych za pomocą formantu *-*ja*, w całości nie jest takie oczywiste. Być może chodzi tu o antropomorficzne ujęcie rzeki jako tej, która lubi góry. Ze względu na strukturę morfologiczną należy zakwestionować etymologię tej nazwy jako dzierzawczej powstałej od antroponimu *Luboch*, którą zaproponował J. Rudnicki (Rudnicki s. 130).

Nazwa hybrydalna pol.-ukr. *Zielemianka* ma zapewne formę wtórną do ukr. *Zełen’anka*; pol. **Zielenianka* z pierwotnym ukr. *n’*; pol. *ń*, co odzwierciedla proces zachwiania repartycji spółgłosek *m’*, *n’* na gruncie gwar języka ukraińskiego, a także kresowych gwar polskich, por. podobny proces w pol. *Kliniec* > *Klimiec*; ukr. *Kłyniec* w rej. Skolego. Badany hydronim w pierwotnej postaci wskazuje na związek z podstawą ukr. *zełenej*; pol. *zielony*, oznaczając rzekę cienistą, zadrzewioną o zielonym kolorze wody, por. pol. hydronimy *Zielona Kyrniczka*, *Zielona Rzeczka* w dorzeczu Sanu (Rieger s. 190).

Również hybrydalna pol.-ukr. *Butomla* jest nazwą wodną utworzoną w wyniku substantywizacji za pomocą suf. *-*ja* starego imiesłowu biernego ukr. *butomyj*: ps. **butěti* (// *butvěti*), por. ukr. *bu(-o)twity* ‘gnić’; pol. *bu(-o)twieć* ‘ts.’. Miano to oznacza rzekę zatęchłą, por. n. w. i n. m. ukr. *Hnyła*; pol. *Hnyła* w rej. Turki, nazwę rzeki pol. *Zgniły* w dorzeczu Sanu (Rieger s. 190). Późniejsza nazwa wsi ukr. *Butywl’a* – wtórna do **Butw’la* – zawiera w swoim składzie samogłoskę *y*, która rozbija pierwotną grupę trzech spółgłosek *twl*. Inny możliwy fonetyczny rozwój takiej formy to

Butla < *Butwla*, widoczny w mianie wsi *Butla* w rejonie Turki W swojej pierwotnej postaci omawiana nazwa **Butwla* powstała w wyniku substancywizacji za pomocą formantu *-ja podstawy czasownikowej ze spółgłoską w: ukr. *bu(-o)twity* (pol. *bu(-o)twieć*). Obecność tzw. *lepentetycznego* zarówno w nazwie wodnej *Butomla*, jak też w jej wariancie **Butwla* > *Butywla* (lub *Butla*), ponowionym jako toponim, wskazuje, że miana te mają genezę niewątpliwie ukraińską (pol. spodziewana postać to **Butomia* i **Butwia*).

Nazwa stawów *Szarzyny*; ukr. nieodnotowane **Siryny* nawiązuje zapewne do apelatywu pol. *szarzyna* opartego na podstawie *szary* (ukr. *siryj*), zaświadczonego w języku polskim w znaczeniu 'trawa, bliźniaczka' (SW VI s. 572), które wskazuje zapewne na jej szary kolor. Tu termin fizjograficzny *szarzyna* został być może użyty dla oznaczenia wody stojącej, nieprzeźroczystej, pokrytej kożuchem jakiejś roślinności lub nieczystości.

Hydronim *Sławka* kryje w sobie stary pie. rdzeń **sleu* – // *slou* – 'płynąć' powszechny w hydronimach w całej Słowiańszczyźnie, por. pol. *Sława*, *Słowa*, *Sławica* (Rospond s. 244). Od tej nazwy pochodzi miano osady bojk. *Słaus'ko* // *Słaus'ke*; pol. *Sławsko*, co jest wiarygodne wbrew wątpliwościom J. Rudnickiego: „Wątpliwe, czy od nazwy rzeczki *Sławka* SG, czy też od n. os. *Sław*” (Rudnicki s. 150).

Stary, już dziś słabo czytelny, pierwiastek indoeuropejski *or'*-, ukr. *or'*-, pol. *orz*-, użyty na oznaczenie rzeki o szybkim, biegu, burzącej, por. scs. *oriti* 'wywracać', pol. *oborzyc*, *orzeł*, *orz* 'koń szybki w biegu', ros. *razorit'* (BrSE s. 382-383), kryje w sobie hydronim zapisany w badanym dokumencie jako forma hybrydalna pol.-ukr. *Horewa*. Jest to postać z protetycznym *H*-, charakterystycznym dla języka ukraińskiego, wtórna do ukr. *Orewa*. Późniejsza dokumentacja dla wsi powstałej nad tym potokiem wskazuje na postać ukr. *Or'awa*; pol. *Orawa*. Różnica między formą słowotwórczą hydronimu na – 'ewa a toponimu na – awa // – 'awa zakłada niepierwotność którejś z tych postaci. Zważywszy na typowość formacji hydronimicznych na – awa, por. ukr. *Čerchawa*; pol. *Czerchawa* w ponowionej nazwie wsi z rejonu Sambor, pol. *Włodawa*, *Szprotawa*, należałoby najdawniejszy zapis hydronimu *Horewa* traktować wbrew chronologii w dokumentacji filologicznej jako wtórny do ukr. *(*H*)*or'awa*, powstały zapewne w wyniku wyrównania do wzorca przymiotnikowego na – ew-. Pierwotna oboczna nazwa omawianej wsi ukr. *Komarňyky*; pol. *Komarniki* sygnalizuje swoim znaczeniem wołoski charakter wsi – od ukr. *komarňyk* 'szałas pasterski, miejsce przechowywania serów, żętycy': łac. *camara*, *camera* (Łukasik s. 194).

Różny stopień czytelności mają również najważniejsze w badanym dokumencie nazwy dotyczące nowo zorganizowanych osad Tuchla i Skole.

Ukr. *Tuchl'a*; pol. *Tuchla* to nazwa oznaczająca teren podmokły, zatęchły, która powstała w wyniku substancywizacji za pomocą przyrostka *-ja przymiotnika ukr. *tuchłyj* (pol. *s-tęchły*), por. toponimy o podobnej strukturze pol. *Głusza*, ukr. *Hušča*, *Hol'a*.

Skola – zanotowana w 1397 roku – w takiej postaci utrzymuje się jeszcze w wieku XV, potem przyjmuje formę pol. *Skole*; bojk. *Skole* // *Skole* // *Skol'e* w wyniku wyrównania do toponimów rodzaju nijakiego charakterystycznych dla tego regionu, por. ukr. *Rozhirče*, *Pław'e*, *Smože*. Omawiana nazwa w swojej pierwotnej postaci może być interpretowana wielorako. Traktowana jako forma kolektywna utworzona za pomocą formantu *-ja od rzeczownika strus. *skoł*, por. ros. ts. 'odprysk, odłamek', oznaczałaby miejsce, gdzie znajdują się mniejsze lub większe odłamki skalne, w licznych w tej

miejsowości potokach górskich i ich dolinach. Ta sama jednak postać toponimu może być objaśniana jako forma singularna utworzona od strus. rzeczownika **skol'a* 'skała', znajdującego potwierdzenie w podhalańskim apelatywie *skola* na terenie kolonizacji wołoskiej (Herniczek s. 169). Wtedy toponim ten charakteryzowałaby dane miejsce ze względu na obecność w nim wyróżniającej się skały bądź wskazywałby na powszechność skał, czyli znaczenie omawianej nazwy nie różniłoby się od wskazanej wyżej interpretacji przy założeniu jej także innej wyjściowej struktury morfologicznej. Ten sam apelatyw ukr. *skol'a* traktowany jako derywat od czasownika z prasłowiańskim pierwiastkiem **skel* – // *skol* – w znaczeniu 'rozszczepiać', por. strus. *skolija*, *skol'ka* 'muszla', mógł mieć w badanej nazwie miejscowej znaczenie 'jako coś rozszczonego'. Wtedy nazwa ta oznaczałaby miejsce rozchodzenia się lub schodzenia potoków, czyli to, co określają liczne w rejonie górskim *Roztoki*. Tak objaśniana *Skola* jako nazwa pozostająca w zależności od warunków hydrograficznych miejsca korespondowałaby z mianami jeszcze innych najstarszych osad szerszego dorzecza górnego Stryja. Jest wśród nich przede wszystkim *grodowy*, a więc co najmniej o staroruskiej metryce Stryj, pełniący od dawna rolę historycznego ośrodka administracyjnego (włości, powiatu). Jego nazwa jest ponowieniem miana wodnego *Stryj*, pozostającego w związku z pierwiastkiem pie. **s(t)ru* – 'płynąć' (BrSE s. 520). U zbiegu rzek Stryja i Oporu znajduje się miejscowość ukr. *Syn'owydne*; pol. *Sinowódzko*, której przypisuje się również staroruską metrykę (IM, s. 718). I tu właściwości fizjograficzne terenu: obfitość wód (*sine wody*), motywowały nazwę osady z przymiotnikowym sufiksem – *sko*, lokalizującym ją nad wodą. Kolejną miejscowością, która mieści się w serii osad badanego regionu o nazewnictwie odhydronimicznym, jest ukr. *Semyhyniw*; pol. *Siemiginów*, położony nad Stryjem na szlaku między osadą Stryj od północy i *Syn'owydne* od południa. Nazwa *Semyhyniw* to stoponimizowana za pomocą strukturalnego sufiksu – *iw* < – *ow* podstawa strus. **semigin* > ukr. *semyhin*, złożona z członów *semi* – < *sem'u* 'siedem razy' i – *hin* < – *gon* : ps. **gybnaŭi* 'ginać' na oznaczenie czegoś, co ginie siedem razy. W tym wypadku chodzi o Stryj, którego liczne tu odnogi schodzą się w głównym czy w jakimś większym korycie tej rzeki. Zwraca uwagę metaforyczne ujęcie pierwszej części złożenia **semyhin* jako liczebnika nieokreślonego w znaczenie 'wiele razy'. Ten kontekst hydronimiczny zdaje się przemawiać za takim również hydronimicznym sensem omawianej nazwy *Skole*, co pozwala traktować wskazane uprzednio inne etymologie tego toponimu jako mniej prawdopodobne, a jeszcze inne ocenić jako niewłaściwe. Mało wiarygodna jest np. propozycja M. L. Chudasa objaśnienia nazwy *Skol'a* jako dzierzawczej z sufiksem **-ja* od domniemanej nazwy osobowej **Skoł* (Chudaś s. 184-185). Choć istnienia takiego antroponimu nie da się wykluczyć, to jego związek z omawianą tu osadą jest mało prawdopodobny w kontekście regionalnej mapy toponimicznej z dominującym tu nazewnictwem fizjograficznym. W tej sytuacji, mając do wyboru interpretację onimu jako formy odapelatywnej lub odantropimicznej, należy preferować tę pierwszą. Inne jeszcze objaśnienia *Skolego* trzeba nawet odrzucić. Według J. Rudnickiego omawiany toponim pozostaje „[w] związku z pierwiastkiem **kol* – 'kłóć', **sú* – *kol-ŭje*, jak **sú* – *pław-ŭje* [...], a więc zapewne od trzebieży lasu” (Rudnicki s. 108). Pierwotna forma n. m. na – *a* nie potwierdza tej interpretacji. W 2. połowie XVII wieku *Skole* nosiło także miano *Aleksandryja*. Pojawiło się ono w związku z awansem *Skolego* do rangi miasta w roku 1660 w celu upamiętnienia właściciela Aleksandra Zasławskiego (Papée s. 38-39).

Dalsze dzieje mikroregionu Skolego wskazują na równie ważną rolę hydronimii – jak to było w epoce staroruskiej – w kształtowaniu jego mapy nazewnictwo-osadniczej. Spośród wymienionych w badanym dokumencie z 1397 roku hydronimów większość z nich znajdzie później odbicie w nazwach miejscowości powstałych w pobliżu odpowiednich obiektów wodnych. Odhydronimiczny charakter będzie mieć również szereg innych nazw sygnujących osady nowo założone, takie jak: *Hnyła* (pol. *Hnyła*), *Hołowec'ke* (pol. *Hołowiecko*), *Krasne* (pol. *Krasne*), *Kal'ne* (pol. *Kalne*), *Myta* (pol. *Myta*), *Pław'e* (pol. *Pławie*), *Rosochač* (pol. *Rosochacz*), *Stynawa* (pol. *Stynawa*), *Suchyj Potik* (pol. *Suchy Potok*). W sumie nazewnictwo miejscowe badanego regionu tak ściśle uzależnione od wodnego zachowuje i ostatecznie zyskuje charakter wybitnie fizjograficzny. Nomenklaturę tę dopełniają fizjografika o charakterze florystycznym w rodzaju: *Boryn'a* (pol. *Borynia*), *Jaworiw* (pol. *Jaworów*) *Korostiw* (pol. *Korostów*), *Hrabowec'* (pol. *Grabowiec*), *Jabłoniw* (pol. *Jabłonów*), *Mochnate* (pol. *Mochnate*), *Smože* (pol. *Smorze*), *Terniwka* (pol. *Tarnawka*), *Tysowec'* (pol. *Tysowiec*), *Wołos'anka* (pol. *Wołosianka*), rzadziej faunistyczne: *Rykiw* (pol. *Ryków*), *Wyżłiw* (pol. *Wyżłów*), czy niekiedy wskazujące na położenie obiektu, ukształtowanie lub podłoże terenu: *Dowżky* (pol. *Dołżki*), *Hrebeniw* (pol. *Hrebenów*), *Ilyk* (pol. *Ilnik*), *Kam'anka* (pol. *Kamionka*), *Kłymec'* (pol. *Klimiec*), *Wysoc'ke* (pol. *Wysocko*), *Zadil's'ke* (pol. *Zadzielsko*). Cywilizacyjne właściwości regionu znajdują odbicie w niewielu tzw. nazwach kulturowych w rodzaju: *Demn'a* (pol. *Demnia*), *Komarnyky* (pol. *Komarniki*), *Jawočne* (pol. *Jawoczne*). Nieliczne są także odantroponimiczne nazwy dzierżawcze, takie jak *Iwaškowec' > Iwaškiwci* (pol. *Iwaszkowiec > Iwaszkowce*), **Kozejewe > Kozewe* (pol. **Koziejowa > Koziowa*), *Matkiw* (pol. *Matków*), *Ťupan'e* (pol. *Żupanie*). Taki całościowy obraz mapy nazewnictwo-osadniczej regionu skolskiego jest wyraźnie różny od toponimii podkarpackiego pasa przyległego od północy wyznaczonego przez stare centra osadnicze z Dobromilem, Starym Samborem, Borysławiem, Drohobyczem, Stryjem, gdzie znacznie wyraźniej zaznacza się topnimia odantroponimiczna dzierżawcza w rodzaju: *Borysław* (pol. *Borysław*), *Dobromyl'* (pol. *Dobromil*), *Drohobyč* (pol. *Drohobycz*, *Sambir* (pol. *Sambor*), *Dobrohostiw* (pol. *Dobrohostów*), *Hołobutiw* (pol. *Hołobutów*) czy zbiorowościowa patronimiczna w rodzaju *Počajewyči* (pol. *Poczajowice*), *Rychtyči* (pol. *Rychcice*), *Tustanowyči* (pol. *Tustanowice*), *Un'a-tyči* (pol. *Uniatycze*)²

Badany dokument łański, który zawiera pewien wycinek mapy onomastycznej większego historycznego administracyjnego regionu ziemi przemyskiej – jej najbardziej skrajny wycinek południowo-wschodni, położony na południe od Skolego, prezentuje nazwy własne w wersji polskiej, które jednak wyraźnie wskazują na ich staroruski rodowód leksykalny: *Sko'la > Skol'e*, lub ukraiński kształt fonetycznomorfologiczny: *Butomla*, *Horewa*, *Tuchła*, *Zielemianka*. Pozbawione cech ukraińskich są: *Opor > Opór* i *Sławka*. Nie brakuje jednak nawet w tym skromnym materiale onomastycznym śladów polskich. Formą opartą na genetycznie nieukraińskim lecz zapożyczonym z polskiego apelatynie *róža* jest hydronim a potem także ojkonim ukr. *Rožanka*. Zapisana w dokumencie n. w. *Libochora* jest kontynuowana później w wersji ukraińskiej jako *Jybochora* – z pol. *ch* < ukr. *h*, pol. *ra* < ukr. *r'a*. Polską postać fonetyczną ma w dokumencie z 1397 roku nazwa *Szarzyny*. Jej spodziewany odpowiednik ukr. **Siryny* – tak jak i polski – nie znajduje później poświadczenia filologicznego. Z polskim właścicielem ziemskim Aleksandrem Zasławskim wiąże się XVII-wieczny wariant nazwy Skolego – *Aleksandryja*.

Podsumowanie

1. Analizowany dokument łaciński z 1397 roku, dotyczący lokacji wsi *Skola* > *Sko-le*, zawiera interesujący opis znacznego regionu dorzecza górnego Stryja ze wskazaniem podstawowych właściwości naturalnych terenu: zalesienia i bogatej sieci wodnej przywołanej za pomocą nomenklatury w wersji polskiej. Obecność na tej mapie niezaznaczonych pól, łąk, sadów, łowisk, pasiek, młynów wskazuje na znaczny stopień zagospodarowania opisywanych terenów w danym historycznym czasie.

2. Założenie osady *Skola* w 1397 roku i niewiele później wsi *Tuchla* na polach określonych jako opuszczone jest znakiem reaktywowania tradycji osadniczej, zerwanej w bliżej nieokreślonym czasie wskutek jakichś burzliwych wydarzeń politycznych (walk rusko-posko-węgierskich, najazdów tatarskich), pomorów czy klęsk żywiołowych.

3. Wymienione w dokumencie z nazwy obiekty wodne: *Butomla*, *Horewa*, *Zielemianka*, *Libochora*, *Różanka*, *Sławka* i *Szarzyny*, układają się na mapie regionu w pewne ciągi wyznaczone dolinami Oporu i Orawy, sugerujące przebieg tamtędy dawnych szlaków handlowych i zapewne osadniczych, łączących Ruś z Węgarami. Nie jest wykluczone, że wspomniane w dokumencie hydronimy – tak jak mikrotoponimy *Skola* i *Tuchla* – są śladem zaginionych osad, tym razem o mianach przeniesionych z nazw odpowiednich rzek. W przyszłości będą te hydronimy w większości ponowione jako nazwy nowych osad wołoskich.

4. Pokazany w tym dokumencie obraz mapy nazewnictwo-osadniczej oraz dalsze jej dzieje wskazuje na ważną rolę hydronimii w kształtowaniu ojkonomii tamtego regionu. W sumie jego nazewnictwo miejscowe – tak ściśle uzależnione od nomenklatury wodnej – manifestujące się również innymi fizjografikami, ma charakter wybitnie fizjograficzny, co różni wyraźnie tę ojkonomię od toponimii sąsiedniego położonego na północ pasa podgórskiego.

5. Jest badany dokument ze swoją niewielką próbką historycznego materiału onomastycznego z południowo-wschodniego skrawka dawnej ziemi przemyskiej – nazewnictwa zaprezentowanego w wersji polskiej – świadectwem zasadniczo ukraińskiego jego charakteru z widocznymi jednak interferencjami polskimi.

Wykaz skrótów

ADP	Rękopisy z Archiwum Diecezjalnego w Przemyślu.
AGZ	Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tzw. Bernardyńskiego we Lwowie, t. I–XXV, Lwów 1868–1935.
BrSE	A. Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków 1927.
Chudaš	M. L. Chudaš, Ukrajins'ki karpats'ki i prykarpats'ki nazwy nasełenych punktów, Kyjiw 1995.
Fastnacht	A. Fastnacht, Osadnictwo w ziemi sanockiej w latach 1340–1650, Wrocław 1962.
Gruszczyńska	M. Gruszczyńska, Oboczność 'u // i w języku polskim. "Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Językoznawcze", XXI, 1968, s. 121-136.
Herniczek	W. Herniczek-Mrozowa, Terminologia polskiego pasterstwa górskiego, Wrocław 1975.

HrSam	M. H r u š e w s' k y j, <i>Storinka z istorji ukrajins'ko-rus'koho sil's'koho duchowenstwa (po sambirs'kym aktam XVI w.)</i> , "Zapysky Naukowego Towarystwa im. Šewčenka", XIV, 1900, s.1-82.
IM	Istorija mist i sił Ukrajins'koji SSR. L'wiws'ka obłast', Kyjiw 1968.
Janeczek	A. Janeczek, <i>Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII wieku</i> , Wrocław 1991.
KurGr	W. Kuraszkiewicz, <i>Gramoty halicko-wołyńskie XIV-XV wieku, Studium językowe</i> , Kraków 1934.
Łukasik S.	Łukasik, <i>Pologne et Roumanie. Aux confins des deux peuples et des deux langues</i> , Paris – Varsovie – Cracovie 1938.
Papée	F. P a p é e, <i>Skole i Tucholszczyzna</i> , Lwów 1891.
Richhardt	R. Richhardt, <i>Polnische Lehnwörter im Ukrainischen</i> , Berlin 1957.
Rieger	J. Rieger, <i>Nazwy wodne dorzecza Sanu</i> , Wrocław – Warszawa – Kraków 1969.
Rospond	S. Rospond, <i>Słowiańskie nazwy miejscowe z sufiksem – ũsk-</i> , Wrocław – Warszawa – Kraków 1969.
Rudnicki	J. Rudnicki, <i>Nazwy geograficzne Bojkowszczyzny</i> , Lwów 1939.
SG	<i>Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich</i> , red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, i W. Walewski, t. I–XV, Warszawa 1880–1902.
SW	<i>Słownik języka polskiego</i> , red. J. Karłowicz, A. Kryński i W. Niedźwiedzki, t. I–VIII, Warszawa 1900-1927.
WAP	<i>Rękopisy z Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Przemyślu</i> .
ZDM	<i>Zbiór dokumentów małopolskich</i> , wyd. I. Sułkowska-Kuraś i S. Kuraś, t. I – VIII, Wrocław – Kraków 1962-1975.
ŹDz	A. Jabłonowski, <i>Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym</i> , t. VII, cz. 1: Ruś Czerwona, Warszawa 1902, <i>Źródła Dziejowe</i> , t. XVIII, cz. 1.

¹ Oryginał nieznany. Kopia znajduje się w Warszawie w Archiwum Głównym Akt Dawnych, Metryka Koronna, t. 34, k. 104-105. Wpis według transumptów królów – Władysława z daty: Kościan, 27 maja 1462 r., oraz Zugmunta z daty: Kraków, 5 lipca 1519 r.

² Analiza pełnego materiału toponimicznego ziemi przemyskiej w: W. Makarski, *Nazwy miejscowości ziemi przemyskiej*, Lublin 1999.

**Владислав Макарський
Ономастично-локаційний образ
сколівських теренів у світлі документу з кінця XVI ст.**

В статті аналізується документ, виданий в Кракові в 1937 р. Владиславом Ягайлом. Це акт заснування волошського села Skola (тепер бойк. Skoie//Skol'e, районний центр в Україні). Вказані в документі назви незаселених місцевостей Skola i Tuchla, також річки Butomla, Norewa, Zielemianka, Libochora, Rożanka i Syarzynu, розміщені на карті в певній території, яка визначається долинами Опору та Орави, таким чином,

визначаючи розміщення давніх торгівельних та колонізаційних шляхів Русі з Угорщиною. Змальована в документі ономастично-локаційна карта та її зміни вказують на важливу роль гідронімії у формуванні ойконімії регіону. В цілому його топоніміка безпосередньо пов'язана з гідронімією й засвідчена також іншими фізикогеографічними даними та має очевидний фізикогеографічний характер. Це різнить ці ойконіми від топоніміки сучасного регіону розміщеного на північ підгірського стрийсько-дрогобицького-самбірського пасма.

Vladyslaw Makars'kyi.

A picture of onomastics and settlements

of the region of Skole in the light of a late 14th-century document.

This paper presents an analysis of a document issued by King Vladislav Jagiello in 1397. It was a settlement act for the Volokh (Vlach) village of *Skola* (modern Boyko *Skole* // *Skol'e*, a region capital in Ukraine). The documents makes mention of the desolated places of *Skola* and *Tuchla*, as well as the water bodies of *Butomla*, *Horewa*, *Zielemianka*, *Libochora*, *Róžanka*, *Siawoka* and *Szarzyny*. All these names are organized in the map of the region into series, limited by the valleys of *Opor* and *Orava*. These onomastic series suggest the past existence of trade routes and settlements which connected Rus' with Hungary. The place names included in the document create a certain picture, from which one may infer that hydronymy influenced considerably the oikonymy of the region. This claim is also supported by historical evidence from later periods. In general, the place names in the region under discussion are predominantly physiographic, which makes this oikonymy distinct from the toponymy of the neighbour region located to the north – the highland stretch of Stryj – Drohobycz – Sambor.

ДО ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПИСАННЯ

Поза сумнівами, що найціннішою з літописних пам'яток для української історії є Іпатіївський літопис. “Без сеї дорогоцінної збірки ми знали б дуже мало що з української історії”, – писав М.Грушевський¹. М.Карамзін знайшов у Костромському Іпатіївському монастирі рукопис списку літопису, зроблений близько 1425 р. Іпатіївський літопис складався з “Повісті временних літ”, Київського літопису (за 1119-1200 рр.) та третьої частини, яка отримала назву Галицько-Волинського літопису (1201-1292 рр.), хоча, фактично, це було волинське зведення кінця XIII ст. Збереглося сім списків Іпатіївського літопису: власне Іпатіївський (бл.1425), Хлебніковський (XVI ст.), Погодінський (початку XVII ст.), Краківський (з бібліотеки князів Чорторійських, кінця XVII ст. латинськими буквами з рукопису 1621 року), Єрмолаївський (кінця XVII – початку XVIII ст.), його копія з ДПБ (Державної Публічної Бібліотеки ім.М.Є.Салтикова-Щедріна у Санкт-Петербурзі – F.IV.237) та Марка Бундура (Список Яроцького з 1651 р.). Дослідники розділяють ці списки на три редакції: Іпатіївську (Іпатіївський список), Хлебніковську (Хлебніковський, Погодінський і Краківський списки) та Єрмолаївську (Єрмолаївські списки і список Марка Бундура). Зовсім недавно Я.Книш знайшов фрагменти Угорницького списку, які були приклеєні до формату оправи Угорницького пом'яника 1683 р. Цей список належить до Єрмолаївської редакції, його фрагменти містять справніший і повніший літописний текст, ніж інші її списки². Знахідка Я.Книша залишає надію на віднайдення інших фрагментів, а може, і частини цілого списку. Іпатіївська пам'ятка видана³, також окремо виданий Галицько-Волинський літопис⁴. З видань останнього найціннішими є рідкісне видання з коментарями А.Петрушевича та найновіше видання літопису за Хлебніковським списком з підготовкою тексту В.Франчук та коментарями М.Котляра. На черзі – підготовка повного тексту літопису з урахуванням усіх списків і редакцій. Дослідження Іпатіївського літопису має величезну літературу⁵, але багато ще залишається дискусійного. Особливо багато проблем з хронологією Галицько-Волинського літопису, який в оригіналі не мав дат, а проставлені пізніше майже не відповідають фактичним.

У Іпатіївському літописі збереглися фрагменти, на підставі яких можна припускати існування літописання не тільки у Києві та Переяславі, але й у Чернігові, Турові, Пінську, Полоцьку та Смоленську. Гіпотетично можна говорити про перемишльське літописання, сліди якого збереглися у Длугоша та у інших польських хроніках⁶.

Фрагментарні відомості про окремих волинських єпископів (і то пов'язані з загальноруськими подіями), уявна відсутність “волинської” інформації про волинських князів – усе це схилило більшість дослідників до того, що на Волині взагалі не було літописання, аж поки Василько Романович та його син Володимир не взяли за продовження Галицького літопису. Але сам по собі такий висновок виглядає абсурдним. Чи міг стояти осторонь від літописання такий центр, як Володимир Волинський, де були і єпископська кафедра, і князівський престол, династія якого боролася за гегемонію у Київській Русі? Крім того, на Волині у той час працював і, напевно, помер

такий визначний книжник, як Клим Смолятич. Правда, за XI-XII ст. маємо тільки фрагменти волинського літописання у київських зведеннях, але фрагменти виразні і доволі детальні (точна дата смерті володимирського єпископа Стефана – 27.04.1094 р. “о шостій годині ночі”, подробиці вбивства Нерадцем князя Ярополка Ізяславича і похвала цьому князю, “Повість про осліплення теребовельського князя Василька Ростиславича”, епізоди боротьби за Волинь Давида Ігоровича у 1098-1100 рр. з прихованою симпатією до цього князя і осудом київського сюзерена, городенські епізоди, нарешті, деталі походів волинського війська на Київ у другій половині XII ст., особливо опис збору союзного війська на Волині, лицарські турніри і таке інше). Всі ці епізоди, позбавлені моралізаторства і дихають реалізмом, за яким відчуваються учасники подій. Можна підкреслити таку особливість, характерну для волинського літописання: воно мало підкреслено світський прокнязівський характер.

В.Пашуто вважав, що у Романа Мстиславича не було власного літописця і тому Галицький літопис починався з похвали цьому князеві, а відомості про нього випали з ворожого йому Київського літопису і, таким чином, не потрапили до Іпатіївського зведення⁷. Виникає запитання: звідки ж тоді взяв інформацію В.Татищев про “добрий порядок” і опис зовнішності Романа та його манер, а польські хроністи – відомості про репресії щодо галицьких бояр? При певній недовірі до В.Татищева як історика та його джерел, це питання залишається дискусійним⁸. Для чого було В.Татищеву іделізувати й приписувати величезні заслуги галицько-волинському князю Романові Мстиславичу, при цьому явно принижуючи володимиро-суздальського князя Всеволода Юрійовича Велике Гніздо? Татищеву вели свій рід від смоленських князів (проти предка яких Рюрика Ростиславича боровся Роман) і служили кілька століть московській династії (яка походила від Всеволода Велике Гніздо).

“Похвала князеві Роману”, якою, напевно, завершувався Літописець Романа, була прилучена до Галицько-Волинського літопису. Вона не містить (хоча б побіжно) подробиць діяльності князя, оскільки редактори цього не потребували. Попередній текст, у якому розповідалося про походи на Київ, на ятвягів і половців, про переговори з Константинополем і, можливо, римським папою, передував цій похвалі. Редактор ворожого Романові Київського літопису викинув цей текст, а сама “Похвала” якимось залишилася і потрапила до Іпатіївського зведення. Як було зведено в один рукопис три його частини, достеменно невідомо, але схоже, що це було зроблено трохи механічно – до 1200 р. редактор користувався київським текстом.

Галицько-Волинський літопис являє собою дуже складний і неоднорідний пам’ятник, над яким працювало багато авторів. Версія А.Ужанкова⁹ про цілісність і первозданність літопису непереконлива. На мій погляд, можна вважати цей літопис пам’яткою переважно волинською. Багато прихильників має версія, ніби ця пам’ятка складається із Галицького літопису 1246 р., автором якого був печатник Кирило¹⁰, який, можливо, використав Літописець 1212 р. “премудрого книжника Тимофія”, названий Л.Черепніним Початковою Галицькою повістю¹¹, та волинських творів – Холмського літописця 1261 р. єпископа Івана; Літописця 1269 р. князя Василька Романовича; Короткого Холмського літописця князя Шварна Даниловича; Літописця 1289 р. князя Володимира Васильковича, редактором якого, при участі самого князя, був володимирський єпископ Євсігній¹², турівський єпископ Марко¹³ або, скоріше за все, писець Федорця, якому князь доручив написати своє “рукописание” – заповіт¹⁴; а також Волинського літописця 1292 р. князя Мстислава Даниловича, до якого включені фрагменти з хронік Пінська і Степані¹⁵. Щодо авторів чи, правильніше, редакторів окремих

частин пам'ятки, то слушним виглядає зауваження М.Котляра, що факт праці над літописом єпископа Івана, як і печатника Кирила, не можна вважати доведеним¹⁶, як, до речі, і інших авторів. А це говорить про рівень досліджень текстів літописів, який аж ніяк не можна вважати завершеним.

Можна погодитися також з поправкою М.Котляра щодо датування першої частини пам'ятки 1212, а не 1211 р.¹⁷. Незважаючи на те, що перша частина пам'ятки, напевно, була створена у Галицькій землі, її характер, інформатори, а напевно, і сам редактор – чисто волинські. Галицьке боярство і бюргерство у цій частині переважно трактується негативно. Тисяцькі Дем'ян і Дмитро, пестун Мирослав, двірський Андрій, В'ячеслав Товстий – це волиняки-бояри, які прийшли у Галицьку землю з Романом і залишилися вірними його синам. Відчуженість волинського елементу, якому співчувають редактори, в середовищі галицької еліти, відмінність його менталітету відчутні мало не в кожному фрагменті. Волиняни-інформатори і сам редактор, схоже, так до кінця і не зрозуміли мотивацію вчинків галицької еліти.

Те ж можна сказати і про наступну частину пам'ятки – “Повість про збирання Данилом волинської отчини у 1219-1228 рр.”¹⁸. Добра половина відомостей цієї частини стосується волинських подій. Мені здається, що версія В.Пашуто про Літописець Мстислава Удатного, редактором якого був духівник князя Тимофій, що очолював місію у Перемишль до бояр Жирослава і був тотожним з книжником Тимофієм, автором редакції 1212 р.¹⁹, виглядає зовсім непереконливо. Ця волинська воїнська повість, як її охарактеризував М.Котляр²⁰, не тільки висунула на перший план молодшого Данила Романовича, але й досить критично оцінила особу Мстислава Удатного, яким літописці інших земель захоплювалися. Такої оцінки вчинків князя Мстислава Удатного не міг би дозволити собі літописець цього князя: на Калці Мстислав “через зависть” не повідомив інших князів про початок атаки монгольського війська, що призвело до поразки; далі князь просто виступає іграшкою в руках галицьких бояр та угорських політиків. Якщо ж такий Літописець Мстислава Удатного й існував, то з нього, як і з київських літописів, для редакції 1246 р. взято тільки незначні фрагменти. Не виключено також, що автор цієї волинської повісті користувався Літописцем луцького князя Мстислава Німого, який закінчувався його заповітом²¹.

“Повість про битву на Калці”, скоріше за все, існувала як окремих твір, про що висловлював здогад Д.Лихачов. Наявність волинської версії цього твору цілком очевидна²². Він був створений до 1227 р. при дворі Мстислава Німого і повністю включений у редакцію 1246 р. печатником Кирилом або іншим невідомим редактором. Останній додав фрагменти, що стосуються Данила Романовича, можливо, з пісні його придворного скальда. Така подія, як битва на Калці, була здатна викликати не одну пісню в середовищі скальдів тих князів, які уціліли після походу. Зрозуміло, що кожна прославляла свого князя²³. Позаяк не викликає сумніву, що обидва волинські скальди були сучасниками подій і добре розбиралися у генеалогії волинських та турово-пінських князів, то можна вважати, поза сумнівом, шумського князя Святослава сином Інгвара Ярославича. Так само і дубровицький князь Олександр, янівський князь Святослав та несвізький князь Юрій були нащадками турівського князя Юрія Ярославича, найпевніше внуками від молодших синів, тоді як Андрій – внук від найстаршого, оскільки саме він успадкував турівський престол. Не може викликати сумніву і факт існування Шумського, Дубровицького, Янівського і Несвізького князівств. Подробиці про участь у битві цих дрібних князів – також внесок волинського редактора.

Від 1246 р. Галицько-Волинський літопис уже суто волинська пам'ятка, що не викликає сумнівів²⁴. Дослідники навіть пов'язують перенесення літописання з еміграцією печатника Кирила і близьких до нього книжників, невдоволених політикою зближення з Римом, яку проводив Данило Романович²⁵. Але це тільки здогадки, які суперечать характеру самого літопису. А от про існування Володимирського, Луцького, Городенського, Холмського і Степанського літописців можна говорити досить упевнено. В.Пашуто відзначав ще й сліди Новгородського літописця у подробицях про литовських князів, занесених у редакції 1289 та 1292 рр. Взагалі згадки про литовських князів у волинському літописанні XIII ст. – найпевніше підтвердження їх існування. Це головне джерело ранньої генеалогії литовських династій.

Наведені приклади показують, що багато фрагментів, пов'язаних з тими чи іншими князями, потребують нового дослідження самого джерела. У тому ж Іпатіївському літописі поміж учасників походу Ігоря Святославича на половців у 1184 р. у числі князів названо "Андрея з Романом"²⁶. У В.Татищева цей фрагмент – "Андрея з Романом Мстиславичем"²⁷. Напевно так було у джерелі. Сам В.Татищев вважав обох Мстиславичами. Цю версію прийняли без застереження. Але князя Андрія Мстиславича, який би жив у цей період, у джерелах немає. Іншого Романа Мстиславича, окрім володимирського князя, – також. Може, Андрій – це турівський князь Андрій, який загинув у битві на Калці у 1223 р.? Його батько Іван Юрійович згаданий востаннє під 1170 р., отже у 1184 р. Андрій міг мати 15-16 років і брати участь у поході. Може, це хтось інший із турово-пінських князів? Останні брали участь у літньому поході 1184 р., очоленому Святославом Всеволодовичем: Ярослав Юрійович, князь пінський, з братом Глібом, князем дубровицьким. У весняному поході, очоленому молодшим із чернігівських князів Ігорем Святославичем, могли брати участь дружини турівського і володимирського князів. Обидва були васалами сюзеренів своїх земель, посланими, відповідно, Всеволодом Ярославичем (який на той час витіснив Інгвара з Луцька) та турівським князем Святополком Юрійовичем. Неочікувано великий розлив рік перешкодив продовженню цього походу після сутички на р. Херей (Хорол). Тому військо було розпущене. У літньому поході ці дружини участі вже не брали, тому їх немає в переліку учасників цього походу.

Інші князі з такими іменами (Андрій і Роман), які могли би взяти участь у поході 1184 р., джерелам невідомі. Волинські і турівські князі, які відгукнулися на заклик Святослава Всеволодовича влітку 1184 р., напевно, без проблем могли зробити це і весною 1184 р. Просто весною, зрозуміло, у військо, яке не очолював сам київський князь, князі Турівської та Волинської земель послали тільки своїх васалів. Аналіз цього фрагмента дозволяє дати ствердливу відповідь на запитання, чи міг Роман Мстиславич ходити на половців раніше 1187 р.²⁸

Підсумовуючи результати цієї короткої розвідки, можна стверджувати, що ми продовжуємо перебувати на початковому етапі дослідження літописних пам'яток, загалом не пішовши набагато далі О.Шахматова та М.Грушевського, і цей напрямок потребує нагальної активізації. В сусідній Росії така активізація помітна, особливо у Санкт-Петербурзі, тоді як в Україні лише одиниці займаються окремими проблемами давнього літописання.

¹ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С.135.

² Книш Я. Фрагменти невідомого списку Іпатіївського літопису // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Історичні та культурологічні студії. – Т.3. – Львів, 2001. – С.86-105.

³ ПСРЛ. – Т.2. – СПб., 1843; Изд.2. / Под ред. А.А.Шахматова. – СПб., 1908; Изд.3. – Петроград, 1927; ПСРЛ. – Т.2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – М., 1962; Летопись по Ипатскому списку. Издание Археографической комиссии. – СПб., 1871; Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К., 1989; Староруські київські і галицько-волинські літописи. Острозький список (Хлебніковський) і список Четвертинського (Погодінський) // Гарвардська бібліотека давнього українського письменництва. – Корпус текстів. – Т.8. – Гарвард, 1990.

⁴ Волинско-Галицкая летопись, составленная с концом XIII века / Издал и объяснил А.С.Петрушевич. – Львов, 1871; Летописный рассказ событий Киевской, Волынской и Галицкой Руси от ее начала до половины XIV в. / Изд. А.Клеванов. – М., 1871; Древнерусские летописи / Пер. и комментарии В.Панова, статья В.Дебедева и В.Панова. – М.-Л., 1936. – С.246-313; Галицько-Волинський літопис. – Ч.1 / Переклав і пояснив Т.Коструба. – Львів, 1936; The Galician-Volynian Chronicle / Transl. by G.A.Perfecky. – Munchen, 1973; Галицко-Волынская летопись. Подготовка текста, перевод и комментарий О.П.Лихачевой // Памятники литературы Древней Руси. – XIII век. – 1981. – С.236-425; Галицько-Волинський літопис. – Львів, 1994; Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За редакцією чл.-кор. НАН України М.Ф.Котляра. – К., 2002.

⁵ Фирсов Н.И. Содержание и характеристика Галицко-Волынской летописи. – Казань, 1891; Истрин В.М. Хронограф Ипатского списка... // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1897. – № 11. – С.83-91; Грушевський М.С. Хронологія подій Галицько-Волинського літопису // Записки НТШ. – Т.41. – 1901. – С.1-72; його ж. Найдавніша Київська літопись // Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1. – К., 1913. – С.579-601; його ж. Історія української літератури. – Т.3. – К., 1993. – С.5-75; Шахматов А.А. Обзорение... – Гл.4-5; Орлов А.С. К вопросу об Ипатьевской летописи // Известия Отдела русского языка и словестности. – Т. 31. – 1926. – С.93-126; його ж. О Галицко-Волынской летописи // Труды Отдела Древнерусской литературы. – Т.5. – 1947. – С.15-24; Приселков М.Д. История русского летописания XI-XV вв. – М.-Л., 1940; Черепнин Л.В. Летописец Даниила Галицкого // Исторические записки. – Т.12. – 1941. – С.228-253; Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. – М.-Л., 1947. – С.176-267, 431-433; Еремин И.П. Киевская летопись как памятник литературы // Труды Отдела Древнерусской литературы. – Т.7. – 1949. – С.67-69; його ж. Волынская летопись 1289-1290 г. как памятник литературы Древней Руси // Там само. – Т.13. – 1957. – С.102-117; його ж. Литература Древней Руси. – М.-Л., 1966. – С.98-131, 164-184; Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950; Генсьорський А.І. Галицько-Волинський літопис. (Процес складання, редакції і редактори) / Відп. ред. Д.Г.Бандрівський. – К., 1958; його ж. Помилкова інтерпретація Длугошем деяких місць Галицько-Волинського літопису // Досл. і мат. з укр. мови. – Т.3. – Львів, 1960. – С.16-26; його ж. Галицько-волинський літопис. – К., 1961; його ж. З коментарів до Галицько-Волинського літопису // Істор. джерела і їх використання. – Вип.4. – К., 1969. – С.171-184; Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор “Слова о полку Игореве” – Москва, 1972; Франчук В.Ю. Мог ли Петр Бориславич создать “Слово о полку Игореве”? (Наблюдение над языком “Слова” и Ипатьевской летописи) // Труды Отдела Древнерусской литературы. – Т.31. – 1976. – С.72-92; Ї ж. Книжня лексика у Київському літописі // Мовознавство. – 1980. – № 6. – С.36-43; Ї ж. Образна мова Київського літопису // Там само. – 1982. – № 3. – С.19-27; Ї ж. Киевская летопись. – К., 1986;

Романов В.К. Статья 1224 г. о битве на Калке Ипатьевской летописи // Летописи и хроники. 1980 год. – М., 1981. – С.79-103; Бибииков М.В. Сведения Ипатьевской летописи о печенегах и торках в свете данных византийских источников XII в. // Там само. – С.55-78; Толочко П. Літописи Київської Русі. – К., 1994.

⁶ Перфецький Є. Перемишльський літописний кодекс першої редакції в складі хронік Яна Длугоша // Записки НТШ. – Т.147. – 1927; Perfecky E. Historia Polonica Jana Dlugosze a ruski litopisectvi. – Praha, 1932.

⁷ История СССР. – Т.1. – М., 1966. – С.610.

⁸ Толочко О.П. Конституційний проект Романа Мстиславича 1203 р.: спроба джерелознавчого дослідження // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С.22-36; його ж. К старым спорам о Татищеве // А се его сребро. Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України М.Ф.Котляра з нагоди його 70-річчя. – К., 2002. – С.245-248; його ж. Принимал ли Роман Мстиславич посольство папы Иннокентия III в 1204 г.? // Ruthenica. – Т.2. – К., 2003. – С.195-204.

⁹ Ужанков А.Н. Летописец Даниила Галицкого: редакции, время составления // Герменевтика древнерусской литературы. – Сборник 1 (XI-XIV вв.). – М., 1989. – С.247-283.

¹⁰ Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси... – С.44, 65-67, 91-92.

¹¹ Черепнин Л.В. Летописец Даниила Галицкого... – С.243-244.

¹² Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси... – С.101-130.

¹³ Еремин И.П. Волынская летопись 1289-1290 гг. как памятник литературы Древней Руси... – С.102-117.

¹⁴ Генсьорський А.І. Галицько-Волинський літопис (процес складання, редакції та редактури). – К., 1958; його ж. З коментарів до Галицько-Волинського літопису... – С.171-184.

¹⁵ Фирсов Н.Н. Содержание и характеристика Галицко-Волынской летописи. Казань, 1891; Грушевський М.С. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки НТШ. – Т.41. – 1901. – С.1-72; Черепнин Л.В. Летописец Даниила Галицкого... – С.228-253; Орлов А.С. К вопросу об Ипатьевской летописи... – С.93-126; його ж. О Галицко-Волынском летописании... – С.15-35.

¹⁶ Котляр М. Найдавніша повість про Данила Галицького // Київська старовина. – 1992. – № 1. – С.75-76.

¹⁷ Там само. – С.76.

¹⁸ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи.. – С.15, 20.

¹⁹ Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси... – С.32.

²⁰ Котляр М. Найдавніша повість... – С.77.

²¹ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.752.

²² Эммаусский А.В. Летописные известия о первом нашествии монголо-татар на Восточную Европу // Уч. зап. Кировского пед. ин-та. – Вып.17. – Т.1. Фак. ист.-филолог. – 1958. – С. 59-109.

²³ Куник А.А. О признании 1223 года временем битвы при Калке // Уч. зап. имп. АН по первому и третьему отд. – Т.2. – Вып.5. – 1854. – С.779-782; Бестужев-Рюмин К.Н. О составе русских летописей до конца XIV в. – СПб., 1868. – С.154-155; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.2. – Львів, 1905. – С.346; Черепнин Л.В. Летописец Даниила Галицкого... – С.243-246; Сердобольская Л.А. К вопросу о хронологии похода русских князей против татар и битвы при реке Калке // Сб. трудов Пятигорского гос. пед. ин-та. – Вып.1. – Ставрополь, 1947. – С.137; Лихачев Д.С. Летописные известия об Алексее Поповиче // Труды Отдела Древнерусской Литературы. – Т.7. – 1949. – С.23-24; Тихомиров М.Н. Русская культура X-XVIII вв. – М., 1968. – С.86-87; Водовозов Н.В. Повесть о битве на реке Калке // Уч. зап. Московского

гор. пед. ин-та им. В.М.Потемкина. – Т.67. – Вып.6. – 1957; Эммаусский А.В. Летописные известия о первом нашествии монголо-татар на Восточную Европу // Уч. зап. Кировского гос. пед. ин-та. – Т.1. – Вып.17. – 1958. – С.69-90; Генсьорський А.І. Галицько-Волинський літопис (процес складання; редакції і редактори). – К., 1958. – С.19-20; Свердлов М.Б. К вопросу о летописных источниках “Повести о битве на Калке” // Вестник ЛГУ. – Серия истории, языка и литературы. – 1963. – № 2. – Вып.1. – С.141-144; Романов В.К. Статья 1224 г. о битве при Калке Ипатьевской летописи // Летописи и хроники. 1980 год. – М., 1981. – С.79-103.

²⁴ Еремин И.П. Литература Древней Руси. (Этюды и характеристики) / Отв. ред. Д.С.Лихачев. – М.-Л., 1966. – С.185-199.

²⁵ Лихачев Д.С. Галицкая литературная традиция в житии Александра Невского // Лихачев Д.С. Исследования по древнерусской литературе. – Л., 1986. – С.219.

²⁶ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.628-629.

²⁷ Татищев В.Н. История Российская. – Т.3. – М., 1964. – С.130-131.

²⁸ Котляр М.Ф. Чи міг Роман Мстиславич ходити на половців раніше 1187? // Український історичний журнал. – 1965. – № 1. – С.117-120.

Леонтій Войтович.

До волинського літописання.

Розвідка присвячена проблемам існування волинського літописання, зокрема Літописця князя Романа Мстиславича, а також волинського походження практично всіх частин Галицько-Волинського літопису.

Leontiy Voytowych.

To the Question of Volhynian Chronicles Writing.

The enquiry concerns the problems of existence of Volhynian chronicling, in particular, of Chronicler Prince Roman Mstyslavych, as well as of the Volhynian origin of practically all parts of the Halych-Volhynian chronicle.

БЕРЕТЕЙСЬКІ СОБОРИ У ЖОВТНІ 1596 р.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДОСВІД

До історії Берестейських соборів 6-10 жовтня 1596 р. (унійного собору і православною "антисобору") зверталися, зрозуміло, всі дослідники, тож історіографія проблеми складає величезну кількість літератури з історії унії¹. Проблеми Берестейських соборів у перелічених та інших історіографіях приділялася певна увага, проте, на жаль, тема залишилася не розкритою. У цій статті ставимо собі за мету підсумувати історіографічний досвід вивчення історії Берестейських соборів, починаючи від полемічних творів та історіографії XVIIст. Найбільша увага приділяється, зрозуміло, науковій історіографії, започаткованій у XIXст. і розвинутій протягом наступного століття.

Донаукова історіографія, започаткована ще наприкінці XVI – на початку XVIIст., була представлена літературно-публіцистичними творами, в яких дискутувалися перебіг та наслідки соборів. Зрозуміло, що у зв'язку з розколом церкви сформувалися і два непримиренні табори, які започаткували дві протилежні традиції в оцінці соборів. Здебільшого, в полемічній літературі дискутувалося питання про правосильність проголошення унії, яке кожна сторона вирішувала з набором своєрідних аргументів.

Полемічні автори обох таборів добре володіли інформацією про собори та його ухвали, наводили їх у своїх творах (щоправда, з вузькоконфесійною метою), цитували інші джерела, наприклад, листування (також з викривальною метою). Помічаємо одну цікаву тенденцію: поступово в православної історіографії інтерес до соборів згасає. Це знайшло відображення в тому, що автори не могли собі дати раду з датуванням соборів, не говорячи вже про скільки-небудь об'єктивне висвітлення перебігу подій. Ідеться, передовсім, про тогочасне літописання². Згадана обставина не могла не вплинути на "Історію русів" та на першу спеціальну працю про унію М.Бантиса-Каменського, в яких подано досить тенденційні і хибні свідчення про собори³. Тому з виникненням наукової історіографії в літературі православного спрямування довелося починати спочатку.

Інакше було в уніатсько-католицькій історіографії: вона завжди базувалася на здобутках полемічних творів доби Берестейської унії, в яких хронологічно і фактографічно повторювалася відома загальна інформація. Маю на увазі, передовсім, "Ієрархію" Я.Дубовича, "Колоквіум Любельський" К.Жоховича, праці Я.Суші, І.Кульчинського, а також єзуїтські хроніки, наприклад, "Історію Литовської провінції Товариства Ісуса" Т.Ростовського⁴. Здобутком католицької історіографії XVII-XVIIIст. є також велика увага до біографій церковних діячів. Незважаючи на це, католицька історіографія завжди хибувала на тенденційне ставлення до руської церкви як меншшовартісної християнської конфесії. Відповідно, унії відводилося лише "своє" місце в історії польського костьолу.

Зрозуміло, що вже перші історики унії звертали належну увагу на собор, його підготовку, перебіг засідань та наслідки. Це характерно, передовсім, для М.Кояловича, який написав перше велике (двотомове) дослідження унії⁵. Не зупиняючись докладно

на підготовці собору, дослідник порівняв склад православного собору (“множество” архимандритів, ігуменів, священників), з невеликим числом учасників унійного собору (інформація обмежувалась свідченням православного “Ектезису”). М.Коялович сформулював концепцію зради уніатів, дотримання церковних канонів та законів Литовсько-Польської держави православними. На його думку, саме уніати порушили церковні канони, допустивши на собор іновірців-латинників. Більша увага, зрозуміло, приділена православному собору та їх делегаціям до уніатів. При цьому дослідник уважав, що уніати дуже слабо і невдало “наслідували” православних. Боячись їх, вони оточили себе військовими. Уявлення про перебіг унійного собору на той час обмежувалось поглядами, що жодних дебатів на ньому не було, оскільки все було вирішено наперед папою, тому собор обмежився оголошенням папської грамоти на унію. Концепції бездіяльності унійного собору протиставлялась концепція “урочистості” православного, який все докладно обговорив і, закономірно, засудив уніатів. Таким чином, мета собору, викладена в універсалі короля і грамоті митрополита, не була досягнута, передовсім тому, що собор розколовся.

1851р. петербурзька Археографічна комісія оприлюднила четвертий том актів, майже цілком присвячених історії Київської митрополії та унії (упорядник тому – М.Костомаров)⁶, які й досі складають підставовий блок матеріалів до історії події. Зокрема, за архівом уніатських митрополитів було опубліковано низку документів першорядної ваги: маніфест Сигізмунда III про скликання собору, інструкції делегатам, протестації православного собору, синодальний універсал, грамоту Берестейської унії, дві ухвали унійного собору та ін., причому публікація супроводжувалася цінними коментарями. Приблизно тоді ж почали розроблятися і київські архіви силами місцевої археографічної комісії. 1858р. у передмові до першого тому “Архіву ЮЗР” М.Іванішев подав коротку, але дуже змістовну розвідку про початки унії, яка, фактично, започаткувала науковий підхід до дослідження проблеми Берестейських соборів. Православних делегатів дослідник перелічив за підписами під ухвалами собору (йдеться про синодальний універсал, протестацію та інструкцію, які були внесені до Володимирських і Луцьких гродських книг). Проте узагальнюючих підрахунків М.Іванішев не зробив. Цікаво, що він не заперечував також і того, що унійний собор також зібрав чимало прихильників. Про це наголошувалося в королівському універсалі 15.10.1596р., але їх імена залишилися невідомими. На жаль, дослідник не знайшов в актах жодних подробиць про соборові наради уніатів. Він звернув лише увагу на те, що до луцьких актових книг було внесено дві ухвали собору, які стосувалися екскомунікації Гедеона Балабана, а також всіх православних-духовних. Чи не вперше в історіографії були проаналізовані інструкції делегатам на собор від православного дворянства з воєводств, які забороняли санкціонувати унію. Перебіг собору навітлений автором за відомими православними джерелами, які засвідчували утворення та діяльність двох кіл – духовного і світського, спробу встановлення контактів з митрополитом, депутації та ін. Підкреслено, однак, марність цих заходів. Уперше в православній літературі використано працю Петра Скарги “Берестейській соборъ и оборона его”. У підсумку, М.Іванішев дійшов висновку, що загальні результати собору є цілком негативними, з огляду на цілі прихильників унії. Маючи на увазі церковний розкол, М.Іванішев ужив досить образний вираз: “релігійний переворот”⁷. Треба сказати, що дослідник продовжив археографічну роботу над унією в другій частині “Архіву ЮЗР” (Т.І), в якій опублікував ряд цінних джерел першого поунійного десятиліття, у тому числі й були папи римського.

Знаковим в унієзнавстві ХІХст. вважається “История русской церкви” митрополита Макарія (Булгакова), який опрацював значний рукописний матеріал. Передовсім він з’ясував, що скликання собору до від’їзду делегації руської церкви в Рим вимагав князь К.Острозький (йому було відомо про дозвіл папи на скликання помісного собору, на який він призначив своїх делегатів – трьох латинських єпископів). Назагал, дослідник добре оперував такими важливими джерелами, як синодальний універсал православного собору, а також документальними матеріалами з творів православної перспективи (“Ектезис”, “Апокризис”, “Пересторога”). З творів уніатської сторони він згадує “Антиризис” і “Синод Берестейський”.

Склад учасників соборів митр. Макарій аналізує досить повно, проте, у підсумку, його не можна вважати вичерпним. Він віддає належне унійному собору, на якому, крім відомих діячів та ієрархії, зібралось “великое множество” інших осіб. Доволі детально обговорено спроби порозуміння на соборі, початкові побоювання уніатів, хитання митрополита, виступи деяких лідерів православних, роль Никифора, позицію Петра Скарги, відзначається стійкість православних та ін. У підсумку, замість одного, відбулося два собори, які засвідчили поділ на дві, хоч і далеко не рівні, частини⁸. Митр. Макарій виходив із засади, що Берестейський собор перевершив за своїм значенням усі попередні, з огляду на важливість обговорюваного на ньому питання, чисельність і незвичайний склад учасників. Проте унійний процес дослідник витлумачив своєрідно. На його думку, йшлося про зміну православного віровизнання на латинське. Звідси й одностороннє тлумачення всього того, що сталося в Бересті. Зрозуміло, що загальна характеристика собору та його діянь у насвітленні митр. Макарія не є вичерпною. Багато джерел залишилися йому невідомими, навіть деякі ухвали унійного собору (він уважав, що документи не збереглися). Цілий ряд питань залишалися нез’ясованими, у тому числі й перебіг унійного собору.

У німецькомовній двотомній праці Юліана Пелеша (1878), яка вважається першим системним викладом історії уніатської церкви, про проголошення унії в Бересті коротко повідомляється наприкінці першого тому⁹. Як це не дивно, але діяльність унійного собору, фактично, автором не розкрита, за винятком констатації того, що він викляв православних. Крім того, Ю.Пелеш опублікував текст декларації унії в перекладі німецькою мовою. Назагал, унія представлена як богоугодна справа. Авторські характеристики окремих постатей періоду Берестя дуже суб’єктивні. Так, наприклад, Кирило Лукаріс – “грецький перебіжчик”, два православні єпископи, які відкинули унію, – “відщепенці”. Православні, зібрання котрих названо “лжесобором”, запрошували митрополита на своє засідання лише з метою “посміятися” над ним. Хоча певні аргументи православних окреслені доволі реалістично. Маємо підстави стверджувати, що саме Ю.Пелеш започаткував уніатську історіографічну традицію, для якої було характерним паплюження православного собору і абсолютизація аргументів уніатів.

Друга половина ХІХст. була часом інтенсивної публікації та вивчення пам’яток полемічної літератури кінця ХVІ – першої половини ХVІІст. Зрозуміло, що це не могло не вплинути на поповнення джерельної бази проблеми та більш критичний аналіз джерел. Так, 1878 і 1882рр. в Петербурзі було видано два томи “Памятников полемической литературы в Западной Руси”. Для дослідження історії соборів велике значення мала публікація в другому томі “Апокризису” Х.Філалета та “Оборони...” П. Скарги. Критичне вивчення “Ектезису” започаткував 1879р. А.Попов¹⁰. Публікація згаданих полемічних творів була продовжена 1903 р. в третій книзі “Памятников...”

Прикметно, що окремі пам'ятки вивчалися дуже прискіпливо. Це стосується, передовсім, "Апокризису" Х.Філалета, який 1870 р. був опублікований І.Малишевським у Києві в перекладі російською мовою¹¹. Упорядник тому виділив і передрукував у додатку 25 документальних джерел, наведених у творі, у тому числі з історії соборів, а також подав біографічні довідки учасників Берестейського процесу.

"Апокризис" також був опублікований в "ППЛ". Ще 1873р. цьому важливому полемічному творі було присвячено велике спеціальне дослідження Миколи Скаблановича¹² (на нашу думку, в унієзнавстві на цю працю досі не звернено належної уваги). У виданні, окрім обов'язкових літературознавчих розділів, зроблено порівняльний аналіз текстів твору, у тому числі й з київським перекладом 1870р. (вказано на недоліки перекладу). Доволі цінним є розділ про полемічний твір як історичне джерело, тобто відтворення у ньому фактологічного тла унії. Дослідження М.Скаблановича вирізняється неприхованою упередженістю до унії (що й не дивно), проте це не заважало авторові започаткувати в православній історіографії серйозну критику полемічних джерел, у тому числі й аспектів, пов'язаних із соборами 1596р. В авторському аналізі складу учасників соборів привертають увагу підрахунки: за "Ектезисом" він нарахував 45 послів від мирянства на собор, крім безіменних. Серед них були й протестанти, які "збільшили і без того численну православну сторону"¹³. Склад уніатського собору представлений також доволі повно, з огляду на наявні джерела. Проте узагальнюючих підрахунків так і не було зроблено. Діяльність соборів викладена доволі повно, з фіксацією подій за днями (чи не вперше в історіографії). На жаль, ухвали соборів вивчені неповно, а унійний собор показано бездіяльним.

Нагромаджений матеріал з історії соборів був узагальнений наприкінці століття І.Стрільбицьким¹⁴. Огляд подій автор розпочинає з універсалу короля і грамоти митрополита, фіксує хвилювання православних напередодні собору. Він також докладно з'ясовує склад православної делегації – близько 200 осіб, пояснюючи таку кількість неординарністю події. Водночас доволі повно подано склад учасників унійного собору. Якщо православні групувалися довкола "екзархів і князя Острозького", то уніати – довкола митрополита, Потія і Терлецького. І.Стрільбицький відзначає початкову розгубленість уніатів, для яких питання унії було вже вирішеним. Перші контакти засвідчували нерішучість та ухильність Михайла Рагози, який не запросив православних до себе і розпочав собор у церкві Святого Миколая. Докладно проаналізовано делегації, позицію православних, їх аргументи, роль окремих осіб, роботу світського кола. Події третього і четвертого дня розписані також докладно. Останній з них представлений як єдиний активний день для уніатів, коли було проголошено унію. Ухвали обох соборів перераховані повністю, хоч і без докладного аналізу.

Церковний розкол на соборах автор пояснює різними цілями сторін та відмінністю позицій. Але, якщо уніати мали наперед заготовлені рішення, то православні змушені були виробляти їх у ході розвитку подій. Звичайно, авторські характеристики уніатів доволі симптоматичні: "бліда копія свого прототипа", "латинська партія", "підпільний образ дії латинства" та ін. Їх діяльність мала формальний характер, тоді як православних – мотивувалася церковними канонами. У такий спосіб була обґрунтована правосильність дій православних, а також концепція бездіяльності унійного собору (на ньому, нібито, не було ні нарад, ні дискусій, ні обговорення з мирянами). Таким чином, І.Стрільбицький першим в історіографії зробив досить повний і виважений порівняльний аналіз діяльності Берестейських соборів.

На кінець ХІХст. православний погляд на історію Берестейських соборів цілком сформувався. Він базувався на серйозному вивченні підставового блоку джерел, у тому числі й уніатських та католицьких, коло яких досить чітко визначилося. Конфесійні симпатії православних авторів цілком зрозумілі. Уніатська історіографія, незважаючи на наявність спеціальних праць, свій конфесійний підхід ще остаточно не сформувала.

Інакше було в польській історіографії, яка виходила, зрозуміло, з інших засад. Початкові спроби наукового дослідження унії належать до першої половини ХІХст. А.Мацейовський¹⁵, Й.Лукашевич¹⁶, Т.Островський¹⁷ та Й.Немцевич¹⁸ сміливо публікували в своїх дослідженнях документальні джерела до історії унії. Так, наприклад, А.Мацейовський, спираючись на невідому хроніку, навів низку імен учасників соборів, у тому числі й не підтверджених пізніше джерелами. Й.Лукашевич опублікував список невідомої реляції про собор під назвою “Справа Берестейського синоду, людей грецької віри 1596р.”, в якій зустрічається цікава і важлива інформація, не повторена в жодних інших джерелах.

У результаті, на кінець ХІХст. польська історіографія також сформувала свій погляд на проблему, який у завершеному вигляді був підсумований Е.Ліковським – автором першої великої спеціальної праці про унію¹⁹. Історії соборів цілком присвячений третій розділ четвертої книги (хоч і невеликий – всього 21с.). Дослідження Е.Ліковського помітили сучасники, які відзначили вивчення автором фондів римських архівів та інших важливих джерел. Проте в дослідженні соборів Е.Ліковський не пішов далі інформативного потенціалу джерельного блоку, вивченого іншими унієзнавцями (наприклад, митр. Макарієм). Характеристики православних делегатів, за Е.Ліковським, є дуже упередженими: грек Никифор – “удаваний” представник Царгородського патріарха, К.Лукаріс – навпаки, “правдивий”. Перебільшення ролі іновірців на православному соборі базувалося на неточних даних (“кільканадцять”). За “Еклезисом” автор подав кількісний склад делегації із місць, але без узагальнюючих підрахунків. Відповідно, унійний собор представлений як “правовірний”, православний – як “антисинод”, “зборище”, “зібрання”. Звинувачення православних доведено до абсурду (небажання поєднатися з уніатами, об’єднання з іновірцями, відступництво від митрополита, присвоєння небаченої влади в церкві, зневаження рішень та волі короля та ін.). Автор доволі часто цитує джерела, публікує декілька документів: польськомовний варіант тексту декларації унії, протестацію православного собору. Маємо підстави стверджувати, що підбір відомих джерел Е.Ліковським є досить-таки тенденційним. Наприклад, знаючи про публікацію документів в “Архіві ЮЗР” (ч.1, т.1), він майже ними не користується. Тому авторський аналіз Берестейських соборів можна вважати досить-таки поверховим. Назагал, Е.Ліковський чітко заманіфестував у польсько-католицькій історіографії оскарження православного собору.

Наприкінці ХІХст. були опубліковані два джерельні видання, які значно поповнили документальну базу дослідження події. У збірці документів Львівського Успенського братства, підготовленій А.Мільковичем, побачили світ два анонімні описи соборів²⁰. 1897р. у Петербурзі вийшов перший том опису архіву уніатських митрополитів (упорядник – С.Рункевич)²¹, в якому частина документів була опублікована в регестах, інша (менша) – повністю. Про існування цілого ряду джерел упорядник повідомив уперше. Наприклад, про грамоту Сигізмунда III, яка уповноважувала королівських делегатів на собор (4.10.1596р.). Думка, що оригінали ухвал Берестейських соборів зберігаються в архіві, підтверджується тепер лише частково.

Цікавою є оцінка вивченості Берестейських соборів на зламі XIX-XX ст., яку подав М.Грушевський. Так, він уважав, що краще вивчене “довершення” унії, ніж її “перед-історія”. Очевидно, викладений погляд позначився на тому, що дослідник лише загально оглянув в “Історії України-Руси” склад учасників соборів і не зупинився на відмінностях джерельних свідчень про перебіг подій. Важливішими, на думку Грушевського, були “основні моменти” – безуспішні спроби порозуміння, поділ на два собори, початок розколу української церкви, далеко не пропорційний: на боці православних перебував увесь православний загал, з усім майже духовенством і двома владиками, на боці уніатів – митрополит з п’ятьма владиками і “жменькою крилошан”²². Досить важливими є завваги дослідника щодо правосильності обох соборів, які мають ознаки позаконфесійного підходу до проблеми.

Найдосконаліше у православній історіографії перебіг соборів виклав П.Жукович, автор відомої праці про сеймову боротьбу²³. По-перше, він докладно зупинився на генезі ідеї собору в унійному процесі 90-х рр., по-друге, проаналізував безпосередні події напередодні, в яких брали участь і православні. Він також з’ясував, що перша грамота Сигізмунда III митрополитові у справі собору 12.05.1596р. була таємною. “Легальною” ж і більш відомою вважається грамота 14.06.1596р. Дослідник з’ясував позицію князя К.Острозького, котрий навесні та влітку 1596р. активізував боротьбу проти уніатів. На думку П.Жуковича, справа порозуміння на соборі була безнадійною, оскільки позиції сторін чітко визначилися напередодні – їх непримиренність була очевидною. Щодо джерел, які мав у своєму розпорядженні П.Жукович, то вони проаналізовані майже вичерпно. Цікаво, що деякі з них досі є неопублікованими, наприклад, королівська грамота послан на собор від 3.10.1596р. Частина джерел, які характеризують ситуацію перед собором, назавжди втрачена (наприклад, листування митрополита з Х.Радзивилом).

П.Жукович наświetлює склад учасників обох соборів. Так, він нарахував 41 підпис під екскомунікаційною грамотою православного собору, навів відому цифру з “Ек-тезису” (більше 200 пресвітерів), подав поіменний перелік учасників світського кола, проте узагальнюючої статистики дослідник чомусь уникнув, хоча йому було відомо, наприклад, що під універсалом 9 жовтня та інструкцією існує ще 20 підписів. Не оминаючи присутності на православному соборі протестантів, П.Жукович доходить висновку, що в Бересті зібрався “особливий з’їзд православної (частково й протестантської) шляхти та міщан”²⁴. Це позначилось на іншому висновку автора: “...православний Берестейський собор мав значною мірою характер церковно-народного собору”²⁵. Навпаки, склад учасників унійного собору засвідчував, що це було, фактично, “єпископське зібрання”. Дослідник також висловив сумніви щодо непрозорої вказівки джерел про “багатьох духовних” на унійному соборі. Аналіз соборів, проведений у порівняльному плані, свідчив, що діяльність православного зводилася, головним чином, до скинення з урядів митрополита і п’яти владик-уніатів: це була “жива” і діяльна справа, на відміну від унійного собору, який зайнявся лише виконанням останніх формальностей у справі проголошення унії. На його думку, унійний собор навіть не зробив спроби виконати завдання короля: “повчити і викрити схизматиків”. Відтак, лідери унії – Потій і Терлецький – “знітилися”. Упевненість у бездіяльності унійного собору підсилювалась думкою, що навіть королівські послі більше уваги приділили православному, а не унійному собору.

П.Жукович уперше в історіографії точно назвав головний документ православного собору “Aprofasis”, хоча проведеному аналізу явно бракує церковно-канонічного

контексту. Ухвали унійного собору лише згадуються. Причому, дослідник припустився деяких неточностей: наприклад, він категорично стверджує, що учасники унійного собору “вчинили ісповідь святої римо-католицької віри”, точно виконавши волю папи²⁶. Залишився нез’ясованим ряд принципів питань, у тому числі проблема правосильності соборів, роль духовних та світських провідників і лідерів та ін.

На початку ХХст. велику увагу унійному собору приділяли польські історики. Це характерно для розлогої праці Й.Третьяка про Петра Скаргу, яка вийшла 1912р.²⁷ Проте ряд особливостей соборів автор витлумачив досить специфічно. Так, наприклад, присутність на православному соборі уповноважених східних патріархів він пояснив відсутністю в середовищі православних учених-теологів. Начебто, брак теологічної підготовки мали компенсувати протестанти. Авторські характеристики учасників соборів також доволі симптоматичні: “удаваний” екзарх Никифор, він же – “підозрілий”, “втікач” та ін. Православний собор названий в душі полемічної літератури “схажкою”. Увага автора зосереджена на розкритті ролі Петра Скарги, який мав найбільший вплив на уніатів і був переконаний, що православні перебували під впливом аріан та інших єретиків. Цікавими є авторські завваги щодо ритму розвитку соборних подій: перші два дні роботи були бездіяльними, розв’язка настала лише на четвертий день. Великий вплив на позицію православних мав Мелетій Пігас.

Міжвоєнний період в історіографії унії був відзначений тим, що вона збагатилася двома великими працями польських істориків К.Левіцького і К.Ходиніцького. К.Левіцький у праці про К.Острозького не подав системного опису соборів, вважаючи, що питання опрацьоване в літературі предмету “досить детально”²⁸. З’ясовуючи позицію К.Острозького, дослідник підкреслив кількісну перевагу православного собору, в числі осіб як духовних, так і світських. Він уперше звернув увагу на інформацію анонімної реляції, яка повідомляла про 600 учасників православного собору. Цей собор переважав також і кращою організацією. Обопільні спроби порозуміння залишилися без наслідків, оскільки ставлення до унії давно сформувалося ще до соборів, а компроміс означав би капітуляцію: уніати не хотіли нехтувати підтримкою влади, православні відчували свою силу в кількісній перевазі. Вирішальна роль князя К.Острозького проявилася у впливові на Гедеоно Балабана і Михайла Копистенського, а також на всіх православних при з’ясуванні їх стосунків з королівською делегацією. К.Левіцький обстоював також думку, що без князя православна опозиція не сформувалася б. Очевидно, його боялися. Це доводиться тією обставиною, що в жодній ухвалі унійного собору князя не згадано. Досить стисло дослідник розглядає ухвали унійного собору, так само – православного (протестацію православного собору він вважає спільною – світського і духовного кола). Назагал, характеристики лідерів соборів у трактуванні дослідника є досить вираженими.

Уперше в історіографії К.Левіцький звернув увагу на соборовий рескрипт Никифора, підписаний 11.10.1596р., який встановлював, після скинення православними митрополита, новий канонічний порядок у митрополії. Прикметно, що дослідник використав римські матеріали за копіями (так зв. “римські теки”), які зберігалися в Кракові. З позитивних наслідків православного собору він виділяє укладення угоди між Гедеоном Балабаном і львівським братством у грудні 1596р. До недоліків праці К.Левіцького слід віднести те, що він так і не зумів ретельно простежити кожний крок князя на соборі.

К.Ходиніцький, автор праці про православну церкву Речі Посполитої, присвятив соборам цілий параграф²⁹. Обстоюючи прокатолицькі позиції, він прагнув довести,

що унію в Бересті прийняли без жодного тиску. На відміну від цього, князь К.Острозький опирався на силу свого війська. Назагал, автор явно перебільшив збройні сили православних, які нібито загрожували уніатам. Присвятивши православному собору велику увагу, К.Ходиницький порахував кількість світських делегатів по містах і регіонах (але далеко не повно). У результаті, він дійшов висновку, що головним вогнищем православ'я була Волинь і Вільно. Пани і шляхта, особливо з ВКЛ, до унії ставилися байдуже і не вислали делегатів на з'їзд (згаданий висновок видається досить сумнівним). Силами духовних керували з Александрії (Єгипет) та з Острога. Докладно викладено спроби порозуміння між соборами, позицію православних та їх ставлення до унії. Оцінки окремих учасників соборів та їх дій виглядають досить тенденційно, – наприклад, це стосується позиції Никифора Тура в перші дні роботи соборів. Проте найбільше закидів він висловив щодо грека Никифора. Остаточний розрив настав, на думку дослідника, тоді, коли супротивники переконалися, що згода неможлива з огляду на протилежність позицій. Лише 8 жовтня, на третій день роботи, було зроблено вирішальні кроки. Цікавими є джерелознавчі замітки автора щодо ухвал православного собору. Так, він вважає, що головний екскомунікаційний акт є в, кращому випадку, чернетковим варіантом чи проектом, в жодному разі – не остаточним документом, оскільки під ним відсутні будь-які підписи³⁰. Аналогічною є також ухвала, що знімала викляття зі Стефана Зизанія. Авторами обох згаданих ухвал були єпископи й духовні. Унійний собор оглянутий дослідником поверхово – як екскомунікаційний. Він проголосив унію, але не без тертя і протестів. Статистика, подана автором до його діянь, грішить численними помилками: серед делегатів папи він чомусь забув згадати Холмського єпископа і не дорахувався одного єзуїта.

Поступ повоєнної історіографії в дослідженні соборів пов'язаний, майже без винятку, з дослідженнями О.Галецького та археографічною роботою василіан у Римі. О.Галецький ще 1954р. опублікував невідомі науці реляції про собори, віднайдені в римських архівах³¹. В ситуації, коли Рим був представлений у Бересті не безпосередніми делегатами, а лише польськими єпископами, важливими є свідчення інших учасників собору, особливо неофіційного представника Риму грека Петра Аркудія, який через кілька тижнів після собору адресував обширну реляцію до генерала Товариства Ісуса Клавдія Аквавіві. Автор досить докладно зупинився на цій цікавій постаті. Друге важливе джерело, віднайдене в рукописах Ватиканської бібліотеки – докладна реляція учасника православного собору з оточення Никифора, також грека, ім'я якого залишилося невідомим. Вивчення нового матеріалу дозволило О.Галецькому дійти висновку, що вирішальна роль на православному соборі належала Никифорові.

Отже, з'ясувалися нові постаті учасників соборів. Особливо привабливим серед них є Петро Аркудій, який мав завдання довести відсутність серйозних догматичних розбіжностей східної і латинської церков, а також переконати православних, що після Берестя східний обряд залишиться непорушеним. На соборі йому товаришував грек Юрій Мошетті. На підставі свідчень Петра Аркудія О.Галецький дійшов висновку про особливі повноваження і посаду в Східній церкві Никифора, які підтверджувалися автентичним привілеєм. Але з огляду на те, що він не мав ієрейських свячень, а привілей йому був наданий померлим патріархом, автор дійшов досить тенденційного висновку: Никифор не мав жодних канонічних повноважень на соборі. На жаль, О.Галецький не залучив інших документальних джерел, які б підтверджували повноваження Никифора. Інше, не менш дивовижне припущення стосується александрійського

патріарха Мелетія Пігаса: як і Никифор, він начебто “співробітничав” на користь Туреччини, тобто також шпигував.

Віднайдений матеріал був використаний О.Галецьким в його найбільш відомій праці “Від Флоренції до Берестя”. Якщо в попередніх публікаціях він розглядав окремі аспекти, подавав джерельний аналіз документів, то тепер настала черга системного викладу проблеми. Так, дослідник уточнює повноваження королівських делегатів на собор, з’ясовує обставини передсоборової наради уніатів в Кам’янці Литовському у Бернарда Мацейовського, висвітлює енергійні заходи Іпатія Потія в своїй єпархії перед собором, а також подає нові деталі дій православних перед Берестям.

Оглядаючи джерела до історії соборів, О.Галецький доходить висновку, що, переважно завдяки свідченням полемічної літератури, історія цієї важливої події відома за днями, якщо не за годинами³². Незважаючи на це, ряд питань історії соборів залишилися невисвітленими. Крім того, автор, фактично, повторює застарілі стереотипи полемічної літератури про “масу” протестантів, навіть антитринітаріїв (свідчення Аркудія). При підрахунку складу православного собору він також дотримується традиції, тобто наводить дані по містах і регіонах, не виводячи загальної статистики. Силу і авторитет православних, особливо духовних, О.Галецький визнає з певними сумнівами. Так, наприклад, проблему правосильності соборів він вирішує на користь уніатів, категорично стверджуючи, що легальним був лише митрополичий собор, дозволений королем, згідно з традиціями руської церкви. Навпаки, православний собор характеризується як неповноважний на тій підставі, що він був керований Никифором – агентом, якщо не шпигуном Туреччини.

Вказуючи на труднощі зі з’ясуванням складу учасників унійного собору (крім ієрархії), дослідник припускає, що духовенство в єпархіях ішло за єпископами-уніатами. У підсумку, сили уніатів перевищували православних. Останнє, на жаль, не підтверджується жодними фактологічними даними. До згаданого типу припущень слід віднести також положення про відсутність вагань чи й навіть незгод в середовищі уніатів. Проте дуже важливими є нові свідчення джерел про обговорення унійним собором справи календаря та семінарії, вагання митрополита і т.ін. До позитивів дослідження О.Галецького слід віднести підкреслення вирішальної ролі митрополита Михайла Рагози, засвідчене цілою низкою віднайдених джерел. Серед православних історик виділяє Гедеона Балабана як найактивнішого. Проте діяльність православних часто піддається несправедливій критиці, яка межує з їдкою іронією і навіть сарказмом.

Поворотним моментом соборів О.Галецький вважає п’ятницю, 8 жовтня, коли відбулася “приватна” конференція у князя К.Острозького. Уточнюючи при цьому деякі аспекти переговорів, зокрема позицію Петра Скарги, О.Галецький виправдовує митрополита та уніатів, які в останній день соборів не впустили делегацію з 12 православних шляхтичів, – їх просто боялися. Незважаючи на вказаний суб’єктивізм, у дослідженні часто трапляються реалістичні завваги. Наприклад, автор не заперечує, що митрополичим собором керували насправді поляки-католики, а саме делегати короля. В останній день вони навіть виставили додаткову охорону. Навівши нові подробиці проголошення унійного акту, О.Галецький доходить висновку: день 9 жовтня слід уважати історичною датою укладення унії чи, радше, її ратифікації. Це було регіональним варіантом відродження Флорентійської унії серед русинів польсько-литовської Речі Посполитої. Кінцем роботи соборів дослідник вважає ранок 10 жовтня. Після цього були ще деякі спроби порозуміння: делегація Никифора Тура до митрополита і делегація трьох католиків до православних. До здобутків дослідження можна

віднести й одну із перших спроб аналізу декларації унії – в подієвому плані. Головним документом православного собору дослідник називає акти 9 жовтня: короткий протест світських і “акт ієрархії”, які піддаються досить суб’єктивній критиці (“емфатична декларація”, загальниковий протест та ін.). На його думку, важливішими є інструкції з вагомими аргументами проти унії.

Підсумовуючи доробок О.Галецького, вкажемо ще раз на важливість віднайдених джерел першорядної ваги, що не завадило йому висловити цілу низку суб’єктивних тверджень. На думку автора, історичними були лише ухвали унійного собору. Оскільки розкольникми виступають православні, то, відповідно, їм відведена виключно негативна роль.

Віднайдені О.Галецьким джерела увійшли до документальних збірок з історії церкви, які опублікували василіани в Римі під орудою А.Великого. Зокрема, вийшла збірка з історії унійного десятиліття (1590-1600)³³. Крім того, уперше в систематизованому вигляді А.Великий подав листування ієрархії руської та польської церков з Римом, а також відповідні рефлексії представників римської курії (хоча частина документів опублікована в регестах). Синтеза опублікованих джерел знайшла своє відображення у працях А.Великого, які, на нашу думку, в завершеному вигляді сформували уніатський погляд на проблему. Ще в передмові до згаданого тому дослідник виклав засадничі моменти трактування проблеми. Отже, унія була проголошена в Римі, а те, що відбулося в Бересті, тлумачиться як другорядна подія. Вперше дослідник опублікував важливі джерела до історії соборів: реляції кардинала Гаєтано про Берестейський собор (5.10.1596; 26.10.1596), латинську версію декларації Берестейського собору за ватиканською копією. Водночас, не всі ухвали соборів згадуються навіть у вигляді регестів.

До історії соборів А.Великий звернувся у своїх радіолекціях³⁴, у яких уперше в українській історіографії було використано джерельні знахідки О.Галецького. Услід за ним дослідник реабілітує митрополита Михайла Рагозу, від якого залежала кінцева доля унії. Проте характеристики православного собору та його учасників позначені неприхованою упередженістю. Так, наприклад, А.Великий стверджує, всупереч свідченням джерел, що в перші дні роботи собору розгубленими були православні, а не уніати. Головуючий на православному соборі грек Никифор представлений як самозванець, що перевищив свої повноваження. Зрозуміло, що авторські симпатії на боці концепції про правосильність унійного собору, які підсилюються впевненістю, що за єпископами-уніатами йшла більшість парафіального духовенства. Цікавим є висновок про те, що за своїм характером собори не можна вважати догматичними і доктринальними, а прийняті ухвали мали радше адміністративний, церковно-правовий характер. Унійний, ратифікаційний собор, проте, після проголошення унії прийняв канонічні “висновки і санкції”. На відміну від цього, православний собор переймався перетягуванням на свій бік митрополита шляхом обіцянок і навіть погроз. Супротивні сторони уконституювалися в собори, вважаючи суперників “відступниками”. А.Великий обстоює думку про нейтральність католицьких представників на унійному соборі, на відміну від греків, які домінували на антисоборі. Обидві сторони не вдалися до силових засобів боротьби, а світські кола відіграли роль посередників.

На жаль, дослідження А.Великого хвибує на суттєві недоліки. Так, він стверджує, що декларація унії була прийнята на основі “поданих і прийнятих умов”, гарантованих церковною і державною владою. Гіпертрофовано звучить оцінка документа: “конституція українського католицизму”³⁵. Традиційно для уніатської історіографії

характеризується Никифор, який начебто кинув прокляття на “всю Українську Церкву та її правний провід”. Відтак, православними “вчинено заговор на Українську Церкву і внесено роздор у її історію”³⁶. Отже, не унія, а опозиція православних розколола церкву. Анахроністично виглядає звинувачення в амбітності групи православних магнатів на чолі з князем К.Острозьким.

Українська радянська історіографія проблемою унії церков займалася з викривально-атеїстичних позицій. Виняток, все-таки, становить збірка документів, видана 1988р.³⁷, в якій опубліковано декілька відомих полемічних творів про собори (в українському перекладі), а також уперше оприлюднено лист із Берестя від князя К.Острозького до Федора Скумина-Тишкевича. Історії соборів побіжно торкнувся І.Мицько³⁸. Найціннішим у доробку вченого, на нашу думку, є складений ним словник-довідник діячів Острозької академії, в якому зібрана інформація про 21 учасника православного собору – вихідців з Волині. Більшість біографічних довідок є досить докладними, у ряді випадків автор ідентифікував осіб³⁹.

У монографії С.Плохія⁴⁰ вперше у вітчизняній історіографії широко використано публікації джерел з ватиканських архівів. Доволі об’єктивно, хоча, значною мірою, зі старих позицій витлумачується ряд проблем Берестя: у всіх подіях “відчувається” рука Ватикану, абсолютизуються факти будь-якої опозиції проти унії. Берестейський собор, на думку автора, дуже ретельно готували папська дипломатія і королівська влада. Події в Римі, схарактеризовані як “унія Потія і Терлецького”, заздалегідь вирішили долю згоди. Берестейський собор дослідник вважає однією “із найбільш вивчених подій” в історії релігійної боротьби України та Білорусі. Тому він не розглядає прискіпливо його перебіг. Діяльність папської курії в період Берестя викладається на основі документів, опублікованих О.Галецьким. Незважаючи на фрагментарність викладу, С.Плохій, фактично, повторює загальновідомі висновки. Так, на унійному соборі відбулося просте обнародування згоди “під захистом” прибулого війська. Про наслідки церковного розколу дослідник говорить досить стримано: собори започаткували тривалу боротьбу.

У навчальному посібнику з історії церкви згадані висновки С.Плохія менш категоричні⁴¹. Цікавими є зауваги щодо представництва на соборах. Так, збережені джерела начебто не дозволяють визначити кількість прихильників та противників унії, їхній територіальний та соціальний розподіл, оскільки дані про православний собор неповні, а про унійний інформація взагалі відсутня. На нашу думку, даний висновок є дуже поверховим, з огляду на неперевірену інформацію.

Автор першої великої спеціальної праці про генезу унії Б.Гудзяк також базується на джерельних працях О.Галецького⁴². Проте оцінки акту в Римі він не подає. На його думку, метою Берестейського собору була формальна ратифікація унійного акту. Перші дні роботи собору характеризуються доволі іронічно – як “перебіжки” обох сторін містом з марними спробами перетягти супротивників на свій бік. Відтак, дослідник вважає, що примирення було неможливим. Відмежувавшись від аналізу представництва на соборах, Б.Гудзяк припустився ряду помилок. Унійна декларація представлена лише як ратифікаційний документ. Ухвал православного собору він не називає, вважаючи одну з них прокламацією “протилежного змісту”⁴³.

На неувагу до соборів хибує і колективна праця російських дослідників з історії Берестейської унії⁴⁴, в якій абсолютизуються негативні наслідки церковного розколу. Сказане стосується і новітньої монографії М.Дмитрієва⁴⁵, який обмежує хронологію подій 1595р. Так, останнім у цьому ряду викладається питання про скликання унійного

ствердивши участь магната в соборі⁵⁴. Крім того, він уточнює активну позицію королівських послів на унійному соборі, всупереч існуючій думці про їхню нейтральність. 2000р. Т.Кемпа здійснив велику публікацію джерел до історії унії⁵⁵. Історії соборів стосуються звіти королівських делегатів і представників папи до Апостольської столиці і короля⁵⁶.

Порівнюючи ступінь вивченості Берестейських соборів, доходимо висновку про кращу дослідженість православного, що пояснюється, звичайно, наявністю більш докладних джерел про нього – актових і наративних. У плані подієвої історії добре вивченими є перші дні роботи соборів, які характеризуються активними спробами порозуміння з обох боків. Підсумовуючи, наголошуємо, що історії соборів присвячена велика література. Сформувався також досить об'ємний блок джерельних матеріалів, проте наукової концепції проблеми, яка б відповідала сучасним вимогам, дотепер не створено. Так, наприклад, у літературі досі домінує хибна думка про визначальність в долях унії акції в Римі, а не в Бересті, хоча добре відомо, що два єпископи прийняли там лише католицьке віросповідання. Тим самим наголошується на другорядності соборів, на яких, незважаючи на розкол, була представлена вся митрополія, в тому числі й мирянство. Досі не існує праці, в якій було б вичерпно узагальнено відомий науці джерельний матеріал, підсумовано вивчення проблеми в історіографії, подано узагальнюючу статистику представництва на соборах. Дискусійним залишається питання правосильності соборів, не вироблено погляду на історичне значення кожного собору (унійного і православного) в долях українсько-білоруського християнства. Назагал, малодосліджених та спірних питань в історії події нараховується досить багато.

Прогрес у подальшому вивченні теми бачиться, передовсім, на шляху використання всієї сукупності документальних матеріалів, ретельної верифікації та критики їх походження, а також розширення порівняльних контекстів. Виклад історії соборів, який ми плануємо зробити незабаром, передбачає таку структурну побудову: склад соборів (представництво), уконституювання, спроби порозуміння, аналіз діяльності кожного собору з докладною характеристикою ухвал, питання канонічної правосильності соборів, догматично-канонічне підґрунтя діяльності соборів взагалі. Наукова концепція історії події передбачає також розробку зваженої підсумкової характеристики історичного значення Берестя, основу якої мають скласти такі засадничі положення як церковний розкол, збереження українсько-білоруського православ'я, утворення поруч з ним ще однієї Київської митрополії (унійної), релігійна модернізація Східної Європи.

¹ Mironowicz A. Unia brzeska w swietle historiografii. Uwagi o stanie badań // Chrześcijanin w świecie. – Warszawa, 1988. – N 8-9. – S.161-175; Papierzyńska-Turek M. Prawosławie i grekokatolicyzm w polskiej historiografii i publicystyce historycznej // Spotkania polsko-ukraińskie / Red. Z.Mańkowski. – Lublin, 1992. – S.43-57; Papierzyńska-Turek M. Wizje unii brzeskiej w świadomości historycznej // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – Białystok, 1996. – N 2. – S.41-50; Papierzyńska-Turek M. Grekokatolicyzm i prawosławie jako wyznaczniki tożsamości narodowej w swietle ukraińskiej historiografii i myśli politycznej // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – 1997. – N 4-5. – S.277-290; Melnik M. Geneza unii brzeskiej w swietle prac syntetycznych w historiografii polskiej po 1945 roku // Polacy o Ukraińcach, Ukraińcy o Polakach. Materiały z sesji naukowej pod red. T.Stegnera. – Gdańsk, 1993. – S.60-69;

Chynczewska-Hennel T. Spory wokół unii brzeskiej (koniec XVI-XVII w.) // Варшавські українознавчі записки. – Варшава, 1999. – С.28-35; її ж. Польський погляд на Берестейську унію в XVII ст. // Берестейська унія (1596-1996). Статті й матеріали. – Львів, 1996. – С.65-74; її ж. Берестейська унія в XVII столітті з польської точки зору // Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII столітті. Матеріали Других Берестейських читань. – Львів, 1996. – С.87-108; Гудзяк Б. Західна історіографія і Берестейська унія // Богословія. – 1990. – Т.54. – С.123-136; Біляков Г.Ф., Білякова О.Г. Берестейська унія в працях істориків ХХ ст. // Український історичний журнал. – 1996. – № 4. – С.33-40; Тимошенко Л. Берестейська унія в оцінці Михайла Грушевського // Український історик. – 1996. – Т.33. – С.188-203; його ж. Праця Е.Ліковського “Унія Берестейська” з сучасної точки зору // Патріархат. – 1997. – Ч.11. – С.15-17; його ж. [Рец.] М.В.Дмитриев, Б.Н.Флоря, С.Г.Яковенко. Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – начале XVII в. Часть I. М., 1996 // УІЖ. – 1998. – № 4. – С.145-149; його ж. Нове дослідження Берестейської унії // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С.166-174; його ж. Спірні питання історії Берестейської унії // Міжнародний Науковий Конгрес “Українська історична наука на порозі ХХІ ст.”. Чернівці, 16-18 травня 2000 р. Допов. та повідом. – Чернівці, 2001. – Т.2. – С.52-61; його ж. [Рец.] М.В.Дмитриев, Л.В.Заборовский, А.А.Турилов, Б.Н.Флоря. Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии. Ч.2. М., 1999 // Ковчег. – 2001. – Ч.3. – С.539-544; його ж. Берестейська унія в творчій спадщині Івана Франка (концепції вченого і спроби конкретно-історичного зрізу проблеми) // Франкознавчі студії. – 2002. – Вип.2. – С.69-83; його ж. Тимошенко Л. Польська історіографія Берестейської унії (кінець ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.) // Історія релігій в Україні. Праці ХІІІ-ї Міжнародної наукової конференції. Львів, 20-22 травня 2003 р. – Кн.1. – Львів: Логос, 2003. – С.578-585; Васюк Г.У., Кручкоўскі Т.Т. Брэсцкая царкоўная унія ў польскай гісторыяграфіі канца ХІХ – нач. ХХ ст. // Наш Радавод. – Кн.7. Матэрыялы міжнар. навук. канф. “Гістарычная памяць народаў Велікага княства Літоўскага і Беларусі. ХІІІ-ХХ ст. Гродна, 3-5 ліпеня 1996 г. – Гродна, 1996. – С.365-378; Марозава С.В. Берасцейская царкоўная унія 1596 г. у беларускай гісторыяграфіі. – Гродна, 2002; її ж. Уніяцкая царква ў этнакультурным развіцці Беларусі (1596-1839 гады). – Гродна, 2001. – С.7-49; Дмитриев М.В. Киевская митрополия во второй половине XVI в. и генезис Брестской церковной унии 1595-1596 гг. Автореферат ...доктор. дисс. – М., 2001. – С.6-16; его же. Между Римом и Царьградом. Генезис Брестской церковной унии 1595-1596 гг. – М., 2003. – С.7-29.

² Густинская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т.ІІ-ІІІ. – Спб, 1843. – Прибавление. С.233-374; Черниговская летопись по новому списку (1587-1725) и коломацкие челобитные. С предисл. А.Лазаревского. Оттиск из “Киевской старины”. – К., 1890; Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, “Краткого описания Малороссии” и “Собрания исторического”. Изд. Киевскою Временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1878; Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. – Т.1. – К., 1856; Мальцев А.Н. Баркулабовская летопись // Археологический ежегодник за 1960 год. – М., 1962. – С.302-307 та ін.

³ Бантыш-Каменский Н. Историческое известие о возникшей в Польше унии... (с издания 1805 года). – Вильна, 1866. Очевидно, до такого ж типу наукових праць слід віднести й опальну магістерську дисертацію М.Костомарова, присвячену Берестейській унії. – Див.: Тимошенко Л. Магістерська дисертація Миколи Костомарова “О причинах и характере унии в Западной России” // Вісник. Історія / Київський Національний університет імені Тараса Шевченка. – Вип.56. – 2001. – С.88-92.

⁴ Dubowicz J. Hierarchia abo o zwierzchnosci w cerkwie bożey. – We Lwowie, 1644; Żochowski C. Colloquium Lubelskie. – Leopoli, 1680; Kulczynski I. Specimen ecclesiae Ruthenicae. –

Romae, 1733; Susza J. *Cursus vitae et certamen martyrii B. Josaphat Kuncevicii, Archiepiscopi Polocensis, ep. Vitebscensis et Mstislaviensis.* – Paris, 1865; Susza J. *Saulus et Paulus Ruthenae Ecclesiae, sanguine B. Josaphat transformatus, sive Meletius Smotriscius, archiep. Hieropolitanus ... ex tenebris in lucem prelatus.* – Romae, 1666; Rostowski S. *Litvanicarum Societatis Jesu Historiarum provincialium.* – Vilnae, 1768.

⁵ Коялович М. Литовская церковная уния. – Т.1. – Спб, 1859.

⁶ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою Комиссиею. – Т.IV. 1588-1632. – Спб., 1851.

⁷ Иванишев Н. Содержание актов первого тома // Арх. ЮЗР. – Ч.1/Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России. – Т.1. – К., 1859. – С.XI-LXXXVI. Окрема відбитка – Иванишев Н. Сведения о начале унии, извлеченные из актов Киевского Центрального Архива. – М., 1858.

⁸ Макарий, митр. (Булгаков). История русской церкви. – Т.V. – М., 1996. – С.354-364.

⁹ Pelesz J. *Geschichte der union der ruthenischen Kirche mit Rom.* – Erster Band. – Wien, 1878. – P.550-556.

¹⁰ Попов А. Материалы для истории церковной унии в Юго-Западной Руси. Ekthesis. Предисловие // ЧОИДР. – 1879. – Кн.1. – С.I-VIII+1-30.

¹¹ Апокрисис Христофора Филалета в переводе на современный русский язык с предисловием, приложениями и примечаниями. – К., 1870.

¹² Скабаланович Н. Об Апокрисисе Христофора Филалета. – Спб, 1873.

¹³ Там само. – С.169.

¹⁴ Стрельбицкий И. Униатские церковные соборы с к.XVI века до воссоединения униатов с православною церковью. – Изд. 2-е. – Одесса, 1891.

¹⁵ Maciejowski A. *Pamiętniki o dziejach, piśmiennictwie i prawodawstwie słowian, jako dodatek do historyi prawodawstw słowiańskich przez siebie napisaney.* – Т.1. – Petersburg, Lipsk, 1839; ten że. *Piśmiennictwo Polskie, od czasów najdawniejszych aż do roku 1830.* – Т.III. – Warszawa, 1853.

¹⁶ Łukaszewicz J. *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie.* – Т.1. – Poznań, 1812. – S.76-80.

¹⁷ Ostrowski T. *Dzieje i prawa kościoła polskiego.* – Т.III. – Poznań, 1847.

¹⁸ Niemcewicz J.Y. *Dzieje panowania Zygmunta III.* – Т.I. – Krakow, 1860.

¹⁹ Likowskiy E. *Unia brzeska (r.1596).* – Poznań, 1896.

²⁰ *Monumenta Confraternitatis Stawropigianae Leopoliensis.* Ed. dr. W.Milkowicz. – Т.I, II. – Leopolis, 1895. – P.777-781.

²¹ Описание документов Архива западнорусских униатских митрополитов. 1470-1700. – Т.1. – Спб, 1897.

²² Грушевський М. *Історія України-Руси.* – Т.V. – К., 1994. – С.608-613.

²³ Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 г.). – Спб, 1901.

²⁴ Там само. – С.226.

²⁵ Там само. – С.224.

²⁶ Там само. – С.228.

²⁷ Treiak J. *Piotr Skarga w dziejach i literaturze unii brzeskiej.* – Kraków, 1912. – S.154-169.

²⁸ Lewicki K. *Książę Konstanty Ostrogski a Unja Brzeska 1596 r.* – Lwów, 1933. – S.174.

²⁹ Chodynicki K. *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny. 1370-1632.* – Warszawa, 1934. – S.322-334.

³⁰ Ibid. – S.332.

- ³¹ Halecki O. Unia Brzeska w świetle współczesnych świadectw greckich // *Sacrum Poloniae Millennium*. – T.1. – Rzym, 1954. Віднайдений матеріал був використаний у другому виданні праці автора “Від Флоренції до Берестя” (1968). Див. польськомовне перевидання: Halecki O. *Od Unii Florenckiej do unii Brzeskiej*. – T.2. – Lublin, 1997. – S.232-265.
- ³² Halecki O. *Od Unii Florenckiej do unii Brzeskiej*. – T.2. – S.233.
- ³³ *Documenta Unionis Berestensis eiusque auctorum (1590-1600)*. – Romae, 1974.
- ³⁴ Великий А.Г., ЧСВВ. З літопису Християнської України. – Кн.IV: XVI-XVII ст. – Рим, 1969.
- ³⁵ Там само. – С.121.
- ³⁶ Там само. – С.117.
- ³⁷ Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.). Збірник док. і мат. – К., 1988.
- ³⁸ Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636). – К., 1990. – С.58-69.
- ³⁹ Там само. – С.81-115. Аналізований словник-довідник був опублікований окремим виданням: Матеріали до історії Острозької Академії (1576-1636). Біобібліографічний довідник/ Упор.І.З.Мицько. – К., 1990.
- ⁴⁰ Плохий С.Н. Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI-XVII вв. – К., 1989.
- ⁴¹ Крижанівський О.П., Плохий С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х кн. – Кн.3. Кінець XVI – середина XIX ст. – К., 1994.
- ⁴² Гудзяк Б. Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Пер. з англ. М.Габлевич. Під ред. О.Турія. – Львів: Інститут Історії Церкви ЛБА, 2000.
- ⁴³ Там само. – С.304-307.
- ⁴⁴ Дмитриев М.В., Флоря Б.Н., Яковенко С.Г. Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – начале XVII в. Часть I. Брестская уния 1596 г. Исторические причины. – М., 1996.
- ⁴⁵ Дмитриев М.В. Между Римом и Царьградом. Генезис Брестской церковной унии 1595-1596 гг. – М., 2003.
- ⁴⁶ Лукашова С.С. “Мы, ниже подписанные...”: Львовский синод 1595 г. в истории Брестской унии // *Славянский альманах*. – М., 2001. – С.12-19.
- ⁴⁷ Основні документи Берестейської унії / Наукові зошити “Свічадо”. – Львів, 1996.
- ⁴⁸ Яковенко Н. Реформація грецької церкви: унія, оновлення православ'я // *Історія української культури: У 5-ти т. – Т.2.Українська культура XIII – першої половини XVII століть*. – К., 2001. – С.509-511.
- ⁴⁹ Bieńkowski L. Kościół wschodni podzielony (XVII-XVIII w.) // *Kościół w Polsce*. – T.2. *Wiek XVI-XVIII*. – Kraków, 1970. – S.838-341.
- ⁵⁰ Mironowicz A. Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku. – Białystok, 1991 – S.41.
- ⁵¹ Byliński J., Długosz J. Wstęp // Broniewski M. Ekthesis abo krótkie zebranie spraw, które się działy na partykularnym, to iest pomiastnym Synodzie w Brześciu Litewskim. Oprac. J.Byliński i J.Długosz. – Wrocław, 1995. S.16-26.
- ⁵² Byliński J., Długosz J. Wstęp // Pocięj H. Antirresis abo apologia przeciwko Krzysztoforowi Philaletowi... Oprac. J.Byliński i J.Długosz. – Wrocław, 1997. – S.22-23.
- ⁵³ Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 – 1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. – Toruń, 1997. – S.146-147.
- ⁵⁴ Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549-1616) wojewoda wileński. – Warszawa, 2000. – S.175.

⁵⁵ Kempa T. Nieznany listy dotyczące genezy unii brzeskiej (1595/1596) // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. – 2000. – Т. XLIV.

⁵⁶ *Ibid.* – N 19, 20. – S. 127-128.

Леонід Тимошенко.

Берестейські собори у жовтні 1596р.: історіографічний досвід.

У статті підсумовується досвід вивчення історії Берестейських соборів в унієзнавстві, починаючи від полемічних творів та історіографії XVIIст. Найбільша увага приділяється науковій історіографії, започаткованій у XIXст. Аналіз спеціальних публікацій з теми дозволив зробити висновок про відсутність сучасної наукової концепції Берестейських соборів, накреслити основні напрямки та засади подальшого вивчення історії події.

Leonid Tymoshenko.

**The Church Councils in Berestia in October, 1596:
the Historiographic Experience.**

In the article the study of the Unia's experience in the research of the history of the Church Councils in Berestia is summed up, beginning from the polemical writings and historiography of the 17th century. In the cynosure there is the initiated in the 19th century scientific historiography. The analysis of the special thematic publications enabled to arrive at a conclusion about the absence of a modern scientific concept of the Church Councils in Berestia, and to draw the basic directions and fundamentals for the further study of the event.

ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ НУМІЗМАТИКИ: ГЕНЕЗА ТА РЕТРОСПЕКТИВИ

Розвиток нумізматики в Україні у XIX–XX ст. пройшов усі періоди та етапи, характерні для нумізматики загалом – від зацікавлення нумізматичним матеріалом до формування понятійно-категоріального апарату дисципліни і визначення її місця в загальній системі гуманітарних наук. Метою даної статті є визначення організаційних форм кожного з етапів становлення нумізматики в Україні та висвітлення місцевих особливостей її розвитку на тлі загальноєвропейських процесів.

Намагання з'ясувати маловідомі або й зовсім не відомі сторінки з історії людства, про які не збереглося інформації у писемних джерелах, призвело до розвитку наук, що безпосередньо займаються дослідженням матеріальних пам'яток. Чільне місце серед них посідає нумізматика, яка зародилася у формі приватного колекціонування і пройшла шлях від прикладної галузі людських знань до практично-теоретичної спеціальної дисципліни.

Початкове захоплення монетою як предметом колекціонування виникло в Європі на межі XV–XVI ст., що було тісно пов'язано з епохами Ренесансу і Великих географічних відкриттів, які значно розширили уявлення людей про навколишній світ і суттєво збагатили їхній світогляд. Першочерговою реалізацією потреби в пізнанні пам'яток минулого вилася в укомплектування універсальних колекцій давнини і курйозних предметів, до переліку яких, поряд з археологічними знахідками, творами мистецтва та дорогоцінностями, входили і монети. Поступово, на зміну хаотичному збиральництву приходить цілеспрямоване колекціонування предметів, об'єднаних загальними ознаками. Саме тоді колекціонування монет виділяється в особливу галузь збиральництва, що отримує назву нумізматика¹. Протягом наступних двох століть розвиток нумізматики відбувається в рамках приватного колекціонування. Монета колекціонується як давній грошовий знак, витвір дрібної металопластики чи виріб із дорогоцінного металу².

Початково інтерес до монет як до історичного джерела в Україні виник у XVIII ст. і також у вигляді приватного колекціонування. Першими колекціонерами стали люди знатного походження – шляхтичі (І. Мазепа, П. Полуботок), заможні міщани (С. Могилянка, Х. Брем) і духовні особи та інституції (знамените зібрання середньовічних монет Києво-Печерської Лаври)³. Для становлення нумізматики як науки важливе значення має період нагромадження монетного матеріалу через приватне колекціонування, оскільки саме він свідчить про зародження пізнавального інтересу до найдавніших монет як пам'яток минулого. Поява такого інтересу зумовлювалася двома чинниками: певним рівнем культури народу, а також наявністю в історії розвитку товарно-грошових відносин прецедентів, які б породили поняття “старі гроші”. Саме у XVIII ст. в Україні склалися необхідні умови для збору монет не як матері-

альної цінності, а як пам'ятки старовини. У цей період аматорського збиральництва виробилися і елементарні знання, необхідні для колекціонування монет.

Для наступного етапу характерне перетворення великої частини приватних збірок у публічні колекції. Організація колекцій і кропітка робота над монетами сприяли їх атрибутуванню і класифікації. На даному етапі нумізматами робиться спроба відійти від формального опису монети, який спирався на тезу, що монета – це річ у собі, і замінити його іншим – історичним, який би враховував час та місце емісії і обігу кожної конкретної нумізматичної пам'ятки⁴.

У європейській нумізматичній практиці перші публічні колекції з'явилися за ініціативи і підтримки державних правителів. З часом ці збірки монет, пройшовши певний рівень наукової обробки у мюнцкабінеті, отримували статус державних колекцій і ставали доступними для загалу. Саме мюнцкабінети були першими центрами наукового вивчення монет:

Місцезнаходження нумізматичної колекції	Час заснування приватної збірки	Ім'я колекціонера, що її започаткував	Рік отримання статусу державного зібрання
Берлінський мюнцкабінет	сер. XVI ст.	Бранденбурзький курфюрст Іоахім II	1868 р.
Британський музей	1753 р.	Р. Коттон Х. Слоун	1861 р.
Державний Ермітаж Російської Федерації	1771 р.	М. Бремзен	1864 р.

Нумізматична практика формування колекцій в Україні має свої відмінності. Через відсутність національної держави не могли виникнути сприятливі умови, які б спричинили перетворення приватних збірок українських колекціонерів у публічні колекції. Тому основу перших публічних нумізматичних колекцій України склали приватні збірки колекціонерів-іноземців.

Першою публічною колекцією в Україні вважається збірка монет Львівського університету. У 1785 р. австрійський імператор Йосиф II (1741–1790 рр.) подарував 5000 дублетів монет і медалей з Віденського мюнцкабінету бібліотеці Львівського університету. Згодом колекція поповнилась 6889 монетами збірки колишнього префекта Національної бібліотеки у Відні Ніколо Гареллі. І хоча в основі цього нумізматичного зібрання лежав матеріал не місцевого походження, все ж поповнювалася вона за рахунок місцевих монетних знахідок. Згідно з наданим у 1785 р. університетській бібліотеці привілеєм, її дирекція, що відала колекцією, мала право вибирати у Пробірному управлінні монетні екземпляри, які її цікавили⁶.

У 1805 р. у новоствореному Кременецькому ліцеї з'явилась друга публічна нумізматична колекція. В її основі було приватне зібрання польського освітянина Тадеуша Чацького (1765–1813 рр.) – візитатора і куратора Віленського навчального округу. До приватної збірки Т. Чацького входила велика частина колекції короля Станіслава-Августа Понятовського. За даними польської дослідниці Марти Менслевської на 1825 р. зібрання нараховувало 18 682 монети⁷. Справжнім раритетом колекції стала серія золотих медалей польських королів, виготовлена на Варшавському монетному дворі у 1790–1793 рр. Яном Філіпом Хольцхойзером (1741–1792 рр.) і Яном Якобом Рейхелем (1746–1801 рр.)⁸. Серія портретів польських королів від Болеслава Хороброго до Станіслава-Августа, за ідеєю останнього короля Речі Посполитої, складалася з 23 медалей, розтиражованих у золоті, сріблі, бронзі і чавуні. На сьогодні

дев'ятнадцять золотих і одну бронзову, вкриту позолотою, медалі золотої серії має лише Україна, дві золоті медалі знаходяться у Варшаві, а доля третьої невідома⁹.

Важливу роль в популяризації монети як історичного джерела в Україні відіграли музеї. Цьому сприяло постійне поповнення зібрань. А широкі можливості порівняльного аналізу нумізматичного матеріалу, які застосовувалися при організації колекцій, спонукали до узагальнення спорадичних знань про монети, зокрема – до їх систематизації. Поява громадських музеїв у 70–90-х рр. ХІХ ст., в яких поступово формуються музейні колекції монет, відіграла важливу роль у перетворенні нумізматики в допоміжну наукову дисципліну. Необхідно зазначити, що формування музейних колекцій в Україні відбувалося двома шляхами. Перший полягав у тому, що основу музейної колекції становило приватне зібрання (він домінуючий для нумізматики Галичини):

Місцезнаходження нумізматичної колекції	Рік відкриття музею	Ім'я колекціонера, який започаткував колекцію
Оссолінеум	1817 р.	Збірка Ю. Оссолінського
Львівський музей Художніх промислів	1874 р.	Зб. родини Пржибиславських
Львівський міський музей ім. Короля Яна III	1903 р.	Зібрання А. Чоловського

В основі другого шляху формування музейних публічних колекцій лежала ініціатива наукових товариств (він характерний для нумізматики Наддніпрянської України та Буковини):

Місцезнаходження нумізматичної колекції	Рік відкриття музею	Наукове товариство, з ініціативи якого сформувалася нумізматична колекція
Колекція міського музею Поділля "Сховища старожитностей"	1890 р.	Подільське історико-археологічне товариство
Кол. Київського міського Художньо-промислового музею ім. Імп. Миколи II	1899 р.	Товариство аматорів старожитностей і мистецтв
Кол. Міської публічної бібліотеки Житомира	1900 р.	Товариство дослідників Волині
Буковинський крайовий музей	(1863 р.) 1893 р	Товариство краєзнавців, ініціатором відновлення музею у 1893 р. стало Загальне археологічне товариство

Власне, колекціонування монет (державне і громадське) є першим кроком цілеспрямованого і систематичного нагромадження монет як історичного джерела. Одночасно з розвитком нумізматики як музейно-колекціонерської галузі знань відбувається її становлення як наукової дисципліни.

НумізMATИКА, як і будь-яка інша галузь науки, не може дійти обґрунтованих висновків чи узагальнень, якщо на певній стадії її розвитку не відбулося систематизації фактичного джерельного матеріалу. Основи наукової нумізматики заклала знаменита праця охоронця фондів Віденського мюнцкабінету Іларія Йосифа Еккеля (1737–1798 рр) "Doctrina nummorum veterum" 1792–1798 рр. У ній було визначено нумізматику

як комплекс знань про монети, а також запропоновано, на основі історико-географічного принципу, типологію монет та класифікацію монетно-вагових систем, що визначило первісний предмет досліджень. Об'єктом вивчення стають не лише монети, а й медалі – тоді ці джерела історичного пізнання не розділялись нумізматами. У першій половині XIX ст. класифікаційні схеми для середньовічних монет розробили австрійський нумізмат і юрист Йосиф Мадер (1754–1815), данський нумізмат Християн Томсен (1788–1865) та німецький колекціонер і науковець Герман Гроте (1802–1896)¹⁰.

Першим центром наукових студій в Україні стала кафедра дипломатики, геральдики та нумізматики Львівського університету, відкрита у 1784 р., для потреб якої і було сформовано університетську колекцію. Очолив кафедру учень Й. Еккеля Готфрід Уліх (1743–1794 рр.), який, працюючи з фондами колекції, 1792 р. опублікував перший у Східній Європі курс лекцій з нумізматики¹¹.

На теренах Наддніпрянської України науковим нумізматичним центром став Кременецький ліцею. На матеріалах його колекції Т. Чацький написав перший польський підручник з нумізматики “Монетні двори Польщі і Литви для учнів Кременецького ліцею”¹². Нумізматична колекція ліцею ще раз прислужилася науці, коли Іоакім Лелевель, використовуючи екземпляри її фондів, у 1835 р. написав “Середньовічну нумізматику, зібрану за типами” – працю, яка заклала підвалини наукових досліджень нумізматичної медієвістики¹³. Згодом роль наукового нумізматичного центру на Наддніпрянщині перебирає на себе відкритий у 1834 р. Київський університет ім. Св. Володимира. Основу нумізматичної колекції бібліотеки університету склали збірки монет, ліквідованих після невдалого польського повстання 1830–1831 рр. Кременецького ліцею та Віленського університету¹⁴.

У 1852 р. мюнцкабінет університету, що отримав статус самостійно-навчальної лабораторії, очолив Яків Волошинський (1821–1865)¹⁵. У тому ж році був знайдений знаменитий Ніжинський скарб давньоруських срібляників, 31 монета з якого потрапила до мюнцкабінету¹⁶. Описуючи скарб, Я. Волошинський запропонував науковій громадськості першу класифікацію цих монет¹⁷. Одночасно це змінило уявлення провідних нумізматів про час появи у східних слов'ян власного карбування монет, а отже – і про ступінь економічного та культурного розвитку Руської держави.

Формування нумізматичних колекцій при вищих навчальних закладах отримало продовження і в наступні роки, оскільки викладачі університетів чимало робили для перетворення нумізматичних матеріалів із простих об'єктів колекціонування в повноправне історичне джерело.

У жовтні 1875 р. у м. Чернівцях було відкрито університет, через два роки до фондів бібліотеки університету передали нумізматичну колекцію, що знаходилася в Буковинській крайовій колегії¹⁸. Спочатку колекцією опікувалися В. Грабер, К. Верба та С. Гольдбахер. Згодом для ознайомлення студентів з методами та прийомами нумізматичних досліджень при університеті був створений мюнцкабінет. На момент відкриття (21 травня 1877 р.) в ньому зберігалось 3233 монети і медалі¹⁹. Першим хранителем мюнцкабінету став професор всесвітньої історії та член-кореспондент Віденського нумізматичного товариства Йоган Лозерт²⁰. Збірка Чернівецького університету також прислужилася науці, оскільки професор університету Раймунд Кайндль, що був великим сподвижником фіксації предметів старовини, в тому числі і монет, використав її фонди при написанні “Історії Буковини”²¹. Нумізматичні колекції існували і в Харківському та Одеському університетах.

Розвиток колекціонерства, яке активно збагачувало і нагромаджувало методику опису і класифікації монет, призвів до нагромадження певної суми теоретичних знань про нумізматичні джерела. За таких обставин виникає гостра необхідність у появі й інших, окрім університетських, наукових нумізматичних центрів. Осередками, які суттєво вплинули на становлення наукової нумізматики у ХІХ ст., стали наукові товариства²²:

Нумізматичне товариство	Рік заснування
Королівське нумізматичне товариство в Лондоні	1836 р.
Бельгійське королівське нумізматичне товариство	1841 р.
Американське нумізматичне і археологічне товариство в Нью-Йорку, Нумізматичне і антикварне товариство в Монреалі	1858 р.
Французьке нумізматичне товариство в Парижі	1866 р.
Шведське нумізматичне товариство в Стокгольмі, Швейцарське нумізматичне товариство в Женеві і нумізматичне товариство в Дрездені	1873 р.
Віденське нумізматичне товариство	1877 р.
Амстердамське нумізматичне товариство	1880 р.
Союз нумізматів у Копенгагені	1885 р.
Московське нумізматичне товариство	1888 р.
Краківський осередок Польського нумізматичного товариства	1889 р.
Австрійське нумізматичне товариство у Відні	1890 р.
Італійське нумізматичне товариство у Мілані	1892 р.

У 1846 р. в Санкт-Петербурзі з ініціативи науковців і колекціонерів було створено Археологічно-нумізматичне товариство, при якому діяв спеціальний нумізматичний відділ. З 1849 до 1850 рр. воно публікувало знахідки монет з науковими коментарями у періодичному виданні “Записки Санкт-Петербурзького Археологічно-нумізматичного товариства”. У 1851 р. товариство поділили на три відділи: Російської і слов’янської археології, Східної археології та Давньої і західної археології. У 1851–1916 рр. відділення Російської і слов’янської археології видавало “Записки відділення Російської і слов’янської археології Імператорського Археологічного товариства”, з 1886 до 1921 рр. виходять “Записки Східного відділення”. Разом із тим, продовжує існувати центральний друкований орган товариства, який в період з 1851 до 1859 рр. називався “Записки Імператорського Археологічного товариства”, з 1859 до 1868 рр. – “Повідомлення Імператорського Археологічного товариства”, з 1872 до 1884 рр. – “Повідомлення Імператорського Російського археологічного товариства”, а з 1886 до 1912 рр. – “Записки Імператорського Російського археологічного товариства”²³.

В Україні, на зразок Петербурзького археолого-нумізматичного товариства, виникають наукові організації, які дали можливість нумізматам розгорнути цілеспрямовану

і широкомасштабну діяльність з вивчення монетного матеріалу з подальшою публікацією підсумків у друкованих періодичних виданнях. На таких засадах в Наддніпрянській Україні функціонували: Одеське товариство історії та старожитностей, що видавало протягом 1844–1915 рр. “Записки...” (всього вийшло 32 томи); Історичне товариство Нестора Літописця, що протягом 1879–1914 рр. випускало щорічник “Читання в історичному товаристві”; Таврійська вчена архівна комісія у м. Сімферополі в 1896–1904 рр., яка публікувала всі матеріали діяльності комісії у періодичному виданні “Відомості...”; Харківське історико-філологічне товариство, видавало “Збірник...”; Церковно-археологічне товариство при Київській Духовній академії публікувало наукові результати роботи в “Працях...товариства”²⁴.

На Буковині у Чернівцях з 1890 р. діяло Загальне археологічне товариство, яке в 1891 р. разом з директором Буковинського промислового музею Карлом Ромштофером, який, до того ж, очолював “Цісарсько-королівську Центральну комісію із збереження та вивчення пам’яток історії мистецтва”, виступили співзасновниками Товариства “Буковинський крайовий музей”²⁵. У 1893 р. був відновлений і сам музей, що існував у Чернівцях з 1863 по 1877 рр. Безперечною заслугою науковців стало видання збірника наукових праць “Щорічник Буковинського крайового музею”, який виходив німецькою мовою до 1914 р.²⁶

У Східній Галичині, натомість, не виникло жодного товариства, спрямованого на роботу з віднайдення на її теренах нумізматичних матеріалів. Це можна пов’язувати з потужним науковим впливом у Галичині Польського нумізматичного товариства, утвореного в 1889 р. в Кракові (Західна Галичина). Галицькі колекціонери-нумізмати були активними членами цього товариства і часто публікувалися на сторінках періодичного друкованого органу товариства “Археологічно-нумізматичні повідомлення”²⁷.

З’їзди науковців у другій половині ХІХ ст. стали ще одним вагомим чинником впливу на процес становлення наукової нумізматики, оскільки науковці-нумізмати мали можливість обмінятися досвідом, а також опублікувати свої розвідки в періодичних виданнях з’їздів. У Росії з ініціативи графині Уварової (дружини міністра освіти графа Сергія Уварова) і під патронатом Великого князя Сергія Олександровича в 1869 р. відкрився Перший Археологічний з’їзд, що проходив у Москві. Всього Археологічних з’їздів було проведено п’ятнадцять, шість із них – в Україні: Третій (1874 р.) і Дев’ятий (1899 р.) – у Києві, Шостий (1884 р.) – в Одесі, Дванадцятий (1902 р.) – у Харкові, Тринадцятий (1905 р.) – у Катеринославі і Чотирнадцятий (1908 р.) – у Чернігові.

Археологічні з’їзди мали свої друковані органи “Повідомлення...” і “Праці...” з яких можна дізнатися, що до них готувалися завчасно, а на їх проведення виділялись кошти з Державної скарбниці, а також долучалися членські внески. Якщо ж коштів бракувало, то місто, в якому відбувався з’їзд, виділяло дотації. Згідно з восьмим параграфом “Правил з’їзду”, під час їх проведення діяла Археологічна виставка. Наприклад, на організацію Одеської виставки Шостого Археологічного з’їзду витратили 1263.66 рублі, а на проведення всього з’їзду – 7484.45 рублі²⁸. У 1897 р., напередодні Дев’ятого Археологічного з’їзду у Києві, Товариством аматорів старожитностей і мистецтв було розпочато збір експонатів для виставки майбутнього з’їзду. Згодом експонати виставки та матеріали археологічних і етнологічних експедицій, а також дари започаткували Київський Художньо-промисловий і науковий музей імені імператора Миколи ІІ, який з 31 грудня відкрив двері для перших відвідувачів. Незмінним директором цього музею до 1923 р. залишався Микола Біляшівський (1867–1926). Напередодні

проведення Дванадцятого Археологічного з'їзду, що відбувся 14–27 серпня 1902 р. у Харкові, організацією виставки з'їзду займався В. Данилевич, який і опублікував каталог виставки²⁹.

90-ті рр. XIX ст. ознаменовані певним зацікавленням науковою нумізматиною у Галичині, цьому сприяв проведений у Львові в 1890 р. Другий з'їзд польських нумізматів. І саме в 90-х рр. з'являються описи львівських нумізматичних колекцій – Закладу Оссолінських³⁰ та університету³¹.

Ще однією важливою особливістю наукової нумізматики є її надзвичайно складний інструментарій дослідження, тобто ступінь доступності джерел, їх повноти і упорядкованості, а головне – організація виявлення і збору матеріалу, перш за все скарбів.

У Російській імперії відповідальність за реєстрацію монетних знахідок від 13 жовтня 1753 р. покладалась на Академію наук: “прислані в Монетну канцелярію 44 давні курйозні монети відправити в Канцелярію Сенатської Академії наук... це стосується і всіх інших монет, які в майбутньому будуть надходити до Монетної канцелярії”³². Створена у 1859 р. Імператорська Археологічна комісія перебрала на себе ці повноваження³³. Функції даної комісії, однак, були значно ширшими від повноважень Російської Академії наук, оскільки відтепер всі скарби та монетні знахідки на території імперії мали відсилатися до Санкт-Петербурга. Діючи в межах тодішніх правових норм (право власності на землю і її надра), комісія впродовж 1859–1919 рр. опрацьовувала скарби: кращі та рідкісні екземпляри після цього потрапляли до мюнц-кабінету Ермітажу, гірші або дублети – повертали власникам або, якщо скарб знайшли на державних землях, відправляли до інших музеїв країни чи переплавляли на Монетному дворі. Таким чином, усі нумізматичні комплекси, виявлені в той час в Наддніпрянщині, були, практично, втрачені для науки, оскільки члени комісії не до кінця усвідомлювали, що скарб – це неподільне історичне джерело, і лише робота з актами та “Матеріалами з археології Росії”, що видавались Імператорською археологічною комісією з 1888 по 1918 рр., частково дозволяє відновити інформацію³⁴.

У Східній Галичині, Буковині – українських землях, які перебували в складі Австрійської імперії – згідно з указом галицького губернатора від 1775 р., виявлені під час господарських робіт предмети старовини передавалися в Пробірне управління, їх не можна було вивозити за межі держави, продавати іноземцям чи заставляти в ломбард³⁵. Інституцією, що відала обліком археологічних та нумізматичних знахідок в межах Австрійської імперії, була “Цісарсько-королівська Центральна комісія досліджень і зберігання мистецьких та історичних пам'яток”, матеріали роботи комісії опубліковані в “Повідомленнях комісії ...”³⁶.

Публікація скарбів започаткувала третій етап розвитку наукової нумізматики. Монетні скарби стають об'єктом наукових студій. Для нумізматики України цей етап настає у середині XIX ст. Вперше середньовічні скарби, знайдені на теренах Галичини, були опубліковані в 1850 р. Іваном Ступницьким (1816–1890)³⁷ у періодичному виданні “Варшавська бібліотека”³⁸. У 1852 р. в Наддніпрянській Україні Я. Волошинський опублікував вже згаданий нами Ніжинський скарб срібляників³⁹. З часом публікація поодиноких скарбів переросла в регіональне топографування, яке ілюструє ареал поширення певних монет в даному конкретному регіоні і одночасно засвідчує інтенсивність грошового обігу. Регіональне топографування є одним з прикладних аспектів локальної історії⁴⁰. В кінці XIX ст. вивчення історії окремих регіонів стало популярною темою студій в Наддніпрянській Україні. Тоді ж було укладено ряд археологічних карт із зазначенням місцезнаходження нумізматичних пам'яток.

Карти Київської губернії були укладені В. Антоновичем⁴¹, М. Біляшівським⁴² та В. Данилевичем⁴³; Волинської – Ю. Іверсеном⁴⁴, М. Орловим⁴⁵ та В. Антоновичем⁴⁶. На початку ХХ ст. робота з топографування знахідок на території українських губерній була продовжена Є. Сецінським (уклав карту Подільської губернії)⁴⁷, В. Гошкевичем (зафіксував археологічні і нумізматичні знахідки Херсонської губернії)⁴⁸, В. Данилевичем⁴⁹ і Д. Багалієм (уклали топографії Харківської губернії)⁵⁰. У 1905 р. В. Данилевич уклав топографію Катеринославської губернії⁵¹, а В. Шугаївський у 1915 р. – Чернігівської⁵².

Багато до топографування нумізматичних пам'яток і розвитку нумізматики в Україні доклався український історик, археолог і нумізмат Володимир Антонович (1834–1890), який у період з 1872 до 1906 рр. завідував мюнцкабінетом Київського університету⁵³. Будучи прихильником позитивістського ідеалу науковості, він вважав вкрай необхідним розширювати джерельну базу з усіх напрямків історичних досліджень. Щодо його внеску в становлення наукової нумізматики в Україні, то відомий український нумізмат Карл Болсуновський (1838–1912) у своєму нарисі про В. Антоновича стверджував, що останньому належала першість у фокусуванні ряду дослідницьких проблем⁵⁴. Саме В. Антонович уперше атрибутував монети незалежного Київського князя Володимира Ольгердовича. Крім того, він, фактично, створив і впорядкував мюнцкабінет, адже на той час у ньому не було багатьох російських, римських, візантійських, східних та європейських монет, а також монет грецьких колоній Північного Причорномор'я⁵⁵. За даними Раїси Яушевої-Омельянчик, у 1872 р., коли В. Антонович приймав на збереження колекцію, в ній налічувалося 29601 предмет, а у 1908 р. колекція нараховувала вже 60 тис. предметів⁵⁶.

Продовжувачем нумізматичних традицій В. Антоновича став його учень Василь Данилевич (1872–1936)⁵⁷. Саме В. Данилевич зрозумів, що нумізматика на даному етапі потребує певного методичного оформлення. На цьому він акцентує увагу колег-нумізматів: “Навряд чи необхідно доводити, що археологічні матеріали мають надзвичайне значення в системі історичних наук. Необхідно поставити перед собою завдання почерпнути якомога більше, як з письмових, так і з архівних джерел, які дають свідчення про матеріальні пам'ятки. Вже в *a priori* можна зробити висновок, що актовий матеріал повинен слугувати важливим джерелом для нумізматики...”⁵⁸. В. Данилевич не лише звернув увагу на необхідність зіставляти нумізматичні і писемні джерела – він узагальнив уже відомі методи нумізматичних досліджень, зокрема визначення часу карбування через аналіз монетного матеріалу у скарбах, порівняння штемпелів тощо.

Формування понятійно-категоріального апарату і термінології зумовило перетворення нумізматики в наукову дисципліну, а це, в свою чергу, спонукало до визначення місця нумізматики в системі гуманітарних наук. Оскільки Україна у ХІХ ст. перебувала в складі Російської і Австрійської імперій, то, зрозуміло, що методологічні доктрини розвитку “української” нумізматики і місце в системі наук визначали офіційні особи Австрії та Росії. Цікаво зауважити, що в їх концепціях нумізматичі відводилися різні місця. У 1854 р. міністр освіти Австрії граф Лео Тун з метою формування лояльно-патріотичного світогляду громадян ініціював створення Інституту австрійських досліджень, де особливу увагу приділяли розвитку нумізматики, що вважалася допоміжною наукою для правознавства⁵⁹. У Росії, натомість, вона вважалася допоміжною дисципліною для археології. Позицію офіційної російської історіографії щодо теоретичних засад розвитку нумізматики у 1874 р. озвучив міністр народної освіти граф Сергій Уваров у програмній доповіді “Що повинна охоплювати

програма для викладання російської археології...”, яка прозвучала на Третньому Археологічному з’їзді у Києві: “...нумізматику є допоміжним знанням, необхідним для наукового розвитку археології”⁶⁰.

Початок ХХ ст. для розвитку колекціонерства та нумізматики в Україні суттєвих змін не вніс. Як і раніше, нумізматычні дослідження активно провадилися в мюнцкабінетах та в музеях, де зосереджувалися значні нумізматычні колекції. Характерною тенденцією цього періоду стало зростання музейної мережі, що супроводжувалося розвитком музейних осередків як комплексного, так і профільного характеру. У колекціях музеїв кількість експонатів на початку ХХ ст. сягнула кількох мільйонів. Це поставило на порядок денний питання упорядкування, опису та систематизації публічних колекцій. Описані колекції піддавалися систематизації та узагальненню і втягувалися у науковий обіг. З’явилася ще одна широка джерельна база для різних наукових дисциплін, в тому числі і для нумізматики, яка відразу ж була належно оцінена дослідниками.

При організації нумізматычних експозицій та при укомплектуванні колекцій працівники музеїв найчастіше дотримувалися формально-порівняльного методу досліджень. Однак, поряд з існуванням доволі популяризаторських нумізматычних колекцій, в Україні виникають або продовжують функціонувати музеї, співробітники яких провадять активну науково-дослідницьку роботу і розглядають монету як повноцінне історичне джерело.

На Наддніпрянщині значним нумізматычним центром на початку ХХ ст. продовжував залишатися Київ. У ньому активно розвивалися і працювали нумізматычні відділи Художньо-промислового і наукового музею ім. Миколи ІІ (директор Микола Біляшівський), а також Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії (директор Микола Петров)⁶¹.

Важливим науковим осередком на Наддніпрянщині, в якому активно розроблялися проблеми нумізматики, був Ніжинський історико-філологічний інститут⁶², в якому з 1882 р. функціонувала кафедра історії. Активна наукова робота викладачів інституту, потреба у фаховому спілкуванні та координації наукових досліджень спричинила організацію у 1894 р. Історико-філологічного товариства⁶³. До роботи товариства і кафедри історії інституту активно долучився Василь Ляскоронський (1860–1928)⁶⁴. У цей період наукової діяльності нумізмата з’являється ряд публікацій, присвячених проблемам топографії Києва⁶⁵ та поширенню римської монети в межах Південної Русі⁶⁶. Одночасно з науковими розвідками В. Ляскоронський займається і впорядкуванням інститутської нумізматычної колекції⁶⁷.

Події політичного життя першої чверті ХХ ст. – Перша світова війна та Національна революція 1917–1920 рр. – порушили налагоджену роботу нумізматів. З огляду на небезпеку окупації німцями Києва, восени 1915 р. колекцію мюнцкабінету університету ім. св. Володимира, яка нараховувала 60 тис. предметів, відправляють до м. Саратова. Зрозуміло, що евакуація проводилася поспіхом, частина монет при цьому була перемішана чи втратила свою атрибуцію. До Києва найбільша колекція України повернулася в кінці 1916 р.⁶⁸ Нумізматычна колекція Художньо-промислового музею з 1915 по 1917 р. перебувала в Москві, колекція Церковно-археологічного музею також не була доступною для огляду і наукової роботи, позаяк зберігалася в приміщенні Братського монастиря і (що найгірше) поступово розкрадалася⁶⁹.

Розуміючи усю трагічність буремного часу, українська інтелігенція в період національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. багато зусиль доклала до порятунку та

збереження культурних цінностей. Реальним кроком на цьому шляху стало утворення загальнонаціонального центру координації дій установ та організацій, спрямованих на охорону історико-культурних пам'яток. 12 травня 1917 р. відбулися організаційні збори створеного Центральною Радою Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва України. Його дійсними членами стали політичні лідери українського національно-визвольного руху М. Грушевський, М. Василенко, Д. Дорошенко, С. Єфремов та авторитетні вчені М. Біляшівський, В. Шугаївський, Д. Яворницький⁷⁰. При Генеральному секретаріаті народної освіти УНР було створено Відділ музеїв з охорони пам'яток старовини та мистецтва, який очолив М. Біляшівський⁷¹. 10 листопада 1917 р. Відділ підготував відозву “До громадян Української Народної Республіки”, в якій наголошувалося на необхідності не допустити загибелі пам'яток історії культури, в тому числі і предметів нумізматики.

У період гетьманату директор Київського художньо-промислового та наукового музею М. Біляшівський порушив питання про створення Національного музею історії України⁷². 15 липня 1918 р. він звернувся до міністра народної освіти М. Василенка з листом, у якому зазначалося, що “... становище музею з матеріального боку стало критичним і може статися так, що музей прийдеться зачинити, а служачих розпустити, поза як вже за біжучий місяць не буде чим платити. Важлива культурна робота, яку виконує музей як центральний для цілої України, а потім охорона тих цінностей, які він містить в собі і які, крім наукової і художньої вартості, мають ще і кількоміліонову вартість, конче потребують не допустити цього...”⁷³.

Рада Міністрів Української держави прийняла заходи по врятуванню колекцій музею. Відтоді музей отримав статус Національного і півмільйонне фінансування⁷⁴.

Історичні реалії – швидка зміна влади у 1918–1919 рр. – не зупинили процесів порятунку культурних цінностей, в тому числі і нумізматичних колекцій. Прихід до влади у грудні 1918 р. Директорії не позначився на культурно-освітній політиці. Уряд радянської України, незважаючи на політичну та економічну розруху, намагався через створення Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва та старовини координувати роботу музеїв⁷⁵. У 20-ті рр. саме музеї стають основними центрами нумізматичних студій. У цей період в УРСР масово відкриваються музеї історико-краєзнавчого профілю, в яких обов'язково були нумізматичні колекції: у 1920 р. – в Одесі (на базі Одеського музею старожитностей), у 1920 р. у Харкові – музей Слобожанської України ім. Г. Сковороди, 1922 р. – у Чернігові (на базі Приватного музею старожитностей В. Тарнавського-мол.)⁷⁶. Продовжували укомплектовуватися і раніше існуючі колекції. Активно цьому сприяла Укрголовнаука – підрозділ Наркомату освіти, у підпорядкуванні якого перебували музеї. За її ініціативи у 1930 р. була створена Міжреспубліканська Паритетна комісія, що мала на меті повернути українським музеям скарби, які протягом 1859–1919 рр. осіли у фондах Ермітажу⁷⁷. Частину скарбів, які, в основному, становили дублетний фонд нумізматичної колекції Ермітажу, повернули в Україну. На жаль, раритетів, як, до прикладу, унікальної медалі Костянтина Острозького, Україна не отримала.

Долучилася Укрголовнаука і до перетворення музеїв на науково-дослідницькі установи через відкриття при деяких з них аспірантур⁷⁸. Так, наукові працівники і аспіранти Чернігівського музею у 1924–1925 рр. брали активну участь у підготовці матеріалів для територіального наукового збірника Академії наук “Чернігів, Чернігівщина і північне Лівобережжя: огляди, розвідки і матеріали”. У рамках програми світ побачила стаття директора музею Валентина Шугаївського (1884–1966) “Про грошові скарби

XVII ст.⁷⁹ На Поділлі активно працював Юхим Сецінський, який був ініціатором і засновником Кам'янецького історико-археологічного музею у 1921 р. і до листопада 1922 р. залишався незмінним його завідувачем⁸⁰.

У 20-ті роки Ніжин продовжував залишатися хоча і провінційним, проте доволі значним центром історико-нумізматичних досліджень. Науковий осередок Ніжина зосереджувався довкола Інституту народної освіти, який з 1925 р. видавав квартальник "Записки ...", а з 1930 р. – щорічник⁸¹. У 1925 р. році було організоване Ніжинське наукове товариство краєзнавців при Всеукраїнській Академії наук, головним завданням якого було "...всебічне вивчення місцевого краю..."⁸². Членом цього товариства був випускник Ніжинського інституту, директор окружного музею ім. М. Гоголя Іван Спаський, у майбутньому відомий нумізмат⁸³.

У 1924 р. Всеукраїнська Академія наук з метою координації розвитку нумізматичних досліджень в УРСР вирішила створити нумізматичний центр. Академія прагнула на базі нумізматичної колекції Київського університету створити Музей нумізматики, підпорядкування якого Археологічному комітетові ВУАН мало перетворити Музей на провідну наукову нумізматичну установу. До кінця зреалізувати ці плани Академії наук не вдалося. Тоді у 1926 р. на базі розграбованої колекції Церковно-археологічного музею Київської духовної академії в Музейному містечку була створена Секція нумізматики⁸⁴. Опікуватися колекцією, що знаходилася на території Києво-Печерської Лаври, запросили професора Київського археологічного інституту В. Ляскоронського, який з 1922 р. проживав у Києві. В. Ляскоронський запросив до Секції Ю. Сецінського і робота закипіла. Попри те, що В. Ляскоронський активно впорядковував колекцію Секції, він ще брав активну участь у роботі археологічної секції ВАН. Напружений ритм життя виснажив вченого. Під час розкопок підмурівка Золотих Воріт у грудні 1927 р. він захворів на запалення легенів, що стало причиною його смерті. 1 січня 1928 р. В. Ляскоронський помер, так і не довівши роботу з упорядкування колекції до завершення⁸⁵. Та робота в Секції нумізматики, завдяки неймовірним зусиллям нового хранителя В. Шугаївського, який з 1928 до 1939 рр. очолював цю наукову структуру, не припинилась⁸⁶.

В. Шугаївський був причетний і до обліку нумізматичних колекцій в УРСР. В 1925 р. Укрголовнаука планувала провести музейний з'їзд у травні 1926 р. Організаційна комісія з'їзду замовляє В. Шугаївському доповідь на тему: "Нумізматичні колекції в Україні і організація українського Нумізматичного музею". В. Шугаївський терміново розробив форми повідомлень про наявність нумізматичних зібрань у державних музеях України. Тоді була зібрана унікальна інформація, що дозволяє відтворити склад колекцій, які, внаслідок евакуацій-реевакуацій 1941–1945 рр., осіли в російських музеях чи були вивезені на Захід. Всі звіти музеїв України, надіслані свого часу В. Шугаївському, знаходяться в Державному архіві вищих органів влади⁸⁷.

Будучи непересічною особистістю, В. Шугаївський багато спричинився не лише до розвитку нумізматичних досліджень в Україні, а й до концептуального оформлення нумізматичної науки.

З кінця XIX ст. в європейській нумізматичній практиці поряд з класичною нумізматиною (Münzkunde), що вивчала вагу, пробу, іконографію, палеографію, легенду та тип монети, зароджується нумізматика як історична дисципліна, що вивчає історію грошового обігу (Geldgeschichte). Грошовий обіг – це рух наявних грошей у процесі обігу товарів, наданні послуг і здійсненні різних видів платежів. Посередником у ньому виступають гроші, які є загальним виразником вартості інших товарів. Від найдавніших

часів, залежно від місцевих природних і економічних умов, функцію грошей виконували різні товари – худоба, хутро, черепашки каури, а також дорогоцінні метали, які мали високу вартість за невеликої маси, не псувалися і були вигідними для транспортування⁸⁸.

Нове визначення предмета і об'єкта нумізматики з початку ХХ ст. породило і нові методи роботи вже не стільки з самою монетою, як із їх знахідками (поодинокими та скарбами). На перший план виходять дослідження, які за посередництвом аналізу скарбів вивчають грошовий обіг певних регіонів. З цією метою укладаються регіональні і проблемні топографії скарбів. Дана методика роботи з монетою як з історичним джерелом була відома ще з другої половини ХІХ ст., але в нумізматичних дослідженнях до початку ХХ ст. задіювалася слабо.

В. Шугаївський у статті “Про наукове значення монетних знахідок”, аналізуючи стан нумізматичної науки початку ХХ ст., дає нове визначення об'єкта і предмета нумізматики: “об'єктом вивчення якої (нумізматики – Т. Н.), по-перше, є монети, по-друге, при широкому розумінні завдань цієї дисципліни, предмети, що в свій час були грошовими знаками, наприклад, металеві злитки, куски шкіри, кредитні білети”⁸⁹. Разом із тим, він звернув увагу науковців на важливість усвідомлення цілісності монетних скарбів: “Багато сучасних колекціонерів не розуміють значення тих обставин, в яких знайдено скарб, або ж зовсім ними не цікавляться, перетворюючи свої колекції в різнорідну збірку монетних типів, що не дає науковій цінності нумізматичній пам'ятці”⁹⁰.

Створена зусиллями Всеукраїнської Академії наук Секція нумізматики все ж не стала потужним науковим осередком нумізматичних досліджень в Україні. Це було пов'язано з централізацією та бюрократизацією наукового життя в СРСР, яке зосереджувалося у Ленінграді та Москві. Провідною науковою інституцією, що займалася нумізматичними дослідженнями в СРСР, була Секція нумізматики і гліптики, створена при Академії історії матеріальної культури у Ленінграді⁹¹. На Секцію, що проіснувала з 1919 до 1929 рр., окрім наукової роботи покладалися зобов'язання реєструвати та обліковувати нумізматичні знахідки в межах СРСР⁹². Відповідно, топографування скарбів стало визначальним в роботі Секції. Секція одночасно заклала наукові основи для вивчення складного процесу грошового обігу на території Київської Русі. Основні матеріали роботи працівників Секції опубліковані у п'ятитомних “Трудах”, що вийшли у 1921–1927 рр.

Ще одним фактором, який негативно вплинув на розвиток наукової нумізматики в Україні, стала реорганізація на початку 30-х рр. музеїв. Сталінські репресії усунули від роботи або знищили найбільш досвідчених та талановитих музейних і наукових працівників⁹³. На довгий час політика радянського керівництва, яка визначила нумізматику як буржуазне вчення, загальмувала не лише процес нагромадження та розширення джерельної бази нумізматики, а й розвиток її як теоретичної дисципліни.

Наприкінці 30-х Секцію нумізматики і гліптики ліквідують, а підготовлені нею топографічні праці, в кращому випадку, публікуються за кордоном, в гіршому – залишаються в рукописах, як-от, до прикладу, праці М. Щекатіхіна⁹⁴. У 1933 р. провідних фахівців-нумізматів Р. Фасмера, О. Сіверса та ще зовсім молодого І. Спаського за звинуваченням в організації підривної діяльності російських і українських націоналістів, а також за зрив науково-дослідницьких робіт в науково-дослідних інститутах та установах Академії наук СРСР заарештовують⁹⁵. В Україні партійні комісії “перевіряють” діяльність музеїв, після чого 1933 р. закривають Всеукраїнське Музейне містечко, головного хранителя нумізматичних фондів В. Шугаївського, звинувативши

в некомпетентності, заарештовують⁹⁶. У цьому ж році був зліквідований і Ніжинський музей.

Репресії 30-х остаточно знищили ще жевріючі наукові нумізматичні осередки в Україні. Фаховість та науковість перестали бути основним критерієм добору музейних та наукових кадрів⁹⁷. У 30-х рр. наукові дослідження в галузі нумізматики в Радянському Союзі, в тому числі й Україні, майже припиняються.

Натомість у Західній Україні міжвоєнний період, у порівнянні з попереднім, відзначається піднесенням інтересу до нумізматики. Помітно на цьому тлі в Східній Галичині вирізнявся Львів, де успішно функціонували музеї, в яких знаходилися нумізматичні колекції, – зібрання закладу Оссолінських (17110 екземплярів), музей Любомирських, Дзедушицьких, Павліковських (2639 екз.), колекція НТШ, Національного музею та Ставропігійського інституту⁹⁸. Стараннями директора Національного музею І. Свенціцького, Ставропігійського інституту – А. Петрушевича, нумізматичні колекції провідних львівських музеїв постійно збільшувалися, однак це були, радше, колекції, укладені з краєзнавчою, а не з науковою метою.

Перша світова війна завдала величезних збитків галицьким нумізматичним збіркам. Вони через евакуацію–реєвакуацію були розпорошені і частинами опинилися в Москві, Петрограді, Берліні та Варшаві, самі ж колекції практично втратили свою паспортизацію⁹⁹.

Певне піднесення нумізматичних студій у Західній Україні спостерігається в 20-х роках, а саме в 1925 р., коли нумізмати Львова створюють “Спілку Львівських нумізматів”. Товариство мало свій друкований орган “Нумізматичні записки”, який з перервами виходив від 1925 до 1928 рр. (відповідальний редактор – Рудольф Менкіцький).

У 1918 р. територію Буковини окупували румунські війська і вона була включена до складу Румунії. Зміна влади, румунізація університету, виїзд до Австрії провідних фахівців значно загальмували та призупинили дослідження з нумізматики. Нумізматична колекція університету використовувалася лише з навчальною метою, збірка крайового музею до 1930 р. залишалася недоступною не лише для огляду, а й для наукової роботи¹⁰⁰.

У 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ ст. теоретичні дослідження з проблем нумізматики на Буковині призупинилися. Науковий осередок із Чернівців перемістився до Сучави, де в місцевому музеї працював чи не єдиний фахівець з нумізматики на Буковині того часу доктор Р. Гассауер¹⁰¹. Середина 30-х рр. позначена активізацією нумізматичних досліджень на Буковині завдяки проведенню в столиці краю Третього загальнорумунського конгресу з археології та нумізматики, що відбувався з 29 вересня до 1 жовтня 1935 р.

Друга світова війна завдала величезних збитків нумізматичним фондам музеїв України. В багатьох випадках вони були знищені чи розграбовані. А навіть якщо ні, то поспішні евакуації та реєвакуації, в яких не дотримувалися наукової систематизації, створеної працею багатьох поколінь хранителів, зводили такі колекції в ранг хаотичних зібрань. Частина колекції Історичного музею¹⁰² Києва була евакуйована до Москви, Уфи та Челябінська, а інша у 1943 р. вивезена до Німеччини, звідки повернена лише в 1947 р. Аналогічна ситуація з нумізматичними колекціями простежується і в Галичині та Буковині.

У повоєнний період в Радянському Союзі нумізматика отримує “реабілітацію” та вагому наукову підтримку від Академії наук. У 1955 р. на спеціальній сесії Відділу

історичних наук АН СРСР розглядалися результати і теоретичні проблеми нумізматичних досліджень в Радянському Союзі. Тоді ж було визначено новий предмет досліджень: нумізматика – науково-допоміжна дисципліна, що вивчає історію товарно-грошових відносин за їх матеріальними залишками¹⁰³. Нове визначення предмета дослідження нумізматички визначило і майбутні перспективи її розвитку, яка тепер перетворюється з дисципліни, що не виходить за межі зовнішньої критики джерела, на дисципліну, що вивчає широке коло загальноісторичних проблем¹⁰⁴.

У другій половині ХХ ст. провідними науково-дослідницькими нумізматичними центрами, які в контексті дослідницьких завдань вивчали нумізматичку і питання грошового обігу українських земель, продовжували залишатися Державний Ермітаж у Ленінграді і Державний Історичний музей у Москві. Для спадкоємності наукових традицій ще в довоєнний час при них відкрили аспірантуру, куди набиралася і молодь із союзних республік.

У повоєнний період відомим фахівцем середньовічної нумізматички Ленінградської нумізматичної школи був українець за національністю Іван Спаський (1904–1990)¹⁰⁵. Це єдиний радянський нумізмат, якого американський журнал “Coin World” в 1963 р. назвав одним із найвизначніших нумізматів світу¹⁰⁶. Учень І. Спаського свого часу був Микола Котляр, з особою якого пов’язаний новий етап у розвитку української нумізматички.

У 50-х рр. ХХ ст. нумізматика грошового обігу перебувала в певній науковій кризі. Це було пов’язано як із суб’єктивними факторами (відсутність значної джерельної бази з ряду нумізматичних проблем), так і об’єктивними (методологічна безпорадність). Нове визначення предмета досліджень, поява нових дослідницьких методів спонукали до визначення нових і реалізації нез’ясованих напрямків нумізматичних досліджень, серед яких на початок 50-х рр. ХХ ст. продовжували залишатися питання вітчизняних емісій та грошовий обіг українських земель. Великий внесок в опрацювання цих проблем належить М. Котляру, який не лише вирішував конкретні нумізматичні проблеми, а й доклався до концептуального оформлення української нумізматички – “йдеться про нумізматичку України, тобто про історію грошового господарства та монетної справи на території республіки”¹⁰⁷. Він став першим дослідником, якому вдалося укласти топографію знахідок та нумізматичну карту України¹⁰⁸, реконструювати грошовий обіг середньовічної і новочасної України¹⁰⁹, простежити розвиток грошово-вагових та лічильних систем пізнього середньовіччя українських земель¹¹⁰.

Становлення національної державності та запровадження національної грошової одиниці в 1996 р. відродило інтерес до проблем наукової нумізматички і суттєво відкорегувало шляхи розвитку нумізматички в Україні. В нумізматичних дослідженнях намітилось декілька шляхів розвитку, що пов’язано з появою цілої плеяди молодих дослідників. Перший напрямок – традиційне вивчення історії грошового обігу та господарства на основі топографії монетних знахідок, публікації виявлених монет і скарбів, що відтворює на основі нумізматичного матеріалу маловивчені або невідомі сторінки з економічного, політичного та культурного життя давнього населення регіону. Наддніпрянщину вивчають Григорій Козубовський¹¹¹, Володимир Зоценко¹¹², Сергій Климовський¹¹³, Західноукраїнський регіон – Роман Шуст¹¹⁴, Буковину – Сергій Пивоваров¹¹⁵. Другий напрямок – дослідження монетно-лічильних найменувань середньовічних документальних джерел, реконструкція терміносистеми грошового господарства і визначення співвідношення між назвами грошових одиниць писемних пам’яток та реальною монетою, яка була в обігу. Тут активно працює Олександр Огуй¹¹⁶. Третій

напрямок – дослідження монет вітчизняної емісії. Г. Козубовський вивчає денарії Володимира Ольгердовича і Новгород-Сіверської емісії¹¹⁷, Андрій Крижанівський – галицько-руські монети¹¹⁸, Костянтин Хромов – золотоординські монети¹¹⁹. Четвертий напрямок – вивчення процесів формування та сучасного стану нумізматичних колекцій в Україні. Його інтенсивно розвивають київські дослідники Раїса Яушева-Омельянчик¹²⁰, Любов Гриневиц¹²¹, Борис Гарбуз¹²², що вивчають різні історичні періоди функціонування нумізматичної колекції Національного історичного музею, в Галичині проблематику розробляє Р. Шуст¹²³. П'ятий напрямок пов'язаний із залученням до наукового обігу спадщини українських нумізматів. В ньому наразі працює лише Р. Яушева-Омельянчик¹²⁴.

Отже, підбиваючи підсумки, можемо стверджувати:

– становлення наукової нумізматики в Україні відбулося у XIX ст. Цей процес супроводжувався всіма характерними для світової нумізматики етапами, що мав певні організаційні форми: перший (нагромадження первісних знань про монети) – приватна збірка монет, другий (систематизація нумізматичного матеріалу) – публічні мюнцкабінети і музейні колекції. Ці дві організаційні форми можна вважати любительсько-музейними, на цих етапах ще не відчутно різкої градації на аматорську і наукову нумізматику. Третій і четвертий етапи (напрацювання методичних навичок і прийомів, розширення джерельної бази досліджень і формування понятійно-категоріального апарату) породили виникнення наукових нумізматичних центрів, а також тісну співпрацю науковців у межах наукових товариств та на сторінках спеціалізованих видань;

– якщо в XIX ст. нумізмика визначалась як наука про монети, предметом вивчення якої є зображення (типи), написи (легенди) і системи монет, в першій половині XX ст. нумізмика виступала як одна з гілок джерелознавства, що допомагає відтворити грошовий обіг, то з другої половини XX ст. нумізмикою називається спеціальна історична дисципліна, що входить в комплекс історичних наук, яка опирається на свої специфічні джерела (перш за все монети і монетні скарби), має понятійно-категоріальний апарат та термінологію і вирішує проблеми товарно-грошових відносин минулого;

– інституціоналізація вітчизняної нумізматичної науки у XIX – першій половині XX ст. проходила за умови ідеологічних впливів австрійської, російської, згодом польської, румунської та радянської історичних доктрин, а провінціалізм наукових центрів України не дозволив нумізматичним осередкам Києва, Львова та Чернівців повною мірою зреалізувати актуальні для вітчизняної нумізматики завдання.

¹ Примітка: назва похідна від грецького слова “номісма”, що в перекладі з грецької означає “монета”.

² Потин В. Монеты. Клады. Коллекции. Очерки нумизматики. – СПб, 1993. – С. 5–17.

³ Шуст Р. Нумізмика українських земель. Анотований бібліографічний показник. – Львів, 1998. – С. VI; його ж. Львів нумізматичний: історичні нариси // Львівські нумізматичні записки. – Львів, 2004. – №1. – С. 34.

⁴ Янин В. Нумізмика / В кн. Дьячков А., Узденников В. Монеты России и СРСР. – М., 1978. – С. 15.

⁵ Потин В. Введение в нумизматику // Труды Государственного Эрмитажа. – Л., 1986. – Т. XXVI. – С. 135–140.

⁶ Finkel L. Starzyński S. Historia Uniwersytetu Lwowskiego. – Lwów, 1894. – Cz. I – S. 122–124; Шуст Р. Денежное хозяйство юго-восточных воеводств Речи Посполитой в XVI – первой половине XVII в. / Дис...канд. ист. наук. – Львов, 1988. – С. 62.

⁷ Męciewska M. Zbiory w Krzemieńcu // Świat antyczny i barbarzyńcy. Teksty, zabytki, refleksja nad przeszłością. – Warszawa, 1998. – Т. II. – S. 148.

⁸ Гриневич Л. Золотые медали Станислава Августа // Rozwój muzealnictwa i kolekcjonerstwa numizmatycznego – dawniej a dziś – na Białorusi, Litwie, w Polsce i Ukrainie. – Warszawa, 1997. – S. 79.

⁹ Гарбуз Б. Нумізматична колекція // Вісник Національного банку України. – К., 1996. – С. 84–90; Męciewska M. O zapracowanych kustoszach i leniwych kancelistach przyczynek do dziejów kolekcji numizmatycznej Stanisława Augusta / Księga ku czci Profesora Andrzeja Rottermunda w sześćdziesiątą rocznicę urodzin od przyjaciół, kolegów i współpracowników. Warszawa, 2001. – S. 31–38.

¹⁰ Luschin von Ebengreit A. Allgemeine Münzkunde und Geldgeschichte des Mittelalters und der neueren Zeit. – München-Berlin: Druck und verlag von R. Oldenbourg, 1926. – S. 117–119.

¹¹ Шуст Р. Нумізматична наука у Львівському університеті (кінець XVIII – середина XIX ст) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів: місто-суспільство-культура. – Львів, 1999. – С. 250–254.

¹² Kiersnowski R. Wstęp do numizmatyki polskiej wieków średnich. – Warszawa, 1964. – S. 24; Męciewska M. Zbiory w Krzemieńcu – S.–143, 146–147.

¹³ Szymański J. Nauki pomocnicze historii. – Warszawa, 2001. – S.– 551.

¹⁴ Страшкевич К. Клады, рассмотренные в минц-кабинете университета св. Владимира с 1818 по 1866 гг. // Университетские известия. – 1866. – №10. – С. 1–38; № 11. – С. 1–30; №12. – С. 1–42; 1867. – №10. – С. 1–15; Гарбуз Б. Нумізматична колекція Національного музею історії України // Вісник Національного банку України. – К., 1996. – №3. – С. 85–86; Яшуева-Омельянич Р. Хранители Мюнцкабинета Киевского университета св. Владимира XIX–XX в. // Rozwój muzealnictwa... – S. 111–123.

¹⁵ Примітка: народився Я Волошинський у м. Кременець, у родині секретаря Правління в справах нерухомості Київського університету і Кременецького ліцею. У 1838 р. його батька було звільнено з роботи, але це не перешкодило йому після закінчення університету вступити на службу до університетської бібліотеки у 1844 р. До 1852 р. Я. Волошинський обіймав посаду помічника бібліотекаря університету по мюнцкабинету, а зі згаданого року був переведений на посаду хранителя фондів мюнцкабинету. У 1861 р. вперше виступив як експерт-нумізмат у справі викрадення скарбу. Великою заслугою Я. Волошинського було прохання, адресоване Київському губернському управлінню про охорону знайдених скарбів як пам'яток історії та культури. Прохання вирішили позитивно. Саме завдяки цьому скарби з Київської губернії дуже часто присилали в Київський мюнцкабинет, а не відправляли до Санкт-Петербурга, як цього вимагала офіційна інструкція.

¹⁶ Яшуева-Омельянич Р. Хранители Мюнцкабинета Киевского университета св. Владимира. – // Rozwój muzealnictwa... – S. 114

¹⁷ Волошинский Я. Описание древних русских монет из числа найденных близ Нежина в мае месяце 1852 г. // Труды Комиссии для описания Киевского учебного округа. – К., 1853. – XIII с.

¹⁸ Пивоваров С. Нумізматичні пам'ятки Буковини. – Чернівці, 2002. – С. 13.

¹⁹ K. K. Franz-Josephs-Universität in Czernowitz im ersten Virteiljahrhundert ihres Bestandes. – Czernowitz, 1900. – S. 100–101; Танащик Д. Стан колекціонування та музейної справи на Буковині у другій половині XIX – на початку XX ст. // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці, 1998. – Т. 2. – С. 202.

²⁰ Пивоваров С. Нумізматичні пам'ятки України. – С. 13.

²¹ Kaïnd R. Landeskunde der Bukowina. – Czernowitz, 1895. – 52 s. Пивоваров С. Нумізматичні пам'ятки України. – С. 17.

²² Горнунг М. К столетию московского кружка нумизматов // Новые нумизматические исследования. Труды Государственного исторического музея. – М., 1986. – Ч. 9. – Вып. 61. – С. 171.

²³ ГЭРФ у Санкт-Петербурзі. Гаршнев М. Опыт указателя литературы по нумизматике. Ч. 1.

²⁴ ГЭРФ у Санкт-Петербурзі. Гаршнев М. Опыт указателя литературы по нумизматике. Ч. 2.

²⁵ Пивоваров С. Нумізматичні пам'ятки України. – С. 15.

²⁶ Танащик Д. Стан колекціонування... – С. 204.

²⁷ Haczewska B., Korczyńska E. Kolekcje numizmatyczne w Galicji // Mennice między Bałtykiem a morzem Czarnym wspólnota dziejow 10–12. IX. 1998. – Warszawa, 1998. – S. 57.

²⁸ Правила съезда // Труды VI Археологического съезда в Одессе. – Одесса, 1886. – Т. I. – С. XLVII – XLVIII.

²⁹ Данилевич В. Каталог выставки XII Археологического съезда в г. Харькове. Нумизматический отдел. – Харьков, 1902. – 8 с.

³⁰ Ketrzyński W. Zakład narodowy imienia Ossolińskich. – Lwów, 1894. – 87 s.

³¹ Finkel L. Starzyński S. Historia Uniwersytetu Lwowskiego. – Lwów, 1894. – Т. II. – 442 s.

³² Полное собрание законов Российской Империи, 1749–1753 гг. – СПб, 1830. – С. 915.

³³ Полное собрание законов Российской Империи, 1859 г. – СПб, 1861. – Ч. 3. – С. 528; Спасский И. Нумизматика в Эрмитаже. Очерк истории Минцкабинета – Отдела нумизматики // Нумизматика и эпиграфика. – Л., 1970. – Т. VIII. – С. 160.

³⁴ ГЭРФ у Санкт-Петербурзі. Гаршнев М. Опыт указателя литературы по нумизматике. Ч. 1, 2.

³⁵ Пивоваров С. Нумізматичні пам'ятки України. – С. 12; Танащик Д. Стан колекціонування та музейної справи. – С. 203.

³⁶ Romstorfer K. Funde in der Bucowina // Mittheilungen der k.k. Central-Commission für Erforschung und Unterhaltung der Kunst – und historische Denkmale. – Wien, 1891. – Т. XVI. – S. 69–70; Пивоваров С. Нумізматичні пам'ятки. – С. 14.

³⁷ Примітка: народився у с. Юхариці, неподалік від Львова. Навчався у Жовківській семінарії, після закінчення якої у 1842 р. прийняв священничий сан. З 1851 р. – канцлер консисторії Львівської греко-католицької митрополії. З 1872 р. – єпископ. У 1879 р. був удостоєний титулу папського прелата. Зацікавився Іван Ступницький нумізматикою у 1843 р., відтоді починає збирати приватну збірку монет. У 1855 р. видає каталог монет своєї колекції, яка нараховувала понад дві тисячі монет і медалей. Сферою наукових інтересів І. Ступницького стали монети Львівського монетного двору XIV–XV ст. У 1865 р. світ побачила його праця, присвячена даній проблематиці. Ним вперше було класифіковано галицькі монети за типами, а також здійснено атрибуцію деяких рідкісних екземплярів. І. Ступницький брав активну участь у впорядкуванні нумізматичних колекцій Національного Закладу ім. Осолінських, Львівського університету, Українського народного дому. Помер єпископ у Перемишлі. Джерело: Крижанівський А. Єпископ Іван Ступницький // Львівські нумізматичні записки. – Львів, 2004. – №1. – С. 40–41.

³⁸ Stupnicki I. Nowo znalezione stare pieniądze w Galicji // Biblioteka Warszawska. – Warszawa, 1850. – Т 3. – S. 561–563.

³⁹ Волошинский Я. Описание древних русских монет. – С.V–X.

⁴⁰ Колесник І. “Регіональне” як чинник формування української національної історіографії // Записки исторического факультета. Историография и специальные исторические дисциплины. – Одесса, 1995. – Вып. 1. – С. 67.

⁴¹ Антонович В. Археологические находки и раскопки в Киеве и в Киевской губернии в течении 1876 г. // Оттиск / Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. – К., 1879. – 18 с.; його ж. Археологическая карта Киевской губернии. – М., 1895. – 20 с.

⁴² Беляшевский Н. Монетные клады Киевской губернии. – К., 1889. – 149 с.

⁴³ Данилевич В. Монетные клады Киевской губернии // Труды IX Археологического съезда. – М., 1895. – Т. I. – С. 260–264.

⁴⁴ Иверсен Ю. Монеты, найденные на Волини // ИАО. – СПб, 1868. – Т. VI. – С. 212–214.

⁴⁵ Орлов М. Исследование о кладах Волынской губернии. – Житомир, 1885.

⁴⁶ Антонович В. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – Т. I. – С. 1–133.

⁴⁷ Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI Археологического съезда. – Т. I. – М., 1901. – С. 197–354.

⁴⁸ Гошкевич В. Клады и древности Херсонской губернии. – Херсон, 1903. – 176 с.

⁴⁹ Данилевич В. Карта монетных кладов и находок единичных монет Харьковской губернии // Труды XII Археологического съезда. – М., 1905. – Т. I. – С. 374–410.

⁵⁰ Багалей Д. Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губернии // Труды XII Археологического съезда. – М., 1905. – Т. I. – С. 1–92.

⁵¹ Данилевич В. Монетные клады Екатеринославской губернии // Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края. – Екатеринослав, 1905. – С. 302–313.

⁵² Шугаевский В. Краткий обзор монетных находок Черниговской губернии. – Чернигов, 1915. – 8 с.

⁵³ Примітка: народився у с. Махнівка Бердичівського повіту Київської губернії (тепер с. Комсомольське Вінницької обл.), інші дані – м. Чорнобиль (Київська обл.). У 1850 р. закінчив Одеську гімназію. У 1855 р. медичний, а у 1860 р. – історико-філологічний факультет Київського університету ім. св. Володимира. Організатор і голова київської Громади. З 1878 р. – професор історії Київського університету, у 1872–1906 рр. очолював мюнцкабінет університету. У 1863–1880 рр. головний редактор Тимчасової комісії для розбору давніх актів, у 1881 р. очолив Історичне товариство Нестора Літописця, організоване при університеті, з 1882 р. – фундатор і активний дописувач періодичного журналу “Київська старовина”. Величезних зусиль В. Антонович доклав до упорядкування колекції мюнцкабінету. Він активно підтримував співробітництво з колекціонерами, замовляв монети в різних закордонних фірмах і на аукціонах, а з кінця 80-х рр. XIX ст. підтримував з євреями-мінйялами з Бердичева тісні ділові стосунки. В цей період його учні – М. Біляшевський, М. Грушевський, В. Ляскоронський роблять перші дари в фонд мюнцкабінету. Джерело: Болсуновський К. В. Б. Антонович, как нумизмат // Старая монета. – СПб, 1911. – № 7–9; Данилевич В. Професор В. Б. Антонович та Археологічний музей // Записки Київського інституту народної освіти. – К., 1928. – Кн. 3. – 20 с.; Яшуева-Омельянчик Р. Професійні нумізмати України (до 200-річчя Київського мюнцкабінету) // НумізMATика і фалеристика. – К., 2001. – №2. – С. 13–14; Яшуева-Омельянчик Р. Хранители Мюнцкабинета Киевского университета св. Владимира XIX–XX вв. // Rozwój muzealnictwa i kolekcjonerstwa numizmatycznego – dawniej a dziś – na Białorusi, Litwie, w Polsce i Ukrainie. – Warszawa, 1997. – S. 119–121; Гарбуз Б. НумізMATична колекція Національного музею історії України // Вісник національного банку України. – К., 1996. – №3. – С. 87.

⁵⁴ Болсуновський К. В. Б. Антонович, как нумизмат // Старая монета. – Санкт-Петербург, 1911. – № 7 – 9.

⁵⁵ Антонович В. Нумизматический кабинет // Историко-статистические записки об учёных и учебно-вспомогательных учреждениях императорского университета им. св. Владимира. – К., 1884. – С. 54–57.

⁵⁶ Яушева-Омельянчик Р. Хранители Мюцкабинета Киевского университета св. Владимира XIX–XX вв. // *Rozwój muzealnictwa i kolekcjonerstwa numizmatycznego – dawniej a dziś – na Białorusi, Litwie, w Polsce i Ukrainie.* – Warszawa, 1997. – S. 119.

⁵⁷ Примітка: народився у м. Курськ. У 1895 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету, учень В. Антоновича. Член Українського наукового товариства та Историчного товариства Нестора-Літописця у Києві, Харківського історико-філологічного товариства та Берлінського товариства передісторичних досліджень. Викладав у Харківському (1903–1907), Київському (1907–1915) та Варшавському (1915–1918) університетах. У 1918–1920 рр. професор Українського державного університету (Київ), 1920–1931 рр. – Інституту народної освіти. З 1919 р. працював у ВУАН, у 1924–1929 рр. очолював підсекцію історії матеріальної культури. Проводив археологічні розкопки на Київщині, Харківщині, Чернігівщині. Джерело: Багалій Д. Оцінка наукових праць професора В. Данилевича // *Записки історико-філологічного відділу Української Академії наук.* – К., 1919. – Кн. 1. – С. LXXXIX–C; Козловская В. Памяти проф. В. Данилевича // *Советская археология.* – М., 1937. – Т. IV. – С. 313–315.

⁵⁸ Данилевич В. Материалы к нумизматической библиографии. – Харьков, 1905. – С. 2.

⁵⁹ Шуст Р. Нумізматична наука у Львівському університеті. – С. 250.

⁶⁰ Уваров О. Что должна охватывать программа для преподавания Русской археологии, и в каком систематическом порядке должна быть распределена эта программа // *Труды III Археологического съезда.* – К., 1874. – Т. 1. – С. 34.

⁶¹ Біляшівський М. Наші національні скарби. – К., 1918. – 150 с.; Життєпис академіка Миколи Івановича Петрова. Бібліографія найважливіших праць акад. М. Петрова // *Записки історико-філологічного відділу Української Академії наук.* – К., 1919. – Кн. 1. – С. LXXI–LXXV.

⁶² Примітка: Ніжинська вища школа від часу виникнення неодноразово змінювала свій статус і напрямок діяльності: 1820–1832 рр. – Гімназія вищих наук, 1832–1840 рр. – Фізико-математичний ліцей, 1840–1875 рр. – Юридичний ліцей, 1875–1920 рр.

⁶³ Устав Нежинского Историко-филологического Общества при Институте князя Безбородько // *Известия Историко-филологического института князя Безбородько в Нежине.* – Нежин-К., 1894. – Т. XIII. – С. 1.

⁶⁴ Примітка: народився у м. Золотоноша, що на Полтавщині. У 1885 р. закінчив Київський університет. Був учнем В. Антоновича. Обіймав посаду професора в Ніжинському інституті князя Безбородька, також посаду приват-доцента Київського університету. Був членом Всеукраїнського археологічного комітету. В радянський час обіймав посаду заввідділом нумізматики Всеукраїнського музейного містечка. Сферою його наукових інтересів були римські монети. Помер у Києві. Джерело: Мельник-Антонович К. Василь Григорович Ляскоронський // *Записки історико-філологічного відділу Української Академії наук.* – К., 1929. – Кн. XXIV. – С. 367–387; Острянюк А. Ніжинська історична школа (до постановки проблеми) // *Наукові записки. Збірник наукових праць молодих вчених та аспірантів.* – К., 2001. – Т. VII. – С. 373–375.

⁶⁵ Ляскоронский В. К вопросу о древнейшем плане г. Киева, изданном в 1638 г. Афанасием Кальнофойским // *Сборник в честь П. С. Уваровой.* – М., 1916. – С. 202–214.

⁶⁶ Ляскоронський В. Римская монета в пределах Южной Руси как исторический источник для древнейшего периода русской истории // *Известия Историко-филологического института князя Безбородько в Нежине.* – Нежин, 1920. – Т. XXXIII. – С. 3–16.

⁶⁷ Козловский И. Отчёт о состоянии коллекций Института князя Безбородько в Нежине // Известия Историко-филологического института князя Безбородько в Нежине. – Нежин, 1918. – Т. XXXII. – С. 24–44.

⁶⁸ Гарбуз Б. Нумізматична колекція Національного музею історії України // Вісник НБУ. – К., 1996. – №3. – С. 88.

⁶⁹ Яшуева-Омельянчик Р. Микола Біляшівський як нумізмат (невідомі рукописи) // Rozwój muzealnictwa – S. 172–173.

⁷⁰ Маньковська Р. Музейництво в Україні: питання теорії та практики (1917 – червень 1941 рр.) // Автореф. дис. ... істор. наук. – К., 1997. – С. 7.

⁷¹ Біляшівський М. Наші національні скарби. – С. 15.

⁷² Нестуля О. Охорона пам'яток України за Гетьманату (1918 р.) // Український історичний журнал. – 1994. – №1. – С. 101–112.

⁷³ Цит за: Слепенюк Г. Музейна справа в Україні в період Української держави гетьмана П. Скоропадського // Питання історії України. Збірник наукових статей. – Чернівці, 2000. – Вип. 4. – С. 417.

⁷⁴ Ковтанюк Н. Шовкопляс І. На шляху становлення Національного музею історії України (з історії музею 1917–1924 рр.) // До 100-річчя Національного музею історії України: з історії музею та його раритетів. – К., 1998. – С. 3–28.

⁷⁵ Історія Національної Академії наук України, 1918–1933 рр. Науково-довідковий апарат. – К., 2002. – С. 9.

⁷⁶ Яшуева-Омельянчик Р. Мінцкабінети України // Нумізматика і фалеристика. – К., 2001. – №3. – С. 35–38.

⁷⁷ ГЭРФ у Санкт-Петербурзі. Ф. 1. – Оп. 5. – Д. 104.

⁷⁸ Комаренко Н. Установи історичної науки в УРСР. – К., 1973. – С. 158.

⁷⁹ Примітка: народився у Києві в сім'ї адвоката. У 1907 р. закінчив Петербурзький політехнічний та археологічний інститути. У 1909–1917 рр. упорядковує колекції римських монет і медалей в Ермітажі. Член Чернігівської архівної комісії. Після революції повертається в Україну. Відкрив і атрибував Сосницький скарб монет київського князя Володимира Ольгердовича. Після смерті заввідділом нумізматика Всеукраїнського музейного містечка професора Володимира Ляскоронського у 1927 р. обіймає цю посаду. У відділі тоді нараховувалося 60 тис. монет колишнього мюнцкабінету університету ім. св. Володимира, 20 тис. монет Церковно-археологічного музею і зібрання Києво-Печерської Лаври. У 1933 р. після перевірки “компетентними” партійними органами Всеукраїнське музейне містечко закривають. В. Шугаївського на нетривалий час ув'язнюють, а колекція Відділу нумізматика переходить у відання Історичного музею (колишній Київський міський музей). У 1934 р. у музей прибула колекція (6 тис. екземплярів) з ліквідованого музею Ніжинського педагогічного інституту ім. М. Гоголя. Після звільнення В. Шугаївського приймають на посаду директора цього музею, перед тим провівши атестацію на професійну кваліфікацію. У 1939 р. він “добровільно” звільняє посадове місце. У 1939–1941 рр. професор Шугаївський намагається організувати кабінет нумізматика в Київському університеті, читає лекції аспірантам. В роки війни емігрує за кордон. У 1944–1947 рр. читає лекції в Українському вільному університеті у Празі і Берліні. У 1947 р. емігрував у США, де був обраний дійсним членом Американської нумізматичної Асоціації. Помер у США. Джерело: Яшуева-Омельянчик Р. О В. А. Шугаевском (1884–1966) // Вторая Нумизматическая всероссийская нумизматическая конференция. 6–8 апреля 1994 г. Тезисы докладов – СПб, 1994. – С. 75–78; її ж. Професійні нумізмати України (до 200-річчя Київського мінцкабінету) // Нумізматика і фалеристика. – К., 2001. – №2. – С. 12–15.

⁸⁰ Примітка: народився в с. Мазенки Летичівського повіту на Поділлі, в родині священика. Вчився в Духовному училищі та Духовній семінарії в м. Кам'янець. Потім освіту здобував Київській Духовній академії. Після закінчення у 1885 р. отримав ступінь кандидата богослов'я. Працював вчителем у Бахмуті та Кам'янці. З відкриттям у 1918 р. у Кам'янці університету працював приват-доцентом богословського факультету. У 1892–1918 рр. редагував “Подольские епархиальные ведомости” і “Православная Подолия”. У 1890–1903 рр. був секретарем “Подільського епархіального Історико-статистичного комітету”, а після перетворення цього комітету в Подільське Церковне Історико-археологічне Товариство у 1903 р. був незмінним його головою аж до його закриття у 1921 р. Ю. Сецінський був ініціатором і засновником Кам'янецького історико-археологічного музею і був незмінним його завідувачем до листопада 1922 р. Після створення Лаврського музею в Києві перейшов туди на роботу. Член Церковно-археологічного і історичного Товариства при Київській Духовній академії з 1888 р., з 1896 р. – Історичного Товариства Нестора-Літописця, з 1899 р. – дійсний член НТШ ім. Т. Шевченка. Джерело: Крип'якевич І. До ювілею наукової праці Ю. Сецінського. – Львів, 1931. – С. 9.

⁸¹ Примітка: у 1920 р. Історико-філологічний інститут був перетворений на Науково-педагогічний, а з 1921р. на Інститут народної освіти.

⁸² Остряк А. Ніжинська історична школа (до постановки проблеми) // Наукові записки. Збірник наукових праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т. VII. – С. 378–379.

⁸³ ГЭРФ у Санкт-Петербурзі. – Ф. 1. – Оп. 13. – Д. 807.

⁸⁴ Гарбуз Б Нумізматична колекція Національного музею // Вісник Національного банку України. – 1996. – №3. – С. 88.

⁸⁵ Дубровський В. Василь Григорович Ляскоронський // Український історик. – 1965. – Ч. 3–4. – С. 52.

⁸⁶ Яшева-Омельянчик Р. Хранителі мінцкабинета Київського університета св. Володимира XIX–XX // Rozwój muzealnictwa... – S. 122.

⁸⁷ Цит за: Яшева-Омельянчик Р. Мінцкабинети України // Нумізматика і фалеристика. – К., 2001. – №3. – С. 35.

⁸⁸ Зварич В., Шуст Р. Довідник. – С. 98.

⁸⁹ Шугаевский В. О научном значении монетных находок. – СПб, 1911. – С. 3–4.

⁹⁰ Там само. – С. 41.

⁹¹ Примітка: Академія історії матеріальної культури була створена в Петрограді на базі колишньої Археологічної комісії. Пізніше вона перейменувалась на Державну академію матеріальної культури, Російську академію матеріальної культури, Інститут археології АН СРСР.

⁹² Спасский И. Нумизматические исследования (Россия, Украина, Белоруссия) в 1917–1967 гг. // Вспомогательные исторические дисциплины. – М., 1969. – Т. II. – С. 95.

⁹³ Цит за: Онопрієнко В., Щербань Т. Доля науки в Україні (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.) // Український історичний журнал. – К., 1993. – №4–6. – С. 11.

⁹⁴ Щекатихин Н. Топография кладов с древними Литовскими монетами на территории древнего Литовского государства. 1933–1934. В 2-х частях // XV. 2.51. в/1 № 129052. – С. 1–63+карта.

⁹⁵ Ашнин Р., Алпатов В. “Дело славистов”: 30-е годы. – М., 1994. – С. 240.

⁹⁶ Яшева-Омельянчик Р. Хранителі Мінцкабинета Київського університета св. Володимира XIX–XX вв. // Rozwój muzealnictwa i kolekcjonerstwa numizmatycznego – dawniej a dziś – na Białorusi, Litwie, w Polsce i Ukrainie. – Warszawa, 1997. – S. 122.

⁹⁷ Цит. за: Маньковська Р. Музейництво в Україні: питання теорії та практики (1917 – червень 1941 рр.). – С. 11.

⁹⁸ Chomiński W. Lwowskie zbiory numizmatyczne // Zapiski numizmatyczne. – Lwów, 1925. – №1. – S. 8–12; Haczewska B., Korczyńska E. Kolekcje numizmatyczne w Galicji // Mennice między Bałtykiem a morzem Czarnym wspólnota dziejow 10–12. IX. 1998. – Warszawa, 1998. – S. 51–57.

⁹⁹ Танащик Д. Про долю західноукраїнських музейних колекцій та приватних збірок у роки Першої світової війни // Питання історії України. Збірник наукових статей. – Чернівці, 1999. – Вип. 3. – С. 383.

¹⁰⁰ Новіцький Л. Міцніе фондова база музею // З досвіду роботи музеїв УРСР. – К., 1961. – Вип. 2. – С. 25–31.

¹⁰¹ Цит. за: Пивоваров С. Нумізматичні пам'ятки Буковини. – С. 19.

¹⁰² Примітка: Історичний музей м. Києва утворений у 1933 р. внаслідок об'єднання колекцій Київського міського музею і Церковно-історичного музею Духовної академії.

¹⁰³ Янин В. Нумизматика и проблемы товарно-денежного обращения в Древней Руси // Вопросы истории. – М., 1955. – №8. – С. 136; його ж. Успехи и проблемы изучения вспомогательных дисциплин русской истории (нумизматика, сфрагистика, эпиграфика, весовая метрология) // Археологический ежегодник за 1969 г. – М., 1971. – С. 200–204; Шелов Д. Состояние работы в области нумизматики и ближайшие задачи // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры. – М.-Л, 1956. – №66. – С. 3–11.

¹⁰⁴ Мельникова А. Средневековая русская нумизматика в советских исследованиях 1950–1980 гг. // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л., 1991. – С. 6.

¹⁰⁵ Примітка: народився в Ніжині в сім'ї священика. Закінчив Ніжинську класичну гімназію (1921 р.) і історико-філологічне відділення Ніжинського інституту народної освіти. У 1925–1928 рр. навчався на факультеті матеріальної культури Ленінградського університету. Наукову практику проходив у Ермітажі під керівництвом Н. Бауера. Потім повернувся до Ніжина і працював у Окружному історичному музеї, у 1930 р. переведений на роботу до Харківського археологічного інституту. З 1932 р. – співробітник Ермітажу. У 1933 р. його за фальшивим обвинуваченням (стаття 58/10 – шкідництво) засуджено до 5 років виправно-трудових таборів. З 1939 по 1945 рр. – рядовий у лавах Радянської армії. У 1946 р. при підтримці директора Ермітажу І. Лур'є стає співробітником Відділу нумизматики Ермітажу. У 1948 р. захистив кандидатську дисертацію на тему: “Класифікація російських монет XVI–XVII ст.”. У 1961 р. докторську: “Грошове господарство Російської держави в XVI–XVII ст.”. Джерело: Архив ГЭРФ. – Ф. 1. – Оп.13. – Д.807; Оп.15. – Д.288; Янин В. К шестидесятилетию Ивана Георгиевича Спасского // Нумизматика и эпиграфика. – М., 1965. – Т. V. – С. 3–9; його ж. И. Г. Спасский и советская нумизматика // Вспомогательные исторические дисциплины. – М., 1985. – Т. XVI. – С. 355–362; Гинзбург Г. Иван Георгиевич Спасский как читатель и библиограф // Вторая Всероссийская Нумизматическая конференция. 6–8 апреля 1994 г. Тезисы докладов. – СПб, 1994. – С. 6–8; Котляр М. Тридцять років разом з учителем // Львівські нумізматичні записки. – Львів, 2004. – С. 3–8.

¹⁰⁶ Coin World. – 15.02.1963.

¹⁰⁷ Котляр М. Стан і перспективи розвитку української нумізматичної // Український історичний журнал. – К., 1965. – №11. – С. 27; його ж. Сьогодні і завтра української нумізматичної // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. – К., 1968. – С. 413–422.

¹⁰⁸ Котляр М. Принципи та методика складання нумізматичної карти УРСР (IX–XIX ст.) // Історичні джерела та їх використання. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 289–295; Kotlar N. Znależiska monet z XIV–XVII w. na obszarze USSR. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1975. – 320 s.

¹⁰⁹ Котляр М. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., – 174 с.

¹¹⁰ Котляр М. Нариси історії обігу і лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. – К., 1981. – 240 с.

¹¹¹ Козубовский Г. Джучидские монеты в денежном обращении Южной Руси // Третья Всероссийская нумизматическая конференция в г. Владимире. 17–21 апреля 1995 г. Тезисы докладов. – М., 1995. – С. 19–21; його ж. К проблеме хронологии и распространения древнейших литовских монет на Украине // Вторая Всероссийская нумизматическая конференция. 6–8 апреля 1994 г. – СПб, 1994. – С. 29–31; його ж. Гроші, грошовий обіг Середньої Наддніпряниці XIV–XV ст. / Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 1992. – 21 с; його ж. Деякі питання грошового обігу Київської та Подільської землі XIV–XV ст. // Тези доповідей VIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 55–56; його ж. Деякі питання грошового обігу Середнього Подніпров'я у XV ст. // Тези доповідей V Всеукраїнської конференції: розвиток українського краєзнавства в контексті історичного і культурного відродження України. – Київ–Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 506–508.

¹¹² Зоценко В. Византийская монета в среднем Поднепровье // Южная Русь и Византия. Сборник научных трудов. – К., 1991. – С. 57–79; його ж. Южный круг обращения дирхемов в Восточной Европе, VIII–X. вв. // Rozwój muzealnictwa... – S. 51–75.

¹¹³ Климовский С. Клады 1240-1241 гг. как показатель денежного обращения Южной Руси XII–XIII вв. // Одиннадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений. – СПб, 2003. – С. 159-160.

¹¹⁴ Шуст Р. Грошове господарство земель Галицько-Волинської держави // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Галич. 19–21 серпня 1993 р. Тези доповідей і повідомлень. – Львів, 1993. – С. 120–123; його ж. Денежное хозяйство юго-восточных воеводств Речи Посполитой в XVI–первой половине XVII ст. Дис. ... канд. истор. наук. – Львов, 1988. – 193 с; його ж. Структура грошового ринку на Поділлі в XIV–XVIII ст. (за матеріалами монетних скарбів Хмельницького обласного історико-краєзнавчого музею). Наукові зошити Львівського національного університету ім. І. Франка. – Львів, 2001. – Вип. 4 – С. 39–50; його ж. Структура грошового ринку та особливості лічби монет на західноукраїнських землях у XVI ст. // Вісник Львівського університету. Серія історії. – Львів, 1997. – Вип. 32. – С. 23–42.

¹¹⁵ Пивоваров С. Нумізматичні пам'ятки Буковини (античний та середньовічний час) – Чернівці, 2002. – 248 с; його ж. Нумізматичні пам'ятки середньовіччя на території Північної Буковини // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії. – Чернівці, 1996. – Вип. 1. – С. 11–20.

¹¹⁶ Огуй О. “Тасмичі” монетно-лічильні найменування злот (slott, iselotte, schlott) та тулт в молдово-буковинських документах XV–XVIII ст. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2000. – Т. 1. – С. 57–64; його ж. Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові (кінець XIV – перша третина XIX ст.): проблема функціональних поліномінацій в адаптивних терміносистемах. – Чернівці, 1997. – 225 с; його ж. Найменування грошових одиниць на території Північної Буковини (XIV–XV ст.) // Українська мова на Буковині: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Чернівці, 1994. – С. 44–45; його ж. Позначення золотих монет у молдово-буковинських документах XIV–XVI ст. (проблема татарських золотих) // Питання стародавньої історії, археології й етнології. Збірник наукових праць ЧДУ ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2000. – Т. II. – С. 153–164.

¹¹⁷ Козубовський Г. До питання про карбування монет на Україні у XIV ст. // Історія України: дослідження та інтерпретації. Тези VI республіканських суспільно-політичних читань. –

К., 1991. – С. 12–15; його ж. Київська митрополія і відновлення державності в XIV ст. (за нумізматичними і писемними джерелами) // Міжнародний Науковий Конгрес “Українська історична наука на порозі XXI ст.” Чернівці, 16–18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення. – Чернівці, 2001. – Т. 3. – С. 241–246; його ж. Монетне карбування в Україні у XIV–XV століттях // Вісник Національного банку України. – К., 1996. – №1. – С. 76–83; його ж. Сіверські монети XIV ст. – К., 1991. – 40 с.

¹¹⁸ Крижанівський А. До питання генези руських монет Казимира III // А се его сребро. Збірник на пошану члена-кореспондента НАН України М. Ф. Котляра – К., 2002. – С. 185–198; його ж. Загадка руського грошика Владислава Опольського зі зображеннями орла // Записки НТШ. – Львів, 2000. – Т. ССXL. – С. 158–169; його ж. Монети Галицької Русі у XIV–XV ст. // Львівські нумізматичні записки. – Львів, 2004. – С. 13–17.

¹¹⁹ Хромов К. Заметки по Золотоордынской нумизматике Крыма. Об уточнении датировки крымского дирхема Тохты 704 г.х. (ок. 1304 г.) // Нумизматика і фалеристика. – К., 2000. – №1. – С. 44–45; його ж. К вопросу о принципах классификации монет Золотой Орды // Нумизматика і фалеристика. – К., 1998. – №4. – С. 46; його ж. О правлении джучидских ханов в Крыму в 1419–1422 гг. по нумизматическим данным // Десятая Всероссийская нумизматическая конференция. Псков, 15–20 апреля 2002 г. Тезисы докладов и сообщений. – М., 2002. – С. 92–97; його ж. Находки монетной продукции монетного двора Шехра ал-Джадид на Украине // Девятая Всероссийская нумизматическая конференция. Великий Новгород, 16–21 апреля 2001 г. Тезисы докладов и сообщений. – СПб, 2001. – С. 84–85.

¹²⁰ Яушева-Омельянчик Р. Мінцкабінети України // Нумизматика і фалеристика. – К., 2001. – №3. – С. 35–38; її ж. Монетні гривні XI–XV ст. (із зібрання Національного музею України) // Нумизматика і фалеристика. – К., 1999. – №1 (9). – С. 14–23.

¹²¹ Гриневич Л. Золотые медали Станислава Августа Понятовского в собрании музея исторических драгоценностей // Rozwój muzealnictwa... – S. 77–80.

¹²² Гарбуз Б. Музей нумізматика // Київська старовина. – 1993. – №4. – С. 88–92; його ж. Нумізматична колекція Національного музею історії України // Вісник національного банку України. – К., 1996. – №3. – С. 84–90.

¹²³ Шуст Р. Монетні скарби у фондах Волинського краєзнавчого музею // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 395–405.

¹²⁴ Яушева-Омельянчик Р. О В. А. Шугаевском (1884–1966) // Вторая Всероссийская нумизматическая конференция. 6–8 апреля 1994 г. Тезисы докладов – СПб, 1994. – С. 75–78; її ж. Професійні нумізмати України (до 200-річчя Київського мінцкабінету) // Нумизматика і фалеристика. – К., 2001. – №2. – С. 12–15; її ж. Хранители Мюцкабинета Киевского университета св. Владимира XIX–XX вв. // Rozwój muzealnictwa... – S. 111–123.

Наталія Турмис.

Питання теорії та практики української нумізматика: генеза та ретроспективи.

У статті висвітлюються питання, пов’язані зі становленням та розвитком нумізматика в Україні у XIX–XX ст. Нумізматика, як і будь-яка інша наукова дисципліна, до моменту свого концептуального оформлення пройшла тривалий і складний шлях еволюції. Загалом у ньому можна виділити три періоди: XIX ст. – період становлення, в якому чітко простежуються етапи; перший, пов’язаний з нагромадженням первісних знань про монети шляхом аматорського колекціонування, другий – етап систематизації нумізматичного матеріалу, що ознаменувався перетворенням приватних

збірок у публічні колекції, третій – етап вироблення первісних методичних навичок і прийомів через публікацію поодиноких знахідок і скарбів, четвертий – етап формування понятійно-категоріального апарата (кожному з цих етапів відповідала певна організаційна форма: першому – приватна збірка, другому – мюнцкабінет і музейна нумізматична колекція, третьому і четвертому – нумізматичні центри і наукові товариства); у першій половині ХХ ст. відбувається зміна предмета досліджень у нумізматиці, поряд з класичними нумізматичними питаннями на порядок денний виходять проблеми грошового обігу; з другої половини ХХ ст. нумізmatика, володіючи власним інструментарієм і методологією, може самостійно вирішувати історико-економічні аспекти людської життєдіяльності.

Natalia Turmys.

**The questions of theory and practice of Ukrainian numismatics:
genesis and retrospective.**

Any science, before the moment of its conceptional arrangement, has gone along and complicated way of collection of primary knowledge and accumulation of initial information. The accumulation of the researching material (collecting), its scientific comprehension (classification), of the coins, regional topography of the treasures and cooperation of the scholars and amateurs within the limits of the specialized scientific societies is typical for the numismatics of the XIX-th century. This way was passed by the numismatics, which had turned from the applied branch of the human knowledge into a special scientific discipline in Ukraine in the XX-th century.

ВИКЛАДАЧІ МІСЦЕВОГО ПОХОДЖЕННЯ В ЄЗУЇТСЬКИХ ШКОЛАХ ГАЛИЧИНИ ВПРОДОВЖ 1648-1675 рр.

Євроінтеграційні прагнення сучасної України, цілком природно, сприяють зростанню суспільного інтересу до історії її контактів з західноєвропейською цивілізацією. Складовою частиною вивчення даного питання є дослідження діяльності в межах України єзуїтських шкіл, які тривалий час були не лише чинниками окатоличення місцевого населення, але й осередками поширення елементів культури ренесансу і бароко. Особливо цікавою в цьому відношенні є третя чверть XVII ст., коли українські (в тому числі – і галицькі) колеґіуми ордену вимушені були діяти у вкрай несприятливих зовнішніх умовах. Встановлення ступеня тодішньої спроможності місцевих осередків єзуїтської освіти до ретрансляції західноєвропейської культури вимагає, серед іншого, вивчення якісного потенціалу їх викладацького складу. Значний інтерес в цьому зв'язку викликають єзуїти місцевого походження, які найкраще розумілися на культурних потребах тодішнього населення України і, зокрема, – Галичини. Слід сказати, що, попри існування численних досліджень з історії місцевих осередків ордену¹, роль у їх освітній діяльності автохтонних викладачів і досі лишається нез'ясованою. Спробою заповнення даної лакуни в історіографії і є нинішня стаття.

Перш ніж перейти до наświetлення її безпосередньої тематики, слід з'ясувати, кого саме у випадку єзуїтських шкіл Галичини у 1648-1675 рр. можна вважати педагогами місцевого походження. Насамперед, на нашу думку, до цієї групи членів "Товариства Ісуса" належать ті особи, які визначаються у його документах термінами "Roxolanus" і "Rhutenus"². Можливість їх ототожнення саме з Галичиною зумовлюється існуванням окремих дефініцій для позначення осіб, що походили з суміжних щодо неї теренів ("Minor Polonus", "Volhynensis", "Podolanus", "Podlasiensis (Subsilvanus)", "Masovius", "Sandomiriensis"). Тісне прив'язання у багатьох випадках місця походження єзуїтів до політико-адміністративного устрою Речі Посполитої ("Volhynensis", "Podolanus", "Podlasiensis (Subsilvanus)", "Sandomiriensis", "Siradiensis", "Posnaniensis", "Palatinat Ravensis", "Cuiaviensis" тощо) дозволяє напевно локалізувати терміни "Roxolanus" і "Rhutenus" територією більшості Руського воєводства. Виняток складає лише Холмщина, яка фігурує у документах ордену як окремий регіон³. Менш очевидно співвідносним з Галичиною терміном є "Submontanus", що в рівній мірі може стосуватися як "руського", так і "малопольського" передгір'я Карпат. Тому в даному випадку до мешканців теренів Галичини нами зараховуються лише ті особи, з приводу яких у різних документах ордену допускаються визначення як "Submontanus", так і "Roxolanus" ("Rhutenus").

У період 1648-1675 рр. єзуїти-галичани складали значну частку педагогічного складу місцевих шкіл ордену. З 520,5 викладачів усіх предметів у Кросненському, Львівському, Перемишльському і Ярославському (св. Іоанна) колеґіумах, 109,5 (або – 21 %) припадає на вихідців з теренів Галичини⁴. Найбільш "русинізованим" впродовж 1648-1675 рр. виявляється склад педагогів риторики та поезії (відповідно 32 %

і 29 % напевно ідентифікованих випадків). Меншою мірою місцевий елемент був присутнім серед тих представників галицьких колегіумів, які навчали синтаксису, складовим *studia superiora*, а також – інфіми та граматики (відповідно 20,1 %, 18,5 % та 16,2 % напевно ідентифікованих випадків). Якщо порівнювати між собою окремі місцеві осередки ордену, то виявиться, що найчастіше у період 1648-1675 рр. вихідці з теренів Галичини викладали у Перемишльському колегіумі (24,8 % напевно ідентифікованих випадків). Менше вони були репрезентовані серед педагогів Ярославського (св. Іоанна), Львівського і Кросненського осередків ордену (відповідно 21,1 %, 20,8 % і 18,9 % напевно ідентифікованих випадків).

У 1648-1675 рр. особи місцевого походження не лише були помітною кількісною складовою викладацького загалу галицьких шкіл “Товариства Ісуса”, але й мали значний якісний потенціал. В цьому, зокрема, переконують творчі здобутки єзуїтів-галичан, які впродовж зазначеного періоду вели педагогічну діяльність у Кросненському, Львівському, Перемишльському і Ярославському (св. Іоанна) колегіумах. З огляду на те, що вони належали до релігійної організації, цілком природним виглядає звернення автохтонних викладачів галицьких шкіл ордену до написання теологічних робіт. Зокрема, плідним полемічним, патристичним і аскетичним письменником був Богуміл Теофілус Рутка (1622-1700 рр.), який у 1671/72-1672/73 н. рр. викладав моральну теологію у Львівському колегіумі. Серед іншого, він є автором низки робіт з тематики православної церкви⁵. Урбанус Убалдіні, який у 1651/52 н. р. навчав поезії у Львівському колегіумі, згодом написав життєпис св. Станіслава Костки, а також – історію образів Діви Марії, розміщених в “Atlas Marianus” П. Гумппенберга (1672 р.)⁶. Натомість викладач поезії і риторики Перемишльського колегіуму (у 1670/71 н. р.) Іоаннес Казімірус Кушевіч (1647-1721 рр.) підготував до друку “*Fragmenta epistolarum S. Francisci Xaverii*” (Каліш, 1716 р.)⁷.

Гуманітарний характер єзуїтської освіти сприяв активній творчості автохтонних викладачів галицьких шкіл ордену на ниві красномовства, поезії і драматургії. Подібна діяльність, природно, полягала насамперед у створенні навчальної літератури. Зокрема, знаний апологет ідеології сарматизму Валентин Пенський (1632-1681 рр.) написав відомий рукописний курс риторики “*Palatium reginae libertatis Rempublicam oratoriam continens*”⁸. Місцем апробації цього твору могли бути Перемишльський, Львівський і Ярославський (св. Іоанна) колегіуми, в яких автор викладав красномовство (відповідно у 1662/63, 1668/69-1670/71 і 1671/72 н. рр.)⁹. Іншим визнаним фахівцем у сфері риторики був Б.Т. Рутка. Його перу, зокрема, належить не менш відомий у той час підручник з красномовства “*Rhetor polonus*”¹⁰.

Враховуючи належність автохтонних викладачів галицьких колегіумів до духовного стану, не викликає подиву їх звернення до написання промов релігійного характеру. Зокрема, автором відомої поховальної проповіді, присвяченої смерті Анджея Радолінського, є вищезгаданий В. Пенський¹¹. Низку ситуаційних проповідей написав Ремігіанус Риневіч (1629-1691 рр.), який викладав поезію у Кросненському і Львівському колегіумах (відповідно у 1662/63 н. р. та у 1668/69 н. р.), а також – красномовство у Ярославському осередку ордену (у 1669/70 н. р.)¹².

До риторичної спадщини єзуїтів-галичан, що навчали у місцевих школах ордену, входять також і світські промови. Відомий твір подібного характеру, присвячений С. Чарнецькому (“*Oratio*” (Львів, 1657)), написав Анджей Сікорський (1621-1662 рр.), який у 1654/55 н. р. викладав математику у Львівському колегіумі¹³. Натомість Ян Чвенкальський (1618-1690 рр.) випустив цілу збірку панегіричних промов під назвою

“*Panegyryki, mowy z powodu urodzin, mowy pogrzebowe i tym podobne rzeczy, już to prozą, już wierszem w rozmaitych i miejscach i latach*”¹⁴. Її зміст в різному обсязі міг бути доступним учням Ярославської і Львівської єзуїтських шкіл, в яких Я. Чвенкальський викладав риторику (відповідно у 1651/52 і 1653/54 н. рр.)¹⁵. Збірку творів аналогічного жанру написав також Лукас Станіслав Словіцький (1654-1717 рр.)¹⁶, який на початку перебування в ордені працював викладачем інфіми у Ярославському колегіумі св. Іоанна (в 1673/74 н. р.)¹⁷. Автором кількох панегіриків був Паулюс Кондрацький (1645-1699 рр.), який навчав граматики у Львові (у 1668/69 н. р.) і Ярославі (у 1669/70 н. р.)¹⁸.

У жанрі релігійної поезії плідно працював інший галичанин Міхаель Красуський (1622-1676 рр.), який, зокрема, написав збірку віршів про Діву Марію (“*Regina Poloniae*”). Впродовж 1648-1675 рр. ці твори могли бути безпосередньо доступними вихованцям усіх місцевих єзуїтських шкіл. Адже М. Красуський послідовно викладав у Львівському (поезію у 1650/51 н. р.), Кросненському (риторику у 1656/57-1657/58 н. рр.), Ярославському (св. Іоанна) (цей же курс у 1658/59 н. р.) та Перемишльському (моральну теологію у 1671/72, 1673/74-1674/75 н. рр.) колегіумах¹⁹. Іншим відомим єзуїтським поетом був вищезгаданий Л.С. Словіцький, до творчого спадку якого входить, зокрема, збірка віршів героїчної тематики²⁰.

Автором низки драматичних творів і засновником шкільного театру у Сандомирі був вихідець із теренів Галичини Андреас Пизовський (1631-1675 рр.), який викладав поезію у Львівській (у 1658/59 н. р.) та риторику у Ярославській школах ордену (у 1667/68 н. р.)²¹.

Інший єзуїт галицького походження, Франціскус Томанович (1629-1686 рр.), зробив важливий внесок у вивчення минулого ордену, залишивши по собі рукописну історію Молдавської місії. Цілком вірогідним місцем написання цього твору є Львівський колегіум, в якому автор, після повернення з Ясс, читав курс моральної теології (у 1673/74 н. р.)²². У сфері географії і краєзнавства слід відзначити вищезгаданого Я. Чвенкальського. Його творчий спадок, між іншим, включає друкований том гімнів (*liber odarum*), у яких детально описується сучасний автору Краків²³.

Зміцнення в XVII ст. позицій католицизму, на тлі загального відходу від вкрай фанатичного і безапеляційного розуміння християнського вчення, викликають докорінну зміну характеру міжконфесійних відносин. Якщо раніше в них домінували силові і каральні методи впливу, то відтепер, на думку А. Проспері, перевага надається діалогу та переконанню. З подібною трансформацією було тісно пов'язане зростання значення місіонерської діяльності, яку особливо активно починають вести саме члени “Товариства Ісуса”²⁴. На тлі загальної ситуації не становили винятку також ті єзуїти, які народилися на терені Галичини і деякий час упродовж третьої чверті XVII ст. викладали у місцевих осередках ордену. Їх місіонерська діяльність відбувалася на широкому географічному тлі, яке включало й сусідні з Річчю Посполитою регіони. Зокрема, Грегоріус Яворський (1617-1688 рр.) двічі перебував з відповідними цілями у Молдавському князівстві. Спочатку, після викладання у Львівській і Перемишльській єзуїтських школах (відповідно курсів синтаксису у 1650/51 н. р. та синтаксису і поезії в 1651/52-1653/54 н. рр.) він вів місіонерську працю на всьому терені цієї держави (у 1654-1655 рр.). Згодом, уже після викладання курсу моральної теології у Ярославському колегіумі св. Іоанна (в 1668/69 н. р.), Г. Яворський повертається до Молдавії, обмежуючи цього разу сферу своєї місіонерської активності лише Яссами (у 1672-1673 рр.)²⁵. Інший відомий єзуїт-галичанин Б.Т. Рутка виконував аналогічні функції у посольстві

Володислава Шмелінга до кримського хана (1661 р.), а згодом у Константинополі (1672-1673 рр.)²⁶.

Автохтонні педагоги галицьких шкіл “Товариства Ісуса” також брали активну участь у місіонерській діяльності ордену в межах Речі Посполитої. Зокрема, в Жовкві деякий час працював Флоріанус Камінський (1646-1715 рр.), який раніше навчав граматики у Львові (у 1668/69 н. р.) і поезії в Ярославі (у 1671/72 н. р.)²⁷. Також у межах Галичини здійснював місіонерську діяльність інший виходець з її теренів Бартоломеус Баранович (1655-1707 рр.), який у 1674/75 н. р. викладав граматику у Ярославському колегіумі св. Іоанна²⁸. Єзуїти-галичани активно працювали місіонерами не лише в межах своєї малої Батьківщини, але й на інших землях Речі Посполитої. Зокрема, викладач Перемишльського (курси інфіми і граматики (у 1658/59 н. р.), поезії і риторики (в 1665/66 і 1667/68 н. рр.)) та Львівського (красномовство у 1673/74 н. р.) колегіумів Станіслав Лучимський (1632-1701 рр.) – у Ковелі (1686-1687 рр.)²⁹. Там же у 1687-1688 і 1689-1690 рр. у ролі місіонера перебував галичанин Станіслаус Шульц (1647-1692 рр.), який у 1670/71 н. р. викладав синтаксис у Ярославській єзуїтській школі³⁰. В іншому волинському місті, Кобрині аналогічну справу робили той же С. Шульц (у 1690-1691 рр.) і Йосефус Летинський (1646-1718 рр.) (у 1693-1695 рр.), який раніше навчав граматики і поезії у Львівському колегіумі (відповідно у 1670/71 і 1673/74 н. рр.)³¹. Також на Волині (а саме – у Княгинині в 1701-1702 рр.) працював місіонером Ігнатіус Студніцький (1648-1718 рр.), який раніше викладав синтаксис у Львівському (у 1669/70 н. р.) і Ярославському колегіумі св. Іоанна (у 1671/72 н. р.)³². Ще один галичанин, Іоаннес Чехуцький (1640-1706 рр.), який у 1674/75 н. р. навчав риторики вихованців Львівської школи ордену, згодом був активним місіонером у Придніпров'ї (у 1695-1697 рр.)³³. Вже згаданий Й. Летинський виконував аналогічну функцію у Мальборку (1695-1696 рр.). Натомість інший виходець з Галичини Станіслав Лангевич (Лангевка) (1642-1714 рр.), який у 1673/74 н. р. навчав синтаксису у Кросненському колегіумі, згодом став народним місіонером у Секерках (1700-1701 рр.)³⁴.

Поширеним різновидом місіонерської діяльності автохтонних викладачів галицьких єзуїтських шкіл було перебування з відповідними цілями при дворах урядовців, аристократів і церковних ієрархів Речі Посполитої. Зокрема, С. Лангевич (Лангевка) тривалий час (у 1687-1696 рр.) був двірським місіонером дружини київського каштеляна³⁵. Іоаннес Станно (1623-1677 рр.), який у 1654/55 н. р. навчав поезії у Перемишлі, надалі займався місіонерськими справами при дворі дружини маршалка Браніцького (у 1675-1676 рр.)³⁶. Надвірним місіонером підляського воєводи (у 1678-1681 рр.), коронного підчашого (у 1682-1685 рр.) і конюшого Великого князівства Литовського (у 1694-1695 рр.) був вже згаданий С. Лучимський. Місіонерську діяльність при дворі Конєцпольських у 1700-1701 рр. вів Ф. Камінський. Натомість І.К. Кушевич кілька років перебував на посаді надвірного місіонера Станіслава Домського – вроцлавського (1696-1700 рр.) і краківського (1700-1701 рр.) єпископа. Аналогічні обов'язки при дворі єпископа Анджея Тшебіцького виконував у 1678-1680 рр. Ф. Томанович. Б.Т. Рутка був надвірним місіонером Кшиштофа Жегоцького (1657-1658 рр.) і воєводи Станіслава Яна Яблунівського (1676-1700 рр.). А. Пизовський деякий час знаходився в ролі місіонера при дворі і в таборі коронного маршалка Яна Собеського³⁷.

Значний якісний потенціал автохтонних викладачів галицьких єзуїтських шкіл засвідчується також фактами їх залучення до проповідницької діяльності, яка вимагала гарної обізнаності у теологічних питаннях і відмінного володіння мистецтвом красномовства. Досить відомим проповідником (щонайменше у 1659-1675 рр.) був

вищезгаданий Я. Чвенкальський³⁸. Інший виходець із Галичини В. Пенський першим з єзуїтів отримав посаду трибунальського проповідника у Пьотркові (у 1677-1679 рр.). Згодом він виконував аналогічні обов'язки у Любліні (у 1679-1680 рр.), а також був фарним проповідником (у Познані в 1680-1681 рр.)³⁹.

Про визнаний авторитет єзуїтів-галичан, які у 1648-1675 рр. навчали у місцевих школах ордену, свідчать неодноразові їх призначення на керівні посади в ієрархії "Товариства Ісуса". Зокрема, серед прокураторів Польської єзуїтської провінції у другій половині XVII ст. зустрічаємо вже згаданого С. Лучимського (у 1676-1677 рр.). Обов'язки прокуратора у справах Польської провінції у Римі виконував У. Убалдіні (у 1661-1664 рр.). На посаді секретаря провінціала нетривалий час (у 1684-1685 рр.) перебував І.К. Кушевич. Вищезгаданий Ф. Камінський у 1693-1694 рр. здійснював функції прокуратора спірних справ у Любліні. Л. Словіцький, серед іншого, був управляючим Дієцезіальної семінарії у Сандомирі (1703-1704 рр.) і Духовної семінарії у Любліні (1706-1711 рр.). Натомість уже згаданий С. Шульц займав посаду управителя Духовної семінарії у Сандомирі (в 1682-1683 рр.)⁴⁰. Окреме місце в цьому переліку займає Паулюс Дубравський (1649-1714 рр.), який у 1673/74 н. р. викладав граматику у Ярославському колеґіумі св. Іоанна. На відміну від вищезгаданих єзуїтів, він здійснив адміністративну кар'єру поза межами ордену, ставши (після димісії у 1677 р.) каноніком і деканом перемиської капітули, а згодом, унаслідок освячення у 1700 р., – місцевим суфраганом⁴¹.

Досить поширеним явищем було призначення вихідців з Галичини, які у третій чверті XVII ст. викладали у місцевих єзуїтських школах, керівниками окремих осередків Польської провінції. Зокрема, Ярославський колеґіум св. Іоанна очолювали вищезгаданий І.К. Кушевич (у 1706-1709 рр.) і Паулюс Пясечинський (1626-1701 рр.) (у 1674-1677 рр.), який раніше викладав філософію (у 1659/60-1660/61 н. рр.), контроверсійну (у 1662/63, 1668/69, 1670/71 н. рр.) і схоластичну теологію (у 1663/64-1666/67 н. рр.) у Львівській школі ордену⁴². Перший із цих двох єзуїтів також був ректором Торунського колеґіуму (у 1693-1696 рр.) та препозитом Дому професів у Кракові (в 1709-1716 рр.). Натомість другий у 1688-1691 рр. керував діяльністю Луцького колеґіуму. У той же час, вищезгадані І. Чехуцький, Й. Летинський і Ф. Камінський перебували на посадах суперіорів відповідно Овруцької (у 1693-1695 рр.), Валцької (у 1696-1699 рр.) і Самбірської (у 1698-1706 рр.) резиденцій⁴³.

Таким чином, упродовж 1648-1675 рр. значний сегмент викладацького складу єзуїтських осередків Галичини складала особи місцевого походження. Вони мали досить високий інтелектуальний і культурний потенціал та авторитет у межах Польської провінції ордену. З одного боку, в цьому пересвідчує розмаїта творча спадщина автохтонних викладачів галицьких колеґіумів. З іншого ж – активне залучення цих осіб до край важливих у той час місіонерства і проповідництва, а також численні випадки їх перебування на відповідальних адміністративних посадах у структурі католицької церкви (і насамперед – "Товариства Ісуса"). Все це дозволяє вважати вихідців з Галичини рівноцінною часткою загалу викладачів місцевих єзуїтських шкіл, які відіграли важливу роль у збереженні в період 1648-1675 рр. освітньо-культурних традицій ордену на українських землях Речі Посполитої.

¹ Див., зокрема, Finkel L., Starzyński S. *Historia Uniwersytetu Lwowskiego*. – Cz. I. – Lwów: drukarnia E. Winiarza, 1894. – 351 s.; Finkel L. *Króla Jana Kazimierza dyplom erekcyjny Uniwersytetu Lwowskiego z r. 1661 // Księga Pamiątkowa ku uczczeniu 250-tej rocznicy założenia Uniwersytetu Lwowskiego przez króla Jana Kazimierza r. 1661*. – Т. 1. – Lwów: Uniwersytet Lwowski, 1912. – S. 1-20; Вінковський Т. Йосиф II чи Ян Казимір (з нагоди святкування мнимої 250-літної річниці естования Львівського Університету). – Львів, 1912. – 50 с.; Барвінський Б. *Предтеча університету ім. Франца I у Львові // Записки НТШ*. – 1918. – Т. СХХV. – С. 1-41; Gottfried K. *Jezuici w Jarosławiu*. – Jarosław: Polska Drukarnia Spółdzielcza, 1933. – 35 s.; Quirini-Popawska D. *Szkolnictwo krośnieńskie od XVII w. do 1914 r. // Krosno. Studia z dziejów miasta i regionu*. – Т. II. – Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973. – S. 332-362; Pelczar R. *Szkolnictwo jezuickie w Jarosławiu 1575-1773 r. // Nasza Przeszłość*. – 1995. – Т. LXXXIV. – S. 12-53; Pelczar R. *Szkolnictwo w miastach zachodnich ziem województwa ruskiego (XVI-XVIII w.)*. – Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1998. – 305 s.; Leń E. *Jezuickie kolegium św. Jana w Jarosławiu. 1573-1773*. – Kraków: Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum”, 2000. – 154 s. та ін.

² Ці та нижченаведені визначення місця походження єзуїтів Польської провінції взяті автором з “Трирічних каталогів” Римського архіву “Товариства Ісуса” за 1645, 1649, 1651, 1655, 1658, 1660, 1665, 1669, 1672, 1675 рр. – Див.: *Archivum Romanum Societatis Iesu (ARSI)*. – *Polonica* 11, 12, 13, 14, 15, 16.

³ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy. 1564-1995*. – Kraków: WAM, 1996. – С. 57.

⁴ Ці та наступні узагальнюючі дані встановлені автором на підставі аналізу змісту “Трирічних каталогів” Римського архіву “Товариства Ісуса” за 1645, 1649, 1651, 1655, 1658, 1660, 1665, 1669, 1672, 1675, 1681 і 1685 рр. – Див.: *ARSI*. – *Polonica* 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19.

⁵ *ARSI*. – *Polonica* 15. – Арк. 55 зв., 165 зв.; *ARSI*. – *Polonica* 16. – Арк. 13; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach ...* – С. 586.

⁶ *ARSI*. – *Polonica* 12. – Арк. 204 зв.; *ARSI*. – *Polonica* 13. – Арк. 39; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach ...* – С. 708.

⁷ *ARSI*. – *Polonica* 15. – Арк. 13 зв., 182 зв.; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach ...* – С. 349.

⁸ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach ...* – С. 502

⁹ *ARSI*. – *Polonica* 14. – Арк. 11 зв., 194 зв.; *ARSI*. – *Polonica* 15. – Арк. 40, 159 зв.; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach ...* – С. 502; *Biblioteka PAN w Krakowie*. – Rkps. 558. – Арк. 1.

¹⁰ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach ...* – С. 586.

¹¹ Конкретніше йдеться про твір під назвою *Żniwo nieśmertelne po żniwie śmiertelnem na moralnych i politycznych polach znacznie pobożnego życia JW. JMCP. Jana Andrzeja Radolińskiego, kasztelana krzywińskiego, od śmierci zostawione, a od X. Walentego Pęskiego S.J. kaznodziejską przysługą przy pogrzebowym akcie zebrane, Bogu i wiekuistej pamięci poświęcone w Jarocinie d. 10 marca 1681*. – *Poznań: drukarnia S. J., 1681*. – Див.: *Encyklopedia wiedzy o jezuitach ...* – С. 502; *Brown J. Biblioteka pisarzy assystencyi polskiej Towarzystwa Jezusowego powiększona dwoma dodatkami, z których pierwszy zawiera polskie i rossyjskie tłumaczenia, drugi wydania pisarzy Towarzystwa Jezusowego do innych assystencyi należących w Polsce i Rosyi*. – *Poznań: w komisie i czcionkami Ludwika Merzbacha, 1862*. – С. 313.

¹² *ARSI*. – *Polonica* 15. – Арк. 39 зв., 184 зв.; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach ...* – С. 590.

¹³ *ARSI*. – *Polonica* 12. – Арк. 198; *ARSI*. – *Polonica* 13. – Арк. 43; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach ...* – С. 618.

¹⁴ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach ...* – С. 116; *Brown J. Op. cit.* – С. 151.

¹⁵ ARSI. – Polonica 12. – Арк. 199; ARSI. – Polonica 13. – Арк. 61; Encyklopedia wiedzy o jezuitach ... – С. 116.

¹⁶ Конкретніше йдеться про твір під назвою *Panegyris sacrae Regi saeculorum immortalis, Iesu Christo, Reginae Coeli Virgini Mariae, nec non Sanctioris Aulae Divis dicatae a P. Lucca Stanislao Siowicki S.I. – Cracoviae: typ. A. Schädli, 1705.* – Див.: Brown J. Op. cit. – С. 313.

¹⁷ ARSI. – Polonica 15. – Арк. 152; ARSI. – Polonica 16. – Арк. 16 зв.; Encyklopedia wiedzy o jezuitach ... – С. 624; Brown J. Op. cit. – С. 383.

¹⁸ ARSI. – Polonica 15. – Арк. 40, 140; ARSI. – Polonica 18. – Арк. 46; Encyklopedia wiedzy o jezuitach ... – С. 300.

¹⁹ ARSI. – Polonica 13. – Арк. 24 зв., 167 зв.; ARSI. – Polonica 15. – Арк. 11 зв., 176 зв.; ARSI. – Polonica 16. – Арк. 54; Encyklopedia wiedzy o jezuitach ... – С. 328.

²⁰ Конкретніше йдеться про твір під назвою *Heroica polsis auctore P. Lucca Stanislao Słowicki S.I. – Lublin: typ. S.I., 1704; Те ж саме. – Poznań: druk. S.J., 1725; Praga: druk. uniw. S. J., 1726.* – Див.: Brown J. Op. cit. – С. 382.

²¹ ARSI. – Polonica 13. – Арк. 15 зв.; ARSI. – Polonica 14. – Арк. 19 зв., 150; Polonica 15. – Арк. 36; Encyklopedia wiedzy o jezuitach ... – С. 555.

²² ARSI. – Polonica 15. – Арк. 143; ARSI. – Polonica 16. – Арк. 56; Encyklopedia wiedzy o jezuitach ... – С. 695.

²³ Załęski S. Jezuici w Polsce. – Т. 4. – Kraków: drukarnia W.L. Anczyca i sp., 1905. – С. 1162.

²⁴ Prospero A. Misjonarz // Człowiek baroku (pod red. R. Villari). – Warszawa: Oficyna Wydawnicza VOLUMEN, 2001. – S. 202, 203, 207.

²⁵ ARSI. – Polonica 11. – Арк. 132 зв.; ARSI. – Polonica 12. – Арк. 219; ARSI. – Polonica 13. – Арк. 20, 158; ARSI. – Polonica 14. – Арк. 170; ARSI. – Polonica 15. – Арк. 36; Encyklopedia wiedzy o jezuitach ... – С. 248.

²⁶ Encyklopedia wiedzy o jezuitach ... – С. 586.

²⁷ ARSI. – Polonica 15. – Арк. 40, 159 зв.; Encyklopedia wiedzy o jezuitach ... – С. 265.

²⁸ ARSI. – Polonica 15. – Арк. 151 зв.; ARSI. – Polonica 16. – Арк. 38 зв.; Encyklopedia wiedzy o jezuitach ... – С. 26.

²⁹ ARSI. – Polonica 13. – Арк. 164 зв.; ARSI. – Polonica 14. – Арк. 39, 163; ARSI. – Polonica 15. – Арк. 53 зв., 186 зв.; ARSI. – Polonica 16. – Арк. 46 зв.; Encyklopedia wiedzy o jezuitach ... – С. 394.

³⁰ ARSI. – Polonica 15. – Арк. 15 зв., 169 зв.; Encyklopedia wiedzy o jezuitach ... – С. 668.

³¹ ARSI. – Polonica 15. – Арк. 14, 171; ARSI. – Polonica 19. – Арк. 66; Encyklopedia wiedzy o jezuitach ... – С. 361, 668.

³² ARSI. – Polonica 19. – Арк. 34; ARSI. – Polonica 15. – Арк. 13 зв., 159 зв.; Encyklopedia wiedzy o jezuitach ... – С. 650.

³³ ARSI. – Polonica 15. – Арк. 154; ARSI. – Polonica 16. – Арк. 42 зв.; Encyklopedia wiedzy o jezuitach ... – С. 109.

³⁴ ARSI. – Polonica 15. – Арк. 167; ARSI. – Polonica 16. – Арк. 10; Encyklopedia wiedzy o jezuitach ... – С. 354-355, 361.

³⁵ Encyklopedia wiedzy o jezuitach ... – С. 354-355.

³⁶ ARSI. – Polonica 12. – Арк. 216; ARSI. – Polonica 13. – Арк. 55 зв.; Encyklopedia wiedzy o jezuitach ... – С. 640.

³⁷ Encyklopedia wiedzy o jezuitach ... – С. 394, 265, 349, 695, 586, 555.

³⁸ Brown J. Op. cit. – С. 151.

³⁹ Encyklopedia wiedzy o jezuitach ... – С. 502; Brown J. Op. cit. – С. 313.

⁴⁰ Encyklopedia wiedzy o jezuitach ... – С. 394, 708, 349, 265, 624, 668.

⁴¹ ARSI. – Polonica 15. – Арк. 26; ARSI. – Polonica 16. – Арк. 59; Encyklopedia wiedzy o jezuitach ... – С. 135.

⁴² ARSI. – Polonica 13. – Арк. 163; ARSI. – Polonica 14. – Арк. 34 зв., 184; ARSI. – Polonica 15. – Арк. 39 зв., 168 зв.; Encyklopedia wiedzy o jezuitach ... – С. 349, 503.

⁴³ Encyklopedia wiedzy o jezuitach ... – С. 109, 265, 349, 361, 503.

Сергій Сєряков.

**Викладачі місцевого походження
в єзуїтських школах Галичини впродовж 1648-1657 рр.**

Стаття присвячена з'ясуванню ролі викладачів місцевого походження у діяльності єзуїтських шкіл Галичини впродовж 1648–1675 рр. Автор доводить, що ці особи склали істотну частку тодішнього педагогічного загалу місцевих осередків ордену та мали високий якісний (у тому числі й інтелектуально-культурний) потенціал. В цьому переконує об'ємна і розмаїта за формою (теологічна, філософська, риторична тощо) творча спадщина автохтонних викладачів галицьких єзуїтських шкіл, їх активне залучення до місіонерської і проповідницької діяльності, числені випадки перебування цих осіб на відповідальних адміністративних посадах в межах ордену і католицької церкви взагалі.

Sergij Sjerjakov.

The local origin teachers in the Galytchyna Jesuit schools during 1648-1675.

In this article is determined the local origin teacher's role in the activity of Galytchyna Jesuit schools during 1648-1675. The author proves that such persons formed essential part of pedagogical staff of local Order centers, and they had a high quality potential (also intellectual and cultural). It testifies about voluminous and various creative legacy (theological, philosophic, rhetorical) of autokhtonic teachers of Galytchyna Jesuit schools, active attraction of them to missionary and preaching activity, numerous cases of staying of such persons on responsible administrative positions in order structure and catholic church in general.

РІД КОМАРНИЦЬКИХ НАПРИКІНЦІ XV – НА ПОЧАТКУ XVII ст.: СПРОБА ГЕНЕАЛОГІЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ

Генеалогічні дослідження дрібнопомісної шляхти Руського воєводства є однією з найсуттєвіших проблем вивчення історії західноукраїнського регіону ранньомодерного часу, яка потребує негайного розв'язання. Цей постулат стає все більш очевидним у контексті перманентного зростання впродовж останніх десятиліть кількості публікацій, присвячених, наприклад, таким питанням, як волоська колонізація в Перемишльській, Галицькій, Сяноцькій землях, соціальна стратифікація суспільства та його трансформація періоду адаптації суспільно-політичних, адміністративно-територіальних й правових структур земель колишнього Галицько-Волинського князівства у складі Польського королівства (з 1569 р. – Речі Посполитої) тощо.

Наскільки успішними можуть бути спроби використання генеалогічних даних для розв'язання тих чи інших питань, у свій час небезуспішно було продемонстровано Б. Барвінським та Л. Виростеком. Перший, досліджуючи біографію козацького гетьмана Петра Сагайдачного, спробував пов'язати його з родиною Попелів, яка належала до дрібної шляхти з-під Дрогобича. Для цього авторові довелося реконструювати генеалогію окремого відгалуження Попелів на прізвисько Кунашовичі. Л. Виростек здійснив реконструкцію генеалогічного дерева понад півсотні родів гербу Сас XIV-початку XVI ст. й у такий спосіб намагався з'ясувати масштаб та етнічний аспект волоської колонізації.

Рід Комарницьких, як вважається, є відгалуженням первісної родової спільноти, від якої беруть початок також Височанські, Матківські й, можливо, Турянські. Починаючи з кінця XV ст., її представники володіли ділечними маєтками в найбільш віддаленій на південь гірській частині Самбірського повіту (зокрема, це такі села, як Комарники, Верхнє Висоцьке, Матків, Жупане, Тур'є), а також правом митного збору на кордоні з Угорщиною й війтівством у Нижньому Висоцькому.

Імена перших Комарницьких були добре відомі вже на початку XX ст. укладачам гербівників польської шляхти – А. Бонецькому та С. Уриському. Відповідну інформацію вони почерпнули зі щойно опублікованих “Akt Grodzkich i Ziemskich”, окремих томи яких містили найдавніші записи перемишльського гроду та земського суду.

Більш докладну інформацію подав Л. Виростек, спробувавши відтворити родовід Комарницьких і Височанських на початковому етапі. Для цього він залучив опублікований джерельний матеріал, зокрема це вже згадане видання записів перемишльського гроду та земського суду до 1506 р. та реєстри документів Коронної метрики, опубліковані в кількох томах перед Першою світовою війною. Л. Виростек зібрав та подав імена перших Комарницьких та обставини, за яких вони згадуються, однак не зумів з'ясувати, в яких родинних стосунках вони перебували між собою. Зокрема, як зазначав учений, першим з-поміж членів цієї родини в тогочасних документах згаданий якийсь Федько в 1493 р., роком пізніше – Яцек (у А. Бонецького – Якоб й 1495 р.),

якого позивав до суду Іван Гошовський, звинувачуючи у захопленні отари овець. Наступний Комарницький – Дмитро – з'являється щойно в 1518 р., у зв'язку з купівлею у Ільницьких с. Ільничик. Онуфрій та Лесько Комарницькі виступали разом з чотирма Височанськими від імені власників Висоцька, Комарників під час відмежування їх маєтків від королівських у 1538 р. Завершує перелік Іван, посесор князівства у Нижньому Висоцькому, згаданий під 1539 р.

Матеріал, виявлений в актах перемишльського земського та гродського судів першої половини XVI ст., та інші документи, невідомі Л. Виростеку, дозволяють суттєво доповнити та скорегувати історичні відомості про перших Комарницьких.

Уже згадані Яцько та Федько жили ще на початку XVI ст. Вони обидва були присутні під час вивчення та підтвердження королівськими комісарами у 1505 р. ділних прав власникам Комарник, Верхнього Висоцька, Тур'я та Жупанього¹. Яцько Комарницький був одружений з Марушею (Marussa), дочкою Сенька Ступницького. В 1509 р. він присутній у Самбірському замку під час процедури квітуння дружиною Марушею Андрія Ступницького зі спадку по батькові в сс. Ступниця та Новошичі². Пізніших відомостей про Яцька Комарницького немає.

Федько, або інакше Тадор (Thador), Комарницький в 1520 р. заставив свою частку в с. Жупане Івашкові Думці Височанському за 30 фл.³ Однак не виключено, що в даному випадку маємо справу з сином згаданого в комісарському акті 1505 р. Тадора, який називався так само, як і батько. Достеменно відомо, що на середину 1520 р. Тадор-старший уже помер. Про це дізнаємося з судового процесу між його спадкоємцями, який тривав у 1520- 1526 рр⁴.

Обидва Комарницькі належать до першого покоління роду. На користь такого припущення промовляє такий факт, як наявність дорослих синів та внуків уже на 1520-ті рр. у випадку з Тадором та право репрезентації решти членів родини під час діяльності комісії в 1505 р.

Починаючи з 1510-х років, з'являються перші відомості ще про двох Комарницьких – Дмитра та Онуфрія (Онофрика).

В 1511 р. Дмитро Комарницький був позваний до перемишльського земського суду рідною сестрою – Марією. Справа тяглася до 1513 р. Причиною суперечки стала не виплата посагу сестрі, яка одружилася з Андрієм Урозьким Маликовичем⁵. В цьому ж 1513 р. він заставив лан поля у Висоцькому та два лани в Комарниках Васькові Тустановському Нагорному⁶. Дмитро помер перед 1531 р. В цьому році в Самбірському замку розглядалася судова справа між Павлом Радецьким, самбірським підстаростою та Химкою Дмитровою (Chymka Dmytrowa), власницею часток в Комарниках та Нижньому Висоцькому, мабуть, дружиною Дмитра. Відсутність останнього промовляє на користь припущення про його смерть на той час. Зрештою, це підтверджується записом від 2.VI.1531 р. в актовій книзі Самбірського замку, де Дмитро згаданий як покійний (“... olim nllis Dmythr Wyssoczansky...”) ⁷.

Онуфрій Комарницький уперше згадується в поборовому реєстрі 1515 р. як власник півлану у Нижньому Висоцькому⁸. В 1538 р., будучи одним з найстарших в родині, він представляє решту родичів під час відмежування Комарник, Верхнього Висоцька та Жупанього від Самбірського старства. В 1552 р. Онуфрій разом з синами та іншими родинами Комарницьких у перемишльському гроді зобов'язався здійснити акт поділу родових маєтків. Пізніших відомостей про нього немає, що може свідчити про його смерть невдовзі після цієї події⁹.

У яких родинних стосунках перебували між собою згадані Яцько, Тадор, Дмитро та Онуфрій Комарницькі? Останні двоє були братами, судячи із запису, внесеного до актової книги Самбірського замку від 2. VI. 1531 р. У ньому Іван Дмитрович Височанський названий племінником Онофрика Комарницького¹⁰. В свою чергу, Дмитро та Онофрик могли бути синами Яцька. Тесть останнього – Сеньо Дзюрдзьович Ступницький в 1469 р. під час перевірки заставних записів на королівські маєтки в Руському воєводстві показав привілей Владислава Ягайла, наданий Івашкові та Климашкові Ступницьким на князівство-війтівство у Висоцькому, заставлене за 200 гривень¹¹. Про синів Сенька Дзюрдзьовича нічого не відомо. Таким чином, князівство у Висоцькому могла успадкувати його дочка Маруша – дружина Яцька Комарницького, а від неї, в свою чергу, Дмитро – посесор князівства на початку XVI ст. – отже, ймовірний син та спакоемець Яцька Комарницького та Маруші Ступницької.

У певних, однак до кінця не з'ясованих, родинних стосунках перебували між собою Дмитро та Тадор Комарницькі. При укладенні одного з актів перемишльського гроду 1552 р., яким возний засвідчував убивство Грицька Комарницького Гузеля, сина Дмитра, разом з Анною, дочкою убитого, при цьому був присутній Васько Комарницький Дуда – внук Тадора. Його родинний статус стосовно вбитого окреслено дослівно як “двоюрідний брат” (“frater patruelis”)¹². В XVI ст. це словосполучення використовувалося для визначення доволі широкого спектру родинних стосунків, і не тільки двоюрідних, а й троюрідних та більш віддалених зв'язків. Це засвідчує належність Тадора та його нащадків до єдиної родової спільноти разом з Дмитром та Онуфрієм.

Від цих трьох осіб виводять свій родовід практично всі відомі на сьогодні відгалуження Комарницьких.

Комарницькі Дмитровичі представлені нащадками Дмитра Комарницького. Він залишив по собі четверо синів та дочку – Марушу (Marussa). Остання була одружена з Андрієм Урозьким. В 1539 р. вона квітувала своїх братів – Ігната, Івана, Михайла та Грицька з виплати посагу та зрікалася на їхню користь батьківських та материнських маєтків¹³.

Упродовж 1540-1550-х років троє синів Дмитра Комарницького (окрім Ігната) неодноразово згадуються в перемишльських земських та гродських актах. З них Іван (Йоан, Ян) – на 1552 р. вже був покійником. Відомо, що його дружиною була Маланка (Малинка, Мадлена, Магдалена), дочка Івашка Вериги Височанського¹⁴. З нею Іван Комарницький мав двоє синів – Микулу (Миколая), Івана та трьох дочок – Фенну, Анну, Анастасію.

Третій син Дмитра – Грицько, на прізвисько Гузель – в тому ж 1552 р. загинув від руки Васька Лукавського¹⁵. Він був одружений з Марухною, дочкою Павла Ступницького, яка після смерті чоловіка провадила судовий процес з його братом Михайлом, вимагаючи виплати вінця (“wyencza”, “crinilem”) в розмірі 30 марок¹⁶. Їхня єдина дочка Анна двічі виходила заміж. Спочатку за шляхетного Івана Дем'яновича Устрицького (1562 р.), згодом за Олексу з Висоцького Нижнього, королівського підданого (1579 р.)¹⁷.

Нарешті, ще один син Дмитра, не виключено, що наймолодший, – Михайло, який також використовував прізвисько Гузель, прожив найдовше. В 1552 р. він вступив до монастиря Святого Спаса. Свої маєтки в Комарниках, Верхньому Висоцькому, Жупаньому та частку війтівства у Нижньому Висоцькому Михайло дарував племінникам, синам Яна Комарницького¹⁸. На 1562 р. припадає остання згадка про цю особу.

Саме цим роком датується документ, яким він дозволив одружитися своїй племінниці Анні з Іваном Дем'яновичем Устрицьким¹⁹. Судячи з усього, Михайло був бездітним.

Третє покоління Комарницьких Дмитровичів було представлено лише двома особами чоловічої статі – синами Яна Комарницького Микулою (Миколаєм) та Іваном (Йоаном, Яном). Таким чином, обоє братів стали спадкоємцями маєтку Дмитра Комарницького²⁰. Окрім діличних часток в Комарниках, Верхньому Висоцькому й Жупаньому, брати отримали 1566 р. привілей на пожиттєве володіння князівствами у Борині, Ботельці, Яблінці, в 1569 р. – на князівство у Нижньому Висоцькому²¹. За даними поборового реєстру 1589 р., Миколай був власником 4 ланів та млина в Ільнику²². Така концентрація маєтків була нетиповим явищем на тлі загальної тенденції зменшення розмірів земельної власності дрібнопомісної шляхти Самбірського повіту, спричиненого стрімким зростанням кількості членів її окремих родів.

На кінець 1570-80-тих років брати виділяються серед решти співвласників Комарник, Висоцького та Жупанього своєю заможністю. Тоді як, згідно з поборовим реєстром 1589 р., розміри шляхетських часток у згаданих селах коливалися від загороди з городом до одного лану, Миколай та Ян Височанські сплатили побори з одого лану в Жупаньому, п'яти ланів із загородою в Комарниках, одного лану в Верхньому Висоцькому та вже згаданих чотирьох ланів з млином у Ільнику²³. Вони активно провадять кредитно-лихварські операції, оперуючи сумами в кілька тисяч злотих. Наприклад, в 1589 р. Ян та Миколай Височанські отримали 1800 зл. від Єжи Мнішка, записані на сс. Марковичі та Дуденичі, маєтках останнього. У 1594 р. Єжи Мнішек знову повернув Янові Височанському борг у розмірі 4800 злотих. В тому ж році Ян Височанський разом зі спадкоємцями свого покійного брата повертає борг Іванові Дубравському в розмірі 1100 зл.²⁴

Місцем постійного проживання братів стає вїтївство у Нижньому Висоцькому. Це призводить до використання поряд з прізвищем Комарницькі паралельно ще одного – Височанські. З початку 1570-х років відбувається остаточна заміна прізвища. Одночасно Ян та Миколай Комарницькі-Височанські активно послуговуються прізвищем, похідним від імені свого батька – Янковичі, Янков'ята, започаткувавши, таким чином, відгалуження Височанських Янковичів.

Старший серед братів, Миколай, був одружений з Марухною, дочкою Петра Полянського (1562 р.). Він помер перед 1594 р.²⁵. Його син – також Миколай – помер раніше від батька, в 1589 р. Він був одружений з Февронією, дочкою Олександра Літинського²⁶. Сестра Миколая – молодшого – Марухна, була дружиною Івана Турецького (1594 р.)²⁷.

Ян Янкович Височанський пережив свого брата. В 1603 р. він згадується в актах з приводу того, що Іван Комарницький Димонович заставив йому за 60 зл. свого підданого в Комарниках²⁸.

Комарницькі Онофриковичі були представлені шістьома синами та трьома дочками Онофрика (Онуфрія) Комарницького. З них двоє – Стецько та Дмитро – не мали прямих нащадків роду.

Стецько на прізвисько Лико був найстаршим у родині. Саме ним розпочинається перелік синів Онофрика в кількох актах, де згадуються їхні імена. Зокрема, в 1552 р. під час поділу маєтків між Комарницькими; в 1555-1556 рр. в ході судової суперечки братів Онофриковичів з сестрами – Фенною та Анною²⁹; 1558 р. у судовій суперечці

Комарницьких, Височанських та Матківських з Турянськими³⁰. Перша згадка про Стецька датується 1533 р., в той час він був позваний до перемишльського земського суду Петром та Іваном Комарницькими у справі дворища, заставленого їхнім батьком Стецькові Онофриковичу³¹.

Стецько мав двох дочок. В 1556 р. він дарував свої маєтки в Комарниках, Жупаньому та Верхньому Висоцькому одній з них – Марухні, що була одружена з Васьком Височанським Вережичем. Ім'я другої дочки в актах не зафіксовано. Відомо, що вона була одружена з Юрком (Георгом) Бережовським і мала двоє дітей – Івана та Федору. На 1556 р. друга дочка Стецька була вже покійницею³². Стецько помер між 1571 та 1573 р. Після його смерті розпочався судовий процес, що тривав декілька років між його дочкою Марухною, з одного боку, та Васьком Комарницьким Михалковичем, який був одружений з Федьєю Бережовською, внучкою Стецька – з іншого³³.

З-поміж синів Онофрика найменше відомостей збереглося про Дмитра. В 1552 р. він присутній на розподілі маєтків між Комарницькими. В 1554 р. разом з іншими братами він був позваний сестрою Анною до перемишльського земського суду за не виплату їй посагу³⁴. Однак, у 1556 р. Дмитро був уже покійним. Його майно стало об'єктом суперечки між братами Стецьком, Сташком, Климком та Ігнатом, з одного боку, та сестрою Анною – з іншого, що наводить на думку про відсутність у нього прямих нащадків³⁵.

Троє інших синів Онофрика – Ігнат Мотиль разом з сином Васьком, Сташко з синами Федьком, Матвієм та Леськом, Климко з синами Іваном та Васьком – започаткували окремі відгалуження Комарницьких, двоє з яких – Стачкевичі та Климовчаки – вилегітимувалися 1782 р. в Перемишльському земському суді та у Становому відділі в 1790 р.³⁶ Комарницькі Мотильовичі проживали в Комарниках ще в другій половині XVII ст.³⁷

Серед онуків Сташка в кінці XVI ст. з'являється перший представник духовенства в родині Комарницьких. Під 1602 р. один із записів перемишльського земського суду повідомляє, що піп Михайло Сташкович Комарницький, син Федька, отримав від Івана та Левка Матківських Масьовичів певні земельні посілості у Маткові у вигляді застави³⁸.

Троє дочок Онуфрія були одружені, відповідно, Анна з Савкою Терлецьким, Фенна з Миськом Селецьким, Марухна з Миськом Корчинським. Всі троє в середині 1550-х років позивали своїх братів за не виплату посагу³⁹.

Комарницькі Тадоровичі були найбільш розгалуженим та численним відламом роду у XVI ст. Після смерті Тадора, десь перед 1520 р., розпочався судовий процес за спадок між його дочкою Машкою (Maszka), дружиною Конрада Ячинського, та сином Федьком, який, подібно до батька, йменується у документах Тадором. Акти цього процесу, що тривав до 1526 р., містять інформацію про синів та внуків Тадора. З них дізнаємося, що окрім Федька (Тадора), Тадор-старший мав ще трьох синів – Петра, Ванка (Ванико, Ванчо), Олександра. Всі вони на початок 1520-х років, як і батько, були покійними. Тадор-молодший був опікуном їхніх дітей. Імена внуків Тадора-старшого від трьох синів не вказані. Їх вдалося відновити завдяки документам 1520-1550-х років, у яких вони згадані разом з прізвишками, похідними від імені своїх батьків, або вказано, чиїми синами вони були.

Зокрема, в 1523 р. Васько, син Олександра виплатив посаг Машці Ячинській зі своєї частки в Комарниках, Жупаньому та Верхньому Висоцькому⁴⁰. Олесько Ванчович (Olesko Wanczowycz) у 1530 р. був позваний до перемишльського гродського суду підданим Петра Крушельницького з Хоростова у справі завдання тілесних ушкоджень⁴¹.

Його брат Дмитро Ваникович (Dmitr Wanczowicz) з'являється щойно в 1552 р. під час розподілу маєтків між Комарницькими⁴². Сини Петра – Іван та Михайло Петрашовичі (Петращата) – згадані у протестації Леська Комарницького, внесеній до Самбірського гроду. В ній Лесько звинувачував братів в тому, що вони не з'явилися у визначений термін для сплати їм певної суми за вбивство третього брата. Ім'я вбитого, на жаль, не повідомляється⁴³.

Можливо, ще одним сином Олександра був Андрій, згаданий декілька разів у записях перемишльського гроду наприкінці 1540-х років. Після його смерті в 1549 р. Василь, син Олександра, вигнав вдову Андрія, Химку та його трьох синів – Михайла, Івана та Петра з батьківського маєтку⁴⁴. Подібні вчинки були поширеним явищем у шляхетському середовищі того часу. До таких дій вдавалися сини після смерті батька, виганяючи мачуху, або брати, виганяючи братову з дітьми. На жаль, документи не проливають світло на те, яким чином завершилася ця справа. Пізніших відомостей про синів та дружину Андрія немає. Отже, припущення про родинний зв'язок цієї сім'ї з Олександром та в цілому з Тадоровичами потребує додаткових доказів.

З-поміж нащадків чотирьох синів Тадора лише наступники Тадора-молодшого залишаються своєрідною білою плямою в історії цього відгалуження Комарницьких. Відомо, що він мав двох синів – Петра та Івана, єдина згадка про яких міститься у записі перемишльського земського суду від 1533 р. В цьому році вони позивали до Стецька Онофриковича Комарницького у справі заставленого йому від їхнього батька дворища. Документ повідомляє, між іншим, що Тадор-молодший помер за чотири роки до цієї судової суперечки, отже близько 1529 р⁴⁵. Одночасно, в тому ж 1533 р. серед двоюрідних братів – Васька Дуди, Михалка, Леська Тадора – згаданий Іван, син Тадора⁴⁶. На цьому відомості про синів та наступні покоління цієї сім'ї обриваються. Можливо, з сином Тадора можна ототожнити Івана Комарницького, який у 1541 р. дарував усі свої маєтки в Комарниках, Жупаньому та Верхньому Висоцькому Андрієві Тарлу, львівському хорунжому⁴⁷. В 1545 р. Андрій Тарло відступив набуту посілість, як указано в документі, спадкоємцям покійного Івашка Комарницького (“*successoribus nobilis olim Iwasko Komarnuczky*”) Михалкові, Васькові, Леськові, Дмитрові та Іванові Комарницьким. Перераховані особи легко ідентифікуються як внуки Тадора-старшого. Будучи двоюрідними братами Івашка, та за правом “близькості” та “дідичності”, вони цілком могли претендувати на його маєтки в ролі непрямих спадкоємців.

Ще одна гілка Комарницьких Тадоровичів, представлена нащадками Ванчі, вже на середину XVI ст. фактично розпалася на два відгалуження. Перше започаткував Лесько Ванчович, друге – його молодший брат Дмитро Ванчович.

Нащадки Леська вже на кінець XVI ст. залишили родове гніздо в Комарниках, Верхньому Висоцькому та Жупаньому. Його син, Федько Леськович, одружився з Марухною, дочкою Міська Блажовського Сохи, записавши їй в 1572 р. посаг на половині своїх маєтків в розмірі 100 злотих⁴⁸. У 1580 р. Федько дарував свої дідичні маєтки в Комарниках Андрієві Блажівському Міговичу, який, у свою чергу, відступив їх Іванові та Миколаю Височанським Янков'ятам⁴⁹. В наступні роки Федько позбувся решти своїх володінь у Жупаньому та Верхньому Висоцькому, перебравшись до Блажова. Починаючи з 1582 р., він виступає в актах як власник часток у Блажові та Блажівській Волі, провадячи майнові операції зі співвласниками цих сіл⁵⁰.

Дмитро Ванчович, мабуть, був наймолодшим серед внуків Тадора-старшого. Згаданий уперше в документах щойно у 1552 р., він пережив усіх своїх двоюрідних братів. Востаннє Дмитро виступає в документах в середині 1590-х років. Наприклад, в 1596 р.

він заставив Сенькові Комарницькому три дворища в Комарниках за 107 злотих⁵¹. Доволі плуваною є інформація про його дітей. Достеменно відомо, що Дмитро мав сина Івана, одруженого з Марухною, дочкою Василя Комарницького Мотиля. В 1572 р. він вніс до перемишльських земських актів відповідний запис оправи посагу на половині своїх маєтків⁵². В 1597 та 1603 р. Івашко Дмитрович двічі згаданий у зв'язку з заставою своєї частки в Жупаньому Андрієві Комарницькому Дудичу за 40 злотих та свого підданого в Комарниках Іванові Височанському Янковичу за 60 злотих⁵³.

Імовірно, Дмитро мав ще двох синів – Петра та Павла, які також послуговувалися прізвиськами на кшталт Дмитрович та Ванчович. Зокрема, в 1588 р. Петро Комарницький Дмитрович Ванчович (“*Petrus Komarnicku Dmitrowicz Wanczowicz*”) разом з дружиною Марухною зобов'язалися квітувати Федька Комарницького Федьковича з протесту про побиття та напад⁵⁴. А в 1593 р. Петро Комарницький Дмитрович сплатив 100 злотих Іванові та Яцькові Матківським Перчов'ятам, записаних їхній сестрі та дружині Петра – покійній на той час Марухні⁵⁵. Павло Комарницький з прізвиськом Дмитрович в 1597 р. заставив свою частку в Комарниках Іванові Височанському за 160 злотих⁵⁶. Через певний час, в 1602 р. знову Павло Комарницький, але з прізвиськом Ванчович, від імені дружини Феді відступив частку в Маткові Яцькові Матківському⁵⁷.

Подібно, інформація про одруження Дмитра з Анною Сілецькою Дзюрдзьовичевою також потребує додаткових доказів. Попри наявність запису, відповідно до якого в 1571 р. Дмитро Комарницький записав доживоття Анні на половині своїх маєтків у Комарниках та Жупаньому, треба зазначити, що Дмитро був не єдиним носієм цього імені серед Комарницьких у другій половині XVI ст. В 1588-1589 рр. серед синів Михалка Комарницького Петрашовича також натрапляємо на Дмитра. Хоча між вищевказаним записом від 1571 р. та першими згадками про останнього – майже два десятиліття.

Як і у випадку з Ванчовичами, Комарницькі Петрашовичі – внуки Тадора-старшого від сина Петра – були представлені двома синами, кожен з яких започаткував окреме відгалуження Комарницьких.

Один із них, на ім'я Іван, використовував прізвисько Дубець (“*Dubecz, Dubiecz, Dubiec*”). Він залишив двох синів (можливо, трьох) та двох дочок. Між іншим, ім'я однієї з них, Анни, відоме завдяки публікації В. Семковичем акту очищення від звинувачення у нешляхетському походженні Василя Розлуцького з Маткова в 1640 р., котрий доводився Анні внуком⁵⁸. Сини Івана – Стецько (Стефан) та Грицько Дубчовичі – після смерті батька, на початку 1590-х рр., придбали частину вїтївства у Біличі в Самбірській економії від Петра Ільницького⁵⁹. Натомість у 1594-1595 рр. відступили свої частки дідичних маєтків у Комарниках, Жупаньому та Верхньому Висоцькому Сенькові, Ігнатові, Іванові, Васькові Комарницьким Федьковичам з Рикова⁶⁰.

В 1570-х роках перемишльські земські та гродські акти згадують ще одного Дубчовича – Петра. В 1572 р. він отримав у заставу від Васька Височанського Вережича кількох підданих у Висоцькому Верхньому за 100 злотих⁶¹. В тому ж році Петро Дубчич записав своїй дружині, Фені, дочці Васька Височанського Вериги посаг у розмірі 100 злотих на половині своїх маєтків⁶². В 1579 р. разом з Грицьком Бачинським, поповичем, він завдав тілесних ушкоджень Федькові Бачинському⁶³. В 1581 р. Федько Комарницький звинуватив Петра Дубчовича у несплаті 16 злотих⁶⁴. Однак у жодній з цих згадок про Петра не зазначено характер його родинних зв'язків з Іваном Дубцем. Можемо припустити, що він був його сином.

Нащадки Івана – Комарницькі Дубичі – продовжували проживати на теренах Самбірщини та Турківщини впродовж XVII-XX ст.⁶⁵

Єдиний брат Івана Дубця називався Михайлом (Михалком) та використовував прізвисько Петрашович (“Petrassowycz, Petraszycz, Petraszczentha”). Він помер наприкінці 1580-х років і залишив п’ятеро синів: Федька, Павла, Васька, Дмитра та Михайла. В 1588 р. Васько Комарницький Мотильович звинувачував їх у завданні тілесних ушкоджень⁶⁶. Наступного року Комарницькі Михалковичі, саме так вони йменуються в документах, разом з Грицем Комарницьким Дубцевичем звільнили від складення присяги та позову до перемишльського гродського суду Комарницьких Дудичів та Височанських Янковичів у справі вживання обшарів та полів на Тростянці та Гуличнім, що в Комарниках⁶⁷. На цьому відомості про деяких синів Михайла Петрашовича уриваються. Наприкінці XVI – початку XVII ст. лише імена Васька, Федька та Павла Михалковичів продовжують регулярно з’являтися в актах перемишльського гроду та земського суду.

Васько Комарницький Михалкович був одружений з внучкою Стецька Комарницького Лика – Фенною (Федою) Бережовською і, як уже зазначалося, провадив в першій половині 1570-х років судовий процес з дочкою Стецька Марухною⁶⁸. Васько жив ще в 1602 р. й використовував прізвисько Шипа (“Szypa”)⁶⁹.

Федько Комарницький Михалкович відомий тим, що, окрім дідичних маєтків у Комарниках, Висоцькому та Жупаньому, володів, за привілеєм Сигизмунда III від 4 червня 1593 р., пожиттєвим правом на вїтївство у Рикові та за привілеєм Стефана Баторія, виданим у Львові в 1578 р., пожиттєвим правом на вїтївство у Багноватому⁷⁰. Обидва села були засновані осадчим Михалком Миговичем (привілей на Риків виданий Михалкові Миговичу королевою Боною 20 серпня 1553 р. у Варшаві⁷¹, на Багновате – Михалкові Риківському самбірським старостою Яном Стажеховським 5 квітня 1567 р.⁷²). Цілком імовірно, що цей Михалко та батько Федька Комарницького Михалковича – одна й та ж особа. Хоча використання прізвиська Мигович Михалком Петрашовичем поза згаданими привілеями не зафіксовано. Акт, який би засвідчував передачу (“cesja”) вїтївств у Багноватому та Рикові від Михалка, батька, Федькові, синіві, – також відсутній.

Федько Комарницький у 1580-х роках виконував функції крайника Стрийської країни у Самбірській економії. Наприкінці 1590-х та в першій чверті XVII ст. посади крайників Стрийської (згодом Риківської, а з 1640-х років перейменованої в Ільницьку) країни, займали сини Федька – Ігнат до 1611 р., згодом Іван – до 1624 р.⁷³ До середини XVIII ст. їхні нащадки були посесорами вїтївства у Багноватому.

Павло Комарницький Михалкович послуговувався прізвиском Дружба. Його дружина Анна, напевне, була єдиною дочкою Івана Ільницького Занковича. Ця обставина дала змогу Павлові успадкувати від тестя частки у Ільнику, Мельничному. Під час делегування повноважень для голосування на елекційному сеймі 1572 р., наданих Миколаю Тарлові, перемишльському хорунжому від Ільницьких, Матківських, Височанських у справі захисту своїх прав та повернення маєтків, відібраних королевою Боною, Павло Дружба присутній у переліку Ільницьких⁷⁴. Після його смерті розгорілася боротьба навколо батьківського спадку в Комарниках між його чотирма дочками та двома синами – Миськом та Федьком Дружбичами⁷⁵. Павло Комарницький Дружба започаткував окреме відгалуження Комарницьких Дружбичів. Його нащадки проживали в Комарниках та навколишніх селах до XIX ст.⁷⁶

Нарешті, ще один внук Тадора від сина Олександра – Васько на прізвисько Дуда – був помітною особою серед місцевої шляхти. В документах 1540-1570-х років він

регулярно згадується як свідок майнових угод, а частіше як учасник сутичок, наїздів, насильницького захоплення худоби та нерухомого майна тощо⁷⁷. Неспокійний характер Васька Дуди успадкували його сини та внуки. Наприклад, двоє старших синів були вбиті під час сутичок із місцевою шляхтою. Спочатку така доля спіткала старшого сина Івана на прізвисько Димон (Демон, Гімон, Гимон). В 1569 р. він загинув від руки Дмитра Комарницького Ванчовича. В 1578 р. його брат Стецько помер від ран, завданих Петром Матківським⁷⁸. З-поміж чотирьох синів Івана Димона двоє – Андрій та Яцько – також померли передчасно. В 1579 р. у сутичці з Васьком Комарницьким Голодом був убитий Яцько, а в 1608 р. від рук вїттів із с. Завадки, що в Самбірській економії, загинув Андрій⁷⁹.

Найдовше прожив Тимко, мабуть, наймолодший із синів Васька Дуди. Ще в 1612 р. він згаданий у зв'язку з передачею своїх маєтків синам – Петрові та Гнату⁸⁰. Тимко був одружений з Настасією, дочкою Івана Завадського, який в 1560-х роках заснував у Самбірській економії такі села, як Довжки, Мита, Криве, Росохач⁸¹. Від тестя він отримав вїтівство у Росохачі. В документах кінця XVI – початку XVII ст. Тимко ще йменується як Росохачський. Його нащадки витворили окреме відгалуження Комарницьких Дудичів, які впродовж XVII ст. були посесорами вїтівства у цьому селі⁸².

Третє покоління Комарницьких Дудичів представлено внуками Васька Дуди від чотирьох синів – Івана, Стецька, Тимка, згаданих вище та Павла, який залишив по собі Грицька Павловича. Ще два сини Васька Дуди – Михалко на прізвисько Чех та Федько – не мали прямих спадкоємців чоловічої статі. Михалко, попри те, що був двічі одружений, помер, імовірно, бездітним. В другій половині 1580-х років його частка в Комарниках стала об'єктом суперечки спочатку між його другою дружиною, овдовою Марушею Турянською та рештою Комарницьких Дудичів, згодом – між його братами та племінниками⁸³. Федько мав одну дочку на ім'я Марухна, яка була одружена з Іваном Ільницьким Телеп'яном з с. Гусного. Відомості про неї містяться в перемишльських гродських актах за 1591 та 1594 рр. у зв'язку із захопленням успадкованої від батька частки в Комарниках іншими членами родини Комарницьких Дудичів⁸⁴.

З-поміж онуків Васька Дуди наприкінці XVI ст. виділяється Андрій, син Стецька, який використовував прізвисько Черлений. Окрім спадкових маєтків, Андрій отримав у 1593 році привілей на вїтівство у Жупаньому, розміщеному на королівській частці, яка входила до складу Самбірської економії⁸⁵. Впродовж 1590-х років він скуповує шляхетські частки в Жупаньому, Вижлові, перетворюючись на найбільшого землевласника в цих селах⁸⁶. Одночасно, в 1599 р. Андрій Черлений зробив спробу викупити вїтівство у Климці. Попри те, що вона не вдалася, впродовж наступних років шляхом тиску, погроз та наїздів він примусив климецьких вїттів продати йому свої частки⁸⁷. На початок XVII ст. Андрій Комарницький Черлений та його син Костянтин виділялися з-поміж решти представників роду своєю заможністю. Наприклад, у 1603 р. Андрій виділив своїй дочці Анні, дружині Андрія Височанського Вережича посаг у розмірі 1000 злотих, що на тлі кількадесяти, зрідка кількесот злотих, які виділялися батьками для дочок у вигляді посагу серед дрібнопомісної шляхти Самбірського повіту, було чималою сумою⁸⁸. У XVII ст. Комарницькі Черленовичі залишалися найбільшими землевласниками з-поміж інших членів роду. Впродовж цього часу документи незмінно окреслюють їхній статус як “уроджені” (“Urodzony”, “Generosus”)⁸⁹.

Нащадки Васька Комарницького Дуди – Комарницькі Дудичі, Комарницькі Фараши – підтвердили своє шляхетство у львівському земському суді 1783 р., Відділі Станів 1831 р., галицькому гродському суді 1782 р.⁹⁰

Окремо слід згадати деяких носіїв прізвища Комарницьких, родинні звязки яких з рештою членів цього роду не вдалося з'ясувати. Насамперед, це Пилип (“Philipus”) Комарницький. У 1531 р. він заставив свою частку в Комарниках Олехнові Урозькому за 100 злотих, наступного року позивав до перемишльського гродського суду Васька Комарницького Дуду у зв'язку із завданням тілесних ран. Остання згадка про Пилипа Комарницького – свідчення возного від 13 березня 1537 р. в перемишльському земському суді про його вбивство⁹¹. У жодному з цих випадків документи не повідомляють про те, ким доводився Пилип іншим членам родини.

В 1576 р. в перемишльському гродському суді розглядалася справа Олюшки, дочки Федька Комарницького проти Михалка Комарницького – останній захопив батьківську частку Олюшки. Документ містить цікаву деталь – вказівку про те, що позивачка була одружена з Іваном Комарницьким Міганкою (“Iwan Miganka Komarniczki”)⁹². Якщо особи Олюшки, Федька з певною мірою вірогідності можна ідентифікувати з Федьком Комарницьким Дудичем та його дочкою Олюшною, а Михалка – з Михалком Петрашовичем, то особа Івана Миганки, згаданого один-єдиний раз, не дає можливості зробити жодних припущень.

Ще один Комарницький – Демко – був священиком у Комарниках. Одружений на Маші (“Masia”), здається, дочці Сташка Комарницького, він двічі згаданий, у 1581 та 1590 рр., у зв'язку із набуттям його дружиною дворища та інших земель у Комарниках, легованих у свій час Сташком Комарницьким місцевої церкві⁹³. В пізнішому записі, 1590 р., Маша фігурує як удовиця, отже Демко помер у 1580-х роках.

Можливо, нащадками Демка були Павло та Грицько поповичі. В 1596 р. возний перемишльського гроду від імені Анни, дружини Павла поповича та його двох синів – Дмитра і Стеця, вніс протестацію до однойменного гроду проти Васька Ясеницького, засвідчивши завдання тілесних ран Павлові, від яких той помер⁹⁴. Іншим записом з перемишльських гродських актів за 1597 р. зафіксовано судову суперечку між Грицем поповичем та Стефаном й Йоаном Чернецькими у справі неповернення певної суми⁹⁵. Як і у випадку з священиком Демком, особи Павла та Грицька не вдалося пов'язати із жодним відгалуженням Комарницьких.

Таким чином, наявний джерельний матеріал дозволяє реконструювати генеалогію роду Комарницьких у межах від перших його представників до третього-четвертого покоління, що хронологічно охоплює період кінця XV – початку XVI ст. В цей час формується три відгалуження Комарницьких, які умовно можна назвати Янковичі, Онофриковичі та Тадоровичі. Перше з часом змінює прізвище й відоме за актовим матеріалом як Височанські Янковичі. Воно було представлене двома-трьома сім'ями й залишалось нечленним. Два інші відгалуження вже в другому-третьому поколінні нараховували більше десятка сімей. На кінець XVI ст. в середовищі Комарницьких Онофриковичів і Комарницьких Тадоровичів спостерігається тенденція розпаду на кілька відгалужень.

Уміщена нижче генеалогічна таблиця Комарницьких являє собою схематичну реконструкцію роду й включає в себе всіх відомих на сьогодні представників Комар-

ницьких кінця XV – початку XVI ст. із зазначенням родинних зв'язків між ними. Відомості про кожну особу складаються:

- з імені та прізвиська, яке використовував той чи інший представник роду;
- років життя, чи то пак, крайніх дат, у межах яких та чи інша особа зафіксована в документах. Друга дата – це рік останньої зафіксованої згадки про неї або першої згадки про її смерть. В останньому випадку перед датою вміщено відповідне скорочення;
- відомостей про дружину або чоловіка.

У генеалогічній таблиці використано такі скорочення:

п. – покійний, ч. – чоловік, др. – дружина.

¹ Dziwik K. Katalog dokumentów pergamentowych Biblioteki PAN w Krakowie. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1966. – Część 1. – Nr 131. ЦДІАЛ. – Ф.13. – Оп.1. – Спр.286. – С.42.

² ЦДІАУЛ. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.9. – С. 657-658.

³ Там само. – Спр. 8. – С. 318.

⁴ Там само. – Спр. 7. – С. 318, 366, 386-387, 403, 415, 471, 515.

⁵ Там само. – Спр. 6. – С. 226, спр.7. – С.28.

⁶ Там само. – Спр.8. – С. 839.

⁷ Там само. Ф.9. – Оп.1. – Спр.961/1. – С.19-20, 25.

⁸ Źródła dziejowe. – Warszawa, 1903. – Т. XVIII, cz.1: Polska XVI wielu pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemia Ruska. Ruś Czerwona. – S. 142. Можливо, в оригіналі вказано Верхнє Висоцьке, й упорядники неправильно відчитали “Nuznye” замість “Wyznye”. Нижнє Висоцьке належало до Самбірського староства й, відповідно, не могло потрапити до переліку землянських сіл. Наявність серед власників Верхнього Висоцька не тільки Височанських, а й Комарницьких не повинна дивувати. Впродовж всього XVI ст., не кажучи про XVII ст., всі відгалуження роду Комарницьких мали свої частки не тільки в Комарниках, а й у Верхньому Висоцькому та Жупаньому, нащадки Онуфрія Комарницького не були винятком.

⁹ ЦДІАУЛ. – Ф.13. – Оп.1. – Спр. 25. – С. 1644.

¹⁰ “... Onofryk Comarniczky recognovitquia una cum filiastruo suo dicto Ywan dmythrowycz Wysoczanski ...” (Там само. Ф.9. – Оп.1. – Спр.961/1. – С.25).

¹¹ Prochaska A. Materiały archiwalne wyjęte głównie z Metryki Litewskiej od 1348 do 1607 r. – Lwów, 1890. – Nr 70.

¹² ЦДІАУЛ. – Ф.13. – Оп.1. – Спр. 281. – С.789.

¹³ Там само. – Ф.14. – Оп.1. – Спр. 14. – С.53.

¹⁴ Там само. – Спр.17. – С.5.

¹⁵ Там само. – Ф.13. – Оп.1. – Спр. 281. – С.789.

¹⁶ Там само. – Ф.14. – Оп.1. – Спр. 265, с. 497, 547, 812, 883.

¹⁷ Там само. – Ф.13. – Оп.1. Спр.285. – С.1048, 1054, ф. 14. – Оп.1. – Спр. 32. – С.353-355.

¹⁸ Там само. – Ф.14. – Оп.1. – Спр. 17. – С.5.

¹⁹ Там само. – Ф.13. – Оп.1. – Спр. 283. – С. 224-225.

²⁰ Окрім отриманої в 1552 р. частки Михайла Комарницького Гузеля, в 1568 р. Миколай та Ян стали власниками частки Грицька Комарницького Гузеля, яку їм відступила їхня двоюрідна сестра Анна, дочка Грицька (ЦДІАЛ. – Ф.14. – Оп.1. – Спр. 34. – С.655-658).

²¹ Matricularium Regni Poloniae Summaria (MRPS). – Varsoviae, 1919. – P.V: Sigismundi Augusti regis tempora complectens (1548-1572). Vol.1: Acta cancellariorum 1548-1572. – Nr 3309, 3841. Війтівство в Ботельці недовго перебувало в руках Височанських. В тому ж 1566 р. приві-

лей на нього отримав Грицько Чернецький, який був одружений з Фенною, рідною сестрою Миколая та Івана Височанських (MRPS. – Varsoviae, 19. – P.V. vol.1 – Nr 3353).

²² Źródła dziejowe. – Warszawa, 1903. – Т. XVIII, cz.1. – 1902. – S.32.

²³ Ibidem. – S.28, 32, 33.

²⁴ ЦДІАУЛ. – Ф.14. – Оп.1. – Спр. 59. – С. 761-762, спр.60. – С.104, ф.13. – Оп.1. – Спр. 305. – С.169-170.

²⁵ Там само. – Ф.14. – Оп.1. – Спр. 60. – С. 55-56.

²⁶ Там само. – Ф.13. – Оп.1. – Спр. 305. – С.348-349.

²⁷ Там само. – Ф.14. – Оп.1. – Спр. 60. – С. 55-56.

²⁸ Там само. – Спр.69. – С.615-617.

²⁹ Там само. – Спр.268. – С.393, 834, 1121-1122.

³⁰ Там само. – Спр. 267. – С.783-784.

³¹ Там само. – Спр. 261. – С.555.

³² Там само. – Спр.17. – С.429-430.

³³ Там само. – Ф.13. – Оп.1. – Спр. 291. – С.221-222, 141, спр. 293. – С.14-15.

³⁴ Там само. – Ф.14. – Оп.1. – Спр. 268. – С. 393.

³⁵ Там само. – С.822.

³⁶ Marcinek R., Slusarek K. Materiały do genealogii szlachty galicyjskiej. – Kraków, 1996. – Nr 1704-1705, 1711-1713.

³⁷ ЦДІАУЛ. – Ф.13. – Оп.1. – Спр. 406. – С.273.

³⁸ ЦДІАУЛ. – Ф.14. – Оп.1. – Спр. 68. – С.1142-1144, 1147-1150.

³⁹ Там само. – Спр. 268. – С. 393, 406, 834,

⁴⁰ Там само. – Ф.13. – Оп.1. – Спр. 15. – С.193-194.

⁴¹ Там само. – Ф.13. – Оп.1. – Спр. 17. – С.154.

⁴² Там само. – Спр.25. – С.1622.

⁴³ Там само. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.961/1. – С.78-79.

⁴⁴ Там само. – Ф.13. – п.1. – спр. 25. – С.308, 311, 375.

⁴⁵ Там само. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.261. – С.555.

⁴⁶ Там само. – Ф.9. – Спр.961/1. – С.93-95 (“... vobis nlibus liesko Tador Iwan filio Tador Vaszko Duda et Michalko Komarnyczkyem”).

⁴⁷ Там само. – Ф.14. – Оп.1. – Спр. 14. – С.276-277.

⁴⁸ Там само. – Спр.24. – С.1093-1094.

⁴⁹ Там само. – Спр.38. – С. 43-44, 249-251.

⁵⁰ Там само. – Ф.13. – Оп.1. – Спр. 299. – С.109, ф.14. – Оп.1. – Спр.60. – С.254.

⁵¹ Там само. – Спр.62. – С.150-152.

⁵² Там само. – Спр.24. – С.1153-1154.

⁵³ Там само. – Спр. 62. – С.957-958, спр.69. – С.615-617.

⁵⁴ Там само. – Ф.13. – Оп.1. – Спр. 304. – С.1474-1476.

⁵⁵ Там само. – Спр.309. – С.370-372.

⁵⁶ Там само. – Ф.14. – Оп.1. – Спр. 62. – С.466-468.

⁵⁷ Там само. – Спр.67. – С.205.

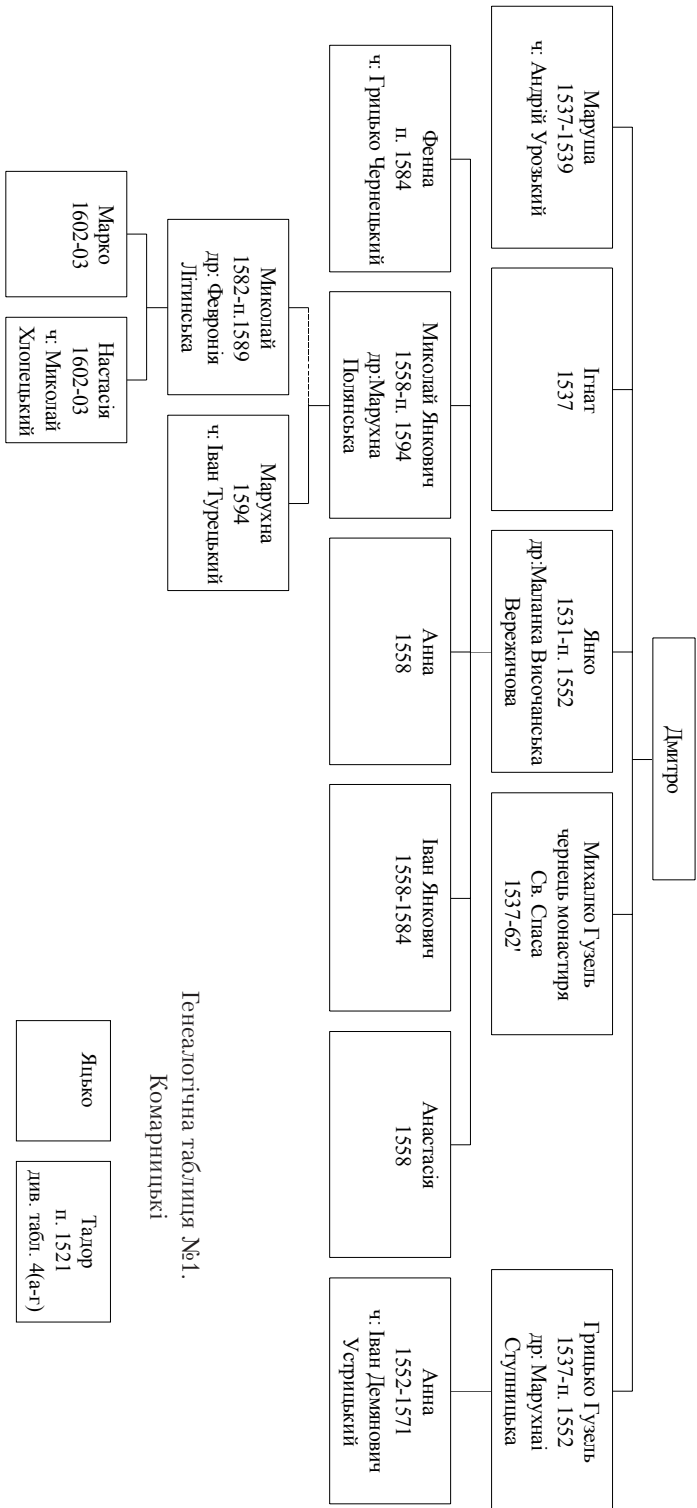
⁵⁸ Semkowicz W. Wywody szlachectwa w Polsce XIV – XVII w. – Lwów, 1913. – S.161-163. [Rocznik Towarzystwa Heraldycznego. – Т.ІІІ].

⁵⁹ Там само. – Ф. 13. – Оп.1 – Спр.59. – С. 36-40, Наукова бібліотека Львівського національного університету. Відділ рідкісної, рукописної та стародрукованої книги імені М. Максименка (НБ ЛНУ. ВРР та СК). – Спр. 551/ІІІ. – Арк.8зв.-9.

⁶⁰ ЦДІАУЛ. – Ф.14. – Оп.1. – Спр. 60. – С.1077-1079, спр. 61. – С.439-443.

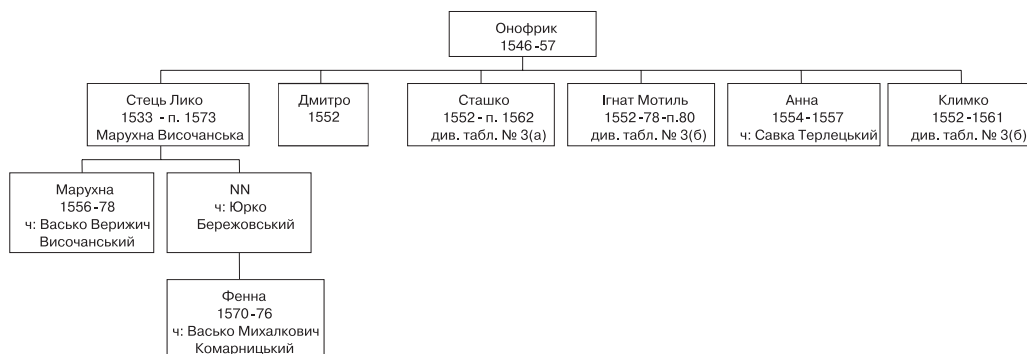
- ⁶¹ Там само. – Спр. 28. – С.589-591.
- ⁶² Там само. – Спр.29. – С.753-754.
- ⁶³ Там само. – Ф.13. – Оп.1. – Спр.295. – С.1449.
- ⁶⁴ Там само. – Спр.297. – С.148.
- ⁶⁵ Зокрема, наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. дві сім'ї Комарницьких Дубцьовичів проживали в с. Гусному Верхньому (ЦДІАУЛ. – Ф. 201. – Оп. 4а. – С.пр.1443).
- ⁶⁶ Там само. – Спр. 304. – С.719.
- ⁶⁷ Там само. – Спр.305. – С. 1410.
- ⁶⁸ Там само. – Спр. 291. – С.221-222, 141, спр. 293. – С.14-15.
- ⁶⁹ Там само. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.60. – С.1128-1130.
- ⁷⁰ Шуптар В.Д.Над річкою Завадкою. – Львів, 2001. – С.9. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Archiwum Zamojskich (AGAD AZ). – Nr. 2978. – S.184.
- ⁷¹ Шуптар В.Д.Над річкою Завадкою. – Львів, 2001. – С.8.
- ⁷² Грушевський М. Сторінка з історії українсько-руського сільського духовенства (по самбірським актам XVI ст.) // Записки Наукового Товариства імени Шевченка / Під ред. М. Грушевського. – Львів, 1900. – Т.34. – № LVII. Грушевський М. Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України // Записки НТШ. – Львів, 1906. – Т.69, кн.1. – № СХХІ.
- ⁷³ ЦДІАУЛ. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр. 313. – С. 1228-1229. НБ ЛНУ. ВРР та СК. – Спр. 517/III. – Арк. 34, 51зв., 96б 118 зв., 512, 609, 807, 863-863 зв., спр. 518/III. – Арк. 159, 374 зв., 372б 373 зв. – 374.
- ⁷⁴ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów, 1909. – Т. XX. Lauda sejmikowie. Т. 1: Laufa wiszeńskie 1572-1648 r. – S.9.
- ⁷⁵ ЦДІАУЛ. – Ф.13. – Оп.1. – Спр.31. – С.1090-1091, 1284.
- ⁷⁶ Boniecki A. Herbarz polski. – Warszawa, 1910. – Т.Х. – S.
- ⁷⁷ ЦДІАУЛ. – Ф.13. – Оп.1. – Спр.17. – С. 538, спр.22. – С.792-793, спр. 24. – С.292-293, 869.870, спр.25. – С.311 і т.д.
- ⁷⁸ ЦДІАУЛ. – Ф.13. – Оп.1. – Спр. 288. – С.334, спр.295. – С.540-541.
- ⁷⁹ Там само. – Спр. 295. – С. 904-905. НБ ЛНУ. ВРР та СК. – Спр. 517/III. – Арк. 604 зв.-605.
- ⁸⁰ Там само. – Арк. 868-868 зв.
- ⁸¹ AGAD AZ. – Nr 2978. – S.162, 192, 194.
- ⁸² ЦДІАУЛ. – Ф.13. – Оп.1. – Спр. 436. – С.1856.
- ⁸³ Там само. – Спр. 304. – С.509-510, 716, 1410-1411.
- ⁸⁴ Там само. – Спр. 307. – С. 961-962, спр. 310. – С. 366-367.
- ⁸⁵ Там само. – Спр. 309. – С. 940-941.
- ⁸⁶ Наприклад, в 1597 р. Андрій Комарницький Черлений отримав частки в цих селах від Миколая Височанського Янковича та Матківських Леськовичів, одночасно тримаючи в заставі частки синів Йоана Височанського Янковича (ЦДІАЛ. – Ф. 14. – Оп. 1 – Спр. 62. – С. 785-786, 1153-1154).
- ⁸⁷ НБ ЛНУ. ВРР та СК. – Спр. 517/III. – Арк. 24-24 зв., 505, 523-523 зв., 524 зв.-525, 666-666 зв., 695-696, 701-701 зв., 701 зв., 702; 704 зв.
- ⁸⁸ ЦДІАЛ. – Ф. 14. – Оп.1 – Спр. 69. – С. 345-346.
- ⁸⁹ Там само. – Ф.13. – Оп.1. – Спр. 435. – С.571-577.
- ⁹⁰ Marcinek R., Słusarek K. Materiały do genealogii szlachty galicyjskiej. – Kraków, 1996. – Nr. 1695-1700.
- ⁹¹ ЦДІАУЛ. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 17. – С. 413-415, 538, ф.14. – Оп. 1. – Спр. 262. – С. 543-544.

Генеалогічна таблиця № 2
Комарницькі Дмитровичі

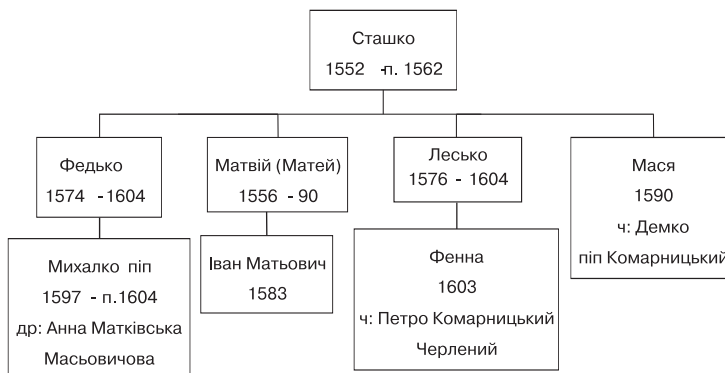
Генеалогічна таблиця №1.
Комарницькі

Генеалогічна таблиця № 3
Комарницькі Онофриковичі

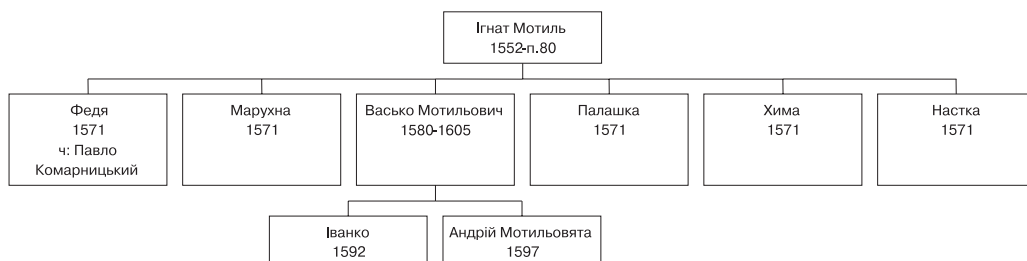

Генеалогічна таблиця № 3
Комарницькі Онофриковичі

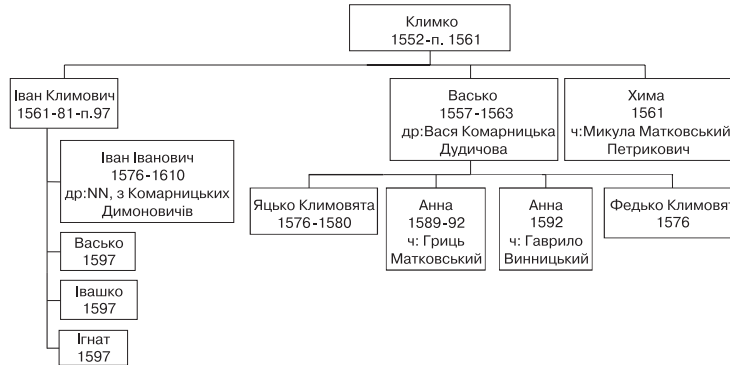
а) Шашковичі

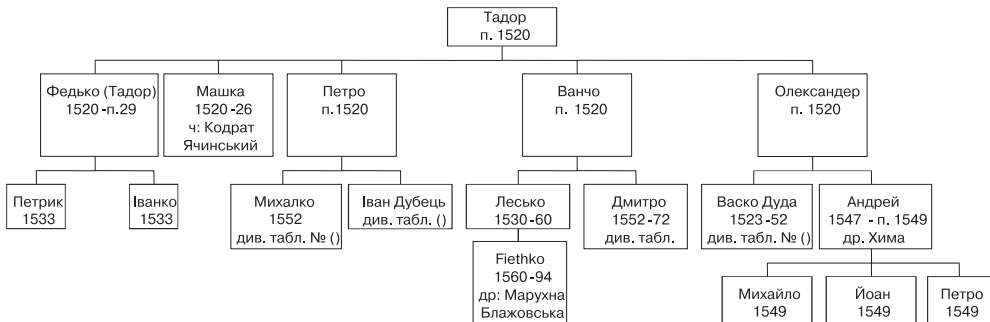
Генеалогічна таблиця № 3
Комарницькі Онофриковичі
б) Мотильовичі

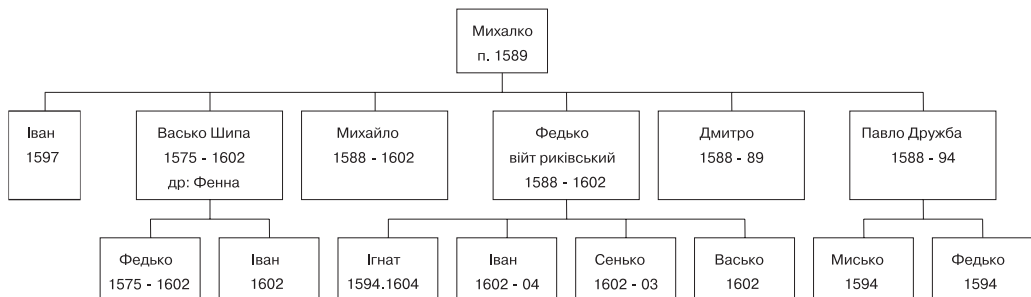
Генеалогічна таблиця № 3
 Комарницькі Онофривичі
 в) Климковичі (Климовчаки)

Таблиця № 4
 Комарницькі Тадоровичі

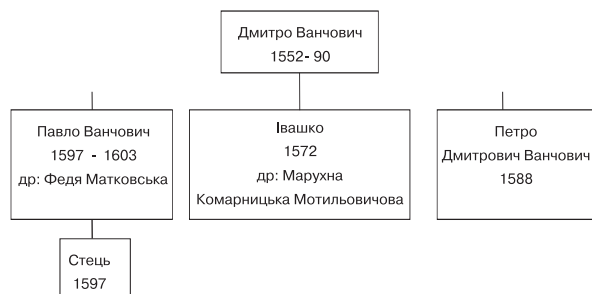
Генеалогічна таблиця № 4
 Комарницькі Тадоровичі
 а) Михалковичі

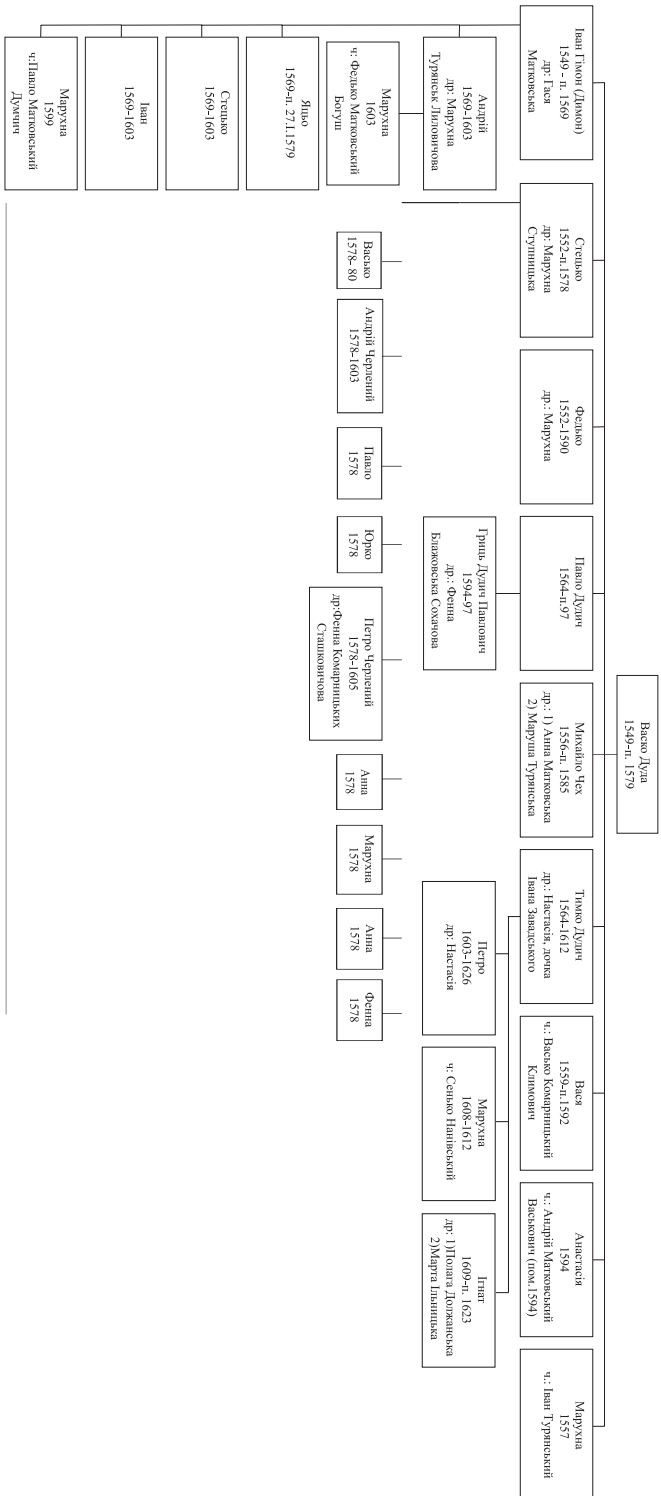
Генеалогічна таблиця № 4
Комарницькі Тадоровичі
б) Дубцьовичі

Генеалогічна таблиця № 4
Комарницькі Тадоровичі
в) Ванчовичі

Генеалогічна таблиця № 4
Комарницькі Талочовичі
р) Дугичі

⁹² Там само. – Спр. 277. – С. 30.

⁹³ Там само. – спр. 38. – С. 965-966, ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 306. – С. 1303.

⁹⁴ Там само. – Спр. 312. – С. 1140.

⁹⁵ Там само. – Спр. 313. – С.201-202.

Ігор Смуток.

Рід Комарницьких наприкінці XV – на початку XVII ст.: спроба генеалогічної реконструкції.

У статті здійснено реконструкцію роду Комарницьких від перших згадок до початку XVII ст. З'ясовано спірні питання родинних зв'язків між окремими членами родини. Відтворено окремі відгалуження. До статті додаються генеалогічні схеми роду Комарницьких.

Ihor Smutok.

The kin of the Komarnyts'kyis in the End 15th – start the 17th c: an attempt of genealogic reconstruction.

The article suggests the reconstruction of the Komarnyts'kyis' kin since its first mentions till the 17th c. Among several members of the kin the family relationship moot points are clarified, as well as some separate Komarnyts'kyis' family tree branches are restored. In the article are enclosed the Komarnyts'kyis' genealogy schemes.

**ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ
ЛЮБЛІНСЬКОЇ УНІЇ 1569 р.
У ПРАЦЯХ КРАКІВСЬКИХ ІСТОРИКІВ ЗЛАМУ ХІХ–ХХ ст.**

Проблематикою Люблінської унії та польсько-литовсько-руського співіснування на зламі ХІХ–ХХ ст. займалися дослідники, що розгорнули свою наукову діяльність як на території Королівства Польського, так і в Галичині. У цей період на вказаних теренах активно розвинулися дослідження історії східних земель Речі Посполитої та польсько-литовської унії. У їх проведенні помітну роль відіграло краківське історичне середовище, яке вплинуло не лише на подальший розвиток польської історіографії (запровадивши критичний підхід до аналізу на всіх стадіях історичного дослідження), але, перш за все, впродовж років формувало політичну свідомість польського суспільства¹. Прагнення здобуття автономії Галичини та перетворення її на центр об'єднаних земель давньої Речі Посполитої спонукало краківських істориків досліджувати проблематику унії та польсько-українського співіснування. До певної міри, вивченням Люблінської унії займалися дослідники старшого покоління, представники т. зв. "краківської історичної школи" – напрямку, що з кінця 60-х рр. ХІХ ст. був провідним у польській історіографії і утримував ці позиції до початку ХХ ст. Проте період ХІV–ХVІ ст. викликав особливе зацікавлення у молодих істориків, прихильників ідеї відновлення багатонаціональної Речі Посполитої в кордонах 1772 р.

Незважаючи на наявність обширної історичної літератури, присвяченої краківським історикам ХІХ – початку ХХ ст., їхнім дослідженням Люблінської унії та польсько-литовсько-руського співіснування приділено лише епізоди у працях польських історіографів. Серед них насамперед необхідно відзначити монографію А.Стемпніка², у якій автор на тлі висвітлення загальної історії України польськими вченими приділив також увагу проблематиці Люблінської унії та її аналізу краківськими істориками. Ще одним знаним дослідником історіографії польсько-українських взаємин ХVІ ст. є Є.Матерніцький³. У своїх працях він окреслив загальні погляди представників краківського історичного середовища на наслідки Люблінської унії для польських, литовських та українських земель, а також подав характеристику здобутків окремих істориків (М.Бобжинського, В.Собеського) у цій проблематиці. Значне місце висвітленню поглядів краківських дослідників на зазначені питання у своїх історіографічних роботах приділив М.Серейський⁴.

Мета даної розвідки – показати сприйняття і оцінку передумов та наслідків Люблінської унії для подальшого розвитку Речі Посполитої представниками краківського історичного середовища, простежити еволюцію їх поглядів на польсько-литовсько-руське співіснування в одній державі залежно від їх історіографічних та політичних переконань.

Основним джерелом для написання статті послужили опубліковані праці визначних краківських істориків кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. у польській історіографії характеризувався подальшим загостренням історичних та історично-політичних дискусій, пов'язаних із польсько-

литовською унією та експансією Речі Посполитої на південно-східні землі. Активну участь у цих дискусіях брали не лише польські, російські та литовські, а й українські вчені. Останні, виступаючи з національних переконань, відкидали польське бачення наслідків Люблінської унії та співіснування трьох народів у кордонах Речі Посполитої. Негативне висвітлення історії східних земель Королівства Польського й Великого Князівства Литовського та акцентування на утисках українського й литовського населення польською державою помітне в науковій творчості таких українських істориків, як Олександр Барвінський (1847-1926), Ісидор Шараневич (1829-1902), Михайло Грушевський (1866-1934) та інших. Упродовж віків, незважаючи на еволюцію поглядів українських істориків щодо наслідків Люблінської унії для українських, польських та литовських земель, їхнє бачення даної проблематики залишалося в основних рисах незмінним.

Сучасні українські дослідники в працях з даної проблематики, подібно до істориків ХІХ ст., у більшості своїй дотримуються думки про економічну експансію польських феодалів на українські землі та про відсутність у кордонах Речі Посполитої умов для рівноправного співіснування народів, культур та релігій⁵. Однак, об'єктивно оцінюючи безпосередні наслідки Люблінської унії, історики кінця ХХ – початку ХХІ ст. позитивом вважають злиття більшості регіонів тогочасної Русі (Галичини, Поділля, Холмщини, Волині й Наддніпрянщини) в єдиний політичний організм у складі однієї, хоча й ворожої українцям держави⁶. На їхню думку, такі умови сприяли розвитку загальноукраїнських процесів. На відміну від них, українські історики зламу ХІХ–ХХ ст., як і їх польські колеги, перебуваючи під впливом тогочасних політичних обставин, не могли об'єктивно оцінювати польсько-литовсько-руське співіснування. Саме тому висвітлення Люблінської унії у працях як польських, так і українських істориків представлено переважно зі значним нашаруванням націоналістичних поглядів.

На зламі ХІХ–ХХ ст. серед краківських істориків дослідженнями Люблінської унії та південно-східних земель Королівства Польського займалися представники старшого покоління – Ю.Шуйський та молодшого – М.Бобжинський, В.Собеський, С.Кутшеба, О.Галецький. Наприкінці ХІХ ст. ці історики дедалі частіше відходили від ствердження переломного значення унії для подальшого розвитку польського, литовського й українського народів. Еволюція їх поглядів найяскравіше простежується у тих працях, де вони оцінювали Люблінську унію з політичної (державницької) та цивілізаційної (поширення польської культури та католицизму на Схід) точки зору. Проте не можна стверджувати одностайності цих поглядів. Саме в працях краківських істориків знаходимо найбільше розбіжностей у висвітленні унії та її впливу на подальший розвиток польських земель. Така розбіжність у поглядах проявлялася у певній ідеалізації цієї події у роботах О.Галецького та С.Кутшеби і водночас критичному (з погляду державних інтересів) та звеличувальному (з точки зору цивілізаційного доробку суспільства) ставленні до неї Ю.Шуйського, та найкритичнішому висвітленні Люблінської унії у ранніх працях Міхала Бобжинського⁷.

У кінці 60-х рр. ХІХ ст. Ю.Шуйський, розглядаючи політичне значення унії і виступаючи на той час з позицій, наближених до романтичних, уважав, що укладення унії позитивно вплинуло на розвиток польської держави та продовжило її існування на два століття. Однак з часом, під впливом політичних та суспільних умов краю (Галичини), а також внаслідок належності дослідника до грона представників краківського політичного консерватизму⁸, його погляди еволюціонували. Після доопрацювання "теорії простору"⁹ в його судженнях яскраво виявився дуалістичний підхід¹⁰ в оцінці

польсько-литовської унії. Цей дуалізм в оцінюванні історичного процесу надав йому можливість з політичного та цивілізаційного (внутрішнього стану суспільства та його цивілізаційного доробку) підходів дослідити історичне значення Люблінської унії. Розглядаючи її у площині політичного життя (з погляду державних інтересів), простежуючи вплив на польську державність, Ю.Шуйський вбачав у ній одне з джерел слабкості та політичного краху Речі Посполитої у XVIII ст.¹¹ У праці „Історія Польщі” основною перешкодою на шляху до створення сильної та однорідної польської держави вчений вважав запровадження унії федеративної форми співіснування Корони, Литви та Русі, а також збереження окремішності Київського воєводства у складі Речі Посполитої через надання йому прав на використання руської мови в судочинстві¹². На його думку, опанування розлогих неоднорідних руських та литовських територій перевищувало можливості тогочасної Речі Посполитої, котра безуспішно намагалася їх полонізувати і не могла повною мірою протистояти тогочасній політичній ситуації (воєнним сутичкам з Московією, Туреччиною, Швецією). Критикуючи умови унії з точки зору держави та її інтересів, Ю.Шуйський лише з “цивілізаційного” погляду (поширення польської культури, католицизму та західної цивілізації на литовські й руські землі) визнавав її позитивні наслідки. Як у праці “З поїздки до Львова” (що була написана під впливом романтичних ідей), так і в пізніших роботах він підкреслював, що русини (українці) повинні визнати велику заслугу поляків у “вириванні” Червоної Русі з лона занепаду й безладдя, у поширенні цивілізації на широкі простори до Дніпра шляхом насаджування католицизму та польської колонізації на руських та литовських землях. Учений наголошував на визначній ролі польського суспільства в започаткуванні “добровільної, а значить добродійної, церковної та політичної унії”¹³. У праці “Історія Польщі” Ю.Шуйський, поряд з цивілізаційними заслугами польської держави на південно-східних землях, підкреслював позитивне значення унії для господарського розвитку цих теренів, наголошуючи, що Підляшшя, Волинь та Київщина, приєднавшись до польської держави, звільнилися від литовських феодалних повинностей¹⁴.

Такий дуалістичний підхід (з політичного та цивілізаційного поглядів) у навітленні Ю.Шуйським Люблінської унії мав виконувати істотні суспільні функції: поперше, навчити політичного мислення в умовах неволі; по-друге – зміцнювати національний дух польського суспільства¹⁵.

Більш цілісний та критичний підхід до навітлення основних питань Люблінської унії простежується у працях Міхала Бобжинського. Відображення унії у працях історика впродовж років залишалося у тісному зв’язку з його загальною візією історії Польщі. Еволюцію бачення маємо у відмінному трактуванні автором наслідків Люблінської унії для польської держави в першому виданні його “Історії Польщі в нарисах” (1879) та у двох наступних перевиданнях цієї праці (1880 і 1887-1888)¹⁶. У своїх поглядах дослідник виступав прихильником сильної влади та об’єднаної держави. Саме тому у його роботах домінували оцінки, зроблені з точки зору держави та її інтересів, а цивілізаційний доробок залишався на другому плані. У “Історії Польщі в нарисах”, переймаючи основні елементи т.зв. “теорії простору” Ю.Шуйського, автор уміло пов’язав її з “теорією боротьби за існування”¹⁷ та з “теорією відсутності характерів”¹⁸. Розглядаючи Люблінську унію крізь призму “теорії відсутності характерів”, М.Бобжинський наголошував, що брак політичних здібностей та нерішучість короля Сигізмунда Августа (1529 - 1572) стали основною причиною занедбання всіх економічних перспектив та можливостей політичного зміцнення польської держави (шляхом

розбудови сильної монархічної влади та ліквідації можновладної анархії), відкритих унією внаслідок приєднання нових територій. Шляхта, магнати та католицький костюл також не спромоглися висунути з-поміж себе особистості, котра б уміло використала нові умови для добра Речі Посполитої¹⁹.

Такі погляди дослідника впливали на загальну оцінку наслідків Люблінської унії. У першому виданні своєї праці автор підкреслював, що підписання унії, незважаючи на тогочасну необхідність її запровадження (через загрозу з боку Тевтонського ордену), стало основною помилкою у подальшому розвитку Речі Посполитої²⁰. М.Бобжинський наголошував, що польський народ не для того впродовж двох століть поширював свою культуру, католицизм та західну цивілізацію на східні терени Королівства, аби там витворився (внаслідок укладення Люблінської унії) осередок “можновладної анархії”. Зв’язки, що поєднували дві держави, на думку історика, ховалися в глибині польсько-литовсько-руських взаємин, тому черговий привілей їх ані послаблював, ані зміцнював. Отже, на той час краще було б обійтися без привілею, аніж задекларувати створення двоєдиної держави – передумову тривалої та неминучої анархії. Основну причину розвитку анархії він убачав у запровадженні двоїстості уряду (Королівства Польського та Великого Князівства Литовського) в одній державі – Речі Посполитій. Він вказував, що без унії поляки не могли б проіснувати, однак вона їх внутрішньо виснажила.

На противагу Ю.Шуйському, у своїй праці краківський історик не наголошував на позитивних рисах “цивілізаційної місії Польщі на Сході”, а зазначав її негативи. Він дійшов висновку, що зв’язок Королівства Польського з Великим Князівством Литовським, процес цивілізації й колонізації литовських та руських теренів поглинув найжиттєвіші сили Корони, втягнув у конфлікти на Сході (з Московською державою та Туреччиною) й сприяв децентралізації польської держави. У цих поглядах простежується переплетення його теорій “відсутності характерів” та “браку боротьби за існування” з основними засадами “теорії простору” Ю.Шуйського²¹.

Витворена М.Бобжинським теорія, за твердженнями польського історіографа Є.Матерніцького, полягала в таких тезах: “нестаток сильного уряду виник з відсутності внутрішньої боротьби, брак цієї боротьби був наслідком відсутності “характерів” і наявності певних недоліків польського національного характеру. У свою чергу, останнє спричинило відсутність “гострої боротьби за існування”, що було наслідком розпорошення польських сил на великих теренах, приєднаних до Корони відповідно до умов унії”²². З часом, унаслідок еволюції, спричиненої зміною політичних умов (посиленням українського питання в Галичині та розвитком федеративних концепцій), погляди Міхала Бобжинського на наслідки унії ставали менш категоричними, а логічність викладу основних пунктів його теорії втратилася²³. З кожним наступним виданням дослідник дедалі частіше акцентував на цивілізаційній місії польської держави на Сході та підкреслював зміцнення політичної та економічної потужності Речі Посполитої внаслідок укладення Люблінської унії. У другому, а пізніше й у третьому виданнях своєї праці М.Бобжинський уже не писав, що унія “внутрішньо виснажила” поляків, а замінив висловом, що вона їх “внутрішньо виснажувала”²⁴. Ще далі, в напрямку зменшення критики, автор просунувся у третьому виданні своєї праці²⁵. Тут історик доводив, що тісніша унія була корисною передусім для Литви, а не для Польщі. Він підкреслював, що литовські й руські землі до польської держави наближала насамперед економічна необхідність, бо лише з допомогою польської держави ці народи могли повернути підґрунтя свого матеріального розвитку: на півночі гирло Двіни,

а на півдні – гирло Дніпра й Дністра²⁶. Цивілізаційна потреба також наблизила ці терени до Польщі, бо лише так вони могли перейняти здобутки західної цивілізації. Прагнення громадянської свободи та політичних прав, на думку автора, підштовхувало руський й литовський народи до тіснішої унії з польською державою. У третьому виданні праці М.Бобжинський, на відміну від попередніх трактувань, акцентував увагу на цивілізаційних заслугах Королівства Польського на Сході та на відсутності підтримки з боку сильної монархічної влади, наголошуючи, що унія вже не була “основною помилкою”, а “лише містила в собі певні помилкові елементи”.

У такий спосіб автор послабив причинковий зв'язок між унією та падінням Речі Посполитої. У 90-х рр. ХІХ ст., внаслідок еволюції поглядів, вихідним пунктом в оцінці історичного процесу для М.Бобжинського була вже не унія, а відсутність сильної урядової влади²⁷. На думку польського історика Є.Матерніцького, на еволюцію поглядів М.Бобжинського вплинули два основні чинники. З одного боку, це було зростання українського сепаратистського руху, який рішуче відкидав польські “цивілізаційні заслуги” на Сході, у відповідь на що польська сторона дедалі активніше акцентувала увагу на цих “заслугах”. З другого боку, на еволюцію його та всієї краківської школи поглядів, безперечно, вплинув факт критики “ягеллонської ідеї” лівим напрямком польської історіографії (на теренах Галичини таку критику розпочав Болеслав Вислоух)²⁸. Ці чинники мали неабияке значення для подальшого висвітлення польської історії, їх вплив спостерігаємо в працях молодих представників краківського історичного середовища.

Краківські історики кінця ХІХ – початку ХХ ст. хоча й намагалися уникнути висвітлення історичного процесу з націоналістичного погляду, проте часто презентували пропольське, нерідко однобічне, бачення Люблінської унії та польсько-литовсько-руських взаємин²⁹. Прикладом цього стали роботи краківського історика Станіслава Кутшеби. У праці “Унія Польщі з Литвою” автор зазначав, що державно-правові відносини, які з 1401 р. поєднували дві держави – Польщу й Литву, були лише частково видозмінені Люблінською унією 1569 р. Частина Великого Князівства – не литовські, лише руські терени – за умовами унії прилучалися до польської держави, як її складова частина. Краківський історик наголошував, що унію було запроваджено на засадах повної рівноправності обох держав, а її постанови не виходили за рамки умов, прийнятих раніше Литвою на Варшавському сеймі 1563 р.³⁰ На його думку, це приєднання не порушувало прав і свобод, а навпаки – гарантувало всілякі станові привілеї. С.Кутшеба зазначав, що Великому Князівству залишено окрему литовську адміністрацію, окремі фінанси та військо. Литовська шляхта отримала можливість користуватися демократичнішим польським урядовим парламентаризмом; умови існування селянства та міщанства також жодною мірою не погіршилися³¹. Звеличуючи Люблінську унію, історик наголошував й на свободі, яку отримало грецьке віровизнання, та на зрівнянні його в правах з греко-католицькою церквою. Дослідник акцентував увагу й на позитивному ставленні польського суспільства до руської мови, наголошуючи, що для новоприєднаних територій гарантувалося використання руської мови як у королівській канцелярії, так і в судочинстві. На відміну від Ю.Шуйського, С.Кутшеба не вбачав у збереженні руської мови та запровадженні федеративної форми правління передумов краху Речі Посполитої, наголошуючи на добровільному об'єднанні Великого Князівства Литовського з Королівством Польським та приєднанні руських земель. Виступаючи з пропольських позицій, він заявляв про відсутність на руських теренах будь-якого опору під час прилучення до Польщі, при цьому, однак, зазначаючи,

що лише частина можновладства, котра боялася зміни свого становища на користь шляхти, виступала з певною критикою умов унії³².

Поряд з наведенням позитивних наслідків унії, автор вказував і на певні негативи. На його думку, укладена в 1569 р. унія, на жаль, отримала незначну сферу діяльності, запровадивши лише об'єднаний вільний сейм. Відсутність спільних державних органів влади в майбутньому перекреслила можливість тривалого співіснування польсько-литовсько-руських теренів в кордонах Речі Посполитої. Такими поглядами історик різнився від апологетів Люблінської унії, до яких належав інший краківський історик, прихильник “оптимістичної” візії історії Польщі – Оскар Галецький.

На переломі століть польська історіографія, міцно пов'язана з національним життям, гостро реагувала на всі питання, що стосувалися тогочасних і майбутніх перспектив розвитку польської держави. У кінці XIX – на початку XX ст. польські історики, відійшовши від наукової праці і поринувши у вир суспільно-політичного життя, своєю діяльністю спричинили відродження польських самостійницьких прагнень. З вибухом Першої світової війни історія перетворилася на знаряддя пропаганди польського питання, а також стала предметом політичних дискусій між опозиційними угрупованнями. У всіх цих полеміках, суперечках, дискусіях неодноразово зверталась увага на польсько-литовсько-руське співіснування³³.

Прихильниками Люблінської унії та поширення польських кордонів на Схід були перш за все ті історики, ідеалам котрих відповідала “історична Польща” в кордонах 1772 р. Представником цього грона був Оскар Галецький. Досліджуючи історію унії, її генезу він виводив від вікового (починаючи з Кревської унії 1385 р.) польсько-литовського співіснування. Насвітлюючи найважливішу в розвитку унії проблематику – її генезу, автор намагався показати головні чинники польсько-литовського існування на прикладі його основних сфер – устрою й культури³⁴. Вчений дійшов висновку, що, внаслідок ряду привілеїв³⁵ та перейняття Великим Князівством Литовським існуючих взірців польських інституцій та способів управління, в литовській державі витворилися не лише аналогічні з польськими обмеження великокнязівської влади, дедалі подібніший до польського шляхетський стан, парламентаризм і т.ін., а й ідентичні політичні поняття, що, проникаючи в шляхетську верству, вимагали ґрунтовних, за польським зразком реформ внутрішніх відносин. Така реформа, проведена напередодні укладення Люблінської унії, на думку автора, й наблизила Корону та Литву до укладення політичного союзу³⁶. Розглядаючи взаємне польсько-литовське існування крізь призму культури, історик зазначав, що, завдяки християнізації Короною литовських теренів, тут виник не лише найглибший чинник ідейної польсько-литовської спільності, але й запроєктована ще Казимиром Великим єдина церковна організація. Навіть через освіту, на думку автора, Литва все більше переймала споріднену з польською західну латинську культуру. Галецький уважав, що стан речей, який витворився в сфері культури в тогочасному польському й литовському суспільствах, також вимагав їхнього політичного об'єднання, яке згодом і було реалізоване в умовах Люблінської унії. Дослідник, підкріплюючи свої твердження петицією, поданою на Вітебському сеймі (1562) литовською шляхтою, зазначав, що провідна ініціатива в укладенні польсько-литовського політичного союзу безперечно належала Литві. Основні позитивні економічні та політичні наслідки унії, на його думку, також випали на долю Литви.

У дослідженнях проблематики Люблінської унії О.Галецький рішуче заперечував правдивість негативних висловлювань литовських істориків з приводу насильницького

об'єднання Великого Князівства Литовського з Кораною. Основним аргументом він уважав майже повну відсутність у тогочасному литовському суспільстві спротиву укладенню унії. Головне звинувачення литовських істориків, і, на думку автора, найсправедливіше, полягало у відокремленні від Литви руських воєводств: Волині, Підляшшя, Київщини. Проте його основною причиною він уважав природній історичний розвиток. До того ж, як стверджував дослідник, ці спільні терени самі виявили ініціативу включення їх до складу Корони.

Розглядаючи проблематику відокремлення руських земель від Великого Князівства Литовського, основну причину цього явища він вбачав у тогочасній спільній для литовського й руського народів потребі оборони перед татарськими нападами та у вікових прагненнях волинської землі до об'єднання з Галицькою Руссю, від якої її відділяв штучний політичний кордон. Говорячи про збереження мовно-правової автономії приєднаних до польської держави земель, автор відкидав думку про можливість виокремлення, поряд з Польщею й Литвою, “Великого Руського Князівства”, як це було зроблено в Гадячі (1658 р.). Аргументуючи це недостатньою розвиненістю, на той час, у русинів (українців) національних почуттів³⁷, О.Галецький зазначав, що таке, як він його називав, “антидержавницьке гасло”, висунули в XVII ст. козаки, котрі слабо розуміли інтереси Речі Посполитої³⁸.

Багато уваги у своїх працях, автор присвятив позитивному значенню Люблінської унії для польського, литовського й руського народів. На його думку, в унії були досягнуті усі двовікові прагнення польського й литовського народів. Він рішуче заперечував висунуте краківськими істориками – Ю.Шуйським, С.Кутшебою та іншими – твердження, що збереження окремих урядів на теренах Литви в майбутньому могло послабити єдність держави, при цьому наголошуючи, що литовська держава ніколи б не погодилася на інкорпорацію її земель до складу Корони. Виступаючи апологетом унії, основним її значенням для Речі Посполитої автор вважав посилення внутрішньої та зовнішньої єдності держави³⁹.

Відмінну позицію з даної проблематики займали історики, політично або ідейно пов'язані з “народовою демократією”⁴⁰. У своїх працях ці дослідники основний наголос робили на західних теренах Речі Посполитої і, в своїй більшості, найчастіше ними й займалися. Краківський історик Вацлав Собеський, досліджуючи Люблінську унію, критикував політику польської держави щодо Гданська. Прихильник теорії “цивілізаційної місії Польщі на Схід” він, водночас, підкреслював важливе політичне та економічне значення західних земель для розвитку Королівства. Цей історик наголошував, що польському суспільству, яке, як правило, все-таки усвідомлювало важливість Гданська для Речі Посполитої, не вистачило волі й енергії для опанування західних теренів. Таку ситуацію він пояснював надмірним залученням польської держави у східну політику, зазначаючи, що від часу укладення унії Річ Посполита все більше дбала про оборону східних й південних кордонів. Водночас, на думку В.Собеського, основна умова існування польської держави залежала від гирла Вісли, а не Двіни й Волги.

Вацлав Собеський стверджував, що Люблінська унія спричинила негативну для подальшого розвитку Корони зміну вектора її зовнішньої та внутрішньої політики⁴¹. У праці “Історія Польщі” дослідник писав, що до 1569 р. головним ворогом польської держави вважалися німці, литовської – московська держава, проте від часу укладення Люблінської унії з пруськими й литовськими землями об'єднана Річ Посполита змушена була боротися на два фронти. Така ситуація спричинила зміну в уявленнях правителів тогочасної Речі Посполитої, які головним ворогом корінної Польщі перестали

вважати німців і дедалі більше дбали про інтереси східних та південних теренів. Поряд із негативною зміною зовнішньої політики, автор також звернув увагу на внутрішні негаразди, які спіткали Річ Посполиту після укладення Люблінської унії. Він наголосив, що після 1569 р. литовська аристократія все більше почала руйнувати польську демократію, і дедалі більший вплив на долю Речі Посполитої здобували литовські й українські магнати⁴².

Однак після зміни політичного ладу в Московській державі внаслідок падіння царизму погляди прихильників ендеків еволюціонували. У своїх подальших дослідженнях вони зосередили увагу на східних теренах давньої Речі Посполитої.

Розглянувши висвітлення Люблінської унії у працях як представників “краківської історичної школи” (репрезентованої політиками краківського консерватизму Ю.Шуйським та М.Бобжинським), так і їх молодших колег (В.Собеського, С.Кутжеби та О.Галецького), доходимо висновку, що дана проблематика викликала зацікавлення у дослідників різних поколінь та різних політичних переконань. Спостерігалася певна розбіжність у їх поглядах, спричинена відмінними політичними уподобаннями та належністю до різних історіографічних напрямків – позитивістського чи неоромантичного. Характерним прикладом стала відмінність у висвітленні Люблінської унії в працях Ю.Шуйського та С.Кутшеби. Перший у запровадженні унії федеративної форми правління вбачав головну причину краху Речі Посполитої у XVIII ст. На відміну від нього, С.Кутшеба заперечував виведення передумов занепаду польської держави від встановлення федеративної держави та збереження руської мови. Натомість, власне відсутність спільних державних органів влади, на його думку, спричинила нетривале співіснування трьох народів у кордонах Речі Посполитої. У відсутності сильної монархічної влади основну причину краху Речі Посполитої вбачав і М.Бобжинський. Однак, на відміну від С.Кутшеби, цей історик критично оцінював наслідки Люблінської унії. Протилежні позиції, які полягали у певному звеличванні унії, займав О.Галецький.

Таке пожвавлення досліджень щодо наслідків Люблінської унії в краківському історичному середовищі було спричинене, з одного боку, відродженням національної свідомості українців та литовців у XIX ст., а з другого, – критичними висловлюваннями проти польсько-литовської унії в працях представників офіційної російської історіографії.

¹ Вбачаючи в Галичині територію відродження польської нації та державності, краківські консерватори в своїх планах передбачали здобуття, шляхом поступок та угоди з тогочасному австрійському уряду, повної територіальної автономії провінції та перетворення її на центр, навколо якого в майбутньому мали об'єднатися всі інші землі колишньої Речі Посполитої. Таку політику вони вдало пропагували серед широких мас польського населення.

² Stepnik A. Ukraina i stosunki Polsko-Ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczystych okresu porozbiorowego 1795-1918. – Lublin, 1998. № 4. – S.17-29; tenże: Michał Bobrzyński wobec tzw. idei jagiellońskiej // Przegląd Humanistyczny. – 1977. – R.21. – № 12. – S.131-142; tenże: Wacława Sobieskiego synteza dziejów Polski // Przegląd Humanistyczny – 1993. – R.37. – №. 5. – S.71-89.

⁴ Serejski M. Naród a państwo w polskiej myśli historycznej. – Warszawa, 1977.

⁵ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – С. 122.

⁶ Детальніше про це див.: Історія України / Під ред. Ю.Зайцева. – С. 91.

⁷ Maternicki J. Michał Bobrzyński wobec tzw. idei jagiellońskiej ... – S. 132.

⁸ Найраніше ідейні засади польського політичного консерватизму були опрацьовані в Галичині, де консерватори (до яких належали Ю.Шуйський та М.Бобжинський), дійшовши згоди з Австро-Угорською монархією, отримали в свої руки важелі управління багатонаціональним краєм. Політичний консерватизм найбільше вплинув на погляди й переконання власне краківських істориків. Цей вплив проявився у звинуваченні істориками самих поляків у поділах Польщі, виводячи причини занепаду з браку суспільної дисципліни, відсутності сильної централізованої влади та “інстинкту управління”. Краківські консерватори пропонували відмовитися від романтично-повстанських виступів, оцінювати ситуацію “зимним розумом”, шукати засобів збереження нації шляхом угоди з Габсбургами. Такі погляди та переконання вплинули на подальший розвиток польської історичної науки зламу XIX – XX ст.

⁹ Ю.Шуйський основну суть “теорії простору” перейняв від російської офіційної історіографії. Згідно з нею, Річ Посполита, пересуваючи свої кордони як на литовські, так і на західні руські (українські) землі та докладаючи зусиль до їх економічного та культурного розвитку, занедбала свої інтереси на Заході і в Польському Королівстві, що призвело до сповільнення її внутрішнього розвитку. У пізніших століттях таке розширення кордонів польської держави спричинило розпорощення національних сил, появу релігійної неоднорідності, а також виникнення внутрішніх сепаратистських рухів (українського й литовського) та розвиток анархії.

¹⁰ У своїх працях Ю.Шуйський польську історію поділяв на два самостійні напрямки: політичну історію та історію цивілізації. Для першого провідне значення мала проблема влади, держави, а для другого – прогрес у сфері внутрішнього життя народу, його цивілізаційного доробку. Оцінки історичного процесу, зроблені з позиції держави та з позиції цивілізації, в його працях виступали як слабо пов’язані між собою критерії, що існували незалежно одне від одного.

¹¹ Maternicki J. Michał Bobrzyński wobec tzw. idei jagiellońskiej ... – S.133.

¹² Szujski J. Historii polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście. – Warszawa, 1880. – S.191.

¹³ Szujski J. Z wycieczki do Lwowa. Listów pięć. – Kraków, 1866. – S.8.

¹⁴ Szujski J. Historii polskiej ... – S.191.

¹⁵ Stępnik A. Ukraina i stosunki Polsko-Ukraińskie w syntezach i podręcznikach... – S.176.

¹⁶ Maternicki J. Michał Bobrzyński wobec tzw. idei jagiellońskiej ... – S.139.

¹⁷ На думку М.Бобжинського, відсутність кривавих замахів та народних повстань була ознакою “браку життя” та “внутрішнього застою” в Речі Посполитій.

¹⁸ Автор в основу “теорії відсутності характерів” поклав твердження про брак сильних переконань, недостатню амбітність та волю правлячої еліти Речі Посполитої.

¹⁹ Stępnik A. Ukraina i stosunki Polsko-Ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczystych okresu porozbiorowego 1795-1918... – S.176.

²⁰ Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie. – Warszawa, 1879. – Wyd. I. – S.287.

²¹ Stępnik A. Ukraina i stosunki Polsko-Ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczystych okresu porozbiorowego 1795-1918... – S.176.

²² Maternicki J. Michał Bobrzyński wobec tzw. idei jagiellońskiej ... – S.137.

²³ Wierzbicki A. Wschód-Zachód w koncepcjach dziejów Polski. – Warszawa, 1984. – S.243.

²⁴ Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie. – Warszawa, 1890. – Wyd. III. – T.2. – S.350.

²⁵ Serejski M. Naród a państwo w polskiej myśli historycznej. – Warszawa, 1977. – S.197.

²⁶ Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie. – Warszawa, 1890. – Wyd. III. – T.2. – S.98.

²⁷ Ibid.– S.350.

²⁸ Maternicki J. Michał Bobrzyński wobec tzw. idei jagiellońskiej ... – S.141.

²⁹ Maternicki J. Kontrowersje wokół idei jagiellońskiej w historiografii polskiej przelomu XIX i XX wieku ... – S.19.

³⁰ Ibid. – S.655.

³¹ Kutrzeba S. Unia Polski z Litwą / Polska i Litwa w dziejowym stosunku. – Warszawa-Lublin-Jódź-Kraków, 1914. – S.654.

³² Ibid. – S. 655.

³³ Maternicki J. Kontrowersje wokół idei jagiellońskiej w historiografii polskiej przełomu XIX i XX wieku ... – S.22.

³⁴ Halecki O. Unia Lubelska. Wykład habilitacyjny wygłoszony na uniwersytecie Jagiellońskim 10 grudnia 1915 r. – Kraków, 1916. – S.10.

³⁵ На думку О.Галецького, ці привілеї не нав'язувалися Польщею Литві, а генетично розвивалися в литовських землях на тлі попередніх адміністративних відносин.

³⁶ Halecki O. Unia Lubelska. – S.11.

³⁷ Такі твердження польських істориків викликали певний спротив та дискусії серед представників народницького напрямку української історіографії.

³⁸ Halecki O. Unia Lubelska. – S.31.

³⁹ Halecki O. Unia Lubelska. – S. 33.

⁴⁰ Демократично-національна партія (ДНП) була створена в 1897 р. у Галичині. Від абревіатури партії її прихильників почали називати ендеками (НД – “народова демократія”). Програма ДНП передбачала здобуття незалежності і відбудову держави в кордонах давньої Речі Посполитої з поступовою асиміляцією непольських народів.

⁴¹ Maternicki J. Wacława Sobieskiego synteza dziejów Polski // Przegląd Humanistyczny. – 1993. – R.37. – а. 5. – S.83.

⁴² Sobieski W. Dzieje Polski. – Warszawa, 1923. – Т.1. Do roku 1696. – S.93-94.

Оксана Руда.

**Висвітлення проблематики Люблінської унії 1569 р.
у працях краківських істориків зламу XIX-XX ст.**

Стаття присвячена відображенню поглядів представників краківського історичного середовища на польсько-литовську унію та спільне польсько-литовсько-руське існування, а також на їх наслідки для Речі Посполитої. Висвітлення та оцінка історії Люблінської унії та експансії Речі Посполитої на південно-східні терени у працях польських істориків залежала від їх політичних поглядів та переконань, а також від належності до позитивістського чи неоромантичного напрямку в історіографії.

Oksana Ruda.

**Research of Lublin Union (1569) problems in the works of scientists of Kraków
historical surroundings at turning point of XIX – XX cent.**

The paper deals with the representatives of Krakow historical surroundings at turning point of XIX – XX cent. in their numerous investigations dedicated to the history of Ukrainian-Polish relationships they focused attention on research of Polish-Lithuanian union and combined Polish-Lithuanian-Rus existence, and also paid their attention to the result of it for Polish country. Depiction and assessment of the history of Lublin Union and expansion of Polish country to the south-eastern territories in the works of Polish historians depended on the political views and convictions, and also on belonging to positivistic or Neo-Romantic stream in historiography.

У БОРНІ З КОЗАЦЬКОЮ ФОРТУНОЮ
(СПЕЦИФІКА ОДНОГО ЛІТЕРАТУРНОГО ОБРАЗУ
“ГЕТЬМАНСЬКОГО ПОДВИГУ” С.ЖОЛКЕВСЬКОГО
У ВІЙНІ З С.НАЛИВАЙКОМ)

Попри величезне враження, що справили на сучасників та всю українську традицію козацькі війни 1591-1596 рр., конкретні літературні “сліди” цих подій, поза хронікарством, досі залишаються малодослідженими¹. Особливо це стосується кампанії 1596 р., результатом якої стала сумнозвісна різанина козаків на Солониці. Для неї не знайшлось свого С.Пекаліда². Тим ціннішими видаються навіть невеличкі принагідні літературні образи “наливайківщини”, створені її сучасниками.

Мова тут піде про рукописний віршований польськомовний твір під назвою “Płacz grobowy na sławney pamięci jego mosci pana Stanisława Żółkiewskiego, kanclerza y hetmana koronnego, starostę Barskiego, Jaworowskiego etc, obrońce wielkiego y dobrodzieia collegium Lwowskiego, na znak wdzięczności, od tegosz collegium wydany roku Panskiego 1621” (далі – “Плач гробовий”). Текст у двох версіях зберігається в Курницькій бібліотеці – документи № 479 та 503 (останній являє собою пізнішу версію (редагування?), де деякі помилки виправлені іншим почерком, три вірші з варіанту документа №479 відсутні, утім, доданий один новий вірш).

Вступний уривок (віршовані блоки №1-6) публікував у 1920 р. Віктор Гагн³. Вийшов “Плач гробовий” зі стін Львівського єзуїтського колегіуму, славного, зокрема, тим, що в ньому, напевно, побирав науки майбутній вождь Козацької революції – Богдан Хмельницький (покинув шкільну лаву лише за кілька років до виходу цікавого нам твору).

Присвячений “Плач гробовий” вдові С.Жолкевського – Регіні з Гербуртів Жолкевській (саме Гербурти⁴, за якими у місцевому шляхетському суспільстві як головна чеснота лічився “розум”, а не пересічніші “мужність” або “доблесть”, були причетні до фундації єзуїтського центру у Львові). У тексті відразу впадає в очі сувора формальність його побудови. Без сумніву – це твір яскраво-взірцевий для будь-кого, хто хоче знати *як* треба оспівувати справжнього гетьмана. Через це не гріх було б його видати цілком і в українському перекладі включити до відповідних хрестоматій (до цього підштовхує як “львівське” походження тексту, так і брак справжніх конкурентів з-поміж аналогічної літератури, витвореної в Україні). Наводимо тут структуру цілого твору (назви розділів та перший рядок-заспів)⁵:

1. Do Jasnie Wielmożney Naszey Miłościwej Paniey jey Mosci P.Reginy z Fulsztuna Żółkiewskiej Kanclerzyny y hetmanowej Koronney etc etc.

До ясновельможної нашої милостивої пані її мосці п.Регіні з Фульштину Жолкевської канцлерової та гетьманової коронної і т.ін., і т.ін. (Арк.2).

Żal, ktorego nas sroga Kloto nabawiła

Жаль, котрого нам сувора Клото* завдала > /16 рядків/

2. Po sławnych zwycięstwach odprocywa

По славних звиягах спочиває (Арк.3-16)

Odłoz szatę zwycieską w boiach wyćwiczona

Відклади шати звияжні в боях загартовані > /650 рядків/

3. Koniec tenże zwycięstw, Ktory u żywota

Той самий кінець звияг, що й життя (Арк.16зв.-17зв.)

Dokąd tak lecisz żalu rospędzony

Куди так летиш, жалю розвіяний > /67 рядків/

4. Obrona Oucyzney pogrzebiona

Оборона Вітчизни похована (Арк.18-19)

Chrapliwe trąby żalсны głos daia

Охриплі труби жалісний голос подають > /48 рядків/

5. Nauki wieczną pamięć obiecuią Żółkiewskiemu

Науки вічну пам'ять обіцяють Жолкевському (Арк. 19-20)

Powstań, o sławo, spaniałemi, ktora

Повстань, о славо, величними, котра > /64 рядків/

6. Nadzieia więtsza po śmierci

Надія більша по смерті (Арк.20-21зв.)

7. Żywot nieśmiertelny dla męstwa

Життя безсмертне для мужності (Арк.21зв.-22зв.)

* *Клото* – у давньогрецькій міфології одна з трьох мойр, богиня долі (та, яка випрядє нитку життя).

Ktore wędziłło miłość pohamuie?

Які вудила любов погамують? > /42 рядків/

8. Smierć na woynie chwalebna

Смерть на війні славна (Арк.22зв.-23)

Ktoby chciał wierzyć, że sławny łupami

Хто б хотів вірити, що славний здобиччю > /40 рядків/

9. Na sławną głowę hetmanską

На славу голову гетьманську (Арк.23-24)

Kędy przypadłe prochem Turcy swych chowaia

Коли закопчені порохом турки своїх ховають > /26 рядків/

10. Nalewayko od Żółkiewskiego porażony

Наливайко Жолкевським розбитий (Арк.24-24зв.)

Już cię w teley kozacki fortuna ubrała

Уже тебе в жупан козацький фортуна убрала > /18 рядків/

11. Moskwa zwyciężona

Москва переможена (Арк.24)

Przeciw Moskwie Żółkiewski żołnierze szykuie

Проти Москви Жолкевський жовнірів шикуює > /10 рядків/

12. Głos ostatni do małżonki

Глас останній до дружини (Арк.24зв.)

Gdy Brutusa Wulkanus strawił zabitego

Коли Брута* забитого Вулкан** поглинув > /8 рядків/

* *Брут* – давньоримський герой, оборонець республіки.

** *Вулкан* – давньоримський бог вогню, оборонець від пожеж.

13. *Syn do оуса*

Син до батька (Арк.25)

Coś się tak za nieszczęście, оуcze, silnym zstało

Що ж то так за нещастя, батьку, сильним стало > /10 рядків/

14. *Ociec do сына*

Батько до сина (Арк.25)

Ouczystey споту, сына мой, obrażie żywu

Честі Вітчизни, сину мій, образ плекай > /10 рядків/

15. *Żołnierz do hetmana*

Жовнір до гетьмана (Арк.25зв.)

Pożądane Tryonom swiatło, сну Hetmanie

Жадане Трионам* світло, чесний Гетьмане > /8 рядків/

16. *Hetman do żołnierza*

Гетьман до жовніра (Арк.25зв.)

Nie trać serca Rycerzu, który zdrowie twoie

Не втрачай духу Лицарю, у ньому сила твоя > /10 рядків/

17. *Do Oucyzny*

До Вітчизни (Арк.26)

Czemu płaczesz Oucyzno wodza zabitego

Чому плачеш, Вітчизно вождя убитого > /18 рядків/

18. *Oucyzna do hetmana*

Вітчизна до гетьмана (Арк.26-26зв.)

Obyżeś był Nestora dni długowiecznego

* Вірогідно мова про *триархів*, воїнів третьої шеренги римського війська, найдосвідченіших ветеранів.

Аби ж був [мав] Нестора* дні довговічного > /18 рядків/

19. *Affekt Ouyczyzney ku zmarłemu*

Афект Вітчизни до померлого (Арк.26зв.-27)

Gdyby była ciąło twe w Wołoszech pokryła

Коли б була [могла] тіло твоє у Волохах** покрити > /10 рядків/

20. *Nagrobek*

Надгробок (Арк.27-29)

Ktorą widzisz, zamyka trunna Żółkiewskiego

Те, що бачиш, містить труну Жолкевського > /86 рядків/

21. *Do Zoila*

До Зоїла*** (Арк.29зв.-30)

Nie przymawiaj Zoilu, y nie groź się kąsać

Не промовляй Зоїле, і не грозись кусати > /14 рядків/
Вірш доданий у варіанті з документа №503.

Na pieczęć y buławę

На печать та булаву (Арк.27)

Pieczęć ci Astrathaea, buławę Bellona

Печать тобі Астарта****, булаву Беллона***** > /18 рядків/

Власне, цікавий нам десятий вірш присвячений кампанії 1596 р. Жолкевського проти Наливайка, наводимо нижче (за варіантом з рукопису Курніцької бібліотеки № 479). Завважу, що то не шедевр поетичного мистецтва, отже, я, поруч із підрядковим

* Давньогрецький правитель, герой Троянської війни, ушавлений довголіттям та мудрістю.

** Мова про *Молдову-Волощину* (С.Жолкевський загинув на Цецорі, на тогочасній молдовській території).

*** *Зоїл* – грецький ритор, грамастик в Олександрії (серед. III ст. до н.е.), дріб'язковий критик Гомера. У переносному значенні: недоброзичливий критик.

**** *Астарта* – фінікійська богиня плодючості, материнства і кохання, як і нижчезгадана Беллона – іпостась Венери.

***** *Беллона* – давньоримська богиня війни, дружина Марса.

буквальним перекладом, дозволив собі перекласти його і в більш осучасненій художній версії.

Nalewayko od Zolkiewskiego porazony

Наливайко Жолкевським розбитий

Już cię w teley kozacki fortuna ubrała

Уже тебе в жупан козацький фортуна убрала

Ktorego przedtym śweta błaha okzywala

Котрого перед тим свита блага покривала

Nalewayku, rey wiedziesz między służalemi

Наливайку, верховодиш поміж служилими

Ktoryś na kurzy stopie, niemial własney ziemi

Який на курячий крок не мав власної землі

Już cię wielkim rycerzem ludzie nazywaią

Уже тебе великим лицарем люди називають

J ci ktorzy cię chudym krawcem przedtym znaia.

І ті, які тебе поганим кравцем перед тим знали.

Kolo możne fortuny, to z tobaą robilo

Коло могутне фортуни, то з тобою робило

Ktore sie z tobaą zniska tak wysoko wzbilo

Котре з тобою знизу так високо злетіло

Ale ten co cie zsadził z kola fortunnego

Але той хто зсадив тебе з кола фортунного

Nad fortunę coś w sobie musial miec większego.

Понад фортуну щось у собі мусив мати більшого.

II.

Gdy szkodliwem Oycyzne Nalewayko psuie,

Коли шкодливим Вітчизну Наливайко псує

Płomieniem; twardo spi namniey nie czuie. Полóб'яѣ; ёѣоо ꙗꙗчнѣ, аѣ ѣе чбѣ.

Oycyzna przeciw niemu garnie sie do zbroi

Вітчизна проти нього горнеться до зброї

On przecie iednak spi bo się nie boi

Він же однак спить, бо не боїться

Nad iego szyią stawia oboz Hetman czuuny

Над його шиєю ставить табір Гетьман чинний

Spi przecię; bo nic niedba kozak buuny.

Утім спить, ні про що не дбає козак буйний.

Przyszło wręcz, aż się w łyka Nalewayko dostal

Сталося, нарешті, аж поки в lika Наливайко діставсь

Czuunym dopiero tam y w nocy zostal.

Пильним лише там і в ночі зробився.

Зміст вірша цікавий тим, що підтверджує дані з записок ксьондза Йончинського (перша половина XVII ст.) про те, що Наливайко колись займався кравецьким ремеслом і не мав жодних земельних маєтностей⁶. Оскільки вістка Йончинського досі вважалася єдиним джерелом у цьому питанні, підтвердження вірогідності поданої у ньому інформації зовсім не зайве. Акцентована згадка віршем відсутності у Наливайка землі і “на курячий крок”, що, взагалі-то, не зовсім характерне для ремісника з будь-якого тогочасного українського міста, також може бути інтерпретована і в ключі запропонованої С.Леп’явком версії про втечу-еміграцію родини майбутнього козацького ватажка з Гусятина (з утратою земельної власності) до Острога (де треба було часу, аби завести новий маєток)⁷.

Звертає на себе увагу також мотив кравця (Наливайка), який примхою Фортуни стався славним. Це, безперечно, найвдаліший поетичний образ вірша, який дуже скидається на запозичення з реального фольклору.

Варта на увагу характеристика Наливайка як верховоди “служилих”, що зайвий раз вказує на основне джерело соціального походження повстанців. Згадка про те, що

люд величав козацького ватажка “великим лицарем” може свідчити про популярність наливайківського руху. Хронікарські описи кампанії 1596 р. цілком підтверджують численні нагадування у вірші про безпечність козаків, якою скористався Жолкевський. Утім, цікаво, що сюжет різанини на Солониці не згаданий жодним чином. Нагадаємо, що ця подія стала радше плямою, аніж окрасою військової кар’єри майбутнього коронного гетьмана. Взагалі, за текстом вірша, гетьманською чеснотою у козацькій війні стала не “доблесть”, але “пильність”. Таким чином, розглянутий вірш з плачу-панегірика на честь гетьмана С.Жолкевського є важливим джерелом з історії української козащини. Він доносить до нас окремі стереотипи сприйняття козацького руху кінця XVI ст., які претендували на офіційний статус. Завдяки цьому слабко виробленому з літературного боку тексту до нас дійшов цікавий образ Наливайка.

¹ Сучасна українська *basic book* з цієї проблеми сконцентрувалась більше на топонімічних залишках традиції (див.: Леп’явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С.197-225 (Розділ VIII. “Сліди пам’яті”)).

² Автор розлогого латиномовного поетичного твору “Про Острозьку війну під П’яткою проти низових” (Львів, 1601), де оспівано кампанію 1591 р. (укр. переклад див. зокрема: Українські гуманісти доби Відродження. Антологія. У 2 ч. – К., 1995. – Ч.2. – С.40-77).

³ Hahn W. Stanisław Żółkiewski w poezji polskiej. Szkice literackie. – Poznań, 1920. – S.16-17.

⁴ Класичною працею про Гербуртів є: Łaszczyńska O. Ród Herburtów w wiekach średnich. – Poznań, 1948. Див. також відповідні гасла в PSB (“Polski słownik biograficzny”).

⁵ За виданням: Katalog rękopisów staropolskich Biblioteki Kórnickiej XVI-XVIII w. – T.V. Literatura / opracowali Andrzej Mężyński i Krystyna Nizio. – Kórnik, 1992. – S.7-9, 90.

⁶ Див.: Леп’явко С. Вказ. праця. – С.134-135.

⁷ Там само. – С.135-136. Дмитро Вирський. У борні з козацькою фортуною (специфіка одного літературного образу “гетьманського подвигу” С.Жолкевського у війні з С.Наливайком). Стаття присвячена аналізу уривка з посмертного панегірика про С.Жолкевського (1547-1620), де йдеться про його перемогу над козаками-повстанцями С.Наливайка у 1596 р. Dmytro Vyrsky. The struggle of the kossak fortune (specifics of the image of the commander’s feat of S.Golkewski in time of the war with S.Nalivajko in literary).

Дмитро Вирський.

У борні з козацькою фортуною (специфіка одного літературного образу “гетьманського подвигу” С.Жолкевського у війні з С.Наливайком).

Стаття присвячена аналізу уривка з посмертного панегірика про С.Жолкевського (1547-1620), де йдеться про його перемогу над козаками-повстанцями С.Наливайка у 1596 р.

Dmytro Vyrsky.

The struggle of the kossak fortune (specifics of the image of the commander’s feat of S.Golkewski in time of the war with S.Nalivajko in literary).

The article is devoted to the study of the fragment from posthumous encomium on Stanislaw Golkewski (1547-1620). Its fragment on victory on the kossaks-insurgents Nalivajka in 1596.

НЕВІДОМІ ВОЛИНСЬКІ МОНАСТИРІ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОРІЧЧЯ

Під час дослідження історії українських монастирів XVI – першої половини XVII ст. постає звичайна для дослідника тогочасного суспільства проблема – наявність обмеженої кількості документальних свідчень. Монастирські архіви практично не збереглися, тому дослідники змушені вишукувати свідчення про обителі в різних джерелах (судових книгах, приватних архівах тощо) і з цих фрагментарних згадок реконструювати історію як окремих монастирів, так і загальну картину тогочасного чернечого життя. Головним джерелом свідчень про волинські монастирі зазначеного періоду є актові книги Володимирського, Кременецького і Луцького гродських та земських судів, де можна віднайти фундушеві записи обителям, заповіти з пожертвами на їхню користь, але, зрозуміло, більшість згадок про монастирі пов'язана з судовими процесами, переважно майновими та земельними суперечками. Таким чином, свідчення з актових книг допомагають у висвітленні передусім господарського життя монастирів. Відзначимо, що окремі заможні обителі, які володіли достатньою кількістю маєтків і, відповідно, мали частіші межові суперечки з сусідніми землевласниками, згадуються доволі часто (наприклад, Жидичинський Миколаївський монастир), щодо інших маємо значно менше згадок, а інформація про деякі обителі обмежується одним або кількома свідченнями. Можна лише здогадуватися про кількість тогочасних монастирів, що назавжди залишилися поза увагою дослідників. Відзначимо, що кожне віднайдене свідчення про невідому до цього часу обитель важливе не лише для поповнення їхнього переліку, а й для спроби з'ясування чисельності монастирів у різні періоди, що дає змогу краще зрозуміти її динаміку. Інформація про те, на вшанування якого святого заснована обитель, допоможе у з'ясуванні питання про поширення християнських культів серед місцевого населення. Крім цього, часом свідчення про земельний конфлікт обителі містить важливі подробиці, які допомагають краще зрозуміти деякі характерні особливості функціонування монастирів у зазначений період. Загалом, уся ця інформація поглиблює наше розуміння релігійної ситуації в тогочасній Україні. З огляду на важливість пошуку й опрацювання нових відомостей, нижче наводимо віднайдені нами свідчення про невідомі до цього часу волинські обителі, згадок про які ми не зустрічали у науковій літературі, а також про кілька монастирів, щодо яких наші знання обмежувалися лише одним або двома документальними свідченнями.

Монастир у селі Гудчий Брід [с. Гудчий Брід; тепер не існує, локалізовано у Ковельському р-ні Волинської обл.]. Нам відома лише одна згадка про цю обитель. У січні 1619 р. Гніваш Гулевич Дрозденський скаржився на своїх родичів – Анну Полубенську Михайлову Дрозденського, її сина Григорія і доньку Раїну, які *субординовавши подданого свого, на име Костюка, коваля, з села Дрозден, который, за розказанем панов*

своих, перемовивши слугу рукодайного єє мл Ивана, дяка, з Городла родом, и Огапку, гафтарку, подданую и вихованицу єго мл, которая на руках своих всю маѣтност, охендозства и справы домовые мела и за ключом у неє и ведомостю все было в моци, з дня осмнадцатого на ден деветнадцатый, месеца генваря, року теперешнего подъѣхавши под двор Гудчобродский, тых слуг єго мл пана Дрозденского, скаржучого, из немалою маѣтностю скаржучого рухомою выкрал и выкотил, и до двора панов своих в селе Дрозднях з маѣтностю через тых слуг, зрайцов побраною, отдал¹. Після цього Огапка зникає, але із свідчення возного довідуємося, що позивач знайшов її в місцевому монастирі. Так, 24 січня возний за *ужитем пана Гневоша Гулевича Дрозденского был в селе и дворе Гудчобродском, гды з манастыра Гудчобродского подданую єго мл и вихованицу Огапку, гафтарку, ключницу, которая на руках своих всю маѣтност их мл мевала, которая доброволне перед ним, возным, и шляхтою в усьому зізналася*². Відзначимо, що село Гудчий Брід було власністю панів Дрозденських, отже, вони (або хтось із них) були патронами обителі.

Монастир у селі Дашків [с. Дашків; тепер не існує, локалізовано у Горохівському р-ні Волинської обл.]. Найдавнішу згадку маємо під 1573 р.: 11 червня Іван Борзобогатий Красенський скаржився на волинського каштеляна, овруцького і гомельського старосту Михайла Мишку Варковського, який нещодавно *на ниву человека дей галичанского* [село Галичани. – С.Г.] *Якима, которую дей он с копы орати был дал попу пана Ивана Ощовского манастырскому дашковскому*³. Не знаємо, як складалася історія монастиря в наступні 25 років, але в 1609 р. він уже не існував. 19 червня цього ж року Луцький гродський суд розглядав справу між власниками і посесорами села Цегова: князі Олександр, Юрій і Миколай Пузини, їхні сестри Федора і Галшка, Павло Козинський, Іван Городиський та Богущ Гулевич Воютинський – позивачі, Іван Ощовський – відповідач. Про зміст конфлікту дізнаємося з судового позову від 01.05.1609 р.: *позывают о то, иж продкове твои имене Цевов, отчизну свою, держачи то, иле на част, которого з них належало, будучи людми хрестиянскими, спосродку грунтов своих выделили остров немалый грунтов оремых, дубров, запустов, сеножатей, прозвавши Дашковом, и там на том местцу убудовавши церков заложеня светое Пятонки, тот остров на тот манастыр надали, а будучи через час немалый так поводов продок, яко и твой сполней дозорцами окреслили и ограничили тот Дашков з одноє стороны от грунтов делу твоего Брочовы Горы, з другоє стороны прилеглостю до грунту княжат Кошерских староставскому* [село Старий Став. – С.Г.], *с третее и четвертоє стороны прилегли грунты панов Холоневских от Холонева, якос через долгий час в том манастыру Дашковском фала Божая отправоваласе и тела змерлых продков ваших и иных околичных людей шляхетского и простого народу сут погребены, нижли ты место дозору, жебысе фала Божая з живые и умерлые отправовала, тот менованный грунт чернцов, там мешкающим, отнялес, которые, не маючи вихованя, розошлись, а ты дей церков знесши и гробы продков оголотивши, фолварок на том острове и село, названое Дашково, осадилес, тот грунт гвалтом осягнулес и держиш*⁴. Позивачі, маючи права на певну частину зазначених ґрунтів, вимагали звільнити їх і відновити монастир, або надати їм грошову компенсацію за цей *острів*. Зважаючи на те, що майже через півтора року, 14.10.1610 р., Луцький гродський суд знову розглядав цю справу⁵, Іван Ощовський не поспішав задовольняти претензії позивачів, отже, обитель не була відновлена. Подальший перебіг подій навколо Дашківського монастиря нам невідомий.

Мульчицький Онуфріївський монастир [с. Мульчиці; тепер Володимирецького р-ну Рівненської обл.]. Найдавнішу згадку про обитель маємо під 1601 р., коли кн. Юрій Михайлович Чорторійський продав Юрію Кирдею Мильському кілька маєтків, серед яких був і монастир. Так, возний свідчив, що 21 червня він був *в селе и дворе Собешичах, селе и дворе Долгой Воли, селе Молчицах, селе Колодиях, селе Гварашу, селе Бабках, селе Сопачове, селе Полицах, там же єго мл пана Юря Кирдея Мьлского, яко дедича, за право вечисто в дедизну купным од княжати єго мл Юря Чарторыского на Чарторыску за готовую посесыю, в тыє вышменованыє села, дворы, млыны, пожитки, приходы, грунты и во вси здавна принадлежноти, так же в манастыр и церков Светого Онофрия, над рекою Стыром лежачий, в двор и озеро згаданого пана Мильского увезал*⁶. Возний відзначає, що перед цим маєтки перебували в заставному володінні Остафія Єло Малинського, отже, певний час монастир був під владою не свого патрона, який, як бачимо, не дуже переймався долею обителі, а заставного власника.

Під 1601 р. відомі ще дві згадки про Мульчицький монастир. Перша – в записі від 25 червня, яким Юрій Кирдей Мильський дозволяв кн. Юрію Чорторійському або його нащадкам викупити впродовж семи років зазначені маєтки, серед яких знову бачимо *манастыр с церковю и зо всем в нем будованем, над рекою Стыром, называемый Светого Онофрия*, за ті ж 34.000 польських золотих, за які вони були куплені⁷. Друга – у свідченні возного, який 15 липня їздив до зазначених маєтків, де, *зозвавши всех подданных*, повідомив їм про продаж їхніх сіл⁸.

У другій половині квітня чи першій половині травня 1606 р. помер Юрій Кирдей Мильський (16 квітня він склав заповіт, а під 24 травня його вже згадано як *небіжчика*⁹), однак незадовго перед смертю, мабуть, відчуваючи свій близький кінець, він записом від 26.01.1606 р. подарував куплені у князя Чорторійського маєтки разом з Онуфріївським монастирем своїй дружині Федорі Чапличівні Шпановській¹⁰. 16 травня возний *увезал* її у володіння ними. Для нас важливо те, що в свідчення возного обитель локалізована: *в село Молчице и в церков, в манастыр за Молчицами*¹¹.

Маємо кілька свідчень про монастир під 1608 роком. Завершувався семирічний термін, коли кн. Чорторійський міг викупити згадувані маєтки, і 28 червня Федора Чапличівна Шпановська разом з возним *сама через себе чинила пилност [...] кнежати Юрю Чарторыскому и потомкам єго милости, будучи готова и хотечи од вышречоного кнежати Чарторыского суму пенезей, себе правом слушным належачую, на маєтностях [...] то єст дворе и селе Собешицох, селе Молчицох, межи тыми селы, дворе и озере Белом, манастыри с церковю над рекою Стыром, называемом святого Онуфрия* (далі перераховані інші села, які ми бачили в попередніх записах) відібрати і повернути князю права на ці володіння. Однак зазначеного дня Юрій Чорторійський *сам не прибыл, ани через умоцованых своих тоє сумы до рук кнежне єє мл не отдал*¹². Через місяць, 28 липня, пані Федора відписала 34.000 польських золотих, які вона мала *на той маєтності Собешицох* (перераховані відомі нам села з монастирем) своєму чоловікові кн. Юрію Вишневецькому: *по животе моєм даю, дарую и записую*¹³. Обитель також згадано у записі від 18 серпня, яким кн. Вишневецький з дружиною, відзначаючи *великую милост противко себе от єго млсти пана Яна Паца, воеводы минского, и малжонки єго мл, кнежны Зофеи Вишневецкоє, а упрियме зычачи, жебы маєтност звышописаная ни при ком иншом, але при их мл або потомстве их мл зоставала*, надали їм право викупити зазначені маєтки¹⁴. Останню згадку про Мульчицький монастир у 1608 р. маємо в записі Яна Паца з дружиною під цим же 18 серпня, яким вони зобов'язалися повідомити про свій намір викупити села не пізніше, ніж за рік

перед цим, і 34.000 польських золотих *отдати не жадными фантами ани сребром, але пенезми готовыми*¹⁵.

Нам нічого невідомо про монастир упродовж 10 років, знаємо лише, що в 1617 р. кн. Юрій Вишневецький передав село Мульчиці в трирічне орендне володіння Яну Мордвину і 24 серпня возний зробив *увезане*¹⁶. Вже наступного року стався конфлікт між орендарем і ченцями (відзначимо, що нам невідомо, чи отримав він разом з орендою право на монастир). Так, 13 жовтня 1618 р. *отец Авраамий Мацїєвич, игумен манастира Молчыцкого, релии старожитное греческое* від свого імені та всіх ченців скаржився на Яна Мордвина, який 15 вересня, *не маючи до скаржучого и братеи его жадное причины, а до манастира жадного права и слушности, с помочниками своими [...] до килкюдесят конно и пешо, з оружием [...] на манастир вышпомененый Молчыцкий зложеня святого Онофрия, который скаржучый за правом певным от славное памяти освещеного кнежати его млсти Юря Корыбута Вишневецкого, кашталяна киевского, держал [...] мощно гвалтом наехал, в котором манастире, в кели налезши, ключ церковный оный взял, церков одомкнул, в которой сребро церковное и апараты вси, то ест ризы атласовые зеленые, стихар, патрахил, пояс и зарукаве, келих сребрный злоцистый, зо всеми потребами, до него належачими, книги, свичи, кадилницу и все, што в церкви охендозства для хвалы Божое от людей зацных надано было, побрал и пустками церков Божюю зоставил, потом кони, быдло, гуси, куры, свини и все, што одно было в манастире од мала до велика гвалтовне побрал, што могло коштovati коп сто, што видечы скаржучый з братею своею, почал єму мовити и просити, абы такового гвалту и спустошеня церкви Божой и манастирови не чинил, але відповідач ігумена і ченців впрод словы уципливыми зелжил и зсоромотил, а потом броню, кордом его побил, грошей готовых золотых сем з хусткою у скаржучого слуга его обобрал, скрынку, в которой было грошей коп двадцат литовских, сукон чернечих, то ест жупан, рясу мантию, шапку оксамитную, клобук, рукавицы, хусты белые, коштovalo то все золотых полтора ста, побрал, до того окна, печи, столы, лавы и увес спрят манастирский на возы забравши, до двора Молчыцкого [...] отпровадил и на пожиток свой обернул [...] а скаржучого, его братю с того м-ра проч выгнал и там с того м-ра, яко и всих пожитков, до него належачих, гвалтовне выбил и вытиснул, а себе подданыє з их податками, роботами, повинностями и вси пожитки, до м-ра належачие, то ест грунты, поля, сеножати, борти зо пчолами и без пчол, млын, пушу гвалтовне безправне забрал и ку своєму пожитку обернул [...] потом, гды уже скаржучый по том выгнаню на спотыкане тела князя его млсти пана своего ехал, тот помененый Ян Мордвин, догонивши скаржучого на добровольной дорозе, оного побил и коня, шерстю полового, за которого был дал коп десят литовских, отнял и книг немало, то ест Тестамент новый, за который дал был золотых осм, Требник, за который был дал золотых три, побрал и пограбил; крім цього, ігумен розповів, що Ян Мордвин року теперешнего, скаржучого, по том выгнаню его з манастира, человека спокойного, законника, нашедши єму на господу в месте кнежати его млсти Вишневецкого Дубровицы, в дому священника тамошнего окрутне а не литостиве збил, зранил и рану кордом штихом в боку левом задал¹⁷. 14 жовтня возний їздив до монастиря оглядати наслідки нападу¹⁸, який, згідно зі скаргою ігумена, був повністю спустошений: забрали не лише більш-менш дороге церковне начиння, а й *увес спрят манастирский*, і, головне, пан Мордвин відібрав нерухомість. Невдовзі було здійснено ще один напад на обитель: 26 жовтня *велебный Василиан Бармаковский, чернец м-ра Молчыцкого, зложеня святого Онофрия [...] под старшым велебного Авраамия Мацкевича, посесора того манастира, в унии будучого, жалосне, с плачем сведчил**

проти Яна Мордвина, який 10 жовтня, *хотечи здорова позбавити виштомененого игумена [...] а не заставши, гдыж был помененый игумен одъехал до Луцка для учиненя протестации о першоє збите [...] зоставивши толко в м-ре помененого жалуючого при церкви, пытал его, если в унии ест, поведил, жем ест, зачим казавши его порвати своим помочником и кийми побил, и сам ногами доптал, мовечи, ото ж тебе уния, и так у побитого, што мял коня, на котором себе живности у шляхты, ездячи упрощал, которого куплено за золотых двадцат, кожух за золотых чотыри куплений, коц за чотыри золотых куплений, матирац скураний, а з другоє стороны, сукна жолтого, за копу куплений, капелюш, оксамитом чорным подшитый, который коштовал копу грошей, взял и пограбил¹⁹.*

Не було порозуміння в ігумена Авраамія і з Олександром Пацом, який 25 січня 1619 р. *наехал сам мощно гвалтом, едуци з облаву з слугами, козаками и стрелцами [...] на церков державы его млсти пана Петра Долгерта села Вараш, скаржучого [ігумена Авраамія. – С.Г.] взяти и до Чорторыска привезти* розказал [...] *и час немалый в замку Чарторыском за вартою был²⁰, а 28 червня слуга відповідача Якуб Зарабурда, поткавши [ігумена Авраамія. – С.Г.] на добровольной дорозе, едучого з монастыра Мончыцкого до Дубровицы по потребе своей [...] наперед словы неучтивыми оного зозляял, зсоромил, а потом слугам своим шарпати скаржучого [...] розказал, при котором шарпаню поєс чернецкий з мешком, в котором было тальяров дванадцат старых, оборвали и себе взяли²¹.*

Правда, в цьому ж 1619 р. настоятель Мульчицького монастиря Авраамій Мацкевич разом з ченцем Вас'яном Бермаковським отримали *от его мл пана Мордвина достатечную сатисфакцию* за напад на монастир і його пограбування в 1618 році²².

Маємо свідчення про ще один конфлікт отця Авраамія в 1619 р.: 13 вересня він скаржився на Яроша Стоцького, який цього дня *наехавши на село Полоное, на маєтност его млсти пана Петра Долгерта, и там доведавшысе о моеї госпode, где не был отец Авраамий, толко челяд его, до которое он почал стреляти и речы побрал на госпode его, то ест шкатулу з розных особ записами, ложок шест, золотых чырвоных десет, сукен пара чернечных, то ест мантея, клобук, капелюш, коц, матерац, коня з возов и привилея некоторые, книжок, на котором всю шкоду незносную поносит меновите на чотыри тисечы золотых полских²³.* Отже, на цей час ігумен мешкав у селі Полонне. Між іншим, у згадуваній вище скарзі про його захоплення 25.01.1619 р. Олександром Пацом зазначено, що це сталося під час нападу на церкву в селі Вараш. Таким чином, імовірно, що після нападів на монастир у 1618 р. ігумен Авраамій полишив його, а скоріш за все, спустошена, не маючи підтримки від патронів, обитель припинила своє існування. В усякому разі, у скарзі Петра Долгерда від 10.11.1629 р. на *Миколая Завишу, каштеляна витебского, якому він у 1628 р. передав в орендне володіння маєтност свою, двор и село Собесчице и увес ключ его, то ест, села Билую Волю, Вараш, Молчице, Бабку, Сопачов, Колодеє и приселок, названный Чудлу, зо всіми поддаными, их повинностями і який не дотримався умов оренди, монастир, як бачимо, не згадано, лише село Мульчиці²⁴.*

Перемильський монастир на вшанування святого Йоана Кушника [м. Перемиль; тепер с. Перемиль у Горохівському р-ні Волинської обл.]. Найдавнішу згадку маємо в привілеї великого князя литовського Зигмунта I в 1511 р., який, *обачывшы их* [князів Івана та Федора Михайловичів Вишневецьких. – С.Г.] *службу намъ верную [...] тоє местечко Перемиль даемъ и дали есмо имъ [...] и х монастыром закону греческого, и з землями манастырскими;* також отримали князі право *игумена отъ своеє руки мети²⁵.*

У записі від кн. Івана Михайловича Вишневецького від 19.08.1540 р. читаємо: *Я, княз Иван Михайлович Вишневецкий [...] визнаваю сим моим листом [...] который замок и место Перемышль, в повете Луцком, со всеми селы и приселки, к нему прислухающими [...] на пол есми держал с князем Александром Его Милостью Кошерским, што в том замку и мeste межи поддаными нашими великие кривды и незгоды завжды бывали –* кн. Вишневецький не хотів непорозумінь і *спустил есми вечно* кн. Олександрю Сангушку Кошерському *половицу свою замку и места Перемышльского с торгом и ярмарком и мыты старыми и грошовыми и соляными [...] и с половицею своею войтовства Перемышльского [...] и с половицею тых сел, которые есми там подле привилея господарьского осадил, то ест село Вербен, а другое село Смолева и манастыр святого Ивана Кушника со всем, што к нему прислушает и як ся тот манастыр в себе мает*²⁶. Цей запис дав підставу М.С.Грушевському вважати, що монастир був розташований у селі Смолеві²⁷. Однак наведена вище згадка про обитель під 1511 р. і подана нижче під 1626 р. свідчать, на нашу думку, на користь того, що монастир знаходився в Перемилі.

Після цього впродовж 85-ти років про обитель нам нічого не відомо. Знаємо, що власниками м. Перемиль були князі Сангушки Кошерські. Так, під 1570 р. згадано Льва Олександровича²⁸; відзначимо, що монастир не згадується в його заповіті від 23.01.1571 р.: *тоє имене моє Перемиле со всеми селы, к нему належачими, по смерти сына моего, князя Григоря, мает припасти на брата моего, князя Андрея Ковелского [...] именя мои, которые сут в заставе, яко Перемел, Коноухи, Смолево и иные села мои, которые у кого колвек сут заставлены [...] р*²⁹. Після Льва Сангушка місто успадкував його син Григорій (згадується під 1582 р.³⁰ і 1593 р.³¹). Маємо свідчення про передачу Перемиля в заставне або орендне володіння різним особам. Так, у 1570 р. закінчилося заставне володіння цього міста *Євка Абрамовича*³², у 1582 р. орендарем був Каспар Лишковський, службник кн. Григорія Львовича³³, під 1587 р. згадується *арендар перемилский Аврам*³⁴, у 1591 р. заставним власником був Станіслав Мекицький³⁵, а в 1593 р. ним став Микола Гединський³⁶. Після смерті кн. Григорія Львовича в 1601 р. Перемиль став власністю його дружини Софії з Головчина, яка вдруге вийшла заміж за Станіслава Мнішка. Відомо, що вони 1605 р. передали місто разом з іншими селами в орендне володіння (на 4 роки) Станіславу Нагорському³⁷. Як відзначалося вище, впродовж цього часу ми не маємо свідчень про монастир, однак, імовірно, його становище було не дуже задовільним, бо пізніше Перемильська обитель була підпорядкована архімандритові Дорогобузького монастиря Єремії Лисятицькому. Можна припустити, що заставні/орендні власники Перемиля отримували також і право володіти монастирем (передача заставному власникові разом з правами на маєток прав на місцеві церкви або монастирі трапляється в тогочасних документах доволі часто), що, певною мірою, могло спричинити погіршення становища обителі, бо заставних/орендних власників цікавило передусім не опікування ченцями, а отримання якомога більшого матеріального зиску зі своїх тимчасових маєтків.

Останнє відоме нам свідчення про монастир маємо під 14.06.1627 р. у скарзі дорогобузького і перемиського архімандрита Єремії Лисятицького на волинського підчашого, луцького підстаросту Яна Вилезинського. Позивач відзначає, що подільський воєвода кн. Адам Сангушко, *водлуг давных фундаций славных продков своих, в дедичной маетности своей Перемилю манастыр заложеня Святого Яна Кушника для размноженя хвалы Божое и памети за продки свое, абься в том манастыре хвала и служба Божая уставне отправовала, фундуючи помененому протестантови ряд того манастыра, полецил и оному добра [...] тому м-ру служачих, не толко дочасный ряд, але*

и губернацію доживотную того всего злецивши, уступил, а для затримання тамошнего монастырского набоженства до посесии тоє оного вси вышменованыє добра подал, которого монастыря и церкви зо всеми єго пожитками [...] протестанс през так немалый час держал, але в 1626 р. Ян Вилезинський, наступивши на тыє добра перемискиє, позбавив настоятеля десятини збіжжя (40 кіп) з перемильських ґрунтів, на той монастыр наданое, од подданых тамойших приходячую, а також десятини з села Вербень. На цьому відповідач не зупинився і продовжував робити кривды и шкоды монастырю наступного, 1627 року. Так, 2 квітня він відібрав поля з ґрунтами, до монастыря, водлуг фундації, належачое, а 26 травня гвалтовне пограбил коня, який коштував 50 польських золотих³⁸. Згадувані утиски монастиреві від Яна Вилезинського можуть свідчити на підтримку нашого припущення стосовно погіршення становища Перемиського монастиря в другій половині XVI – першій чверті XVII ст. внаслідок байдужого ставлення до ченців з боку патронів.

Чеконський монастир на вшанування Хреста Господнього [с. Чекнь; тепер с. Межиріччя у Млинівському р-ні Рівненської обл.]. Найдавнішу згадку про монастир маємо під 1554 р. у привілеї великого князя литовського Зигмунта Августа київському воєводі кн. Фрідріху Глібовичу Пронському: *што перво сего дали есмо тебе монастыр в земли Волинской, у повете Луцком, которого ты од нас просил, давши нам тую справу, жебы в пусте лежал и никто его на себе не держит, ино тых часов приездил до нас князь Яков Василевич Крокотка, жалуючи и вилико себе обтежаючи, штож дей ты церков его власную и село Чекон з ставом и млыном взял, поведаючи на то данину нашу господарскую, а он дей тую держит к имену своему Яловичом, которое деду его, князю Ивану Дмитровичу Крокотце, дед наш, великий князь литовський Казимир надав разом з селами Ворсин, Чекнь і Котелів, а великий князь Олександр підтвердив. Певний час кн. Яків Крокотка володів цими селами разом з Чеконською церквою, одно дей ты тепер за тою даниною нашою, заочне на то одержанною, моццю гвалтом тую церков и оноє село Чекон взял, менечи то бысти пустым монастыром*³⁹. Як бачимо, обитель уже деякий час була порожньою, але запис від 12.02.1572 р. дає підстави твердити, що в той час вона функціонувала. Цим записом Паланя Якововна Кропотчанка княжна Яловицкая подарувала своєму чоловікові Степану Русину Берестецькому *все части мои во именях моих отчизных всих [...] меновите в Яловичах, с частью церкви Яловицкое святого Дмитра, а Чекня, з частью монастыря Чеконского святого Чесного Креста; її чоловік може тыє вси части [...] держати и уживати при животе, яко и по животе моем, а теж и по его животе нигде ин дей то не маєт стати, толко на дом его мл берестецкий*⁴⁰.

15 січня 1611 р. *презвитер монастыря Яловицкого церкви Чесного Хреста* Карп Євгеній заніс до луцьких гродських книг дві скарги. Одну на синів троцького каштеляна кн. Олександра Пронського, Олександра і Юліуша, дідичів села Ярославичі, і посесора цього маєтку берестейського і кувявського воєводича Рафала Лещинського у зв'язку з тим, що в 1592 р. *помененый славное памяти княжа его млст Александер Пронский, отец вм, Александре и Юлиушу Пронским, припавши бояр и подданых своих ярославицких до помененого монастыря Яловицкого, звон од церкви оноє святого Крыжа взяти и пограбити* розказал [...] *гвалтом взявши и пограбивши, до села Ярославич отправадили, ку церкви тамошнеє у звонницы зависили, который звон коштовал 100 золотых полских*⁴¹. Другу скаргу – на Степана Русина Берестецького, який у 1596 р. *сам пришедшы з слугами и поддаными своими до помененого монастыря, звон од церкви того монастыря Яловицкого церкви святого Крыжа взял и пограбил, и до маєтности*

села Берестечка, до частини своєї власної отпровадивши, в церкві тамошній Берестецької завесити розказав і на пожиток своїй еси обернул⁴². 4 січня возний відніс позов до Луцького гродського суду Степанові Русину Берестецькому, а 8 січня – князям Пронським⁴³. На нашу думку, в цих записках ідеться про той самий монастир, який під 1554 і 1572 рр. згадується як Чеконський: села Чекнь і Яловичі розташовані поруч, а обитель, як побачимо з наведених далі свідчень, була розташована між ними. Звернемо увагу на те, що скаржився *презвитер манастыра Яловицкого церкви Чесного Хреста*. Як правило, в таких конфліктах від імені ченців виступав настоятель обителі. Однак ченці не згадуються і, ймовірно, крім цього *презвитера* Карпа Євгенія в монастирі в 1611 р. нікого не було. Згадаємо, що в 1554 р. обитель уже певний час була порожньою, ймовірно, кн. Пронський відновив її функціонування, але те, що в 1572 р. одним із власників монастиря став Степан Берестецький, який у 1596 р. вивіз з нього дзвін, може слугувати доволі красномовним фактом щодо становища ченців в останній чверті XVI сторіччя. Схоже, на початку 90-х рр. XVI ст. монастир уже запустів і саме тому з нього вивезли дзвони в 1592 і 1596 роках. Пізніше священником монастирської церкви став згадуваний Карп Євгеній, який у 1611 р. зробив спробу повернути церковне майно. Цим, мабуть, пояснюються такі запізнілі скарги з цього приводу.

Маємо ще дві згадки про монастир, але вони не дають відповіді на запитання щодо його функціонування в той час. Так, 18.12.1611 р. Іван Ісайковський з дружиною Катериною Горайнівною скаржилися на Політана Даниловича Чеконського: за два дні перед цим, 16 грудня, Катерина з братом чоловіка Томашем *взявши невод, ехали до озера сполного в Яловичах, под манастыром Чеконским, над рекою Стыром*, коли вже витягали невід, чеконський урядник відповідача, *зобравши немало козацтва розного [...] околкосот човека*, напав на Катерину, *словы вищипливими, непристойными, доброй славе ей и чти дотыкающими, лжил соромил и лаял*, а потім *збил, змордовал и скрвавил и насмерт забит хотел*⁴⁴. У зв'язку з цією скаргою возний 20.01.1612 р. відніс Політанові Чеконському два позови до Луцького гродського суду⁴⁵. Однак упродовж року позивачі не отримали сатисфакції, бо 21.12.1612 р. возний відніс панові Чеконському ще два судові позови у цій справі⁴⁶. Більше того, 06.11.1612 р. стався аналогічний напад, у свідченні про який маємо останню нам відому згадку про Чеконський монастир: *посылал челяд свою з неводом для уловеня рыб до озера нашего сполного Яловицкого, под манастыром Чеконским, над рекою Стыром лежачого, прозываемое Тихое, tedy пан Чеконский сам особою своею, з велею слуг и челяди з двора своего выпадши, рыб в оном сполном озере нашим ловит не допустил и челяд мою проч отогнал*⁴⁷.

У записі від 15.08.1615 р. яким *Томаш Дмитрович Догмат Исайковский* продав братові Івану *част имени своего отчистого [...] в селе, то ест в Яловичах, в селе Ворсине, в Котелеве и Чекне*, обитель не згадано⁴⁸; під 22.02.1616 р. маємо згадку про *свесченника попа церкви Чеконское Чесного Хреста*⁴⁹; не згадано монастир в заповітах Політана Даниловича Чеконського від 20.02.1619 р.⁵⁰ і його дружини Маруші з Хрінницьких від 12.01.1634 року⁵¹.

Завершуючи висвітлення віднайдених нами свідчень про обитель, відзначимо, що вони занадто фрагментарні для будь-яких висновків або узагальнень. Однак звернемо увагу на те, що всі п'ять згадуваних монастирів перебували в приватному поданні, а також на значення підтримки патронами обителі. Адже припинення опікування ними ченців майже напевно призводило до ліквідації монастиря.

- ¹ Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі - ЦДІАК України). – Ф.25. – Оп.1. – Спр.111. – Арк.83 зв.
- ² Там само. – Арк.84 – 84 зв.
- ³ Там само. – Спр.14. – Арк.146 зв.
- ⁴ Там само. – Спр.18. – Арк.130 зв. – 131.
- ⁵ Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.797 – 797 зв.
- ⁶ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.66. – Арк.510 – 510 зв.
- ⁷ Там само. – Спр.63. – Арк.310 – 310 зв.
- ⁸ Там само. – Спр.62. – Арк.566 – 566 зв.
- ⁹ Там само. – Ф.26. – Спр.15. – Арк.28 – 33.
- ¹⁰ Там само. – Арк.47 – 49.
- ¹¹ Там само. – Ф.25. – Спр.76. – Арк.512 зв.
- ¹² Там само. – Спр.80. – Арк. 1034 зв. – 1035 зв.
- ¹³ Там само. – Ф.26. – Спр.17. – Арк. 955 – 955 зв.
- ¹⁴ Там само. – Ф.25. – Спр.81. – Арк. 1378 – 1378 зв.
- ¹⁵ Там само. – Арк. 1362 – 1362 зв.
- ¹⁶ Там само. – Спр.111. – Арк. 250 зв.
- ¹⁷ Там само. – Спр.110. – Арк. 703 – 704 зв.
- ¹⁸ Там само. – Арк.711.
- ¹⁹ Там само. – Арк. 733 зв. – 734.
- ²⁰ Там само. – Спр.114. – Арк. 276 зв.
- ²¹ Там само. – Арк.277.
- ²² Там само. – Спр.112. – Арк.136.
- ²³ Там само. – Спр.114. – Арк. 277 зв.
- ²⁴ Там само. – Спр.171. – Арк. 560 – 560 зв.
- ²⁵ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакцией В.Антоновича и К.Козловского // Университетские известия. – К., 1868. – № 5. – Отд. 2. – С. 45.
- ²⁶ Archiwum Książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1890. – Т. 4. – S.
- ²⁷ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1994 (репр. вид.). – Т. 5. – С. 263.
- ²⁸ ЦДІАК України. – Ф.25. – Спр.17. – Арк.626.
- ²⁹ Волинські грамоти XVI сторіччя. – К., 1995. – С. 164.
- ³⁰ ЦДІАК України. – Спр.26. – Арк.729.
- ³¹ Там само. – Спр.44. – Арк. 241 зв.
- ³² Там само. – Спр.17. – Арк.626.
- ³³ Там само. – Спр.26. – Арк.758.
- ³⁴ Там само. – Спр.37. – Арк. 238 зв.
- ³⁵ Там само. – Спр.47. – Арк.168.
- ³⁶ Там само. – Спр.44. – Арк. 241 зв.
- ³⁷ Там само. – Спр.72. – Арк. 385 – 385 зв.
- ³⁸ Там само. – Ф.28. – Спр.61. – Арк. 517 зв. – 518.
- ³⁹ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1907. – Ч. VIII, т. 4. – С.108.
- ⁴⁰ ЦДІАК України. – Ф.26. – Спр. 3. – Арк. 41 зв. – 42.
- ⁴¹ Там само. – Ф.25. – Спр.91. – Арк. 503 зв. – 504.
- ⁴² Там само. – Арк.487.
- ⁴³ Там само. – Спр. 90. – Арк. 220 зв. – 221.

- ⁴⁴ Там само. – Арк. 1129 зв. – 1130.
⁴⁵ Там само. – Спр. 92. – Арк. 777 зв. і 838 зв.
⁴⁶ Там само. – Спр. 93. – Арк. 202.
⁴⁷ Там само. – Спр. 94. – Арк. 57 – 57 зв.
⁴⁸ Там само. – Спр. 101. – Арк. 152.
⁴⁹ Там само. – Спр. 103. – Арк. 244 зв.
⁵⁰ Там само. – Ф. 26. – Спр. 24. – Арк. 276 зв. – 280.
⁵¹ Там само. – Ф. 25. – Спр. 192. – Арк. 228 – 229 зв.

Сергій Горін.

Невідомі волинські монастирі XVI – першої половини XVII сторіччя.

Стаття містить віднайдені автором документальні свідчення про невідомі до цього часу дослідникам волинські монастирі у XVI-XVII сторіччях. Наведені дані висвітлюють важливі подробиці, які допомагають краще зрозуміти деякі характерні особливості функціонування монастирів у зазначений період.

Serhiy Horin.

The Unknown Volynian Monasteries of the XVI – first half of the XVII centuries.

The article contains documental evidences about Volyn' Monasteries of XVI-XVII centuries, which were found by the Author and unknown to the scientists before. The evidences highlight important details, which help to understand some specific peculiarities of monasteries' functioning within mentioned period.

ДОРОГИ Й ВОДНІ ШЛЯХИ НА ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Важливу роль у забезпеченні функціонування господарської інфраструктури того чи іншого регіону відігравали шляхи сполучення як наземні, так і водні. З інтенсифікацією товарно-грошових стосунків зв'язок із зовнішніми ринками міг бути забезпечений лише при наявності розгалуженої системи доріг, шляхів, шляхових розв'язок, мостів, поромних переправ тощо. Таким чином, дослідження еволюції транспортної мережі на території певного регіону є одним з важливих завдань історичної географії, вирішення якого дасть можливість більш предметно вивчити формування внутрішнього ринку, зв'язки регіону з центрами міжрегіональної торгівлі, динаміку та закономірність колонізаційних процесів, становлення мережі населених пунктів, передислокації військових частин під час ведення воєнних дій.

Докладну розвідку доріг і шляхів на правому березі Дніпра, що хронологічно охоплювала періоди від Київської Русі до литовсько-польської доби, зробив відомий польський історик Едвард Руликівський¹. Його характеристика доріг подніпровського правобережжя другої половини XVI – першої половини XVII ст., подана на основі широкої джерельної бази і з урахуванням факторів, які впливали на формування та зміни транспортної мережі, досі не втратила наукового значення.

Більш-менш цілісну характеристику українських доріг в епоху Богдана Хмельницького навів у своїй студії визначний український історик Іван Крип'якевич². На основі ітнераріїв мандрівників, які подорожували Україною, автор визначив напрямки найбільш важливих доріг.

Про татарські шляхи, що проходили територією України, писав львівський історик Ярослав Кісь³. У своєму повідомленні автор розглянув основні маршрути, якими найчастіше татарські підрозділи вторгалися на територію українських воєводств Речі Посполитої.

Прикладом комплексного підходу до вивчення шляхової мережі є картосхема шляхів і митниць Володимирського повіту Волинського воєводства, підготовлена В.Кравченком та Г.Боряком. Вона наочно демонструє, що вирішальним чинником формування системи доріг і шляхів була необхідність зв'язку з торговими центрами як місцевого, так і загальнодержавного значення⁴.

Функціональне призначення доріг розглядали Ф.П.Шевченко, О.І.Гуржій, Р.О.Клим. Щоправда, їх студії хронологічно виходять за межі досліджуваного періоду й переважно стосуються території Гетьманщини⁵.

Усі згадані вище дослідження або оминали, або побіжно характеризували мережу доріг на Чернігово-Сіверщині першої половини XVII ст. Між тим, цей регіон знаходився на шляху сполучення правобережних українських воєводств з Московською державою, поруч пролягали важливі польові шляхи, по яких татарські підрозділи проникали вглиб останньої. Важливу роль в економіці регіону протягом вказаного

періоду відігравали його зв'язки з Гданськом і Крулевцем. У зв'язку з цим реконструкція місцевої мережі найважливіших доріг і водних шляхів є важливим завданням, яке вирішується у даному дослідженні.

Чернігово-Сіверщина – поняття більше політичне, ніж історико-географічне. Регіон під такою назвою сформувався наприкінці першої чверті XVII ст. в результаті закріплення дипломатичним шляхом зміни співвідношення сил у Східній Європі. Як наслідок, історична Сіверщина, що на початок XVII ст. майже повністю перебувала у складі Московської держави, виявилася поділеною між нею та Річчю Посполитою. Східна її частина з такими містами, як Брянськ, Мценськ, Карачев, Севськ, Рильськ, Курськ, Путивль та ін. залишилася у складі Московської держави; західна ж із Черніговом, Новгородом-Сіверським, Стародубом, Почепом, Трубчевськом (Трубецьком) увійшла до складу Польсько-Литовської держави. На цьому дроблення сіверських земель не завершилося, бо західна їх частина виявилася поділеною між Великим князівством Литовським та Польською Короною. Стародуб, Мглин, Почеп і Трубецьк зі своїми повітами увійшли до складу князівства, Чернігів і Новгород-Сіверський – до Корони. Останні разом із повітами почали йменуватися у документах королівської канцелярії “Чернігівським князівством”, рідше “Сіверським князівством” чи “Сіверщиною”. Саме цю частину сіверських земель в історіографії прийнято називати Чернігово-Сіверщиною. Жодного разу до 1618 й після 1648 р. ця частина сіверських земель не була окремим адміністративним утворенням. Штучність його виникнення спричинилася до того, що північна частина Новгород-Сіверського повіту на чолі з Погарем більше тяжіла до Стародуба, а південно-східна частина Чернігівського повіту на чолі з Ромнами – до київського Задніпров'я. Разом з тим, значна частина колишнього Чернігівського князівства до Чернігово-Сіверщини, а згодом до Чернігівського воєводства так і не увійшла, зокрема, територія верхньої течії Удаю, так само, як округи Любеча та Остра.

Такий політико-ситуативний характер формування території Чернігово-Сіверщини не сприяв створенню цілісної системи комунікацій у регіоні. Мережа доріг часто ігнорувала поділи, що виникли після 1618 р. Окремі з них не враховували ліній проходження регіональних, а інколи й державних кордонів. Відтак, можна ствердити, що колишня відносна цілісність Сіверщини наклала значний відбиток на комунікації Чернігівського князівства, з 1635 р. трансформованого у воєводство.

Із зовнішніх сухопутних магістралей найбільш проблематичним були сполучення з воєводствами Великого князівства Литовського. Такий стан зумовлювався більш ніж столітнім перебуванням більшості сіверських земель у складі Московської держави, коли зв'язки з білоруськими воєводствами князівства фактично перервалися. Після входження Чернігово-Сіверщини і Стародубщини до складу Речі Посполитої такі зв'язки, у першу чергу торгівельні, почали відновлюватися, але стан доріг, а особливо переправ через болота й ріки, був поганим. Мешканці Чернігово-Сіверщини повідомляли у Варшаву, що “гостинець звиклий стародавній” зі Смоленська, Орші, Могильова через Чечерськ на Стародуб, Гомель, до Чернігівського князівства має важкі переїзди через ріки й болота, через які “не лише возом, але й пішому важко пройти”. Дороги у цих напрямках були “не пробитими, тому до тих замків купці жодних товарів землею не провозять і скарбниця від того страждає”. 12 березня 1625 р. Сигізмунд III визначив комісію у складі стародубського підкоморія Григора Сенкевича, річицького підкоморія Ієроніма Юдицького, стародубського земського судді Якуба Прошицького, доручивши їм організувати мобілізацію підданих Чечерської й Стародубської волостей для ремонту мостів та будівництва нових мостів у Чечерському, Річицькому

й Гомельському староствах. Безпосереднє керівництво роботами відводилося оршанському, чечерському й пропойському старості Олександрові Сапезі⁶. У даному універсалі йшлося про дорогу, що йшла з Орші й Могилева на Пропойськ, Чечерськ, Гомель. У Гомелі вона ділилася на три відгалуження: на Стародуб, Чернігів, Річицю. Про перші два король Сигізмунд III потурбувався того ж дня, видавши універсал про ремонтні роботи на дорогах Чернігівській, Почепській та Трубецькій (останні дві були продовженням дороги Гомель – Стародуб). На тих же комісарів було покладено організацію ремонту старих мостів на цих дорогах, будівництво нових, а особливо налагодження поромних переправ через значні водні артерії. Для проїзду через мости й переправи встановлювалося мито для всіх купців й подорожніх, за винятком шляхти⁷. Королівські розпорядження були виконані. У серпні 1626 р. стародубський пушкар Іван Іванов, що перейшов у Брянськ, “на царське ім’я” повідомляв, що мости на ріках і болотах на дорогах з Литви до Стародуба скрізь намощені, хоч і не зміг пояснити, у зв’язку з чим⁸.

Дорога Гомель – Чернігів тягнулася по лівому узбережжю р. Сожу. На межі Річицького повіту й Чернігівського воєводства дорога проходила під Яриловичами. Тут існував перевіз через Сож. Сюди на початку травня 1651 р. прийшов з козаками полковник Мартин Небаба, щоб стояти тут на сторожі, очікуючи приходу “литовських людей”⁹. Мав поруч бути і перевіз через Немильну (якщо під ним не розумівся попередній), після якого дорога входила в межі Чернігівського воєводства. Далі вона прямувала через Ріпки на Чернігів.

З пізніших матеріалів дізнаємося про існування Кролевецького тракту, що сполучав Чернігів з Кенігсбергом. Тракт із Чернігова прямував до Лосева. Тут був перевіз через Дніпро. Далі правобережжям Дніпра тракт ішов до Річиці, Слуцька, Гродна та, зрештою, до пруського кордону¹⁰. У досліджуваний період зв’язки Чернігово-Сіверщини з Крулевцем не були значними, як у часи Гетьманщини, коли послабилися зв’язки з Гданськом, тому цей тракт відігравав другорядну роль.

Сумнівним є постійне функціонування у першій половині XVII ст. дороги Чернігів – Стародуб. Опис доріг з Мінська на Сіверщину, складений у 1534 р. в оточенні литовського гетьмана Юрія Радзивила, вказує відстань від Стародуба до Чернігова (30 миль)¹¹, що, логічно б, вказувало на існування такої дороги. Тим більше, вона існувала в епоху Київської Русі¹². Однак у московську добу її значення з невідомих для нас причин було зведене до нуля, сполучення між Черніговом і Стародубом відбувалося переважно через Новгород-Сіверський шляховий вузол, правдоподібно, за допомогою так званої “Окольної дороги”¹³. До середини 1630-х рр. є свідчення про використання напрямку Чернігів – Стародуб лише для пересування військових підрозділів. Так, на початку квітня 1633 р. з Чернігова під Стародуб прийшло близько 3 тисяч жовнірів і козаків, які мали відбити замок у московських ратних людей¹⁴. Втім, у цьому випадку ініціатори акції не могли рухатися на Стародуб повз Новгород-Сіверський, оскільки він перебував під московським контролем, що ставило під сумнів несподіваність нападу. Про занепад давньої дороги з Чернігова до Стародуба у 1620 – 1630-х рр. свідчить незначний ступінь колонізації на її напрямку, зокрема території між Смячем та Тетевою – правими притоками Снова. Налагодження руху по цій дорозі слід датувати початком 1640-х рр. На початку 1641 р. спеціальна королівська комісія досліджувала причини поганого функціонування дороги. Особлива увага була приділена переправі через Снов поблизу маєтності Чорноокова, що належала Вавринцеві Гораїну. Комісія визнала за необхідне надати орендареві цієї маєтності

королівському факторові Ісаакові Гевлю право брати мито за переправи через Снов та важкопрохідні заболочені місця від возів з товарами по два гроші, від порожніх возів – по одному, а від голови великої рогатої худоби – по шелягу. Від мита звільнялися шляхтичі й духовенство. Зібране мито мало скеровуватися на зведення моста через Снов і влаштування тут греблі¹⁵. Невідомо, наскільки успішно І.Гевль упорався із завданням і яка ситуація була з іншими важкопрохідними ділянками на шляху до Чернігова.

Дорога Новгород-Сіверський – Стародуб прямувала повз Пушкарі, Гремяч, на Кистер, Дохновичі. Саме цією дорогою у кінці червня 1648 р. рухалися козаки з Новгород-Сіверського на Стародуб для його облоги¹⁶. Цією ж дорогою у середині березня 1664 р. частина польсько-литовського війська поверталася у Литву після невдалої спроби повернути під контроль Речі Посполитої лівобережну Україну¹⁷. В обох випадках фіксується проходження військами Кистера як пункту, розташованого на дорозі.

Закономірно, що транспортні шляхові вузли Чернігово-Сіверщини мали добре сполучення з московськими порубіжними містами: тривале перебування у складі однієї держави сприяло створенню розгалуженої системи доріг. Однією з найбільш важливих була дорога Новгород-Сіверський – Путивль. Вийшовши з Новгорода-Сіверського, вона відразу ж наштовхувалася на найбільш серйозну перешкоду – Десну. Подолавши річку через Путимський перевіз, дорога йшла у південно-східному напрямку до Глухова. Вона проходила цей пункт навіть тоді, коли Глухів являв собою городище¹⁸. Далі дорога повертала на південь, рухаючись по правобережжю Єсмани, правдоподібно, через Уздицю. Ще одну значну водну перешкоду на своєму напрямку – Клевань – дорога долала поблизу впадіння до неї Мариці, нижче Волокитина. Тут був так званий “Великий Клеванський перевіз”¹⁹. Саме тут постійно знаходилася путивльська застава, що в документах фігурує як застава на Волокитних Ростанях²⁰. Не виключено, що у суху пору року перевіз перетворювався у брід: після побудови Волокитинської греблі на початку XVIII ст. перевіз функціонував лише навесні²¹. До впадіння ж Єсмани до Клевеня (яке було вище перевозу) остання долалася вбрід ще й у другій чверті XVII ст.²² Після перевозу дорога прямувала безпосередньо до Путивля. Загальна довжина дороги Новгород-Сіверський – Путивль складала близько 90 верст²³.

Іншою важливою магістраллю була Велика Рильська дорога, що вела з Новгорода-Сіверського до Рильська. До Глухова вона цілком збігалася з попередньою. Далі прямувала на схід, правдоподібно, між Сварковом і Білокопитовом, вище Старикова і, напевно, через Крупець. У роки Смоленської війни біля впадіння Обести у Клевань знаходилася сосновська сторожова застава севських козаків²⁴. Правдоподібно, Велика Рильська дорога постала з польової після 1618 р. Так, у серпні 1621 р. путивльські воеводи скаржилися у розрядний приказ, що рильські торгові люди їздять з Рильська у Новгород-Сіверський повіт, оминаючи Путивль, проклавши нові дороги “внизу по Клевані”²⁵. Основна редакція “Книги Большому Чертежу”, складена у 1627 р. у розрядному приказі, ігнорує цю дорогу, вказуючи відстань між Новгородом-Сіверським та Рильськом у 120 верст, тобто враховуючи гак через Путивль. Тобольська ж редакція цієї книги, укладена 1683 р., враховує існування Великої Рильської дороги, оскільки зменшує відстань між її кінцевими пунктами до 30 верст²⁶.

Третя магістраль, що вела з Новгорода-Сіверського до Московської держави, прямувала до Севська. Джерела московського походження називають її “Новгородською старою дорогою”. Нею їздили також з Новгорода-Сіверського до сіл Олешковичі, Порохонь, Зерново, Новоселки. Ця дорога, подолавши Десну через Путимський перевіз, прямувала на Усок, Кояковичі. Тут дорога долала Івотку через Кояковичівський міст

на Ігровому броді²⁷ й прямувала у північно-східному напрямку. Дійшовши до витоків Знобівки, дорога залишала справа Каменське болото. Тут поряд з дорогою прямувала Дасматриволинова сакма (польова дорога)²⁸. Далі дорога йшла повз Страчів (північніше) й Торлонів (південніше) і, зрештою, добігала кінцевого пункту призначення²⁹.

Через північну частину Новгород-Сіверського повіту проходила дорога Стародуб – Трубчевськ – Брянськ. Першим населеним пунктом, через який проходила дорога, був Бобрик над Ваблею³⁰. У Погарі дорога долала через перевіз Судость й незабаром залишала межі повіту. Фрагмент іншої дороги зі Стародуба на Брянськ (фактично, через Почеп) був на північному куті Новгород-Сіверського повіту. Тут дорога проходила поряд із новгород-сіверським селом Івантенки. Нею брянські купці їздили на Стародубський ярмарок³¹.

Принагідно слід зазначити, що, до передання московській стороні новгород-сіверського лівобережжя Клевані у 1645 р., дорога Путивль – Севськ, яку джерела називають “Великою проїжджою дорогою з Путивля на Севськ”, йшла через новгород-сіверське село Крупець, що підпорядковувалося підстарості з Глухова (Осторога)³². Це, безумовно, ускладнювало сполучення між двома московськими порубіжними містами.

З часом для путивльських купців все більшого значення набуло сполучення не з Новгородом-Сіверським, а з задеснянськими містами Чернігово-Сіверщини та центрами київського Задніпров'я. З останніми сполучення здійснювалося через Ромни. Для прикладу можна навести шлях московського посла до Богдана Хмельницького Івана Фоміна у серпні 1653 р.: Ромни – Лохвиця – Лубни – Лукомль – Горошин – Буромль – Єреміївка – перевіз через Дніпро³³.

До виникнення Конотопа сполучення Путивля з задеснянськими містами Чернігово-Сіверщини не було регулярним. Одним із його варіантів може бути так званий “Путивльський шлях на Чернігів”, яким московські війська у вересні 1633 р. здійснили другий похід на Чернігів. Цей непрямий шлях ішов через Сорокодуб'я, Івангородище, Борзну, повз Сиволож. Московські війська, дійшовши правої притоки Десни – Сороки, де, ймовірно, знаходилася місцевість Сорокодуб'я, наштотхнулися на підступах до Борзни на польсько-козацьку сторожу. У зв'язку з цим вони повернули на південь до Івангородища, далі пішли у північно-західному напрямку повз Сиволож, оминаючи Борзну. Поблизу Сиволожа, на дорозі з Борзни до Ніжина, знаходився так званий путивльський плац, що відкривав пряму дорогу до чернігівських перевозів через Десну³⁴. Таким чином, цей шлях опосередковано вказує на сполучення між Путивлем і Черніговом та Ніжином через Борзну.

Про напрямок цієї дороги з Путивля перед заснуванням Конотопа і перетворенням його у шляховий вузол можна судити з маршруту ніжинських купців Наума Нищенко і Яреми Ніжинця у березні 1635 р. З Путивля вони вирушили через перевіз на Клевані у новгород-сіверське село Литвиновичі, яке знаходилося неподалік впадіння Клевані до Сейму³⁵. Далі мали б рухатися правобережжям Сейму; переправа через нього у Камені чи Мутині і вихід на Конотопське городище виглядає нелогічною, оскільки перейти Сейм можна було ще біля Путивля³⁶. Перевіз через Сейм, правдоподібно, був біля Батурина і далі маршрут ніженців не підлягає сумніву: Батурин – Борзна – Ніжин. Наприкінці 1630 – 1640-х рр. сполучення Путивля з Ніжином, Черніговом, Переяславом, Києвом, напевно, здійснювалося через Конотоп. Зокрема, московські послы до Б.Хмельницького Артемон Матвеев та Іван Фомін у червні – липні 1653 р. їхали за маршрутом: Путивль – Конотоп – Борзна – Ніжин – Дівиця – Носівка –

Басань – Переяслав³⁷. Маршрут Василя Бутурліна з України на початку 1654 р. на ділянці Ніжин – Путивль збігався з дорогою цих послів³⁸.

У сполученні Чернігово-Сіверщини з правобережними воєводствами Речі Посполитої важливу роль відігравав Любецький шляховий вузол. Зокрема, через перевіз у Любечі наприкінці травня 1648 р. переправився через Дніпро князь Ярема Вишневецький зі своїм військом³⁹. Проте основна роль у такому сполученні належала Київському тракту⁴⁰. Для прикладу, наведемо маршрут останнього фрагменту подорожі коронного канцлера Єжи Оссолінського у свої чернігово-сіверські володіння у серпні-вересні 1647 р.⁴¹ Задніпровський її фрагмент виглядає так: 4 вересня канцлер з поштом перебував у Києві, де мав нічліг. Наступного дня він переправився через Дніпро, найбільш імовірно, Спаським перевозом⁴². Проїхавши Бровари, подорожні зупинилися на нічліг у Бобровиці. 6 вересня вони вирушили до Борзни, де заночували. Наступного дня канцлер і його люди подолали відстань до Батурина й Конотопа, прибувши, таким чином, до кінцевого пункту подорожі. Отже, відстань між Києвом і Конотопом, при сприятливих погодніх умовах долалася за три дні⁴³. Згідно зі Спеціальною картою Г.Боплана, фрагмент цієї дороги з Броварів до Борзни прямував через Гоголів, Світільнів, Бобровицю, Кобижч, Дивицю, Ніжин⁴⁴.

Борзна взагалі відігравала роль чи не найважливішого шляхового вузла на задеснянській частині Чернігівського воєводства. Зокрема, саме тут дорога, що йшла з Конотопа на захід, мала розв'язку на київську та переяславську. Згідно зі Спеціальною картою Г.Боплана, переяславська дорога прямувала з Борзни на Дорогинку (правдоподібно через Сиволож), Биків, Круполь і Березань⁴⁵.

Серед доріг воєводського значення, безсумнівно, найважливішою була дорога, що сполучала Чернігів з Новгородом-Сіверським. Для цього сполучення, як і для багатьох інших, характерна варіантність, що свідчить про неусталеність сухопутних комунікацій у досліджуваний період. Насамперед потрібно зазначити, що у польську добу втратила своє значення Стара Чернігівська дорога, відома ще з князівських часів. Вона прямувала з Чернігова до Сновська (Седнева; переправа могла бути й біля Ключока), далі до Березія (Райгорода польських часів), Домислина, Блистової і, зрештою, Новгород-Сіверського. У середині XVI ст. вона ще існувала⁴⁶. Занепад її був тимчасовим. З осадженням населених пунктів, через які вона проходила, її знову почали використовувати. Принаймні, в останній чверті XVIII ст. вона (з деякими змінами) фігурує як чинна⁴⁷.

Інша дорога, що теж використовувалася здавна, пролягала ближче до течії Десни. Почавшись у Чернігові, проходила через Свинську переправу (р. Свиня – права притока Десни)⁴⁸. Снов долався за допомогою Перекопського (Брусилівського) перевозу. Далі дорога прямувала на Райгород, Волосківці, Мену, Бабу, Сосницю, Овдіївку, Блистову. Саме туди був прокладений широкий Чернігівський шлях у кінці XVIII ст.⁴⁹

Серед інших доріг воєводського значення варто назвати дорогу Ніжин – Чернігів на Веркіївку, де ще перед 1625 р. був зведений міст через Смолянку⁵⁰, Вересоч, Горбів. Частково воєводською слід вважати дорогу Ніжин – Ромни, початок і завершення якої пролягали по території Чернігівського воєводства, а середина – Київського. Вона проходила Дорогинку, Ічню, Новий Перемишль, Великі Бубни⁵¹.

Численні дороги місцевого значення сполучали населені пункти воєводства і, як правило, були відгалуженнями більш значимих магістралей.

Стан доріг, навіть міждержавного чи міжвоєводського значення, був переважно незадовільним. Вони являли собою биті шляхи, прохідність яких залежала від пори

року. Данієл Крман, що у кінці жовтня 1708 р. зі шведськими військами вирушив зі Стародуба до Новгород-Сіверського, описує ситуацію, яка трапилася на цій дорозі: “Нам треба було подолати мочарисько, де під вагою старих і переповнених возів і ними глибоко занурених у мул дерев затримався на кілька годин один віз, а ми, решта, мусили терпіти дикий вітер, доки вояки визволили цей віз із мулу. Деякі вершники, зробивши пару кроків поза кепсько утрамбованою дорогою, поспішили й загрузли глибоко в болоті, довго не маючи змоги зрушити ані вперед, ані назад”⁵². На початку 1634 р. коронний гетьман Станіслав Конєцпольський повідомляв королеві, що військо, яке прибуло за Дніпро, ще нічого не чинило, бо “у зв’язку з непогодою важка дорога”⁵³. Найбільш вдалим часом для переїздів або, особливо, переходів великих мас людей було літо, початок осені або малосніжна зима. Так, за інформацією московської розвідки, з першим зимовим снігом польсько-литовські війська пов’язували свої надії на успішний наступ в 1653 р. в напрямку Новгород-Сіверського та інших сіверських міст⁵⁴. Проте навіть зимою масове пересування по дорогах вимагало тривалого часу. Севський пушкар Церкин, побувавши у Борзні, Мені й інших містах, доповідав у Севську 20 лютого 1651 р., що полковник Мартин Небаба з козаками пішов на збір до Чернігова через Сосницю й Мену. Концентрація полку М.Небаби у Чернігові, за даними Церкина, зайняла цілий тиждень⁵⁵. Дороги були вузькими. Учасник походу Яна Казимира на Лівобережну Україну 1663 – 1664 рр. Михайло Обухович відзначив тісноту дороги з Новгород-Сіверського на Стародуб⁵⁶. Зауважив вузькість проїзду через село Горки, яке знаходилося на дорозі, що вела з Новгород-Сіверського до Мезина, й уже згадуваний Д.Крман⁵⁷. Перешкодою для руху дорогами особливо польської частини Чернігово-Сіверщини часто ставали непридатність намощених переїздів через болота. У багатьох місцях паралізувати рух можна було через знищення поромів.

Крім сухопутних комунікацій, певне значення у регіоні та для його зв’язку із зовнішніми ринками мали водні шляхи. З найдавніших часів як водна магістраль використовувалася Десна. З Чернігова до Остра у червні 1151 р. дістався човнами князь Святослав. Він же у травні 1185 р. спустився човнами з Новгород-Сіверського до Чернігова⁵⁸. У кінці квітня 1618 р. за царським наказом московські ратні люди на чолі з Петром Чудиновим дісталися Десною суднами з Новгород-Сіверського до Гострої Луки вище Трубецька, щоб перешкодити переправі “литовських” людей на лівий берег⁵⁹. Сучасник нашого дослідження Адам Кисіль, коли заснував Максаківський монастир, наказав доставити по Десні плотами церкву з Чолнська під Трубецьком. Акція завершилася успішно: біля Максакова її витягли з води⁶⁰. Таким чином, можна стверджувати, що на середину XVII ст. Десна була судноплавною, принаймні на відрізок від Трубецька до устя. Її течія використовувалася як для переправи військових контингентів, так і для вантажних перевезень. Зокрема, у липні 1651 р. Януш Радзивил вислав Десною до Києва на байдаках свою угорську піхоту та артилерію⁶¹. Про існування водного шляху Десною, Дніпром і Німаном до Крулевця свідчить королівський універсал від 20 березня 1627 р. до митників комор і прикомірків Великого князівства Литовського, щоб не брали мито з товарів, вироблених на чернігівських і стародубських будах і транспортованих дворянином Владислава Вази Григорієм Пйотровським або кимось за його дорученням⁶².

З малих річок перевезення вантажів відбувалося у нижній течії Стрижня. Про це свідчить один із пунктів Конотопських статей 1672 р., який зобов’язував знести греблю й млин, збудовані чернігівським сотником Леонтієм Полуботком, оскільки вони

перегородили традиційний водний шлях до Чернігова. Він мав особливе значення для забезпечення міста хлібом⁶³.

В цілому, слід зазначити, що недостатній ступінь розвитку наземних і водних комунікацій був спричинений слабким включенням Чернігово-Сіверщини у внутрішній ринок Речі Посполитої та її незначною роллю у зовнішній торгівлі держави. Якісні зрушення у цих сферах почали простежуватися з кінця 1630-х рр., однак десяти років було замало для повної інтеграції регіону в систему внутрішньодержавних господарських стосунків.

¹ Rulikowski E. Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru i ich znaczenie historyczne // *Ateneum*. – 1878. – Т. III. – С. 502 – 528.

² Крип'якевич І. Студії над державою Б.Хмельницького. Українські дороги в половині XVII в. // *Записки Наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка*. – 1926. – Т. 144/145. – С. 139.

³ Кісь Я.П. Татарські шляхи на Україні в XVI – XVII ст. // *Жовтень*. – 1986. - №4. – С. 134 – 136.

⁴ Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / Упор. В.М.Кравченко, Н.М.Яковенко. – К., 1990. – (Вкладка в книгу).

⁵ Шевченко Ф.П. Шляхи сполучення України з Балканськими країнами в XVII – XVIII ст. // *Історичні дослідження. Вітчизняна історія*. – 1985. – Вип. 11. – С. 50 – 59; Гуржій О.І. Основні закономірності розвитку торгівлі та місцевих ринків на Україні у XVIII ст. // *Український історичний журнал*. – 1986. – № 8. – С. 18 – 27; Клим Р.О. Роль Київського шляхового вузла в системі зовнішніх комунікацій Гетьманщини (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // *Наукові записки*. – К., 2001. – Т. 19: *Історичні науки*. – С. 47 – 52.

⁶ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 389. – Оп. 1. – Д. 101. – Л. 164 – 164об.

⁷ Там же. – Л. 164об. – 165об.

⁸ Там же. – Ф. 210. – Новгородский стол. – Д. 8. – Л. 236.

⁹ Грушевський М. *Історія України-Руси*. – К., 1996. – Т. IX. – Ч. 1: Роки 1650 – 1654. – С. 224.

¹⁰ *Літопис Самійла Величка*. – К., 1991. – Т. 2. – С. 600 – 601.

¹¹ *Памятники Восточной Европы. Источники XV – XVII вв.* – М. – Варшава, 2002. – Т. VI: *Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки: первая половина XVI в.* / Сост. М.М.Кром. – С. 71.

¹² *Літопис Руський*. – К., 1989. – С. 319, 462.

¹³ Русина О. Грамоти Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирю (у копіях севського походження) // *Український археографічний щорічник*. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 144.

¹⁴ *Акты Московского государства, издаваемые Императорской Академией Наук* / Под ред. Н.И.Попова. – Спб., 1890. – Т. 1: *Разрядный приказ. Московский стол. 1571–1634*. – С. 512.

¹⁵ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Д. 110. – Л. 807об. – 808.

¹⁶ Там же. – Ф. 210. – Московский стол. – Д. 169. – Л. 314.

¹⁷ *Poczbout Odlanicki J.W. Pamiętnik (1640 – 1684)* / Oprac. A.Rachuba. – Warszawa, 1987. – S. 206; РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Д. 132. – Л. 245, 248, 253, 256, 266, 269, 277, 287, 424, 437.

¹⁸ Там же. – Ф. 210. – Московский стол. – Д. 98. – Л. 146 – 147.

¹⁹ Там же. – Ф. 79. – 1634. – Д. 18. – Л. 115; 1636. – Д. 6. – Л. 105; Антпилогов Г.Н. Новые документы о России конца XVI – начала XVII века. – М., 1967. – С. 151 – 152; Godziszewski W. *Granica polsko-moskiewska wedle pokoju polanowskiego (wytyczona w latach 1634-1648)* // *Prace Komisji dla atlasu historycznego Polski*. – Kraków, 1935. – Z.3. – S.73.

- ²⁰ РГАДА. – Ф. 210. – Приказной стол. – Д. 40. – Л. 252 – 254.
- ²¹ Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729 – 1730 г. – Чернигов, 1901. – С. 399.
- ²² РГАДА. – Ф. 210. – Приказной стол. – Д. 40. – Л. 252 – 254; у травні 1631 р. донські козаки-конокради “перелізли” Клевань нижче села Стрельники і пішли красти коней в Новгород-Сіверський повіт, до села Некрасове.
- ²³ Книга Большому Чертежу / Подгот. К.Н.Сербина. – М. – Л., 1950. – С. 102.
- ²⁴ РГАДА. – Ф. 210. – Московский стол. – Д. 98. – Л. 122, 148.
- ²⁵ Акты Московского государства... - Т. 1. – С. 166.
- ²⁶ Книга Большому Чертежу. – С. 102, 185. Цифра, безперечно, занижена; ймовірно, має бути 80.
- ²⁷ AGAD. – Метрыка koronna. – Sygn. 185. – К. 222v. – 224v.
- ²⁸ РГАДА. – Ф. 210. – Севский стол. – Д. 78. – Л. 59.
- ²⁹ Там же. – Ф. 79. – 1647. – Д. 1. – Л. 76 – 76об.
- ³⁰ Опис Новгород-Сіверського намісництва. – К., 1931. – С. 118.
- ³¹ РГАДА. – Ф. 79. – 1644. – Д. 1. – Л. 379 – 381.
- ³² Там же. – 1643. – Д. 1. – Л. 360.
- ³³ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – М., 1953. – Т. III. – С. 350 – 352.
- ³⁴ Pułaski K. Pierwsze lata publicznego zawodu Adama Kisiela (1627-1635) // Szkice i poszukiwania historyczne. – Kraków, 1887. – S. 220 – 221.
- ³⁵ РГАДА. – Ф. 210. – Белгородский стол. – Д. 54. – Л. 285.
- ³⁶ Після виникнення Конотопу через Мутинський перевіз місцеві купці їздили на Рильськ (див. Там же. – Ф. 79. – 1640. – Д. 1. – Л. 46).
- ³⁷ Воссоединение Украины с Россией. – Т. III. – С. 287 – 288.
- ³⁸ Там же. – С. 490.
- ³⁹ Maskiewiczowie S. i B. Pamiętniki. – Wrocław, 1961. – S. 245.
- ⁴⁰ Клим Р.О. Роль Київського шляхового вузла... – С. 48.
- ⁴¹ Коротку інформацію про цю подорож подає Станіслав Освенцім (див. Oświęcim S. Dya-gyusz 1643 – 1651 / Wyd. W.Czermak // Scriptorum rerum Polonicarum. – Kraków, 1907. – Т. XIX. – S. 205).
- ⁴² Клим Р. Роль Київського шляхового вузла... – С. 48.
- ⁴³ AGAD. – Archiwum Publiczny Potockich. – Sygn. – Т. IV. – К. 87 – 88.
- ⁴⁴ Кордт В. Материалы по истории русской картографии. – К., 1901. – Вып. II. – Карта II.
- ⁴⁵ Там же.
- ⁴⁶ Див. інформацію у царській грамоті Новгород-Сіверському Спаському монастирю 1551 р. про Чернігівську дорогу, що в районі верхньої течії Лозки повертала на захід, а не прямувала до Сосниці (Русина О. Грамоти... – С. 144).
- ⁴⁷ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оно наместничество составлено. – Чернигов, 1851. – С. 163.
- ⁴⁸ AGAD. – Метрыка koronna. – Sygn. 173. – К. 29 – 31. Переправа відома ще з княжих часів (Літопис Руський. – С. 254).
- ⁴⁹ Шафонский А. Черниговской губернии топографическое описание... – С. 163; Виноградський Ю. Сосниця та її околиці. Топографічні й археологічні матеріали, перекази та історичні відомості // Чернігів і північне лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М.Грушевського. – С. 165.
- ⁵⁰ Пам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV – XVII ст.. – Острог – Варшава – М., 1999. – Т. V: Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652 – 1673 рр. – С. 181.

- ⁵¹ Шафонский А. Черниговской губернии топографическое описание... – С. 164, 165.
- ⁵² Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708 – 1709). – К., 1999. – С. 32.
- ⁵³ AGAD. – Libri Legationum. – Sygn. 32. – К. 171 – 173.
- ⁵⁴ Акты Московського государства. – Т. II. – С. 308, 312.
- ⁵⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 204.
- ⁵⁶ Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów (1630 – 1707) / Oprac. H.Lulewicz, A.Rachuba. – Warszawa, 2003. – S. 358 – 359.
- ⁵⁷ Крман Д. Подорожній щоденник... – С. 34. Правдоподібно, це була згадувана у джерелах середини XVI ст. Мезинська дорога (Русина О. Грамоти... – С. 144).
- ⁵⁸ Літопис Руський. – С. 241, 340.
- ⁵⁹ Памятники истории Восточной Европы. Источники XV – XVII вв. – М. – Варшава, 1995. – Т. 1. – С. 80.
- ⁶⁰ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1893. – Т. 2: Полк Нежинский. С. 512. У XVIII ст. Десну продовжували використовувати як водний шлях. У 1715 р. новгород-сіверський архимандрит Геннадій мав намір шугалією плівти по Десні від місця впадіння до неї Шостки до Чернігова (Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів / Упор. В.Й.Горобець. – К., 1992. – С. 169). Наприкінці XVIII ст. Десною проходили плоскодонні човни – барки або байдаки (Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К., 1997. – С. 34).
- ⁶¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 327.
- ⁶² РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Д. 108. – Л. 51 – 51об.
- ⁶³ Літопис Самійла Величка. – Т. 2. – С. 158; Источники Малороссийской истории / Собр. Д.Н.Бодянским // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – 1858. – Кн. 1. – С. 246; Клим Р. Роль Київського шляхового вузла... – С. 48.

Петро Кулаковський.

Дороги й водні шляхи на Чернігово-Сіверщині в першій половині XVII століття.

У статті досліджується мережа наземних та водних шляхів на Чернігово-Сіверщині у першій половині XVII ст. На основі джерельних матеріалів реконструйовано маршрути проходження найважливіших доріг, простежено їх стан і урядові заходи, скеровані на його поліпшення. Зроблено висновок, що розвиток шляхової мережі Чернігово-Сіверщини залежав від ступеня включення регіону у міжрегіональні та міждержавні торгові стосунки.

Petro Kulakovsky.

Roads and Waterways in Chernihiv-Siversk Land in the Early 17th Century.

The system of roads and waterways in Chernihiv-Siversk land in the early 17th century is researched in the article. Routs of the most important roads are reconstructed on the basis of original sources. The author studied the conditions of the roads and state measures taken to improve their conditions. In conclusion, the author states that the development of the road system depended on the level of region's inclusion to inter-regional and interstate trade.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ НА СТАРОСАМБІРЩИНІ (XV – друга третина XVIII ст.)*

Суспільне життя будь-якого регіону значною мірою визначається внутрішньо-політичною ситуацією в державі та її міжнародним становищем. Ці чинники й вплинули на всі сторони життя мешканців сучасної Старосамбірщини у минулому.

Магнатські міжусобиці були звичайним явищем у тогочасному суспільному житті. Їхні причини були різними: порушення прав на земельну власність, неповернені грошові борги, а то й просто образа шляхетського гонору. Перші такі міжусобиці на Старосамбірщині документально зафіксовані ще наприкінці XV ст. і пов'язані із земельними суперечностями розгалужених вже на той час шляхетських родин Бибельських, Дершняків, Бажів та ін. Особливо задержуватим був старший син Яна Дершняка, також на ймення Ян. За свій нестримний характер він отримав прізвисько Баж (Барс) і постійно конфліктував із сусідами. У травні 1438 р. він побив слуг свого двоюрідного брата, пізніше увірвався в корчму, яку повністю зруйнував, і поранив чотирьох людей. Згодом на чолі озброєного загону зробив розбійницький набіг на Рокитницю. У січні 1461 р. за 165 гривень він купив у шляхтича Миколая Тлучи-моста солтиство у Болозові, однак гроші заплатив лише через 12 років.

У 1497 р. через ухиляння від воєнного походу проти молдавського господаря були конфісковані земельні володіння Ієроніма, молодшого сина Яцька Бибельського. Восени того ж року його дружина Єлизавета розпочала судовий позов за повернення частини власності. При цьому вона опиралася на віновий запис, визначений 600 гривнями. У травні 1498 р. вона зуміла досягти заповітної мети, однак її спокійне життя тривало недовго. Адже свої плани на ці маєтки мали її свекор Грицько Бибельський та його пасербиця Анна. Кілька років тривало протистояння, внаслідок якого Грицько часто робив збройні набіги на володіння невістки. Єлизавета не була спроможною чинити тривалий опір і весною 1505 р. вона заклала частину Бибельського передмістя і Зоротовичі Станіславові Бажу (він був сином Анни-Духни Бибельської), власникові Болозова і Боневич¹.

Тереном справжніх локальних воєн, у які переростали міжусобні конфлікти між окремими магнатами, Старосамбірщина стала на початку XVII ст. Значний резонанс мала збройна боротьба коронного референдара Перемишльського старства Яна Дрого-йовського і перемишльського каштеляна Станіслава Стадницького. Серед місцевої шляхти С.Стадницький через свій крутий і войовничий характер здобув прізвисько „Чорт”. Безпосередньою причиною цієї війни став борг С.Тарнавського. Останні перебували у далеких родинних стосунках: їхніми дружинами були Ядвіга Гербуртівна і Дорота Гербуртівна. Під позичку в 70 000 злотих С.Тарнавський заставив всі

* Дана публікація є логічним продовженням статті: Соціально-економічні відносини на Старосамбірщині (кінець XIV ст. – 1772 р.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2003. – Вип. VII. – С.193–204.

свої 13 сіл, у т.ч. Тернаву біля Добромиля. Його поручителем у справі повернення боргу став Андрій Стадницький, який, однак, ці права передав Я.Т.Дрогойовському. У 1601 р. С.Тарнавський, не повідомляючи поручителя, відступив свої маєтки Станіславові Стадницькому. Відтоді Я.Дрогойовський повів справжню війну із своїм сусідом. Демонструючи силу, він на чолі озброєного загону із Перемишля вирушив на чергове засідання сеймику до Судової Вишні. У його загоні були дрібні шляхтичі Монастирські, Попелі та ін. По дорозі вони завдали значних збитків мешканцям Нижанкович – власності С.Стадницького.

Перша сутичка між ними відбулася, коли С.Стадницький повертався з сеймику до Перемишля. Я.Дрогойовський на дорозі між Хировом і Сушицею влаштував на нього засідку. Внаслідок цього підступу було вбито одного із слуг С.Стадницького, кількох осіб поранено, а сам магнат зумів урятуватися втечею. Гайдуки Я.Дрогойовського порубали залишену коштовну карету, забрали з возів дві скрині, дорогу шаблю вартістю 100 дукатів, два пістолети, оздоблені золотом і перлами, двох коней. В наступні роки збройне протистояння між ними тривало. У 1604 р. Я.Дрогойовський захопив Тернаву і примусив селян присягнути йому на підданство. Проте вже через тиждень С.Стадницький при допомозі 200-особового озброєного загону зумів розгромити свого противника. Тоді той увійшов у союз з сяниським підстаростою Сигізмундом Хамком і разом з ним утретє захопив Тернаву, але довго тут не втримався. С.Стадницький розстріляв з гармат загін Я.Дрогойовського, полонив 30 осіб і ув'язнив їх у м. Лісько.

У грудні 1605 р. у Перемишлі був убитий Я.Дрогойовський². Цим скористалися його недруги і почали вимагати від вдови Я.Дрогойовського негайної виплати боргів чоловіка. Першою жертвою стали Воютичі. Свого часу Я.Дрогойовський позичив у С.Стадницького 11 000 злотих під заставу цього села, де на той час був один із кращих у Перемишльській землі житлових палаців (його вартість складала 30 000 злотих). Не чекаючи терміну сплати боргу, до якого залишалось ще півроку, С.Стадницький захопив село, забрав усе рухоме панське майно та звіринець з 30 оленями. Складною ситуацією скористався також Ян Красіцький, який захопив і пограбував Грозьову³.

Майже десять років воював зі своїми сусідами І.Ф.Гербурт, власник Добромильського ключа, племінник Я.Дрогойовського. У 1603 р. він двічі нападав на магната Коритка з Дмитрович. І.Ф.Гербурт діяв відповідно до законів воєнного мистецтва: з хоругвами, бубнами, трубами, а його вояки (близько 1 000 осіб) були озброєні мушкетами і пістолями. Впродовж 1603–1609 рр. він перебував у стані війни з магнатом Поруденським. Потерпів від збройних нападів І.Ф.Гербурта і Станіслав Ваповський. У 1606–1607 рр. мала місце запекла збройна сутичка між І.Ф.Гербуртом та Адамом Стадницьким з Ланьцута, рідним братом Станіслава Стадницького, за право володіння Перемишльським староством⁴. Однак сам власник добромильських замків прямої участі у воєнних діях не брав. Його приватне військо очолювали фахові військові. Так, у війні з Поруденським озброєними загонами керував Арламовський, а проти Коритка діяв Канський.

Значного резонансу набув конфлікт С.Стадницького („Чорта”) з сусідніми магнатами. Через несплачений борг в сумі 47 000 злотих, який тягнувся з 1599 р., спалахнула сутичка між ним і братами Олександром та Константином Корняктами, синами багатого львівського купця. Вперше противники зішлись у містечку Сосніце (тепер у Польщі). 30 липня 1605 р. С.Стадницький, який мав 1 500 озброєних вершників і піших воїнів, оточив садибу К.Корнякта. У його розпорядженні були гармати, гаківниці (вогнепальна зброя, яка використовувалася, в основному, при обороні укріплень;

мала вигляд металевої трубки калібром 25-30 мм і довжиною близько 1,5 м), металеві пристрої, гаки для штурму стін, круглі залізні щити, не відомі раніше петарди для руйнування стін, драбини, а також вози, великі плетені кошики для вивозу захопленого майна. На цей раз К.Корняк зазнав поразки і втратив майна на суму 50 000 злотих (рушниця, мушкети, порох, кулі, столове срібло, мідний і олов'яний посуд, дорогі тканини, одяг, хутра, віконне скло, замки від дверей і скринь, худоба, їздові коні, запаси вина, горілки, меду, сала, масла, сиру тощо)⁵. Через два місяці К.Корняк отримав особисту свободу і перебрався до Міженця, де у нього була також садиба. До другого конфлікту між ними не дійшло, оскільки К.Корняк у Міженці добре укріпився (мав озброєних 400 вершників і піших осіб) і С.Стадницький не наважився на відкритий бій⁶.

Найбільшого резонансу набула війна С.Стадницького з лежайським старостою Лукашем Опалінським у 1607–1610 рр. Безпосереднім її приводом стали „кілька ланів ґрунту лежайського староства”, самовільно захоплені С.Стадницьким. Останній зумів сформувати справжню армію з числа „угорців, семигородців, секелів, волохів, молдован та інших народів”. Упродовж 1608-1609 рр. його загони пограбували 36 орендарів Л.Опалінського, опоганили 10 костелів, убили майже 150 осіб, забрали більше 9 000 штук худоби. При цьому він ігнорував королівські декрети і сеймикові постанови. Зважаючи на те, що Л.Опалінський зібрав великі збройні сили і намагався вже остаточно розгромити С.Стадницького, ланьцутський „Чорт” у лютому 1610 р. в супроводі 40 озброєних вершників поїхав до семигородського князя Габора Баторія, де домовився з ним про допомогу живою силою. Це коштувало С.Стадницькому „одного воза, навантаженого золотом”. Семигородське військо С.Стадницький вирішив зустріти в районі Старого Самбора. Намагаючись приховати від Л.Опалінського свою присутність, він лавірував між селами Старосамбірщини. Біля Старої Солі С.Стадницький навіть потрапив у пастку, але зумів вислизнути і заховатися у Тернаві, що поблизу Добромиля. Тут він небезпідставно розраховував на допомогу, оскільки село було власністю його брата Христофора, а неподалік був оборонний замок Гербуртів. Вивідувачі Л.Опалінського, який на той час перебував у Самборі, дізналися про місце його переховування. 20 серпня до Тернави вирушили загони лежайського старости. Сам С.Стадницький нетерпляче чекав на свого союзника, тож здалеку вони здалися йому вояками Г.Баторія. Коли ж підійшли ближче, організувати опір було вже пізно і С.Стадницький верхи на коні втік до найближчого лісу й заховався за поваленим деревом. Його втеча була зазначена, але погоня не дала результату. Коли ж люди Л.Опалінського поверталися назад, С.Стадницький необережним порухом викрив себе. Один з переслідувачів, татарин Македонський, поранив його пострілом з пістоля. Однак „Чорт” уперто боронився, але після того, як отримав 10 колотих і різаних ран, упав. Татарин забрав 2 000 червоних золотих, які були зашиті в пояс, відрізав шаблею голову С.Стадницького і привіз її Л.Опалінському. Цим він викликав велике незадоволення лежайського старости. За його вказівкою С.Стадницького з почестями поховали в Перемишлі. Угорська допомога надійшла лише через вісім днів. Шеститисячна армія, в залізних обладунках, озброєна списами і бойовими сокирами наводила жах на навколишніх мешканців. Під час свого маршу вони пограбували Топільницю і Спаський монастир. Дізнавшись, що А.Стадницького вбито, а їхня допомога вже не потрібна, вони біля Старого Самбора розділилися на дві колони. Одна попрямувала на Созань і Торгановичі, а друга пішла в напрямку Кобла і Страшевич. Таким чином, вони зайняли цілу околицю від Старої Солі до Самбора, де палили навколишні села

і грабували мешканців. Зробивши на марші невеликий гак, союзники С.Стадницького через Дрогобич, Стрий і Тухлю повернулися на Семигороддя⁷.

У 1617 р. за добромильську спадщину І.Ф.Гербурта воювали Ян Фредро і Максиміліан Пшерембський. Власне вони відстоювали інтереси двох удів: Софії з Малійських Копицінської і Єлизавети з князів Заславських Гербуртової. Перша позичила під заставу Добромиля, обох замків, салін і навколишніх сіл 40 000 злотих. За відсотки правили доходи з Мостиського староства впродовж трьох років. Після смерті І.Ф.Гербурта король дозволив Є.Гербуртовій користуватися пожиттєво Мостиським староством. Другим чоловіком С.Копицінської став Я.Фредро, а Є.Гербуртової – М.Пшерембський. Останній, не повернувши заборговані гроші, силою захопив Мостиська. Це призвело до відкритої війни у жовтні 1617 р. Спочатку воєнні дії велися у Мостиськах, де у місцевому костелі укріпилися люди М.Пшерембського. На цей раз вони змушені були поступитися. Остаточно війна завершилася перемогою М.Пшерембського у битві, яка відбулася 25 жовтня 1617 р. недалеко від Добромиля.

Магнати захоплювали маєтки своїх сусідів не лише за допомогою зброї. Часто вони використовували психологічний тиск. У 1616 р. таким чином Ієронім Стадницький захопив с. Чишки. Він оточив панський двір і повністю його блокував: вигнав панських слуг, ніхто не мав права ні вийти, ні увійти, не дозволяв приносити воду і розпалювати вогонь. При цьому власниці садиби Анні Фредровій заявив, що вона „може залишатися тут стільки, наскільки їй подобається”⁸. Звичайно, що за таких умов вона змушена була відступити свою власність. 1620 р. Ян Лев Гербурт підступом оволодів садибою шляхтича Адама Горенчківського у Лобозві (тепер у Польщі) і силою забрав у нього коней, зброю, одяг, коштовності.

Татарські набіги. З кінця XV ст. на українські та польські землі особливо почастишали набіги кримських татар. Їхнім спустошенням та руйнуванням піддавалася й територія Старосамбірщини. Під час нападів кримчаків місцеве населення переховувалося переважно в навколишніх лісах та горах. Монахи, мешканці міст і містечок зводили оборонні укріплення для захисту своїх маєтностей. Очевидно, на той час припадає будівництво на одній з вершин поблизу Добромиля дерев'яного укріплення. Однак ця споруда довго не прослужила надійним захистком від ворогів. У 1497 р. в перемишльських околицях з'явилася орда буджацьких татар, яка зруйнувала і спалила численні поселення, а багатьох людей і худобу забрала з собою. Тоді оборонці замку не змогли відбити набіг одного з її загонів. Дерев'яне укріплення дощенту згоріло, так само, як і навколишні поселення. Відтоді татари майже щорічно вторгалися на Старосамбірщину.

Катастрофічним для мешканців краю був 1498 р. Рік перед тим польський король Ян Ольбрахт зробив похід у Молдову з метою повернути її до ленної залежності і захопити укріплені міста над Дністром і Дунаєм, але зазнав поразки. Однак молдовський господар Стефан III Великий на цьому не заспокоївся, увійшов у спілку з турками і разом з ними напав на землі Галичини. 20-тисячна армія союзників вийшла до Станіславова і звідти рушила в напрямку на Самбір. Вороги майже не зустрічали опору, зруйнували і пограбували повністю покинутий мешканцями Самбір, спалили укріплення в Перемишлі, Добромилі, Новому Місті. В районі Старої Солі вони стояли чотири дні, грабували і палили навколишні села та містечка, забирали в неволю людей. Вважають, що тоді з Галичини нападники вивели близько 100 тис. осіб⁹, серед яких значну частку склали наші краяни. Зокрема, в ясир потрапили Каліна, дружина воєводи Яна Одровонжа та пані Гербуртова¹⁰. Документи свідчать, що з турецької

неволі не повернулися Петро Рамулт і його дружина Катерина з роду Пелків (останні були власниками Чишок). Їхня донька Анна повернулася додому близько 1504 р.¹¹ З тих часів збереглася цікава оповістка про відважну селянку з околиць Нового Міста, яка хитрістю вбила 7 турків і заволоділа їхніми кінями. Після того, як вороги покинули край, власник поселення, дізнавшись про це, подарував їй здобуті трофеї і винагородив 40 флоринами¹².

Спустошливим був похід орди татарського хана Менглі-Гірея в 1502 р. Збереглися відомості про напад татарського загону на с. Росохи, коли місцеві мешканці зуміли збройно оборонитися за церковними мурами. Того ж року татари спалили Хирів. Систематичні татарські набіги в Галичину припинилися лише після 1516 р. Однак заподіяна економічна шкода досить повільно піддавалася відновленню. Нижанковичі, наприклад, через велике руйнування, тричі звільнялися від усіх податків, поборів і повинностей: у 1498 р. на 8 років, у 1502 р. – на 10 років і у 1527 р. – на 9 років¹³. Татари ж і надалі навідувалися за невідьниками. У 1551 р. вони спалили затишний Лаврівський монастир.

З кінця XVI ст. татари активізували свої набіги в самбірську та добромільську околиці. У 1594 р. їхня орда пройшла в районі Болозова, але не завдала тут значних руйнувань через свій поспішний марш. З початком XVII ст. татарські напади посилювалися. Зокрема, вони грабували і палили Нижанковичі (1620, 1621, 1624, 1626 рр.), Сусідовичі (1620 р.), Хирів (1623 р.)¹⁴ та інші поселення на Старосамбірщині. Від цих набігів знелюднювалися цілі поселення. Так, документи свідчать, що у 1620 р. перед „татами оборонився Доброміль”, а в 1621 р. „Старий Самбір, Доброміль, Нове Місто і Стара Сіль”. Цього ж 1621 р. „татари спустошили містечка Фельштин, Гусаків, Крукеничі”, а з „Нижанкович забрали майже всіх”. У 1622 р. татари забрали в полон з Княжполя 12 комірників, Конева – 2 загородників і 2 комірників, Комарович – 2 загородників, Букови – кілька кметів і 7 комірників, Ляшок – 1 загородника і 2 комірників¹⁵.

Татарські набіги першої половини 20-х років XVII ст. спричинили значну економічну руйну. Документи свідчать, що у 1621 р. в Старяві татари знищили 2,75 кметських ланів, 0,5 – попівського і один лан монастирський, що разом складало 13,1% всіх оброблюваних земель. Завдані збитки у Міженці і Бабині склали 100%. Дуже постраждали господарства у Ляшках (знищено 81% усіх посівів і насаджень), Воютичах (67,5%), Букові (67%), Комаровичах (62,5%), Товарній (62%), Коневі (60%), Грушатичах (52,2%), Торчиновичах (43%), Бачині (42%), Великому (40%), Стрільбичах (40%), Страшевичах (40%), П'ятницях (31,5%), Болозові (25%), Княжполі (21%), Сусідовичах (16,5%), Старяві (13%). У 1626 р. на Перемишльщині вони спустошили 217 сіл, серед яких були Саночани, Стрільбичі, Бабина, Бачина, Болозів, Дроздовичі, Галівка, Городище, Кобло, Лінина, Стрільковичі, Сушиця¹⁶. Шість татарських нападів за 1600-1651 рр. зазнав Перемишль¹⁷. У другій половині XVII ст. татари найчастіше грабували поселення Задністрянської частини Перемишльщини. Востаннє вони збройно побували на землях Старосамбірщини у 1672 р., коли безуспішно штурмували Високий замок поблизу Добромиля.

Братства. В суспільно-політичному житті міст важливе місце посідали братства як об'єднання українських міщан. Наприкінці XVI ст. вони існували вже у багатьох містах Галичини, у т.ч. й на Старосамбірщині. На прохання міщан і передміщан для заснування братства в Старій Солі при церквах вмч. Параскеви і Воскресіння Христового 26 травня 1600 р. єпископ М.Копистенський видав спеціальну грамоту, в якій

було зазначено, що влади́ка спеціально з цього приводу консу́льтувався з кри́лосом кафедральної церкви. У грамоті була чітко вказана мета створення братства: духовна допомога вірним, обмеження лихослів'я, наклепів, поганої поведінки, порада у всіх необхідних справах, взаємна подяка. За порушення правил співжиття у братстві накладалося відповідне стягнення, переважно у грошовій формі. Узгоджувалися умови вступу до братства, правила виборів керівника, періодичність зібрань, фінансові справи тощо¹⁸. Друге старосільське братство виникло на передмісті в 1670 р. при церкві св. Іллі¹⁹.

У 1642 р. Олександра Конєцпольська дозволила утворити братство при Святодухівській церкві в Добромилі. Документально підтверджено існування братств у 1690 р. в інших добромільських церквах – Преображенській і Різдва Богородиці²⁰. У XVII-XVIII ст. виникли братства у Старому Самборі (церква св. Миколая, 1661 р.), Нижанковичах (церква св. Трійці, 1691), Новому Місті (Успенська церква, 1702 р.), Ляшках Мурованих (церква св. Миколая, 1782 р.), Фельштині (XVIII ст.)²¹.

Братства відігравали дієву роль у спорах з міською владою. Вже в другій чверті XVII ст. міщани Старого Самбора виступили проти вї́йта Вацлава Пелка, який зайняв посаду за „правом не своїм” і відмовилися визнавати його владу. Значного резонансу набув конфлікт старосамбірчан з вї́йтом Єжи Погрошевським у 30-х роках XVII ст. 1631 р. ці міщани оскаржили запровадження вї́йтом торгових оплат, а згодом і королівських комісарів, які підтримали вї́йта. Остаточо спір завершився лише 1638 р., коли королівським указом були чітко визначені повноваження вї́йта. Аналогічна ситуація була 1644 р. у Нижанковичах²².

Церкви і монастирі. Розгалуженою була мережа парафіяльних церков. Чимало з них існувало ще з XII-XIII ст. (Спас, Стара Сіль). Відомості, датовані XIV ст., фіксують наявність церков у Старому Самборі (1303 р.) і Созані (1392 р.). Під XV ст. згадана церква у Великосіллі, Росохах, Терлі (1415 р.), Губичах (1445 р.), Городиську (1446 р.), Міженці (1448 р.), Болозові (1449 р.), Старій Солі (1460 р.), Дешичах (1467 р.), Нижанковичах (1473 р.). У 1507 р. церкви вже діяли у Біблі, Боневичах, Букові, Великій Лініні, Верхньому Лужку, Городовичах, Грабівниці, Добромилі, Княжполі, Коневі, Мурованому, Пацьковичах, Передільниці, Поляні, П'ятничах, Раковому, Стрільках, Стрільбичах, Тершові, Трушевичах, Хирові, Чаплях, Ясениці Замковій. Пізніші згадки про існування церкви стосуються Дроздович (1510 р.), Вілюнич (1510 р.), Лютовиськ (1510 р.), Ляцького (1510 р.), Страшевич (1510 р.), Білич (1510 р.), Грушатич (1511 р.), Зоротович (1511 р.), Поляни (1515 р.), Борщевич (1517 р.), Мігови (1526 р.), Тернави (1530 р.), Старої Солі (1540 р.), Лопушанки (1554 р.), Малої Лініні (1561 р.), Волошинова (1563 р.), Потоку (1561 р.), Сушиць (1565 р.), Слохинь (1589 р.), Строневич (1589 р.), Товарної (1589 р.). Нові церкви будують у XVII-XVIII ст.: Великий (1620 р.), Гуманець (1613 р.), Фельштин (1659 р.), Дубрівка (1680 р.), Бусовиська (1695 р.), Нове Місто (1775 р.).

Старосамбірщина була багата на монастирі. Свідченням цього є грамота Владислава Опольського, датована 1375 р., якою він надав братам Гербордові і Фрідриху Опавчикам у володіння села Добромиль, Смільницю, Старяву, Сушицю, Хирів, Городовичі, Ляшки, Чаплі, Сусідовичі з усіма їхніми монастирями²³. Про які ж монастирі йдеться у цьому документі, де знаходилися інші, засновані пізніше? Передусім треба зазначити, що ще у XII ст. в районі сучасного с. Спас було закладено монастир Преображення Господнього (св. Спаса). Його відновлення традиція пов'язує з іменем князя Льва Даниловича, який провів там останні роки свого життя. З цим монастирем пов'язане існування окремого, незалежного від Перемишля, Самбірського єпископства.

В пізніші часи цей монастир служив зимовою резиденцією перемишльських владик. Поблизу Преображенського були й інші монастирі (Святомихайлівський у Созані, 1392 р.; Пресвятої Богородиці у Смільниці, початок XV ст.; Введення Богородиці у Тершові, XV ст. і Святоонофріївський у Лаврові), які разом утворювали добре організований сильний оборонний комплекс, призначений контролювати і охороняти стратегічно важливу у військовому і економічному плані дорогу через Карпати²⁴. Тершівський монастир належав до багатих, оскільки зобов'язаний був висилати лучника з конем до загального ополчення²⁵.

Під 1374 р. згаданий монастир св. П'ятниці біля Добромиля²⁶. Ця місцевість вже від 1472 р. відома як с. П'ятниці. З XV ст. (1489 р.) відомі монастирі в маєтках Бибельських, один з яких Хрестовоздвиженський²⁷. У його монастирській церкві похоронені особи з родини Бибельських.

Одним з найзначніших був василіянський монастир у Лаврові, заснований у XIII ст., який по праву вважався духовною столицею для всього наддністрянського Підгір'я. Проте перші документальні відомості про нього подає грамота польського короля Ягайла з 1407 р. Монастир зумів витримати татарський напад 1549 р., що попавив усе довкола. Він тоді дістав від короля Сигізмунда Августа дозвіл на відбудову, а в 1553 р. від королеви Бони Сфорци отримав сусідню Нанчілку з душпастирством та зачав заводити навколишні поселення.

Цей монастир був відомий серед слов'янського світу. Зокрема, московський Воскресенський літопис з XVI ст. згадує його відразу ж після Самбора як один з головних центрів Польсько-Литовської держави. Лаврівський монастир підтримував уніатів. Коли 1641 р. король і сейм вирішили у Лаврові зробити архимандрію – осідок православного владичтва, проти цього виступили уніатський митрополит А.Селява і його оточення. Так цей монастир набрав широкого розголосу в цілій Польщі, а його настоятелі вже починають постійно називатися ігуменами.

Після пожежі 1549 р. стіни монастирської церкви покрили фресками, які частково збереглися до наших днів. Ця поліхромія свідчить про високу мистецьку культуру лаврівських монахів, їхні взаємини з Афоном. У 1767 розпочато будівництво нового приміщення монастиря, яке тривало до 1789 р. У підземеллях церкви похоронені молдавський господар Стефан Петричайко з дружиною Марією, єпископи Антоній та Інокентій (1680-1700) Винницькі, митрополит Юрій Винницький (1700-1713), уніатський єпископ Ієронім Устрицький та ін.

Збереглися також відомості про існування монастиря у Старій Солі, якому польський король Казимир III надав право розробляти соляні жупи за 100 злотих річного чиншу²⁸.

З XVII ст. спостерігається відродження чернечого життя, зовнішнім проявом якого стало заснування нових монастирів, їх матеріальна підтримка місцевою знаттю. Зокрема, у цей час при підтримці І.Ф.Гербурта розбудовується монастир св. Онуфрія в Добромилі. Його початки з підпорядкованим Буківським, припадають на XVI ст. Діяльність монастиря була багатогранною з огляду на ведення там новіціату і богословського відділу. У 1691 він став уніатським. В 1705, за зразком лаврівського храму, розпочато будову величавої святоонофріївської церкви в затишній улоговині під горою. За часів ігумена Ієроніма Кузьмича (помер 1739 р.) збудована двоповерхова будівля з келіями для монахів, де доживали віку перемишльський єпископ Ієронім Устрицький (помер 1746 р.) і хорватський православний владика Теофіл Посіч (1750-ті роки).

Початком XVII ст. датується Топільницький монастир, який, завдяки особистим зв'язкам монахів, до кінця XVII ст. підтримував контакти з Києво-Печерською лаврою. У 1650 р. в районі с. Сушиця Бен'ямин Стебельський заснував василіянський монастир. Джерельні матеріали вказують також на існування монастирів у Терлі (початок XVI ст.)²⁹, Старяві над Стривігором (1500 р.)³⁰, Сушиці Великій біля Хирова, Великосілля, Страшевичах, Бусовиську, Головецькому, Біличах.

До XVII ст. всі монастирі діяли як автономні релігійні одиниці. Згодом вони почали зливатися з василіянським чином, до якого остаточно перейшли у 1739 р.³¹ Ситуація з монастирями різко змінилася наприкінці XVIII ст. За йосифінськими реформами для чинності монастиря необхідними були наявні при ньому школи, шпиталі, а також не менше 8 монахів. Переважна більшість монастирів на Старосамбірщині не відповідали цим вимогам. У зв'язку з цим обителі збереглися лише у Добромилі та Лаврові, де діяли школи, а решта були ліквідовані.

Запровадження унії. В жовтні 1596 р. на Берестейському соборі митрополит Михайло Рагоза і п'ятеро єпископів схвалили угоду про об'єднання у Польщі римо-католицької та православної церков. Одночасно в іншій частині міста відбувався опозиційний церковний собор за участю перемишльського та львівського єпископів, який відкинув унійні положення.

Розпочалася затяжна міжконфесійна боротьба, яка тривала більше ста років. Одним з її центрів упродовж тривалого часу були терени Старосамбірщини. Місцеве населення послідовно, зі зброєю в руках боронило свої права. В цьому воно знаходило підтримку перемишльського єпископа Михайла Копистенського, який займав престіл з 1591 р. Цей владика не лише зберіг православ'я у своїй єпархії, але й допомагав іншим православним провінціям, висвячуючи для них священників. Особливо відомий його лист на з'їзд опозиційної шляхти у Любліні в 1606 р., у якому М.Копистенський описав переслідування православних. Коли помер Гедеон Балабан, перемишльський владика певний час (1607–1609) залишався єдиним православним єпископом митрополії.

Після смерті М.Копистенського (квітень 1609 р.) розгорнулася особливо завзята боротьба з прихильниками уніатської церкви. Православне населення запропонувало обрати єпископом Хлопецького-Шишку. Однак єпископську кафедру в Перемишлі за протекцією римо-католицького єпископа і при допомозі польського короля зумів посісти римський ставленик, королівський писар та начальник королівської канцелярії, згодом монах василіянського чину Атанасій Олександр Крупецький, висвячений І.Потієм. Цим самим була порушена давня традиція, за якою владичий престол у Перемишлі посідали місцеві особи. Священники Самбора, Старого Самбора, Сяніка, а також Добромиля, Хирова, Фельштина, Ляшок, Нижанкович, Нового Міста, Старої Солі та інших міст і численних сіл відмовилися перейти на унію, що призвело до збройного протистояння між православними та прихильниками унії. На той час оборона православ'я була питанням не стільки релігійним, скільки національним.

З самого початку А.Крупецький, не маючи парафій, а отже, й належної підтримки, почав здобувати їх силою. Так терени Старосамбірщини на довгі роки стали ареною міжконфесійної боротьби, в яку були втягнуті монастирі та парафії. Православні мешканці краю на початках дістали велику підтримку з боку місцевих магнатів, зокрема Адама Стадницького і, особливо, Івана Фелікса Гербурта. Останній, хоча й був лютеранином, активно підтримував українську шляхту в її захисті православної віри. У своїх маєтностях І.Ф.Гербурт на всі посади (зокрема у містах радниками і лавниками) призначив

православних³². У його замку певний час мав політичний притулок православний єпископ з Угорського королівства.

Українська шляхта повністю ігнорувала А.Крупецького як владика. У 1611 р. його з ганьбою вигнали з Вишньовського сеймику³³. В умовах обмеженої сфери церковного впливу на місцевих мешканців А.Крупецький зробив спробу нав'язати унію на Закарпатті і в 1614 р. прибув до Краснобрідського монастиря. Проте й там не знайшов достатньо прихильників. Після того, як у Красному Броді відбулася збройна сутичка між православними мешканцями і прихильниками унії, А.Крупецький поспішно залишив Закарпаття і відмовився від унійної пропаганди на цій території.

Після смерті І.Ф.Гербурта у 1616 р. православні втратили свого могутнього покровителя. У 1620 р. у Києві побував ієрусалимський патріарх Феофан III, який повертався з Москви. З огляду на ситуацію, в якій опинилася православна церква, він таємно висвятив сім православних єпископів разом з митрополитом Йовом Борецьким для всіх єпархій, котрі вже захопили уніати. Перемишльським православним владикою тоді став Ісаїя Копинський. З того часу у Перемишльській єпархії встановилося церковне двовладдя, а обидва єпископи, православний та уніатський, розпочали між собою запеклу боротьбу за вірних. Боротьба була жорстокою й безжалісною. З міщанами і селянами ніхто не рахувався: їх убивали, калічили на тортурах, шляхтичів ув'язнювали. Православну сторону підтримували шляхетські родини Хлопецьких, Ритаровських, Турянських, Созанських, Монастирських, Літинських, Копистянських, Терлецьких, Винницьких, Радилівських, Блажовських, Ясеницьких, Коблянських, Угерницьких, Височанських, Бунтовецьких, Криницьких, Кульчицьких, Рогозинських, Голятицьких, Чайковських, Яноцьких, Тустановських, Гординських, Ільницьких, Сидорських³⁴.

Резиденцією А.Крупецького став Спаський монастир, ігуменом якого був його брат Йосиф. І.Копинський зумів організувати людей, захопив цей монастир, самого А.Крупецького забрав із собою. Проте по дорозі тому вдалося втекти. Після смерті Й.Борецького митрополитичий престіл недовго займав І.Копинський (помер у жовтні 1640 р.). У 1633 р. польський король Владислав IV легалізував діяльність православної церкви у Польщі, а новим митрополитом став Петро Могила (Петру Мовіла, 1596-1647 рр.). І.Копинський отримав посаду смоленського архієпископа. Відповідно до виданих „Пунктів примирення підданих Корони і Великого Князівства Литовського руської нації і грецької релігії”, Перемишльська єпархія стала православною, а її владика Івана Попеля затвердив Владислав IV. А.Крупецький отримав пожиттєву пенсію. Спеціальна королівська комісія зобов'язала розділити між православними та уніатами церкви і монастирі. Таким чином, православний перемишльський владика отримав під свою резиденцію три монастирі, у т.ч. Спаський.

У 1635 р. перемишльським православним владикою став Сильвестр Гулевич (Воютицький), гербу Новіна. Оскільки А.Крупецький не бажав віддавати монастир у Спасі, С.Гулевич зібрав збройний загін з числа шляхти, міщан та селян загальною чисельністю понад 2 000 осіб і 25 травня того ж року підійшов до монастиря. Під час переговорів (представників С.Гулевича супроводжувало 50 озброєних вершників), А.Крупецький категорично відкинув вимогу віддати православним Спаський і Лаврівський монастирі, а також підпорядковані їм села. Після цього розпочалася справжня битва, внаслідок якої монастир було взято штурмом. Був убитий ігумен і поранені кільканадцять осіб. Тоді А.Крупецький втратив майна на суму понад 700 000 злотих. Цей грабунок він оскаржив перед Пьотрковським трибуналом, який піддав С.Гулевича чотирирічній

інфамії і зобов'язав повернути забране майно. Однак ця ухвала залишилася невиконаною. Церковна влада А.Крупецького обмежувалася лише двома церквами у перемишльському передмісті. У 1636 р. збройні загони противників унії нараховували вже понад 10 000 осіб. За сеймовою ухвалою 1641 р. Спаський монастир відходив до А.Крупецького, а С.Гулевичу залишалися лише Лаврівський і Смільницький³⁵.

Після смерті в 1645 р. С.Гулевича, єдиним владикою на Перемишльщині певний час був А.Крупецький, а православні підпали під церковну владу Лаврівського архімандрита. Проте вже у 1650 р., передусім в силу Зборівської угоди Б.Хмельницького, православні зуміли домогтися затвердження свого єпископа. Ним став Антоній Винницький з гербу Сасів, який повів дальшу боротьбу за православ'я. У 1651 р. він захопив Страшевичі, де перебував А.Крупецький, відібрав у нього всі привілеї, а його самого ув'язнив у Созанському монастирі. Дізнавшись про це, польський король Ян II Казимир послав своїх представників до Страшевич з метою захистити права А.Крупецького, але А.Винницький їх у село не впустив. Тоді королівські представники оскаржили дії православного владики перед трибуналом. Наступного року А.Крупецький помер у Валяві (тепер у Польщі). Його наступниками стали поляк Прокопій Хмельовський (1652–1669 рр.) та Іван Малаховський (1669–1691 рр.), які так само мали дуже слабкі позиції в єпархії. Шляхта й надалі підтримувала А.Винницького, особливо на Вишенському сеймику. Після його смерті у 1679 р. православну ідею послідовно проводив єпископ Григорій Гошовський.

Церковне протистояння завершилося лише в 90-х роках XVII ст. 4 квітня 1691 р. єпископ перемишльський, самбірський і сянський Інокентій Іван Винницький скликав у Самборі церковний собор. На ньому були присутні лише 12 з 32 деканів, а також представники шляхти, братств, монастирів. З старосамбірського терену на церковний синод відмовився прибути добромильський декан. Присутні задекларували прийняття унії, у тому числі свій підпис під документом поставив старосамбірський декан Іван Стрільбицький. Остаточо єпархія прийняла унійні закони на Перемишльському соборі 27 квітня 1693 р.³⁶

Народні рухи. Хвилі Визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького зачепили й Старосамбірщину. Цьому сприяла поява тут козацьких загонів. Зокрема, 13 жовтня 1648 р. був підданий штурму Старий Самбір. З нагоди цієї події на стіні місцевої парафіяльної церкви, збудованої з дерева ще у 1303 р., був зроблений напис: „Року Божого 1648, місяця жовтня, дня 13, в п'ятницю, козаки з татарами штурмували Старе Місто”. Жорстока сутичка розгорілася в Новому Місті, під час якої загинуло багато поляків, які заховалися у місцевому костелі. Приблизно 79 осіб, поляків та євреїв, загинуло тоді в Добромилі. 6 листопада козацький загін під командуванням полковника Капустинського штурмував Перемишль і навіть зумів прорватися крізь міські ворота. Проте через зрадницький підступ проводир загинув, а козаки змушені були повернути назад³⁷.

Активізувався й народний рух проти польського панування. В районі добромильської околиці повсталих очолив шляхтич Альберт Пинчівський. Його ватага налічувала більше 200 осіб, у т.ч. 94 мешканці Доброміля і передмістя та 113 селян. Серед повстанців були добромильчани священники Конюшик і Хотичісник, дяк Іван, війт Станіслав Сментек, бурмістр Матвій Гончар, писар Ясько, радник Блажко, лавник Мотлівський, замковий Ясько Глива, замкові сторожі Петро Карпаків і Тимко та ін. З навколишніх сіл до них приєдналися священники Гринь з Княжполя і Василь з Папортна, війт Василь Качмар з Великого та ін.

Помітною подією був напад загону А.Пинчівського на двір польського магната Андрія Максиміліана Фредра в Ляцькому (Солянуватці). У військовому плані вони були добре організовані і діяли козацькими методами, мали власний прапор і бубон. Озброєні були гарматою, рушницями, залізними списами, косами, сокирами. Захопивши село, повстанці зайняли корчму і укріпили її гаківницями. Тоді, покладаючись на свою чисельність, „виступили до відкритого бою, оточили садибу, з гуком і шумом, безперервно стріляючи з невідомої зброї, майже до заходу сонця штурмували, налягали, нападали. Гордо закликали до бою, викриками: „Погодїть, ляхи, будемо вас на палю саджати!“³⁸. Хоча тоді повстанці А.Пинчівського й не досягли мети, та все-таки нагнали великого страху на господарів та інших панів в околиці. Це надало сміливості для виступів в інших селах.

У 1649 р. на старосамбірських теренах діяла велика група з кількох десятків осіб козацьких агітаторів, очолювана В. Колаковським. Вони „йшли Бескидами біля Ліська і Сяніка по горах, де живуть українці, бунтуючи селян“³⁹. Їхня пропагандистська діяльність мала певний відгомін серед місцевих мешканців. Так, селяни Старяви під проводом Васька і Михайла Зробчаків напали в січні 1651 р. на двір Якова Сервецького. Господаря під час сутички вбили, а захопленим майном поділилися. Селяни Грушатич, керовані Трушем і Силиком, пограбували і спалили двори Якова Вояковського в Грушатичах, Библі та Новому Місті. Значного страху серед місцевого панства завдавала своїми несподіваними нападами ватага Івана Яворського, яка впродовж майже п'яти років діяла в регіоні. Лише згуртувавшись, шляхта в 1652 р. розгромила цей загін, забравши при цьому 60 коней і багато зброї. Самого І.Яворського було страчено⁴⁰.

У середині XVI ст. в гірських околицях Перемишльщини почали з'являтися *опришки*, групи яких налічували по кілька осіб. При цьому треба зважати, що кожного збіглого підданого пани називали опришком, навіть якщо він ним і не був. До опришків зараховували також різних бандитів, чимало яких промишляло розбоєм на дорогах. Серед них були як місцеві, так і молдовські, волоські та угорські ватаги. За документальними свідченнями, провідниками у таких ватагах часто виступали збіднілі шляхтичі (Білінський, Терлецький, Сулятицький, Ортинський).

Помітних опришківських акцій на території Старосамбірщини до 30-х років XVII ст. документально не зафіксовано. Відомо лише, що в 1557 р. вони бували на території між Сяніком і Самбором⁴¹. У 1629–1630 рр. вони діяли в районі сіл Росохи і Поляна. Роль своєрідного банкіра цих опришків виконував Мудрик Дверніцький з Устрик, який купував у них награбовані речі, давав під заставу гроші тощо⁴². У 1639 р. загін опришків разом з групою селян напав на панський маєток у с.Товарна⁴³. Невелика група, очолювана ватажком на прізвисько Дикий Вовк, діяла в районі с.Терло. У 1660 р. якісь три Терлецькі напали на ротмістра Олександра Лозинського і забрали в нього двох коней, срібло, золото, діаманти та 6000 злотих готівкою. Невеликою ватагою керував Стефан Винницький, брат перемишльського владика. У 1665 р. у Спаському монастирі він відібрав у львівського купця Баркмановича 10 бочок угорського вина, а в самбірського купця Кахрона 50 000 злотих⁴⁴.

Численними були грабежі на дорогах. Так, були пограбовані дрогобицькі євреї, які в с.Біличі купили волів. Селянин з Гвіздця скаржився, що біля Лаврова Іван Чудин відібрав у нього 188 злотих, виручених від продажу волів у Ліську⁴⁵. Про розгортання опришківського руху в другій половині XVII ст. свідчать численні заяви шляхти на Вишенському сеймику. У 1673 р. в Перемишльській землі небезпека від опришків настільки зросла, що для організації їм відсічі шляхта виділила 1 200 злотих і створила

спеціальні каральні загони смоляків. У 1676 р. самбірський суд засудив до страти ватажка опришків Івана Макара, який діяв на терені Самбірської економії. Того ж року від руки ката загинув інший відомий ватажок Лаврентій Прендоха⁴⁶. У 1699 р. перемишльська шляхта навіть просила короля вжити заходів для придушення опришківських виступів⁴⁷.

Землі Старосамбірщини відіграли важливу роль під час Північної війни 1655-1657 рр. Це був час, коли майже вся територія Польщі була зайнята шведськими і російськими військами, загонами Б.Хмельницького та трансильванського князя Юрія II Ракочі. Єдиною вільною територією виявилася лише Перемишльська та Сяніцька землі. У зв'язку з цим тут концентрувалося польське королівське військо, керівництво над яким перебрали князь Юрій Любомирський і Стефан Чарнецький. Ю.Любомирський видав кілька універсалів до місцевої шляхти з проханням допомоги та озброїв її. Містечко Хирів було визначено місцем формування шляхетського ополчення. Переломний момент у війні настав після того, як 18 березня 1656 р. польське військо Ю.Любомирського (близько 2 500 вояків) підійшло до Передільниці. Під його натиском шведська армія Карла X Густава, знесилена безуспішним кількадечним штурмом Високого замку під Добромилем, здеморалізована нестачею продовольства, загнана в болотисті місця, змушена була відступити до Сандомира⁴⁸.

Неспокою місцевим мешканцям завдало вторгнення загонів Юрія II Ракочі, який у січні 1657 р. розпочав військові дії проти Польщі. В районі Самбора він об'єднав свої сили з військом Антона Ждановича, полковника Б.Хмельницького. Блокувавши Самбір, трансильванський князь для збору розвідувальних відомостей послав окремих загін чисельністю 1 000 вершників на чолі з Францом Іштваном. У його складі були й козаки А.Ждановича. Ці кіннотники через Хирів рушили в напрямку на Сянік. По дорозі вони спробували захопити Високий замок Гербуртів, проте оборонці зуміли захиститися. Сам же князь з основною силою вирушив із Самбора в напрямку Медики на Радимно⁴⁹. Проте Б.Хмельницький несподівано розірвав союзницьку угоду з трансильванським правителем, а військо полковника А.Ждановича було відкликано. Тим часом, Юрій II Ракочі без поспіху просувався перемишльською землею. Близько 50 днів його загони турбували навколишні околиці, спустошуючи численні маєтки місцевої шляхти.

Воєнні дії на Старосамбірщині в середині XVII ст. спричинили значне руйнування економіки, збільшилася кількість необроблюваної землі, а в містах опустіли будинки.

¹ Пашин С.С. Перемишльська шляхта второй половины XIV-начала XVI века. – Тюмень, 2001. – С.13, 19.

² Łoziński W. Prawem i lewem. – Kraków, 1960. – Т.2. – S.104-106.

³ Ibid. – S.250.

⁴ Ibid. – S.122.

⁵ Ibid. – S.239.

⁶ Ibid. – S.196.

⁷ Ibid. – S. 300-307, 311.

⁸ Ibid. – S.189-190.

⁹ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Київ, 1993. – Т.IV. – С.331.

¹⁰ Kuczera A. Samborszczyzna. – Sambor, 1935. – Т.2. – S.301.

¹¹ Пашин С.С. Перемишльська шляхта... С.76,119.

¹² Kuczera A. Samborszczyzna. – Т.2. – S.302.

- ¹³ Słownik geograficzny. – Warszawa, 1886. – Т.7. – S.168.
- ¹⁴ Rejestr poborowy ziemi Przemyskiej z 1628 roku. – Rzeszów, 1997. – S.3, 18.
- ¹⁵ Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605-1633 na Ruś Czerwoną. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1964. – S.72, 139, 57, 202-203, 205.
- ¹⁶ Ibid. – S.167-177, 194-196.
- ¹⁷ Horn M. Walka klasowa i konflikty społeczne w miastach Rusi Czerwonej w latach 1600-1647 na tle stosunków gospodarczych. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1972. – S.20.
- ¹⁸ Тимошенко Л. Перемишльський єпископ Михайло Копистянський // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2002. – Вип. VI. – С.187-188.
- ¹⁹ Lorens V. Bractwa cerkiewne w miastach ziemi Przemyskiej w XVI-XVIII wieku // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VI. – С.200.
- ²⁰ Ibid. – S.201.
- ²¹ Ibid. – S.204-206.
- ²² Horn M. Walka klasowa i konflikty społeczne w miastach Rusi Czerwonej. – S.142-143.
- ²³ Zbiór dokumentów małopolskich. – Wrocław, 1969. – Cz.4. – S.173.
- ²⁴ Крип'якевич І. Середньовічні монастирі в Галичині // ЗЧСВВ. – 1926. – Ч.45-47. – С.100; Рожко М. Оборонний Спаспреображенський монастир XIII ст. в с. Спас // Старосамбірщина І. – Старий Самбір, 2001. – С.7-8, 13.
- ²⁵ Крип'якевич І. Середньовічні монастирі в Галичині // ЗЧСВВ. – 1926. – Ч.6. – С.76.
- ²⁶ Źródła dziejowe. – 1902. – Т. 18. – S.68.
- ²⁷ AGZ. – Т.7. – Ч.9; Т.13.
- ²⁸ Costres D. Miasto Stara Sól. – Sambor, 1939. – S.17.
- ²⁹ Крип'якевич І. Середньовічні монастирі в Галичині // ЗЧСВВ. – 1926. – Ч.49. – С.101.
- ³⁰ Там само. – Ч.4. – С.74.
- ³¹ Патрило І. Нарис історії Василіан. 1743-1889 // ЗЧСВВ. – Рим, 1992. – С.187.
- ³² Horn M. Walka klasowa i konflikty społeczne w miastach Rusi Czerwonej. – S.135.
- ³³ Łoziński W. Prawem i lewem. – Т.2. – S.241.
- ³⁴ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VI. – С.244.
- ³⁵ Łoziński W. Prawem i lewem. – S.241-242.
- ³⁶ Мицько І. Історичні етюди // Старосамбірщина II, Львів – Старий Самбір, 2005 – С.115; Piwowar E. Pierwszy synod unicki eparchii Przemyskiej (1693) // Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. – Przemyśl, 1990. – S.158.
- ³⁷ Голубець М. Перемишль. – Львів, 1995. – С.31.
- ³⁸ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С.198; Жерела до історії Руси-України. – Львів, 1904. – Т.5. С.146-147.
- ³⁹ Украинские Карпаты. История. – К., 1989. – С.67.
- ⁴⁰ Там же. – С.46.
- ⁴¹ Грабовецький В.В. Карпатське опришківство. – Львів, 1966. – С.35.
- ⁴² Łoziński W. Prawem i lewem. – Kraków, 1960. – Т.1. – S.165.
- ⁴³ Грабовецький В.В. Карпатське опришківство. – С.35, 40.
- ⁴⁴ Łoziński W. Prawem i lewem. – Т.1. – S.176.
- ⁴⁵ Гошко Ю. Населення українських Карпат. – С.114-115.
- ⁴⁶ Грабовецький В.В. Карпатське опришківство. – С.69.
- ⁴⁷ ЦДІА України у Львові. – Ф.13. – Оп.1. – Спр.467. – Арк.1388.
- ⁴⁸ Borcz A. Działania wojenne na terenie ziemi Przemyskiej i Sanockiej w latach “Potopu” 1655-1657. – Przemyśl, 1999. – S.69.
- ⁴⁹ Ibid. – S.83.

Михайло Кріль.

**Суспільно-політичні процеси на Старосамбірщині
(XV- друга третина XVIII ст.).**

Минуле Старосамбірщини досліджуваного періоду реконструюється крізь призму магнатських міжусобиць, набігів кочовиків, народних рухів, внутрішнього життя громад міст, церковної історії тощо. Публікація продовжує серію нарисів з історії регіону.

Mykhailo Kril'.

**Social and political processes in Staryi Sambir land
(in the 15th – second half of the 18th cc.).**

The past of Staryi Sambir land of the studied period is reconstructed through the prism of the magnates' dissensions, intrusions of the nomads, popular movements, internal life of urban communities, and the church history. The publication continues the series of sketches on the land's history.

ДРОГОБИЧ У XVII–XVIII ст.: З ДЖЕРЕЛ ПРО ПОБУТ І КУЛЬТУРУ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Я не без вагань прийняв пропозицію редактора “Дрогобицького краєзнавчого збірника” Л.Тимошенка подати до публікації параграф про культуру з написаної в 1957–1960 рр. кандидатської дисертації “Дрогобич у XVI–XVIII ст.” Річ у тім, що мене не полишає думка про надрукування окремою книгою головних розділів дисертаційної праці, врахувавши при цьому основні підсумки досліджень, які з’явилися пізніше¹. Урешті-решт, я вирішив винести на суд читачеві текст, який не увійшов до дисертації і був опублікований у журналі², а також основну частину IV підрозділу другого розділу дисертації³.

Основним джерелом для дослідження побуту були актові книги старостинського суду Дрогобицького замку (1753–1762, 1769)⁴, книги протоколів ради міста Дрогобича (1746–1774)⁵, книги записів війтівського лавничого уряду і суду (1735–1754, 1765, 1775, 1775–1778)⁶, книга записів кравецького цеху (1553 – початок XIX ст.)⁷.

Крім пов’язаних із Дрогобичем рукописів, які зберігаються в наукових бібліотеках, автор мав змогу 1956 р. ознайомитись із рукописними книгами і стародруками, які на той час зберігались у дрогобицьких церквах Юра і Воздвиження Чесного Хреста (Чеснохрестській, як її називали). У корпусі джерел дисертації було порівняно небагато матеріалів про католицьку церкву та пов’язані з нею освітньо-культурні установи. Останнім часом у Польщі опубліковано ряд праць із цієї теми⁸.

Матеріальна культура, побут, звичай. Порівняння згадок про побут і культуру у дрогобицьких актових книгах з джерелами, що відносяться до інших міст і містечок Підкарпаття, а також з відповідними дослідженнями істориків свідчить, що основні принципи планування міста, форми житлового будівництва, одяг міщан, їхній побут і т. ін., як правило, були дуже подібними. Тому матеріали, що стосуються Дрогобича, можна вважати типовими для західноукраїнських міст.

Дрогобич, як і майже всі українські міста XVII–XVIII ст., був поділений на дві частини – чотирикутне місто, оточене валами, і передмістя. Земляний вал був настільки широким, що на ньому стояли хати, мешканців яких називали „валянами”. По зовнішній і внутрішній сторонах валу йшов паркан – дерев’яний частокіл, вкритий гонтовим дашком. Віддаль між обома рядами паркана становила в Дрогобичі 30–37 м. При в’їзді в місто були встановлені брами, а для оборони міста – кам’яні й дерев’яні вежі. Під валом проходили труби спорудженого близько 1550 р. міського водогону, який ішов від річки Тисьмениці (в околиці поля Корост) до центру міста, тобто довжиною бл. 3 км. Характерно, що в той час водогони з’являлись навіть у деяких невеликих західноукраїнських містечках, наприклад у м. Стара Сіль на Самбірщині.

Посередині міста була ринкова площа, в центрі якої стояла кам’яна ратуша⁹, навколо – дерев’яні ятки (одночасно майстерні й крамниці) шевців та різників. Чотири ряди будинків, які оточували ринкову площу, називалися „періями” (так називали також протилежні сторони вулиць). Ринкові будинки будувались з цегли або з дерева;

в останньому випадку мурованими були тільки „верхні й нижні склепи” на фасадному боці будинків.

Перед будинками ринку і головних вулиць влаштовувались підсіння – криті галереї зі стовпами вздовж усього фасаду. В деяких містах, наприклад, у Жовкві, натрапляємо на муровані підсіння; в Дрогобичі вони були дерев’яними. На вимогу магістрату на ринку підсіння перед кожним домом мали бути вирівняні і мати сходинки один від одного. Таким чином, з усіх боків ринок був оточений ланцюгом підсінь, які утворювали своєрідний критий ринок: з поставлених на підсіннях лавок і рундуків велась торгівля в дні тижневих торгів і річних ярмарків. При цьому щороку рада міста приймала спеціальну постанову, якою визначалось, на якому підсінні мали торгувати ремісники, купці і перекупки. Наприклад, „пекарі з паляницями і бубликами мають стояти перед будинком Піховича, далі перекупки з крупами, просом, борошном, петрушкою і іншою яриною. Кушніри, ковалі, лимарі – на своїх місцях згідно з давнім звичаєм” і т. д.

Від рогів ринку під прямим кутом розходились головні вулиці міста. Інші вулиці перетинали їх також, найчастіше, в перпендикулярному напрямі. Назви вулиць походили від ремісницьких фахів (Ситярська, Бондарська та ін.) або від того напрямку, куди вони вели, наприклад, Двірська (до двору старости), Львівська (на шлях до Львова); під валами йшла Підвальна вулиця, а за валами – Завалля. Ці назви спільні для багатьох міст.

Переважали дерев’яні будинки. Показником високого рівня народного дерев’яного будівництва на той час є старовинні церкви Юра і Чесного Хреста, які слушно вважаються архітектурними шедеврами. Крім кількох великих будинків під черепицею, всі інші будинки в межах міста покривалися гонтами і мали ринви – водостічні жолоби. Солом’яні стріхи магістрат забороняв, щоб запобігти поширенню пожеж. З цієї ж причини біля кожного будинку мали бути наготові „кадки з водою, оковані гаки і ключки”¹⁰. Покриті соломою хати сільського типу з призьбами були лише в передмістях.

У міських актових книгах при записі угод про продаж і заставу будинків чітко розрізняються хати („халупи”), середні будинки („доми”) і „великі будинки” з різними господарськими прибудовами („домівства”). Як видно з актових описів, міські будинки, зазвичай, мали сіни, кухню, одну-дві кімнати (одна з них уважалася „передньою кімнатою”, або „світелкою”), ванькир (alkierz), комірчину. Багато будинків були розраховані на проживання в них двох родин і, крім фасадних кімнат, мали ще й „задню кімнату”, а також інші приміщення „на затилках”.

Хати передміщан стояли на огорожених плотах „загородах”, відведених під городи й садки. В кожній хаті – по одній або дві кімнати, комора, сіни (іноді плетені з лози). Для хат, як і для будинків, досить поширеним було дводільне планування з сіньми посередині. Саме такий тип планування до останнього часу переважав у багатьох навколишніх селах.

Звичайним вихідним одягом середньозаможних міщан були жупан, поверх якого міг одягатися кунтуш, пояс, штани, чоботи, рідше черевики, бараняча шапка. Ознакою належності до міського стану вважалися жовті або червоні чоботи й жупан. Тому ремісник, який хотів стати цеховим підмайстром, мусив справити собі або отримати від майстра жупан, чоботи, іноді також пояс, шапку, пару сорочок з лляного або конопляного полотна. Звичайно, жупани багатіїв дуже відрізнялися від жупанів незаможних ремісників. Якщо жупани багатіїв виготовлялися з дорогого сукна, іноді зі

срібним шитвом, а часом з шовкової тканини, наприклад, з рожевого атласу, то жупани бідноти – з грубого сукна – “паклаку”.

Основним жіночим одягом у XVIII ст. була юпка – верхній каптанік з рукавами. Під юпку надягали корсет без рукавів, який був також з яскравого сукна, а у бідних – з конопляного “личака”. Спідниці у багатих виготовлялися з дорогих італійських, французьких, а також східних шовкових матеріалів (табіну, китайки, атласу) або дорогого сукна. У менш заможних – спідниці з дешевих вовняних тканин (камлоту, каламайки, гарасу, крумрасу) або й з личака.

Міська біднота і особливо передміщани (якщо вони не були членами цеху), як правило, носили одяг дуже близький до вбрання селян: сіряки з грубої вовняної тканини (сірячини) білого, чорного, сірого або коричневого кольору. В Дрогобичі розрізняли сірячину вищої якості – “волоську” та більш грубу – гірську. З цієї ж тканини виготовлялись і штани (холошні), а також опанчі. На Дрогобиччині сіряк застібали червоним шнурком і підперізували червоним поясом. Звичайно, у формах крою і в оздобленні цього одягу бували великі локальні відмінності, але взагалі верхній одяг типу сіряка (свитки) під різними назвами характерний для всієї України. В одязі передміщан було також багато інших елементів народного вбрання – солом’яні брилі, “ходаки” з волової шкіри, плетені личаки.

Назагал, менш заможні мешканці міста і передміщани своїм одягом були подібними до селян, тоді як багате і середнє міщанство переважно носило одяг майже як у шляхти. Характерно також, що одяг заможної частини українського міщанства виглядав як міщанський у Польщі, а почасти й у інших країнах Середньої Європи, зокрема Словаччині, Чехії, Угорщині, Німеччині, тоді як одяг міської бідноти був більш самобутнім. Звичайно, і середовище багатих міщан зазнавало впливу народних традицій щодо форми і забарвлення одягу та інших побутових речей.

У Дрогобичі, як і в інших подібних містах, ремесло ніколи не було повністю відокремленим від землеробства. Ремісники переважно мали городи і садки, а окремі з них – поле. Більшість ремісників належали до цехів, яких у Дрогобичі нараховувалося дев’ять. Цехи були не лише виробничими, але й культурно-побутовими об’єднаннями міщан. Звичаї, що панували серед цехових ремісників України, великою мірою нагадують звичаї міст інших країн Центральної Європи. Але в устрої і в формах діяльності цехів українських міст було багато й місцевих рис. Спільними для всіх залишалися тільки основні норми цеховою життя, зокрема поділ ремісників на учнів, підмайстрів (челядників, товаришів) і майстрів, головні правила переходу з нижчої категорії до вищої, порядок скликання цехових засідань тощо. Разом із тим, у змісті діяльності та устрої цеху було багато відмінностей не тільки між цехами різних міст, але й між різними цехами в одному місті.

Вирішальний вплив на формування тих чи інших норм цехового устрою і цехового побуту мали конкретні умови діяльності цехів. Саме впливом українською звичаєвого права, яке, як відомо, надавало жінкам більше прав, ніж у середньовічних західноєвропейських містах, можна пояснити той факт, що в Дрогобичі дружини і дочки майстрів могли “визволятись” до кравецького цеху, тобто отримувати права підмайстрів. У деяких цехах жінки інколи брали участь і в цехових засіданнях.

Як свідчать документи, в цехах культивувався професійна гордість і моральна відповідальність за якість свого ремесла. Ремісники високо цінували звання цехового майстра, з пошаною ставилися до „цехових клейнодів” – корогви, цехових привілеїв.

Описи в різних судових справах вказують на спільність звичаїв і обрядів в українському селі та в місті. Разом із тим, у звичаєвості міщан були й свої особливості. Зокрема, при заручинах у місті зазвичай укладалася письмова угода („інтерциза“) між нареченими та їх сім'ями про поділ майна, розміри посагу, видатки на весілля тощо (на селі письмові угоди практикувалися в окремих селах Лемківщини).

Вихідців із Наддніпрянщини у Дрогобичі на початку XVIII ст., а можливо, й раніше, називали українцями. Для окремих із них, що поселились у Дрогобичі, ця назва стала прізвиськом. Місцеве українське населення на той час називало себе „русняками“, „русинами“¹¹.

Шкільна освіта в XVII–XVIII ст. Розвиток українського шкільництва пов'язаний, переважно, з діяльністю братств і церковних громад. У другій половині XVI ст. братські школи з'явилися у Львові, а далі в Городку, Комарному, Рогатині. Тоді ж, можливо, виникли і дрогобицька та стрийська школи, які в першій половині XVII ст. стояли на однаковому рівні з рогатинською. У згаданих трьох школах у різний час викладав один і той же вчитель – Федір Вишнянський. У 1647 р. його прийняли на посаду дяка в Дрогобичі. Перед тим він був дяком у Рогатині й Стрию. Про його освіченість свідчить такий факт: 1645 р. у Вишнянського в Стрию забрали на 50 зол. „різних друкованих книжок, руських і польських“. Оскільки і в Рогатині, і в Стрию дяк Ф. Вишнянський виконував функції бакаляра місцевих шкіл, то можна припустити, що і в Дрогобичі він також учителював. Вишнянський не затримався надовго в Дрогобичі: стріяни переманили його знову до себе, пообіцявши різні вигоди¹². Звідси видно, що особа з кваліфікацією вчителя була в ті часи бажаною і потрібною в середніх і малих містах України.

У першій чверті XVIII ст. (очевидно, й раніше) в Дрогобичі було щонайменше три школи – при церквах Трійці, Юра і Чесного Хреста. Кожна мала свого бакаляра, якого звали іноді „директором“ школи¹³. На цій посаді часто перебували прості люди, деколи не дуже заможні – рільники, ремісники. 1726 року Іван Вільмінський, „директор школи Трійці руського обряду“, не мав чим заплатити борг ратушним орендарям і мусив подати їм список своїх боржників. Трохи пізніше Олександр Волошинич „baccalaureus scholae sub titulo sancti Georgii trans civitatem, ritus graeci“ разом з дружиною продає півтора прута поля Іванові Панькевичу, цеховому шевцеві і бакалярові Св.Хреста. У братській школі церкви Св. Трійці в 40-50-х рр. XVII ст. бакаляром (director scholae) був міщанин Степан Яремович, дружина якого була ринковою перекупкою. Братська школа мала свої будинки. У Йосифінській метриці записані окремо будинок братства Трійці і будинок братської школи в центрі, а також два шкільні будинки на передмістях¹⁴.

Учні братських шкіл училися читати, писати півуставом і скорописом, іноді також співати по нотах. Про це свідчать, зокрема, написи на полях нотного Ірмолою видання 1700 року з церкви Св.Юра. Тут є ряд записок такого типу: „Данило Королик почався вчити в школі року божого **лц**пі“ (1713), „Іван Підбуський учився на тій книзі“, „Року Божого **лцлє** учився Королик на Ярмолої церковнім“. Є тут також записи, що свідчать про вбогість учнів, а можливо, й учителів, наприклад: „**лцлє** (1715). Так був єм голоден, що єм ходив до попа, тай не дали їсти на введеніє“. Є і зразки характерного школярського гумору, наприклад, запис: „Хто сі на тім Ярмолої виучив, той кеп би[в]“. Той факт, що, за невеликими винятками, записки бакалярів і учнів велися українською народною мовою з незначним нашаруванням церковнослов'янщини і польської, дозволяє твердити про викладання в братських школах українською мовою. Звичайно, читати вчилися з церковнослов'янських книг, але вимовляли старі слова

на український кшталт. Деякі міщани навчилися писати і підписувалися на документах кирилицею. Так, Дмитро Стрункаевич підписався „власною рукою руським письмом”¹⁵.

Про парафіяльні сільські школи, деякі з яких були братськими, йдеться в описі Дрогобицького староства (1774р.): „Селяни, які хотіли дати своїм дітям кращу освіту, ніж 14-денна наука у сільського духовного, посилали їх на навчання до Дрогобича”¹⁶.

Що ж до католицьких шкіл, то Г. Полячківна стверджує: міські писарі мали, переважно, університетську освіту, водночас вони були вчителями парафіяльної школи¹⁷. Ф. Гонткевич у ранній праці про дрогобицький костюл віднайшов поодинокую згадку (середина XVIII ст.): капелан вітваря Божого Тіла „катехизував дітей”¹⁸. Дрогобицькі кармеліти заснували у XVIII ст. школу співу для своєї капели. Про умови навчання в тій школі свідчать контракти між монастирем і батьками, які віддавали дітей до капели на 7 років, а в одному випадку – аж на 20. „Якщо хлопець до закінчення терміну піде”, родичі відповідали „перед судом міським, замковим або гродським”, а учня ловили як утікача. Учень, який закінчував школу, мусив замінити себе іншим, котрий би вмів співати і грати на тих же інструментах, на яких він сам набув досконалості. Незважаючи на загрозу судових кар, траплялися випадки втечі дітей з кармелітської капели¹⁹.

Дрогобицькі парафіяльні школи в XVII-XVIIIст. надавали учням достатньо високу підготовку, що робило можливим продовження освіти. Про це свідчать факти навчання дрогобицьких українців у першій половині XVIII ст. у Кенігсбергському університеті і Києво-Могилянській академії. 18 квітня 1715 р. до Кенігсбергського університету вступив (під іменем Basilus Corvinus Roksolanus) Василь Квасовський з Дрогобича²⁰. Він не був тут єдиним українцем: протягом XVI-XVIII ст. тут навчалося до 98 вихідців з України²¹. Квасовський став “в преславной академії празскої наук визволених і філософії учителем”. 1724 р. він відкрив у Кенігсберзі кириличну друкарню²². 1727-1729 рр. вона друкувала календарі, автором яких був сам “тайный секретарь и присяжный транслатор его королевского прусского величества” В.Корвін-Квасовський”. Календар „вирізнявся своєю повнотою” і послужив зразком для „петербурзьких” календарів, які видавались від імені Російської Академії наук, починаючи з 1728 р. протягом усього XVIII ст.²³

Зі складеного проф. Митрофаном Довгалевським „каталогу синтактиків” для Києво-Могилянської академії видно, що в 1736–1737 навчальному році на третьому курсі навчався Федір Барвінський „(З)-за рубежа Пол[ської] області город[а] Другобича, син посполитих родителей”. В 1737 р. він записаний як учень школи піітики Довгалевського, який високо оцінював поведінку і пильність в навчанні дев’ятнадцятирічного дрогобичанина²⁴. В XVIII ст. в академії навчалися міщани не лише з Дрогобича, але й Самбора, Перемишля, Ярослава та інших західноукраїнських міст.

Пам’ятки писемності дрогобицького походження. Вже цитувалися хронікальні замітки бакалярів на полях книг, що належали парафіям або братствам. Вони є пам’ятками давньої писемності, бо відображають події, які цікавили й хвилювали міських ремісників і передміщан-хліборобів. Навіть менш цікаві за змістом записи є цінним матеріалом для мовознавця, бо в них широко відображені особливості місцевого варіанту наддністрянського говору. Автор таких заміток інколи хотів лише „покоштовати пера, ци добре пише”²⁵. Але частіше він керувався прагненням описати найважливіші події з життя міста „на пам’ятку людям, аби пам’ятали”. Переважають замітки про кліматичні явища²⁶, є записи про народження і смерть міщан, про затемнення місяця²⁷ та інші події.

Деякі записи відтворюють цікаві побутові сценки, наприклад: „Року б(ож)ія аццоа (1771) приніс був дяк скрипку, то єсмо сі іс тов скрипков усі сыграли, а я на(й)-ліпше грав, бо я ю взяв(!), заграв підскоцкой, то проскурниця із Ковпецков без цілий день скакали”.

Бачимо тут і фольклорні записи, в тому числі народних пісень. Одну народну пісню, записану на полях так зв. „Дрогобицького збірника”, опублікував Іван Франко²⁸. Знаходимо (на полях рукописної мінеї) також запис польської пісеньки:

Nie przebi[e]raj m[o]ści panno,
byś ty nie przebrała:
Książę po cię nie przyjedzie,
byś o tym wiedziała.
Bogaty cię nie weźmie, nie weźmie!/,
ubogi obminie –
Pamiętaj że, śliczna damo
byś nie paśa świnie.

Маємо тут також зразки школярської латини, наприклад: Si vis esse sanus, Lava pedes et manus²⁹. Отже, латинська мова була znana вчителям і, принаймні, декому з учнів.

Крім коротких записок на полях інших книг, до нас дійшли цілі книги, переписані в Дрогобичі. Писання/переписування церковних книг сприяло вихованню освічених людей, здатних виконувати цю досить складну роботу.

У 1912 р. Іван Франко віднайшов у бібліотеці дрогобицького василіанського монастиря служебну Мінею за червень-липень, написану в 1563 р. в дрогобицькій церкві Трійці якимсь Петром. Дослідник високо оцінив вартість цієї Мінеї для філологічної науки і опублікував про неї наукову замітку зі зразками тексту³⁰. У 1957 р. серед книг церкви св.Юра ще зберігалася рукописна книга формату фоліо, дуже знищена. Збереглася передня обкладинка (дошка, обтягнена шкірою), але не було початкових і кінцевих аркушів. Поля, а іноді й міжрядкові інтервали вкриті записами, з яких видно, що книга була в користуванні школи Святоюрського братства.

За змістом – це служебна Мінея за грудень. Формат, мова, палеографічні особливості дають змогу припустити, що Мінея за грудень із церкви Св.Юра походить із того ж середовища, що й досліджена І. Франком Мінея за червень-липень. Отже, рукопис був написаний у Дрогобичі в 60-х роках XVI ст. Текст пам’ятки, а особливо глоси заслуговують на увагу істориків і філологів.

Цікавими пам’ятками є Апостол і Євангеліє кінця XVI – початку XVII ст., які гарним півуставом переписав Василь Богоносик з Дрогобича, „на той час дяком будучи стрийським”³¹. Обидві книги прикрашені орнаментами і заставками, які відзначаються високим художнім рівнем³². Пам’яткою, яка ілюструє культурні зв’язки західноукраїнських земель з Росією, є „Бесіди Євангельські” Іоана Золотоустого, переписані 1606 р. священником дрогобицької церкви Св. Трійці Василем. Книга містить кольорові зображення євангелістів. З передмови видно, що текст перекладено з грецької церковнослов’янською в Москві 1524 р. Максимом Греком. В 1653 р., як видно з вкладної, „сія книга куплена... в Литовском городе во Львове, как по указу великого государя ходили великие и полномочие послы”. „Окольнічей и оружейничей и наместник Ржевской” Богдан Матвієвич Хитрово подарував її Троїцькому Мотикивому монастирю Рязанської єпархії³³. Таким чином, книга, переписана в Дрогобичі Василем з церкви

Трійці, із зразка, що походив з Росії, знову повернулася в Росію. Цей же Василь переписав „Соборник цвітоносний”, який зберігся в збірці Києво-печерської лаври і має приписку: „Доздѣ скончася сія книга съборник с[вя]тогорскій цвѣтоносію, року б[о]жїа ахі” (1610). Це збірник творів візантійських проповідників, перекладених старослов'янською мовою в Афонському монастирі, що видно з назви „святогірський (є подібні збірки і з Києво-Печерської лаври та Супрасля)³⁴. Слідом за текстом „Соборника” йдуть „Слова преложенія” Кирила Туровського, писані, ймовірно, тим же почерком³⁵.

Уже в другій половині XVII ст. опинився в Румунії „Устав” (Типікон), на якому є вкладна, де йдеться, що якийсь Лаврентій купив його в 1612 р. для церкви в с. Підбужі від „Гвасилія на той час будучи в граді Дрогобичи”. В другій половині XVII ст. він належав бухарестському еклезіарху, а пізніше – бухарестській митрополії³⁶. Очевидно, переписаний він тим самим священником церкви Трійці Василем, який виконав копії „Бесід Свангельських” і „Соборника цвітоносного”. Можливо, його можна ідентифікувати і з Василем Олексовичем Другобичем, членом Львівського Успенського братства³⁷. З іншого боку, не виключено, що йдеться про згаданого Василя Богоносика, який, побувавши в Стрию на посаді дяка, міг повернутися до Дрогобича парохом церкви Св. Трійці.

У 1743 р. в Дрогобичі був переписаний для міщанина Чорневичовича (Чорниговича?) збірник апокрифічних оповідань, значна частина якого була опублікована І.Франком³⁸.

Усі ці книги є, безперечно, лише частиною рукописів, які писалися й читалися в Дрогобичі у XVI–XVIII ст. Проте й вони свідчать про значну, як на той час, інтенсивність культурного життя в місті.

Склад церковних бібліотек частково можна відтворити шляхом дослідження тих книг з церков Юра, Чесного Хреста і П'ятниці, які в 1956–1957 рр. були в цих церквах (деякі з них тепер у дрогобицькому краєзнавчому музеї). Абсолютну більшість становлять книги, видані Львівським братством у XVII–XVIII ст. Були також два видання львівської друкарні М. Сльозки, одне – львівської друкарні Шумлянського (нотний Ірмолой 1700 р.), кілька книг почаївського друку XVIII ст. Заслугує на увагу Тріодь цвітна, оправлена в шкіру, з шкіряними окованими застілками. Хоч титульний лист утрачений, вдалось встановити, що це – відома Тріодь Києво-Печерського друку 1631 року з цікавими гравюрами. Типовий за змістом запис: „Купил шляхетний пан Яцьо Брайчевський і отдал єї до церкви уведенія храму пр(е)с(вя)тия Вл(ади)ч(и)ца Нашея Б[огороди]ца і пріснодіви Марія до града Дрогобичу за своє отпущение гріхов, а кто би тую книгу міл от тоєй св. ц[е]ркві отдалити, ієрей іли повинний, іли якого колвек стану ч[о]л[ові]к, суд с ним іміти буду перед нелицемірним судією в день второго і страшного [пришествія] от світа єго...”. У XVIII ст. збірка церкви Юра поповнилася Акафистами Києво-печерського друку 1754 р. З видань з-поза України було й Євангеліє 1600 р. з віленської друкарні Я.Мамонича і Євангеліє друку віленського братства 1644 р., яке в 1651 р. купив Іван Городиський.

Пам'ятки архітектури і образотворчого мистецтва. У Дрогобичі збереглося порівняно небагато давніх архітектурних пам'яток доби, однак деякі з тих, що дійшли до наших днів, є визначними творами української народної архітектури. З міських укріплень залишились тільки незначні рештки валів, костьол XV–XVI ст., який виконував функції фортеці і був включений у систему валів, і одна оборонна вежа, вимурована в 1551 р.³⁹ Оборонні функції виконували також дерев'яні дзвіниці церков. Польський історик мистецтва К. Мокловський писав, що дзвіниця церкви Юра, закладена 1670 р., має чотири бійниці для гармат, як і дзвіниця Запорозької Покровської церкви на

Новій Січі, споруджена в 1734 р.⁴⁰ Так само український історик архітектури П. Юрченко⁴¹ вважає дзвіницю церкви Юра оборонною вежею.

Винятково цікавою архітектурною пам'яткою є дерев'яна церква Юра. Тривалий час у науковій літературі точиться дискусія про час будівництва і генезу її архітектурних форм⁴². На час побудови або розбудови вказує запис у книзі Юрїївського братства: „Року 1657, апріля дня 15. По руїні церкві... без огонь... ухвалилисьмо шос по золотих три на реставрацію церкві святої, которую смо купили в селі Надієві за Долиною”⁴³. Високим художнім рівнем відзначаються стінопис і ікони, виконані в той час (одна з них, підписана Стефаном-малярем, датована 1659 р.), розпис хору – Григорієм Покуркою. В 1666 р. члени братства „наймили маляра аби апостоли... з празниками і архиреями зробил” за 300 зол.⁴⁴

Цінною архітектурною пам'яткою є церква Чесного Хреста, що належала до Зваричького братства. Серед мешканців Зваричького передмістя побутував переказ, що Чеснохрестська церква „ще старша від церкви Юра” і „має 1000 літ”. Біля входу на хори є напис, що церква „создася іюлія дня [6] року бо[жо]го *ахѣа*” (1661). Існує думка, що на місці хорів був другий поверх церкви з окремим додатковим вівтарем, і що цей напис стосується лише „горішньої” церкви, а основна частина збудована раніше, можливо, в XVI ст. Це підтверджується тим, що вже 1715 р. був потрібний капітальний ремонт, про що свідчить напис на стіні притвору: „Року б[о]жїя *лицеі* (1715) м[іся]ца Юн[і]я дня а[І]. поновленіє би[ло] за старанієм всіх братій, за старшенства Павла Наумяка і ...Губицького, за ерея Глібковича Стефана”.

Міське художнє ремесло обслуговувало також і села. Саме тому в Дрогобич в XVI–XVIII ст. завжди було по кілька малярів-іконописців. Дрогобицькі теслярі споруджували церкви навіть у досить віддалених селах. Так „долішня” церква у Вовчому на Турківщині, як свідчить напис на сволюку, була збудована майстром „Григорієм з Дрогобичи”⁴⁵.

¹ Див.: Тимошенко Л. Бібліографія Дрогобича / Праці Науково-дослідної лабораторії археології та краєзнавства ДДПУ імені І. Франка. – Вип. 1. – Дрогобич, 2001.

² Ісаєвич Я.Д. Культура й побут міського населення Галичини XVII–XVIII ст. // Народна творчість та етнографія. – 1963. – №4. – С.91-94.

³ Ісаєвич Я.Д. Місто Дрогобич в XVI–XVIII ст. – Львів, 1960 (машинопис дисертації). – С.379-402.

⁴ Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім.В.Стефаніка НАН України (далі – ВР ЛБН). – Ф.Оссол. – 2901.

⁵ Центральний державний історичний архів України, м.Львів (далі – ЦДІАЛ). – Ф.29. – Оп.1. – Спр.6-8.

⁶ Там само. – Спр.2-5.

⁷ Ягеллонська бібліотека у Кракові. – Рукопис 4386.

⁸ Trajdos T.M., Brzóstkowska A., Kulewski A. Inskrypcje historyczne fary w Drohobyczu. – Kraków, 1996. – 68 s.; Trajdos T.M. Ołtarze fary drohobyckiej w świetle dawnych wizytacji // Płaj. – Т.13. – 1996. – S.1, 14-130; Trajdos T.M. Uposażenie fary w Drohobyczu // Płaj. – Т.13. – 1996. – S.86-113; Trajdos T.M. Fara drohobycka – dwa uzupełnienia// Płaj. – Т.15. – 1997. – S.188-190; Zaucha T. Dawny kościół p.w. Św. Michała i klasztor oo.Kartnelitów Trzewickowych (obecnie cerkiew pw. Św. Trójcy) w Drohobyczu // Materiały do dziejów sztuki sakralnej. –

Cz. 1. – Т.6. – Kraków, 1998. – S.79-83; Zaucha T. Kościół parafialny p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Panny Marii, Sw.Krzyża i Sw.Bartłomieja w Drohobyczu // Materiały do dziejów sztuki sakralnej. – Cz. 1. – Т.6. – Kraków, 1998. – S.31-78; Różycki E. Z dziejów biblioteki parafialnej w Drohobyczu // Kraków-Lwów. Książki, czasopisma, biblioteki XIX i XX w. /Red. J.Jarowiecki. – Kraków, 1995. – S.90-97; Trajdos T., Zaucha T. Drohobycz miasto królewskie i jego kościoły. – Warszawa, 2001.

⁹ В Галичині це слово (що походило з німецького Rathaus) вживалося в чоловічому роді: ратуш.

¹⁰ ЦДІАЛ. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.3. – С.200, 512 та ін.

¹¹ Там само. – Спр.4. – С.272; Спр.6. – С.269; Спр.8. – С.36, 197.

¹² ЦДІАЛ. – Ф. 13. – Оп.1. – Спр. 375. – С. 1194; Спр.370. – С. 1630.

¹³ Там само. – Ф. 29. – Арк. 20, 43, 59; Ф. 159. – Оп. 8. – Т. 863. – Арк. 105.

¹⁴ Там само. – Ф. 19. – Спр. XIV/6. – №№907, 1692, 2209.

¹⁵ ВР ЛНБ. – Ф. Оссол. – 2901. – С.539.

¹⁶ Там само. – Ф. Теки Козловського, 76. – №15. – Арк. 27.

¹⁷ Księga radziecka miasta Drohobycza 1542-1563. Z papierów pośmiertnych ś.p.Stefana Sochaniewicza, wydała Helena Polaczkówna. Zabytki Dziejowe. – Wydanie Tow. Nauk. we Lwowie. – T.IV. – Z.1. – Lwów, 1936. – S. LXXXIII.

¹⁸ Gałkiewicz F. Z archiwum Drohobycza. Zbiór przywilejów, aktów granicznych, lustracji, memoriałów ipt. – Drohobycz, 1906. – S. 51.

¹⁹ ЦДІАЛ. – Ф.29. – Спр. 2. – Арк. 20, 29, 138, 194; Спр. 3. – С. 638, 67, 169.

²⁰ Die Matrikel des Albertus-Universitat zu Königsberg in Preussen. – Bd.2. – Lpz.1912. – S.289.

²¹ Оляничин Д. З минулого українського духовно-культурного життя в Кенігсберзі. – С.105.

²² Forstreuter K. Die erst en Gemeinden der griechischen in Ostpreussen // Königsberger Beiträge. – Königsberg, 1929. – S.93.

²³ Перевошиков О. Обзорение русских календарей или месяцевсловов // Магазин земледения и путешествий. – Т.3. – М., 1854. – С.527. Принаймні один з календарів Красовського вирахований на меридіан і широту Чернігова і присвячений чернігівському єпископу Антонієві Стаховському.

²⁴ Інститут рукопису Центральної державної наукової бібліотеки ім.В.Вернадського НАН України (далі – ІР ЦНБ). – Рук. 521П/71. – Арк. 165, 253; Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в гор.Киеве. – Вып. 2 // Чтения в Обществе истории древностей российских при Московском университете. – 1897. – Кн. 2. – С.243; Акты Киевской академии. – Отд. 5. – Т. 1. – К., 1904. – С.32, 35, 47, 66.

²⁵ Замітка на рукописній Мінеї.

²⁶ Наведемо дві цікаві мовою і змістом: „Року божого **аѳка** (1724) бої на богоявленіє... великое дуже тепло було, же люде в одних кошулях ходили і босі, і орали по (поля)х, і пшениці і жито сіяли. яко посеред літа” (рукоп. Мінея). „Року 1829 така була бардзо зима остра, же як сніг впав перед Михайлом то лежав аж до... бардзо великий, же на рімнім пляцу був на три лікті. Морози также дуже були, і по да много вимерзло, навіч у мене в школі вода замерзла” (на Трійді пісній друку Львівського братства).

²⁷ „Року божія **аѳзз** (1767) м[іся]ца декемрія дня ...м[іся]ца, зміннвся. Таки ж вечера самого пів повня, і так ся змінив, же настав з г[о]дину дзигарову, потому став наростати”.

²⁸ Франко І. Карпаторуська література XVII–XVIII віків // Записки Наукового Товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Т. 38. – Львів, 1900. – С.126.

²⁹ До цієї приказки була додана і польська (Jeśli chcesz być chędogi, umyj ręce i nogi), що означає те саме: якщо хочеш бути здоровим, мий руки і ноги.

- ³⁰ Франко І. Дрогобицька служебна Минія з р. 1563 // ЗНТШ. – Т. 110. – Львів, 1912. – С.157-158.
- ³¹ ВР ЛНБ. – Ф.АСП. – № 15, 36.
- ³² Свенціцький І. Опис рукописів Народного Дому з колекції Ант. Петрушевича // Українсько-руський архів. – Т 7. – Львів, 1911. – №71.83. – С.139, 144.
- ³³ Петрушевич А.С. Сводная Галичско-Русская летопись. – Ч. 1. – Львов, 1887. – С. 30-32.
- ³⁴ Петров Н.М. Вказ. праця. – С. 4, 69.
- ³⁵ Інститут Рукопису Центральної Наукової Бібліотеки НАН України ім. В.Вернадського. – Рук. 157. – Арк. 418-441.
- ³⁶ Panaitescu P.P. Manuscrisele slave din biblioteca Academiei RPR. – Vol. 1. – Bucuresti. 1959. – P. 38-40.
- ³⁷ Юбилейное издание в память 300-летия основания Львовского Ставропигийского братства. – Т.1. – Львів. 1886. – С.Х.
- ³⁸ Франко І. Причинки до історії руської літератури XVIII віку. 1. Дрогобицький збірник рукописних апокрифічних оповідань // Зоря. – 1886. – № 9. – С. 155-156; Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. – Т.1. – С.23, 31, 255, 271, 273; Т.2. – С.59, 246; ЗНТШ. – Т.38. – С.124-126.
- ³⁹ Księga radziecka miasta Drohobycza 1542–1560. – S. 49. – №135. Деякі автори безпідставно відносили цю вежу до XII ст. (Див. напр.: Красковська Л. Західні впливи в українській архітектурі X–XIII ст. // Збірник укр. наук. ін-ту в Америці. – Сент Пол-Прага, 1939. – С.115.
- ⁴⁰ Mokłowski K. Sztuka ludowa w Polsce. – Lwów, 1903. – S.409.
- ⁴¹ Юрченко П.Г. Дерев'яне зодчество України. – К., 1949. – С.52.
- ⁴² Голубець М. Зарання дослідів над українським деревляним будівництвом // Записки Чина Святого Василя Великого. – Т.6. – Вип.1-2. – 1935.
- ⁴³ ВР ЛНБ. – Збірка василіанських монастирів, 267. – Арк.2; П.Г.Юрченко вважає, що привезена з Надієва центральна частина будівлі походить з XV–XVI ст.
- ⁴⁴ Там само. – Арк. 20.
- ⁴⁵ Драган М. Українські деревляні церкви. Генеза і розвій форм.– Ч. I. – Львів, 1937. – С. 33, 57, 93, 138.

Ярослав Ісаєвич.

Дрогобич у XVII–XVIII ст.:

з джерел про побут і культуру міського населення.

Архівні джерела, головню міські актові книги, містять різноманітні матеріали про планування міста та будівництво, а також про одяг і побут міського населення, шкільну освіту, писемні пам'ятки. Наводяться також інші джерельні звістки з цих питань.

Iaroslav Isaievych.

Drohobych in the Seventeenth and Eighteenth Centuries:

From the Sources on the way of Life and Culture of the City Inhabitants.

Archival acts, mainly municipal records, contain various materials on the city planning, building history, as well on clothing and customs of the city inhabitants, school education and manuscripts. Other sources also are cited.

ВАСИЛІАНСЬКИЙ МОНАСТИР УСПЕННЯ ПРЕСВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ В БІЛИНІ ВЕЛИКІЙ (XVII – XVIII ст.)

Історіографія окремих монастирських обителей Перемишльської єпархії відзначається своєю фрагментарністю та неповнотою. Так, зокрема, дотичні та куці факти про діяльність василіанської обителі в с. Білина Велика віднаходимо передусім в каталогах ЧСВВ. Однак слід зауважити, що в них подано досить фрагментарні та суперечливі факти. Так, наприклад, о. Михайло Коссак не виокремлює у своїх списках монастиря в с. Білина Велика, вважаючи, що ця обитель мала тільки статус резиденції, або місійного осередку Лаврівського монастиря¹. Натомість о. Юліан Никорович дотримується іншого погляду, вважаючи, що монастир в Білині існував спочатку як самостійна обитель, а згодом ченці перейшли до Лаврова, забравши із собою чудотворний образ Богородиці та залишивши по собі монастирську церкву². Пізніші дослідники ЧСВВ розділяли той чи інший погляд, не вносячи суттєвих доповнень³. Підсумовуючи, слід зауважити, що в історіографії проблеми не віднаходимо спеціальних праць, присвячених вивченню цієї маловідомої середньовічної обителі.

У цій публікації на основі віднайдених джерел ставимо собі за мету розкрити засадничі аспекти діяльності даної обителі, від часу заснування (1669 р.) до моменту припинення її діяльності (1811 р.). Джерельну базу історії монастиря становить актовий матеріал – заповіті⁴, акти дарчих записів (1669–1795 рр.)⁵, судові акти (1760 р.)⁶, інвентарні описи монастирського майна та прибутків (1772, 1803 рр.)⁷, протоколи монастирських візитацій (1763, 1764 рр.)⁸, реєстр документів монастирського архіву (1791 р.)⁹, матеріали про врегулювання земельних суперечок та про сплату боргів (1770–1811 рр.)¹⁰, розпорядження перемишльського владика М.Рилла (1782 р.)¹¹. Певні доповнення до актового матеріалу вносять статистично-описові джерела – каталоги ченців (1754, 1772, 1776 рр.)¹².

Зупинимося коротко на підставовій інформації про давню Білину Велику. Перша документальна згадка про с. Білина Велика, зафіксована у привілеї польського короля Владислава від 28.09.1442 р., пов'язана із наданням Петрові Одровонжу солтиства в селах Дорожеві, Білині, Коблі та Сідому. Згаданий документ, невідомий в оригіналі, зберіг дотичні замітки в джерелах пізнішого часу. Зокрема, в декреті Сигізмунда I від 22.05.1537 р., виданого в справі встановлення порядку викупу самбірських володінь королевою Боною у подільського воєводи Станіслава Одровонжа, згадуються з цього приводу попередні власники об'єктів продажу¹³.

В судових актах кінця XV ст. знаходимо кількох шляхетських власників с. Білина Велика. Так, у 1479 р. Микола Корнельовський передав у заставу свій ґрунт, за взятих у позику 30 злотих для рідних братів Івана та Мартина, нероздільних власників с. Білина Велика. Із іншого акту від 1494р. довідуємося про те, що шляхтянка Куліна, дружина шляхтича Федора із Заблочого, передала свої судові прибутки, отримані від позивача шляхтича Юлтоша (Iulthosz) із Білини, для шляхтянки Анастасії, дружини

шляхтича Івана із Білини, разом із її дочкою Анною, дружиною шляхтича Федора Яворнички. Однак згодом вона була змушена повернути назад ґрунти Юлтошеві із поновленням його в правах власності¹⁴.

Протягом XVI – XVIII ст. землеволодіння с. Білина Велика були розділені на 2 частини. Одну частину посідали представники місцевого дрібношляхетського роду Білинських, в якому сформувалося 7 придомків: Мелесевичі, Слотили, Качкіновичі, Мільковичі, Тарасовичі, Гродзі, Ярошовичі¹⁵. Так, зокрема, у 1508 р. ці земельні наділи посідали Ігнатій Білинський та Федько Слотило, а вже на 1589 р. кількість власників збільшилася: Анна Білинська, брати Андрій та Гриць Білинські, брати Микола, Андрій та Гриць Білинські, Стефан Білинський¹⁶. Також у XVI ст. згадуються представники інших шляхетських родів, які мали свої наділи в с. Білина Велика: Ярмолинський, Орловський, Дроздовський. Згідно із даними поборового реєстру Перемишльської землі за 1628 р., шляхетські землеволодіння були спустошені та розорені, очевидно, татарськими набігами¹⁷.

Другу частину села, яка частково в XV ст. перебувала у власності роду Одровонжів, викупила королева Бона. Викуплені землеволодіння було включено до Самбірського староства, а згодом, у 1590 р. передано у відання Самбірської економії. Королівські наділи посідали слуги, а пізніше вони частково були привласнені шляхтою. За даними інвентарного опису 1507 р., у Білині Великій 6 із 9 дворів належали слугам. Слуги з 3 дворищ були зобов'язані служити у воєнний час 3 кіньми, а “вдома” – 1 конем¹⁸. На 1515 р. королівський лан посідали 5 слуг (Лізич, Федор, Тарас, Коровський, Федько), які володіли по 1 лану землі, сплачуючи за це грошовий чинш від 1 до 1 гривні¹⁹. За старости Рафаеля Чосновського (1537 – 1556 рр.) у Білині Великій королівські кметі були офіційно переведені на чинш та панщину. Однак староста Іван Стажеховський (1564 – 1568 рр.) у 1568 р. повернув село на королівську службу, зокрема до виконання обов'язків кур'єра²⁰.

Таким чином, на середину XVI ст. королівські ґрунти в с. Білина Велика посідали кметі, які колись виконували службу. Згідно з інвентарем 1559 р. королівська ділянка складала 5 дворищ або ланів, які посідали 14 кметів. Частина цих кметів (із 2 ланів) за старости Яна Мелецького (1558 – 1561 рр.) належали п. Станіславові Оріховському (припускаємо, це відомий письменник та релігійний полеміст). Відповідно, до самбірського староства належало станом на 1560 р. 3 дворища, або ж лани, які посідали 12 кметів та сплачували грошовий чинш у розмірі від 1 дворища по 5 злотих 7 грошів. Окрім кметів, ці землі посідали й інші категорії залежних селян: 2 підсадки, які сплачували подимне по 2 гроші; 2 загородники, які виплачували щорічно за посідання ґрунтів по 6 грошів. Також на королівських володіннях знаходилася корчма, за оренду якої, разом із городом, встановлено плату 6 злотих 2 гроші²¹. Найбільш поширеною у XVII ст. ремісничою професією в Білині Великій було ткацтво та прядіння із льону та конопель²².

За даними інвентарних описів Самбірського староства від 1568 та 1585рр., с. Білина Велика належало до сіл, які перебували на німецькому праві²³.

У 1827 р. королівські землі с. Білина Велика, після розформування Дублянського ключа, були прилучені до Дрогобицького староства. Однак, незабаром у 1856 р. австрійський банк продав ці землі у власність Франциска Рихлицького, який у 1867 р. подарував їх Теодорові Рихлицькому²⁴.

Окремо слід зауважити про ще одну форму середньовічного землеволодіння – півство. Перші писемні згадки про церкву в с. Білина Велика відносяться до 1508 р.

Вони пов'язані безпосередньо із встановленням грошового чиншу в розмірі 2 гроші із 1 попівського лану. Цей лан був наданий із королівських володінь для священика Лазаря. Згодом, у 1589 р., грошовий чинш із попівства складав $\frac{1}{2}$ злогого²⁵. Очевидно, що дерев'яна церква була знищена, оскільки в 1567 р. староста Іван Стажеховський, на прохання селян с. Білина Велика, видає дозвіл на побудову нової церкви. Водночас він, призначаючи священиком парафії о. Андрія Бачинського, сина шляхетного Павла Бачинського, надає йому півлану землі з луками та садами, які може посідати та заповідати для своїх наступників²⁶.

Також потрібно зауважити проблему точного датування побудови ще одного храму – монастирської церкви в с. Білина Велика*. Основним фундаційним документом про заснування монастиря вважається заповіт від 1669 р., укладений шляхтянкою Катериною Скаржевською з роду Желіборських, першим чоловіком якої був Василь Устрицький, перемишльський стольник, другим – Микола Скаржевський, бидговський хорунжий²⁷. Цей документ облятовано пізніше, у 1689 р. в Перемишльських гродських актах, проте ще у 1686 р. зроблено витяг із розпорядження самбірського старости щодо фундації монастиря²⁸, і саме ця дата вважається в літературі початком діяльності обителі²⁹.

Згідно із фундаційним заповітом, Катерина Скаржевська записала на монастир частину своїх землеволодінь в с. Білина Велика³⁰. Приводом для закладення чернечої обителі послужило, як оповідає пізніша легенда, об'явлення при місцевому джерелі образу Божої Матері, на честь якої і було фундовано монастир під титулом Успення Пресвятої Богородиці³¹. Тому впродовж свого існування обитель була відома на теренах Перемишльської єпархії завдяки чудотворному образу Божої Матері, який із занепадом монастиря, ще перед 1811 р., був перенесений до Лаврова³².

Значно пізніші актові джерела другої половини XVIII ст. подають відомості про те, що обитель в Білині Великій фундовано передусім як резиденцію, яка належала до Лаврова³³. Цей хибний погляд утвердився і в історіографії ЧСВВ. Проте ми схилиємося до твердження, що Білинський монастир існував як окрема обитель до 1745 р. На Дубнівській нараді було порушено проблему об'єднання малих василіанських монастирів, які не мали достатніх фундацій для свого функціонування і увійшли до новоутвореної руської Святопокровської провінції ЧСВВ. До складу провінції обитель була інкорпорована у 1743 р. Відтоді Білина Велика отримала статус резиденції, або ж місійного осередку Лаврівського монастиря³⁴. Згодом, у 1775 р., під час йосифінських релігійних реформ, які призвели до ліквідації значної кількості монастирів, на Унівській капітулі було прийнято запобіжне рішення про входження обителі до складу Лаврівського монастиря³⁵. Це рішення із часом, у 1782 р. підтвердив і більш конкретизував перемишльський владика Максиміліан Рилло. З огляду на те, що австрійський імператор Йосиф II повернув у юрисдикцію владик управління монастирями, єпископ передав монастирську фундацію на користь новоутвореного чернечого осередку в м. Дрогобичі, а монастирські приміщення та церква були залишені у віданні Лаврівського монастиря³⁶. До 1811 р. лаврівські василіани провадили тут свій місійний осередок, який поступово занепав і перетворився на руїну. Це засвідчує офіційно укладений акт ревізії монастиря в Білині Великій (1814 р.) під яким підписався вікарій Лаврівського монастиря о. Нарцис Сидорович та свідки – місцеві шляхтичі Василь та Лукаш Білинські. В цьому документі описано жалюгідний стан колишнього монастиря. Так, зокрема, зазначається, що чернеча резиденція не була жодного разу заново перекрита. Вікна, печі порозбивані, дошки зі стелі позабирані, а в резиденції

утримують коней та худобу. Церква втратила свій первісний вигляд, оскільки із двох вікон шиби цілком повитягувані. Фруктові дерева повирубубані. Також зазначалося, що у 1803 р. було укладено договір із Петром та Іваном Кльоцями про ремонт монастирської церкви, який, як бачимо, не був доведений до завершення³⁷.

На основі доступних нам джерел простежимо господарсько-фінансову діяльність обителі. Передусім розглянемо монастирський фільварок, до котрого належали господарські будівлі та землеволодіння. Серед господарських будівель можна виокремити приміщення для зберігання врожаю (шпихлір, комори), для утримання худоби (стайня, хлів, конюшня), для зберігання кормів (стодола, шопа), для складання робочого реманенту (возівня). На подвір'ї фільварку розміщувалися пекарня та майстерні (кузня та столярня). Дерев'яна пекарня під солом'яним покриттям водночас служила помешканням для челяді, яка обслуговувала фільварок. Монастир володів досить незначною кількістю підданих. Так, на 1763 р мав трьох підданих, які посідали статус халупників. Адже вони мешкали в трьох халупах (одна панська, а дві інші заставні) та відбували панщину і допомагали 1 день на тиждень у роботі. Монастирськими підданими були Михайло Стасишин, Іван Стасишин, Федько Гук³⁸. Із плином часу кількість підданих не змінювалася. Так, згідно з інвентарним описом 1803р., у підданстві монастиря і надалі були 3 халупники: Михалко, Федько, Гринько. Вони були зобов'язані виконувати такі повинності: відробляти по 2 дні на тиждень піше, направляти дороги для їзди, кожний із них мав прясти по 6 мотків пряжі, всього разом у їх посіданні перебувало 96 загонів поля³⁹.

Слід зауважити, що не завжди стосунки між підданими та монастирськими управителями були доброзичливими. Так, із судових актів довідуємося про те, що у 1760 р. піддані Білинського монастиря Сень Таратило із дружиною та своїм другим сином Василем та братом Гриньком Таратилом здійснили напад на ігумена монастиря о. Теофіла Теодорського, побивши його киями та руками, обізвавши "каналією". Приводом до цієї сварки послужили примушування сина Таратила, Івана, виконувати додаткові повинності зі своїми кіньми. Іван відмовлявся від цієї роботи, чим і спровокував побиття його о. Теофілом Теодорським. Відповідно, батько вирішив помститися за сина. Також слід зауважити і про особу Сеня Таратила, який часто вдавався до такої форми з'ясування стосунків. Так, ще перед цим інцидентом він тяжко побив Івана Конвіцького, який втратив через це здоров'я. Свідками в цій судовій справі виступала шляхтичі Петро Білинський, Олександр Білинський Мелесевич та підданий селянин Яцько Яремчак⁴⁰.

Монастирські землеволодіння зазнавали постійних змін, оскільки формувалися як із фундацій, так і з дарчих та заставних записів, які проводились на користь монастиря. Однак землеволодіння обмежувалися с. Білина Велика, частина ґрунтів якого належала місцевому шляхетському роду Білинських, а інша перебувала у посіданні обителі⁴¹. У 1689 р., згадувана вище фундаторка Катерина Скаржевська уклала дарчий запис на ґрунти в с. Білина Велика для місцевого монастиря. Надалі функціонування обителі постійно підтримували представники місцевого шляхетського роду Білинських. Так, у 1732 р. Григорій Білинський Ярошевич подарував для ченців орне поле на 4 загони. Згодом, у 1759 р. Станіслав Новосельський надав монастиреві у заставу свої володіння у с. Білина Велика, оціненні в 100 злотих. Пізніше передав ці землі у посідання обителі, прохаючи монахів відправляти богослужіння за здоров'я живих і упокій померлих родичів. Цього ж року о. Ілля Білинський передав частину своїх родинних спадків на користь монастиря, зокрема ґрунт та будинок в с. Білина Велика.

Лукаш Білинський, перемишльський стольник та Іван Білинський із дружиною Анастасією з роду Монастирських записали для монастиря 2 000 злотих на добрах с. Білина Велика із річною провізією по 5 злотих від 100 злотих, прохаючи про відправлення богослужінь за їх здоров'я. Однак лаврівський ігумен о. Роговський використав ці кошти для монастирського фільварку у с. Нанчілька, а згодом і сам Білинський скористався своїм записом та заново записав ту ж суму, локалізуювши її у с. Корчині. Пізніше, у 1779р. п. Григорій Білинський записав 500 злотих для монастиря, наданих йому п. Йосипом Розліковським. Також відступив монастиреві 160 злотих, які заборгував йому п. Ілля Туркул та 740 злотих, які перебували у використанні громади с. Татари. Того ж року п. Іван Білинський, будучи важко хворим, але ще при пам'яті, хоча його залишила дружина в скрутний момент, пожертвував 200 злотих на репарацію монастиря в Білині Великій та 100 злотих для місцевого пароха, заповідаючи відправляти богослужіння за здоров'я, а по смерті – за упокій душі. Окрім того, записав для монастиря ґрунт із провізією у 500 злотих, який перебував в руках В. Винницького, дідача Білини Великої⁴².

Серед постійних ктиторів обителі бачимо ще один визначний шляхетський рід Перемишльщини – Устрицьких. У 1779 р. Катерина Туркул із Устрицьких, мати Олександра Устрицького, заповіла 1000 злотих на потреби монастиря, локалізуювши їх в с. Гординя, згодом її син, Олександр Устрицький, записав також 1000 злотих на монастир, локалізуювши їх в с. Гнійницях⁴³.

Надалі у 1760 р. Михайло Дешарт записав ґрунт, званий Бонячка, в с. Білина Велика для потреб обителі. Тоді ж було проведено обмін ґрунтами між Василем Кізою та монастирем. Функціонування обителі також підтримувала і місцева громада, яка, наприклад, у 1758 р. надала для монастиря 9 загонів. Перед тим, ще у 1696 р., Сень Доротей, солтис Білинський, записав ґрунт для потреб монастиря⁴⁴. Загалом монастирські землеволодіння станом на 1772 р. були поділені на три види: *рілля* (в місцевостях Підгаї, Бусниська, Надулища, Загороди, Гнилий, Коритина, Пригороди, Кругла, Гнила Криниця), *луки* (Лобовка, Залісом, Довгі, на Нивках, Лісники) *городи* (при монастирі, на Мотиці)⁴⁵. Щодо розмірів землеволодінь, то про них довідуємося із значно пізніших часів. Так, згідно з інвентарним описом 1803 р., монастирськими землеволодіннями були:

1. Нива під самою монастирською брамою на 90 загонів. Поблизу тієї ниви менших 3 ниви. Всіх загонів 100, на яких може бути засіяно 8 корців і 8 гарнців.
2. Нива від с. Татари на 27 загонів, де може бути засіяно 3 корці і 16 гарнців.
3. Нива від с. Білина і до дороги, що йде із с. Татари, має загонів 34, де може бути засіяно 3 корці.
4. Нива на Підгаї чи в Брикові на 48 загонів, де може бути засіяно 3 корці й 8 гарнців.
5. Від с. Татари – 2 загоны, де може бути засіяно 8 гарнців.
6. На Бунячці під лісом – 54 загоны, де може бути засіяно 4 корці.
7. Там же до тої ж ниви прилягає 14 загонів лісу.
8. Сіножать на Брикові на 3 косарів, а сіна буває 2-3 фіри.
9. Сіножать Вільшина на 12 загонів.
10. Сіножать в Пущі на 8 косарів, а буває сіна 6 фір⁴⁶.

На території монастирського фільварку розміщувалася також і пасіка. У 1738 р. Андрій Новосельський та Юрій Білинський Качанович уклали між собою договір про надання ґрунту під монастирську пасіку. Згодом, у 1759р., Славосельський Андрій заповідає у своєму тестаменті дарування пасіки для обителі⁴⁷.

У веденні господарства використовувалися типові для цього часу сільськогосподарські культури: жито озиме (врожайність – 81 копа 12 снопів), жито яре (5 кіп), ячмінь (36 кіп), горох (13 кіп), пшениця озима (13,5 кіп), пшениця яра (15 кіп), льон (3,5 кіп), біб (26 кіп), гречка (23 копи 40 снопів), коноплі (4,5 кіп 15 снопів)⁴⁸.

Таким чином, за типом господарювання монастирський фільварок був натуральним, призначеним передусім для підтримки функціонування обителі.

Слід зауважити, що обитель отримувала й певні грошові пожертви. Протягом 1686 р. одночасно для потреб монастиря було здійснено три записи: Катерина Скаржевська записала 3000 злотих, пани Винницькі записали частину своїх маєтків на суму 1000 злотих, Василь Устрицький та його син Георгій записали 1000 злотих, локалізуювши їх у своїх володіннях в с. Білина Велика⁴⁹. На засіданні Білостоцької капітули 1763 р. було прийнято рішення, за підписом о. Онуфрія Братковського (секретаря ЧСВВ), про відшкодування 3000 злотих, записаних добродійкою Скаржевською для Білинського монастиря, які протягом довгих років використовувалися як відсотки Лаврівським монастирем⁵⁰.

Під 1700 р. зустрічаємо відомості про записи Олександра Копистинського на суму 125 злотих та родичів померлого Якова Білинського, урядовця перемишльського гродського суду на суму 100 злотих для поховання тіла на монастирському кладовищі. Із цією ж метою вони надали для монастиря асекурацію на суму 2000 злотих, зобов'язуючи ченців обителі відправляти щорічно 24 богослужіння за живих і померлих із роду Білинських⁵¹. На цьому, звичайно, список добродійців не завершується: 1721 р. Самуель Винницький Радієвич записав 300 злотих, 1729 р. пани Плошевські надають 400 злотих, 1742 р. шляхтич Іван Урусський після смерті брата Михайла Урусського записав для Лаврівського монастиря 1000 злотих на різні треби, 1760 р. п. Білинський, перемишльський земський коморник записав на монастир 1000 злотих, 1773 р. Михайло Шептицький – 1000 флоринів, Микола Шептицький із Білини – 800 флоринів⁵².

У 1779 р. А. Шептицький записав на монастир 2000 злотих, які локалізував на ґрунтах у сс. Ступниця та Винники, із яких монастир отримував щорічно провізію (із 100 злотих – 5 злотих). Також згадує про те, що його бабуся – п. Скаржинська була фундаторкою монастиря, а мати – Анна Шептицька, тітка – Варвара Братковська та його сестри поховані на місцевому монастирському кладовищі. Тому задля них заповідає відправляти двічі в рік богослужіння та парастас⁵³.

Слід зауважити, що не завжди обитель отримувала належну їй провізію від оренди монастирських землеволодінь, що призводило до порушення численних судових справ. Так, приміром, станом на 1722 р. о. Григорій Білинський, парох с. Білина Велика, посадав 4 загони поля, які були надані монастиреві від Івана Білинського. Згідно із картою, на це поле він повинен був сплачувати провізію. Однак вважав, що викупив цю землю за свої кошти, і відмовлявся здійснювати виплату, через що й покликаний до суду⁵⁴. Проте найчастішими боржниками були євреї. Протягом 1793 – 1794 рр. подано кілька звернень до фінансової прокуратури у Львові та скарбового уряду в справі грошових боргів водночас кількох євреїв: Іцька Лейбовича, Рубіна Зельмановича, Вольфа Мошковича, останій ще із 1776 р. не виплатив провізію на суму 200 злотих⁵⁵.

Таким чином, як засвідчують джерела, господарська діяльність монастиря була певним чином пов'язана із тогочасними фінансово-кредитними відносинами. Дотепер зберігся досить великий список заставних записів на користь монастиря. Серед переліку тих, хто звертався за грошовими позиками до монастиря, бачимо не тільки простих бідних селян (Василь Огара, Гриць Думняк, Гринь Таратило, Василь Федурко,

Іван Федушко, Сень Доротей, Яким Синович, Іван Кальмук, Стефан Дутик, громада с. Білина, громада с. Татари), але й представників дрібних шляхетських родів Перемишльщини: Василь Летинський, Катерина Чайковська, Теодора Новосільська, Іван Білинський Ярошович, Анастасія Білинська, Гедеон Устрицький, Ілля Білинський, Григорій Чайковський, Галина Новосельська, Анастасія Винницька, Андрій Новосельський, Григорій Білинський, Стефан Білинський Малкович, Андрій Славосельський, Олександр Білинський, Іван Яворський. Грошові позики коливалися від 10 до 500 злотих. Основним заставним об'єктом була земля (поля, луки, городи), яка повинна була дорівнювати вартості грошової позики⁵⁶.

У загальному, прибутки монастиря від господарсько-фінансової діяльності, за даними візитацій 1763–1764 рр. складали:

1. 1 000 злотих від провізії п. Білинського, перемишльського комірника, які офірує п. Катерина Устрицька, дружина перемишльського каштеляна, із зобов'язанням відправляти 24 богослужіння на рік.

2. Отримує 500 злотих від королівської громади с. Білина Велика

3. Прибуток від праці робітників, що працюють на монастирських землях, 1000 злотих⁵⁷.

Грошовий прибуток монастиря за 1764 р. склав 200 злотих, отриманий після проведеної візитації о. Городиським, який залишився як провізія.

Монастирську касу 1764р. можна охарактеризувати такими показниками:

1. Вартість усього рухомого і нерухомого майна – 1247 флоринів 21 грош.

2. Витрати – 1740 флоринів 1 грош.

3. Залишилося – 4912 флоринів 10 грошів⁵⁸.

Слід зауважити, як зазначають візитатори, що обитель не мала певного прибутку від душпастирської праці, хіба що складені пожертвування під час відпустів біля чудотворного образу Божої Матері, які за рік приблизно становлять 300 злотих, що, відповідно, спричинилось до розширення господарсько-фінансової діяльності⁵⁹.

Насамкінець насвітливо духовну працю ченців на основі досить фрагментарних джерельних свідчень. Невелика дерев'яна монастирська церковка із трьома банями під титулом Успення Божої Матері не посідала парафії. Всередині церкви знаходився чудотворний образ Божої Матері із двома коронами та сукнею⁶⁰. У 1779 р. А. Шептицький записав на монастир 2000 злотих для прославлення культу Божої Матері та відправлення богослужінь і парастасів за родичів двічі в рік⁶¹. Подібного змісту записи проводили майже всі вищезгадані ктитори монастиря. Так, Лукаш Білинський, перемишльський стольник та Іван Білинський із дружиною Анастасією з роду Монастирських записали для монастиря суму на 2 000 злотих на добрах с. Білина Велика із річною провізією по 5 злотих від 100 злотих, прохаючи про відправлення богослужінь у встановленому порядку:

січень – Служба Божа співана та Молебень, а також співана молитва “Милосердя Двору”;

лютий – читана “Під твою милість”, а також відмовити вголос або відспівати молитви;

березень – читана;

квітень – читана;

травень – співана в першу чергу;

червень – читана;

липень – читана;

серпень – читана;

вересень – співана;

листопад – читана;

грудень – співана.

Отже, щорічно мало відправлятися 4 співані та 8 читаних богослужінь за здоров'я, а після смерті відправляти заупокійні парастаси⁶².

Певні відомості про іменний склад монастирської братії віднаходимо тільки із другої половини XVIII ст. Так, станом на 1754 р. резиденцію в Біліні Великій, яка із 1745 р. належала до Лаврівського монастиря, обслуговували:

- о. Манасій Вінковський, прокуратор резиденції;
- о. Парфемій Горжанський;
- о. Гліцерій Левицький⁶³.

Таким чином, із середини XVIII ст. ігумени місцевої обителі посідали статус прокураторів, або ж резидентів, які призначалися від Лаврівського монастиря:

- о. Теофіл Теодорський (1760-ті рр.);
- о. Герман Лозинський (1770-ті рр.);
- о. Василь Роговський (1779 р.)⁶⁴;
- о. Йосафат Лібич (1785 р.)⁶⁵;
- о. Теофіл Душинський (1791р.)⁶⁶;
- о. Никанор Волковинський (1803 р.)⁶⁷.

Із проблеми кількісного та якісного складу монастирської братії маємо досить фрагментарні дані, взяті за окремі роки. Так, станом на 1774 р. в обителі мешкало 5 ченців: 4 отці (1 – проповідник, 3 – місіонери, які водночас виконували обов'язки сповідників) та 1 брат⁶⁸.

При монастирі діяла бібліотека, в якій знаходилася вся необхідна на той час богослужбова література:

1. Міней на кожний місяць – 12;
2. Євангеліє (руське) – 1;
3. Ірмолой – 1;
4. Біблія (латинською мовою) – 1;
5. Тріодь (великопостна і святочна) – 2;
6. Ритуал, або Требник – 1;
7. Медитація – 1;
8. Богослужінь – 2;
9. Псалтир – 1;
10. Проповіді руські і польські – 2;
11. Спільна служба – 1;
12. Новий Заповіт – 1⁶⁹.

Також у бібліотеці була спеціальна література, присвячена духовному вихованню чернецтва:

1. "Спільнота";
2. "Ключ";
3. Устави Св. Отця (Василія Великого);
4. Апологетика християнська, яка оспівувала життя святих;
5. Життя святих на 3 місяці⁷⁰.

Проте у 1811 р., після занепаду монастирської церкви і резиденції, бібліотеку та церковне майно було перевезено до Лаврівської обителі. Такий фатальний наслідок був зумовлений передусім релігійними реформами австрійського престолу. Зокрема, у 1787 р. було видано 48 цісарських декретів про ліквідацію 42 галицьких монастирів,

до переліку яких потрапила також і Білина Велика. Відповідно до розпорядження, монастирські землеволодіння було конфісковано до релігійного фонду, а церква та резиденція залишалися й надалі у віданні Лаврівської обителі до моменту їх повного занепаду та руйнації (1811 р.)⁷¹.

Підсумовуючи, слід зауважити, що василіанський монастир в Білині Великій належав до невеликих, другорядних чернечих осередків Перемишльської єпархії, в порівнянні із Добромилем, Лавровом, Спасом та Перемишлем. Адже досить тривалий час обитель посідала статус резиденції Лаврівського монастиря. Проте цей малопомітний чернечий осередок все-таки зумів привернути увагу прочан Перемишльської землі, завдячуючи цим чудотворному образу Богородиці та місіонерській праці лаврівських ченців. Історія монастиря була тісно пов'язана передусім із становищем с. Білина Велика, зокрема з місцевим шляхетним родом Білинських. Із цього роду походили не тільки щедрі ктитори монастиря, але й самі ченці, які дбали про матеріальне та духовне функціонування обителі, що стала усипальницею роду Білинських.

¹ Косак М. (ЧСВВ) Монастирі Галичини (передрук праці 1867 р.) // Лавра. – №7. – 1999. – С.54.

² Никорович Ю. (ЧСВВ) Церкви та монастирі Перемишля та Перемишльської єпархії (передрук праці 1879 р.) // Лавра. – №12. – 1999. – С.51.

³ Крип'якевич І. Середньовічні монастирі в Галичині. Спроба каталогу. (передрук праці 1930 р.) // Лавра. – №5. – 1999. – С.47; Балик Б. (ЧСВВ) Монастирі Перемишльської єпархії за владництва Ін. Винницького // Записки ЧСВВ. – Серія II. – Секція II. – Т. III. – Рим, 1958. – С.70; Ваврик М. (ЧСВВ) Нарис розвитку та стану василіанського Чину XVII – XX ст. Географічно-статистична розвідка. // Записки ЧСВВ. – Серія II. – Секція I. – Праці Т.10. – Рим, 1979. – С. 26, 190; Патрило І. (ЧСВВ) Нарис розвитку василіян 1743 – 1839 рр. // Записки ЧСВВ. – Серія II. – Секція I. – Праці Т.48. – Рим, 1992. – С. 194.

⁴ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф.684. – Оп.1. – Спр.1085. – Арк. 2.

⁵ Там само. – Арк. 1, 4 – 11.

⁶ Там само. – Ф.856. – Оп.1. – Спр.343. – Арк. 1 – 2.

⁷ Там само. – Ф.159. – Оп.9. – Спр.3570. – Арк. 1 – 3.

⁸ Там само. – Ф.201. – Оп.46. – Спр.1917. – Арк.65 – 66, 427 – 428.

⁹ Там само. – Арк. 572 – 573.

¹⁰ Там само. – Ф.684. – Оп.1. – Спр.1089, 1096, 1097.

¹¹ Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки НАН України ім. В. Стефаника (далі ВР ЛБАН). – 3(МВ). – 406/1. – Арк. 1 – 2.

¹² Ваврик М. (ЧСВВ) Вказ. праця. – С. 117, 136 – 137, 156 – 157.

¹³ Dokumenta dotyczące dawnej ekonomii Samborskiej // Dodatek miesięczny do Gazety Lwowskiej. – 1872. – R.I. – Z.1. – S.114.

¹⁴ Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów, 1903. – T.XVIII. – S.185, 522.

¹⁵ Аргимович В. Велика Білина і довкілля / За ред. В. Літинського. – Львів, 2003. – С.17.

¹⁶ Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – Źródła Dziejowe. – T.VIII. – Cz.1. – Warszawa, 1902. – S.29, 115.

¹⁷ Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1628 roku. – Cz.1. – Rzeszów, 1997. – S.37.

- ¹⁸ Інкін В. Сільське суспільство галицького Прикарпаття у XVI – XVIII ст.: історичні нариси. – Львів, 2004. – С.144.
- ¹⁹ Jabłonowski A. Op. cit. – S.141.
- ²⁰ Інкін В. Вказ. праця. – С.145.
- ²¹ Lustracja województw Ruskiego, Podolskiego i Bełskiego 1564 – 1565. – Cz.II. – Warszawa, 2001. – S.104 – 105.
- ²² Інкін В. Вказ. праця. – С.41.
- ²³ Там само. – С.411.
- ²⁴ Czemyrński K. O dobrach koronnych. – Lwów, 1870. – S.68, 192.
- ²⁵ Jabłonowski A. Op. cit. – S.27, 116.
- ²⁶ Грушевський М. Сторінка з історії українсько-руського сільського духовенства (по самбірським актам XVI ст.) // Записки НТШ. – Т.34. – Львів, 1900. – С.77.
- ²⁷ ЦДІАЛ. – Ф.684. – Оп.1. – Спр.1085. – Арк. 2.
- ²⁸ Там само. – Ф.201. – Оп.46. – Спр.1917. – Арк. 572. (див. Urzędnicy województwa Ruskiego XIV – XVII wieku. Ziemia Halicka, Lwowska, Sanocka. Spisy. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk. – Łódź, 1987. – S.242.
- ²⁹ Балик Б. (ЧСВВ) Вказ. праця. – С.70.
- ³⁰ ЦДІАЛ. – Ф.684. – Оп.1. – Спр.1085. – Арк. 2.
- ³¹ Там само. – Ф.684. – Оп.1. – Спр.1093. – Арк. 1.
- ³² Швед М. Спаський та Лаврівський монастирі – осередки духовності й культури в Галичині. – Львів, 2000. – С.86.
- ³³ ЦДІАЛ. – Ф.201. – Оп.46. – Спр.1917. – Арк. 65.
- ³⁴ Ваврик М. (ЧСВВ) Вказ. праця. – С. 26.
- ³⁵ ЦДІАЛ. – Ф.684. – Оп.1. – Спр.1088. – Арк.1.
- ³⁶ ВР ЛБАН. – З(МВ). – 406/1. – Арк. 2.
- ³⁷ ЦДІАЛ. – Ф.684. – Оп.1. – Спр.1094. – Арк.2.
- ³⁸ Там само. – Ф.201. – Оп.46. – Спр.1917. – Арк. 65 – 66.
- ³⁹ Там само. – Ф.159. – Оп.9. – Спр.3570. – Арк. 3.
- ⁴⁰ Там само. – Ф.856. – Оп.1. – Спр.343. – Арк. 1 – 2.
- ⁴¹ ВР ЛБАН. – Чол. – I – 827 / II. – Арк. 1.
- ⁴² ЦДІАЛ. – Ф.201. – Оп.46. – Спр.1917. – Арк. 572 – 573.
- ⁴³ Там само. – Ф.684. – Оп.1. – Спр.1089. – Арк.4.
- ⁴⁴ Там само. – Ф.201. – Оп.46. – Спр.1917. – Арк. 572 – 573.
- ⁴⁵ Там само. – Ф.684. – Оп.1. – Спр.1087. – Арк.1 – 2.
- ⁴⁶ Там само. – Ф.159. – Оп.9. – Спр.3570. – Арк. 2 – 2 (зв.).
- ⁴⁷ Там само. – Ф.201. – Оп.46. – Спр.1917. – Арк. 573.
- ⁴⁸ Там само. – Арк. 428 (зв.).
- ⁴⁹ Там само. – Арк. 572.
- ⁵⁰ Там само. – Ф.684. – Оп.1. – Спр.1085. – Арк.8.
- ⁵¹ Там само. – Спр.1086. – Арк.1 – 2.
- ⁵² Там само. – Ф.201. – Оп.46. – Спр.1917. – Арк. 573.
- ⁵³ Там само. – Ф.684. – Оп.1. – Спр.1086. – Арк.5.
- ⁵⁴ Там само. – Спр.1090. – Арк.8.
- ⁵⁵ Там само. – Спр.1089. – Арк.7.
- ⁵⁶ Там само. – Ф.201. – Оп.46. – Спр.1917. – Арк. 572 – 573.
- ⁵⁷ Там само. – Арк. 65.
- ⁵⁸ Там само. – Арк. 428 (зв.).

⁵⁹ Там само. – Арк. 65.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само. – Ф.684. – Оп.1. – Спр.1086. – Арк.5.

⁶² Там само. – Арк..8.

⁶³ Ваврик М. (ЧСВВ) Вказ. праця. – С. 117.

⁶⁴ ЦДІАЛ. – Ф.684. – Оп.1. – Спр.1086. – Арк.5 – 8.

⁶⁵ Там само. – Спр.1092. – Арк.1.

⁶⁶ Там само. – Спр.1088. – Арк.1.

⁶⁷ Там само. – Спр.1094. – Арк.1.

⁶⁸ Ваврик М. (ЧСВВ) Вказ. праця. – С. 136 – 137.

⁶⁹ ЦДІАЛ. – Ф.684. – Оп.1. – Спр.1090. – Арк.60.

⁷⁰ Там само. – Ф.201. – Оп.46. – Спр.1917. – Арк. 65 (зв.).

⁷¹ Chotkowski Ks. W. Redukcje monasterów bazylijskich w Galicji. – Kraków, 1922. – S.11, 28.

Юрій Стецик.

**Василіанський монастир Успення Пресвятої Богородиці
в Білині Великій (XVII – XVIII ст.).**

На основі архівних джерел наświetлено історію села, проблему фундації, статусу та духовних і економічних засад функціонування монастиря. Зокрема, досить докладно реконструйовано господарську діяльність: монастирський фільварок та фінансово-кредитні відносини, які представлені чисельним джерельним матеріалом.

Yuriy Stetsyk.

**The Basilian Monastery of the Most Holy Mother of God's Dormition
in the village Bilyna Velyka (in the 17th – 18th cc.).**

On the foundation of the archival sources there has been shed some light on the history of the village, the problem of the monastery's funding, status, and its spiritual and economic bases of functioning. In particular, its economical activity has been thoroughly reconstructed, concerning the monastery's farming and fiscal policy, represented by plentiful source material.

МИТЦІ У СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ МІСТА ДРОГОБИЧА У XVIII СТ.: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЗА МАЙНОВИМ СТАНОМ

Дрогобич XVIII ст. був середнім за розміром містом Руського воєводства і своєю соціальною та національною структурою нагадував інші міста регіону. Розвиток міста зумовило розташування між двома культурними центрами – Перемишлем, регіональним центром і Львовом, одним із найважливіших культурних центрів Речі Посполитої XVIII ст. Близькість до них зумовила культурний поступ Дрогобича і вплинула на творчість місцевих митців. На підставі архівних документів встановлено, що в Дрогобичі впродовж XVIII століття діяло вісім малярів, три різьбярів, вісім золотарів, один архітектор, один підмайстер архітектора, чотирнадцять столярів, три ливарники та дев'ятнадцять теслів¹. Єврейське населення Дрогобича було доволі численним (на час проведення перепису дрогобицького кагалу в 1763-1764 р. воно складало 1923 особи²); серед них також були митці. Вони не входили до міських цехів, і серед них було два малярі і сім золотарів. Упродовж XVIII ст. число єврейських золотарів зростало: у 1716-1717 рр. тут зафіксовано 2 золотарі, а пізніше – вже 7³.

У даній статті пропонується розгляд питання про місце митців у соціальній структурі міста. Крім того, нас цікавлять окремі аспекти соціотопографії Дрогобича, зокрема, як це перекладалося на розташування їх помешкань у міському ландшафті. Попередньо зазначимо, що становище митця у міському середовищі важко окреслити з абсолютною вірогідністю, оскільки збереглося не так багато документальних свідчень. До певної міри, це вдається зробити лише за допомогою опосередкованих фактів. Наприклад, про заможність людини у Новий Час може свідчити розташування його помешкання, зокрема в центральній частині міста, яка вважалася найбільш престижною. Наші спостереження базуються, головню, на віднайдених джерельних матеріалах у магістратських книгах Дрогобича за XVIII століття. Саме ці документи, як з'ясувалося, дають можливість реконструювати майнове становище і суспільний статус кількох дрогобицьких митців, зокрема Лукаша Зайдакевича, Василя Глібкевича, Івана Черніговича, Петра Метельського і Яна Казновського.

У XVIII ст. міста і містечка Речі Посполитої за своїм виглядом радше нагадували села: статус приватного чи королівського міста не змінював картини. Тогочасний французький письменник Хуберт Вотрін писав у цьому зв'язку (маючи на увазі польські містечка), що “поселення, які називаються містами не можна навіть назвати місцинами”⁴. Не був винятком зі згаданих правил і Дрогобич. Власне місто складалося з частини, замкнутої в міських мурах, тобто Ринкової площі з розташованим поруч римо-католицьким костюлом, і кількох передмість⁵. Дрогобичські ремісники мешкали як у центральній частині, так і на передмістях: Завіжнім, Задвірнім, Лішнянському і на “Міських городах”. На сільськогосподарський характер міста вказують численні городи, які знаходилися відразу за міськими мурами, на передмістях. Богдан Барановський

вважає, що поділ на село і місто полягає не у відмінних економічних функціях, але, радше, у володінні так званими міськими правами, що означало приналежність до зовсім іншого суспільного стану⁶. А в країні, де становий поділ відігравав дуже важливу роль, це мало велике значення.

У Дрогобичі, як і в інших містах країни, важливу роль у міському житті відігравали цехи, яких у XVIII ст. налічувалось дев'ять. З них найбільш успішними були шевський, ткацький, ковальський і бондарсько-столярський, що було зумовлене основним промислом міста – солеварінням. Цехи монополізували всі можливі професії та ремесла і їх діяльність поширювалася на приватну і релігійну сферу, освіту, військову оборону і навіть на політичну сферу. Цехові організації ставили собі за мету охороняти права своїх членів, контролювати якість продукції і стежити за продовженням цехової традиції. У кожному, навіть маленькому містечку діяло декілька цехів. Прикметно, що в Руському воєводстві у XVIII ст. існував лише один мистецький цех у Львові – малярський, який упродовж століття поступово втрачав свою позицію і перестав існувати у 1780 р. Отже, митці провінційних містечок змушені були належати до ремісничих цехів. Так, наприклад, у Дрогобичі скульптори були зареєстровані у бондарсько-столярському цеху, проте свої майстерні тримали, переважно, у своїх будинках. Часте втручання цеху у професійну діяльність митців призводило до конфліктів між ними. Це, в свою чергу, спричиняло намагання митців звільнитися з-під опіки цехів і отримати статус незалежного майстра.

Важливим чинником, який впливав на становище митців у XVIII ст., було від'єднання мистецтва від ремесла. Впродовж століття відбувався процес зміни термінів *митець/ремісник* у бік їх сучасного значення, те саме відбувалося з категорією мистецтва. Ця категорія у XVII – на початку XVIII ст. все ще включала в себе вільні та механічні мистецтва і ще не відбулося поділу знань на точні науки, мистецтво й гуманітарні науки. Процес відокремлення мистецтва від ремесла розпочався у період Ренесансу. У 1540 р. папа звільнив скульпторів від обов'язку належати до цехів “механічних ремесел”, пригадавши, що скульпторів високо оцінювали в давнину, коли їх називали “людьми знань і науки” (*virii studiosi et scientifici*)⁷. Малярство і скульптура в Італії отримали статус вільних мистецтв зі створенням Академії у 1563 році у Флоренції та із наданням папою статусу вільних членам Римської Академії св. Луки у 1600 р. Створення Французької Академії в 1648 році виразно піднесло культурний престиж малярства у Франції, хоча в інших країнах це тривало доволі довго, і вони боролися за статус вільних мистецтв упродовж XVIII ст.⁸. Схожі процеси відбувалися і в Речі Посполитій, хіба що трохи пізніше. Дрогобицький скульптор Лукаш Зайдакевич у середині XVIII ст. в суперечці з бондарським цехом вимагав до себе іншого ставлення, апелюючи до своєї належності до вільних мистецтв. За словами різьбяр: “Мені цех не потрібний, бо різьбярі ніде цеху не мають, тільки є незалежними майстрами”⁹. Очевидно, усвідомлення належності митців до вільних мистецтв проникло також у віддалені від столиці місця, хоч не зустрічало загального визнання, чого прагнули митці і як було у випадку з Л.Зайдакевичем.

У словниках XVIII ст. вказується на те, що поділ на ремесло і мистецтво був доволі непомітним. У 1740 році в офіційному словнику Французької Академії “митцем” вважали особу, яка “працює в мистецтві..., особливо ті, хто проводить хімічні операції”. Жодний з англійських, італійських чи іспанських словників тієї епохи не вказує на чітку відмінність термінів “митець” (*artist*) і “ремісник” (*artisan*)¹⁰. Подібна ситуація була і в Речі Посполитій, де поділ ремесла і мистецтва сформувався лише наприкінці

XVIII ст. У словнику Самуеля Лінде (1807-1814 рр.) подано значення терміну “митець” (*artysta*): “людина куншт якийсь тобто мистецтво має, вміє, наприклад, маляр, сницар, театральний актор = кунштовник, кунштмістр... Зауваження: Хоч цей термін до тепер не дуже притертий, ми не маємо іншого, який би добре цілу шляхетність його показував”¹¹. Отже, згідно з Лінде, термін “митець” почав уживатися відносно недавно, на що вказують раніші польські словники, де він відсутній і немає чіткого поділу на мистецтво та ремесло. Отже, становище митця у суспільстві Речі Посполитої почав змінюватися під кінець століття.

Соціальний статус особи у традиційному суспільстві, яким була Річ Посполита у XVIII ст., визначався, радше, не її економічним становищем, а певними культурними і правовими нормами. Заняття людини (як засіб прожиття) було менш важливим, ніж її походження за народженням¹². Найважливішою цінністю була честь, яка не здобувається через гроші, а передається по крові. Свій статус кожна страта манифестувала через одяг і будівництво. Згідно з Норбертом Еліасом, чим вища позиція особи в суспільстві, тим сильніший натиск кладеться на відповідний вигляд до статусу і на вираження через будинок соціальної страти, до якої вона (особа) належить. Отже, становий етос, інструмент самоствердження вищих прошарків, має вищість над економічним етосом (багатства), який є найважливішим інструментом суспільного просування вгору у нижчих прошарках¹³. Власне, у середовищі нижчих суспільних верств важливу роль у просуванні вгору відіграють гроші, які теж є причиною соціальної мобільності. А подібно до вищих верств суспільства, тобто магнатів і шляхти, розташування помешкань міщан, у тому числі митців, відіграє важливу роль для підкреслення соціальної позиції. Європейські митці намагалися виразити своє бажання просунути у соціальній структурі через стиль своїх будинків і місце їх розташування. Рубенс, наприклад, походив з родини міських патриціїв і, здобувши славу, купив великий будинок над каналом Ваппер в Антверпені. Так завдяки своїй професійній діяльності він отримав статус шляхтича. До слова, і пізніша політична кар’єра віддзеркалює його прагнення стати аристократом. Крім того, він послідовно прагнув аристократичного стилю життя. Свій власний будинок Рубенс перебудував на зразок *palazzi*, які він бачив у Генуї (одне крило відвів під студію), а також придбав Шато де Стін і маєток в Мешелен¹⁴. Польські митці також намагалися діяти подібно до європейських. Наприклад, львівський архітектор німецького походження Бернанд Меретин після приїзду до Львова та здобуття певної слави й грошей купив будинок у престижній частині міста, біля римо-католицької катедрі¹⁵.

Не були винятком у цьому плані й дрогобицькі митці. Подібно до європейських і львівських, вони намагалися поселитися в найпрестижнішій частині міста, що б підкреслювало їх позицію шанованих громадян. Такою людиною був один із найзаможніших дрогобицьких митців – скульптор Лукаш Зайдакевич, який мешкав у місті від початку XVIII ст. до близько 1757 р. Його творчий шлях задокументований найкраще з усіх місцевих митців, оскільки збереглися численні контракти на виконання замовлень. Крім того, залишилося багато згадок про нього у магістратських книгах Дрогобича. Контракти Лукаша Зайдакевича подають детальну інформацію про грошові суми і спосіб оплати праці різьбяра. Так, вказано, що розмір платні залежав від статусу майстра, розміру об’єкта (наприклад, вітваря) і від того, що було додатково включено в контракт: матеріали і/або харчування, а також проживання. У контрактах різьбяра вказано, що ціна на його вітварі коливалися від 140 до 1000 злотих. Переважно замовлення, окрім грошей, включали також провізію до складу якої входила певна

кількість жита, каші, сиру, масла, пива, горілки тощо. І наприклад, за контрактом 1743р, Л. Зайдакевич забезпечувався “порцією бринзи, ...кухоль пива замовляв собі пан Магістер щоденно і на хліб: жита півмірок і ячменю, другий півмірок на кашу”¹⁶.

Багато джерел вказують на те, що скульптор походив із багатой міщанської родини, ймовірно місцевого походження. Про це свідчить справа про продаж землі і будинку з крамницею по небіжці Маріанні Стельмахович з дому Зайдакевич, очевидно, сестрі різьбяра. Вартість маєтку Маріанни становила 600 злотих, з яких Лукаш Зайдакевич тримав 80 зл.¹⁷ Чоловік Маріанни Іван Стельмахович був кушнірем і фундактором вівтаря св. Миколая до церкви св. Трійці¹⁸. Важливим доказом заможності скульптора і його високого статусу у місті був його будинок, розташований у центрі міста на Ринковій площі і який при продажу 1770 року вартував аж 1500 злотих¹⁹. У документі про подружню зраду Аполонії Зайдакевич віднотовано, що різьбярєва винаймала приміщення під шинок, а також в її будинку проживав коваль²⁰. У матеріалах з ранішого періоду 1739 і 1741 рр., знаходяться дані про те, що Зайдакевичі торгували рибою. Декілька разів лавничий і раецький суди розглядали скарги Аполонії на митників Юзефа²¹ та Вольця Ельяшовича²². Згадані документи зайвий раз підтверджують, що заняття торгівлею як у XVII, так і в XVIII століттях було досить поширеним явищем попри основну роботу²³. Крім того, різьбяр з дружиною кілька разів проводили операції купівлі-продажу землі у Дрогобичі. У документі від 6 вересня 1741 року вказано, що різьбярєві належала загорода на костьольних ґрунтах, яка межувала із землею столяра Севастяна Бартницького²⁴, а у 1751 році вони продали дім, який розташований позаду їх будинку (успадкований по матері Аполонії) за 215 злотих²⁵. Також відомо, що митцеві належав ґрунт, який межував з землею родини Кобриновичів²⁶. Хоча локалізувати його не вдалося. Слід пам'ятати, що у XVIII ст. сільськогосподарський характер міста наклав відбиток також на спосіб життя митців: переважна більшість із них паралельно зі своєю творчою професією займалися землеробством.

Заможність митця, яку йому забезпечувала його професія і спадок по родичах, спричинилися до того, що він був шанованою людиною у місті, попри численні скандали і сварки. Так, він брав активну участь у міському самоуправлінні і неодноразово обирався бургомістром і радником. Зокрема, у 1730-1731²⁷, 1736-1737²⁸, 1744-1745²⁹, 1745-1746³⁰ і в 1750-1751³¹ рр. його обирали бургомістром. У 1753³² і 1757 рр.³³ його прізвище згадується серед кандидатів. Також у 1730-1732 рр. Зайдакевич обіймав посаду лавника війтівсько-лавничого суду³⁴. Згідно з численними свідченнями, таке явище не було рідкістю в інших містах та містечках регіону, які не мали традиційно сильної патриціальної верхівки³⁵. Як впливає зі сказанного, добрі особисті стосунки з громадянами міста і репутація вмілого різьбяра та порядного громадянина була дуже важливою у професійній кар'єрі Зайдакевича. Рекомендації шанованих міщан були необхідними при укладанні договорів на виготовлення вівтарів або іншої продукції. Наприклад, однією з основних причин того, чому риботицький різьбяр Федір Холовійот отримав замовлення на вівтар до церкви у Старій Солі, були його добрі стосунки з головою місцевого братства Гринем Баблухом. У документі також вказувалося, що Баблук знає Холовійота дуже добре³⁶.

Належність Лукаша Зайдакевича до міщанського соціуму і його високий статус засвідчують терміни, вживані щодо нього у міських книгах, де його називають “Славетний пан”. Таке звернення було звичним відносно шанованих громадян міста, таких як купці і ремісники. Вважаючи свою професію належною до вільних мистецтв, він, усе ж, уважав себе ремісником. Так, у суперечці з євреєм Йоною Хенчиковичем 1748 р.

він стверджував, що є “міщанином і ремісником”³⁷. Очевидно, станова і професійна належності були основними його аргументами. Коли ж справа стосувалася честі, він не забував вказати на те, що належність до категорії ремісників високо оцінювалася у міському середовищі.

Другим за значенням та важливістю митцем міста можна вважати Василя Глібкевича (йдеться про першу половину XVIII ст.). Від решти митців Дрогобича він відрізняється своїм походженням, що суттєво вплинуло на його становище у місті. Його батько Стефан Глібкевич був священником церкви Воздвиження Чесного Хреста. Цікаво, що син, освоївши спочатку професію маляра, після смерті батька перейняв цю парафію. На його майнове становище вплинуло кілька чинників: по-перше, походження з шанованої в місті священничої родини; по-друге, одруження з (імовірно, полькою) Терезою Ендричкою, донькою вїта м. Дрогобича Францішка Ендрички³⁸; по-третє, його малярська діяльність.

Факт одруження на доньці міського вїта вказує теж і на високу позицію його родини у місті. Так, у шлюбному контракті вказано, що тесті Глібкевича повинні надати молодятam харчування і проживання³⁹. З огляду на молодий вік і замалий професійний досвід, йому не вдавалося достатньо заробляти на утримання родини малярством. За шлюбним контрактом, укладеним 13 листопада 1732 р., маляр з дружиною отримували 500 золотих, виправу, харчування і проживання впродовж трьох років⁴⁰. Лише через три роки подружжя придбало у Мартиновичів ділянку землі з двома хатами за 300 злотих⁴¹.

У 1737р. Василь Глібкевич обійняв після смерті батька парафію⁴², що суттєво вплинуло на його становище у місті. Він тепер вже не був людиною, яка своїми руками заробляє на проживання (це вважалося менш престижним), а належав до стану духовенства. Глібкевич продовжував малювати і роботи його пензля можна знайти в місцевих церквах (хоча прямих вказівок на те, що малярство було суттєвим джерелом доходів митця, не віднайдено).

У магістратських книгах знаходимо численні свідчення того, що Глібкевич був доволі заможною людиною. Передовсім на це вказує вартість маєтку маляра-священника, успадкованого після смерті батька. У 1739 р. мати Глібкевича Пелагія Баран продала землю із будинками, стайнями, стодолюю, городом і садом на Завіжнім передмісті Андрієві Губицькому за 500 зл.⁴³ Його власний будинок був розташований теж на Завіжнім передмісті недалеко від церкви Воздвиження. Після його смерті у 1772 р. вдова Тереза продала їх землю з будинком, хатою і пекарнею на Завіжнім передмісті за 430 зл.⁴⁴ Ціна підтверджує заможність маляра і приналежність його до верхівки дрогобицьких міщан. На це вказують також інші фінансові операції. У 1741 році він купив шмат землі на цьому ж передмісті, який межував з його садибою, за 13 талерів⁴⁵. Також у 1752 р. священник продав дім біля дороги від парафіяльного шпиталю за 250 зл.⁴⁶

Потреба репрезентативності була невід’ємною рисою тогочасного суспільства, не тільки шляхти, але й міщан та духовенства. Одним із способів репрезентативності і тим самим підтвердження свого високого статусу була фундація чи то церков, іконостасів, вівтарів, чи образів магнатами і шляхтою. Отож, заможні міщани і селяни, подібно до вищих верств суспільства, намагалися показати свою важливість у місцевому середовищі. Василь Глібкевич продовжив сімейну традицію, і займався, як і його батько, реставрацією церкви, а також намалював кілька образів до тієї ж церкви, зокрема ікону “Стрітєння” (1740 р.), великий вівтар св. Миколая (1746 р.), ікону “Христос-виноградна лоза” (1753 р.) та титульну ікону “Воздвиження Чесного Хреста” (1759 р.).

Про бажання продовжити традицію свідчить також рішення Василя Глібкевича подарувати у 1738 р. 200 зл. на ремонт церкви. Задля цього він віддав у заставу братству свою землю на Завіжнім передмісті⁴⁷, а також того ж року продав частину своєї землі з хатою на тому ж передмісті за 140 зл.⁴⁸ За контрактом 1748 р. отець Василь сплачував за свій ґрунт до церкви по 10 золотих щорічно⁴⁹.

У Дрогобичі працював ще один маляр-священик Петро Метельський. На жаль, про нього у магістратських книгах збереглося найменше відомостей. Відомо, що він перебував у місті у 70-80-х роках XVIII ст. і був парохом дрогобицької церкви Св. Параскеви, найменшої дерев'яної церкви міста. Походження з корінної міської родини визначило наперед його становище в Дрогобичі. Отже, під 1725 р. згадується Іван (Ян) Метельський, який був священиком тієї ж церкви (він купив ділянку на Завіжнім передмісті за 60 зл.⁵⁰), там же мешкав і В. Глібкевич. Пізніше у 1731 р. той же Іван Метельський докупив ґрунт за 80 зл.⁵¹ Достеменно не відомо, ким доводився Іван Метельський малярів-священику тієї ж церкви Петру Метельському, але очевидно, що вони були родичами. Відомо, що в місті проживав Теодор Метельський – священик місцевої церкви Пречистої Богородиці на Лішнянському передмісті. Про Петра Метельського і його фінансове становище відомо небагато, окрім того, що у 1774 р. вони з дружиною продали ділянку землі на Завіжнім передмісті за 472 зл.⁵² Сума, отримана за землю, свідчить про митця як доволі заможну людину, за аналогією до інших священиків, у тому числі й подібно до Василя Глібкевича.

Походження Метельського і Глібкевича зі священничих родин зумовило їх високе становище у місті. Є також інші приклади, коли діти священників навчалися малярському ремеслу, а пізніше переймали парафії батьків або ставали монахами, як наприклад, родина Дунаєвських, де один із них – монах Феofil Дунаєвський – був переписувачем релігійних книг, які теж оздоблював орнаментами, а Бенедикт Дунаєвський, ігумен Бучинського монастиря, займався малюванням ікон⁵³. Вочевидь, професія маляра вважалася в ту пору достойною для синів священників, оскільки вони, в своєрідний спосіб, також займалися служінням Богові (основними темами їх творчості були релігійні сюжети). Крім того, ця професія вже почала набувати вищого статусу порівняно з іншими ремеслами, бо вимагала освіченості, тобто не тільки вправності у професії (наприклад, знання письма). Можливо, до Руського воєводства дійшли ідеї трактатів Альберті, в яких він підкреслював вищий статус митців порівняно з ремісниками, оскільки їх професія вимагала знання вільних мистецтв, наприклад, риторики чи математики⁵⁴.

Іншим відомим митцем у місті був Іван Чернігович, який займався золотарством. Митець жив у місті впродовж приблизно 1700-1774 рр. і походив із шанованої дрогобицької родини. Ймовірно, його батько, Іван Черніга був старшим братчиком у братстві церкви Святої Трійці⁵⁵. У справі від 1735 р. згадується Маріанна Чернігович, на той час вже вдова по І. Чернізі, з дітьми Катериною, Анною, Стефаном та Іваном⁵⁶. У магістратських книгах знаходимо ім'я Василя Черніговича – коваля, який, очевидно, був родичем митця. Золотар походив з міщанського середовища, тричі був одружений, причому, всі його дружини походили з того самого середовища. Найбільше даних в архівних документах збереглося про першу дружину – Маріанну Венґринович (вона згадується у кількох справах упродовж 1732-1734 рр.)⁵⁷.

Джерела вказують на заможність Івана Черніговича. Подібно до Лукаша Зайдакевича, він був власником будинку на Ринковій площі, фільварку і півлану поля⁵⁸. Окрім того, йому належала крамниця з прянощами та насінням і тютюнова⁵⁹. Нагадаємо,

що схожа практика була характерною для більшості провінційних митців, оскільки заробітки із різьбярства, малярства чи золотарства були недостатніми для прожиття. Можливо також, що золотар вкладав зароблені гроші із золотарства в інші галузі, які могли б забезпечити йому достатнє життя після закінчення професійної діяльності.

Заможність митця засвідчують шлюбні контракти. У придане старшій доньці золотар дав 100 злотих і ділянку землі вартістю 30 злотих⁶⁰. Молодшій доньці, яка виїшла заміж у 1761 р. за Михайла Орловського, бургомістра Дрогобича, Чернігович обіцяв, крім коштовностей і одягу, 400 злотих, частину ґрунту біля свого будинку на Ринковій площі, півчверті поля та загін на Задвірному передмісті⁶¹. Щоправда, грошей золотар так і не віддав, за що М. Орловський судився з ним⁶². Як вказано у заповіті митця, він потурбувався також про “добру освіту” для своїх синів, Семена та Івана, що дозволило їм самостійно заробляти на життя, але в згаданих документах не вказано, де і якому ремеслу вони навчалися⁶³.

Подібно до свого батька Івана Черніги, золотар теж належав до братства церкви Святої Трійці⁶⁴. Так, “Іван Чернігович, тобто золотар”, згадується у справі з 1730 р. про продаж братської землі задля повернення боргу. Очолюючи братство, митець разом з Іваном Гуліком позичили гроші від рабштинського старости Богуслава Бельського, щоб справити для церкви клейноди: “срібний хрест та оправне Євангеліє”. Не маючи коштів для повернення боргу, братство змушене було продати ґрунт⁶⁵. Походження з шанованої родини та активна професійна й фінансова діяльність вплинула на те, що він неодноразово займав важливі посади у міському управлінні. Крім членства у братстві церкви, він часто обирався радником і бургомістром Дрогобича, зокрема, у 1733-1738⁶⁶, 1742-1745⁶⁷ і в 1753⁶⁸, 1755⁶⁹, 1761⁷⁰, 1765⁷¹ та 1766 роках⁷².

У магістратських актах віднайдено справу від 8 березня 1738 р., за якою його звинуватили у зловживанні службовим становищем. Колишній адміністратор дрогобицького староства Стефан Винницький пред’явив претензії золотареві і бургомістрові за здирства, привласнення податків, фальшування документів та інше. Відтак, Івана Черніговича усунули з усіх посад і змусили скласти повноваження бургомістра в присутності членів Ради й війтівсько-лавничого суду⁷³. Вказані прикроші спричинили те, що золотаря не обирали до уряду міста впродовж наступних чотирьох років, але це не вплинуло суттєво на його становище у місті, бо вже через кілька років його знову обрали бургомістром.

У магістратських документах вимальовується у міському просторі помешкання іншого дрогобицького маляра, очевидно, приїжджого з Перемишля, Яна Казновського. У справі з 1751 року вказано, що його земля і, очевидно, дім знаходилися за Ковальською брамою, тобто відразу за мурами міста⁷⁴. Існують теж поодинокі свідчення про розташування помешкань інших митців, зокрема малярів і золотарів єврейського походження. У 1754 році Хашкель Хершович, майстер золотарського ремесла, купив у Станіслава Пеховича шматок землі, яка знаходилася біля ґрунту оо.кармелітів при Ковальській вулиці за 93 зл. 15 грош. Маляр Лахман у 1728 р. був сусідом родини Пеховичів, і його будинок був розташований за Ковальською брамою⁷⁵.

З архівних документів виникає, що тільки двоє з відомих дрогобицьких митців XVIII ст. мешкали у найпрестижнішій частині міста, тобто, на Ринку, – скульптор Лукаш Зайдакевич та золотар Іван Чернігович. Двоє малярів-священиків, Василь Глібкевич і Петро Метельський, мешкали на Завіжнім передмісті недалеко від своїх церков. Золотар Хашкель Хершович та малярі Ян Казновський і Лахман купили ґрунт і поселилися на Ковальській вулиці за міськими мурами, і це може вказувати на те,

що вони не досягли успіху у своїй професії порівняно із Зайдакевичем і Черніговичем. Архівні дані вказують на те, що, можливо, Ковальська вулиця була місцем компактного проживання ремісників, які займалися золотарством і малярством.

Важливим фактором, який вплинув на місце проживання митця, окрім професійної діяльності, було їх походження і родинні зв'язки. Вони відігравали важливу роль у професійній кар'єрі не тільки митців з Руського воєводства, але і європейських артистів. Наприклад, Рубенс походив із родини антверпенських патриціїв і двічі одружувався із жінками, які належали до місцевої буржуазії. Члени цього патриціату відігравали важливу роль у творчості митця, оскільки були основними замовниками численних вівтарів до костьолів⁶. Слід сказати, що не тільки родинні зв'язки (англійською – *kinship*), тобто, тільки споріденість за кров'ю, але теж дружні та професійні контакти між сусідами, членами громади створюють своєрідну мережу відносин, середовище, яке суттєво впливає на життя членів цієї спільноти. У випадку митців це може виражатися у знаходженні замовників на їх роботи та покровителів через родину або знайомих. Дрогобицькі митці не були винятком: походили з міщанського середовища і одружувалися із жінками із тієї ж страти. Василь Глібкевич і Лукаш Зайдакевич одружилися із доньками багатих міщан і отримали хороший посаг, що дозволило їм купити помешкання у престижній частині міста.

Підсумовуючи, зазначимо, що серед факторів, які впливали на статус митців у Дрогобичі, виокремлюються їх походження і родинні зв'язки, а також професійна майстерність та фінансові здібності. Водночас, на їх становище в соціальній структурі міста істотно впливала їх додаткова економічна діяльність. Для майже всіх дрогобицьких митців малярство чи різьбярство не були єдиним джерелом доходу. Як було показано, Л.Зайдакевич та І.Чернігович активно займалися торгівлею, а для П.Мельського і В.Глібкевича основним заняттям було служіння Богу.

¹ Ці та інші проблеми розглянуті нами в статтях: Керик М. Діяльність дрогобицького різьбяр XVIIIст. Лукаша Зайдакевича // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VI. – 2002. – С.269-285; Дрогобицький золотар XVIIIст. Іван Чернігович // Там само. – Вип. VII. – 2003. – С.215-220.

²Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф.13. – Оп.1. – Спр.264. -S.581-595.

³Wikler J. Z dziejów Żydów w Drohobyczu (od r.1648 do upadku Rzeczypospolitej) // Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego. – Warszawa, 1969. – Nr.71-72. – S.46-47.

⁴Baranowski B. Życie codzienne małego miasteczka w XVII i XVIII wieku. – Warszawa, 1975. – S.5.

⁵Про планувально-просторовий розвиток міста див. докл.: Тимошенко Л. Проблеми історичної топографії та планувально-просторового розвитку давнього Дрогобича. – Дрогобич, 2004 (Культурологічні бесіди. – Бесіда 8).

⁶ Baranowski B. Op. cit. – S.12.

⁷Burke P. Kultura i społeczeństwo w Renesansowych Włoszech. – Warszawa, 1991. – S.73.

⁸Shiner L. The Invention of Art: A Cultural History. – Chicago, 2001. – P.67.

⁹ЦДІАЛ. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.9. – С.246, 241.

¹⁰Shiner L. The Invention of Art... – P.99.

- ¹¹Linde M. S. B. Słownik Języka Polskiego. – Lwów, 1859. – Ї.Ї. – S.30.
- ¹²Bryan S. Turner, Status. Open University Press. – 1988. – P.20.
- ¹³Norbert Elias, The Court Society. – Oxford, 1983. – P.57.
- ¹⁴The Dictionary of Art. – New York, 1996. – Vol.27. – P.290, 300.
- ¹⁵Вуйцик В. Нові штрихи до біографії Бернарда Меретина // Записки Наукового Товариства Шевченка. – Львів, 2001. – С.520.
- ¹⁶Zaucha T. Łukasz Zaydakiewicz – osiemnastowieczny snyceż drohobycki // Przegląd Wschodni. – Т.6. – 2000. – S.279.
- ¹⁷ЦДІАЛ. – Ф. 29. – Оп.1. – Спр.7. – С.321.
- ¹⁸Там само. – Спр.10. – С.344-345.
- ¹⁹Там само. – Спр.13. – С.139-140.
- ²⁰Там само. – Спр.11. – С.153-154.
- ²¹Там само. – Спр.8. – С. 541.
- ²²Там само. – Спр.10. – С.12.
- ²³Александрович В.Стрийські малярі XVI-XVII століть // Сакральне мистецтво Бойківщини. Матеріали виступів 19-20 листопада 1997 року м. Дрогобич. – Дрогобич, 1997. – С.98.
- ²⁴ЦДІАЛ. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.8. – С.692-693.
- ²⁵Там само. – Спр.10. – С.622.
- ²⁶Там само. – С.54.
- ²⁷Там само. – Спр.8. – С.1. Слід зауважити, що в Дрогобичі обирали п'ятьох бургомістрів в липні-серпні кожного року. Вони почергово займали посаду бургомистра приблизно по два місяці, а решту часу були радниками.
- ²⁸Там само. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.9. – С.53.
- ²⁹Там само. – С.366.
- ³⁰Там само. – Спр.11. – Арк.2.
- ³¹Там само. – Арк.52.
- ³²Там само. – Арк.98.
- ³³Там само. – Арк.179.
- ³⁴Там само. – Спр.8. – С.118.
- ³⁵Александрович В.. Вказ. праця. – С.99.
- ³⁶ЦДІАЛ.- Ф.43. – Оп.1. – Спр.149. – С.439.
- ³⁷Там само. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.10. – С.465.
- ³⁸Там само. – Спр.8. – С.293-294.
- ³⁹Там само.
- ⁴⁰Там само.
- ⁴¹Там само. – С.259.
- ⁴²Там само. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.9. – С.399-401.
- ⁴³Там само. – Спр.8. – С.504-505.
- ⁴⁴Там само. – Спр.13. – С.185-186.
- ⁴⁵Там само. – Спр.8. – С.648.
- ⁴⁶Там само. – Спр.10. – С.689-690.
- ⁴⁷Там само. – Спр. 9. – С. 401.
- ⁴⁸Там само. – Спр.8. – С.461-462.
- ⁴⁹Там само. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.10. – С.732-733.
- ⁵⁰Там само. – Спр.7, – С.4.
- ⁵¹Там само. – Спр.8. – С.71.
- ⁵²Там само. – Спр.13. – С.273-274.

- ⁵³Там само. – Ф.684. – Оп.1. – Спр.1871. Цю справу автор отримав завдяки Андрієві Павлишину.
- ⁵⁴Burke P. Op. cit. – S.71.
- ⁵⁵ЦДІАЛ. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.8. – С.659-660.
- ⁵⁶Там само. – С.271-272.
- ⁵⁷Там само. – Спр.8. – С.142, 181, 182.
- ⁵⁸Там само. – Спр.9. – С.18; Спр.12. – С.475-476.
- ⁵⁹Там само. – Спр.13. – С.225.
- ⁶⁰Там само. – Спр.8. – С.575.
- ⁶¹Там само. – Спр.12. – С.341-342; Спр.13. – С.212-213.
- ⁶²Там само. – Спр.12. – С.344, 477-478.
- ⁶³Там само. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.12. – С.475-478.
- ⁶⁴Там само. – Спр.8. – С.659-660.
- ⁶⁵Там само. – Спр.7. – С.313-316.
- ⁶⁶Там само. – Спр.8. – С.161, 174, 181, 234; Спр.9. – С.1, 53, 120-121; Спр.8. – С.353-354; Спр.9. – С.120-121; Спр.8. – С.458.
- ⁶⁷Там само. – Спр.9. – С.306, 335, 348, 375.
- ⁶⁸Там само. – Спр.11. – Арк.101.
- ⁶⁹Там само. – Арк.153.
- ⁷⁰Там само. – Спр.12. – С.341-342.
- ⁷¹Там само. – С.118-119.
- ⁷²Там само. – С.182-183. Щорічно у Дрогобичі влітку відбувалися вибори п'ятьох радників, кожен з яких займав почергово посаду бургомистра.
- ⁷³Там само. – Спр.8. – С.447-449.
- ⁷⁴Там само. – Спр.10. – С.632.
- ⁷⁵Там само. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.7. – С.141-142.
- ⁷⁶The Dictionary of Art. – New York, 1996. – Vol.27. – P.290.

Мирослава Керик.

Митці у соціальній структурі міста Дрогобича у XVIII ст.: порівняльний аналіз за майновим станом.

У статті досліджується позиція митців у соціальній структурі середнього за розміром міста Руського воеводства – Дрогобича. Основний наголос кладеться на фінансове становище митців, яке вказує на успішну чи невдалу професійну кар'єру місцевих митців і на їх позицію у соціальній структурі міста. Основними джерелами для написання статті були актові книги раецького та лавничо-війтівського урядів м. Дрогобича з XVIII ст.

Myroslava Keryk.

The Artists in the Social Structure of the town Drohobych in 18th century: Comparative Analysis of the Financial Position.

The article discusses the position of artists in the social structure of the middle town of the Rus' palatinate – Drohobych. The main accent is placed on their financial situation, which gives an indication about the successful or unsuccessful professional career of local artists and their place in the town social structure. The main source used in the article are the 18th century Drohobych books of scabini and jurati.

ГОРОНИМИ НА ТЕРИТОРІЯХ КОЛИШНІХ МІСЬКИХ СІЛ ЛЬВОВА

Назви вулиць, площ, проспектів, провулків, районів, парків і т.ін. в наш час передусім виконують інформативну і адміністративну функцію. Крім того, урбаноніми або назви всіх внутрішньоміських топографічних об'єктів є майже невивченою джерельною базою декількох наукових галузей, в першу чергу лінгвістики і історії, та інтердисциплінарних студій. Урбаноніміку можна розглядати як підрозділ топоніміки¹ в системі лінгвістики або як одну із спеціальних історичних дисциплін². Вона має свою термінологію, котра, проте, досить рідко застосовується в працях українських дослідників і не є кінцево усталеною, так само, як, для прикладу, в польських історичних та історико-урбаністичних студіях³. Тому варто запозичити⁴ систематизацію ономастичних термінів, до котрих відносяться міські топоніми як вид. Власні назви будь-якого внутрішньоміського топографічного об'єкта визначаються як урбаноніми (урбоніми)*. Вони поділяються на агороніми – назви площі, майдану ринку; одоніми – назви лінійних об'єктів у місті (вулиць, проспектів, бульварів, алей, провулків і т.ін.); гороніми міські – назви будь-якої частини міської території (район, квартал, цвинтар і т.ін.); назви будівель.

Певну увагу внутрішньоміським назвам як історичному джерелу останнім часом надають польські дослідники. Семантику урбанонімів опрацьовував польський дослідник А.Виробіш⁵, пов'язуючи її безпосередньо з використанням міських назв як історичного джерела. Для аналізу значення міського називництва цей автор використав виключно урбаноніми, що є носіями фізіографії, зовнішнього вигляду, забудови, комунальних функцій, господарчих стосунків, суспільних відносин. В такому аспекті назви поділяються на декілька категорій, котрі А.Виробіш пов'язує з природою, функціями та людьми. В свою чергу, ці категорії назв діляться на групи. Дослідник для кожної категорії і групи використовує назви вулиць і площ цілої території сучасного міста, не виділяючи, де знаходився атрибутивний компонент назви в маґдебурзький період, – в середмісті, на передмістях чи на території прилеглих сіл. Найбільше уваги він надає назвам середміських вулиць, хоча в дослідженні є окремі зауваги, присвячені назвам, що виникли поза мурами міста. Так, аналізуючи категорію „природа” (яка охоплює природне середовище, геологію, географію, топографію, фізіо- та гідрографію, світ рослин і тварин), вчений наголошує, що найбільше вулиць з назвами такого типу (Джерельна, Греблі, Жаби, Ставки, Журавлина**) розташовані поза межами колишнього середмістя. Серед назв категорії “функції”, що віддзеркалюють діяльність людини, зустрічаються урбаноніми, пов'язані з планувальною структурою

* Походження термінів від латинських та грецьких слів: *urbanus* – міський; *αγορα* – площа, зібрання людей, *οδος* – дорога, шлях; *οροσς* – межовий знак, межа, кордон, *ονοα* – ім'я.

** Приклади назв подані за А.Виробішем, очевидно, як типові, що зустрічалися в багатьох містах, виділено назви, котрі на сьогодні функціонують на території “великого” Львова.

міста, зокрема долокаційного періоду (Старе Місто), часів першої локації (Старий Ринок); сюди ж відносяться і назви довколишніх поселень, що залишаються переважно в назвах ділянок міста і назви юридик, котрі трансформуються у назви вулиць. Одночасно назви юридик А.Виробіш класифікує категорією „люди” та її групою, котра включає назви, що віддзеркалюють стосунки власності⁶.

Назви сіл, котрі оточували Львів, за мізерним винятком⁷, практично не вивчалися як історичне джерело.

Протягом періоду функціонування магдебурзького права (XIV–XVIII ст.) Львів адміністративно поділявся на середмістя („місто в мурах”), передмістя та міські села, що належали місту на праві власності. Територіально (просторово) такий поділ міста можна зобразити у вигляді трьох концентричних геометричних фігур. Межі передмість, сформовані на середину XV ст., стабільно проіснували майже до кінця XIX ст.⁸, а у функції меж (кордонів) між адміністративними районами Львова – простежуються на мапах двох перших декад XX ст. Це твердження впливає з картографічного аналізу мап 20-х рр. XX ст. та першої половини XIX ст.⁹. Характерний обрис кордонів між територією Львова та землями, що юридично належали іншим адміністративним утворенням, є ідентичним в обох випадках.

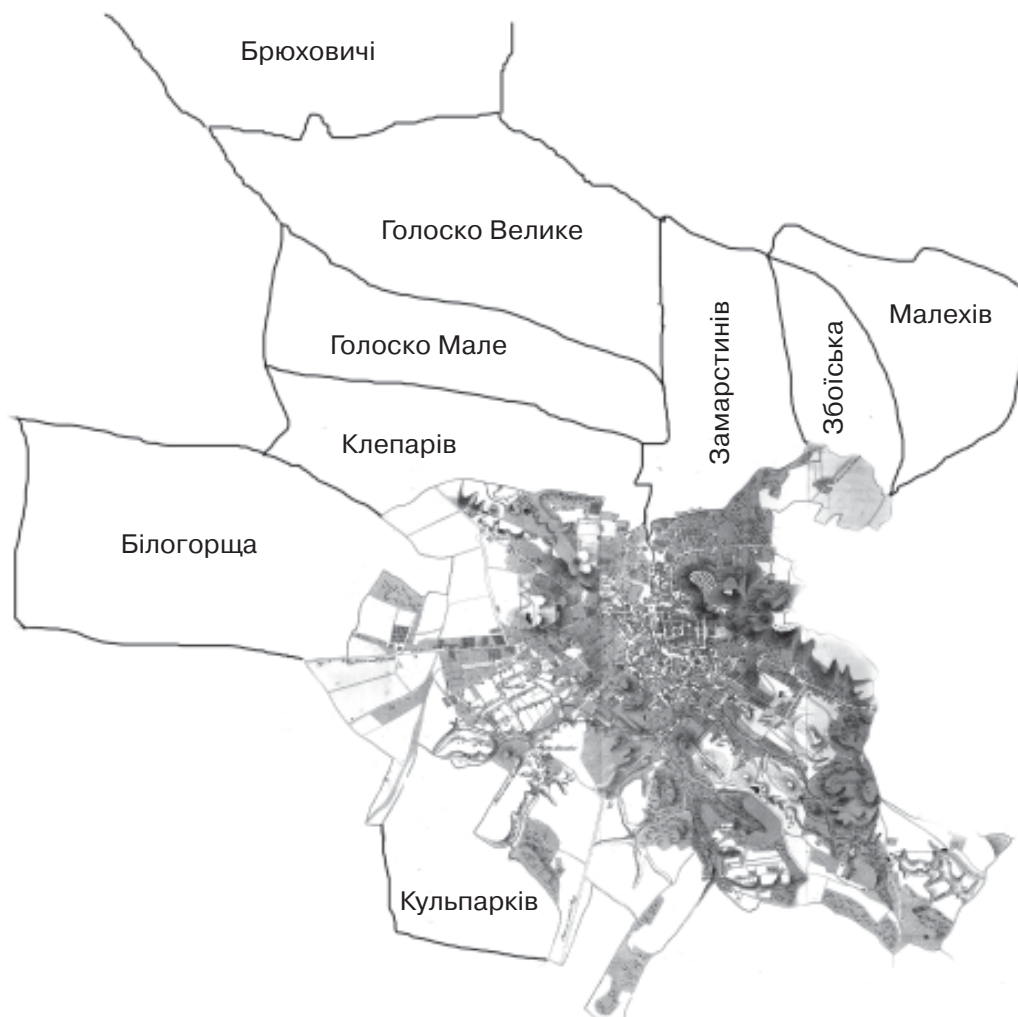
Що границя між передмістям Львова і прилеглими селами адміністративно збереглася до останньої третини XIX ст. переконує порівняння опису меж львівських передмість¹⁰, здійсненого у 1788 р. з уже згаданими картографічними джерелами середини XIX ст.¹¹ На початку старшого документа подано список сіл, що межують з містом, а далі – детальний опис місць розташування межових знаків (т. зв. кіпців), якими на території були визначені ці межі; перелічено 211 таких кіпців. В свою чергу, межові знаки (граничні камені, кіпці) згадуються вже набагато давніше, наприклад, у документі початку XVII ст. названому „Sta łanow inventarz główny ktorym się ta liczba ich z dziedzictwami obiasnia porzadkiem takim iako mają mieć swoich położenia iedne w halickim przedmiesciu drugie w krakowskim a trzecie w osadach wieśnych”¹². Отже, територіально львівські передмістя були незмінними протягом XV – XIX ст.

Порівняння різновидів інформації другої половини XVIII – початку XX ст. дозволяє відокремити назви колишніх міських сіл, територія котрих порівняно недавно ввійшла до складу „великого” Львова.

В податковому реєстрі (Sczosz) від 1579 р.¹³ названо Zamerstmowana, Kolpexkow, Bieloczocza, Brzursowicza, Maliacsow і Hołowsko maior. Д.Зубрицький називає ці місцевості під 1576 р., додаючи ще й Клепарів, міськими маєтками¹⁴. В інвентарі 1608 р.* перераховано села, розташовані на ста міських ланах: Porzyce у Wola Zomerstynska**, Cleparow, Hołowsko małe, Hołowsko wielkie, Zamerstynow¹⁵; Сихів, Кульпарків, що не розташовувалися в межах ста ланів, в цьому ж документі зафіксовані в іншому контексті: „... za slakiem po oboiey stronie gościnca Wołoskiego ku lasom od Suhowa”, „Takoz tamze las Gotlperkowski obok te oba łany zachodzi...”¹⁶. Документ теж згадує

* Інвентар відомий щонайменше в двох списках. Стилістичний з них опублікував Р.Зубик (гл. нижче). Детальніший список – „Sta łanow inventarz główny ktorym się ta liczba ich z dziedzictwami obiasnia porzadkiem takim iako mają mieć swoich położenia iedne w halickim przedmiesciu drugie w krakowskim a trzecie w osadach wieśnych” – зберігається в: ЦДІА УЛ.– ф. 52, оп. 1, спр. 108, арк. 10–18зв.

** Дві оселі, що, можливо, мали статус сіл, – Волиця і Поріччя, виникли на території Краківського передмістя на межі із селом Замарстинів.

одне з сіл, що, межуючи з містом, не було під його юрисдикцією „ Za którym łanem iako granice miasto z Kozielnikami skonczyło...”¹⁷. Кому належали на даний час Козельники, впливає з опису низки сіл, що межували з ланами першого тракту: „A te wszystkie długością zściągają się ku granicom Zamku wysokiego. Wzniesienia, Krzywczyc, Młynowiec, Łysienic, Sichowa, aż po granice Kozielnik, ojców Franciszkanów wioski”¹⁸.

Наприкінці фіскальних документів (податкових реєстрів) Львова протягом цілого XVIII ст. є переліки місцевостей під титулом „міські села“. Усі без винятку списки включають такі назви: Замарстинів¹⁹, Брюховичі²⁰, Голоско Велике²¹, Голоско Мале²², Білогорч²³, Кульпарків²⁴, Воля Кампанівська²⁵. Окремі податки належало сплачувати ще й селам, котрі теж вважалися міськими і мали назви: Малехів²⁶, Клепарів²⁷, Скнилівок²⁸ та Волька Св.Духа²⁹. Малехів і Брюховичі ще й на сьогодні не включені в склад міської території, тому їхні назви розглядати не варто. Назва „Wola Kampanowska“ у всіх списках має пояснення „do przedmiescia nalezy“, з чого випливає, що була розташовано

ця місцевість безпосередньо на території передмість, а з певних причин її мешканців оподатковували не з передміщанами, а з залежними від міста селянами.

Кілька міських сіл безпосередньо прилягали до меж передмість (за винятком згаданих Малехова і Брюхович та Великого і Малого Голоска й Скнилівка), але не оточували території передмість щільним нерозривним кільцем. В усіх чотирьох частинах Йосифінської метрики передмість Львова назви колишніх міських сіл зафіксовані там, де необхідно було показати периферію просторової власності міста. І з цієї самої причини метрика фіксує і назви ще декількох місцевостей, що мали інше адміністративне підпорядкування. В різних контекстах в метриці можна зустріти такі власні назви містосіл, що оточували місто:

– для Галицького передмістя – Клепарів (“Niwa III Od Granicy Kleparowskiej”) ³⁰, Кульпарків (“Ten ze trzema gronta OO Domimikanów Mieyskich od pola Kariego az do Granicy Kulparkowa” ³¹), Сокільники, Сигнівка (“Ugor dworski do drogi Stryiskiej ku Sokolnikom y granicy Sygnowką zwaney” ³²), Козельники (“Pole przy Drodze między Granicą Kozielnik zostająca aż do Dworku...” ³³), Зубра (“Zapust lasu ... ku Zubrzy”) ³⁴, Винники (“Zapust lasu ... do Granicy Winnickiej” ³⁵), Сихів (“Gora Mieczyska ku drodze Sikowskiego goścince...” ³⁶;

– для Краківського передмістя – Білогорща (“Pole Pa[na] Edera od granicy Biłohorszczy do aż do Góry gdzie kamień łupią” ³⁷);

– для Жовківського передмістя – Знесення (“Pole Justyny Kaminskiej od granicy Zniesiensk do Sołtystwa należące...” ³⁸), Збоїська, Замарстинів (“[Łąka] tegoż między gruntem Zboisk y Zamarstynowa az do Pola tegoż” ³⁹);

– для Бродівського (Личаківського) передмістя – Лисиничі (“... Krzaki poczynaiać się od Fed Szewczyka a ciągnionce się az ku Granicy Lesienieckiej” ⁴⁰), Кривчиці (“...Krzaki tegoż po, nad Debrzę Krzywiewką” ⁴¹) і ще раз Винники (“Krzaki ... na Gorze od Winnickiego Lasu zaczęte, a kończą się pod Pasiekami” ⁴²).

На карті-додатку до статистичних даних від 1841 р. ⁴³ дуже чітко зафіксовані межі між ґрунтами Львова та сіл, що його оточували на той час. Список назв сіл майже збігається з власними назвами, збереженими в метриці: (починаючи від межі між Личаківським та Галицьким передмістям і за годинниковою стрілкою) Винники, Сихів, Козельники, Зубра, Сокільники, Сигнівка, Білогорщ, Клепарів, Збоїська, Замарстинів, Знесення, Кривчиці, Лисиничі.

Після поступового включення наколишніх сіл до міської юрисдикції назви, котрі колись іменували села, перетворилися на внутрішньоміські гороніми. Не маючи сьогодні будь-якого адміністративного навантаження (можливо, за винятком Сихова), ці гороніми традиційно описують конкретну територію кожного із сіл, що безпосередньо оточували місто (і належали або не належали Львову).

Назвати сучасний атрибутивний компонент до переважної більшості горонімів колишніх сіл важко, наприклад, Я.Кісь вважав, що “Нині – це вулиці, квартали, передмістя Львова” ⁴⁴. Проте у випадку вулиці, то назва лише штучно перенесена з одного об’єкта на інший (протягом останньої третини ХІХ – початку ХХІ ст.), квартал чи група кварталів навряд чи можуть мати власне ім’я, а передмістя в сучасних умовах взагалі не є адміністративним поняттям. Традиційно дотепер ці назви вживаються без застосування атрибутивного компонента. Назви колишніх підміських сіл необхідно трактувати як типові міські гороніми.

	Реєстр шосового податку: ЦДІА УЛ. – Ф. 52, оп. 2, спр. 810, арк.4 зв.	Йосифінська метрика: ЦДІА УЛ. – Ф. 19, оп. 12, спр. 2, 3, 4, 5.	Карта 1841 р.	Сучасний горонім
Zamerstrowana	Zamarstynow	Zamarstynow	Zamarstynow	Замарстинів
Kolpekkow	Kulparkow	Kulparkow	Kulparkow	Кульпарків
Bieloczocza	Biłohorz	Biłohorszczca	Biłohorzczc	Білогорща
Brzursowicza	Brzuchowiza			
Maliecsow	Malechow			
Holowsko maior	Hołosko wielkie	Не межували безпосередньо зі Львовом		Голоско
	Hołosko małe			Голоско
	Kleparow	Kleparow	Kleparow	Клепарів
	Skniłówek	Не межував безпосередньо зі Львовом		Скнилівок
		Winniki	Winniki	снт.
		Sikow	Sichow	Сихів
		Kozielniki	Kozielniki	Козельники
		Zubrza	Zubrza	Зубра
		Sokolniki	Sokolniki	Село
		Sygnowka	Signowka	Сигнівка
		Zboiska	Zboisk	Збоїська
		Zniesiennie	Znisiennie	Знесення
		Krzywczycy	Krzywczyce	Кривчиці
		Lesienieczy	Lesienie	Лисиничі

¹ Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М., 1978. – С.7. В цьому словнику запропоновано термінологічну систематизацію, згідно з якою топоніми є складовою частиною реалонімів (назв та імен всіх реальних об'єктів), котрі, в свою чергу, об'єднуються з іншими в оніми (будь-які назви та імена), а сама ономастика є розділом лінгвістики (с.7 – 15).

² Wyrobisz A. Nazwy ulic, placów i dzielnic w miastach polskich: nośniki informacji – źródła historyczne – zabytki kultury // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1999. – Т. XC. – Zeszyt 4. – S. 511–523.

³ Wyrobisz A. Nazwy... – S. 513. Найбільш завансований у дослідженнях називництва в польських містах, автор визначає тільки, що термінологія, котра використовується при означенні вулиць, площ та дільниць, відноситься до сфери філологічних наук і може іменуватися – мікротопоніміка, міська топоніміка, платеніміка (s.511). Інші вживають тільки термін годоніміка (що означає назви вулиць), вважаючи її частиною топоніміки і декларуючи як синонімічні терміни міська топоніміка, платеніміка, міське називництво, урбаноніміка (Janeczek A. Ulice etniczne w miastach Rusi Czerwonej w XIV-XVI wieku // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – Warszawa, 1999.-Rok XLVII. – N 1-2. – S. 131-147).

⁴ Подольская Н.В. Словарь... – С. 154, 27, 50, 160-161.

⁵ Wyrobisz A. Nazwy... – S. 511-523.

⁶ Ibid. – S. 517, 518, 523.

⁷ Крип'якевич І. Топоніміка старого Львова // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – К., 1964. – № 5 (67) вересень-жовтень. – С. 86.

⁸ Долинська М. Йосифінська метрика, як джерело для вивчення території львівських передмість // Семінарії „Княжі часи“. Давній Львів. – Львів, 2003. – С. 47–48.

⁹ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі ЦДІА УЛ). – Ф.186 (Краєва земельна податкова комісія). – Оп. 8. – Спр. 629, 630; Долинська М. Маловідома літографічна карта Львова першої половини XIX ст. // Історичне картознавство України. Збірник наукових праць / Ред. кол.: Я.Дашкевич, П.Сохань та ін. – Львів, Київ, Нью-Йорк, 2004 – С. 266–270.

¹⁰ ЦДІА УЛ. – Ф. 52 (Львівський магістрат). – Оп.1. – Спр. 523.

¹¹ Там само. – Ф.186. – Оп. 8. – Спр. 629, 630; Долинська М. Маловідома літографічна карта... – С. 266–270.

¹² Там само. – Ф. 52. – Оп.1. – Спр.108. – Арк. 10.

¹³ AGAD. Archiwum skarbu Koronnego. – Warszawa. – Odz. 1. – Sygn. 21. – S. 888.

¹⁴ Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. – Львів, 2002. – С. 180.

¹⁵ ЦДІА УЛ. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 108. – Арк. 18зв.

¹⁶ Там само. – Арк. 12, 15.

¹⁷ Там само. – Арк. 14зв.

¹⁸ Sta łańów inwentarz główny z osobna każdego verificatją, na sześć tractatów rozdzielony / Zubyk R. Gospodarka finansowa miasta Lwowa w latach 1624–1635. – Lwów, 1930. – S. 457.

¹⁹ Замарстинів – утворений на площі 12 ланів з території ста міських ланів. Назва утворилася від прізвища Зоммерштейн, котрий був львівським міщанином і в кінці XIV ст. заснував тут фільварок, що незабаром переріс в село. Село на початку XVII ст. чиншувало до міської каси (Степанів О. Сучасний Львів. Путівник. Вид. стереотипне. – Львів, 1992. – С. 13; Зубрицький Д. Хроніка... – С. 27).

²⁰ Брюховичі – засновані на т.зв. „обшарах“, наданих Львову привілеєм Владислава III від 21 липня 1444 р. родиною міщанів Гандлів. Назва походить від річки Брюховиці, що протікає в цій місцевості. Чиншували до королівської каси (Привілеї міста Львова XIV-XVIII ст. / Львівські історичні пам'ятки. – Львів, 1998. – Т. 1. – Док. № 36. – С. 102–104; Zubyk R. Gospodarka finansowa miasta Lwowa w latach 1624–1635. – Lwów, 1930. – S. 96).

²¹ Голоско Велике – розкинулося на 9 ланах з території ста міських ланів. Фундатором був міщанин Ціммерман наприкінці XIV ст. Первісна назва – Голоско Мале, що походить від ймення урочища Оловсько. Частково чиншувало до міської каси (Zubyk R. Gospodarka... – S. 461; Степанів О. Сучасний Львів. – С. 13; Зубрицький Д. Хроніка... – С. 27).

²² Голоско Мале – займало 7 ланів з території ста міських ланів. Заснував село міщанин Ганель у XV ст. Назва походить від ймення урочища Оловсько. Частково чиншувало до міської каси (Zubyk R. Gospodarka... – S. 461; Степанів О. Сучасний Львів. – С. 13; Зубрицький Д. Хроніка... – С. 27).

²³ Білогоща (Білогорща) – була заснована на обшарах, наданих в 1415 р. Владиславом II або в 1444 р. Владиславом III. Чиншувала до міської каси. (Проблеми Білогощі присвячено чимало місця в публікації, що стосується дискусії про сто львівських ланів – М.Д.).

²⁴ Кульпарків – виник в 1425 р., завдячуючи дозволу ради міста Павлові Гольтбергові на викорчовування „певної площі корчів від границі Зубрі біля границі з Сокільниками й до границі села Скнилова“, тобто на обшарах, наданих місту привілеєм Владислава II 18 вересня 1415 р. Назва походить від перекрученого прізвища першого власника. Чиншував до королівської каси (Zubyk R. Gospodarka... – S. 96, 345; Зубрицький Д. Хроніка... – С. 80).

²⁵ Для прикладу: ЦДІА УЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 808. – Арк. 277. (1737 р.); Спр. 810. – Арк. 80-81, 177 (1750–1755 р.).

²⁶ Малехів – перша писемна згадка датується 1392 р., коли воно було приватним селом львівського громадянина Бльоротца, пізніше – якогось Михайла Ламбацького, згодом стало власністю котрогось з львівських шпиталів, при чому його, як село близько розташоване до Львова, виміняли за три інші, розташовані далі від міста. Отже, Малехів був придбаний Львовом після 1392 р., але до 1491 р. (Зіморевич Б. Потрійний Львів. *Leopolis triplex*. – Львів, 2002. – С. 84; Зубрицький Д. Хроніка... – С. 57).

²⁷ Клепарів – закладений на площі 12 ланів з території ста міських ланів. Засновником на цих землях у 1419 р. спочатку фільварку був міщанин Львова Кльопер. Назва походить від спотвореного прізвища найдавнішого власника. Чиншував до міської каси. (Zubyk R. *Gosrodarka*... – S. 90, 461; Степанів О. Сучасний Львів. – С. 13).

²⁸ Скнилівок – подароване львівському міському шпиталю Св.Духа королем Сигізмундом у 1607 р. (Зубрицький Д. Хроніка... – С. 214).

²⁹ Для прикладу: ЦДІА УЛ. – Ф. 52 (Львівський магістрат). – Спр. 806. – Арк. 92зв., 172-173зв., 254зв., 325зв. (1734 р.); Спр. 809. – Арк. 40зв. (1743 р.).

³⁰ Там само. – Ф. 19. – Оп. 12. – Спр. 2. – Арк. 4зв.

³¹ Там само. – Арк. 38 зв., поз. 384.

³² Там само. – Арк. 55зв., поз. 608.

³³ Там само. – Арк. 100, поз. 1287.

³⁴ Там само. – Арк. 101зв., поз. 1292.

³⁵ Там само. – Арк. 101зв., поз. 1293.

³⁶ Там само. – Арк. 113зв., поз. 1512.

³⁷ Там само. – Спр. 3. – Арк. 101зв., поз. 1102.

³⁸ Там само. – Спр. 4. – Арк. 47зв., поз. 628.

³⁹ Там само. – Арк. 44зв., поз. 587.

⁴⁰ Там само. – Спр. 5. – Арк. 141зв., поз. 438–439.

⁴¹ Там само. – Арк. 142 зв., поз. 458.

⁴² Там само. – Арк. 148зв., поз. 530.

⁴³ Долинська М. Маловідома літографічна карта... – С. 266–270.

⁴⁴ Кісь Я.П. Промисловість Львова у період феодалізму (XIII–XIX ст.). – Львів, 1968. – С. 25.

Мар'яна Долинська

Гороніми на територіях колишніх міських сіл Львова.

У статті аналізується різновид топоніміки сіл Львова (XIV–XVIII), які входять тепер до території міста – т.зв. гороніми. На обширному архівному матеріалі з'ясовуються первісні назви сіл, простежується процес їх включення до складу міста та перетворення сільських назв у міські (гороніми міста)

Maryana Dolyn'ska.

The Horonyms on the Territory of the Former Suburban Villages of Lviv.

In the article the special kind of toponyms – the so called “horonyms” or the names of Lviv's villages of the 14th – 18th cc., which now are included into the city's territory, are under analysis. On the rich archival material the primary village names are clarified, the process of their inclusion into the city structure as well as the transformation of the village names into the city's ones, or horonyms, are traced.

РОСІЙСЬКІ ІМПЕРАТОРИ ТА ПРОВІНЦІЙНЕ ЖИТТЯ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ ХІХ ст.

Православна Церква в багатьох своїх настановах оточує монархів особливою шанобливістю та повагою з боку підданих. У ХІХ ст. і церковні, і світські видання були сповнені натхненними сюжетами щодо Помазаників Божих та їх благодійництва на користь Церкви. Особливо ж помітними подіями у церковному житті Російської імперії були візити імператорів до окремих епархій і, зокрема, до Київської митрополії, яка приваблювала мільйони паломників із країн Вселенського Православ'я. Про відвідування монархами Києво-Печерської лаври та деяких інших монастирів написані цілі книги¹. Але якщо київські святині бачили в своїх стінах і російських, і іноземних православних правителів досить регулярно, то для провінційного церковного життя поодинокі візити імператорів ставали знаменними віхами, які надовго запам'ятовувалися нашим предкам. Крім того, такі провінційні візити рідко фіксувалися в друкованих виданнях, інформація про них зберігається переважно в архівних справах і є маловідомою для дослідників.

Романови стали здійснювати подорожі по Київщині відразу ж після приєднання її до Російської імперії. До візитів монархів проводилося багато підготовчих заходів як державними чиновниками, так і церковними ієрархами. Так, у 1817 р., напередодні візиту Олександра І, київський митрополит благословив “немедля отправиться <...> протоиерею Россовскому для тщательнейшего обозрения всех тех церквей, кои по тракту от Киева до местечка Белой Церкви и в сем местечке состоят, и ежели при таком обозрении что им найдено будет около церквей и в церквях неисправное и неблагообразное, или в чем недостаточное, то чтоб при нем же было все то исправлено и пополнено”². Зі свого боку київський губернатор відряджав з подібною метою чиновника з особливих доручень “для необходимых по сему тракту устройств и удаления всех неприятных случаев, могущих обеспокоить Его Императорское Величество”³.

Царські кортежі були вельми величними і їх проїзд через міста і села залишав незабутні враження для тогочасного населення. Помітно, що з кожним наступним візитом “императорские поезда” склалися переважно зі щораз більшої кількості екіпажів і перевозили численнішу свиту. Наприклад, в 1823 р. Олександр І подорожував у “поїзді” що налічував 12 карет, кожна з яких тягнуло 4-6 коней. Супроводжувало монарха лише 12 осіб – генерал-ад'ютанти Чернишов і барон Дибич, полковник Соломка, берейтор Ісаков, метрдотель Міллер, камердинер, лейб-медик, фельд'єгер та ін.⁴

А в 1873 р. імператорський кортеж був уже набагато більшим – у ньому нараховувалося 62 особи, серед яких було шість генерал-майорів, кілька ад'ютантів з князівських родин, лейб-медик, секретарі, писарі, єгері, козаки, трубачі, метрдотелі, офіціанти, 16 осіб прислуги⁵.

Для забезпечення проїзду з найближчих поштових станцій постачали коней, яких регулярно змінювали для якнайшвидшого пересування кортежу. Так, у 1836 р. для карет імператорського двору було доставлено 30 коней з Білої Церкви, 30 – з Гребінок,

21 – з Шамраївки, 12 – з Богуслава, 24 – зі Сквири, 18 – з Таращі тощо. (Одноразово “царский поезд” тягнуло 50 – 60 коней)⁶. Деколи відбувалися і цілі міні-мобілізації, у який брали участь тисячі мирян Київської митрополії. Наприклад, у 1817 р. імператор Олександр I мав оглянути війська у Білій Церкві. До навколишніх сіл (Озерне, Острійки, Пищики, Велике Половецьке, Блощинці, Храпачі, Трушки, Фурси та ін.) було стягнуто десятків полків. Для забезпечення їх дровами та соломомою необхідно було близько 2600 підвід. Київський губернатор повідомляв, що “такое количество ежели бы даже возложено расположить на одних обывателей Васильковского уезда, то они, особливо в нынешнее рабочее время не в состоянии без помощи других поветов такового наряда исполнить”⁷. А найбагатша (не тільки на Київщині) “экономия графов Браницких отозвалась, что по не имению у нее достаточных лесов принять на себя поставку не может”⁸. Було залучено населення з інших повітів, а керувати організацією постачання призначили двох міщан-євреїв – Вольку Грімберга і Гершку Островського.

Зрозуміло, що вживалися і заходи безпеки для спокійного проїзду. У 1836 р. губернатор видав розпорядження: “В особенности наблюдайте, чтобы лошади, к проезду Его Величества назначенные, были скромные и обьеженые, упряжь исправная, а ямщики самые благонадежные и поведения трезвого”⁹. На місцях завдання деталізували: “Под форейторов выбирать лошадей самых крепких и неспотыкливых, а форейторов – легких, расторопных и умеющих хорошо ездить <...>. Буде по тракту случится дорога дурная, что шести лошадям везти экипаж будет тяжело, на такой случай иметь в запасе на каждый экипаж по паре лишних лошадей и форейтора”¹⁰. Обирати потрібно було тільки тих коней, які не боялися вогню, оскільки вночі кортеж пересувався при світлі смолоскипів. Поряд із тим, імператор особисто розпорядився, щоб до екіпажів призначали лише поштових коней і “ни под каким предлогом не были вместо оных помещицы и чтобы не были нарочно на сей предмет откармливаемы”¹¹.

Імператорську особу довіряли везти лише вибраним кучерам, у їх списках майже відсутні селяни – переважають однодворці, особи з “власницькими” прізвищами, а деколи трапляються і дворяни. Так, у 1840 р. кортеж з імператором та його свитою супроводжували в ролі кучерів дворянин Стефан Лозицький, однодворці Йосип Губський, Стефан Тарнавський, Пантелеймон Дегурка (Таращанський повіт), Йосип Скотський, Олександр Бачинський, Михайло Зембровський, Павло Пилинський, Іван Линницький, Семен Дубиковський (з м. Білої Церкви та с. Шамраївки Васильківського повіту тощо)¹². Подібною була ситуація і під час імператорського візиту у 1847 р. Так, з м. Білої Церкви в ролі форейторів було відправлено Йосипа Сікорського, Якова Скибицького, Казимира Радковського, Кіндрата Островського, Петра Привацького, Івана Зборовського, а з с.Шамраївки – Іллю, Гаврила та Івана Вишневських, Івана Лацкевича, Семена Римаренка, Трохима Паламаренка та інших¹³. Селяни та міщани виконували розпорядження губернатора: “На опасных местах, где рвы или мосты, разводит в ночное время огонь, как равно и при спуске с больших гор, и чтобы при том, как и при другом находились несколько человек с фонарями”¹⁴. Пильнувати за цим мали поліцейські чиновники, які після проїзду царського кортежу рапортували до Києва про виконання всіх заходів. Так, у 1835 р. Таращанський городничий писав губернаторові: “Во время путешествия Государя императора и свиты его через г. Таращу 14го числа октября производилось освещение фонарями и у мостов разложенным огнем, то же в домах и на поворотах происходило в надлежащем устройстве”¹⁵. Перестороги були не зайвими – у тому ж таки 1835 р. одна з карет, у якій перебували князь

Варшавський і граф Паскевич, дещо відстала від кортежу і, рухаючись уночі вже без освітлення, звернула на Богуслав. Деколи траплялися й інші казуси. Два євреї з м. Дашева поцупили кілька коней у свого одновірця – Шуліма Мільмана, не знаючи, що їх приготовано для царського кортежу. Злодюг – Мошка Сахарного і Хаїма Мотохена – було схоплено поліцією, яка доносила, що ці євреї “чувствуют себя большими преступниками и намерены уйти за границу”¹⁶.

А економ поміщика Абрамовича І. Городецький (м. Володарка Сквирського повіту) відібрав трьох коней у єврея Богуславського, сказавши, що вони потрібні для проїзду Миколи І. Повернути їх євреї зумів тільки через суд і “в крайне изнурительном состоянии”, а фурманство для нього було єдиним “способом к пропитанию”¹⁷. Справа набула такого розголосу, що нею займався сам губернатор.

В цілому ж, підготовка зустрічей імператорів була, звичайно, справою не лише мирян, але й духовенства. Імператорські розпорядження з цього приводу мали всестановий характер і були основою для деталізації київським митрополитам. У 1840 р. було повелено таке: “Чтобы согласно Высочайшей Его Императорского Величества воле никаких встреч Его Величества со стороны предводителей дворянства и земских чиновников не было и притом подтвердить, дабы при проезде Его Величества в ночное время в церквях городских и сельских колокольного звона не было, как равно выходов духовенства с крестами”¹⁸. А щодо денного часу, то київські архієреї благословляли священнослужителям зустрічати монархів “в самых светлых облачениях, т.е. ризах, епитрахилиях и поручах со святым крестом на блюде, которое под крестом должно быть покрыто воздухом, а на особенном наилучшем чистом блюде и чаша со святою с приличным кропилом водою.” Суворо наказувалося “не стремясь беспорядочно приступать к лобызанию руки Его Императорского Величества, разве бы на то особое последовало благоволение”. Якщо імператор зупиняв кортеж і заходив до якогось храму (а таке траплялося), причетники мали співати “Достойно есть”, а потім диякон виголошував ектенію з багатолітнім дому Романових. Після виходу монарха із храму належало здійснити “благодарственный молебен с колокольным звоном после онаго”¹⁹.

Владика також благословляв: “Там, где причет недостаточен, то прикомандировать со стороны к тем церквам лучших и благонадежнейших священников, диаконов и причетников в приличном и чистом своем одеянии и церковном облачении”²⁰. Священики мали чекати проїзду імператора в західних дверях храму із запаленими свічками. Якщо імператор не зупинявся для відвідин церкви, “то и в самый проезд <...> продолжать колокольный звон и быть на всякий случай в готовности при церквях и от оных не отлучаться”²¹.

У деяких містах монархи деколи зупинялися на один чи кілька днів і в такому випадку духовенству при місцевих храмах суворо наказувалося “находиться безотлучно с утра до вечера да и вечером допоздна при своих церквях, имея каждодневное литургии служение, вечерних и утренних пений отправление с совершенным благоговением и благочинием”²². Такі архієрейські розпорядження знаходили ґрунт для реалізації. Наприклад, 13 вересня 1828 р. до Білої Церкви завітав кортеж (5 карет, бричка і віз, які тягнули 36 коней) імператора Миколи І. Монарх прибув до містечка разом з дружиною Олександрою Федорівною – і пробув тут три дні в гостях у гр. Браницьких. Місцеві священики детально нотували кожну участь монаршої пари у православному житті Білої Церкви. Так, зафіксовано, що 15 вересня імператриця Олександра Федорівна перебувала на богослужінні у домашній церкві св. вмч. Катерини в передмісті “Олександрії”. Літургію служив духівник О.Браницької – о. Антоній

Павловський, а місцевому хору допомагали “певчие Ее Величества”²³. Збереглися записи і про фрагментарні відвідування монаршою родиною місцевих церков, до яких вона заходила, щоб “приложиться ко кресту” або ж до ікони.

У деяких місцевостях провінційної Київщини російські імператори залишали священнослужителям на згадку цінні подарунки. Білоцерківський духівник О.В. Бралицької – о. Антоній Павловський – отримав “в память потомству” перстень з рук Миколи І. Священик зі с. Гребінок Васильківського повіту о. Єрофей Любанський в 1863р. був нагороджений подарунковою книгою, яку йому було вручено імператрицею Марією Олександрівною “за заботы о народном образовании”²⁴. А пастир з Покровського храму с.Пархомівки Сквирського повіту о. Григорій Крижанівський серед інших нагород мав золотий годинник із “кабинета Его Императорского Величества”, вручений за створення чудового церковного хору, спів якого сподобався цареві²⁵.

Водночас, імператори не лише вручали нагороди священнослужителям, але й неодноразово видавали часом досить суворі розпорядження, котрі стосувалися місцевого церковного життя. Так, у 1840 р. під час візиту Миколи І ним же було повелено, щоб духовенство не виходило назустріч царському кортежу з іконами та не виголошувало проповідей. Це розпорядження було зроблено після того, як один зі священників Південної Київщини зупинив імператорську карету з іконою в руках і змусив монарха прямо посеред дороги вислухати проповідь²⁶. При цьому сільський батюшка неабияк ризикував життям, адже царський кортеж було досить важко зупинити.

Надалі Микола І при своїх візитах на Київщину робив загальне розпорядження організувати зустрічі лише там, де він вкаже, і зайвий раз не турбувати духовенство²⁷.

Архівними документами фіксуються і поодинокі імператорські повеління щодо церковного життя. Наприклад, Олександр І після подорожі по Київщині видав указ, щоб духовенство при зустрічах монарха тримало хрест не на тарелі (як благословив митрополит), а в руках. Микола І, підїхавши одного разу до м. Василькова, вислав наперед гінця з розпорядженням не бити в дзвони при проїзді царського кортежу. Подібних фрагментарних прикладів можна навести ще багато.

Імператорські візити на Київщину були явищем порівняно рідкісним. Але церковне життя нашого краю не обходилося без регулярних згадок про російських правителів на богослужіннях і в проповідництві. Насамперед, імена імператора та його родини звучали в ектеніях. Відразу ж після переходу Правобережжя до Росії у кожен храм Київщини в 1797 р. було надіслано пакет повного титулу російських правителів, який разом з багатолітнім дому Романових виголошувався під час найбільших православних свят. Титул цей був досить довгим і мав підкреслювати велич православної монархії та її правителя. “Благоверному, и благочестивому, и христоролюбивому, самодержавнейшему великому Государю нашему, Богом венчанному и превознесенному, Павлу Петровичу, императору и самодержцу Всероссийскому, Его Цесарскому Величеству: князю московскому, киевскому, владимирскому, новгородскому, царю казанскому, царю астраханскому, царю сибирскому, царю Херсонеса Таврического, государю псковскому и великому князю Смоленскому, литовскому, волыньскому и подольскому, князю эстляндскому, лифляндскому, курляндскому и семигальскому, корельскому, тверскому, югорскому, пермскому, вятскому, болгарскому и иных; Государю и великому князю Новгорода низовские земли, черниговскому, рязанскому, полоцкому, ростовскому, ярославскому, белозерскому, удорскому, кондийскому, витебскому, мстиславскому и всея северные страны повелителю, и Государю иверские земли; карталинских и грузинских царей, и кабардинские земли, черкаских и горских князей и иных

наследному Государю и обладателю; наследнику норвежскому, герцогу шлезвиггольштинскому, дармштадскому и ольденбургскому, и Государю еверскому, подаждь, Господи, благоденственное и мирное житие, здравие же и спасение, и во всем благое поспешение, на враги же победу и одоление, и сохрани Его на многая лета” – лунало в кожному храмі Київщини, після чого церковний хор мав співати “Многая лета”²⁸. Потім виконувалося багатоліття ще й на честь імператриці та спадкоємця російського трону.

Крім того, у літургійну практику була запроваджена велика кількість так званих “царських служб” на честь кожної знаменної події у родині Романових. Ними були день вступу на престол імператора, дати народження і тезоіменитства всіх членів його сім’ї, заручин і вінчання монаршої пари, а пізніше – ще й дні врятування царя від руки вбивці чи у залізничній катастрофі. Імператорські родини часом були досить численними, а тому таких святкових днів було чимало. Вже 9 листопада 1797 р. (після сформування нових меж Київської митрополії) білоцерківський благочинний Іоанн Крупа отримав 43 табелі з переліками таких “высокоторжественных дней”, серед яких було 12 днів народження членів імператорської родини, 9 тезоіменитств, дати коронації та вступу на престол тощо²⁹. Ці нововведення у церковному житті Київщини російські імператори нерідко супроводжували справді царськими дарунками місцевим храмам. Панування католицької Польщі на Правобережжі помітно позначилося на православному житті. Митрополит Ієрофей (Малицький), оглянувши в 1797 р. близько 150 храмів регіону, побачив “во всех почти тамошних церквах одни порядки и неустройства” – хрести були дуже давніми і “неискусной резьбы”; святу воду зберігали в найпростіших глиняних дзбанах; в іконостасах – “ветхие, треснутые и беспорядочно расставленные иконы”; ризи – старі та зношені тощо³⁰. Причиною була бідність православних кріпаків і довгочасне насадження унії Польщею. Митрополит благословив “внушить прихожанам, что подаяние на церковь есть дело душевспасительное”. Однак було зрозуміло, що об’єктивні обставини є сильнішими і потрібна вагома державна допомога. Вона надійшла звідти, звідки не чекали – з царського гардеробу. Катерина II після приєднання Київщини до Росії і уніатів до православ’я повеліла частину свого одягу перешити на церковні ризи для новоприєднаних храмів. Відомо, що імператриця мала гардероб із 35 тис. суконь, а тому, відкривши в Олександрівській лаврі грандіозний перешивальний цех, мала можливість подарувати церквам Правобережжя 1130 риз, 1130 епітрахілей, 565 підризників, 595 поясів тощо³¹. Щоправда, для Київщини було надано лише частину цієї ризниці – по 163 ризи і епітрахілі, 78 підризників, 80 поясів, 59 стихарів, 190 поручів, 43 воздухи. Владика Ієрофей повелів, щоб “из лучших облачений хотя по одному доставлены были в соборные градские и другие отличные церкви”, а решту – у найбідніші храми єпархіальної провінції³². В архіві збереглися розписки священників парафій Надросся, котрі влітку 1798 р. отримали дарунок уже померлої імператриці. У Васильківський повіт, за звітом о. Петра Зражевського, надійшло 37 риз (до кожного третього храму), 14 підризників, 38 епітрахілей, 39 воздухів, по 10 стихарів і орарів. З них, наприклад, священникові о. Павлові Павловському з Миколаївського храму м. Білої Церкви дістався цілий комплект червоного “священнического облачения” і білі в смужку воздухи; о. Григорію Матушевському з Покровського храму – такий же комплект жовтого кольору і т.ін.³³

Ці церковні речі зберігалися досить довго. Наприклад, в описі майна повітового собору св. вмч. Георгія у м. Таращі, датованому 1823 р., значилися ризи, подаровані “блаженной памяти государынею Екатериною”³⁴. У Преображенському храмі м. Білої Церкви десятиліттями перебувала ікона, якою Катерина II благословила на шляб

свою фрейліну – обергофмейстершу Олександрю Василівну Браницьку (уроджену Енгельгардт). Приклад імператриці наслідували і її наближені. У 70-х рр. ХІХ ст. настоятель вищезгаданого Преображенського храму о. Олександр Мацкевич повідомляв до Києва, що в ризниці зберігається чудове “белое облачение”, пошите з “нарядных придворных платьев храмоздательницы гр. А. Браницкой” та дияконський стихар “как рассказывают, из халата героя Тавриды Потемкина”. Ці речі, як стверджував настоятель, “следует хранить, как память древности, но не употреблять при богослужении”³⁵.

Про особу Катерини ІІ в історії подано чимало дуже різних оцінок. Але в даному випадку факт залишається фактом – з усіх правителів Російської імперії кінця ХVІІІ – ХІХ ст. лише ця імператриця залишила нащадкам такий приклад меценатства. До речі, церковні пожертви Катерини ІІ стосувалися не тільки меж тогочасної Росії. Наприклад, у синайському монастирі вмч. Катерини мощі цієї святої знаходяться в коштовному саркофазі, виготовленому на кошти російської цариці, котра шанувала свою небесну покровительку.

Інші імператори (особливо Олександр ІІІ та Микола ІІ) значної ваги надавали храмовому будівництву на Київщині, на що асигнувалися чималі кошти з державного бюджету. А оскільки в той час тривав синодальний період в історії Російської Православної Церкви, то вона складала єдине ціле з державою і мала її особливу підтримку. Усе вищесказане стало важливою передумовою того, що, починаючи з часів Катерини ІІ, богослужіння стали все частіше супроводжуватися урочистими молебнями з приводу різних подій у імператорському домі Романових. З часом стали святкувати ювілей не лише живих, але й покійних членів імператорської родини. Так, у 1876 р. урочисто святкувалося 100-ліття з дня народження Олександра І, а в 1896 р. – такий же ювілей Миколи І. За пропозицією київського губернатора, в усіх храмах мали здійснюватися молебні “с произнесением речей, чтением очерков из жизни и царственной деятельности Монарха”³⁶. Щороку у дні святкування коронації та вступу на престол після літургії і аж до вечірньої цілий день урочисто били в дзвони, роблячи лише невеликі перерви для відпочинку дзвонарів. А коли в один день збігалися два свята (скажімо, коли обручення монаршої пари поєднувалося з вінчанням), то дзвони не вмовкали три дні підряд. У Києві, де були десятки храмів, і під час “царських днів” дзвін було чути всюди, навіть виникло прислів'я: “В Києві за дзвонами нічого не почувеш”. Гучним, напевно, був передзвін і в Білій Церкві, де в першій половині ХІХ ст. функціонувало шість храмів.

Якщо визначне монарше свято випадало на дні суворого посту, то його переносили, але аж ніяк не пропускали. З часом таких нюансів виникла чимала кількість, і оскільки в церковному статуті про них нічого не згадувалося, то священники з цього приводу неодноразово турбували київських митрополитів. Наприклад, у 1875 р. пастир м. Медвина просив архієрея пояснити: яку саме літургію слід служити, якщо день вступу на престол імператора випадає на 1-й тиждень Великого посту, “оскільки і статуту при церквах немає про це <...> та й священники по-різному служать”³⁷. У Києві вирішили, що в такому випадку святкування “царського дня” слід перенести на недільний день, а в будні інших тижнів служити літургію Іоанна Златоустого, яка, взагалі-то, у Великий піст служить лише в неділі та великі церковні свята. Однак священники і надалі нерідко служили в ці дні по-різному, оскільки подібні питання поставали перед єпархіальною владою і через кілька десятиліть.

Поряд зі щорічними “высокоторжественными днями”, дати яких були стабільними, деколи відбувалися і такі молебні, котрі більше не повторювалися. Наприклад, у травні

1808 р. у храмах Київщини цілий день урочисто били в дзвони і творили подячні молитви за видужання великого князя Михайла Павловича. А в лютому 1880 р., після невдалого замаху на життя Олександра II, здійснювалися молебні “по случаю чудесного избавления Государя Императора от предстоящей Его Величеству опасности”³⁸.

З посиленням революційних настроїв серед інтелігенції та збільшенням числа замахів на імператорів з церковних амвонів все частіше стали виголошувати проповіді, в яких переконували “явно не противитися державній волі” і “не висловлювати необережних суджень про дії влади чи довільно не тлумачити її намірів”; наголошувалося і на тому, що життя імператора “є святиня, котра має оберігатися ціною всякої жертви, ціною життя всіх і кожного”³⁹. Авторами таких проповідей в “Киевских епархиальных ведомостях” були найкращі проповідники митрополії. Деякі священнослужителі Київщини гнівно картали на сторінках церковних видань будь-які вияви неповаги мирян до імператорів. Це, наприклад, стосувалося розміщення царських портретів на сірникових коробках. “Истребив спички – коробку вон. Как это примирить с законом об уважении к особе и портрету Государя на коробках, бросаемых после в грязь?”- обурено запитував один із пастирів у своїй статті⁴⁰.

У пам’ять подій, пов’язаних з імператорським домом Романових, на Київщині споруджували храми і ставили хрести. Архівні дані подають барвисту мозаїку приводів такого вшановування російських монархів. Так, 4 квітня 1868 р. парафіяни храму св. Марії Магдалини у Білій Церкві, “движимые благодарностью Господу Богу за спасение в этот день драгоценной жизни Государя Императора – Освободителя <...> положили на доброту собираемые при ней деньги потом устроить странноприимный дом как для приюта бедных и увечных своих, так равно и для путешествующих на богомолье в Киев и другие святые места. Прихожанам желательно, чтобы в часовне поставлены были приличные образа: Спаса Милостивого, Александра Невского и Иосифа Песнопевца, перед которыми бы совершалось молебствие ежегодно 4 апреля, 25 мая и 19 февраля при крестном ходе из церкви к проектируемой часовне”⁴¹. Будівництво було дозволено митрополитом Арсенієм (Москвіним).

У містах і селах меценатами таких храмів виступали і окремі парафіяни, і учасники громадських зборів. Так, в 1894 р. церковний староста Троїцького храму м. Богуслава Галактіон Кругліковський викупив стару дзвіницю своєї церкви і за власний рахунок мав намір збудувати цвинтарну церкву на честь уникнення Олександром III смерті під час залізничної катастрофи 1888 р. У ній мали служити молебні “о здравии и благоденствии царствующего дома”⁴². Креслення цього храму було вислано до епархіального архітектора. А в м. Миронівці виходець зі Смоленщини Михайло Коржуєв збудував цвинтарну церкву на честь коронації імператора Миколи II⁴³.

Постанови про будівництво храмів на честь подій в імператорському домі Романових приймалися не лише мирянами у церквах, але й учасниками волосних зборів. Особливо чимало таких каплиць на Київщині з’явилося після вбивства Олександра II, якого після скасування кріпацтва в офіційних і неофіційних виданнях іменували “Царем-Освободителем”. Цвинтарні храми, присвячені пам’яті імператора, будувалися навіть у порівняно невеликих селах. У 1882 р. волосні збори с. Великих Прицьок Канівського повіту постановили спорудити таку капличку “из деревяного материала вблизи волостного правления на удобной ровной земле, принадлежащей обществу крестьян Великих Прицек <...> В часовню предположено приобрести по заказу три иконы: Спаса, Божьей Матери и св. блгв. кн. Александра Невского, ценою каждая по

25 руб.⁴⁴ Пізніше мировий посередник повідомив, що каплицю збудовано і освячено на урочистому богослужінні, де зібралось багато мирян.

Після загибелі Олександра II цвинтарні храми, що мали стати пам'ятниками цій події, починали будуватися і через кілька років по смерті імператора. Наприклад, лише у 1884 р. в с. Зарубинцях волосні збори прийняли постанову про спорудження “каплицы в память в Бозе почившего Государя Императора Александра II”⁴⁵.

Коли ж миряни Київщини будували невеликі церкви або встановлювали ікони на честь подій, пов'язаних із життям ще живих імператорів, то про це деколи повідомляли і в Санкт-Петербург. Так, у 1884 р. в с. Кривець Таращанського повіту миряни для свого храму придбали величну ікону св. Олександра Невського на честь коронування імператора Олександра III. Копію цієї постанови було через губернатора надіслано міністрові внутрішніх справ, який передав її цареві. Олександр III на копії документа поставив коротку, але виразну резолюцію: “Благодарить”, про що й було оголошено у кривецькому волосному правлінні⁴⁶.

Деколи у храмах Київщини встановлювали й ікони, на яких було зображено імператора поряд з Богоматір'ю або дату якоїсь державної події. 1861 р. у Києві М.Калістратович була створена ікона, присвячена скасуванню кріпацтва. На ній був зображений Христос, що тримав скіпетр, Євангеліє та благословляв. Під Євангелієм на іконі білими літерами було викарбувано дату скасування кріпацької залежності Олександром II: “19 февраля 1861 г.” На іконі, присвяченій уникненню цим же імператором замаху 4 квітня 1867 р., було зображено Олександра II з родиною, а над ними – образ Богородиці⁴⁷.

Подібні зображення мали на меті виробити особливе ставлення мирян до особи монарха. Деколи це мало неоднозначні наслідки. У с. Бузівці Таращанського повіту під час відкриття у 1885 р. пам'ятника Олександрю II “выступила из- под памятника вода и заструила, падая на ступеньки. Так, что простой народ, склонный во всем, не поддающемся его разумению, видит чудесное – признал это за сверхъестественное и теперь толпами стекаются сюда пилигримы и чающие получить исцеление собирают воду в стеклянные пузырьки и уносят с собой как святыню. В народе носится молва о совершившихся будто бы исцелениях от болезней после омовения истекшей водой”⁴⁸. До справи приступив таращанський справник, який незабаром повідомив, що миряни вже не поширюють таких чуток.

Крім вищеназваних, досить помітних випадків, була величезна кількість фрагментарних подій, коли імператорам неозорої Росії доводилося звертати увагу на мешканців деколи навіть найглибшої провінції Київщини. Ця мозаїка має значну хронологічну протяжність і її елементи можна зафіксувати і в церковному, і в суспільному житті Київської землі ХІХ ст. Так, у 1824 р. священник з с. Черкаса Васильківського повіту о. Лаврентій Дончевський став жертвою збігу обставин і змушений був відповідати за чужі фінансові махінації. Ні київський митрополит, ні Священний Синод Російської імперії не наважилися карати пастиря за значні розтрати церковних коштів, у яких він був не винен. На слідчу справу щодо звичайного сільського священника звернув увагу Микола I, який розпорядився припинити слідство. (З приводу цього випадку було навіть видано окремий імператорський маніфест)⁴⁹.

Траплялися і випадки особистих звернень мирян та священників до імператорів Всеросійських. Проводи для цього були найрізноманітніші. У 1848 р. Миколі I зачитували повідомлення з с. Молодецького, де кріпачка гр. Браницьких Домнікія Ярмоленко “своевременно родила сына, после в 2 часа другого, а в час третього обыкновенного

склада и величины, которые окрещены с одной только воды и через несколько часов померли”⁵⁰. Подібні факти в особливому порядку реєструвалися парафіяльними пастирями і були на той час настільки рідкісними, що про них повідомляли і до Києва, і до Санкт-Петербурга.

Наприкінці століття невідомий мешканець м. Білої Церкви, що підписався Ф. Прокопенком, якимось чином передав імператорові Миколі II невеликого листа, в якому скаржився на засилля у місті єврейської свічкової торгівлі, котра завдає величезних збитків матеріальному становищу православних храмів міста. У записці з гіркотою нарікалося, що у Білій Церкві “все какіе коммерции есть – дозволенные и недозволенные евреям – все они в еврейских руках”⁵¹. Анонімка таки потрапила до рук царя – він зробив на ній власноручні помітки на полях. Було проведено розслідування, яке закінчилося арештами винних.

А в 1904 р. цей же монарх, канонізований сучасною Російською Православною Церквою, видав особистий дозвіл священику с. Бикова Гребля Васильківського повіту Авакумові Позичаному “именоваться впредь по фамилии Познанский”, визнавши наведені пастирем аргументи “заслуживающими уважения”⁵².

Постійні звучання імен монаршої родини в ектеніях, численні “царські дні” та пов’язані з ними богослужіння, встановлення хрестів та ікон на честь подій в імператорському домі Романових, поява зображень монархів на іконах – все це мало на меті зробити кожне свято в сім’ї імператора святом у кожній православній родині країни, виробити шанобливе ставлення мирян до особи Помазаника Божого, виховати почуття російського патріотизму та величі імперії. Сучасні історики ще довго сперечатимуться щодо суті, методів і наслідків такого впливу на свідомість мирян. Але як би там не було – на Київщині ще й зараз живі перекази тих, чії прадіди возили імператорів чи лагодили їм карети. Довгочасне перебування регіону під владою Росії зумовили ту обставину, що навіть у провінційній Київщині, де російську мову можна було почути переважно тільки у містах, візити імператорів з дому Романових чи якісь їхні кроки в плані вирішення місцевих проблем ставали помітними подіями, пам’ятними для поколінь.

¹ Див. напр.: Зноско В. Иеромонах Вассиан (слепой), подвижник Киево-Печерской лавры и посещение его в 1816 г. императором Александром I. – К., 1906. – 52 с.

² Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУ в м. Києві). – Ф.127. – Оп.370. – Спр.172. – Арк.1.

³ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.2. – Оп.3. – Спр.61-37. – Арк.120.

⁴ Там само. – Оп.1.- Спр.23-28. – Арк.13.

⁵ Там само. – Оп.9. – Спр.92. – Арк.14.

⁶ Там само. – Оп.9. – Спр.59-94. – Арк.1-28.

⁷ Там само. – Оп.1. – Спр.33-75. – Арк.2.

⁸ Там само. – Оп.1. – Спр.33-75. – Арк.2.

⁹ Там само. – Оп.9. – Спр.59-94. – Арк.1.

¹⁰ Там само. – Оп.9. – Спр.59-94. – Арк.26.

¹¹ Там само. – Оп.9. – Спр.59-94. – Арк.26.

¹² Там само. – Оп.1. – Спр.14259. – Арк.133-136.

¹³ Там само. – Оп.2. – Спр.22-83. – Арк.21-23.

¹⁴ Там само. – Оп.1. – Спр.14259. – Арк.1.

- ¹⁵ Там само. – Оп.3. – Спр.6137. – Арк.494.
¹⁶ Там само. – Оп.1. – Спр.43333. – Арк.1-6.
¹⁷ Там само. – Оп.1. – Спр.26966. – Арк.7-8.
¹⁸ Там само. – Оп.1. – Спр.14259. – Арк.1.
¹⁹ ЦДІАУ в м. Києві. – Ф.127. – Оп.327. – Спр.74. – Арк.2-11, 13.
²⁰ Там само. – Оп.381. – Спр.88. – Арк.1.
²¹ Там само. – Оп.370. – Спр.172. – Арк.11- 12.
²² Там само. – Оп.370. – Спр.172. – Арк.12.
²³ Там само. – Оп.381. – Спр.88. – Арк.46.
²⁴ Там само. – Оп.1011. – Спр.374. – Арк.119.
²⁵ Перерва В.С. Из приходського села Тадіївки в ХІХ ст. – Біла Церква, 2001. – С.12.
²⁶ ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 127. – Оп.1023. – Спр.48. – Арк.5-6.
²⁷ Там само. – Оп.381. – Спр.120. – Арк.1.
²⁸ Там само. – Оп.351. – Спр.510. – Арк.2.
²⁹ Там само. – Спр.93. – Арк.1-2, 79.
³⁰ Цит. за: Перерва В. Православне Надросся у ХІХ ст. – Біла Церква, 2004. – С.7.
³¹ Там само. – С.7.
³² ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 127. – Оп.351. – Спр.22. – Арк.14-15.
³³ Там само. – Оп.352. – Спр.93. – Арк.2-4.
³⁴ Цит. за: Перерва В. Православне Надросся у ХІХ ст. – Біла Церква, 2004. – С.230.
³⁵ Перерва В.С. Преображенський кафедральний собор в м. Білій Церкві. Історичний нарис. – Біла Церква, 2004. – С.15.
³⁶ ЦДІАУ в м. Києві. – Ф.127. – Оп.1047. – Спр.734. – Арк.2.
³⁷ Там само. – Оп.659. – Спр.216. – Арк.2.
³⁸ Там само. – Оп.685(1880 р.). – Спр.161. – Арк.1.
³⁹ Мальшевський І. Речь по случаю сохранения жизни Государя Императора от покушения на него, бывшего 4 апреля // Киевские епархиальные ведомости (КЕВ). – 1882. – № 18. – С.345.
⁴⁰ Из области общественных не порядков и безобразий // КЕВ. – 1882. – № 18. – С.345.
⁴¹ ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 127. – Оп.876. – Спр.384. – Арк.1-2.
⁴² Там само. – Оп.866. – Спр.109. – Арк.2 зв. – 3.
⁴³ Перерва В. Православне Надросся у ХІХ ст. – Біла Церква, 2004. – С.221.
⁴⁴ ДАКО. – Ф.2. – Оп.18. – Спр.280. – Арк.6.
⁴⁵ Там само. – Оп.20. – Спр.79. – Арк.2.
⁴⁶ Там само. – Оп.20. – Спр.149. – Арк.3.
⁴⁷ Там само. – Оп.21. – Спр.243. – Арк.1.
⁴⁸ Там само. – Арк.2.
⁴⁹ Перерва В. Православне Надросся у ХІХ ст. – Біла Церква, 2004. – С.63-64.
⁵⁰ ДАКО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.28257. – Арк.1.
⁵¹ Перерва В. Православне Надросся у ХІХ ст. – Біла Церква, 2004. – С.168.
⁵² Там само. – С.133.

Володимир Перерва.

Російські імператори та провінційне життя Київської митрополії ХІХ ст.

У статті проаналізовано різні форми впливу імператорської влади на провінційне життя Київської митрополії ХІХ ст. Наводяться численні факти меценатства та покровительства монарших сімей над храмами Київщини. Простежено вплив цих явищ на свідомість мирян.

Volodymyr Pererva.

Russian Emperors and Provincial Life of Kyiv Archbishopric in the XIXth century.

In this article different forms of the imperial influence on the provincial life of Kyiv archbishopric in the XIXth century have been analyzed. Having provided the numerous examples of the royal family sponsorship of the cathedrals on the territory of present-day Kyiv region, the author traces the influence of these phenomena on the parishioners' consciousness.

УНІЙНІ ПРОЦЕСИ В ПЕРЕМИШЛЬСЬКІЙ ЄПАРХІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Церковно-історичні студії в українській історіографії мають давню традицію. Однак узагальнення та критичний аналіз нагромадженого матеріалу почали практикуватися не так давно. До таких малодосліджених в історіографічному річизі тем належить поширення унії на зламі ХVІІ-ХVІІІ ст. у Перемишльській єпархії.

Передусім необхідно проаналізувати науковий доробок другої половини ХІХ ст., коли, власне, були створені спеціальні праці з окресленої проблеми, розпочалися масові публікації джерельних матеріалів, сформувався уніатський історіографічний напрямок. Метою нашої статті є насвітлити, як розглядалася проблема унійних процесів у Перемишльській єпархії в українській історіографії Галичини у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Принагідно зазначимо, що окремі її аспекти розглядаються в історіографічних оглядах І.Балика¹, А.Міроновича², С.Морозової³, М.Довбищенка⁴.

На характер та концептуальні засади наукових студій впливали тогочасні суспільно-політичні обставини постреволюційної реакції та особливості національного відродження, представленого двома напрямками – москвофільським та народовським. Саме русофільство після яскраво вираженого австрофільства, на середину ХІХ ст. стає чинником формування української національної свідомості. Воно склало наступний, після полонофільства, етап розриву галицьких українців з їхніми наївно-монархічними почуттями та лояльністю до австрійського цісаря і відіграло роль відособлення від чужої (польської) національної спільноти⁵. Завдання церковно-історичних досліджень еволюювали від обстоювання права уніатської церкви в Речі Посполитій до генерування концепцій, які полягали у створенні окремої історії греко-католицької церкви та її захисті від православної і католицької асиміляцій. Глибокий “консерватизм” галицьких істориків зумовлював і прискіпливу увагу до вивчення історії православної церкви та висвітлення національно-релігійних утисків русинів у Речі Посполитій. Москвофільською (русофільською) була спрямованість більшості істориків церкви, які у своїх наукових поглядах солідаризувалися з православними дослідниками Російської імперії та Наддніпрянської України. Лише в останній чверті ХІХ ст., коли в Галичині з’явилися історики, які отримали освіту у Римі та Відні, і сформувався “уніатський” напрям української історіографії⁶.

Поступ у вивченні теми був неможливий без архівних пошуків і публікації джерел. Певну кількість документальних матеріалів опублікували науковці Галичини. Так, відомий історик-москвофіл М.Малиновський у своїх розвідках про історію церкви в Галичині опублікував унійні умови руської ієрархії (1681 р.), королівську декларацію (1681 р.) та диплом Августа ІІ (1700 р.), що підтверджували ці вимоги⁷. Поширення унії в регіоні він пояснював кризовими явищами в житті церкви (низька

моральність, освіта, матеріальне забезпечення та правовий статус духовенства)⁸. М.Малиновському належить і видання праці М.Гарасевича з історії уніатської церкви, яка побачила світ лише 1862 р.⁹ Як стверджує М.Возняк, М.Малиновський значно переробив і доповнив рукопис М.Гарасевича, і його заслужено можна вважати співавтором праці, метою якої було продемонструвати, що “українська (руська) церква – це велика мучениця, а поляки з єзуїтами і василіянами – це вбивці українців”¹⁰. Відтак, працю М.Малиновського можна назвати не історією української церкви, а радше “кримінальною скаргою” на поляків та їх прихильників, винесеною на суд Західної Європи¹¹. Схожих поглядів на оцінку доробку М.Гарасевича дотримувався й І.Франко¹². Вважається, що праця є радше компіляцією “сирих” документів, аніж систематичним викладом подій¹³. На думку В.Ульяновського, книга М.Гарасевича є системним викладом історії Української греко-католицької церкви до середини ХІХ ст.¹⁴ На нашу думку, це спроба легітимації ідентичності уніатської церкви, обґрунтування її життєздатності, яка мала вузькоконфесійний характер. Слід також враховувати, що книга має сліди йосифінської ментальності і святоюрського москвофільства¹⁵.

Становище та унійні процеси у Перемишльській єпархії розглядав М.Коссак¹⁶, який у нарисі з монастирської історії обстоював думку про те, що основною причиною успіху унії в другій половині ХVІІ ст. було занедбання монастирів та церковних шкіл¹⁷. У цьому плані він позитивно оцінює заходи перемишльського єпископа Іннокентія Винницького щодо покращення матеріального становища та впорядкування монастирів. За М.Коссаком, закономірно, що перехід ієрархів під зверхність Апостольської Столиці перешкодив остаточному занепаду єпархії.

Окремі аспекти унійних процесів Перемишльської єпархії наприкінці ХVІІ ст. наświetлено у працях перемишльського священника Антонія Добрянського¹⁸, який уперше систематично вивчив архів Перемишльської капітули. Він опублікував також деякі документи, зокрема, унійні умови 1681 р., привілей 1691 р. на право юрисдикції Перемишльською єпархією, витяги з постанов Перемишльського собору 1693 р. тощо. Слід зауважити, що дослідник дотримувався русофільської орієнтації, а це певним чином впливало на формування його концептуальних поглядів на унійні процеси. Протягом ХVІІ ст. унія, на думку історика, утверджувалась здебільшого без волі “благочестивих” – православних.

Заслуговують на увагу окремі моменти дослідження А.Добрянського, наприклад, про опір унії дрібної шляхти Самбірщини та боротьбу між єпископами за парафії Чайковичі і Колбаєвичі, події в Сяноку і Стрию тощо. На нашу думку, тут характеристика унійних процесів далеко не повна, трапляються помилки. Автор неточно називає дату скликання Самбірського собору (1694), документально не підтверджений факт складання уніатського віровизнання Іннокентієм Винницьким у 1686 р.¹⁹

Чимало фактологічного та джерельного матеріалу вміщено у працях відомого галицького історика москвофільської орієнтації Антонія Петрушевича (1821-1913)²⁰. Відразу зауважимо, що вже науковці ХІХ – початку ХХ ст. не схвалювали праці вченого, критикуючи важкий стиль, систему викладу матеріалу, надмірне цитування почасти застарілої та випадкової літератури, прогалини у відомостях²¹. Натомість, дослідники, які стояли на русофільських позиціях, позитивно характеризували, інколи заідеалізовано, його наукову діяльність²². Сучасні науковці схильні розглядати науковий доробок історика комплексно, підкреслюючи значний арсенал наукових досліджень, багатий на використання різноманітних галузей історичного знання²³. Праці А.Петрушевича побудовані здебільшого на емпіричних засадах. Збираючи факти, він

прагнув скласти цілісний хронологічний і детальний літопис Галицько-руської землі у річищі романтичної течії в історіографії²⁴.

Окрему ділянку наукової роботи А.Петрушевича складала дослідження з історії церкви. Будучи ченцем і крилошанином митрополичої капітули та маючи доступ до церковних сховищ, історик опрацював архіви Унівського та Онуфріївського монастирів, Львівської та Перемишльської греко-католицьких капітул, окремих галицьких церков та ввів до наукового обігу значну кількість віднайдених там документів. Доволі детальна реконструкція церковного життя у Перемишльській єпархії в останній третині XVII – на початку XVIII ст. відображена у збірці літописних нотаток під назвою “Сводная Галицко-Русская летопись” та доповненнях до неї, в яких, зокрема, розкривалося становище та унійні процеси в західноукраїнських єпархіях. Слід зауважити, що опублікований матеріал “Сводной Галицко-Русской летописи” є надзвичайно невпорядкованим, тому й важко його згрупувати та дати адекватну оцінку доробку історика. На своєрідність методологічних засад праці та її істотні недоліки вказували В.Антонович, І.Франко²⁵.

Важливим здобутком автора є кількарядова публікація унійних умов, висунутих ієрархією у 1681 р., та королівської декларації, що підтверджувала дані вимоги з різних джерел²⁶. На підставі багатьох документів та літератури історик наświetлює генерування, обставини відкритого переходу до унії Іннокентія Винницького (1691 р.).

Дослідник першим звернув увагу на вимоги Римської конгрегації поширення віри, висунуті Іннокентієві Винницькому, на перехід 1694 р. 8 монастирів Перемишльської єпархії до унії. Як зазначає автор, у Львівсько-Кам'янецькій єпархії перехід 1699 р. церков Кам'янця-Подільського під юрисдикцію Іннокентія Винницького підштовхнув до унії львівського єпископа Йосифа Шумлянського²⁷.

Підсумовуючи доробок ученого, слід підкреслити, що, попри вказані вади жанру і методу, зібраний істориком фактологічний і джерельний матеріал приніс користь унієзнавству в подальшому: історики ХХ ст. використовували цей потенціал для більш об'єктивної і повної картини обставин переходу до унії Перемишльської єпархії.

Окремі аспекти процесу переходу Перемишльської єпархії до унії наприкінці XVII – на початку XVIII ст. досліджував відомий галицький історик, археолог І.Шараневич (1829-1901), якого традиційно вважають москвофілом (Д.Дорошенко²⁸, М.Грушевський²⁹, С.Борчук³⁰, С.Гелей³¹, О.Киричук³²). Разом із тим, сучасні дослідники відзначають певну еволюцію поглядів ученого і вказують, що його громадська діяльність і співпраця з народовцями не дають підстав однозначно зараховувати його до табору москвофілів³³.

Деяких аспектів проблеми унієзації Перемишльської єпархії І.Шараневич опосередковано торкнувся у праці, присвяченій історії впливу східних патріархів на руську церкву³⁴. Аналіз правового становища церкви в Речі Посполитій здійснений на підставі сеймових конституцій другої половини XVII ст. На думку автора, при цьому польські законодавці не були послідовними: прагнучи спочатку надати правові гарантії православним, вони швидко змінили вектор віровизнанневої політики і перейшли до підтримки уніатів.

Дослідник зробив спробу аналізу унійної програми руської ієрархії в ділянці вимог реформування правового статусу білого і чорного духовенства, його підпорядкування єпископській владі. За І.Шараневичем, руська ієрархія вбачала альтернативну можливість і надалі підпорядковуватися східному патріархові за умови визнання ним унії та зверхності папи³⁵.

Стан матеріального забезпечення і правовий статус духовенства Галичини до і після прийняття унії І.Шараневич досліджував в інших своїх працях³⁶. Заслугою історика є ретельне простеження на підставі архівних документів змін у становищі галицького духовенства після переходу краю до унії на зламі XVII-XVIII ст. До виразних позитивних наслідків поширення унії Шараневич відносить запровадження шляхтичами-патронами нових та збільшення старих фундацій для церков, звільнення духовенства від повинностей і податків. Отримання духовних урядів і маєтностей, за І.Шараневичем, залежало тепер не тільки від прийняття унії, але й від відповідного рівня кваліфікації, освіченості і моральності кандидатів³⁷. У цьому сенсі актуальними виглядають заходи перемишльських єпископів Іннокентія та Юрія Винницьких щодо відкриття семінарій. Для врегулювання розмірів церковних маєтностей, покращення матеріального забезпечення духовенства проводились регулярні візитації. Незважаючи на це, становище світського духовенства і після прийняття унії, на погляд науковця, залишалося важким. Частина парафій, зокрема у приватних володіннях, були погано забезпечені і не мали навіть формальних ерекційних грамот. Унія не змогла захистити духовенство від зловживань шляхти та орендарів маєтків³⁸.

Цінність актового матеріалу, використаного І.Шараневичем, відзначають сучасні дослідники³⁹. Саме цим вирізняються проаналізовані обставини перебігу конфлікту 1686-1692 рр. між православним владикою Іннокентієм Винницьким та уніатським єпископом Іваном Малаховським за право юрисдикції над парафіями у Медицькому старостві. Недоліки студії відзначалися рецензентом: відсутність повної характеристики матеріального становища духовенства, сухе переказування актового і фактологічного матеріалу, надмірне цитування документів, брак чіткого логічного зв'язку, науковості та критичного аналізу при висвітленні проблеми. Цінність праці бачилась у зібранні значного, нехай і "сирого" фактологічного матеріалу⁴⁰.

Підсумовуючи доробок ученого, зауважимо, що його праці відіграли помітну роль на шляху дослідження реалізації унійної програми руської ієрархії та вивчення наслідків унії в аспекті підвищення матеріального забезпечення та соціально-правового статусу руського духовенства.

Певні відомості про монастирі й церкви та унійні процеси у Перемишльській єпархії містились у краєзнавчих розвідках В.Площанського⁴¹. Причинковий і популярний характер статей автора звільняє нас від їх докладного аналізу.

Уніатський історіографічний напрямок в конфесійно-інституційному сенсі започаткував професор Львівського університету, ректор греко-католицької семінарії у Відні, Перемишльський (1841-1896), згодом Станіславівський (1885-1891) єпископ Юліан Пелеш⁴². Його праця з історії унії вирізнялася значно вищим науковим рівнем, а також чітко сформульованою концепцією. Згідно з нею, унія з Римом – це відображення первісної форми вселенської (універсальної) християнської віри, яку в Україні відновив Берестейський собор 1596 р., доповнивши давню традицію⁴³.

Тема "нової унії" розглядається в другому томі праці. Учений систематично виклав церковно-релігійні відносини після Берестейського собору 1596 р. до відновлення Галицької митрополії у 1808 р., подаючи стислі життєписи тогочасних єпископів. Цінним моментом дослідження є використання автором цілого ряду архівних та опублікованих документів.

Попри оглядовість нарисів, новаторство Ю.Пелеша можна вважати майже беззаперечним. Церковно-релігійні відносини в західноукраїнських єпархіях наświetлено за життєписами єпископів. Отже, автор обґрунтовано застосував критерій періодизації

історії церкви за урядами ієрархів, яким і тепер часто послуговуються в історико-церковній науці.

Причинково характеризуючи унійну програму руської ієрархії, Ю.Пелеш чітко підкреслив її виразну національно-захисну спрямованість, хоч реалізація унійних вимог зазнала серйозних труднощів, фактично, вони не виконувались.

На наш погляд, монографія не втратила своєї наукової вартості передовсім у сенсі зібрання, систематизації фактологічного матеріалу щодо унійної історії в Галичині. Автор уперше намагався чітко простежити давність та тяглість унійних традицій в Україні, починаючи від княжого періоду.

Історія Перемишльської єпархії на зламі XVII-XVIII ст. схематично відображалась у передмовях до шематизмів⁴⁴. Докладне їх вивчення і аналіз, безперечно, збільшують можливості науковців ретроспективними методами детальніше дослідити проблему унієзації регіону. У шематизмі Перемишльської єпархії за 1907 р. була опублікована цінна стаття В.Щурата⁴⁵, в якій подано археографічну інформацію про два документи, автором яких був владика Іннокентій Винницький, а саме “Повчання для священників” та “Постанови про церковні порядки”. Варто зазначити, що це була перша спроба на підставі дослідження документів наголосити на значенні архіпастирської діяльності Іннокентія Винницького та його намаганні покращити становище світського духовенства.

Отже, українські історики Галичини зробили цінний внесок у дослідження окресленої проблеми. У ряді розвідок тема, як правило, розглядалася крізь призму унійної діяльності Перемишльського єпископа. Найбільш детально автори намагалися простежити основні передумови поширення унії в краї, зупиняючись при цьому на найважливіших подіях процесу, зокрема діяльності руської ієрархії, формування нею унійної програми у 1681 р. У ряді праць наświetлюються і наслідки поширення об'єднання. Слід наголосити, що проблему досліджували переважно духовні особи московфільської орієнтації. Їх методологічні та ідейні засади наближались до концепцій православної історіографії. Незавершеність процесу етноконфесійного самоусвідомлення галицьких істориків-московфілів не дозволила їм перебороти синдром “зрадництва” при висвітленні діяльності ієрархів, звідси недооцінювання об'єктивних причин унієзації регіону та позитивних наслідків унії. Усталеною була концепція оскарження політичної ролі шляхетської Польщі в історичному розвитку України, а відтак і в унійних процесах. Власне уніатський історіографічний напрямок започаткували праці Ю.Пелеша. Уперше при дослідженні передумов поширення унії в краї науковці звертають увагу на тяглість унійних традицій в Україні, обстоюють концепцію об'єктивної, навіть національно-захисної зумовленості діяльності православного єпископату.

¹ Балик Б.І. Іннокентій Винницький. Єпископ Перемишльський, Самбірський і Сяніцький (1680-1700). – Рим, 1978. – XVIII+382 с.

² Mironowicz A. Unia brzeska w świetle historiografii. Uwagi o stanie badań // Chrześcijaństwo w świecie. – Warszawa, 1988. – № 8-9. – S.161-175.

³ Марозава С.В. Берасцейская царкоўная унія 1596 г. у беларускай гістарыяграфіі. – Гродна, 2002. – 132 с.

⁴ Довбищенко М. Уніатська церква на Волині кінця XVI – першої половини XVII ст. (регіональний, соціальний та духовний аспект) / Пам'ятки. Архів Української Церкви. – Т.3. –

Вип.1. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. – К., 2001. – С.7-92.

⁵ Мудрий М. Галицьке русофільство в сучасній історіографії: стан і перспективи дослідження // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Випуск 9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля / НАН України, Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича. – Львів, 2001. – С.254.

⁶ Довбищенко М. Уніатська церква на Волині кінця XVI – першої половини XVII ст. (регіональний, соціальний та духовний аспект) / Пам'ятки. Архів Української Церкви. – Т.3. – Вип.1. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. – К.: Б.в., 2001. – С.11.

⁷ Малиновский М. Обзорение истории Церкви Русской, изряднее Галицкой. – Львов, 1852. – С.23-32; Малиновский М. Историческое обозрение Митрополии Русской Галицкой // Зоря Галицкая яко альбом на год 1860. – Львов, 1860. – С.182-195; Малиновский М. Грамоты до истории Церкви Русской вообще, до соравнения же обряда греч. католического с латинским в особенности, относящихся // Зоря Галицкая яко альбом на год 1860. – Львов, 1860. – С.218-222.

⁸ Malinowski M. Die Kirchen- und Staats-Satzungen bezüglich des griechisch-katholischen Ritus der Ruthenen in Galizien. – Lemberg: Druckerei des Stauropiganischen Instituts, 1861. – 890 s.

⁹ Narasiewicz M. Annales Ecclesiae Ruthenae gratiam et communionem cum s. Sede Romana habentis ritumque Graeco-Slavicum observantis, cum singulari respectu ad dioceses ruthenas Leopoliensem, Premisliensem et Chelmensem. – Leopoli: Typis Instituti Stauropigiani, 1862. – 1094 p.

¹⁰ Возняк М. Перший історик Церкви з вихованців львівської духовної семінарії // Богословія. – Львів, 1935. – Т.ХІІІ. – Кн.4. – С.228

¹¹ Там само. – С.229.

¹² Франко І. Нариси з історії української літератури в Галичині // Франко І. Збір. творів: У 50-ти т. – К., 1980. – Т.27. – С.135.

¹³ Оглоблин О. Українська церковна історіографія // Український історик. – 1969. – № 1-4. – С.20; Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. Т.І. (до р. 1353). Ч.І / Праці Греко-католицької Богословської Академії. – Т.ХХІV – ХХVІ. – Рим – Нью-Йорк, 1965. – С.2.

¹⁴ Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Навч. посібник: У 3-х кн. – Кн.1. Середина XV – кінець XVI століття – К., 1994. –С.15.

¹⁵ Возняк М. Перший історик Церкви з вихованців львівської духовної семінарії. – С.230.

¹⁶ Коссаk М. Шематизм Провинции св. Спасителя Чина св. Василя Великого в Галиции и Короткий погляд на монастыри и монашество руске, от заведения на Руси веры Христовой аж по нынешнее время. – Львов, 1867. – 354 с.

¹⁷ Там само. – С.256-257.

¹⁸ Добрянский А. История епископов трех соединенных епархий Перемышльской, Самборской и Сяноцкой, от найдажнейших времен до 1794 г. – Львов, 1893. – XII+64, XVIII+104, XIV+90 с.; Добрянский А. Короткая ведомость историческая о епископах русских в Перемышле от собора в Бересте р.1596 до введения унии в епархии перемиской р.1691 // Перемышлянин на г. 1854. – Перемышль, 1853. – С.13-80; Добрянский А. Состояние епархии русской Перемиской перед стома леты // Галичанин. – 1863. – Выпуск II. – С.79-87.

¹⁹ Добрянский А. Короткая ведомость историческая о епископах русских в Перемышле от собора в Бересте р.1596 до введения унии в епархии перемиской р.1691. – С.13-80.

²⁰ Петрушевич А. Акты, относящиеся к истории Южно-Западной Руси // Науковий Сборник, издаваемый литературным обществом Галицко-Русской Матицы, 1868. – Вып.І-IV. – Львов, 1869. – С.70-159, 289-352; Петрушевич А. Дополнения ко Сводной Галицко-Русской летописи с 1600 по 1700 год. – Львов, 1896. – Ч.І. – 4+III+939 с.; Петрушевич А. Дополнения ко

Сводной Галицко-Русской летописи с 1700 по 1772 год, изданной во Львове 1887 года. – Львов, 1896. – Ч.І. – 3+423 с.; Петрушевич А. Сводная Галицко-Русская летопись с 1600 по 1700 год. – Львов, 1874. – Т.І. – 700 с.; Петрушевич А. Сводная Галицко-Русская летопись с 1700 до конца августа 1772 г. – Львов, 1887. – 15+329 с.

²¹ Грушевський М. [Рецензія] Лингвистическо-историческая изслѣдованія о пачатках города Львова и окрестностей его с воззрением на предисторическія времена переселенія славянских и румынских племен из придунайских стран в предкарпатскія области, написал А.С.Петрушевич, Льв. вип. I – 1893, II – 1896, III – 1897, ст.1-600; О соборной богородничной церкви в городе Галиче происходящей из первой половины XII столетія, составил А.С.Петрушевич, вип. I, Льв., 1899, стор.136 // ЗНТШ. – Львів, 1900. – Т.XXXVII. – Кн.5. – С.10-12; Франко І. О.Антін Петрушевич. Ювілейна сільветка // Літературно-науковий вістник. – Львів, 1901. – Т.ХІІІ. – Кн.3. – С.171-192.

²² Королько А. Громадсько-політична та наукова діяльність Антона Петрушевича: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2002. – С.5, 7.

²³ Там само. – С.11.

²⁴ Педич В. Історична школа М.Грушевського у Львові (1894-1914). – Івано-Франківськ, 1997. – С.52-53.

²⁵ Антонович В. [Рецензія] Сводная Галицко-Русская летопись с 1700 до конца августа 1772 года. Составил А.С.Петрушевич // Киевская Старина. – 1888. – XXI. – С.45-52; Франко І. О.Антін Петрушевич. Ювілейна сільветка. – С.177-180.

²⁶ Петрушевич А. Сводная Галицко-Русская летопись с 1600 по 1700 год. – Львов, 1874. – Т.І. – С.99-201, 349-352, 592-593, 594-596, 642-647.

²⁷ Петрушевич А. Сводная Галицко-Русская летопись с 1700 до конца августа 1772 г. – Львов, 1887. – С.15.

²⁸ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С.182.

²⁹ Грушевський М. Шараневич Ізидор. Некрольоґ // ЗНТШ. – 1902. – Т.ХLV. – Кн.1. – С.13.

³⁰ Борчук С. Громадсько-культурна та наукова діяльність Ісидора Івановича Шараневича (1829-1901 рр.): Дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. – Чернівці, 1999. – С.46, 78.

³¹ Гелей С. Наукова і громадська діяльність Ісидора Шараневича // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля / НАН України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. – Вип.9. – Львів, 2001. – С.320-331.

³² Киричук О. Історичні дослідження діячів Ставропігійського інституту у Львові (1864-1890 роки) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.7. Збірник на пошану проф. Ю.Сливки. – Львів, 2000. – С.144-145.

³³ Борчук С. Громадсько-культурна та наукова діяльність Ісидора Івановича Шараневича (1829-1901 рр.): Дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. – Чернівці, 1999. – С.46, 78; Гелей С. Наукова і громадська діяльність Ісидора Шараневича. – С.328.

³⁴ Szaraniewicz I. Patryjarchat Wschodni wobec Kościoła ruskiego i Rzeczypospolitej polskiej z źródeł współczesnych. – Kraków, 1879. – 171 s.

³⁵ Ibid. – S.159.

³⁶ Шараневич И. З общественной истории Галицкой руси. Черты з истории церковных бенефиций и мирского духовенства в галицкой Руси. – Львов, 1897. – 392+12 с.; Szaraniewicz I. Kościelna Unja na Rusi i wpływ jej na zmianę społecznego stanowiska świeckiego duchowieństwa ruskiego. – Lwów: Druk. Pillera i Sp., 1899. – 31 s.; Szaraniewicz I. Rzut oka na beneficja kościoła ruskiego za czasów Rzeczypospolitej polskiej pod względem historii, a przede wszystkim o stosunku

świeckiego duchowieństwa ruskiego w Galicji do ziemi w tym okresie. – Lwów: Druk. Instytutu Stauropegiańskiego, 1875. – 64 s.

³⁷ Шараневич И. З общественной истории Галицкой руси. Черты з истории церковных бенефиций и мирского духовенства в галицкой Руси. – С.163-164.

³⁸ Там само. – С.250-251.

³⁹ Марущенко О., Педич В. Професор С.Шараневич як історик Галичини // Дрогобицький красназавчий збірник. – Вип.І. – Дрогобич, 1995. – С.50-54; Педич В. Історична школа М.Грушевського у Львові (1894-1914). – Івано-Франківськ, 1997. – С.42.

⁴⁰ Фл.І. [Рецензія] Др. Исидор Шараневич – Черты изъ истории церковных бенефиций и мирского духовенства в галицкой Руси, Львов 1902 р., ст.392, 16° // ЗНТШ. – 1905. – Кн.3. – Т.LXV. – С.37-47.

⁴¹ Площанский В. Королевский вольный город Дрогобыч, по части истории, топографии и статистики // Науковий збірник, издаваемый литературным обществом Галицко-Русской Матицы. – Вып.І-IV. 1867. – Львов, 1868. – С.162-188; Площанский В. Лавров, село и монастырь в Самборской округе // Науковий збірник, издаваемый литературным обществом Галицко-Русской Матицы. – Вып.І-IV. 1866. – Львов, 1867. – С.318-319.

⁴² Pelesz J. Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis aut die Gegenwart. – Wien: W.Heinrich, 1880. – В.2. – 20+1095 р.

⁴³ Довбищенко М. Уніатська церква на Волині кінця XVI – першої половини XVII ст. (регіональний, соціальний та духовний аспект) / Пам'ятки. Архів Української Церкви. – Т.3. – Вип.1. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. – К., 2001. – С.11.

⁴⁴ Никорович Ю. О епископстве Перемышльском обр. руского и святителях тогож // Схиматисм всего клира руско-католического Богом спасаемой епархии Перемышльской на год от рожд. Хр. 1879. – Перемышль: Русский Собор Клировый, 1879. – С.5-15; Шематисм всего клира греко-католического епархий соединенных Перемиской, Самборской и Сяноцкой на рок вод рожд. Хр. 1903. – Перемышль, 1903. – С.XIII-LXI.

⁴⁵ Щурат В. Два письма еп. Иннок. Винницкого. Причинок до історії западно-рускої Церкви XVII в. // Шематисм всего клира греко-католического епархий соединенных Перемиской, Самборской и Сяноцкой на рок вод рожд. Хр. 1907. – Жовква, 1906. – С.XXXVI-XLVIII.

Світлана Біла.

**Унійні процеси в Перемишльській єпархії
в українській історіографії другої половини XIX – початку XX ст.**

У статті проаналізовано науковий доробок української історіографії XIX – початку XX ст. з проблеми унійних процесів у Перемишльській єпархії. Висвітлено особливості українського унієзнавства в контексті тогочасних умов розвитку, показано основні напрямки і тенденції в аналізі теми, з'ясовано ступінь вивченості окремих аспектів проблеми.

Switlana Bila.

**The Uniate Processes in the Peremyshl' Diocese
as Seen in the Ukrainian Historiography of the second part
of the 19th – beginning of the 20th c.**

In the article the scientific contribution during the second part of the 19th and the beginning of the 20th cc. of the Ukrainian historiography to the problem of the Uniate processes

in the Peremyshl' diocese is analysed. The peculiarities of the Ukrainian Unia study in the context of that time development conditions are clarified, the main directions and tendencies in the topic's analysis are shown, the state of research of the problem's certain aspects is defined.

ДРОГОБИЦЬКИЙ НАУКОВИЙ ГУРТOK ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА У ЛЬВОВІ

Минуле Польського історичного товариства має розлогу та багату літературу. Це й зрозуміло, адже Товариство було першою польською науковою інституцією історичного профілю, котре мало поважний вплив на консолідацію національних наукових засобів та загальне зростання рівня наукових досліджень у ХХ столітті. Проте, незважаючи на цей факт, не всі періоди існування Товариства та аспекти його діяльності вивчені належно та вичерпно, як цього вартувало б так заслужена перед польською історичною наукою інституція. Серед найслабше розроблених досі залишається початковий період діяльності Товариства, що тривав до початку Першої світової війни. Такий стан речей негативно відбивається на дослідженнях більш пізніх періодів, оскільки не дозволяє повною мірою простежити формування різноманітних напрямків діяльності Товариства, оцінити традиції та новації у їх реалізації. Так, регіональна політика Історичного товариства у Львові практично неznана та ще чекає на своє ґрунтовне дослідження. Досі в літературі відомі тільки скупі факти про існування різного роду наукових гуртків, появу яких ініціювало Товариство¹. Така невивченість регіональної стратегії Товариства у довоєнні роки не дозволяє адекватно оцінити його роботу у цьому напрямі в інші періоди діяльності. Адже, на наше переконання, досвід та врахування помилок першої хвилі поширення діяльності Товариства у регіони, дозволили досить успішно провести роботу із закладання так званих Наукових станцій Польського історичного товариства у міжвоєнний час та у другій половині ХХ ст. Відсутність будь-яких публікацій на цю тему змушує нас розглянути виникнення та діяльність одного з наукових гуртків Товариства – дрогобицького у широкому контексті його функціонування та дещо докладніше зупинитись на самій ідеї виникнення та шляхах реалізації регіональної політики Товариства. На наше переконання, мета закладання та логіка діяльності дрогобицького гуртка стане зрозумілою тільки в широкому контексті регіональних ініціатив організації.

Від часу свого постановня у 1886 році Товариство одним із найголовніших напрямків своєї діяльності бачило дослідження регіональної історії. Так, у параграфі другому Статуту найбільш важливою метою було визначено „пробудження та допомога розвитку історичних наук із особливою увагою до минулого Червоної Русі”². Така увага до місцевої історії була зумовлена кількома причинами. Передусім суспільними потребами – необхідністю задовольнити зростаючі зацікавлення громадськості минулим своєї землі. Також, і це було не менш важливим, така регіональна орієнтація Товариства була інспірована сусіднім досвідом німців у створенні подібного роду історичних організацій. Саме німецькі вчені вважались на той час законодавцями історичної моди. Загальновідомо, що за взірцеву модель як Товариству, так і його друкованому органу служили німецькі історичні товариства, котрі, як правило, зосереджувались саме на місцевій історії³. Цитований параграф статуту відбивав також реальний стан речей –

на 260 членів першого року існування Товариства переважна більшість походила з Галичини.

Проте досить швидко стало зрозумілим, що конкретна реалізація зазначених завдань майже неможлива через відсутність виразної історико-краєзнавчої ініціативи у середовищі місцевої інтелігенції. Провінційні наукові сили залишались практично поза межами ініціатив Товариства, у якому домінувала інтелігенція Львова та Кракова. Про певну індіферентність провінційної інтелігенції до справ Товариства деякою мірою може свідчити перелік передплатників органу Товариства „Kwartalnika Historycznego” – серед них дуже малою є частка мешканців містечок і сіл.

Такий сумний стан речей викликав занепокоєння у керівництва Товариства та, передусім, його першого голови Ксаверія Ліске, що був справжнім ініціатором цієї регіональної стратегії. Для якісної зміни ситуації К.Ліске вирішив винести це надзвичайно важливе, на його переконання, питання на представницький форум другого з'їзду польських істориків, що відбувся під егідою Товариства у Львові у липні 1890 р. Оскільки сам голова Товариства був тяжко хворий та прикутий до ліжка, його доповідь під назвою “В який спосіб вдалось би пробудити та розвинути науковий рух на провінції” було оголошено на засіданні з'їзду 19 липня 1890 року секретарем Освальдом Бальцером. У доповіді К.Ліске поставив перед учасниками з'їзду засадниче запитання: „Пізнаємо цілість історії Польщі, але не пізнаємо її історій провінційних і локальних, а чи можемо докладно пізнати цілість, не знаючи її частин?” Автор доповіді змалював слабкість наукового життя на провінції, показав недостатні зв'язки Товариства із маленькими містами Галичини та виступив із пропозицією створення наукових гуртків для організації регіональних досліджень у відповідних містах та містечках. Це, на думку К.Ліске, дозволило б не тільки пробудити історико-краєзнавчий рух, але й поширити зацікавлення історією на провінції та збільшити кількість членів Товариства. Він був переконаний, що „без пробудження наукового життя на провінції ніколи не дійдемо позитивних результатів на будь-якому полі гуманітарних наук” та що „навіть природничі науки не обійдуться без такої допомоги на провінції”. Для втілення цієї ініціативи голова організації пропонував з'їзду прийняти відповідну ухвалу й рекомендувати Товариству відповідним чином внести зміни до статуту. Реферат закінчувався такими словами: „Моя пропозиція звучить таким чином: Високе зібрання ухвалює: закликається Історичне товариство, щоби, згідно з висловленими у цьому рефераті пропозиціями, одразу приступило до заснування наукових гуртків із визначеною вище метою у відповідних містах і містечках нашого краю”⁴. Доповідь К.Ліске викликала жваве обговорення на з'їзді, в якому взяли участь такі видатні польські історики, як О.Бальцер, В.Закшевський, М.Соколовський, С.Кубішталь, Ю.Пшевський, Б.Дембіцький, К.Равер та багато інших⁵. Цікаво, що в обговоренні реферату найактивнішу участь взяли також майбутні ініціатори заснування наукового гуртка у Дрогобичі Станіслав Тарновський та Францішек Зих. Інтенсивність обговорення перспектив регіональної політики Товариства свідчила про актуальність запропонованих ініціатив, їх назрілість та важливість для подальших шляхів розвитку польської історичної науки. Відповідно до пропозицій, висловлених у рефераті К.Ліске та підтримавши його подання, з'їзд прийняв ухвалу, згідно з якою Товариству рекомендувалось внести до статуту організації відповідний пункт, який уможливив би юридично утворення та функціонування наукових гуртків на провінції.

Зауважимо, що ще задовго до офіційного прийняття змін до статуту Товариства, одразу після з'їзду, голова К.Ліске та секретар професор О.Бальцер створили окремий

комітет для реалізації нових регіональних принципів у діяльності організації. До нього увійшли професор В.Абрахам, професор О.Бальцер, доктор Л.Фінкель, професор В.Лозинський, професор Т.Войцеховський⁶. Комітет зайнявся розглядом організаційних моментів постанови та функціонування наукових гуртків. Проте, не очікуючи на результати роботи комітету, К.Ліске та О.Бальцер з власної ініціативи, для вивчення ситуації на провінції розіслали до 20 листів відомим діячам у різні містечка Галичини⁷. У цих листах містився заклик до закладання наукових осередків, а також проекти статутів майбутніх гуртків, що їх автори листів просили ретельно обговорити. На ці листи охоче відгукнулася провінційна інтелігенція. Таким чином постали перші три гуртки у Дрогобичі, Тернополі та Бучачі. Новостворені осередки почали просити організаційної та консультативної допомоги у керівництва Товариства. З цією метою було вирішено активізувати розробку змін до статуту організації. Проте продовжити започатковану справу К.Ліске так і не встиг – він помер 27 лютого 1891 року. Справа організації наукових осередків перейшла на новий відділ, та через організаційні проблеми всередині Товариства була відсунута. Реферат К.Ліске та рекомендація історичного з'їзду майже півроку обговорювалися на численних засіданнях Товариства і були винесені на розгляд надзвичайного загального зібрання Товариства, котре відбулось у суботу 27 червня 1891 р. Секретар Товариства доктор Людвік Фінкель запропонував іменем зібрання внесок щодо зміни параграфу третього статуту в тому дусі, аби можна було Товариству закладати та підтримувати наукові гуртки на провінції. Необхідність цієї зміни, як наголошував він, виникла з мандату, який Історичне товариство отримало на відповідний внесок Ксаверія Ліске від історичного з'їзду польських істориків. Доповідач зазначав, що „було то думкою померлого голови, щоби в цілому краї розбудити науковий рух, сконцентрувати у кожному повітовому місті все живе, що може у будь-якому вигляді віддати науці свої послуги”. Після виступу референта відділу зібрання одноголосно ухвалило внести запропоновані зміни до параграфу третього статуту⁸. Відповідно до цього рішення, секретар Товариства Л.Фінкель надіслав до Галицького намісництва листа, датованого першим липня 1891 р., в якому повідомляв про зміни у статуті Товариства⁹. Досить оперативно, другого липня того ж року дана зміна була затверджена Галицьким намісництвом¹⁰. В результаті цих змін у параграфі третьому статуту з'явився новий пункт, який до багатьох цілей діяльності Товариства додавав „закладання по повітах наукових гуртків та допомогу для них, завданням яких буде схилати своїх членів до самостійної наукової праці над минулим і теперішнім станом повіту, а zarazом поширювати серед них найновіші досягнення науки”¹¹. Новою постановою було визначено також юридичний статус новозаснованих гуртків – вони, на думку учасників зборів, повинні бути повністю незалежними від Товариства, а не його філіями, як це передбачалось одним із проектів. Кожен науковий гурток мав право укласти власний статут відповідно до своїх потреб і подати його державній адміністрації до затвердження. Товариство ж залишало за собою ініціативу в закладанні нових наукових гуртків. Проте, оскільки всі новозасновані гуртки домагалися певного зв'язку з Товариством, воно зобов'язувалось підтримувати їх організаційно та морально. Ці обов'язки поклалися на керівництво Товариства. З метою втілення цієї ухвали в життя 9 листопада 1891 р. було створено відповідну комісію, до складу якої обрано професора Т.Войцеховського, професора Л.Цвіклінського, доктора А.Чоловського, доктора Л.Фінкеля, доктора Ф.Папе, доктора А.Прохазку. Ця комісія, окрім провадження подальшого листування у справі закладання нових гуртків, зайнялась також складанням анкети для вже існуючих осередків. Для активізації

діяльності наукових гуртків комісія вирішила запросити до співпраці представників інших наук, передусім, природознавців, що й було затверджено на засіданні відділу 11 лютого 1892 р.¹²

Для інформування громадськості про діяльність наукових гуртків та поширення їхнього досвіду по інших регіональних осередках у кожному річнику „Kwartalnika Historycznego” було введено інформаційну рубрику під назвою „Наукові гуртки”. Саме ця офіційна інформація, розміщена на сторінках журналу, є для нас єдиним джерелом для реконструкції діяльності дрогобицького наукового гуртка, оскільки у регіональній пресі жодних відомостей про його роботу нам віднайти не вдалось.

Про перші кроки Дрогобицького наукового гуртка ми дізнаємося з інформації у другому зошиті „Kwartalnika Historycznego” за 1892 рік. Зазначається, що науковий гурток у Дрогобичі став одним із перших, утворених на заклик Товариства. Постав він з ініціативи графа Станіслава Тарновського зі Снятинки і професора дрогобицької гімназії Францішека Зиха. До Відділу наукового гуртка увійшли: граф Станіслав Тарновський – презес; Роман Ганчаковський – парафіяльний дрогобицький ксьондз, віце-презес; професор – Станіслав Беднарський – скарбник; професор Францішек Зих – секретар; старший комісар шахт Юзеф Соломон Фрідберг, інженер Казимир Гонсьоровський, ксьондз Амброзій Полянський – викладач Закону Божого дрогобицької гімназії. Загальна кількість членів осередку нараховувала сорок вісім осіб – це були представники місцевої польської інтелігенції. Проаналізувавши склад керівництва гуртка, ми можемо бачити, що його інтелектуальним центром була дрогобицька гімназія, адже саме її працівниками були Ф.Зих, С.Беднарський, А.Полянський. Перше засідання гуртка відбулось 7 жовтня 1891 р. На ньому Ф.Зих виголосив реферат “З минулого міста Дрогобича”. Головним предметом реферату була справа знаного в першій половині 18 ст. Зельмана Вольфовича.

Друге засідання відбулось через три місяці, 3 січня 1892 р. На ньому Ф.Зих зреферував доповідь першого голови Товариства Ксаверія Ліске “Про пробудження наукового руху на провінції” та оповів про дискусію над цим рефератом на другому з’їзді істориків у Львові, а С.Василевський намалював “Програму діяльності гуртка”¹³. Саму програму нам не вдалося розшукати, не відомо, чи була вона подана на затвердження міській владі, оскільки сам гурток проіснував дуже недовго. Проте, правдоподібно, програма діяльності гуртка була зорієнтована на ті пункти, про які йшлося в рефераті К.Ліске та які були відбиті у проекті комісії Товариства, а саме – історико-краєзнавча та пошукова робота. Такий висновок дотично підтверджують ті заходи, які організував Гурток, наприклад, огляд археологічних пам’яток, що знаходились у гміні Вацовичі.

Наступне засідання дрогобицького наукового гуртка відбулось 23 квітня 1892 р. Перша половина засідання була присвячена обговоренню реферату професора Ф.Зиха під назвою „Хмельницький у світлі найновіших історичних досліджень”. У ньому референт, на підставі праць П.Куліша, М.Карпова та Т.Корзона, змалював постать Богдана Хмельницького та охарактеризував його як історичного діяча¹⁴. Після цього слово взяв голова гуртка граф С.Тарновський, який доповів про результати діяльності керівництва осередку в дорученій йому справі розкопування давніх могил довкола Дрогобича. Він повідомив, що керівництво ухвалило оглянути та докладно описати передусім могилу на „Когутику”, а стосовно справи їх розкопування – звернутися за кваліфікованою допомогою та рекомендаціями до краківської Академії Знань. У звіті гуртка повідомляється, що під керівництвом С.Тарновського місцева управа здійснила екскурсію на „Когутик”, де оглянула три могили та довгий рів, котрий скидався

на старе оборонне укріплення, а також було оглянуто дві могили у гміні Вацовичі. Опис цих могил та окопів, разом із кресленнями їх розташування на місцевості управа надіслала на експертизу до Краківської Академії. Під кінець засідання було прийнято ухвалу зайнятись описом також інших, досить численних в околицях Дрогобича, могил та інших подібних археологічних пам'яток. Це засідання було останнім, котре зафіксовано в офіційній документації та звітах Товариства.

Серед членів гуртка особливу увагу привертають кілька постатей. Передусім, його голови Станіслава Тарновського – графа гербу Леліва (1836-1909), який у другій половині XIX ст. осів у Снятинці, отримавши цей маєток за заповітом від батька Валеріана. За кілька років Снятинка, поруч Медики та Вороблевич, стала ще одним, як пише Р.Афтаназі, „мистецьким” осередком східної частини Перемиської землі¹⁵. С.Тарновський мав дуже виразні та сформовані художні зацікавлення, відомими є його власні художні спроби. І хоча він ніколи не вийшов поза межі аматорства, малярство та колекціонування цікавили його до кінця життя. Через близьке знайомство з відомими представниками польського художнього світу, зокрема дружби з Артуром Гроттгером, йому вдалося зібрати цінну мистецьку колекцію. Снятинка стала місцем народження багатьох картин Артура Гроттгера, зокрема його „Літуанії”. Серед найцінніших картин у збірці С.Тарновського були твори Луки Джордано, Вільгельма Леопольського, Анджея Грабовського, Олександра Котсіса, Юзефа Пітшмана, Францішка Ксаверія, Максиміліана Сем'яновського, Фелікса Гануша, Олександра Гридлевського, Юліуша Коссака, Тадеуша Рибковського та інших¹⁶. Особливо значною була колекція картин друга господаря – Артура Гроттгера, що налічувала понад тридцять робіт. Крім картин, С.Тарновський мав також велику нумізматичну колекцію та зібрання венеціанських дзеркал. На жаль, Перша та Друга світова війни призвели до пограбування колекцій графа, і тільки деякі картини з його маєтку знаходяться зараз в польських музеях. Крім художніх замилювань, С.Тарновський був також палким аматором історико-краєзнавчої роботи. Саме за його ініціативи відбулись огляди та описи археологічних пам'яток навколо Дрогобича. Його ім'я ми знаходимо серед постійних членів Історичного товариства та довголітніх передплатників його органу – „Kwartalnika Historycznego”.

Єдиним професійним істориком у гуртку був його секретар – професор дрогобицької гімназії Францішек Зих. Про нього ми знаємо дуже небагато, оскільки більшість життя той провів поза межами Дрогобича. Народився 1853 р. у маленькому галицькому містечку, 1874 р. закінчив класичну гімназію у Жешуві. У 1874-1879 рр. навчався у Львівському університеті, спеціалізувався з історії Польщі під керівництвом К.Ліске та І.Шараневича. Професійну кар'єру розпочав заступником учителя у класичній гімназії Перемишля, а невдовзі – Львова¹⁷. У 1889-1897 роках Ф.Зих працював на різних посадах у дрогобицькій гімназії – від звичайного вчителя до професора, викладав історію¹⁸. У короткому часі протягом кількох місяців 1895 р., під час зміни керівництва гімназії виконував обов'язки її директора¹⁹. Ф.Зих був відомий у науці як автор історичних студій про Зельмана Вольфовича та взаємини хрестоносців із поляками. Ці праці були досить прихильно оцінені науковою критикою²⁰. Попри те, що Ф.Зих був професійним істориком, ми не знаходимо його прізвища серед членів Історичного Товариства у Львові, хоча він був активним учасником з'їздів польських істориків у Львові 1890 р. та Кракові 1900 р. Після недовгої кар'єри у Дрогобичі, Ф.Зих переїхав на більш престижну посаду директора Бучацької гімназії, про що довідуємося зі списків учасників краківського з'їзду польських істориків²¹.

Серед наукових гуртків, які виникли за ініціативою Товариства, дрогобицький припинив свою діяльність одним із перших. Безпосередньо це можна пояснити тим, що душа гуртка – гімназійний професор Ф.Зих невдовзі після його закладання покинув Дрогобич. Хоча, зрозуміло, причини лежали багато глибше – у нестійкості краєзнавчих інтересів місцевої інтелігенції. Серед наукових гуртків першої хвилі більш-менш тривалою діяльністю відзначились лише два – перемиський і, особливо, тернопільський, що пояснюється значним прошарком місцевої інтелігенції, наявністю в її колі багатьох фахових істориків. Найбільш активну діяльність розвинув тернопільський науковий гурток, який не тільки провадив роботу протягом багатьох років, але й спромігся на кілька видань друкованого органу осередку – „Rocznik kółka naukowego tarnopolskiego”²².

На жаль, регіональні ініціативи Товариства виявилися недовговічними. Це можна пояснити кількома причинами. По-перше, незрілістю історико-краєзнавчих зацікавлень у провінційній інтелігенції. По-друге, надзвичайною слабкістю організаційного зв'язку між гуртками та Товариством, що саме визначило їх незалежний статус й усунулося від вирішення проблем становлення та діяльності осередків. Та, на нашу думку, найголовніше – відсутністю у керівництва Історичного товариства свідомої та глибоко продуманої програми поширення своєї діяльності у регіони. Все це в сумі не дозволило належним чином реалізувати запропоновані першим головою організації ініціативи. Як би там не було, але вже під час чергового Третього краківського з'їзду польських істориків у 1900 р. жоден із доповідачів не згадав ні про ініціативи першого голови Товариства, ні про спроби організації перших наукових осередків. Це дало підстави одному з оглядачів з'їзду із сумом зазначити, що „забуто про справу, порушену десять років тому на львівському з'їзді світлої пам'яті професором Ксаверієм Ліске, „Яким чином вдасться розбудити та розвинути науковий рух на провінції”²³.

Досвід регіональної політики Товариства, отриманий під час закладання наукових гуртків, попри свій переважно від'ємний результат, мав все-таки й деяке позитивне значення. По-перше, він був врахований уже на початку ХХ ст. при закладанні в 1913 р. краківського наукового осередку Історичного товариства, що сприяло його виходу з глибокої фінансової й організаційної кризи та суттєво збільшило кількість членів організації. На відміну від наукових гуртків, краківський осередок був безпосередньо пов'язаний із Товариством, був його своєрідною філією. Члени осередку автоматично ставали членами центральної організації. Ці фактори, поряд із значними суб'єктивними чинниками, зумовили розквіт краківської філії Історичного товариства. По-друге, цей досвід був покладений в основу поширення діяльності Товариства на провінції у міжвоєнний та повоєнний етапи його розвитку. Врахування попередніх помилок, на нашу думку, значною мірою зумовило поширення та розквіт наукових станцій, відділів і місцевих осередків Товариства, що, на відміну від наукових гуртків, були його філіалами та вписувались у чітку регіональну стратегію організації, а згодом вивели його діяльність на новий, більш високий щабель розвитку²⁴.

¹ Див напр.: *Historiografia polska w dobie pozytywizmu (1865-1900)*. Kompendium dokumentacyjne, red. R. Przelaskowski. – Warszawa 1968. – С. 155; Papée F. *Towarzystwo Historyczne 1886-1900 // Kwartalnik Historyczny*. – 1937. – S. 13-14; Kondracki T. *Ksawery Liske i początki Polskiego Towarzystwa Historycznego // Polskie Towarzystwo Historyczne 1886-*

1986. Zbiór studiów i materiałów, red. S. K. Kuczyński. – Wrocław, 1990. – S. 84; Galos A. Powstanie Towarzystwa Historycznego i jego organu naukowego // Polskie Towarzystwo Historyczne 1886-1986. Zbiór studiów i materiałów, red. S. K. Kuczyński. – Wrocław, 1990. – S. 95; Brzozowski S. Zabór austriacki // Historia nauki polskiej. Pod red. B. Suchodolskiego. – Wrocław, 1987. – T. IV. 1863-1918. Część I i II. – S. 340.

² Statut Towarzystwa Historycznego. – Lwów, 1886. – S. 1.

³ Samsonowicz H. Wokół idei i koncepcji Polskiego Towarzystwa Historycznego // Polskie Towarzystwo Historyczne 1886-1986. Zbiór studiów i materiałów, red. S. K. Kuczyński. – Wrocław, 1990. – S. 10.

⁴ Pamiętnik Drugiego Zjazdu historyków polskich we Lwowie. – Tom I. Referaty. – Lwów, 1891. – S. 4.

⁵ Pamiętnik Drugiego Zjazdu historyków polskich we Lwowie. – Tom II. Obrady i uchwały. – Lwów, 1891. – S. 133-140.

⁶ Kółka naukowe // Kwartalnik Historyczny. – 1892. – Z. 2. – S. 463.

⁷ Xawery Liske // Kwartalnik Historyczny. – 1891. – S. 537.

⁸ Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Historycznego // Kwartalnik Historyczny. – 1891. – Z. 4. – S. 946.

⁹ ДАЛО. – Ф. 1. – Оп. 54. – Спр. 1414. – Арк. 10.

¹⁰ ДАЛО. – Ф. 1. – Оп. 54. – Спр. 1414. – Арк. 12.

¹¹ Statut Towarzystwa Historycznego. – Lwów, 1893. – S. 1.

¹² Kółka naukowe // Kwartalnik Historyczny. – 1892. – Z. 2. – S. 463.

¹³ Kółka naukowe // Kwartalnik Historyczny. – 1892. – Z. 2. – S. 463.

¹⁴ Kółka naukowe // Kwartalnik Historyczny. – 1892. – Z. 3. – S. 691.

¹⁵ Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Tom 8. Województwo ruskie, Ziemia Przemyska i Sanocka. – Wrocław-Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1996. – S. 249-250.

¹⁶ Докладніше про мистецьку колекцію С.Тарновського див.: Bołoz-Antoniewicz J. Grottger. – Lwów, 1910; Olszewski. Katalog wystawy dzieł Artura Grottgera. Wyd. 2. – Lwów, 1906.

¹⁷ Puszk A. Nauczyciele historii i geografii państwowych szkół średnich w Galicji w okresie autonomii (1868-1914). – Lublin, 1999. – S. 345.

¹⁸ Kultys Ź. Historia Gimnazjum Drohobyckiego. – Drohobycz: Nakładem Komitetu Jubileuszowego, 1908. – S. 207.

¹⁹ Ibidem. – S. 77.

²⁰ Див., наприклад, одну з рецензій: Perłbach M. [Рец.] Powołanie Krzyżaków do Polski. Napisał Franciszek Zych // Kwartalnik Historyczny. – 1888. – S. 492-498.

²¹ Pamiętnik III Zjazdu historyków polskich w Krakowie. – Tom II. Protokoły obrad. – Kraków, 1901. – S. 154.

²² Див., наприклад, звіти гуртка: Kółka naukowe // Kwartalnik Historyczny. – 1893. – Z. 4. – S. 774; Kółka naukowe // Kwartalnik Historyczny. – 1894. – Z. 3. – S. 576.

²³ Gubrynowicz B. Trzeci Zjazd historyków polskich w Krakowie. Nadbitka z „Ateneum”. – T. 4. – Z. 1. – 1900. – S. 97-110.

²⁴ Див. про це докладніше: Wyrobisz A. Polskie Towarzystwo Historyczne i losy polskiej regionalistyki // Polskie Towarzystwo Historyczne 1886-1986. Zbiór studiów i materiałów, red. S. K. Kuczyński. – Wrocław, 1990. – S. 35-55.

Віталій Тельвак.

Дрогобицький науковий гурток Історичного товариства у Львові.

Стаття присвячена регіональним ініціативам Історичного товариства у Львові на прикладі організації та функціонування Дрогобицького наукового гуртка. Розглянуто основні напрямки та форми діяльності гуртка. Визначено вплив регіональної політики Товариства кінця XIX ст. на краєзнавчі ініціативи його керівництва початку XX ст.

Vitalij Telvak.

Drohobych Scientific Affiliation of L'viv Historical Society.

The article deals with the regional initiatives of the L'viv Historical Society. The organization and functioning of Drohobych Scientific Affiliation is taken as an illustrative example in this connection. It has been analyzed the main directions and forms of its activity as well as the influence of the L'viv Historical Society regional initiatives of the late XIXth century on the strategy of its development in the early XXth century.

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ ВІРНИХ:
ОСОБЛИВОСТІ ВИКОНАННЯ РЕЛІГІЙНИХ ПРАКТИК
УНІАТСЬКИМ НАСЕЛЕННЯМ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ
УКРАЇНИ (перша половина XIX ст.)

Основним елементом, що зумовлює сенс існування територіальної організації кожної Церкви та сенс пастирської праці духовенства, є вірні. Саме євангелізація мирян, їх релігійне та духовне виховання у всі часи було і є головним завданням Церкви. Проте в дослідженні духовної сфери Церкви та її впливу на релігійне життя населення наявні значні лакуни, зумовлені більшою зосередженістю істориків на її суспільно-політичній та економічній діяльності.

В цілому, слід зазначити, що питання релігійного життя уніатського населення Правобережної України першої третини XIX ст. досі не стало предметом окремого монографічного дослідження. Наявні на даний момент лише поодинокі розвідки. Зокрема, привертає увагу своєю фаховістю стаття М. Яременка, в якій здійснена спроба аналізу народної побожності та міжконфесійних стосунків населення Правобережжя в другій половині XVIII ст.¹ В той же час, актуальність даної проблематики засвідчує поява праць, які, хоч і не охоплюють хронологічні рамки даної розвідки, проте дають аналіз різним аспектам самоусвідомлення українського населення. Таким вагомим дослідженням є праця знаної дослідниці Н. Яковенко². Питання релігійної ідентифікації українців опосередковано зачіпається в монографії відомого вченого-історика З. Когути, присвяченій політичній культурі та національній свідомості українського суспільства XVIII- XIX ст.³ До певної міри роль релігії у житті українського народу розглядається в праці “Релігія в духовному житті українського народу” за ред. А. Колодного⁴. Не вдаючись до глибокого аналізу (це тема окремої статті), зазначимо, що значно більше уваги приділяють питанням релігійної свідомості населення польські вчені, зокрема В. Колбук та С. Набиванець⁵.

Оскільки релігійно-духовна культура завжди була невід’ємною частиною життя народу, в якій втілено його риси характеру, психології та особливості побуту, основним завданням розвідки є спроба представлення стану релігійної свідомості населення. Вона розглядається через призму релігійних практик, виконання яких вірними ускладнювалося поліконфесійністю Правобережжя та міжконфесійними конфліктами духовенства. В умовах цезаропапізму Російської держави висвітлення даних питань є можливим лише в контексті впливів царської політики на міжконфесійні взаємини мирян та духовенства.

На першу половину XIX ст. Правобережну Україну репрезентувало більше 3-х млн. православних, майже мільйон (979 614 тис.) римо-католиків і близько 130-ти тисяч греко-католиків⁶. Припускаємо, що таке багатовікове співжиття представників цих трьох конфесій сприяло індиферентному ставленню населення до місця виконання духовних потреб. Сучасна дослідниця Н. Яковенко зазначає, що джерела XVII ст. “раз по раз фіксують приклади цілком мирного співжиття-як у родинному колі, так і в сфері

публічного побуту, ба-навіть у релігійних практиках”⁷ людей різних обрядів. Подібні факти фіксують і джерела першої половини XIX ст.

Як відомо, помітним виразом релігійної свідомості вірних завжди було виконання релігійних практик: участь у літургії, сповідь і причастя, а також релігійні акти хрещення, шлюбу, поховання. За твердженням сучасного польського дослідника В. Колбука, церковні візитації XVIII ст. зберегли інформацію про справне виконання населенням цих релігійних практик. Випадки недбалого ставлення до їх виконання також мали місце, проте не робили значного впливу на загальну картину релігійного життя. В умовах багатоконфесійного Правобережжя, де структури різних церков накладалися одна на одну, створюючи конфліктні ситуації, здійснення церковних таїнств було важливим аспектом у діях Греко-Католицької Церкви. Проте багатоконфесійність сприяла і появі специфічних особливостей у розвитку релігійної свідомості, зокрема у виконанні релігійних практик.

Архівні джерела особливо часто відзначають взаємне відвідування населенням Правобережжя різноконфесійних храмів, переважно тих, де відбувалися відпусти (католицька традиція храмових свят, під час яких надавалося відпущення гріхів). Під час відпустів люди могли вільно сповідатися як в уніатських, так і в католицьких священників, оскільки тут не вимагалось з'ясування віровизнання. Траплялися випадки, коли селяни в силу тих чи інших обставин не могли здійснити треби у свого священника-уніата і “тайно исповедовались на отпустах у латинских костелах”⁸. Ще російський дореволюційний історик М. Симашкевич стверджував, що на Правобережжі кінця XVIII- початку XIX ст. уже новоприєднані православні ще довго відвідували і церкву, і костюл. “Словом каждому из этих исповеданий народ приносил часть своего религиозного усердия на том основании, что в каждой из этих церквей исповедуется один и тот самый Бог”⁹. Таким чином, в основі релігійної свідомості був обряд та його виконання, питання, у кого і де його здійснювати, було менш важливим. Це було звичним явищем в Україні початку XIX ст.

Найкраще міра релігійної свідомості простежується на культурі чудотворних ікон. Особливо популярною була Почаївська чудотворна ікона Богородиці, коронована 1773 р. Почаїв як один із найвідоміших уніатських санктуаріїв Матері Божої на Волині відвідували не тільки уніати і католики, а й православні. Багато вірних Греко-Католицької Церкви здійснювали паломництво і до латинських чудотворних ікон, особливо до Бердичева, де знаходилася ікона Діви Марії, коронована 1752 р. За твердженнями С. Набиванця, латинські санктуарії в Бердичеві та Летичеві, відвідували християни всіх трьох конфесій Правобережної України¹⁰. Аналогічно, чудотворну уніатську ікону в с. Горбулево, що на Радомишльщині, відвідували як уніати, так і католики з православними¹¹. Отже, культ святих, а особливо Марії, був популярним серед українського населення, без урахування належності до того чи іншого обряду.

Разом із тим, саме культ чудотворних ікон виступає найкращою ілюстрацією самоідентифікації уніатського населення. Джерела початку XIX ст. зафіксували появу двох чудотворних ікон на теренах волинських уніатських парафій. Ці ікони мали неабияку популярність серед населення та, за словами православних благочинних, прив'язували його ще більше до уніатської віри¹². Тобто, попри поширення практики поклоніння іконам у різноконфесійних храмах, в екстремальній ситуації гонінь, які переживала греко-католицька віра на зламі XVIII-XIX ст., населення ототожнювало себе саме з цією конфесією. Ця суперечливість у проявах релігійності населення викликає найбільше зацікавлення і потребує окремого дослідження.

Нерідкими були випадки не тільки відвідування іновірних храмів, а й виконання в них треб. Значною мірою це пояснювалося об'єктивними причинами, зокрема, відсутністю свого парафіяльного священика. Селяни-уніати с. Букоузка, що на Київщині, за скаргою свого пароха, незважаючи на заборону Замоїського собору приймати уніатам від православних Святі Тайни, "udają się często u potrzebach duchownych do kapłanów grekorusijskiego wyznania"¹³. Звертання до священика іншого обряду в разі хвороби було найбільш уживаною практикою того часу. Прикладами таких звертань наповнені архівні документи. Так, наприклад, уніатський священик С. Буткевич с. Чоповичі Радомишльського повіту на прохання православної селянки охрестив її хвору дитину через віддаленість православного священика¹⁴. А в с. Голодки на Поділлі парафіяни-католики через віддаленість костюлу у випадку великої потреби хрестили дітей у православного священика. Подібних прикладів можна навести безліч. Тобто, при потребі отримання церковних обрядів, вони здійснювалися без урахування конфесійної належності храму. Таку особливість релігійної свідомості українців Правобережжя відзначає і польський дослідник Колбук, стверджуючи, що на інших теренах Речі Посполитої вона не мала такого поширення.¹⁵

Таке ставлення населення до церковних таїнств було характерним як для хрещення, сповіді, поховання, так і для шлюбу. Саме шлюби найкраще ілюструють індиферентність парафіян щодо виконання духовних треб. Молоді пари, які, в силу тих чи інших обставин, не могли повінчатися у свого парафіяльного священика, зверталися до іншого, навіть якщо він був не того віровизнання. Цікаво, що це стосувалося не тільки мішаних шлюбів, а й одновірних. Це пояснювалося певними церковними правилами легітимності таїнства шлюбу, а також іншими об'єктивними причинами. За церковними канонами як Православної, так і Католицьких Церков, шлюб мав здійснювати парох нареченої. Якщо це був мішаний шлюб, що було не рідкістю в ті часи, то він здійснювався лише після письмового дозволу пароха нареченого про відсутність перешкод для вінчання. Необхідною умовою була і довідка про виконання сповіді та знання молитв. Крім того, шлюб здійснювався лише після регламентованої процедури триразового оголошення в церкві при свідках¹⁶. Звичайно, на практиці все це не завжди виконувалося, що і призводило до конфліктів між духовенством, які, власне, відбувалися частіше, ніж у середовищі мирян.

Випадки здійснення таїнства вінчання не своїм парохом, напевно, були частим явищем, про що свідчить значна кількість заборон із цього приводу. Згідно з ухвалами Тридентського собору, шлюб, здійснений чужим священиком без дозволу парафіяльного священика чи єпархіального архієрея, визнавався недійсним і, крім того, священик, свідки та молоді підлягали покаранню. Лише після виконання церковного покаяння та дозволу архієрея можна було здійснити вже законний, повторний шлюб перед своїм парафіяльним священиком. Зрозуміло, що шлюб, який здійснював не парох наречених, відбувався таємно, без триразового оголошення та благословення батьків, що, відповідно, суперечило церковній формі. Так, лише смерть уніатського священика Верницького зупинила судову справу про обвинчання ним молодої пари із Білої Церкви "в великий пост, не в церкви, а в жилон домє без людей, ночью тайно и без всякого чинного церковноу святоу установленого благословенія и порядка предбрачных предосторожностей"¹⁷.

Джерела дозволяють виділити такі причини звертання парафіян до чужих священиків: 1) в разі відсутності свого священика або перебування вірних за межами своєї парафії; 2) коли шлюб між молодими був заборонений через наявність родинних

стосунків; 3) здійснення обряду вінчання у чужого священика через перебування в шлюбі з іншою особою, яка зникла безвісти або була в рекрутах¹⁸. Такі шлюби здійснювали як православні священики уніатам, так і уніатські – православним. Основною причиною порушення церковних постанов священиками було бажання винагороди: “видно прельстившихся наградой от повенчавшихся”¹⁹, – зазначалося в документах. Траплялися випадки, коли священики, як православні, так і уніатські, прагнучи отримати плату за треби у мішаному шлюбі, не давали нареченим довідки про сповідь, вимагаючи, щоб шлюб відбувався у них²⁰.

Джерела досить часто свідчать про укладання шлюбу уніатськими священиками не в церкві, а в житлових будинках, що було протизаконним. З цього приводу православні духовні власті зверталися зі скаргами та вимогами покарання до католицьких та уніатських консисторій. На що їм відповідали, що в разі наявності дозволу духовної влади “венчание лиц в жилых избах священниками униатскими по силе правил Церкви Римской и Канонически не ест противу законное...”²¹. Отже, суперечки між іновірними священиками стосувалися і відмінностей в церковних канонах. Проте частіше вони виникали через порушення церковних обрядів.

Узагалі, юридичні норми щодо вінчання осіб, котрі перебували в родинних стосунках, у Російській імперії тривалий час були нечіткими, що й викликало багато непорозумінь та нарікань як населення, так і священиків. Кріпаччина, недосконалість шлюбного законодавства, певні відмінності у здійсненні таїнств між різними конфесіями та індиферентність населення створювали священикам чимало проблем при здійсненні вінчань. Яскравим прикладом індиферентного ставлення як до виконання таїнства шлюбу, так і до віровизнання шлюбного партнера є факт вінчання на Київщині вдови-попаді (особи, що належала до православного духового стану) із католиком в уніатського священика Синькевича²².

Впливали на виконання селянами треб у священиків і їх особисті взаємини. У разі конфліктної ситуації парафіяни краще воліли звернутися до іновірного священика, ніж до свого пароха. Так, селянка-уніатка Копочинська, мешканка Володимирського повіту, кілька разів міняла віровизнання. Будучи уніаткою від народження, вона прийняла католицизм після одруження з чоловіком-католиком, а згодом прийняла православ'я. Проте, маючи до “православного священника негодование” невідомо з яких причин, припинила виконувати у нього треби, за що й була покарана “десятью ударами розгами и подвергнута церковному покаянию”²³.

Аналіз джерел дозволяє зробити припущення, що, попри ту велику роль, яку відігравав обряд і культ в українському селянському середовищі, питання, де саме відправляти цей обряд, не було для нього визначальним. Натепер у колі науковців наявні різні думки з цього приводу. Так, сучасний польський дослідник С. Набиванець відзначає низький рівень релігійної свідомості українського населення, що зумовлюється, на його думку, як досить сильними язичницькими традиціями, так і недостатньою увагою до душпастирської праці духовенства, що, у свою чергу, залежало від слабого контролю релігійного життя вищими ієрархами. Інший дослідник, В. Колбук, беручи до уваги швидку втрату позицій унії на Поділлі, взагалі доходить песимістичного висновку про нестійкість унійної ідеї в народному середовищі. Частина українських фахівців пояснення такої ситуації вбачає в обрядовістві населення. Суть його полягає в неглибокому знанні християнського вчення і водночас прагненні дотримуватися обрядів, розглядаючи їх як самодостатнє для своєї релігійності²⁴. Дослідник М. Яременко взагалі відзначає індиферентність населення щодо виконання релігійних

практик у тому чи іншому храмі, що пояснюється надзвичайно слабким розумінням нижчими верствами населення сутності церковних правил та конфесійної різниці між ортодоксами та уніатами²⁵. Не заперечуючи даних тверджень, ми припускаємо, що низький рівень релігійної свідомості можна пояснити як конформізмом населення, так і історичними умовами поліконфесійності, які відповідали національному характеру українців²⁶.

Індиферентному ставленню уніатського населення до відвідування храмів сприяла і сама єдність Римо-Католицької та Греко-Католицької Церков. Так, Апостольський Престол відзначав, що як латинські так і уніатські священники мали право відправляти службу по церквах обох обрядів, тоді як це заборонялося щодо православних храмів. Окремо наголошувалося, що латинським єпископам не дозволяється проводити службу в уніатських церквах без дозволу їхнього ієрарха. Практика спільних богослужінь тривала на Правобережній Україні до 20-х рр. XIX ст.

За дозволом обох Церков уніатські священники, так само, як і католицькі, в разі нагальної потреби могли здійснювати таїнство хрещення віруючих обох обрядів. Проте уніатський священник під час хрещення дитини батьків-католиків, не мав права вділяти їй миропомазання. Після виконання таїнства священник був зобов'язаний повідомити про його здійснення католицького пароха. Те ж саме стосувалося сповіді. Поховальний обряд також дозволялося здійснювати парохам обох обрядів. Проте причастя вірні були зобов'язані приймати лише у своєму обряді²⁷. Так, у джерелах зазначено, що для здійснення головних треб обов'язково запрошувався священник уніатського віровизнання²⁸.

Саме тому джерела фіксують факти сповіді уніатів у католицьких священників без прийняття причастя, оскільки католики приймали причастя прісним, а не квасним хлібом, як в уніатів та православних. Це є свідченням не тільки обрядового характеру релігійності українського селянства, а й ставить під сумнів твердження В. Колбука про слабкість уніатської традиції, принаймні на Волині, де селяни так прямо і заявляли, що "святым тайнам не приобщался ибо видел что приобщение было по латинскому обряду"²⁹.

Індиферентність населення до виконання треб у різних християнських храмах ускладнювала душпастирську працю та викликала незадоволення церковних властей усіх трьох конфесій, оскільки це сприяло загрозі "совращения". У другій половині XVIII ст. це було предметом суперечок уніатського і католицького духовенства. Попри заборони Апостольським Престолом ще у 1728 р. переходу на інший обряд за винятком чернечої професії, такі випадки траплялися, адже католицьке духовенство під приводом єдності між Латинською й Уніатською Церквою прагнуло досягти єдності і між римським та грецьким обрядом³⁰.

Такі ситуації викликали незадоволення духовенства трьох конфесій, яке намагалося розділити сфери впливу на вірних, примушуючи своїх парафіян здійснювати треби тільки у них, і вдавалося до покарань за порушення цих вимог. Так, селянка-уніатка Володимирського повіту перед вінчанням із православним нареченим на вимогу його пароха прийняла сповідь у православному храмі. Дізнавшись про це, уніатський парох відмовився надалі приймати її сповідь, в результаті чого селянка була змушена ходити сповідатися до уніатських священників лише по храмових святах³¹.

Така ситуація ускладнювала ведення метричних записів, що призводило до плутанини в документах. Частими були випадки, коли дітей батьків-уніатів, які були хрещені у православних чи католицьких священників через віддаленість своєї церкви,

священик записував до своїх метричних книг, не повідомляючи про це їх пароха. Така практика призводила до судових розслідувань зі встановлення віровизнання³². Так, у 1837 р. в Радомишльському повіті Київської губернії уніатський і православний священики тривалий час не могли встановити належність до віровизнання сімейної пари У. Тумановської та І. Моргульця. Спочатку вони були уніатами і виконували треби в уніатського священика, а згодом, перейшовши до православ'я, продовжували здійснювати треби як в уніатського, так і в православного священиків. На вимогу цивільної влади священики обох обрядів надали для розгляду метричні виписи з майже одночасними виконаннями тріб сімейної пари³³.

Уніатські священики скаржилися до Луцької консисторії, що латинські ксьондзи сповідають і хрестять уніатів, а метрик не дають, тому це ускладнювало процес складання реєстру вірних. У свою чергу, з подібними скаргами до Могилевської римсько-католицької духовної консисторії зверталось католицьке духовенство, зазначаючи, що уніатські священики втручаються до сфери їх душпастирської діяльності³⁴.

Прикладом такої плутанини у метриках є лист попечителя Київської навчальної округи до генерал-губернатора Південно-Західного краю від 1844 р., у якому зазначалося, що деякі студенти університету Св. Володимира та інших освітніх закладів подають метричні свідоцтва, розгляд яких викликає сумнів у їх визнанневій належності³⁵. Сумніви викликали метрики шести студентів, які, хоч і були виховані в римо-католицькому віровизнанні, але обряд хрещення над ними здійснили уніатські священики.

Нерідко через плутанину в метричних записах священики, котрі недавно були висвячені на парафію, достеменно не знали, якого визнання той чи інший парафіянин. Так, шляхтич Я. Яворський із Липовецького повіту Київської губернії приймав духовні треби за латинським обрядом, і лише свідчення попереднього священика дали змогу встановити, що шляхтич належав до Уніатської Церкви. В деяких церквах взагалі не збереглися метричні записи, що ставило світську владу в глухий кут.

В першій половині XIX ст. суперечки між іновірним духовенством з приводу порушення церковних звичаїв найбільше стосувалося взаємовідносин між православними та уніатськими священиками, які часто проживали на території однієї парафії. Така ситуація була сприятливою для вірних, які в разі потреби вільно зверталися як до своїх, так і до чужих священиків, проте викликала незадоволення церковних властей³⁶. Православні правління неодноразово зверталися до уніатських духовних властей з проханням утримувати своїх священиків від надання духовних тріб православним, оскільки це підривало позиції православного духовенства серед вірних³⁷. Проте це мало допомагало, особливо в середовищі безмісних уніатських священиків, позбавлених матеріальної можливості утримувати себе та свою родину. Безмісні священики протягом першої третини XIX ст. "время от времени ... пользуясь высокомонаршею милостию от семидесяти до ста рублей, между народом православного исповедания запрещенным венчанием браков... делали соблазны"³⁸. До них зверталися, без урахування віровизнання, всі охочі, котрим було відмовлено у вінчанні їх парохом. Так, безмісний священик Махновського повіту Київської губернії Павловський, маючи 80 р., вінчав усіх, хто до нього звертався, без урахування належності до віровизнання, парафії, родинних зв'язків тощо, за що і був підданий церковному покаянню³⁹. Святійший Синод своїми указами від 23.09.1798 та 31.03.1805 рр. наказував, щоб римські та уніатські священики узгоджували з православним духовенством не тільки питання родинних зв'язків між молодими, а й домовлялися про час їх здійснення⁴⁰. Інакше священики підлягали покаранню.

Якщо на початку XIX ст. всі обрядові суперечки між духовенством різних конфесій вирішувалися без утручання світських властей, то з другої половини 20-х рр. за цим установлюється урядовий нагляд. Уже 10.09.1830 р. був виданий указ Сенату про заборону виконання треб уніатами особам православного віровизнання⁴¹. Якщо раніше священники, в разі необхідності, могли здійснювати духовні треби вірним інших визнань, то тепер це законодавчо заборонялося під загрозою кримінального покарання⁴². Наступним кроком уряду було видання 1837 р. указу про заборону посвяти греко-уніатських священників, що мали дружин римо-католицького віровизнання, слухно вважаючи, що найчастіше релігійні конфесії відбувалися саме в родинному колі. Особам, котрі були давно посвячені і мали дружин та доньок латинського обряду, наказувалося приєднати свої родини до греко-уніатського віровизнання під загрозою позбавлення духовного стану⁴³. Уніатські декани були зобов'язані подати відомості про дружин і дітей уніатських священників, які належали до католицького віровизнання. На прикладі даних по Білоруській єпархії, до якої входило уніатське населення Київщини та частково Волині, впливає, що у Сквирському повіті у 3-х уніатських священників та паламаря були дружини римо-католички, в Махновському – у 2-х; в Липовецько-Таращанському – у 6-ти священників; в Радомишльському – у 14 священників і у 27 церковнослужителів. В Уманському, Київському, Овруцькому та Житомирському повітах, за рапортами деканів, не виявлено осіб священницького сану з католицькими родинами. Зрозуміло, що цей указ призвів до зміни віровизнання священницьких дружин⁴⁴.

Побутування на одній території кількох християнських обрядів закономірно спричинювало наявність певних особливостей релігійної свідомості мирян. Обрядовіство уніатського населення поглиблювалося історичними умовами існування українців Правобережжя, яке здавна відрізнялося конфесійною відкритістю. Населення Правобережної України не надавало великого значення, в якому храмі, і в якого християнського священника виконувати треби. Побутова обрядовість суворо вимагала лише дотримання обрядів як самодостатнього для народної релігійності. Проте слід зауважити, що такі особливості релігійного сприйняття існували поряд із значною увагою до культу чудотворних ікон, який посилювався на початку XIX ст., а також завзятим опором уніатів, спрямованим проти насильницького втручання урядових структур у звичну для них церковну обрядовість. Поєднання проявів побожності щодо храмів різних християнських конфесій та самоідентифікації уніатів найкраще простежується в екстремальних ситуаціях силового впровадження чужої обрядовості, що є свідченням суперечливого характеру релігійної свідомості уніатського населення Правобережної України. Така суперечливість тверджень свідчить про актуальність теми та вимагає її комплексного дослідження. З упевненістю можна лише сказати, що втручання світської влади в релігійне життя вірних стало визначальним фактором насадження релігійної непримиренності між різноконфесійним населенням Правобережної України.

¹ Яременко М. Міжконфесійні відносини в Україні та Білорусі у XVIII ст. (постановка проблеми) // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2003. – Випуск 3. – С.121-136.

² Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – К., 2002. – 416 с.

- ³ Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – 351 с.
- ⁴ Релігія в духовному житті українського народу / за ред. А Колодного, Б. О Лобовик., Л. О. Филипович та ін. – К., 1994. – 58 с.
- ⁵ Kołbuk W. Kościoły wschodnie na ziemiach Dawnej Rzeczypospolitej 1772-1914. – Lublin, 1992. – 617 s.; Nabywaniec S. Archidiecezja Kijowska w okresie rządów Arcybiskupa Metropolity Felicjana Filipa Wołodkiewicza 1762-1772. – Rzeszów, 1998. -575 s.
- ⁶ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. – К., 1996. – С.68, 311.
- ⁷ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – К., 2002. – С.21.
- ⁸ ДАВО. – Ф.359. – Оп.1. – Спр.199. – Арк.61 зв.
- ⁹ Симашкевич М. Римское католичество и его иерархия в Подолии. – Камянец-Подольскъ. – 1872. – С.404.
- ¹⁰ Nabywaniec S. Op.cit. – S.429.
- ¹¹ ЦДІА України в м. Києві. – Ф.442. – Оп.413. – Спр.20. – Арк.11; Спр.5 ч.І. – Арк.43 зв.
- ¹² ДАВО. – Ф.382. – Оп.2. – Спр.47, 50; ЦДІА України в м. Києві. – Ф.442. – Оп.413. – Спр.5 ч.1. – Арк.43 зв.
- ¹³ ЦДІА України в м. Києві. – Ф.972. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.1; Великий А. З літопису християнської України. – Т. VI. – Рим-Львів, 2000. – С.132.
- ¹⁴ ЦДІА України в м. Києві. – Ф.972. – Оп.1. – Спр.80. – Арк.15.
- ¹⁵ Kołbuk W. Op.cit. – S.231.
- ¹⁶ ЦДІА України в м. Києві. – Ф.972. – Оп.1. – Спр.195 а. – Арк.2-2зв.
- ¹⁷ Там само. – Спр.56. – Арк.1.
- ¹⁸ Там само. – Спр.53. – Арк.2; Спр.163. – Арк.1; Спр.51. – Арк.1; Ф.127. – Оп.97. – Спр.36. – Арк.1-1зв.
- ¹⁹ Там само. – Ф.972. – Оп.1. – Спр.157. – Арк.1-2.
- ²⁰ ДАВО. – Ф.359. – Оп.1. – Спр.29. – Арк.27-28.
- ²¹ ЦДІА України в м. Києві. – Ф.127. – Оп.97. – Спр.36. – Арк.12.
- ²² Там само. – Ф.972. – Оп.1. – Спр.157. – Арк.1-2.
- ²³ ДАВО. – Ф.359. – Оп.1. – Спр.160. – Арк.338 зв-339.
- ²⁴ Релігія в духовному житті українського народу. – С.57.
- ²⁵ Яременко М. Вказ.праця. – С.134-135.
- ²⁶ Релігія в духовному житті українського народу. – С.40.
- ²⁷ Nabywaniec S. Op.cit. – S.434.
- ²⁸ ДАВО. – Ф.359. – Оп.1. – Спр.199. – Арк.115 зв.
- ²⁹ Там само. – Арк.54 зв.
- ³⁰ Великий А. Вказ. праця. – С.162-163.
- ³¹ ДАВО. – Ф.359. – Оп.1. – Спр.29. – Арк.16, 28.
- ³² ЦДІА України в м. Києві. – Ф.442. – Оп.790 а. – Спр.133. – Арк.122.
- ³³ Там само. – Ф.972. – Оп.1. – Спр.163. – Арк.6-9.
- ³⁴ Там само. – Ф.972. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.1-1 зв; Оп.2. – Спр.2. – Арк.9-10.
- ³⁵ Там само. – Ф.707. – Оп.261. – Спр.10. – Арк.1.
- ³⁶ Там само. – Ф.972. – Оп.1. – Спр.84. – Арк.6.
- ³⁷ Там само. – Ф.127. – Оп.97. – Спр.36. – Арк.1 зв.
- ³⁸ Там само. – Ф.127. – Оп.97. – Спр.36. – Арк.2.
- ³⁹ Там само. – Ф.972. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.1.
- ⁴⁰ Там само. – Ф.127. – Оп.97. – Спр.36. – Арк.6.

⁴¹ Там само. – Ф.972. – Оп.1. – Спр.80. – Арк.15 зв.

⁴² Там само. – Ф.972. – Оп.1. – Спр.80. – Арк.1-12.

⁴³ Там само. – Ф.972. – Оп.1. – Спр.159. – Арк.1, 11.

⁴⁴ Там само. – Ф. 972. – Оп.1. – Спр.159. – Арк.3-28.

Валентина Лось.

Релігійне життя вірних: особливості виконання релігійних практик уніатським населенням Правобережної України (перша половина XIX ст.).

У статті зроблена спроба насвітлення особливостей релігійної свідомості уніатського населення Правобережної України поч. XIX ст. через призму виконання ним релігійних практик. Дане питання розглядається в контексті церковної політики Російської держави, що мала на меті створення “єдиновірної” держави.

Valentyna Los’.

The Religious Life of the Faithful: the Peculiarities of Religious Rites Practice by the Uniate Populace of the Right-Bank Ukraine (in the first half of the 19th c.).

The article manifests the attempt of showing the features of religious consciousness of the Uniate population of the Right-Bank Ukraine in the beginning of the 19th c. in the light of the performance of their religious rites. The problem is regarded in the context of Russia’s church policy purposing to create a correligious state.

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ СПІЛЬНОТИ У КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ГАЛИЧИНИ (1867 – 1914 рр.)

Процеси сучасного національного державотворення неможливі без трансформації і становлення дослідження історичних подій в Україні у кількох аспектах: політико-правовому, національно-культурному й соціально-економічному. Теперішній стан і перспективи наукових студій вимагають теоретичного осмислення доленосних явищ на значних часових відрізках, пошуку та аргументації асоціативних рядів у тих процесах, яким притаманна фрагментарність і дискретність, вивчення конкретних явищ побутового, психологічного, релігійно-етичного порядку, що, в кінцевому підсумку, є рушіями й мотиваційними чинниками людської діяльності та самоорганізації. Загальна картина історичного процесу в Україні залишається неповною й обмеженою без урахування процесів етнопонаціонального й етноконфесійного розвитку етнічних спільнот, народностей і націй, зокрема у Галичині*. Завдяки географічному й цивілізаційному розташуванню, даний регіон є осередком культурного розмаїття та вартостей, які притаманні територіям порубіжжя різних цивілізаційних впливів. Численні внутрішні, суспільні, культурні й релігійні кордони витворювали своєрідну рецепцію інтенсивних та різнобічних міжетнічних зв'язків.

Оцінка ролі, функцій та масштабів розвитку міжнаціональних взаємин у Галичині у другій половині XIX – на початку XX століть, зокрема місця етнопонаціональних спільнот в загальноукраїнському та європейському контекстах, вимагає від дослідника значних зусиль, спрямованих на те, щоби відділити реальні факти від уже сформованих уявлень. Безумовно, картина минулого, такого, яким ми його бачимо, у більшості випадків складається під впливом наших сьогоденських уявлень, відносин і стереотипів. Адже реалії соціального й національного життя етносів, навіть у той час розглядалися сучасниками через призму стереотипів, в основі яких лежали певні політичні, ідеологічні та культурні постулати. Існував цілий спектр різних “образів” етнічних взаємин народів Австро-Угорщини в кожному конкретному випадку, причому взаємна їхня відповідність у різних поліетнічних регіонах простежувалася не завжди. І все ж, з'ясування різниці між реальністю і стереотипними уявленнями не тільки дозволяє глибше зрозуміти феномен етнопонаціональних спільнот досліджуваного регіону у контексті імперської етнополітики, але й проливає додаткове світло на загальну систему соціальних, політичних і громадянських цінностей, прийняту в галицькому суспільстві.

Проблема взаємозв'язку національного і соціального у Галичині в площині етнополітики Австро-Угорщини в 1867 – 1914 рр. на сьогодні залишається недостатньо

* Під австрійським пануванням (1772 – 1918 рр.) названа територія разом з частиною польських земель складала один коронний край і позначалася неправильним з історичної точки зору терміном “Східна Галичина”. У даній статті означення “Галичина” стосується східної частини коронного краю.

дослідженою. Окремі її аспекти знайшли навітлення у працях істориків О. Реєнта, Ю. Терещенка, Я. Ісаєвича, М. Кугутяка, Я. Грицака, етнополітологів і державознавців Ю. Римаренка, О. Антонюка, О. Картунова, географів М. Дністрянського та Р.Лозинського, філолога І. Андрущенка. Особливе значення для опрацювання теми мають дослідження представників західної та української зарубіжної суспільно-політичної думки, – І. Лисяка-Рудницького, Н. Полонської-Василенко, Р.-П. Магочія, М. Шафовала, – в роботах яких аналізуються механізми міжнаціональних відносин у цьому регіоні та їх місце в європейській історії.

Для пізнання того, чим насправді були етнонаціональні спільноти в Галичині, яким чином вони були інтегровані у більш широку сферу класифікації національних культур Австро-Угорщини і, нарешті, якими були їхні значення й наслідки, авторові видається необхідним враховувати як уже усталені історіографічні традиції, так і відповідні кількісні та якісні показники сучасних досліджень. Зрозуміло, що полікультурний характер розвитку системи етнонаціональних спільнот у Галичині сер. XIX – поч. XX ст. визначали суспільно-політичні (активізація національного життя всіх етнічних спільнотей, законодавча і державна політика Австро-Угорщини щодо регіону стосовно забезпечення нормативно-правової бази системи міжетнічних взаємин) та економічні (поступальний розвиток капіталістичних відносин, модернізація виробництва, зміни у суспільному устрою) передумови. Нормативно-правова основа системи національностей краю визначалась офіційним законодавством, у підвалини якого були покладені демократичні принципи організації національного життя для представників різних етнічних спільнот монархії.

З'ясування цієї наукової проблеми матиме чимале теоретичне й практичне значення, адже стабільність етнополітичної системи забезпечує функціональна відповідність етнонаціональної та політичної структур України, причому не лише в загальнодержавному масштабі, але й на регіональному рівні, що, в свою чергу, робить актуальним саме історичний аналіз етнополітичної системи держави в хронологічно означений період на певній етнічній території.

Розвиток світової цивілізації завжди супроводжувався прагненням етносів-націй до національно-державного самовизначення, однією з форм якого були прагнення до національно-культурної автономії, політичної чи адміністративно-територіальної автономії, прагнення повної незалежності (сепаратизм), спроби приєднання до сусідніх, споріднених держав (ірредента)¹. Велике значення в осмисленні етнополітичних процесів, виявленні основних тенденцій, пріоритетів в етнополітиці, розгляді їх у динамічному розвитку, органічному зв'язку з соціально-економічною, політичною, духовно-культурною та іншими сферами має дослідження етнополітичної системи держави².

Основними елементами етнополітичної системи держави є етнонаціональні спільноти, національні громадські об'єднання і державні інституції, що регулюють міжетнічні стосунки чи ними визначаються³. Водночас, державна політика щодо національного питання включає багато аспектів, зокрема щодо форми державного устрою, одержання громадянства, забезпечення рівних прав щодо використання і вживання національних мов, законодавства в галузі шкільництва, інформаційної сфери. Збалансованість політичних стосунків залежить також і від пропорційності представництва

етнонаціональних спільнот у центральних і місцевих органах влади⁴. До того ж, етнонаціональні чинники державотворчого процесу визначають не лише стан і рівень сучасних міжнаціональних відносин в Україні – їх природа і діапазон значно ширші, вони охоплюють міждержавні відносини, ставлять перед державою, владними інститутами комплекс економічних, правових, політичних і силових питань⁵.

У зв'язку з цим особливої актуальності набуває вивчення джерел таких явищ, їхньої генези і розвитку. Під цим кутом зору викликає неабияке зацікавлення сер. XIX – поч. XX ст. – епоха національних ідей, національних рухів і національних спільнот. Саме у цей час зароджується націоналізм і пошуки національної ідентичності визначають долю багатьох народів і держав.

Інша причина такої наукової актуалізації полягає в тому, що сучасна концепція “конфліктів, зумовлених інтересами меншин” найрельєфніше вимальовується в ареалі Карпатського регіону, де сьогодні сходяться кордони п'яти країн, а отже, етнічні процеси є надзвичайно диверсифікованими. Міжетнічні відносини на прикордонні України з сусідніми державами і загалом в Карпатському регіоні традиційно сприймаються як своєрідний майданчик для “авангардних експериментів”, які допомагають випробувати усталені міжнародні чи винайти нові національні взаємини, знайти механізми перетворення питання етнічних меншин у засіб інтеграції, а не провокування конфліктів**.

Помітним історичним феноменом XIX – XX ст. є етнонаціональні спільноти Галичини – соціально-історичне явище, пов'язане з усіма сторонами діяльності⁶. Вони сформувалися саме у цей період і значною мірою набули свого статусу завдяки національній політиці Австро-Угорщини. В діяльності її урядів стосовно етнонаціональних спільнот відобразились складні суспільні та національно-культурні процеси, які найбільш ефективно піддавалися трансформаціям, що відбувалися в Габсбурзькій монархії в 1867 – 1914 рр.⁷

Вихідний рубіж дослідження – остаточне оформлення дуалізму в Австрійській імперії і перетворення її на Австро-Угорщину у грудні 1867 р. Початок Першої світової війни у червні 1914 р. та поступовий колапс Габсбурзької монархії внаслідок цього визначили кінцеву межу роботи, оскільки ця подія зумовила появу нових форм

** Автори публікації “Розширення Європейського Союзу: вплив на відносини України з центральноєвропейськими сусідами / Інститут регіональних та євроінтеграційних досліджень “ЄвроРегіоУкраїна” (К., 2004. – 360 с.) зазначають, що “майже кожен десятий мешканець Карпатського євро регіону із загальної кількості населення 15 млн. осіб є представником етнічних меншин. В Європі більше немає території, розділеної кордонами п'яти молодих держав, на якій проживають сім різних націй та етнічних меншин і представники шести основних конфесій” (Вказ. пр. – С. 152, прим. 14). Розширення ЄС на схід, а, точніше, існування різних швидкостей інтеграційних процесів країн Центральної Європи та України впливає на зміну усталених взірців контактів між людьми та зв'язків між інститутами громадянського суспільства. Важливим у цьому контексті, на думку автора статті, є комплексне дослідження трансформацій етнічних меншин і спільностей на вказаній території в історичній ретроспективі. Це дасть змогу повно вивчити етнорегіональний вимір українського суспільства і виявити обґрунтовані засади традицій етнорегіональної політики. На практиці це дозволить забезпечувати реалізацію всієї гами національних потреб різних спільнот та конфесійних особливостей, не випускаючи при цьому з уваги загальнонаціональні стратегічні інтереси Української держави.

політичного, національного та культурного становища основних етнічних спільнот в досліджуваному регіоні⁸.

Дослідження етнонаціональних спільнот Галичини – багатопланова і актуальна проблема. Комплексне вивчення їх як об'єкта та суб'єкта національної політики Австро-Угорщини до останнього часу не здійснювалось. Грунтовних праць, у яких насвітлювався б склад етнонаціональних спільнот, основні етапи їх розвитку, фактори, що впливали на нього, найважливіші тенденції у динаміці національностей Галичини загалом чи окремих історичних районів, майже немає, незважаючи на те, що існує велика кількість джерел і розвідок до їх аналізу (праці І. Крип'якевича, Я. Дашкевича, Я. Ісаєвича, Р. Кіся, В. Грабовецького, П. Сіреджука, Р. Лозинського, Р. Сливки, С. Макаруча, О. Барановича, М. Гон, Е. Горнової, Є. Мотилевича та ін.)⁹.

Слід зауважити, що вивчення історії формування й розвитку етнонаціональних груп і спільнот на території Галичини проводилось досить активно, проте ще не стало предметом спеціального комплексного дослідження в українській та зарубіжній історіографії. У більшості випадків трактування проблеми залежало від особистих національних пріоритетів, політичних уподобань чи суб'єктивного бачення науковців, а не всебічного аналізу документального матеріалу. Без належної наукової розробки даної проблеми наші уявлення про процес формування національної структури населення регіону (насамперед її політичних і етнонаціональних компонентів) як вагомої частки не тільки вітчизняної, а й європейської історії матимуть неповний характер.

На сьогодні дослідниками було обґрунтовано теоретико-методологічні основи історико-географічного дослідження етнічного складу міського населення; виявлено основні тенденції динаміки етнічного складу міського населення Галичини та досліджено вплив на нього різних факторів; досліджено географію розселення етнічних меншин у міських поселеннях регіону; визначено найістотніші риси мовної ситуації; запропоновано методику групування міських поселень Галичини за особливостями етнічного складу населення; визначено історико-географічні, соціально-політичні та економічні особливості формування та динаміки мережі міських поселень Галичини тощо. Однак поза їхньою увагою залишилися такі питання, як процес формування етнонаціональних спільнот Галичини, їх базові елементи й різні функціональні типи як основи політичного статусу цього регіону.

Серед праць сучасних учених найвагомим внеском у наукову розробку окресленої проблематики є монографія М. Дністрянського¹⁰, в якій автор порушує багато аспектів формування політичної системи України в контексті політико-географічного підходу. Особливий науковий інтерес становлять наведені автором дані про територіальну етнополітичну структуру українського суспільства¹¹.

В основі політико-географічного аналізу М. Дністрянського – вивчення комплексу структури етнонаціонального і державного простору, регіональних відмінностей громадсько-політичної активності етнонаціональних спільнот відповідно до інших географічних систем. Основними принципами такого аналізу дослідник називає системність, конкретність, територіальність, роблячи акцент на співвідношенні кількісних методів просторового аналізу¹². Фахівці вважають, що саме територіальна структура етнічних меншин, яка характеризується щільністю, ступенем компактності, своєрідністю форм розселення, значною мірою визначає особливості їхньої політичної активності¹³.

Етногеографічними чинниками етнополітичних процесів, за М.Дністрянським, виступають: а) конфігурація етнічної території, етнонаціональна і соціальна структура

населення; б) співвідношення міського і сільського населення; в) регіональні відмінності національної самосвідомості українців та рівень розвитку національно-культурної інфраструктури; г) історичні етнополітичні традиції¹⁴.

Основними політичними чинниками етнонаціональної структуризації дослідник визначає: а) територіально-політичний поділ українських земель та політичний статус історичних українських регіонів; б) регіональні відмінності і рівень розвитку національно-політичних інституцій; в) етнонаціональне обличчя держави; г) державну політику щодо етнонаціональних груп і національних мов, законодавство щодо національних відносин¹⁵. В обох випадках учений розглядає запропоновану модель через парадигму взаємозумовленості історичних етнографічних та геополітичних змін в Україні протягом ХХ ст.¹⁶

Прикметною особливістю дослідження Б. Савчука і В. Кафарського є систематизований виклад історії та основ етнологічної науки¹⁷. Виходячи зі здобутків зарубіжної та вітчизняної етнологічної науки, автори подають власну інтерпретацію етнологічних понять і термінів, велику увагу приділяють проблемам етнопсихології, етнології культури та релігії.

Роблячи спробу класифікації етнічних спільнот¹⁸, науковці систематизують їх за антропологічними, мовними (лінгвістичними), етнорегіональними та соціокультурними ознаками в контексті етнологічних студій. Стосовно останніх, то, справедливо підкреслюючи, що питання цих класифікацій – складна і багаторівнева проблема, автори систематизують їх на підставі господарсько-культурних типів (ГКТ) та історико-етнографічних областей (ІЕО). Зазначені теорії, на думку авторів, обґрунтували природу етнорегіональних утворень та роль соціально-економічного чинника в життєдіяльності етнічних спільнот і взаємозв'язках між ними¹⁹.

Обидві зазначені класифікації етнічних спільнот, на наш погляд, недостатньо аргументовані, оскільки не враховують самої семантики і генези понять, а також досвіду їхнього застосування. Узагальнююче дослідження Б. Савчука і В. Кафарського вказує, наскільки важливою концептуальною проблемою становлення проблеми етнічних спільнот загалом є розмежування предмета дослідження, етнічної типології (типи етнічних спільнот), різноманітних методологічних підходів та концептуальних моделей етнополітики²⁰, оскільки з цього приводу немає єдиної думки, а в сучасних виданнях ці поняття часто ототожнюються²¹.

Певний соціально-філософський зміст поняття “спільнота” в соціологічному, етнічному, релігійному та інформаційному вимірах розглядає сучасна дослідниця С. Супругова²². В статті автор доводить, наскільки різним є бачення форм, чинників та умов формування спільнот, співвідношення етнічного і політичного в сучасному світі, за баченням місця етнічного і національного у соціополітичних процесах²³. Однак для дослідження Г. Супругової, на наш погляд, характерна гіперболізація штучності, легкості, суб'єктивності у формуванні національних спільнот, уникнення розуміння їх як культурно-ментальних феноменів.

Цікавий підхід до названої теми простежується у працях Г. Редькіної, яка спеціально аналізує феномени етнонаціональних відносин та національної політики. Стверджуючи, що в етнонаціональних відносинах відбивається вся сукупність соціальних відносин (національного і політичного), автор пропонує розрізняти два основні аспекти таких взаємин: загально-історичний і конкретно-історичний²⁴.

Звичайно, є чимало інших визначень нашої проблеми, але з наведених, за авторами підручника “Основи етнодержавознавства”²⁵, можна зробити деякі узагальнення

стосовно термінологічного контексту. По-перше, при визначенні етносів (етнічних груп) деякі західні вчені (Д. Жуто-Лі, А. Білінський, Е. Сміт та ін.) користуються майже одним і тим же набором чинників чи “індикаторів”, головними серед яких є: а) біологічні – раса та/чи спільне походження; б) культурні – мова, релігія, звичаї, традиції; в) історичні – спільність, спільні почуття тощо. По-друге, постійним і головним індикатором визначення етносів є спільне етнічне походження людей, котре вважається не стільки реальним, скільки міфічним. По-третє, західні вчені розглядають етнічні групи та/ чи етноси як суто етнічні спільноти або, перш за все, як етнічні, а потім *уже* соціальні спільноти. Визначаючи етнічне, національне і етнодержавознавче, автори справедливо зазначають, що “у колишній радянській, а подекуди і в сучасній вітчизняній науці все якраз навпаки”²⁶. Мається на увазі, що етноси та/чи етнічні групи оголошуються соціальними спільнотами, зокрема “соціальними організаціями”, “соціальним одиницями” тощо. В кращому разі, вони вважаються етносоціальними спільнотами. Отже, на думку провідних українських вчених (Ю. Римаренка, О. Картунова), в обох випадках увага концентрується переважно на спільному соціальному походженні членів спільноти, їхній соціально-класовій належності, соціальних зв’язках, класовій свідомості, інтернаціональних почуттях***.

Таким чином, незважаючи на достатню кількість різноманітних формулювань і підходів до поняття етнонаціональних спільнот, проблема осмислення цього феномена є настільки ж складною, наскільки складною, багатозначною і суперечливою є суспільно-політична реальність, віддзеркалена у наукових категоріях.

Уперше розглядати етнонаціональні (і, до певної міри, етноконфесійні) спільноти Галичини саме як важливе історичне і соціально-політичне явище запропоновано нами у 2003 р.²⁷ Зокрема зазначалося, що значною перешкодою у поглибленні вивчення етнонаціональних спільнот в зазначеному регіоні є відсутність усталених теоретико-методологічних основ вивчення проблеми і обмаль історичних досліджень. Автор вважає, що застосування історичного методу сприятиме осмисленню: процесу становлення полікультурності Галичини; специфіки культурної взаємодії на певному історичному етапі між українцями як титульним етносом та інонаціональним населенням; чинників збереження етнічними групами механізмів етнокультурних процесів; проблем державної етнонаціональної політики та політико-правових колізій у галузі етнокультурних відносин і шляхів їх подолання. Зрозуміло, що історичний досвід водночас засвідчує переваги і обмеженість окремих методологічних підходів, адже сучасні соціальні науки висувають й обґрунтовують нові теоретичні положення, що мають бути закладені в основу стратегії досліджень етнонаціональних спільнот Галичини в зазначений період.

Проведене у 2002–2003 рр. початкове дослідження²⁸ засвідчило, що, попри значний документальний масив, існує певний дисбаланс між рівнями наукового опрацювання проблеми етнонаціональних спільнот у Галичині. Окремі аспекти етнічного історизму досліджені досить докладно, проте історія єврейської, німецької та

*** Згадані вчені вказують, що термін “етнос”, поряд із загальноновизнаним терміном “етнічність” (у широкому розумінні) може вживатись як для характеристики спільноти, так і як збірне, узагальнююче, родове поняття для будь-яких етнічних спільнот. Такі терміни, як “нація”, “національність”, “етнічна” та “національна” групи, теж мають багато різних значень, а відповідні до цих назв спільноти є формами існування етносу та/чи певними його частинами. (Основи етнодержавознавства. Підручник / За ред. Ю. І. Римаренка. – К., 1997. – С. 128).

вірменської громад, а подекуди й польської, має значно менший ступінь наукового опрацювання. Архівні документи, збірки опублікованих джерел, спогади очевидців, публікації часописів та окремі видання відтворюють обставини інтегрування політичної, адміністративної та культурно-освітньої системи периферії Австро-Угорської імперії у загальноімперський механізм, аналізують особливості формування етнопонаціональних спільнот і окремих моноетнічних “корпорацій” у населених пунктах регіону, простежують діяльність національних політико-правових інституцій, установ та організацій (їх офіційний та інституційний націоналізми), а також окреслюють ті концепції й атрибути етнічних спільнот, що стали наслідком національної політики офіційного Відня сер. XIX – поч. XX ст.

Проаналізовані джерела²⁹ показують, що етносоціальний та етноконфесійний розвиток Галичини кін. XVIII – поч. XX ст. був зумовлений політикою австрійської влади, прискороною інтеграцією регіону в новий політичний, економічний та культурний простір, домінуванням польської мови в органах місцевої адміністрації (після 1867 р.). Урядова та регіональна політика щодо етнопонаціональних спільнот супроводжувалася усуненням регіональних особливостей у суспільно-політичній і культурній сферах, економіці, етносоціальній структурі населення, адмініструванням. Історія етнопонаціональних спільнот досліджуваної території визначала взаємовідносини традиційних та привнесених соціальних інститутів, проявів національного життя, духовних цінностей. Закладені в цей період зміни і деформації (їх позитивні та негативні прояви) етнопонаціонального простору безпосередньо вплинули на подальший розвиток національної структури Галичини у XX ст.

Наукове вивчення окресленої проблематики вимагає від науковців, які осмислюють етнополітичні явища і процеси, використання значного арсеналу методів і з інших суспільних наук³⁰. В цілому, сукупність підходів і принципів, правил і норм, інструментів і процедур, які забезпечують взаємодію науковця з об’єктом, що пізнається, для вирішення дослідницьких цілей і завдань О.Антонюк запропонував поділити на три умовні групи³¹. До них учений відніс такі наукові методи: 1) загальнологічні (аналіз і синтез, індукція й дедукція, діагноз і прогноз, визначення та класифікація, порівняння й аналогія, абстрагування, моделювання, спостереження й експеримент, статистичний аналіз, логіко-математичне моделювання); 2) теоретичні (системний, історичний, порівняльний (компаративний), діалектичний, структурно-функціональний); 3) емпіричні (біхевіористичні): безпосередній нагляд, контент-аналіз документів та інформаційних потоків, експеримент, анкетне опитування, інтерв’ю³².

Розглядаючи особливості використання деяких наукових методів у сучасних історичних студіях етнопонаціональних спільнот Галичини, слід зауважити, що методологічну основу дослідження повинні складати загальні принципи історизму та об’єктивності, які вимагають пізнавати явище з урахуванням історичних умов, що викликали його виникнення і розвиток, здійснювати аналіз подій і явищ шляхом залучення усього розмаїття джерел. Основним критерієм оцінки етнопонаціональних спільнот Галичини 1867-1914 рр., як і будь-якого історичного явища, повинна стати об’єктивність історико-етнологічних досліджень.

Необхідність комплексного вивчення нашої теми зумовлює використання системно-структурного підходу до розвитку суспільних процесів та соціальних структур, аналітико-синтетичного, проблемно-хронологічного, діакронного (методу періодизації), порівняльно-історичного, ретроспективного методів, використання яких дасть можливість здійснити наукову реконструкцію процесу формування етнопонаціональних

спільнот Галичини в досліджуваний період, визначити основні тенденції цього процесу в цілому і специфічні для кожного з його етапів. При вивченні цих закономірностей слід використовувати й методи історичного джерелознавства (наукової евристики, класифікації та критики джерел).

Таке зміщення дослідницьких інтересів на ґрунті української історії приречене на цікаві відкриття і несподівані висновки. Адже наукові студії історичного аспекту національного розвитку України вимагають теоретичного осмислення явищ на значних часових відрізках, пошуку та аргументації асоціативних рядів у тих процесах, яким притаманна фрагментарність і дискретність, вивчення конкретних явищ побутового, психологічного та релігійно-етичного порядку³³. Для забезпечення комплексності вивчення зазначеного явища необхідно використати метод компаративістського аналізу: пошук релевантних моделей модернізації національно-історичної свідомості представників етнонаціональних спільнот Галичини в контексті соціокультурної динаміки досліджуваного часу. Саме тому співвідношення особистості й суспільства розглядається рядом сучасних дослідників як найважливіша проблема історичного процесу. Між індивідуальним і соціальним існує діалектичний зв'язок: з одного боку, суспільство – це сукупність індивідуальностей, а з іншого – тільки у взаємодії з іншими людьми особистість формується як індивідуальність. Справжнє ж “усуспільнення” – це поле реалізації індивідуальності. Соціальне й індивідуальне імманентно передбачають одне одного. В багатовіковому співіснуванні народів у Галичині, знайшли своє відображення і етноконфесійна полеміка, і суспільне протистояння, і культурний взаємовплив, і “міфологія сусідства”, в багатьох випадках оперта на етнічні стереотипи у сприйнятті “свій/чужий”. До того ж, наприклад, компонентно-територіальний аналіз етнонаціональної структури суспільства поєднується з дослідженням регіональних відмінностей соціального складу етнонаціональних спільнот. Насамперед, у методологічному аспекті доцільно порівняти етнонаціональну структуру сільського населення Галичини (переважно автохтонного) і міського населення, склад якого суттєво залежав від тенденцій міграцій в досліджуваний період.

Окрім того, ґрунтовне і міждисциплінарне вивчення етнонаціональних спільнот Галичини 1867 – 1914 рр. як певного історичного і соціально-політичного явища конче здійснювати не стільки на рівні лише окремих етнічних груп, скільки на рівні з'ясування загальної суті цього важливого явища модерної історії України, його природи і закономірностей. Причому, здійснювати висвітлення тяглості основних традицій етнополітики, визначення провідних тенденцій його розвитку не лише в контексті загальноукраїнського етнонаціонального і етнополітичного процесу, а й у типологічних зіставленнях із етнонаціональними спільнотами Центральної і Східної Європи хронологічно означеного періоду. Власне він, контекст, якнайправдивіше дасть належну оцінку феномена етноспільнот зламу минулих століть, визначаючи і рівень понятійно-термінологічних та методологічних засад аналізу територіальних етнополітичних проблем, різних типів політичних і етнонаціональних компонентів державної системи, і своєрідність їх існування як у структурі окремих етнонаціональних спільнот, так і в моделі загальної територіальної етнонаціональної структури Австро-Угорщини. Водночас, відтворення контексту обґрунтовується типологічною близькістю як форм етнічного й національного, так і засобів вирішення цієї проблеми в українській науковій думці.

Оцінюючи нинішню ситуацію з історико-етнологічного вивчення етнонаціональних спільнот Галичини в 1867 – 1914 рр. як початковий етап подальшого дослідження

соціальних та національних структур Австро-Угорщини в цьому регіоні³⁴, необхідно виявити науково обґрунтовані особливості цього процесу, розробити сталі теоретико-методологічні і методичні засади історичного дослідження такого феномена, переглянути існуючі концепції й стратегію вивчення етнонаціональних спільнот відповідно до сучасної методології, а також розробити відповідну типологію таких спільностей. Адже на кожному етапі пізнання існує потреба в узагальненні конкретних знань та синтезі їх у єдину систему, в певну цілісність. Така потреба виявляється і в посиленні інтеграційних явищ у сучасній історичній та політологічній науці³⁵. На таку інтеграцію в галузі наукового знання етнонаціональних відносин впливають різні фактори: розвиток суспільної практики; зростання кількості комплексних об'єктів вивчення, що потребує підключення декількох наукових напрямків; широке використання як методологічної основи сукупності методів кількох наук.

Короткий аналіз методологічних підходів досліджуваного явища засвідчує, що етнонаціональні спільноти в Галичині 1867 – 1914 рр. з точки зору функціонування в їхньому розвитку різних, нерідко прямо протилежних типів етнополітичної системи, відмінних, іноді й взаємозаперечувальних систем і засобів – явище не лише типологічно багате та виразно поліваріативне, а й доволі неодномірне і неоднозначне³⁶. Власне, вже за своєю загальною сутністю та спрямуванням воно спростовує донедавна усталену (почасти й нині актуальну) думку ряду дослідників про те, що в історичному процесі хронологічно означеного періоду домінуючими були лишень полінаціональні моделі³⁷, що політичні чинники етнонаціональної структуризації краю якщо й існували, то не як самодостатні і самоцінні, а лише як своєрідне “вкраплення” до загальної етнічної картини національного самовиразу галицької людності.

Коротко узагальнюючи викладений матеріал, необхідно додати, що, з огляду на системоформуючу роль націй та народностей у функціонуванні Австрійської держави, етнонаціональні спільноти Галичини в 1867 – 1914 рр. доцільно розглядати як певну етнополітичну систему, яка є особливим поєднанням територіальної організації влади та регіонального розподілу національної і політичної активності населення. Державна політика Австрійської імперії, а пізніше – Австро-Угорщини в царині етнополітики, спрямована на розв'язання засадничих проблем її функціонування – територіальної стабільності та цілісності, поступального розвитку, – розглядалася як певна внутрішня геополітика Габсбурзької монархії та заходи урядів. Підтримуючи баланс і рівновагу в основних підсистемах дуалістичної імперії, забезпечивши оптимальну освоєність державної території, її оптимальну просторову структуру державно-територіального устрою, вищі урядові кола певною мірою сприяли синтезу регіональних позитивних етнокультурних ознак. Зокрема в Галичині це проявилось в співіснуванні основних етнонаціональних спільнот (*стійких, сталих груп людей, які історично склалися як певні цілісності, що характеризувалися рядом ознак і рис спільності в своєму походженні та розвитку або культурних утворень, які склалися історично в Галичині й усвідомлювали себе як окреме ціле*), етноконфесійних груп (*субетнічного і мікроетнічного рівня, що призвело до формування в етносоціальній структурі Галичини етнорелігійних громад*) та етнонаціональних колоній (*компактних поселень поза історичною батьківщиною тих представників етносів, що походили з розвинутих держав, які колонізували/освоювали території Галичини або більш-менш компактних поселень, дільниць якоїсь групи у міських районах, цілих етнічних чи національних спільнот*), що свідчило про цілісність Габсбурзької монархії, єдність інтересів, зрівноваженість

розміщення політичних (центральної і місцевих) інституцій, загальноімперські політичні і культурні орієнтації.

¹Норберт Еліас. Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження. – Том I-II. – К., 2003. – С. 30, 36; Шульгин О. Основні проблеми історії і життя // Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889 – 1960). / За ред. В. Янева. – Париж – Мюнхен, 1969. – С. 159, 160.

²Антонюк О. Етнополітологія як наука та її зв'язок з етнополітикою // Персонал. – 2004. – № 1. – С. 41; Воропай Т. С. Національна ідентичність як теоретична і практична проблема сьогодення // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні: Матеріали II міжнародної наукової конференції (Одеса, 24 – 26 травня 2002 р.). / Укладач Л. Марголіна. – К., 2003. – С. 126-127.

³Надолішній П. І. Етнонаціональний фактор адміністративної реформи в Україні: проблеми теорії, методології, практики. – К., 1998. – С. 40, 49; Дністрянський М. С. Україна в політико-географічному вимірі. – Львів, 2000. – С. 189.

⁴Там само. – С. 189 – 190.

⁵Кафарський В. Нація і держава: Культура, Ідеологія, Духовність. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 165.

⁶Кугутяк М. В., Монолатій І. С. [Рец.:] Олександр Реєнт. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К.: Інститут історії НАН України. – 2003. – 340 с. // Український історичний журнал. – 2003. – № 4 (451). – С. 153.

⁷Монолатій І. Джерела до історії етнонаціональних спільнот у Галичині (XVIII – поч. XX ст.) // Nad Wisłą i Dnieprem: Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Seria: Stosunki Międzynarodowe i Globalny Rozwój. – № 1. [Над Віслою і Дніпром: Україна і Польща в європейському вимірі – минуле і сучасність. Наукові праці викладачів та студентів Київського національного лінгвістичного університету та Університету Миколая Коперника в Торуні. Серія: Міжнародні системи та глобальний розвиток. / Під ред. І. Срібняка і З. Карпуса]. – Тогуń-Кіjów, 2002. – S. 248; Тейлор А. Дж. П. Габсбурзька монархія 1809-1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. / Пер. з англ. – Львів, 2002. – С. 253 – 254.

⁸Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. – Том I. / Пер. з англ. – К., 1994. – С. 314; Андрущенко І. Культура Австро-Угорщини кін. XIX – поч. XX ст. Духовний злет доби історичного занепаду. Історико-літературний нарис. – К., 1999. – С. 5, 7.

⁹Лозинський Р. Етнічний склад міського населення Галичини (історико-географічне дослідження). Автореф. дис. ... кандидата географічних наук. / 11.00.02 – економічна та соціальна географія. – Львів, 2000. – С. 15.

¹⁰Дністрянський М. С. Україна в політико-географічному вимірі. – С. 3-4.

¹¹Там само. – С. 185, 237.

¹²Там само. – С. 190.

¹³Там само. – С. 190; Кафарський В. Нація і держава: Культура, Ідеологія, Духовність. – С. 166.

¹⁴Дністрянський М. С. Вказ. праця. – С. 191.

¹⁵Там само. – С. 191.

¹⁶Там само. – С. 191 – 195.

¹⁷Там само. – С. 3, 4.

¹⁸Савчук Б., Кафарський В. Вступ до етнології. Навч. посібник. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 106 – 134.

¹⁹Там само. – С. 133.

²⁰Там само. – С. 85 – 89.

²¹Кафарський В. Вказ. праця. – С. 172, 174.

²²Супругова С.Г. Види спільнот // Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Вісник: Філософія. Політологія. – Вип. 50. – К., 2003. – С. 88.

²³Там само. – С. 89 – 90.

²⁴Редькіна Г.М. Етнонаціональні відносини та національна політика // Актуальні проблеми філософських, політологічних і релігієзнавчих досліджень (До 170 – річчя філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка). Матеріали Міжнародної наукової конференції “ЛЮДИНА – СВІТ – КУЛЬТУРА”. – К., 2004. – С. 864 – 865.

²⁵Див.: Україна: етнонаціональна палітра суспільного розвитку: Слов.-довід. / УАДУ при Президентові України; Відп. ред. Ю. І. Римаренко. – К., 1997. – С. 163, 165; Основи етнодержавознавства. Підручник / За ред. Ю. І. Римаренка. – К., 1997. – С. 122 – 123.

²⁶Там само. – С. 123; Євтух В. Етнічна меншина: поняття, ознаки, функції // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 1-2. – С. 161.

²⁷Кугутяк М.В., Монолатій І.С. Вказ. праця. – С. 153.

²⁸Монолатій І. Українські періодичні та книжкові видання як джерело до історії етнонаціональних спільнот у Галичині (середина XIX – початок XX ст.) // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повідомл. Восьмої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 24-26 жовт. 2003 р. / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. НДЦ періодики; За ред. М. М. Романюка. – Львів, 2003. – С. 236.

²⁹Монолатій І. Джерела до історії етнонаціональних спільнот у Галичині (XVIII – поч. XX ст.). – С. 248; Реєнт О.П. Потенціал національного відродження України // Десять років незалежності України: минуле та сучасне державотворення. Науковий збірник. / Під ред. В. Смоля, О. Реєнта, Ю. Терещенка та ін. – К., 2003. – С. 13, 20 – 22.

³¹Антонюк О. Етнополітологія як наука та її зв'язок з етнополітикою. – С. 39.

³²Там само. – С. 39.

³³Там само.

³⁴Лисяк-Рудницький І. Вказ. праця. – С. 413, 444; Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К., 2003. – С. 36.

³⁵Монолатій І. Галичина в етнонаціональному вимірі // Актуальні проблеми філософських, політологічних і релігієзнавчих досліджень. – К., 2004. – С. 843 – 845; Magocsi Paul Robert. Galicia: A Historical Survey and Bibliographic Guide. – Toronto, Buffalo, London: Published in association with the Canadian Institute of Ukrainian Studies and the Harvard Ukrainian Research Institute of Toronto Press, 1983. – Прим. 89 – 91.

³⁶Докл. див.: Isaievych Jaroslav. Galicia and Problems of National Identity: Ukrainians, Poles and Jews (1772 – 1918) // Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура – Ukraine, Old and New: People, Religion, Culture. – Львів, 1996. – С. 268 – 280; Szafeowal Nicolas. Die Ukrainer und Ihre nationale Identität // Studien zu Deutsch – Ukrainischen Beziehungen. – München: Ukrainische Freie Universität und Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaft, USA, 1999. – Nr. 3. – S. 110 – 133.

³⁷Буцевицький В. Етнополітика Австро-Угорщини щодо Галичини // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Редкол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К., 1996. – С. 297.

Іван Монолатій.

Етнонаціональні спільноти

у контексті соціальної історії Галичини (1867 – 1914 рр.)

У статті досліджується проблема місця і ролі етнонаціональних спільнот у контексті соціальної історії Галичини в 1867 – 1914 рр. Автор показав, що в багатовіковому співіснуванні народів у Галичині, знайшли відображення і етноконфесійна полеміка, і суспільне протистояння, і культурний взаємовплив, і “міфологія сусідства”, в багатьох випадках оперта на етнічні стереотипи у сприйнятті “свій/чужий”. До того ж, наприклад, компонентно-територіальний аналіз етнонаціональної структури суспільства поєднується з дослідженням регіональних відмінностей соціального складу етнонаціональних спільнот.

Актуалізується теза про те, що державна політика Австрійської імперії, а пізніше – Австро-Угорщини в царині етнополітики, спрямована на розв’язання засадничих проблем її функціонування – територіальної стабільності і цілісності, поступального розвитку, – розглядалася як певна внутрішня геополітика Габсбурзької монархії та заходи урядів. Підтримуючи баланс в основних підсистемах дуалістичної імперії, забезпечивши оптимальну освоєність державної території, її оптимальну просторову структуру державно-територіального устрою, вищі урядові кола певною мірою сприяли синтезу регіональних позитивних етнокультурних ознак. В Галичині це проявилось в співіснуванні основних етнонаціональних спільнот, етноконфесійних груп та етнонаціональних колоній, що свідчило про цілісність Габсбурзької монархії, єдність інтересів, зрівноваженість розміщення політичних (центральної і місцевих) інституцій, загальноімперські політичні і культурні орієнтації.

Ivan Monolatiy.

The Ethnic Communities

in the context of Halychyna’s Social History (1867 – 1914).

In the article the theoretical and methodological principles, as well as the history of the ethnic communities in Halychyna in 1867-1914 are discussed, the key issues of the political activities of these communities are considered and the problems of the territorial structure of the ethnical and political structure of Halychyna are elucidated. A significant attention is paid to the analysis of the determination of the historical, ethnical, political and geographical changes in Halychyna in the mid 19th – beginning of the 20th cc., concerning the structure of its society.

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ КРАКІВСЬКОГО КОЛА ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА У ЛЬВОВІ (до 1918 року)*

У сучасних умовах пошуку адекватних шляхів реорганізації інфраструктури історичної науки надзвичайно цікавим є вивчення минулого досвіду інституціалізації Клію. У цьому плані особливе місце посідає Історичне товариство у Львові (далі – ІТЛ), котре не тільки об'єднало в своєму складі дослідників різних національностей, але й намагалося провадити активну та послідовну регіональну політику – поширювати свій вплив на провінцію та інші наукові осередки. Регіональна політика ІТЛ вже була предметом спеціального обговорення². Було встановлено, що регіональні ініціативи Товариства зустріли підтримку на місцях, проте мали короткотривалий успіх. Практично всі закладені ним так звані наукові гуртки на провінції досить швидко призупинили діяльність, а згодом взагалі припинили своє існування. З цієї негативної тенденції виокремлюється Краківське коло ІТЛ, яке, врахувавши негативний досвід, не тільки не припинило своєї діяльності, але й у кризові для всього Товариства часи змогло наповнити його існування новим змістом, поступово реформувати саму організаційну структуру ІТЛ, спричинилося до розквіту його діяльності у міжвоєнний період. Позитивний досвід створення філіалу Товариства у Кракові, надзвичайно плідна діяльність його членів стали у міжвоєнний період певною мірою зразком у поширенні свого впливу на регіони не лише самим ІТЛ, але й лягли в основу регіональної стратегії Польської Академії Наук. Дослідження діяльності Краківського кола ІТЛ цікаве також і з іншого погляду – в загальному контексті інституційних і наукових взаємин Львова та Кракова доби галицької автономії. Нам, переважно, відомі лише факти одностороннього впливу краківського осередку на структурування та організаційне зростання львівських істориків. Тут передусім ідеться про поширення на істориків Львова організаційних заходів Краківського наукового товариства та Історичної комісії Польської Академії Знань³. Це й не дивно, адже краківський осередок, володіючи давніми науково-організаційними традиціями, згуртований довкола Ягеллонського університету та різноманітних наукових інституцій, домінував в інтелектуальному середовищі не лише Галичини, але й всієї Польщі. Випускники Ягеллонського університету складали кістяк наукових сил Львівського університету та наукових інституцій міста. Проте в останній чверті ХІХ ст. ситуація стала поступово змінюватись – історична школа Ксаверія Ліске здобула величезний авторитет у науковому світі, львівські історики стали “на рівних” спілкуватися із краківськими колегами. У контексті “вирівнювання” краківсько-львівського наукового діалогу надзвичайно цікавим є дослідження “інтелектуальної експансії” львів'ян на краківське наукове

¹ Робота виконана за підтримки Фонду Королеви Ядвіги Ягеллонського університету, Краків (Fundusz Królowej Jadwigi Uniwersytetu Jagiellońskiego).

середовище, яскравим прикладом якої є утворення та багаторічна плідна діяльність Краківського кола ІТЛ.

Тривалість існування Краківського кола та плідність діяльності його членів залишили помітний слід у польській історіографії. Маємо кілька ґрунтовних розвідок, написаних з нагоди ювілеїв Кола, в яких досить детально наświetлена його діяльність⁴. Проте всі ці дослідження докладно описують лише діяльність Кола від 1918 р., коли на міжвоєнний період припав пік його активності. Початковий період діяльності Кола – від 1913 до 1918 років – з причини фрагментарності джерел і нестабільності функціонування через воєнні події залишився на маргінесі дослідницької уваги. Такий підхід, на нашу думку, дещо спотворює перспективу вивчення діяльності Кола, оскільки залишає незнаним його початки, коли була закладена потужна традиція подальшого функціонування і саме в цій традиції, значною мірою, слід шукати причини майбутніх успіхів.

Джерела до ранньої діяльності Краківського кола є дуже фрагментарними. Окремого цілісного архіву, де б знаходилися протоколи засідань і офіційна документація до 1918 р., не збереглося. В Краківському відділі Архіву Польської Академії Наук збереглися документи, які докладно висвітлюють діяльність Кола лише міжвоєнного та повоєнного періодів. Попередня доба представлена розрізненими документами другорядного, переважно фінансового характеру – звіти, рахунки, квитанції. Значно більше інформації про діяльність Кола зустрічаємо на сторінках відділу офіційної хроніки “Kwartalnika Historycznego”. Особливо багато інформації про засідання Кола, огляд порушених на них проблем та громадсько-наукові заходи його членів знаходимо на шпальтах краківської щоденної преси, передусім, газети “Час”. Завдяки цим докладним звітам про проведену роботу на засіданнях Кола, можемо реконструювати його діяльність протягом зазначеного періоду. Інформаційні матеріали у розділі “Справи Товариства” на сторінках “Kwartalnika Historycznego” та в пресі, збережена документація Кола, наявна література уможливили опрацювання початків діяльності цього цікавого феномена польської інституційної історіографії.

Передусім окреслимо загальну ситуацію в ІТЛ напередодні виникнення Краківського кола. Це необхідно з погляду адекватного розуміння значення діяльності Кола в історії ІТЛ. Товариство, переживши пік активності наприкінці ХІХ століття, закінчення другого десятиріччя свого існування зустрічало в глибокій кризі, що охопила практично всі сторони його діяльності. Втрата динаміки дослідницької праці, відсутність чіткої стратегії розвитку, фінансові проблеми – все це в сукупності призвело до поступового зниження активності членів ІТЛ. Це виявлялося передусім у різкому зменшенні кількості засідань, виголошених на них рефератів, втраті інтересу суспільства до організованих ІТЛ публічних заходів, зрештою, різкого зменшення обсягу “Kwartalnika Historycznego”. У цій ситуації загального занепокоєння майбутнім Товариства у колі його керівництва та краківських працівників виникла ідея створення окремого філіалу у Кракові, що повинно було, на думку ініціаторів, інтенсифікувати роботу його членів, залучити нових симпатиків серед науковців і широких кіл громадськості. Ця ідея та її втілення, як з’ясувалося напередодні війни, виявились напрочуд вдалими. Активність Товариства у 1913-1914 роках – це, практично, заслуга працівників його краківського осередку. Із закладанням Кола значно збільшилась кількість членів Товариства та передплатників “Kwartalnika Historycznego”. Все це дозволило не тільки наповнити роботу ІТЛ новим змістом, але й значно покращити фінансовий стан організації за рахунок членських внесків та коштів за передплату журналу⁵.

Краківське коло ІТЛ постало, значною мірою, на підготовленій базі. Після утворення Товариства в 1886 р., виявилось, що друга за чисельністю (після Львова) група його членів мешкає у Кракові. Краківські члени Товариства спочатку персонально співпрацювали з центральними органами. Проте проблематичність таких відносин з багатьох об'єктивних причин невдовзі стала очевидною. Це призвело до заходів найбільш активних краківських членів ІТЛ для об'єднання в окрему організаційну структуру, котра могла би сполучити ідеєю спільної діяльності розрізнені наукові сили. Всіх членів ІТЛ на той час у Кракові було 46. Отже, у 1902 р. у Кракові організувалося Краківське коло членів Історичного товариства. Було обрано комітет, до складу якого увійшли В.Чермак, А.Хмель, С.Кутшеба, С.Естрайхер і В.Токаж (секретар). Дещо пізніше до Кола долучилися також В.Собеський і Е.Длугопольський (1904 р.), Ф.Буюк (1905 р.), А.Клодзінський і Л.Колянковський (1908), С.Захоровський, О.Гурка, Е.Кунтзе та інші. Ці заходи дещо активізували роботу всього Товариства, до "Kwartalnika Historycznego" стали активно писати такі видатні краківські історики як В.Токаж, Я.Пташник, А.Хмель. Згодом до співпраці у журналі приєдналися також В.Закшевський, А.Карбовяк, К.Потканьський і Б.Ульяновський. Проте об'єднання краківських істориків у Коло не було жодним чином формалізоване, не було навіть укладено його статуту. Це позначилось на відсутності розуміння членами Кола визначеної мети та шляхів діяльності. А тому надії, які плекалися ініціаторами при утворенні Кола, не справдились.

З новою силою ідея утворення окремого наукового вогнища краківських істориків, організаційно пов'язаних із ІТЛ, виникла після переїзду до Кракова Ф.Папе, одного із співзасновників Товариства у Львові, редактора "Kwartalnika Historycznego", а від 1905 р. – директора бібліотеки Ягеллонського університету. Саме він був ініціатором утворення у Кракові осібного Кола, котре могло би посилити роботу Товариства у всіх напрямках. 14 грудня 1912 р., за ініціативою Ф.Папе, у Кракові постав виконавчий комітет з метою організації з місцевих членів ІТЛ осібного наукового кола. Керував роботою комітету сам ініціатор. До складу комітету входили також В.Собеський, В.Токаж, В.Конопчинський і М.Лодинський. Після підготовчих робіт та погодження позицій із львівською управою та краківськими колегами Комітет скликав зібрання на 11 січня 1913 р., коли в залі університету 76 краківських членів ІТЛ одноголосно проголосили постання "Краківського Кола членів Історичного товариства"⁶. До управи Кола увійшли: голова – Ф.Папе, віце-голова – В.Токаж (після 1916 р. – С.Кутшеба), секретар – В.Конопчинський, скарбник – М.Лодинський (потім – О.Галецький, Е.Кунтзе) та Ф.Фухс. Також було обрано краківський редакційний комітет "Kwartalnika Historycznego", до якого увійшли – Я.Фіялек (голова), М.Ростворовський, В.Собеський, С.Захоровський (скарбник)⁷. Цей комітет повинен був дбати про представництво краківських істориків на шпальтах періодичного органу ІТЛ, сприяти підвищенню його наукового рівня.

На першому засіданні було прийнято статут Кола, який невдовзі затвердили центральні органи ІТЛ у Львові. Згідно зі статутом, метою діяльності Кола було визначено: об'єднання краківських істориків і створення для них репрезентативних органів для встановлення стосунків із науковим світом (загальне зібрання та управа); збільшення матеріальних засобів Історичного товариства, поширення його впливу; популяризація "Kwartalnika Historycznego" та участь у його виданні; створення можливості для спільної організаційної праці; уможливлення загалові краківських істориків широкою та вільною дискусії над науковими проблемами; пожвавлення видавничої

ініціативи, котра після докладного обговорення на зібраннях Кола, повинна бути реалізована в ІТЛ та Історичній комісії Академії Знань⁸. Постанова Краківського кола створило в межах Товариства цілком нову ситуацію, оскільки перед цим то була суто львівська організація, що після постанови Кола набула загальнопольського характеру.

Організаційним опертям для молоді організації була Академія Знань та Ягеллонський університет, в яких працювала більшість членів Кола. Науковою лабораторією для дослідницької роботи стали багаті архіви Кракова. Одразу після утворення Краківське коло було зорієнтоване на залучення широких верств громадськості до участі в його засіданнях, використовувало кожен нагоду для популяризації історичних знань. Керівництво Кола охоче підтримувало науковий дебют молодих краківських істориків, котрі саме на його засіданнях отримали нагоду для апробації своїх умінь, можливості для вдосконалення власної творчої лабораторії.

Засідання, як свідчать оголошення у пресі, відбувались у будівлях Ягеллонського університету – в актовому залі Collegium Novum і в приміщеннях філософського та археологічного семінару. Всі засідання, за поодинокими винятками, відбувались у суботні дні, о шостій вечора. На них членів Товариства запрошували персональними запрошеннями встановленого зразка. Громадськості про майбутні засідання та програму їх проведення оголошувалось попередньо через краківську пресу, переважно через газету “Час”. На засідання, як свідчать фінансові рахунки, завжди закуповувалися чай і кава, фрукти та солодощі⁹. Вхід на засідання Кола для охочих був платним. Проте, плата була символічною, до того ж членам Кола можна було безкоштовно проводити своїх гостей за згодою головуючого.

На першому науковому засіданні, котре відбулось 1 лютого 1913 р., Ф.Папе виголосив доповідь “Огляд історії правління Владислава Ягеллончика”¹⁰. На засіданні були присутні 50 осіб. Доповідь Ф.Папе тривала понад годину та викликала жваву дискусію, в якій взяли участь С.Кутшеба, А.Клодзінський, Я.Фіялек, С.Захоровський, Ю.Коженювський та доповідач¹¹. Високий рівень запропонованої доповіді та ґрунтовність її обговорення стали ніби зразком для наступних засідань Кола та супроводжували всі подальші наукові дискусії.

Наступні зібрання, переважно, також були присвячені обговоренню наукових доповідей, серед яких, як найбільш характерні, назовемо: Л.Колянковського (“Критичний розгляд четвертого, п’ятого та шостого тому “Історії України-Руси” М.Грушевського”), О.Галецького (“Ставлення литовської шляхти до Люблінської унії”), Ю.Левицького (“Генега Комісії народної освіти”), Л.Яновського (“Російські університети та січневе повстання”), Ф.Буяка (“Феодалізм і капіталізм”), М.Лодинського (“Regnum Poloniae в суспільній думці XIV ст.”), Х.Радлінської (“Справа популяризації історії”), К.Кротовського (“Критичні уваги до найновіших планів навчання історії в середніх школах і підручників, на підставі цих планів написаних”), С.Смольки (“Два причинки з часів Ягелла”), В.Токажа (“Краків на початках січневого повстання”), В.Конопчинського (“Жан-Жак Руссо як радник поляків”), Я.Фіялка (“Забезпечення прав народної мови у римсько-католицькому костьолі на Литві за часів Речі Посполитої (1387-1795)”), Л.Банковського (“Ставлення князя Альбрехта Пруського до цілісності Мазовша”), К.Моравського (“Класицизм і романтизм у XVIII ст.”), Ю.Фрейліха (“Листопадові відголоси в Данії”) та багатьох інших. Усього до вибуху Першої світової війни було виголошено 23 доповіді (в 1913 р. – 16, в 1914 р. – 7). Більшість виголошених на засіданнях Кола доповідей була опублікована на сторінках “Kwartalnika Historycznego”. Як бачимо, обговорювана проблематика стосувалася цілісності історії Польщі,

хоча деякі доповідачі зосереджувались на минулому українсько-польських стосунків. Не бракувало також, як свідчить перелік, проблематики західноєвропейської. Прикметно, що вже від перших засідань Кола деякі його члени пропонували великі дослідницькі теми, котрі мали розроблятися колективно. Такий підхід, на їхню думку, мав би сприяти об'єднанню членів Кола. Як приклад, наведемо запропоновані В.Копчинським теми "План інвентаризації сеймових актів" і "Справи міжнародних з'їздів"¹², а також пропозиція Х.Радлінської "Справи популяризації історії".

Для дослідників українсько-польського історіографічного діалогу особливо цікавим є реферат Л.Колянковського "Критичний розгляд четвертого, п'ятого та шостого тому "Історії України-Руси" М.Грушевського", виголошений 15 березня 1913 р. на засіданні Краківського кола Історичного товариства¹³. Передусім доповідач віддав належне "великій, імпонуючій ерудиції" українського вченого, що вперше представив докладний та всебічний образ економічних, соціальних, національних і культурних відносин на українських землях Речі Посполитої тієї доби¹⁴. Далі Л.Колянковський зосередився на дискусійних моментах, які об'єднав довкола трьох найбільш вагомих, на його думку, наукових проблем: характері політики Казимира Великого стосовно Русі, значенні для українського народу Люблінської та Берестейської уній. Опонуючи М.Грушевському, він навів факти опіки Казимира над українським населенням польських земель, особливо у сфері захисту православ'я, та наголосив на тих перевагах, що їх отримало українське населення польської держави після укладення Люблінської та Берестейської уній. На думку доповідача, М.Грушевський гіперболізує вагомість і значущість українського національного чинника на польських землях того часу, що проявляється, зокрема, у вживанні ним етноніму "Україна" замість "Русь", намаганні показати козачину як чинник національного відродження вже від другої половини XVI ст., загальній характеристиці Ягеллонської доби як часу стрімкого занепаду Русі. Все це, вважає польський дослідник, свідчить про тенденційність поглядів українського вченого. Проте найбільшою вадою "Історії України-Руси" для Л.Колянковського є намагання М.Грушевського надмірно загострити українсько-польське протистояння у всіх можливих вимірах тогочасного суспільного життя – соціально-економічному, політичному, культурно-релігійному. Для такого глибокого національного конфлікту, переконаний референт, не було жодних вагомих підстав. А тому висновки українського вченого не тільки безпідставні, але й надмірно тенденційні та заполітизовані, викликані напругою у стосунках двох народів на початку XX ст. Саме ці обставини, на думку Л.Колянковського, спричинилися до того, що "...незвичайно працьовитий, просто невтомний дослідник, у своїй праці, що має всі риси наукового опрацювання, дає відступи та цілі розділи, що личать лише завзятому публіцистові. Бо мабуть до цієї категорії... належить зарахувати порушені ним постійно струни польсько-української ненависті, так, що аж часами складається враження, що саме це й є метою автора"¹⁵. Зрозуміло, що в науковому обговоренні не зовсім коректно послуговуватись аргументами етичного порядку, замість того, щоб спростувати оцінки опонента конкретними історичними фактами. Проте, доповідь Л.Колянковського зайвий раз засвідчила, що польсько-українська наукова полеміка на початку XX ст. дедалі більше набувала яскравого політичного забарвлення. Принагідно зауважимо, що у цій дискусії й українська сторона нерідко послуговувалась метанауковою лексикою та різного роду емоційними афектами, що простежується при аналізі рецензійного блоку в „Записках НТШ”¹⁶. Своє враження від праці українського вченого, обговорені на засіданні Кола, Л.Колянковський виклав на сторінках "Kwartalnika Historycznego",

а згодом повторив також в окремій брошурі “Декілька зауваг до “Історії України-Руси” проф. М.Грушевського”¹⁷.

Членами Краківського кола були як знані історики, працівники Ягеллонського університету та Історичної комісії Академії Знань, так і вчителі середніх навчальних закладів. Тому багато часу на засіданнях Кола було присвячено проблемам польської шкільної освіти, передусім історичної. Докладно обговорювалися проблеми створення польських шкільних підручників з історії, можливості удосконалення їх змісту згідно з новими європейськими теоретико-методологічними стандартами та відповідно до вимог національного виховання молоді¹⁸. Це збільшувало суспільну значущість наукової праці членів Кола. Іноді засідання відвідували такі метри польської науки, як М.Бобжинський і С.Тарновський.

Перший рік існування Коло закінчувало, маючи 112 членів, а на початку наступного року його склад зріс до 124. Для забезпечення фінансового становища Кола, було ухвалено здійснювати одноразовий організаційний внесок по 2 крони від особи та згодом – 12 крон щорічно, які можна було виплачувати щомісячно по 1 кроні¹⁹. Такі відносно високі членські внески врятували важкий матеріальний стан Товариства та його періодичного органу.

Надзвичайно активною була діяльність Кола з організації з'їзду польських істориків у Львові, що планувався на 1915 р. Саме краківські історики виступили з ініціативою проведення з'їзду у Львові, активним чином долучилися до узгодження позицій його програми²⁰. У жвавих обговореннях узяли участь В.Конопчинський, С.Кшижановський, С.Естрайхер, Х.Радліньська, М.Гойський, Ф.Папе, І.Хшановський, В.Анчиц, В.Каменецкий та інші. Було запропоновано, щоб з'їзд, який припадає на століття Конгресового королівства і Краківської республіки, зосередив увагу на своїх засіданнях на історії XIX ст., при цьому необхідний час присвячуючи також іншим періодам і ділянкам історії Польщі²¹. Всю роботу на з'їзді краківські історики пропонували зосередити в чотирьох секціях – політичної, дипломатичної та військової історії; історії суспільно-економічних відносин і права; історії різних галузей культури; методології, допоміжних історичних дисциплін та організаційних проблем історичної науки²². Активність краківських істориків у скликанні майбутнього з'їзду у Львові спричинила до включення багатьох їх представників до складу оргкомітету з'їзду, а голову Кола Ф.Папе було обрано заступником голови цього комітету. На жаль, через вибух Першої світової війни з'їзд не відбувся.

Поряд із звичайними засіданнями, котрі були присвячені обговоренню спеціальних історичних проблем, Коло проводило також громадські акції наукового характеру, присвячені відзначенню різноманітних ювілеїв національної історії та культури, відзначенню річниць видатних поляків. Ці акції завжди збирали велику аудиторію інтелігенції та міщан, що свідчило про високий громадський авторитет Кола та його членів у середовищі міста. Серед найбільш резонансних ювілейних заходів, влаштованих працівниками Кола, назвемо святкування річниці Городельської унії в 1913 р., січневого повстання на початку 1914 р., річницю смерті Т.Костюшки в 1917 р. Особливо голосним було святкування річниці Городельської унії. Як зазначалось у краківській пресі напередодні святкування, “кожний краков'як повинен перейняти духом Ягеллонської ідеї, котра є змістом унії, оскільки ця ідея народилась у Кракові”²³. 25 жовтня 1914 р. у центральній залі університету, яка не змогла вмістити всіх охочих, зібрались представники академічних кіл, студентства та міщанства. Вони з великою цікавістю заслухали доповіді Ф.Папе, який розкрив цивілізаційний потенціал,

котрий містився в цій угоді; С.Кутшеби, що насвітлив унію з погляду історії права, та С.Семковича, котрий проаналізував геральдичні та генеалогічні аспекти прийняття унії²⁴. Дещо менший суспільний резонанс, проте значну важливість для саморефлексії істориків та історії, мали урочисті академії пам'яті видатних краківських істориків. Вже на початках існування Кола відбулось широке вшанування пам'яті В.Чермака²⁵, А.Малецького та О.Яблоновського²⁶.

Найбільша популяризаційна історико-наукова акція Кола припала на квітень 1917 р., коли відбувся цикл лекцій під назвою “Причини занепаду Польщі”²⁷. Доповідачами були: Ф.Папе (“Попередні роздуми”), О.Галецький (“Експансія та толеранція”), Ф.Буяк (“Господарське право”), С.Кутшеба (“Державне право”), Ю.Калленбах (“Моральні та інтелектуальні засоби”), В.Конопчинський (“Перший поділ Польщі”), В.Токаж (“Два останні поділи Польщі”), І.Хшановський (“Закінчення”), а також представник львівського осередку Е.Ромер (“Географічні умови”). Цей викладовий цикл проходив у бурхливій політичній атмосфері, коли Польща виходила з роздертої війною Європи та здобувала свою незалежність. Концептуальна канва цих лекцій була своєрідною спробою перегляду краківської історіографічної традиції, що спиралась на песимістичне бачення причин занепаду Польщі. Нова візія минулого та сучасного польського народу, запропонована доповідачами в широкому контексті європейської історії, створювала нову оптимістичну призму, вказала на перспективні шляхи майбутнього розвитку історіографії. Про невипадковість цієї тенденції та відмову краківських істориків від песимістичної традиції старшої генерації їхніх учителів свідчать також численні гострі диспути у Колі навколо чергових перевидань “Нарису історії Польщі” М.Бобжинського. Загальною думкою було визнання цінності праці як видатної історіографічної пам'ятки; у той же час, стверджувалась застарілість концептуальних положень праці, відкидалися запропоновані в ній головні вихідні моменти реконструкції минулого.

Попри обговорення вузьких дослідницьких проблем, на засіданнях Кола піднімалася також проблематика ширшого характеру, пов'язана з визначенням майбутніх шляхів поступу польської історичної науки. Актуальність та важливість цих проблем стала особливо гострою в кризові для європейської історіографії періоди – в 10-х роках ХХ ст. Започаткували цю, теоретичну за характером, дискусію два реферати С.Кутшеби (“Організація нашої історичної праці”, “Хиби та завдання нашої історіографії”), виголошені на засіданнях Кола в 1916 р. Обговорення проблематики було призупинене війсьними подіями та продовжилось вже за інших як політичних, так і історіографічних, обставин у 1918 р. Дискусію, розпочату С.Кутшебою, продовжили Ф.Буяк, С.Захоровський, В.Семкович, О.Галецький, Є.Барвінський і В.Конопчинський. Більшість цих доповідей, де краківські історики накреслили програму розвитку історіографії на майбутнє, була опублікована в 1919 р. на сторінках журналу “Польська наука”.

У часи Першої світової війни ситуація як Краківського кола, так й ІТЛ загалом значно погіршилась. Неможливість через активні військові дії проводити засідання у Львові призвела до тимчасового переходу роботи ІТЛ на краківські терени. Там, після півторарічної перерви, в лютому 1916 р. відновилися засідання Краківського кола²⁸. Хоча Краківське коло війну також переживало важко, – багато його членів виїхало, – все ж вдавалось проводити нерегулярні, але повноцінні наукові засідання зі зжавим обговоренням доповідей. Назвемо деякі з них: В.Семковича “З петербурзьких архівів (Про давній Коронний Архів)”, Ф.Конечного “Генега та сутність російської культури”, Ф.Папе “Тринадцятилітня пруська війна 1454-1466”, В.Собеського

“Суперечливі наради в обозі під Смоленськом у 1610 р.”, А.Кшижановського “Про економічні причини триваючої війни”, В.Конопчинського “Найновіша шведська історіографія” та багато інших. Війна також значно погіршила фінансовий стан Кола – членські внески надходили нерегулярно, і тільки запроваджена управою так звана “subsidia charitativa” по 40 крон від особи дозволила зібрати необхідні кошти²⁹. Через лихоліття війни кількість членів Кола зменшилася до 35 осіб.

Становлення та початкова діяльність Краківського кола ІТЛ продемонстрували плідність і корисність ідеї регіонального поширення структури наукових організацій. Постанова нового дослідницького осередку та місцевої редакторської комісії “Kwartalnika Historycznego” створило цікавий прецедент, що мав вплив на подальшу долю як ІТЛ, так і інших польських наукових інституцій. Позитивний досвід організації та діяльності Краківського кола в 1913-1918 роках став прикладом для закладання численних осередків Польського історичного товариства в інших регіонах країни у міжвоєнній та повоєнній Польщі, стрімкого поширення його впливу на більшість наукових осередків.

¹ Тельвак В. Регіональна політика та краєзнавчі ініціативи Історичного товариства у Львові наприкінці XIX – на початку XX століть // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VII. – Дрогобич: Коло, 2003. – С. 335-344.

² Див. напр.: Stachowska K. Ze studiów nad organizacją nauki w Krakowie na polu historii w latach 1860-1886 // Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. – Rok VI. – 1958. – S. 157-161.

³ Див. напр.: Obchód 25-lecia Oddziału Krakowskiego Polskiego Towarzystwa Historycznego // Kwartalnik Historyczny. – 1939. – № 1. – S. 192-212; Modelski T. E. Towarzystwo Historyczne 1914-1924 // Kwartalnik Historyczny. – 1937. – S. 41-53; Garbacik J. Oddział Krakowski (1913-1956) (wkład w 70-letni dorobek PTH) // Polskie Towarzystwo Historyczne 1886-1956. Księga Pamiątkowa z okazji Zjazdu Jubileuszowego PTH. – Warszawa 1958. – S. 193-200; Frančić M. Polskie Towarzystwo Historyczne w Krakowie w latach 1913-1939 // Polskie Towarzystwo Historyczne 1886-1986. Zbiór studiów i materiałów, red. S. K. Kuczyński. – Wrocław, 1990. – S. 97-110.

⁴ Obchód 25-lecia Oddziału Krakowskiego Polskiego Towarzystwa Historycznego // Kwartalnik Historyczny. – 1939. – № 1. – S. 195.

⁵ XXVI Sprawozdanie z czynności Wydziału Towarzystwa Historycznego we Lwowie. – Lwów, 1913. – S. 5-6.

⁶ Ibid. – S. 6-7.

⁷ Kronika // Czas. – Kraków, 1913. – № 107 z 5/3. – S. 2.

⁸ Archiwum Polskiej Akademii Nauk. Oddział w Krakowie (далі – APAN Od. K.) – PTH – 27. Finanse, kwity, rozliczenia. – Ненумеровані сторінки.

⁹ Sprawy Towarzystwa. Zebrania członków grona krakowskiego // Kwartalnik Historyczny. – 1913. – R. XXVII. – S. 196-197.

¹⁰ Kronika // Czas. – Kraków, 1913. – № 69 z 11/2. – S. 2.

¹¹ Ze stowarzyszeń // Czas. – Kraków, 1913. – № 513 z 6/11. – S. 2.

¹² Sprawy Towarzystwa. Zebrania członków grona krakowskiego // Kwartalnik Historyczny. – 1913. – R. XXVII. – S. 198.

¹³ Kolankowski L. Hruszewski M. Istorija Ukrainy-Rusi, t. IV, V, VI // Kwartalnik Historyczny. – 1913. – R. XXVII. – S. 350.

¹⁴ Ibid. – S. 357.

¹⁵ Див. напр.: Тельвак В. Теоретичні проблеми історії в творчій спадщині М.С.Грушевського-рецензента (1894-1914 рр.) // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 157-166.

¹⁶ Kolankowski L. Kilka uwag o Prof. M.Hruszewskiego Historyi Ukrainy-Rusi. – Lwów, 1913. – 20 s.

¹⁷ Ze stowarzyszeń // Czas. – Kraków, 1914. – № 145 z 23/4. – S. 2.

¹⁸ APAN Od. K. – PTH – 5. Wykaz członków Oddziału PTH z 1913 r. (księga składek). – Ненумеровані сторінки.

¹⁹ Див. напр.: Ze stowarzyszeń // Czas. – Kraków, 1913. – № 189 z 24/4. – S. 2.

²⁰ O zjazd historyków polskich // Czas. – Kraków, 1913. – № 207 z 6/5. – S. 2.

²¹ Sprawy Towarzystwa. Krakowskie koło Towarzystwa Historycznego // Kwartalnik Historyczny. – 1913. – R. XXVII. – S. 449-450.

²² Kronika // Czas. – Kraków, 1913. – № 495 z 25/10. – S. 2.

²³ Rocznica Unii Horodelskiej // Czas. – Kraków, 1913. – № 496 z 26/10. – S. 1.

²⁴ Kronika // Czas. – Kraków, 1913. – № 137 z 22/3. – S. 3.

²⁵ Ze stowarzyszeń // Czas. – Kraków, 1913. – № 573 z 12/12. – S. 2.

²⁶ Sprawy Towarzystwa. Z krakowskiego koła Towarzystwa Historycznego // Kwartalnik Historyczny. – 1917. – R. XXXL. – S. 567.

²⁷ Sprawy Towarzystwa. Z krakowskiego koła Towarzystwa Historycznego // Kwartalnik Historyczny. – 1916. – R. XXX. – S. 218-219.

²⁸ APAN Od. K. – PTH – 27. Finanse, kwity, rozliczenia. – Ненумеровані сторінки.

Віталій Тельвак.

Організація та діяльність

Краківського кола Історичного товариства у Львові (до 1918 року).

Стаття присвячена аналізу регіональних ініціатив Історичного товариства у Львові на прикладі його краківського осередку. Досліджено обставини становлення та особливості початків діяльності Краківського кола Товариства. Виявлено впливи набутого організаційного досвіду на подальші регіональні ініціативи Історичного товариства.

Vitalij Telvak.

Organization and activities

of Krakiv's circle of Historical association in Lviv (until 1918 year).

The article is devoted to the analyze of the regional initiatives of the Historical association in Lviv at the example of his Krakiv's centre. The circumstances of the creation and peculiarities of the early activities of Krakiv's circle of Association are investigated. The influences of organizing experience to the next regional initiatives of the Historical association are revealed in the article.

ПРИЧИНИ РОЗКОЛІВ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРАВОСЛАВ'І (1920-і роки)

Протягом останнього десятиліття в православному середовищі України склалася досить непроста ситуація. Насамперед маємо на увазі розкол і протистояння Церков. Хоча гостра внутрішньоцерковна боротьба вразила чи не всі православні конфесії в посткомуністичних країнах, як підкреслює В.Єленський, – найбільш драматична ситуація склалася саме в українському православ'ї¹.

Нині Україна за кількістю православних парафій (громад) займає перше місце у світі. На початку 2002 року (останніх даних у автора немає) їх нараховувалося 13 684 (11 132 священники). Крім того, православ'я України має 162 монастирі з 3 858 насельниками, 39 духовних навчальних закладів з 6 057 студентами, 4 156 недільних шкіл, 31 місію, 42 братства². Зараз найбільшою проблемою в житті Церков України є міжцерковні й міжконфесійні конфлікти. Лінії протистоянь схематично можна окреслити таким чином:

- православно-католицьке, яке виявляється в стосунках між усіма відгалуженнями православ'я з одного боку та католиками римського і грецького напрямів – з іншого.
- міжправославне – між Українською Православною Церквою, яка перебуває в юрисдикції Московського патріархату, Українською Православною Церквою Київського патріархату та Українською Автокефальною Православною Церквою.
- внутрішні суперечності в інших конфесіях, які хоча й не набрали небезпечної гостроти, але істотно знецінюють перетворюючий потенціал релігійних організацій.
- протистояння між традиційними для України релігіями та неорелігіями³.

Причини міжконфесійних і внутрішньоцерковних протистоянь досить глибоко вкорінені в національному, релігійно-догматичному й історичному контексті. З огляду на це, видається актуальним вивчення досвіду попередніх періодів, зокрема це стосується 1920-х років, коли в Україні діяли три, а згодом – чотири Церкви, які називали себе православними⁴, коли такою ж гострою була проблема розколів, протистоянь, міжконфесійних конфліктів. Водночас ми свідомі того, що Церква початку ХХІ століття як соціальна інституція радикально відрізняється від тієї, якою вона була в 20-х роках ХХ століття. Відповідно, сьогодні ми маємо дещо інший злам проблем, значною мірою підсилений соціально-політичною й економічною ситуацією в країні: зокрема йдеться про втрату православ'ям абсолютно домінуючого стану на релігійному полі України, відсутність богословськи освіченого кліру, помітне зменшення в православ'ї кількості дійсних християн і зростання числа номінальних віруючих тощо.

Проблема розколів у православній церкві 1920-х років ще не стала предметом окремого дослідження українських істориків, хоча опосередковано до її висвітлення зверталися В.Єленський⁵, А.Зінченко⁶, О.Ігнатуша⁷, В.Пащенко⁸, Л.Пилявець⁹.

Автор пропонованої наукової розвідки ставить за мету на основі аналізу ситуації в Україні 1917-1920-х років з'ясувати причини розколу в православ'ї як у загальноконфесійному масштабі, так і з урахуванням своєрідності розвитку українського церковного руху. При цьому зазначимо, що, незважаючи на заявлений у назві період (1920-ті роки),

автор вважає за доцільне розширити погляд на рамки дослідження до 1917 року, коли, з утвердженням у Росії влади більшовиків, закладалися теоретичні й практичні застави ставлення нового режиму до релігії і Церкви, що безпосередньо вплинуло на розколи всередині останньої в наступні роки.

Гадаємо, що абсолютно слухним буде порушення питання щодо дефініції предмету дослідження. Пошлемося на джерелознавчо-методологічну розвідку історика з Канади Б.Боцюрківа, котрий ставить запитання: про чию (українську чи російську) історію йдеться? Чи була православна церква в Україні тоді українською? Німецький вчений Ф.Геєр переконаний, що слід вести мову про Український екзархат Московського патріархату, тобто про російську церкву. Інші ж церковні утворення (УАПЦ, обновленці, Соборно-єпископна церква) мають трактуватися як неканонічні відлами від РПЦ¹⁰.

Таку ж позицію обстоюють історики пореволюційної РПЦ, які, щоправда, спеціально не вивчали існування цієї церкви в Україні: Тімашев (1943р.), Куртис (1953р.), Спінка (1956р.), Струве (1967р.), Хризостомус (1965-1968рр.), Регельсон (1977р.), Поспеловський (1984р.) та інші. Названі автори зосереджують увагу на „центрі” (Москва, Петроград) і відносинах між Московським патріархатом і радянською владою.

Іншу точку зору, яка об'єктом дослідження вважає Українську православну церкву, точніше – Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ), займає історик І.Власовський. Проте він залишає поза увагою не лише найчисленнішу в Україні Російську православну і обновленську (Синодальну) церкви, але й Соборно-єпископську церкву (1925-1936рр.), яку очолював митрополит Ф.Булдовський, і Українську православну церкву на чолі з митрополитом І.Павловським (1930-1936рр.), що об'єднала рештки УАПЦ після її розгрому. Б.Боцюрків наголошує: „І.Власовський наслідує історико-каноністу Олександру Лотоцькому та мемуаристичній історії УАПЦ митрополита Василя Липківського, які вважали УАПЦ єдиною національною православною церквою на Україні¹¹.”

За підрахунками В.Єленського, на початку 1920-х років в УСРР нараховувалося понад 30 різних релігійних конфесій та угруповань¹². На нашу думку, в контексті порушеної проблеми дослідження слід вести мову про кілька основних православних об'єднань:

- Руська Православна Церква (точніше, її Український екзархат, утворений на Помісному Соборі 1918 року в рамках РПЦ);
- Українська Автокефальна Православна Церква;
- Обновленська Церква, яка виникла внаслідок розколу РПЦ в 1922 році, а в Україні – Синодально-обновленська Церква, утворена в 1923 році (1925 року прийняла назву Українська Православна Автокефальна Церква – УПАЦ);
- Соборно-єпископська Церква (офіційна назва: Братське об'єднання парафій Української Православної Автокефальної Церкви (БОПУПАЦ), яка діяла починаючи з 1925 року;
- Діяльно-Христова Церква (ДХЦ), котра виникла в результаті розколу УАПЦ 1924 року¹³.

Крім того, в різних джерелах згадується ще ряд церковних організацій православної орієнтації, що функціонували в Україні протягом 1920-1930-х років. Серед них слід указати на найпомітніші:

- „Свободна прогресивна автокефальна українська церква” (виявила себе переважно на Чернігівщині);
- „Братство відродження” (Одеса і Миколаїв);
- підгорновці¹⁴.

Така строкатість українського православ'я 1920-х років була зумовлена різними причинами, на аналізі яких пропонуємо зупинитися, розглянувши їх у кількох площинах.

Перша з них вимальовується в сфері взаємин між Церквою і владою більшовиків з огляду на те, яким був загальний розвиток церковно-політичної ситуації. При розмаїтті варіантів вирішення церковної проблеми для більшовиків видавалися найреальнішими два шляхи: або повернутися до колишніх (дожовтневих) принципів відносин Церкви і держави, інтегрувавши першу в структури влади, що суперечило комуністичній ідеології, або дискредитувати Церкву серед громадськості, тобто піти на конфлікт з нею¹⁵.

Влада схилилася до другого шляху, хоч і усвідомлювала всю його складність: можна засудити чи знищити окремих представників чи навіть групу духовенства, але Церква після цього не припинить свого існування. Для радянської влади, проте, беззаперечним видавалося завдання нищення релігії як ідеології і створення „нової людини”. Тому завдання дискредитації церковної ієрархії через використання суперечностей в РПЦ і створення лояльних щодо влади духовної еліти чи навіть альтернативної Церкви було похідним від стратегічної проблеми оновлення суспільства. Його треба було виконати поза всяку ціну.

Щоб зрозуміти парадигму стосунків між владою і Церквою і з'ясувати причини розколів, необхідно визначитися: до чого прагнула сама Церква. З часу запровадження Синодальної системи будь-які зміни в державному апараті незмінно травмували Церкву. Оскільки в імперській Росії Церква при будь-яких політичних катаклізмах (державних переворотках) завжди так чи інакше ототожнювалася з поваленим політичним режимом, їй також доводилося зазнавати перебудови залежно від цілей і завдань нової влади, доводячи їй свою лояльність. Ця традиція мала спрацювати і в нових умовах. Ситуація, однак, була принципово іншою. На думку німецького історика Г.Шульца, революція 1917 року і Помісний Собор РПЦ (серпень 1917 – вересень 1918 р.) визначили початок нової епохи в церковній історії Росії¹⁶. Собор покладав сподівання на реформи Церкви, які б відновили патріархат, оздоровили общини, піднесли роль мирян тощо. Проте Церква була змушена прийняти виклик не лише буржуазно-демократичного, але й більшовицько-пролетарського чинника в революції. Не встигнувши як слід відреагувати на одну зміну влади (зречення престолу царя Миколи II і утворення Тимчасового уряду), фактично втративши власну мікроструктуру, обезглавлена РПЦ мусила реагувати на утвердження більшовицької влади.

Структурована в апараті світської влади, століттями привчена до державної опіки в усіх напрямках, Церква в Росії не була спроможна швидко змінити усталені принципи існування. Нові умови викликали своєрідну розгубленість серед церковних кіл. Осмислюючи події тих років, професор І.Стратонов зробив спробу пояснити перебіг подій, які й призвели до „церковної смуги” і розколів: „1. Руська церква, перш за все в особі своїх керівників, не була підготовлена до самостійного існування, або, точніше, за два попередні століття відвикла від усілякої самостійності. 2. Падіння влади обер-прокурора і применшення за два століття авторитету церковної влади живили всередині самої церковної організації анархічні прагнення. 3. Переродження церковної організації і свідомість церковного суспільства збіглися з великими потрясіннями у сфері соціально-політичних відносин, що не могло не вплинути і на саму церкву... Навіть ієрархи... не відразу змогли оцінити ситуацію нового церковного існування”¹⁷.

До сказаного слід додати й той факт, що в російському православ'ї на початку ХХ століття мали місце й християнський радикалізм, і християнський соціалізм найрізноманітніших відтінків і напрямів¹⁸, і реформістські течії різних ступенів радикальності, аж до крайнього консерватизму¹⁹.

Таким чином, своєрідна інфантильність, з одного боку, існування різних внутрішніх течій – з іншого, готували ґрунт для своєрідного вибуху власних церковних суперечностей. Більшовицька влада провокаційною тактикою підтримувала розкольницькі тенденції, каталізуючи загострення складної атмосфери церковно-релігійного життя.

Законодавчі засади відносин радянської держави з Церквою визначалися відомим декретом Ради Народних Комісарів РСФРР від 2 лютого (20 січня) 1918 року „Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви”, який в УСРР було рецесійовано в майже незмінному вигляді постановою Тимчасового робітничо-селянського уряду 22 січня 1919 року²⁰. Цей декрет поставив православну (як і інші) Церкву в Росії в абсолютно нову для неї суспільну, політичну і юридичну ситуацію, за якої вона мала існувати в атеїстичному суспільстві.

1920 року більшовицька влада прийняла рішення централізувати боротьбу з релігією. В апараті ЦК РКП(б) створюється Відділ агітації і пропаганди (Агітпроп), якому водночас доручалося керівництво і координація антирелігійної діяльності. Про важливість цієї ділянки роботи свідчить той факт, що серед рішень Х з'їзду більшовиків (1921 рік) поряд з резолюціями „Про єдність партії”, „Про нову економічну політику” та іншими зустрічаємо й постанову „Про головполітосвіту і пропагандистсько-агітаційні проблеми партії”.

Слід погодитися з думкою Г.Шульца, який вважає, що першу реальну концепцію розколу Церкви розробив Л.Троцький, зіткнувшись у березні 1922 року з завданням конфіскації церковного майна²¹. У таємній записці до Політбюро він стверджував: „Вся стратегія наша в даний період повинна бути розрахована на розкол серед духовенства з конкретного питання: вилучення церковних цінностей з церков”²². Тоді ж Л.Троцький запропонував конкретні заходи щодо здійснення накресленого плану, де, зокрема, зазначалося: „6...Внести розкол в духовенство, виявляючи у цьому відношенні рішучу ініціативу і беручи під захист державної влади тих священників, які відкрито виступатимуть за вилучення”²³.

Основну мету політичного керівництва доволі конкретно було викладено в одному з циркулярів більшовицького ЦК: „Зіштовхуючи між собою різні напрями, течії, секти, церкви, вірування, Радянська влада прагне до того, щоб у взаємній боротьбі вороги дискредитували і топили одне одного”²⁴. При цьому, наступ слід було вести „не супроти якоїсь церкви чи напрямку, а проти релігії в цілому”²⁵. З огляду на зазначене, можна стверджувати, що йшлося про цілеспрямоване інспірування міжцерковних конфліктів для вирішення кількох завдань. По-перше, передбачалося ослабити церковні осередки як своєрідні вогнища суспільного протистояння новому режимові. По-друге, варто було дискредитувати церковну ідеологію з метою звільнення простору для ідеології офіційної²⁶. Крім того, вважалося за необхідне до взаємодії з роботою партійних інстанцій щодо розколу православної церкви залучити органи ДПУ. Останні розкладання церкви мали розглядати як одне з найважливіших завдань²⁷.

Інший зріз державно-церковних взаємин зумовлювався відродженням у 1917-1920-х роках ідеї автокефалії Української церкви, яка й була реалізована в жовтні 1921 року. На прикладі УАПЦ яскраво видно свідому політику зіштовхування різних конфесій між собою, що її застосовувала радянська влада з метою знекровлення

сильнішого супротивника. Оскільки в період Української революції головним ворогом більшовицького керівництва в релігійній сфері вважали традиційну РПЦ, задля послаблення впливу та дискредитації останньої в особі Українського екзархату більшовики не чинили протидії прихильникам української автокефалії. Так тривало до того часу, поки розвиток національно-церковного руху не набув загрозливого поширення і численних прихильників, у чому влада небезпідставно вбачала небезпеку для соціально-політичної стабільності.

Навесні 1919 року радянський уряд легалізував церковний статут української парафії, створеної на базі церковно-релігійного гуртка в Києві, до якого входили колишні члени Всеукраїнської Православної Церковної Ради (ВПЦР). Показово, що це був перший церковний статут, легалізований владою більшовиків. ВПЦР проголосила себе тимчасовим керівним органом у справі організації автокефальної церкви в Україні. Головою Ради обрали М.Мороза, заступником голови – В.Липківського. Невдовзі, за рішенням ВПЦР, було створено Всеукраїнську спілку православних парафій (ВСПП), яка мала діяти на основі нового радянського законодавства. У статуті Спілки за мету діяльності визнавалося „об'єднання, координація і підтримка праці українських парафій”²⁸.

Осередком організації став собор Святої Софії в Києві. ВСПП мала юридичне право орендувати колишні церковні споруди, котрі були націоналізовані владою. Останнє загострювало конфлікт між автокефалістами і єпископатом РПЦ, що й було метою радянського керівництва. Коли ж єпископ Назарій (Блінов) звернувся до голови Ради Народних Комісарів України з клопотанням про передачу кафедрального митрополічного Київського Софійського собору під оруду РПЦ²⁹, він отримав відповідь народного комісара юстиції УСРР, який, посилаючись на декрет 22 січня 1919 року, нагадував, що собор і все його майно націоналізовані, і право користуватися ними надається владою тільки зареєстрованим релігійним спілкам віруючих³⁰. Отже, Софійський кафедральний собор було передано в користування не РПЦ, а ВСПП, оскільки статут останньої було зареєстровано в Губвиконкомі³¹.

Акцентуємо увагу на цьому епізоді. Усталена серед істориків точка зору щодо утисків і гонінь з боку держави щодо РПЦ, щодо переслідувань і нищення УАПЦ потребує уточнення. Прихильники ідеї автокефалії, зокрема члени ВПЦР у прагненні досягти намірів покладали певні сподівання на нову радянську владу, йдучи на співпрацю з нею. Радянська влада підтримувала ідею співпраці, виходячи з власних інтересів, зумовлених завданням ослабити РПЦ і внести розкол у структуру колись могутньої традиційної інституції. Автокефалісти, проте, вбачали в підтримці з боку більшовиків визнання їх церкви як демократичної, соборноправної і навіть революційної, порівняно з „реакційною”, „чорносотенною” РПЦ. Саме тому керівництво ВПЦР в особі М.Мороза вело жваве листування з Губвиконкомом, Раднаркомом та іншими органами влади для придбання нових храмів під власну оруду через вилучення їх з-під опіки РПЦ. При цьому йшлося про церковні приміщення Києво-Могилянської академії, Братського монастиря, храму Київського університету тощо. Одночасно УАПЦ просила про дозвіл на видання богослужбової літератури українською мовою, надання паперу для друку і т.п.³²

Але на початку 1920-х років влада прагне послаблення авторитету УАПЦ, її розкладу, а далі – знищення. Своєрідне загравання партійно-державного керівництва з національними церквами мало на меті подальше знесення національних рухів і їх складової – національно-церковного руху. Ці дії обставлялися пропагандистськи,

навіть організовувалися дискусії з проблем розколів у церкві, на які запрошувалися представники різних православних течій³³.

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що чинники розколу в площині взаємин між Церквою і державою були зумовлені прагненням радянської влади утвердити монополне право на ідеологічне панування, курсом на дискредитацію релігійних об'єднань з метою підриву їх авторитету шляхом внесення розбрату в релігійні структури, а також фактом послаблення національного та національно-церковного руху.

Друга площина заявленої проблеми бачиться нам у взаєминах між РПЦ і УАПЦ, про складність яких частково йшлося вище.

Провідними факторами в цих стосунках були відродження ідеї автокефалії української церкви (причому, слід звернути увагу на еволюцію становища церкви в процесі зміни державних інституцій протягом 1917-1921 років)³⁴ і погляди РПЦ на національно-церковні рухи як такі та їх організаційні утворення зокрема.

Як уже наголошувалося, революція 1917 року призвела до стрімкого руйнування традиційної релігійно-політичної системи в Росії, заснованої на симбіозі автократії царя і православ'я. Цей процес дійшов кульмінації революційним відділенням Церкви від держави на підставі більшовицького декрету від 5 лютого 1918 року.

В Україні церковна проблема набула ще більшої гостроти, ніж у Росії, тому що національне питання стало основним для церковно-визвольного руху за автокефалію Української Церкви, який розгорнувся під час визвольних змагань 1917-1921 років.

Народжений революцією, український церковний рух був реакцією на стан справ у Церкві. Його живили пробуджений націоналізм, церковний радикалізм та загальне суспільно-політичне пожвавлення. Цей рух проектував український націоналізм на церковно-релігійну сферу, маючи на меті відродження української національної свідомості. Більше того, церковний рух, почавши з прагнень до церковної автономії і української літургії, пішов далі – до вимог автокефалії Церкви в Україні³⁵.

Таким чином, утворення Української Автокефальної Православної Церкви в 1921 році було підготовлене всім розвитком національно-визвольного руху попередніх років.

Митрополит В.Липківський у праці „Відродження Церкви в Україні. 1917-1930 рр.” (розділ УП „Історії Української Православної Церкви”) пише: „Як тільки пройшли перші дні революції, не стало царя, українці відчували, що ...церкві треба братися за церковні справи при нових умовах. Правда, хоч настали нові умови, але ...єпископат і духівництво на Україні залишилось старе російське...”³⁶. Наслідком такої ситуації було те, що на початковому етапі розвитку церковно-визвольного руху в його „церковних зібраннях ще не досить виступав національний бік: духовенство, як і мирянство, поділилось не по національності, а по ідеології, на консервативне і прогресивне; і в тому і в другому брали участь і українці і росіяни”³⁷. І.Власовський пояснює таке становище тим, що „в Російській Православній Церкві, в складі якої знаходились й єпархії України, ще далеко до революції 1917 року були досить значні течії поступового характеру, в основі яких було глибоке незадоволення тим станом, в якому перебувала Церква в Росії, підпорядкована державній владі і політиці цілком від часів Петра I”³⁸.

У 1917 році Тимчасовий уряд в Росії сприяв самоорганізації Церкви (було скликано Собор, котрий мав вирішити всі проблеми існування Церкви в нових соціально-політичних умовах), тоді як в Україні церковна проблема концептуально не вирішувалася владою. Більше того, соціалістична ідеологія Центральної Ради призвела до краху економічної основи діяльності Церкви, адже було зліквідовано державне фінансування, забиралася земля, реквізувалися приміщення церковних установ та

шкіл. Тому, підкреслює В.Ульяновський, „немає нічого дивного, що більша частина церковного тіла українських єпархій в умовах повного розкладу життя поступово повернулася до правого крила й зорієтувалася на Собор у Москві та новообраного патріарха”³⁹. Ця течія, фактично, включала в себе весь єпископат українських єпархій.

Разом з тим, на відміну від Росії, з початком революційних подій 1917 року в Україні в середовищі Церкви відразу виникла течія національного спрямування. Проте вона прагнула вирішити здебільшого лише політичне питання відокремлення від Московського патріархату й мовну проблему в Церкві. Хоча дослідники часто піднесено пишуть про активізацію руху в підтримку ідеї автокефалії вже з початку революційних подій 1917 року, гадаємо, що слід мати певні застереження щодо цієї тези, оскільки церковно-національна хвиля, яку здійняла революція, влітку-восени того ж року поступово втрачала силу. Всі нагальні проблеми церковного життя і надалі законодавчо вирішував Всеросійський Помісний Собор. Причини цього можна вбачати у відсутності докладної програми устрою й принципів церковного життя в Україні, належної підтримки новацій серед єпископату, обмежених кількості популярних і високопрофесійних лідерів, погіршенні матеріального становища духовенства, відстороненості української світської влади.

Таким чином, поступальність розвитку ідеї автокефалії, за яку висловлювалася навесні 1917 року на єпархіальних з'їздах (Полтавський, Кам'янець-Подільський та ін.) більшість делегатів, була перервана, що мало двоїстий наслідок. З одного боку – породжувалася розгубленість в суспільстві, від чого міцніла віра в традиційну Церкву; з іншого – пробуджувалася національна свідомість, стрімко піднімаючись до рівня ідеї здобуття Українською Церквою автокефалії.

За доби гетьманату Павла Скоропадського Церква знову стає сакральною інституцією. Тодішній уряд обмежувався інтересом до політичної сфери діяльності Церкви та її керівних діячів. Хоча ідея автокефалії Української Церкви висувалася першим міністром ісповідань В.Зінківським і його наступником О.Лотоцьким, вона так і не була реалізована⁴⁰. Увесь єпископат України, який мав підтримку церковного адміністративного апарату і майже всього монастирського духовництва, розпоряджаючись великою частиною матеріальних коштів місцевої Церкви, був проти національного церковного руху.

З огляду на тривалу русифікаторську політику щодо Церкви в межах України, подібна ситуація була закономірною. Рельєфно відтворив становище української Церкви О.Лотоцький: „Протягом більш двох століть провадилася на Україні система русифікації головно через обсаду впливових посад церковними елементами русифікаторськими – чи москалями зроду..., чи зрусифікованими українцями, що завдяки своїм природним зв'язкам з українським оточенням іще краще за москалів переводили русифікаційну політику в церкві на Україні. Митрополити, архієреї всі без останку належали до сеї категорії пересіяних крізь каззонно-русифікаційне сито церковних діячів... За двохстолітній час, особливо за останні 75 літ, утворилася по містах України панівна кляса російської церковної бюрократії...”⁴¹.

З урахуванням вищеозначеного, зрозумілим є законопроект щодо організації управління Української Православної Церкви (УПЦ), який було винесено на обговорення засідання Всеукраїнського Церковного Собору 26 червня (8 липня) 1918 року. Зокрема, йшлося про автономію УПЦ зі збереженням канонічного зв'язку з Патріархом Всеросійським, котрий затверджує Київського митрополита і обраних єпископів, приймає скарги на них і вершить суд, благословляє скликання Собору тощо.

У добу Директорії УНР стало очевидним, що російсько-українська боротьба за контроль над Церквою, яка різко загострилася, унеможлиблювала досягнення компромісу, пропегованого російськими ліберальними колами. Компроміс полягав у запровадженні широкої автономії Української Церкви під обмеженою владою Московського патріарха разом з поступовою українізацією Церкви, що й віддзеркалилося в „автономному” статуті, прийнятому на Всеукраїнському Церковному Соборі в листопаді 1918 року. Прийняття декрету про автокефалію 1 січня 1919 року засвідчило поляризацію позицій суперницьких таборів – Московського патріархату та його послідовників в Україні й українських автокефалістів та їхніх прихильників з уряду⁴².

Особливістю цього періоду було бурхливе чергування влад в Україні, за яких становище однієї і тієї ж Церкви було різним (у той же час, РПЦ діяла в умовах відносно стабільного більшовицького режиму з 1917 року). „Єдине церковне тіло України, – підкреслює Б.Андрусин, – як і її територія загалом, розривалися різними політичними режимами, котрі диктували свою волю в різних царинах життя, в тому числі й у церковній”⁴³. Підкреслимо важливість ситуації, яка тоді склалася. На нашу думку, обставини спонукали використовувати будь-який слушний момент для реалізації планів, а це, вочевидь, змушувало і прихильників автокефалії української церкви мімікрувати, шукати компромісів, пристосовуватися. Варто також пригадати й той факт, що давньою традицією і практикою з часів княжої доби та козацько-гетьманської України було забезпечення владою нормального функціонування церковних інституцій і загалом церковного організму, тому, звісно, Українська Церква шукала порозуміння з владою.

Після зайняття Києва більшовиками і встановлення вдруге радянської влади в Україні прихильники українського церковно-визвольного руху в березні 1919 року утворили першу українську церковну громаду. Члени цього гуртка – автокефалісти, які не мали своєї ієрархії, звернулися до єпископа Назарія (Блінова), котрий правив тоді Київською єпархією за відсутності митрополита Антонія, з проханням дозволити правити Страсті і Великодню службу з читанням Євангелії українською мовою. Коли ж єпископ Назарій це прохання відкинув, український гурток склав свій парафіяльний статут і звернувся до влади з проханням зареєструвати українську парафію, надавши їй в користування один з храмів Києва (детальніше про це йшлося вище). Мотивом, через який Назарій не погодився дати дозвіл служити по-українському, було, нібито, недопущення роз’єднання „єдиної Російської Церкви”⁴⁴. Однак, як свідчить В.Липківський, статут першої української парафії було зареєстровано, і „це влада з тим більшою охотою зробила, що росіяни ігнорували державний декрет про відокремлення церкви, статутів не складали, а користувалися статутами на праві, так би сказати, традиції”⁴⁵.

Таким чином, українські сили, фактично, скористалися з суперечностей між більшовиками й російським єпископатом.

Після приходу до Києва російської Добровольчої армії А.Денікіна в серпні 1919 року митрополит Антоній Храповицький негайно оголосив заборону в служінні всіх кліриків, пов’язаних з УАПЦ. Денікінський режим на окупованих територіях України силою зброї придушував будь-які спроби звільнення Української церкви з-під московського контролю, всіляко підтримував централістські кроки в Російській Православній Церкві, сприяв відновленню і зміцненню впливу Московського патріарха, підтримував непримиренну позицію російської ієрархії щодо українців.

З остаточною перемогою більшовицької влади наприкінці 1919 – на початку 1920 року знову поживавилася діяльність ВПЦР, організовувалися нові українські парафії, створювалася Всеукраїнська Спілка Православних Парафій. Знову загострилося питання про власний єпископат. Але офіційне управління Київської митрополії та решти православних єпархій, сформоване в старі часи, не погоджувалося йти назустріч прагненням патріотичної частини Церкви. Навпаки, російські єпископи забороняли відправляти службу тим священикам, котрі намагалися переходити на українську мову, чинячи їм різні перешкоди.

У відповідь рух за духовне оновлення Церкви проголосив звичайні для таких ситуацій гасла звільнення від монополії церковної бюрократії й повернення до апостольських традицій Церкви. Так відбувся розрив з етнічно російською ієрархією⁴⁶.

Збори ВПЦР 5 травня 1920 року проголосили автокефалію Української Церкви. Проте православні українці, як і раніше, не мали власної ієрархії, без чого не може існувати жодна Церква. Питання висвячення єпископату і митрополита не було розв'язане аж до початку роботи першого Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14-30 жовтня 1921 року, який став історичним рубежем між церковно-визвольним рухом і автокефальним статусом національної Православної Церкви⁴⁷.

Таким чином, реалізація ідеї створення УАПЦ пройшла доволі складний шлях як з огляду на взаємини симпатиків національно-церковного руху з різними державними структурами, що виникли в Україні, так і з традиційною РПЦ. Власне, прагнення до здобуття статусу автокефалії Українською Церквою було цілком логічним, умотивованим і виправданим.

Спробуємо оцінити перебіг подій з точки зору РПЦ, маючи на увазі застереження М.Блока: „не засуджувати, а постаратися зрозуміти”. Як повинна була реагувати РПЦ на спробу відокремлення від традиційно єдиного церковного організму самостійної структури? Православ'я по суті своїй не визнавало різких змін, шанувало віками накопичену традицію і навіть повернення до норм Апостольської Церкви та заперечення досвіду наступних часів сприймало як протестантизм. Тому, безумовно, ієрархія РПЦ всіма силами прагнула централізації церковного життя. Не випадково у спеціальному „Зверненні до православного населення м. Києва і Київської єпархії тимчасово управляючого єпархією преосвященного Назарія, єпископа Черкаського” від 26 липня (8 серпня) 1919 року до „возлюбленных о Господе чадах православных христиан, именующих себя „украинскими гражданами”, було попередження про недопустимість ніяких нововведень і непорушення єдності церковної в царині богослужбової мови, заклик виявити повну послухність Святішому Патріархові Московському і всієї Росії Тихону, не брати участі у свавільних діях людей, котрі порушують церковний мир через антиканонічне відібрання храмів і відправу в них Служби Божої з порушенням рішень про це Всеукраїнського Церковного Собору 1918 року, наголошувалося на необхідності повернутися до канонічного послуху церковної влади заради церковного миру і єдності держави⁴⁸.

Отже, з позиції РПЦ можливе проголошення УАПЦ не могло сприйматися інакше, як „розкольництво”, „церковний націоналізм”, „неканонічність” тощо.

З іншого боку, прихильники автокефалії розуміли, з огляду на перебіг подій періоду Української революції 1917-1921 років, що вирішити нагальні питання українського церковного життя, використовуючи традиційні структури РПЦ, було неможливо.

Таким чином, розкол РПЦ і утворення УАПЦ були логічним продовженням тієї боротьби, яка почалася в 1917 році разом з пробудженням національної свідомості

і відродженням самої ідеї автокефалії Української Православної Церкви. Саме суспільство вже не могло залишатися незмінним, а Церква як соціальний організм резонувала на „виклик” ситуації. Те, що протягом тривалого часу існувало у вигляді особливостей українського Православ'я, окремих побажань, несміливих пропозицій та розрізнених заяв, підкреслює А.Зінченко, – „у певний час сконцентрувалося у вигляді потужного національно-церковного імпульсу, який у драматичних політичних обставинах вилився в соборне проголошення автокефалії”⁴⁹.

Третя площина проблеми, як вона нам бачиться, охоплює внутрішньо-церковне життя. Звільнення Церкви від традиційної органічної єдності з державою, по-перше, проходило не безболісно, під тиском надзвичайних історичних подій; по-друге, воно виявило надзвичайно складні суперечності, що накопичилися в самій Церкві і були зумовлені різним тлумаченням соціально-релігійних доктрин, боротьбою за лідерство, протилежністю еклезіологічних позицій щодо державної влади тощо.

В РПЦ найбільшого поширення набули обновленство, сергіанство, григоріанство, ярославський розкол, іосифіанство, вікторіанство. За винятком обновленства, названі розколи мали незначні прояви на території України. Вище ми спробували визначити причини розколу православ'я, виходячи з ставлення РПЦ до розвитку національно-церковного руху. Далі проаналізуємо питання з точки зору внутрішньоцерковних реалій, головною з яких поставала проблема незалежності національної Церкви і створення Української Автокефальної Православної Церкви.

Різноманітність соціального складу прихильників автокефалії, їх політичних позицій, суперечки в ієрархії з питань канонічності й лідерства спричинилися до того, що серед автокефалістів з самого початку не було єдності. Тому „на Україні у 20-і роки існувала не одна автокефальна церква, а щонайменше п'ять і кілька незалежних від РПЦ груп (братств, течій)”⁵⁰. 1924 року колишній голова автокефальної Православної Церковної Ради М.Мороз вийшов з УАПЦ В.Липківського й організував разом з кількома автокефальними єпископами Діяльно-Христову Церкву (ДХЦ), яка заявила претензії бути головним спадкоємцем УАПЦ і вступила в конфронтацію з нею.

Назагал, історико-церковні дослідження обстоюють думку, за якою створення ДХЦ було ініційоване і діяло під безпосереднім контролем ДПУ. Гадаємо, що такий підхід надто спрощений, оскільки головна причина розколу в УАПЦ впливала з розбіжностей політичних позицій, що їх займали окремі прихильники автокефалії. З цього вимальовувалися не схожі одні на інші уявлення про шляхи здобуття і перспективи автокефалії. Органи радянської влади лише вміло використали ці розбіжності між лідерами руху для поглиблення розколу, який намітився. Головним знаряддям стало ДПУ. З цією метою власті зареєстрували на початку 1924 року статут ДХЦ, надали останній значну підтримку.

Можливо, слід краще враховувати також і той факт, що в складній ситуації поліконфесійності кожне з релігійних об'єднань, шукаючи власну нішу в структурі державно-церковних взаємин, змушене було вдаватися до мімікрії та різноманітних пристосуванських дій, сподіваючись вибороти „місце під сонцем” нової влади.

Необхідно взяти до уваги і спроби пояснити складні процеси церковно-релігійного життя сучасниками подій. Зокрема, на четвертому Православному Церковному Соборі УАПЦ Брацлавщини вказувалося на хиби в житті та діяльності УАПЦ і ВПЦР. Учасників зібрання турбувало те, що „Соборноправність... поволі перетворилась в панування над церковними об'єднаннями, зокрема і особливо – над духівництвом, гуртка не церковних окремих осіб, що пролазять в церковні Ради не з-за любови до церкви,

а з міркувань пихи і владування... Внісши бюрократичний лад в керування церквою, ... ВПЦР і на місцях витворила, в лиці районних благовісників, таких же адміністраторів..." Висловлювалися також побоювання, що боротьба за впливи між головами рад і єпископами приведе до розкладання УАПЦ⁵¹.

Про непрості взаємини між лідерами УАПЦ, які стали однією з причин розколу, свідчить листування митрополита В.Липківського з діячами Білоцерківської церковної округи УАПЦ, лідер якої В.Бржосньовський згодом очолив ДХЦ⁵². В.Липківський зазначав: „Вся „діяльність” ДХЦ була цілком штучна: за неї все робило і на свої кошти ДПУ, а в ній самій ніякого життя не було”⁵³. Проте ця загострена оцінка має дещо суб’єктивне забарвлення і, на наш погляд, слугує поясненням однієї з численних причин розколу, а саме – фактора боротьби за лідерство в церкві (хоч, здавалося б, він і має суто світську генеалогію).

Крім того, самі сучасники подій не завжди чітко розуміли, що відбувається, в чому відмінність між релігійними об’єднаннями, кого підтримувати. Так, в одному з документів тієї доби читаємо: „У складі Парафіяльної Ради УАПЦ є чотири екзархисти...”⁵⁴. У витязі з протоколу засідання ВПЦР від 30 листопада 1926 року зазначалося: „...Виявилось, що у складі парахвій (так у тексті – А.К.) ДХЦ 99% таких, що мають статут УАПЦ і тільки 1% тих, що зареєстровані на Статут Братства ДХЦ”⁵⁵. В Остапівському районі села Бірки „парафія ліче себе екзархичною, а існує по статуту Булдовської течії”⁵⁶. Таких свідчень збереглося чимало.

Як же реагувало пересічне громадянство на складні процеси церковно-релігійного життя. Один із благовісників УАПЦ повідомляв (1926 рік): „Людність селянська зараз так забита своїми фінансово-господарськими справами, що виявляє свою активність у тому, що прийде коли-не коли до храму помолитися і в суто церковні ідеологічні змагання не хоче втручатися... Внутрі-українські суперечки для них мало зрозумілі і мало цікаві...”⁵⁷.

Таким чином, пошук причин розколу потребує ще й урахування політичних поглядів чи суспільних уподобань, характеристики мотивації дій та вчинків представників як духовенства, так і, не в останню чергу, мирян.

Узагальнюючи проведений аналіз і визнаючи певну умовність виокремлення названих площин проблеми, спробуємо назвати найхарактерніші, на наш погляд, причини розколу православ’я в Україні 1920-х років.

1. Цілеспрямована політика радянської влади, зорієнтована на дискредитацію всіх релігійних організацій, їх послаблення, ізоляцію і знищення, прагнення влади підірвати Церкву зсередини шляхом розколу.

2. Розходження серед церковної ієрархії і представників духовенства щодо церковних канонів, мови, літургії тощо.

3. Боротьба за лідерство між церковними ієрархами та особисті амбіції служителів Церкви.

4. Суперництво за власність і культові будівлі, приміщення і майно.

5. Розпорошеність соціального складу і політичних позицій як духовенства, так і мирян.

6. Зростання релігійного скептицизму та апатії в силу розчарування частини населення в ролі РПЦ.

7. Прагнення частини кліру реалізувати створення власної національної автокефальної церкви.

8. Психологічне мімікрування певної частини духовенства і мирян залежно від розвитку суспільно-політичних процесів.

Отже, розколи православ'я 1920-х років були наслідком не лише дій влади, але й кризової ситуації в самій Церкві.

Безумовно негативними наслідками розколу православ'я стали розкол суспільства, постійні міжконфесійні конфлікти і конфронтація, боротьба за розділ сфер впливу між окремими Церквами й конфесіями, відсутність толерантності, помітне зменшення в православ'ї кількості дійсних християн і зростання числа номінальних віруючих, руйнування релігійної моралі населення. Власне міжцерковна боротьба, фактично, залишила мирян напризволяще.

Але, разом із тим, слід визнати, що замість згасання інтересу до релігії і церкви, на яке сподівалися більшовицькі вожді, церковні розколи провокували релігійний неспокій в суспільстві, спонукаючи замислитись кожного над ідеологічним вибором, чим відіграли певну конструктивну роль в історії Церкви.

¹ Єленський В. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні. – К., 2002. – С.295.

² Колодний А. Нинішній стан православ'я України як вияв його історії // Релігійна свобода. Релігія і церква в Україні: уроки минулого і проблеми сьогодення. Науковий щорічник / За заг. ред. А.М.Колодного, М.Новиченка, О.Сагана. – К., 2003. – С.80.

³ Новиченко М. Міжконфесійні конфлікти в Україні: причини і наслідки // Людина і світ. – 1995. – № 9. – С.17.

⁴ Боцюрків Б. Проблеми досліджень історії релігії та церкви в Україні у міжвоєнний період: джерела та їх опрацювання // Український археографічний щорічник. Вип.І / П.Сохань (гол. ред.) та ін. – К., 1992. – С.285.

⁵ Єленський В.Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917-1990). – К.: б.в., 1991. – 72 с.

⁶ Зінченко А. „Це влада не від Бога, а від дракона“. ДПУ-НКВС проти свободи совісті // Вітчизна. – 1991. – № 4. – С.157-163.

⁷ Ігнатуша О. Православні церкви в Україні у 20-х роках ХХ ст. та взаємини між ними // Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви. Матеріали наукової конференції. Київ, 12 жовтня 1996 р. – К., 1997. – С.121-138; його ж: Українська автокефальна православна церква (1917-1930 рр.) / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. 07.00.02. – Історія України. – Запоріжжя, 1993. – 18 с.

⁸ Пащенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки ХХ ст. – К., 1993. – 188 с.; його ж: Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20-30-х років. – К., 1994. – 249 с.

⁹ Пилявець Л. Автокефалія православної церкви на Україні // Людина і світ. – 1990. – №5. – С.19-24; його ж: Взаємовідносини між православними церквами в Україні в умовах становлення тоталітаризму // Церква і національне відродження. – К., 1993. – С.73-89.

¹⁰ Боцюрків Б. Вказ. праця. – С.285.

¹¹ Там само.

¹² Єленський В. Здійснення в УСРР декрету „Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” в перші роки соціалістичного будівництва // Укр. істор. журнал. – 1998. – №3. – С.124.

¹³ Киридон А. Структурний аналіз релігійної ситуації в Україні (20-ті роки ХХ століття) // Історія релігій в Україні. Праці XIII-ї міжнародної наукової конференції. Львів, 20-22 травня 2003 року. – Кн.І. – Львів, 2003. – С.269-275.

¹⁴ Пилявець Л.Б. Взаємовідносини між православними церквами...- С.89.

¹⁵ Алексеев В.А. Иллюзии и догмы. – М., 1991. – С.222.

- ¹⁶ Шульц Г. 1914-1918 гг. как поворотный пункт в церковной истории России // Церковно-исторический вестник. – 2001. – № 8. – С.101.
- ¹⁷ Стратонов И.А. Русская церковная смута. 1921-1931 // Из истории христианской церкви на Родине и за рубежом в XX столетии. Сборник. Материалы по истории церкви. Кн.5. – М., 1995. – С.34.
- ¹⁸ Поспеловский Д.В. Русская Православная Церковь в XX веке. – М., 1995. – С.65.
- ¹⁹ Його ж: Тоталітаризм і вероісповедання. – М., 2003. – С.359.
- ²⁰ Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929-1941). – К., 2001. – С.115.
- ²¹ Шульц Г. Вказ. праця. – С.117.
- ²² Записка Л.Д.Троцкого в Политбюро 12 марта 1922 года // Русская Православная Церковь и коммунистическое государство. 1917-1941. Документы и фотоматериалы. – М., 1996. – С.79.
- ²³ Предложения Л.Д.Троцкого об активизации работ по изъятию церковных ценностей в центре и губерниях. 17 марта 1922 г. // Там само. – С.86.
- ²⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО Укр.). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.748. – Арк.161.
- ²⁵ Там само. – Спр.1168. – Арк.92.
- ²⁶ Зінченко А. Вказ. праця. – С.158.
- ²⁷ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – К., 1999. – С.244.
- ²⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі: ЦДАВОВУ Укр.). – Ф.3984. – Оп.3. – Спр.29. – Арк.4.
- ²⁹ Там само. – Оп.1. – Спр.58. – Арк.31.
- ³⁰ Там само. – Арк.31зв.
- ³¹ Преловська І. ВПЦР – організаційний осередок УАПЦ (1917-1921 рр.) // Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви. Матеріали наукової конференції. Київ, 12 жовтня 1996 р. / За ред. А.Зінченка. – К., 1997. – С.33-34.
- ³² ЦДАВОВУ Укр. – Ф.3984. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.23, 25, 46 та ін.
- ³³ Там само. – Спр.426. – Арк.2.
- ³⁴ Детально про становище Церкви в Українській державі 1917-1920 років див: Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради): Навч. посібник. – К., 1997.- 200 с.; його ж: Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського): Навч. посібник. – К., 1997. – 320 с.; Андрусишин Б. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР): Навч. посібник. – К., 1997. – 176 с.
- ³⁵ Преловська І. Вказ. праця. – С.29.
- ³⁶ Липківський В. Відродження Церкви в Україні 1917-1930 рр. – Торонто, 1959. – С.14.
- ³⁷ Там само. – С.16.
- ³⁸ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. – Репр. вид. творення вид. 1961 р. – К., 1998. – Т.4 (XX ст.), ч.1. – С.7.
- ³⁹ Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради)... – С.183.
- ⁴⁰ В.Ульяновський спростовує існуючу в історіографії міфологему щодо млявої діяльності та слабкої позиції Василя Зінківського порівняно з твердою лінією на автокефалію Олександра Лотоцького, підкреслюючи: „Насправді, саме послідовна й виважена діяльність Зінківського була спрямована на підготовку (а не просто проголошення урядом) церковної автокефалії, яка фактично без згоди Собору та єпископату була неможливою”. Див: Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського)... – С.30.

⁴¹ Лотоцький О. Автокефалія: У 2-х т. – Т.ІІ. Нарис історії автокефальних церков. – Репринтне видання. – К., 1999. – С.459.

⁴² Андрусишин Б.І. Вказ. праця. – С.164.

⁴³ Там само. – С.165.

⁴⁴ Там само. – С.166.

⁴⁵ Власовський І. Вказ. праця. – С.70.

⁴⁶ Ісіченко І. Переклад Біблії і процеси релігійної самоідентифікації українців у ХХ ст.: історія освоєння Біблії українською культурою // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Вип. VI. – Харків-Київ, 2004. – С.28.

⁴⁷ Зінченко А. Всеукраїнський Православний Церковний Собор 1921 року в духовному розвитку українського народу // Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви. Матеріали наукової конференції. Київ, 12 жовтня 1996 р. / За ред. А.Зінченка. – К., 1997. – С.16.

⁴⁸ Андрусишин Б.І. Вказ. праця. – С.167.

⁴⁹ Зінченко А. Всеукраїнський Православний Церковний Собор...- С.16.

⁵⁰ Історія християнської церкви на Україні. Релігієзнавчий довідковий нарис / Відп. ред. О.С.Онищенко. – К., 1991. – С.66.

⁵¹ ЦДАВОВУ Укр. – Ф.4215. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.5-6.

⁵² Там само. – Ф.3984. – Оп.3. – Спр.344.

⁵³ Липківський В. Вказ. праця. – С.174.

⁵⁴ ЦДАВОВУ Укр. – Ф.3984. – Оп.3. – Спр.409. – Арк.23.

⁵⁵ Там само. – Арк.6.

⁵⁶ Там само. – Арк.16.

⁵⁷ Там само. – Ф.4215. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.11.

Алла Киридон.

Причини розколів в українському православ'ї (1920-і роки).

У статті аналізується релігійна ситуація в Україні, яка характеризується як епоха розколів, протистоянь і міжконфесійних конфліктів. Автор обстоює думку про те, що розколи православ'я були наслідком не лише дій влади, але й кризового стану в самій церкві.

Alla Kyrydon.

The Causes of Schism in Ukrainian Orthodoxy in the 1920-ies.

In the article the religious situation in Ukraine, characterised as the epoch of dissention, opposition and interconfessional conflicts. The author arguments the idea, that the splits in Orthodoxy were not only the consequences of the actions of the state authorities, but also the critical situation within the church itself.

„ОБРАЗ ТАЛЕРГОФА” В ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКІЙ ПРЕСІ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

У ході Першої світової війни Галичина зазнала значних людських втрат, що було зумовлено як наслідками бойових дій між австро-угорськими і російськими військами, так і здійснюваними ними каральними акціями проти мирного населення. Вже напередодні війни офіційна австрійська влада висловлювалася з недовірою до українського населення Галичини, вважаючи його російською “п’ятою колоною”. Урядові кола звинувачували галичан у політичній непевності, підтримці Росії. „До московфілів залучалися селяни, інтелігенція і духовенство, які ніколи не поділяли ідей московфільства, а навіть загально руських...”¹. Однією із причин такого ставлення була діяльність московфільських організацій, яка в умовах збройного конфлікту з Росією набувала загрозливих масштабів. Знаючи про напрями роботи таких установ, їх ідеологію та підтримку з боку російського уряду, влада легально боролася із поширенням проросійських симпатій ще до війни². З початком воєнних дій та у зв’язку із погіршенням ситуації на фронті, почалися масові репресії проти цивільного галицького населення.

Офіційним приводом репресивних дій з боку влади стала брошура „Современная Галиция”, видана „Карпато-Русским Освободительным Комитетом” у Києві³. Вона являла собою інформаційний довідник, у якому зазначалися відомості про галицькі московфільські організації та їх членів, давалася характеристика українським установам і партіям, детально описувалися “станіци” (українські села, де російські військові могли знайти підтримку у випадку збройного конфлікту з Австро-Угорщиною. – Л.М.). Якщо дотримуватися тексту брошури, то в ній був показаний увесь проросійськи налаштований галицький загаль, що в умовах війни було підставою для арештів зазначених як певних осіб, так і цілих населених пунктів, де вони проживали. Антиукраїнську політику підтримувала й місцева адміністрація, в якій переважали поляки, використовуючи в цих умовах галицьке московфільство як привід для знищення українців. Розпочаті властями судові процеси 1912–1913 рр. над московфілами було поширено на всіх українських політичних діячів та інтелігенцію⁴.

Австрійською владою, на початку війни, було створено ряд концтаборів, куди потрапляли тисячі українців, звинувачених у державній зраді. Одним з них був Талергоф – концентраційний табір для репресованих осіб та їхніх родин, що знаходився поблизу Граца (Австрія). Існував з 4 вересня 1914 до початку 1917 року. Більшість репресованих становили українці зі Східної Галичини, Буковини, Лемківщини. Серед ув’язнених 70-80% було селян, решта – інтелігенція, в основному греко-католицькі священники. За час існування Талергофа у ньому побувало понад 14 тисяч в’язнів, серед них – 85% українців.

Московфіли першими звернулися до аналізу подій, які відбувалися в Галичині в роки війни, і вже у 20-х рр. ХХ ст. використали їх трактування для ідейного насичення своєї партійної програми. Вони намагалися знайти вагомні аргументи для необхідності існування власної політичної організації. Потрапивши в жорсткі умови партійної

конкуренції, апелювали до недавньої історії, показуючи в ній свою героїчну участь. Талергоф та сформований ними образ талергофця-москвофіла став символом мучеництва і трагічної історії народу в роки війни та дав моральне право відродити москвофілство в міжвоєнний час.

На сторінках москвофільських періодичних видань акцентувалася увага на переслідуваннях Австрією осіб, належних до їх політичної орієнтації, звинувачувалися діячі національно-демократичного спрямування у сприянні австрійським переслідуванням. Кожен номер газет повідомляв про чергові талергофські свята, з'їзди, будівництво пам'ятників, публікацію спогадів і т.ін.

Українські національно-демократичні політичні сили не відразу відреагували на таку пропаганду. З часом, для підтримання політичної рівноваги у суспільстві, вони почали відповідати на виклики опонентів. Їх метою стало підірвати ідеологію москвофілства та знівелювати цей рух, зокрема через розвіювання міфу про Талергоф. Ця тема стала одним із аргументів у міжпартійній боротьбі міжвоєнного періоду, яка була всесторонньо представлена на сторінках партійних періодичних видань.

Дослідження даної проблеми не стало ще предметом зацікавлення науковців. Можна визначити лише роботи загального характеру, які стосуються питань діяльності москвофільських організацій кінця XIX - початку XX століття. У міжвоєнний період оцінки цьому руху дали М.Андрусяк, М.Миколаєвич⁵. Важливе значення для концептуального розуміння сутності москвофільської течії мають роботи сучасних львівських дослідників О.Аркуші, М.Мудрого, О.Сухого та ін.⁶

Мета даної статті полягає в тому, щоб з'ясувати, як проблеми галицького суспільства в роки війни відображала українська періодика і як їх трактування різними політичними угрупованнями впливало на формування історичної свідомості галичан. Джерельною базою для написання статті стала галицька міжвоєнна преса.

Дискусію, яка велася між різнопартійними пресовими органами, викликала стаття, надрукована в газеті „Діло”, під назвою „Глум з Талергофу” та ряд інших публікацій М. Андрусяка⁷. Автор доводив, що Талергоф як синонім мартирології усіх галичан в роки війни став українською національною святиною та трагедією всього галицького суспільства. Це спричинило появу ряду публікацій москвофільських авторів, у яких вони намагалися обґрунтувати виключно своє право на історію Талергофа та задекларувати свої політичні і національні погляди.

Москвофільські видання наполягали на безперспективності твердження про події Першої світової війни в Галичині як насильство та терор над „усѣмъ галицко-украинскимъ населеніемъ Галичини”, незалежно від його національних і політичних орієнтацій⁸. Вони трактували Талергоф як символ мартирології тієї частини населення, яка на своєму історичному шляху обстоювала ідею руської культурно-національної єдності. Намагання ж українських політиків* узагальнити проблему пояснювалися їх бажанням, спекуючи патріотичними настроями населення, заволодіти „політико-національним ринком”.

За твердженням вище згаданих часописів, українські націонал-демократичні сили, із крахом спроб співпрацювати з Австро-Угорщиною та Німеччиною і розчаруванням у самостійницьких домаганнях намагалися „українізувати” Талергоф з метою „затушевать подлинную... роль Галицкого украиномазепинства в прошлом по отношению к своему народу и к русскому братскому востоку вообще”⁹.

Одним з дискусійних питань стала партійна належність тих, хто був ув'язненим та потрапив до Талергофа.

Москвофільська періодика визнавала жертвами австро-угорських переслідувань лише прихильників їх політичних переконань. Вони, перебуваючи у концтаборі, за словами дописувачів газети „Рускій Голос”, свідомо страждали за власну національну ідею. „В Талергоф і в других австрійських концентраційних лагерьх томилась десятки тысяч русских страдальцев”... „Всѣ талергофцы, без исключения, страдали до конца служба руському дѣлу”¹⁰.

Часопис заперечував факт репресій проти представників інших політичних течій та їх присутність у Талергофі. Арешти таких осіб трактувалися як випадкові та недовготривалі. Такі в’язні, завдяки комісії на чолі з доктором Л.Ганкевичем у Граці, дуже швидко отримували свободу. За підрахунками В.Ваврика, на кінець 1914 року у Талергофі вже не було українців¹¹.

На думку анонімного дописувача газети „Земля і Воля”, у Талергофі перебувало декілька осіб не москвофілів, а саме: одні з них були провокаторами на службі австрійському урядові, інші – „бувші рускі талергофці, які не видержали натиска воєнного терора, виявили свої малі душі і перейшли в табор українців”¹².

Цикл статей присвячено пошуку причин австрійських переслідувань прихильників москвофільства. Газети „Рускій Голос” та „Земля і Воля” акцентували на зовнішніх (тих, що стосувалися галицької політики Австро-Угорщини) та внутрішніх (пов’язаних із розстановкою політичних сил суспільства) причинах.

Видавці „Русского Голосу” вважали стан державного розпаду Австро-Угорщини однією із причин урядових репресій. В ситуації військового конфлікту пропагована москвофілами руська національна ідея збільшувала симпатії галичан до Росії, і, тим самим, несла загрозу для державної цілісності імперії. Москвофільська течія радикалізувалася і заявляла про себе, що „они русские, что закордонные русские – их кровные братья, что ми не национальные безбратчинки...”¹³. Таке ставлення населення до військового суперника Австрії, за твердженням часопису, стало загрозою для існуючого стану речей, викликаючи у влади паніку та невпевненість, що і виявлялося у переслідуваннях та репресіях. Австрійська влада могла сприяти розвитку тільки такого національного руху, який підтримував би урядову політику. Часопис визнав український національно-політичний рух таким, який завжди, а особливо в час війни, підтримував офіційний Відень.

Ще однією причиною негативного ставлення офіційних органів влади до прихильників москвофільства видання назвало діяльність українських політичних сил національного спрямування. На них покладено основну вину за багатотисячні жертви Талергофа та інших воєнних австрійських тюрем, звинувачено у співпраці з таємними службами Австро-Угорщини та Німеччини. Стверджувалося, що українськими зусиллями москвофільський рух отримав антидержавне спрямування, а його діячі стали зрадниками держави. Таким чином, було створено „заблаговременно почву для расправы с русским движением на случай вооруженного конфликта с Россией”¹⁴.

З початком війни, завдяки діяльності українських політиків національного спрямування, почався т.зв. „украинский поход на державную Русь”¹⁵. Їх звинувачено у доносах австрійській поліції. „Тяжолое напоминание о кошмарной подлости вожаков украинства и многих рядовых украинцев по отношению к русскому объединительному лагерю, об их злых доносах на своих, все же кровных, хотя и инаковѣрующих братьев...”¹⁶.

Вказувалося на випадки співпраці відомих українських політиків з австрійською військовою владою. Вони, за твердженням редакторів „Русского Голоса”, надавали

інформацію про відомих москвофільських діячів, вказували райони найбільшого їх впливу. Завдяки цьому військова розвідка зібрала всю потрібну інформацію про „антидержавні” угруповання ще до війни. Видання вказувало на випадки грошової винагороди за роботу, яку виконували українські „доносчики и конфідерати”¹⁷. (Зокрема йшлося про буковинця Василька та декількох інших депутатів). Метою їх діяльності було доносити на москвофілів. За підрахунками „Русского Голоса”, у концтаборах перебувало близько 80 тисяч його однопартійців. Вони становили найбільш численну групу ув’язнених у Талергофі, що налічувала від 10 до 20 тисяч осіб¹⁸.

Москвофільська періодика також висвітлювала ставлення української національної преси як виразника інтересів проавстрійськи налаштованих політичних сил до відкритого протистояння між урядом та москвофільською течією. Її звинувачено у сприянні репресивних методів боротьби із „політичним інакомисленням” та покладено моральну відповідальність за ці владні дії.

Редакція газети „Земля і Воля” вказала на ряд чинників, що зумовили агресивну тактику з боку Австро-Угорської держави. На думку видавців газети, офіційній владі, яка перебувала в стані війни, були невігідними затрати часу та фінансів на організацію репресій, утримання концтабору. Українським національно-політичним силам необхідно було знищити своїх конкурентів у політичній боротьбі. „Верхи української партії були тим дійсним штабом, який підготував і обдумав спосіб знищення руского національного руху”¹⁹.

Москвофільські видання свідомо концентрували увагу читачів на партійній належності ув’язнених у Талергофі. Вони, намагаючись заперечити український характер концтабору, витворювали образ мученика-талергофця-москвофіла. Він мав уособлювати історичну традицію народу, втілювати ідею єдності галичан із російським народом, Галичини – з Росією. В’язні концтабору Талергоф стають гарантом непопущеності та єдиноправильності партійних позицій москвофілів. Саме вони своїм прикладом дали можливість сучасному поколінню „воспрянуть духом для новой борьбы за русское дѣло... Ми дѣржимся благодаря мистическому дѣйствию Талергофа. Благодаря ему предвидим великій день воскресенія Руси”.²⁰ Переслідування та фізичне винищення неугодних, моральна травма галицького суспільства в роки війни не перешкодили свідомим москвофілам зберегти і донести ідею єдності Русі для майбутніх поколінь. „Талергоф - это символ жертвенного служенія Руси, не исключая жертвы крови. Культ Талергофа есть культ Родины”²¹.

Газета „Русскій Голос” як москвофільський пресовий орган зайняла чітку антиукраїнську позицію в оцінці галицьких подій періоду Першої світової війни. Намагаючись ідейно обґрунтувати необхідність відродження москвофільства, газета звернулася до історичного минулого галицького народу. На сторінках часопису, власне, і творився образ талергофця-москвофіла як свідомого мученика за свою ідею. Образ Талергофа став ідейним символом міжвоєнного москвофільства. В нього, як у символ живучості москвофільських ідеалів, укладено ідею духовного захисту сучасного суспільства від безпідставних спроб „українців” виокремитися. Пам’ять про Талергоф трактовано як джерело нового національного відродження та галицько-руського націоналізму, стимул до майбутньої роботи.

Газета „Діло”, на противагу москвофільській пресі, почала висвітлювати проблему Талергофа із загальнонаціональної проукраїнської позиції. Видавцями було взято за мету спростувати аргументи москвофілів. В ряді публікацій говорилося про те, що представники українських національних партій також постраждали від австрійської

політичної машини. „Страждання і мученицьку смерть на талергофській арені поніс весь наш нарід без огляду на національну думку”²².

Часопис вказував на те, що москвофіли „... не беруть під увагу того, що галицька австро-польська адміністрація й австрійсько-мадярські військові влади в початках війни 1914-1915 р. переслідували все галицько-українське громадянство без огляду на його політичні переконання”. Тоді заарештовано доктора Т.Окуневського, О.Назарука та інших представників різних українських політичних угруповань²³. Автор, на підтвердження цієї думки, відсилав читача до спогадів учасників та свідків воєнних подій, таких як Р.Дмоховський, Д.Дорожинський, А.Курдидик, О.Майковський, І.Рудавський.

Газета „Діло” помістила статтю Галактіона Чіпки „На свято Талергофу” в рубриці „Відгуки дня”. Автор, будучи свідком воєнних репресій та переслідувань, у поетичній формі, описав концтабір Талергоф як незабутню сторінку в історії всього українського народу, як символ, навколо якого необхідно об’єднуватися. „Талергофе! Мала містину під Грацом! Була б ти незнана світові, як цілі віки перед тим, коли б не була на своїх полях збудувала пекла, одного з найстрашніших, які перейшов наш нарід, коли б не заклала цвинтарище, одного з найсумніших, які має наш нарід”. „Тисячі синів народу каралися там і конали в муках. І ті, які вірили в блокаментную Москву, і ті, які мріяли про золотоверхий Київ”. Автор закликав до порозуміння та усвідомлення себе як представників єдиного українського народу. Він наголошував, як би „себе і нарід свій” інакшим іменем не називали різні політичні течії, але повинні його „однаково любити і служити”²⁴.

Стаття Лева Ганкевича містила інформацію про співвідношення кількості „українців” і москвофілів у Талергофі²⁵. Автор даної публікації у вересні 1916 року отримав доручення від Української Національної Ради у Відні поїхати до Енцерсдорфа – концтабору у Долішній Австрії – і з’ясувати, скільки там перебувало українців. Спочатку переважну більшість ув’язнених відправлено до Талергофа, а вже пізніше – до Енцерсдорфа. Підсумком його дослідження і стала стаття, надрукована в „Ділі”. Він, порозмовлявши з ув’язненими, дійшов висновку, що в Талергофі перебували українці, які потрапили сюди через безпідставні підозри та звинувачення у москвофільстві.

Підсумувати матеріали газети „Діло” стосовно питання, „хто найбільше постраждав від австрійської влади в роки війни”, можна словами М.Андрусика: „За кільчастими дротами талергофської в’язниці мучилося невинно бодай стільки українців що й так званих москвофілів. Ця сама жаклива доля стрінула одних і других, бо одні і другі були на ділі синами одного народу, проти якого вороги повели безпощадний наступ...”²⁶.

Автори численних публікацій доводили непричетність прихильників українського національного руху до доносів на своїх політичних опонентів. Часопис „Діло” висловив свої міркування з цього приводу.

Військово-цензурний відділ при штабі головнокомандувача російськими арміями Південно-Західного фронту видав брошуру під назвою „Сучасна Галичина, її етнографічний і культурний стан у зв’язку з національно-громадськими настроями”. Тут було вміщено детальну інформацію про прихильників російської національної ідеї в Галичині, ворожі антиросійські елементи в краю. Цю інформацію розповсюджено серед російських військових частин, які наступали на Галичину. Брошура дуже швидко потрапила до рук австрійської розвідки. На основі цих даних і розпочалося переслідування запідозрених у москвофільстві. Австрійцям активно допомагала польська краєва адміністрація: „...Краєві чинники покористувались нагодою, щоби позбутися

непримиримих щодо поляків елементів серед галицько-українського народу, й подавали австрійським військовим властям список українських національних діячів як москвофілів”.

Отже, на думку редакторів газети, все галицько-українське суспільство, без огляду на партійну належність, було запідозрене у державній зраді і піддане переслідуванням та арештам. „Тому не можуть москвофіли узурпувати виключно для себе авреолу мучеництва, бо жертвами австрійських воєнних судів, звірства мадярів та арештувань та знущань були тоді всі галичани”²⁷.

Газета “Діло” заперечувала свідому участь українців у доносах на москвофілів. Треба віддати належне реальній, у даній ситуації, об’єктивності дописувачів часопису. Вони засвідчили поодинокі випадки некоректного ставлення українців до заарештованих москвофілів. „Такі українці більше почували себе австрійськими патріотами, аніж українськими, і в своєму засліпленні не здавали собі справи з того, що в українських національних інтересах треба зберігати своїх людей, хоча б і москвофілів, з яких все-таки через освідомлення українська нація може мати користь...”²⁸.

„Діло” називало незорієнтованість та дезінформативність української преси в серпні 1914 р. однією із причин такої розгубленості серед галицького українського населення. „Наша преса в першій половині серпня 1914 року не усвідомила народу в тому напрямі, аби він ставився до тодішніх подій критично і був якнайдалше від доносів на своїх земляків...” Проте вже через декілька днів після появи на сторінках друкованих органів повідомлень про арешти провідних москвофільських та українських діячів заходами представників українського національного табору звільнялися арештовані та ув’язнені у Талергофі. Цьому сприяла й українська преса, яка друкувала публікації на захист потерпілих, безвідносно до їх політичної орієнтації²⁹. Обговорювалася теза про неполітичні мотиви доносів, іноді їх випадковий та особистий характер. Вказувалося на непоодинокі випадки доносів самих москвофілів, які, „маючи зв’язки зі старостою, доносили на національно свідомих українців і робили з них москвофілів”³⁰.

Видання, піддаючи сумніву безпідставні звинувачення українських національних сил у планових доносах на москвофілів, умістило спогади безпосередніх учасників подій Першої світової війни. У даному випадку, відбувався скрупульозний підбір москвофілів, чиї статті доцільно було б друкувати. Організатори газети були добре проінформовані стосовно характеру публікацій у москвофільській пресі. Остання, на доказ власних суджень з питання доносів та вини за них, використовувала інформацію людей москвофільської політичної орієнтації. Тому редактори „Діла” застосовували таку ж тактику участі у дискусії. На сторінках газети з’явилися спогади прихильників української національної ідеї (іноді це були прості селяни). Інформація, тут поміщена, мала примусити читача засумніватися у поданій москвофілами інформації та самостійно намагатися знайти відповідь³¹.

Наступним дискусійним питанням, яке жваво обговорювалося на сторінках „Діла”, стало твердження про Талергоф як спільну трагедію всього українського народу. Редактори газети доводили безпідставність претензій москвофілів на Талергоф як історію їх мучеництва за свою ідею. Автори-дописувачі акцентували не на політичних симпатіях тих, котрих заслали в концтабір, а на їх національній належності до єдиного українського народу. І тільки народ став жертвою та міг бути символом мучеництва.

Газета „Діло”, враховуючи власні партійні потреби та орієнтуючись у конфігурації політичних сил, не могла оминати своєю увагою проблем галицького суспільства в роки Першої світової війни. На протигагу москвофільським виданням, „Діло” висвітлювало ці питання із загальноукраїнської позиції. Національні демократи, намагаючись утримати керівництво українським національно-політичним життям у своїх руках, розуміли необхідність звернення до історичного минулого з метою протидії зростаючому впливу москвофільства. Образ Талергофа на сторінках часопису став уособленням історичного минулого всього галицького суспільства та духовним стимулом для майбутньої державницької роботи.

Редактори газети „Нова Зоря”, яка була друкованим органом Української Християнської Організації, уважно стежили за розвитком дискусії, проте не брали у ній активної участі. Автори-дописувачі висловили власні думки відносно причин масових арештів галицького населення. На їх думку, Талергоф створено „для політично підозрілих власних горожан, переважно української народности з Галичини”³². Після початку Першої світової війни, у зв’язку з постійними невдачами австрійської армії на фронтах, почався пошук винних. Австрійська влада карала всіх, запідозрених у державній зраді. І хоча українці вважали Росію своїм найбільшим ворогом і у всьому сприяли Австрії, австро-мадярські війська „масово арештовували і вшали не тільки москвофілів, але й українців”. Організатори часопису звинувачували москвофілів у тому, що Австрія обрала таку репресивну тактику. Вони вважали, що її викликала довоєнна діяльність різних москвофільських організацій та установ. „Москвофільські діячі мали б знати, що на випадок війни Австро-Угорщина не подарує їм довголітньої роботи на користь Росії”³³. По-друге, самі галицькі москвофіли видали брошуру, де опубліковано інформацію про прихильників та ворогів Росії. Вона і стала зброєю Австрії проти всієї Галичини.

Газета „Свобода” зосередилася, в основному, на формуванні української національної ідеології та місця в ній москвофільських ідей. Певні групи українських політичних сил об’єдналися в УНДО для створення єдиної потужної політичної партії, яка змогла б протидіяти як полякам, так і різним місцевим політичним ідеологіям. „Свобода” розглядала москвофільство як один із чинників, що вносить непорозуміння у галицьке суспільство. Видання, заперечуючи претензії москвофільства на історію Талергофа, наголошувало на спільній трагедії українського народу та необхідності вшанування його історичної пам’яті. Редактори пропагували ідею об’єднання навколо УНДО для протидії москвофільському впливу. Причиною відродження москвофільства названо негарзди у політико-національному житті галицького суспільства. Тому необхідно було узгодити між існуючими політичними партіями майбутній державний ідеал та спільними силами його будувати³⁴.

„Громадський Голос” представляв інтереси радикальної частини галицького політикуму. Часопис надав великого значення аналізу міжвоєнного москвофільського руху, пошуку причин його відродження, ідейних засад, перспектив розвитку. Видавці газети не висловлювали власної позиції відносно претензій москвофілів на історичну спадщину концтабору Талергоф. Вони не акцентували увагу на дискусії довкола проблем галицького суспільства в роки Першої світової війни, вбачаючи більшу загрозу у націонал-демократичному русі, ніж у москвофільському³⁵.

Отже, західноукраїнська преса міжвоєнного періоду приділяла значну увагу подіям Першої світової війни на терені Галичини. Створений нею образ Талергофа як символу мартирології українського народу став набувати політичного навантаження.

Різні угруповання, погляди яких висвітлювалися на сторінках періодичних видань, використовували пам'ять про війну як політичний аргумент на користь власної ідеології. Постійно повідомляючи про талергофські свята, нагадуючи про події війни, москвофільські видання наполягали на необхідності втілення власних політичних ідей у міжвоєнний час. Українська національно-демократична періодика намагалася спростувати аргументи москвофілів і зберегти за собою політичний провід у краю.

Дана стаття може дати поштовх до написання ряду публікацій, які стосувалися б діяльності москвофільської політичної течії в міжвоєнний період, охарактеризували її стосунки і ставлення до інших українських партій та визначили б місце Талергофа в ідеології міжвоєнного москвофільства.

¹ Makarczuk S. Lwów w warunkach rosyjskiej okupacji 1914 – 1915 // Lwów. Miasto, społeczeństwo, kultura. – Kraków, 1996. – Т.1. – С.131.

² Мазур О.Я., Сухий О.М. Галичина: „Галицько-Російське Благодійне Товариство” (1902-1914рр.) // Вісник Державного університету „Львівська політехніка”. – Львів, 1999. – № 377. – С.110-111.

³ Там само. – С.111.

⁴ Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. – К., 1993. – С. 58.

⁵ Андрусак М. Генеза і характер галицького москвофільства в ХІХ – ХХ ст. – Прага: Б.н.в, 1941. – 64с.; Миколаєвич М. Москвофільство, його батьки і діти. Історичний нарис. – Львів, 1936. – 68 с.

⁶ Москвофільство: документи і матеріали / Вступна стаття, коментарі та добірка документів О.Сухого. – Львів, 2001. – 236 с.; Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині ХІХ – на початку ХХ ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип.34. – С.231- 268.

⁷ Андрусак М. Глум з Талергофу // Діло. – 1933. – Ч.184. – 17 липня; Андрусак М. Галицьке москвофільство і Талергоф // Діло. – 1933. – Ч. 4.201. – 3 серпня; Ч. 202. – 4 серпня; Андрусак М. Галицька болячка // Діло. – 1933. – Ч.231. – 4 вересня.

⁸ Хиляк А. Винувники Талергофа // Рускій Голос. – 1933. – Ч. 37. – 1 октября.

* Термін “український”, “українець” використовувався у міжвоєнний період для визначення політичної приналежності осіб, а не їх національності.

⁹ Талергофобія українців // Рускій Голос. – 1933. – Ч. 30. – 13 августа.

¹⁰ Талергофская жертва // Рускій Голос. – 1933. – Ч.16. – 1 мая.

¹¹ Ваврик В. В 20-ті роковини народної трагедії галицько-руського народу. – Львов, 1934. – С. 59-60.

¹² Д.Я. Історичний зміст Талергофа // Земля і Воля. – 1933. – Ч. 12, 13. – 26 марта, 2 цвітня.

¹³ Хиляк А. Винувники Талергофа в освѣщеніи исторических документов. – Львов, 1933. – С.4.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Марков Д. Талергофская тризна // Рускій Голос. – 1933. – Ч. 41. – 29 октября.

¹⁶ Талергофобія українців // Рускій Голос. – 1933. – Ч. 30. – 13 августа.

¹⁷ Марко Д. Талергофская тризна // Рускій Голос. – 1933. – Ч. 41. – 29 октября.

¹⁸ Ваврик В. Талергофъ // Рускій Голос. – 1925. – Ч. 108. – 22 января.

¹⁹ Д.Я. Історичний зміст Талергофа // Земля і Воля. – 1933. – Ч.13. – 2 цвітня; Последня українська атака на Талергоф // Земля і Воля. – 1933. – Ч.33. – 27 серпня.

²⁰ Талергофская жертва // Рускій Голос. – 1933. – Ч.16. – 7 мая.

- ²¹ Вниманію талергофцев // Русскій Голос.– 1933.– Ч.13.– 9 апреля.
- ²² Андрусак М. Галицьке москвофільство...– Ч.201
- ²³ Там само.
- ²⁴ Чіпка Г. На свято Талергофу // Діло. – 1934.– Ч.131. – 1 червня.
- ²⁵ Ганкевич Л. Табор інтернованих у Енцесдорфі // Діло.– 1934.– Ч. 74.-76.– 21 березня, 22 березня, 23 березня.
- ²⁶ Андрусак М. Галицька болячка // Діло.– 1933.– Ч.231.– 4 вересня.
- ²⁷ Андрусак М. Галицьке москвофільство і Талергоф // Діло.– 1933.– Ч. 4.201.– 3 серпня.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Андрусак М. Галицька болячка...
- ³¹ Дмоховський Р. Пам'яти Гриця Галука // Діло.– 1928.– Ч.209.– 18 вересня.
- ³² А.Ч. Талергоф // Нова Зоря.– 1934.– Ч. 39.– 31 травня.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Свобода. – 1924, 1925, 1926, 1928, 1932, 1933, 1934 (проаналізовано окремі номери за ці роки).
- ³⁵ Громадський Голос.– 1922, 1923, 1924, 1926, 1927, 1932, 1933, 1934 (проаналізовано окремі номери за ці роки).

Людмила Матюшко.

“Образ Талергофа” в українській пресі міжвоєнного періоду.

Західноукраїнська міжвоєнна періодика, яка пропагувала відповідні політико-національні доктрини, значну увагу приділяла аналізу подій Першої світової війни та участі у них галицького суспільства. Москвофільські публікації формували образ талергофця-москвофіла, який уособлював ідею загальноруської єдності та орієнтації на Росію. Національно-демократична преса показувала події Першої світової війни з української національної позиції. Вона трактувала Талергоф як трагедію всього українського народу.

Liudmyla Matiushko.

The Image of Talerhof in the Press of Western Ukraine in the Interwar Period.

In this time western-ukraine publication declared some political and national ideas. Especially, the authors of article's described the events of the First world war and analyzed the Galician society in this time. The publication of moskvofile had formed image of talerhooofcya–moskvofila. He held the idea of all-ruthenian unity and orientation on Russia. The publication of national-democratic showed the events of the First world war from ukrainian national position. This press had scoring Talerhoff as the tragedy of all ukraine nation. In this time press had important influence for formed historical social conscience.

DEKANAT DROHOBYCKI WYZNANIA RZYMSKO-KATOLICKIEGO W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

Dekanat (z greckiego *deca*, z łacińskiego *decem*) w epoce karolińskiej i w późnym średniowieczu oznaczał grupę 10 zakonników lub kapitułę kanoników, posiadającą przełożonego. Dekanaty jako okręgi diecezjalne pojawiły się na terenie dzisiejszej Francji już w VII wieku, a ostatecznie uformowały się w Europie Zachodniej w X – XI wieku. W Polsce organizacja dekanalna upowszechniła się na przełomie XIII i XIV wieku. Dekanaty pozwalały biskupowi na sprawniejsze zarządzanie diecezją, zdejmując z niego część obowiązków¹. W analizowanym okresie dekanat drohobycki składał się początkowo z 13 parafii. Były one usytuowane w następujących miejscowościach: Drohobyczu, Borysławiu, Schodnicy, Podbużu, Stupnicy Polskiej, Dublanach, Wołoszczy, Medenicach, Lipowcu, Wacowicach, Rychlicach, Gajach Owyżne i Równe (Koenigsau)².

Duży obszar diecezji przemyskiej (około 21 tys. km²) oraz wysoka liczba ludności rzymsko – katolickiej sprawiały, iż biskupi dążyli do powiększenia liczby placówek parafialnych. Konkordat zawarty między Stolicą Apostolską a Rzeczypospolitą Polską w 1925 r. gwarantował ordynariuszom diecezji prawo swobodnego tworzenia parafii. Proces formowania nowej sieci parafialnej nie przebiegał jednak bez trudności. Część proboszczów nie chciała się zgodzić na uszczuplenie swej parafii. Także duża część wiernych – przywiązanych do dotychczasowych ośrodków życia religijnego – starała się przeciwdziałać nowym obciążeniom, bowiem tworzenie nowej placówki parafialnej zaczynało się od wzniesienia kościoła. Jego budowa stawała się znaczącym obciążeniem finansowym dla ludności i z reguły trwała dłuższy czas. Wysiłek ten był jeszcze większy, gdy podejmowała go ludność wiejska, niezbyt zasobna, a na dodatek w latach 30-tych gnębiona kryzysem gospodarczym.

Biskup ordynariusz diecezji przemyskiej Anatol Nowak (objął diecezję po śmierci swego poprzednika Józefa Sebastiana Pelczara w 1924 r.) był zdolnym administratorem, który postawił sobie m. inn. za cel umocnienie struktur kościoła rzymskokatolickiego w swej diecezji. Potrafił do niego pozyskać zarówno duchowieństwo, jak i wiernych i w latach 1925 – 1938 powiększył liczbę parafii w zarządzanej przez siebie diecezji o kilkanaście. Zmiany organizacyjne objęły również dekanat drohobycki. W sierpniu 1927 r. utworzono parafię w Truskawcu wyłączając ją z parafii drohobyckiej. Do parafii w Truskawcu należały miejscowości: Truskawiec, Dobrohostów, Kołpiec, Orów, Stanyła, Sternik i Ułyczno. Parafia była niewielka. Liczyła zaledwie 1242 wiernych³. Statystycznie w całej diecezji w 1926 r. przypadało na jeden dekanat 32124 osoby wyznania rzymskokatolickiego. Dekanat drohobycki licząc w tymże roku 41010 wiernych znacznie przewyższał średnią diecezjalną, co było również przyczyną dla której erygowano w nim nowe parafie⁴. Kolejną nową parafię utworzono w 1936 r. w Nowoszycach wydzielając ją z parafii Dublany. O jej utworzenie dopominali się sami wierni, którzy motywowali swą prośbę do biskupa dużą odległością od kościoła parafialnego.

Parafii w Nowoszycach podporządkowano następujące miejscowości: Nowoszyce, Bronica, Byków, Dorożów, Jużek Dolny, Ortyńce i Prusy. Nowoszyce były położone w rejonie o dużej liczbie ludności obrządku wschodniego i ustanowienie rzymskokatolickiej placówki duszpasterskiej wstrzymało na tym obszarze masowe przechodzenie wiernych na obrządek wschodni⁵. W chwili powstania była to jedna z najmniej licznych parafii w całej diecezji, liczyła bowiem niespełna trzystu wiernych. W diecezji przemyskiej w badanym okresie przeważały parafie średnie liczące od 2 do 5 tysięcy wiernych. Największymi parafiami w 1938 r. były Borysław, Jarosław i Rzeszów, które liczyły po ponad 20 tysięcy wiernych. Najmniejszą parafią była kolonia niemiecka Falkenberg, do której należało jedynie 172 wiernych⁶. Na terenach o ludności mieszanej, gdzie łacinnicy stanowili mniejszość, parafie były rozległe. Wierni dość często byli oddaleni znacznie od swego kościoła parafialnego, stąd też często swe potrzeby religijne zaspakajali w cerkwiach. Było to spowodowane również i tym, iż sieć placówek duszpasterskich w eparchii greckokatolickiej była gęstsza niż diecezji obrządku łacińskiego (w 1939 r. w diecezji przemyskiej było 352 parafii i ich filii, a w diecezji greckokatolickiej 640 cerkwi, 493 placówki filialne i 135 kaplic)⁷.

Jak już wspomniano wstępem do utworzenia nowej parafii była budowa kościoła. W analizowanym okresie w dekanacie drohobyckim powstały: kościół pw. Chrystusa Króla w Mrażnicy (1934 r.), kościół pw. Najświętszej Marii Panny Królowej Polski w Hubiczy (1936 r.). Pełniły one rolę kościołów filialnych, podobnie jak kościoły w miejscowościach Letnia i Neudorf. Do wybuchu II wojny światowej nie przekształciły się jednak one w samodzielne parafie. Nowy kościół wzniesiono także w miejscowości Medenice w 1934 r. Nosił on nazwę Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny. Rozwój sieci kościelnej w diecezji przemyskiej spowodował, iż plasowała się ona na drugim miejscu w Polsce pod względem liczby kapłanów pracujących w duszpasterstwie (699), co przy średniej statystycznej wynoszącej 456 kapłanów było wskaźnikiem bardzo wysokim⁸. Mimo reorganizacji sieci dekanalnej do końca okresu międzywojennego pozostały w diecezji przemyskiej jeszcze trzy dekanat, które liczyły ponad 10 parafii. Były to: Drohobycz (15), Dynów (14) i Przeworsk (15)⁹.

Pracę księży na terenie dekanatu drohobyckiego wspomagali zakonnicy i zakonnice. Zwłaszcza te ostatnie odgrywały ważną rolę w działalności charytatywnej i w pracy sierotami, chorymi i inwalidami. Wśród zakonnic największą popularnością cieszył się zakon Służebniczek Starowiejskich. Zgromadzenie Służebniczek Najświętszej Maryi Panny zostało założone w 1850 r. (podobnie jak służebniczki dębickie) przez Edmunda Bojanowskiego. Powstałe w Porzeczcu w ówczesnym Wielkim Księstwie Poznańskim stosunkowo szybko, bo w 1861 r. utworzyło nowicjat dla służebniczek galicyjskich w Łańcucie. Dwa lata później nowicjat został przeniesiony do Starej Wsi k. Brzozowa, co później dało nazwę całemu Zgromadzeniu. W 1866 r. z wielkiej rodziny służebniczek wyodrębniła się gałąź staromiejska, która całkowitą samodzielność uzyskała w 1874 r.. Dynamizm rozwojowy służebniczek staromiejskich był zjawiskiem niespotykanym na skalę ogólnopolską. W analizowanym okresie na terenie dekanatu drohobyckiego służebniczki posiadały swe domy w Borysławiu (od 1889 r.) – 3 domy, 11 – 12 zakonnice, w Drohobyczu (od 1897 r.) 1 dom, od 17 do 24 zakonnice, w Lipowiczu (od 1911 r.), 1 dom, 3 – 4 siostr zakonnych, w Truskawcu (nie ustalono daty powstania), 1 dom, 2 – 3 zakonnice i w Starej Wsi k. Drohobycza (od 1905 r.), 1 dom, 3- 4 zakonnice. W myśl założeń Edmunda Bojanowskiego każdy dom zgromadzenia miał stanowić integralną część środowiska w którym przebywał i miał reagować na jego potrzeby. Większość

domów służebniczek była instytucjami wielokierunkowymi. Najczęściej były to placówki oświatowo – wychowawcze, stanowiące jednocześnie punkty sanitarne i dobroczynne. Podstawowymi zadaniami była opieka nad dziećmi w ochronkach, młodzieżą w burdach i internatach, chorymi w szpitalach i pomoc w duszpasterstwie parafialnym. Siostry sprawowały także opiekę nad dziećmi na koloniach i w półkoloniach w prowadzonych przez siebie placówkach. Młodzież żeńską i kobiety, zakonnice gromadziły w zimowe wieczory w ochronkach na naukę szycia, haftu, robótek ręcznych, a także na spotkania o charakterze modlitewnym i religijno – rozrywkowym. Włączały się także w pracę takich stowarzyszeń jak: Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Żeńskiej, Katolickie Stowarzyszenie Kobiet, „Krucjata Eucharystyczna” i „Żywy Różaniec”. W miejscowościach odległych od kościoła parafialnego organizowały nabożeństwa majowe, różańcowe i Drogę Krzyżową. W Drohobyczu prowadziły szpital i zakład wychowawczy, w Borysławiu trzy ochronki i zakład wychowawczy, w Lipowcu ochronkę, w Truskawcu zakład wychowawczy, a w Starej Wsi ochronkę¹⁰. Kolejne zgromadzenie zakonne działające w dekanacie drohobyckim – Córek Matki Bożej Bolesnej zostało założone z inicjatywy o. Honorata Koźmińskiego i s. Małgorzaty Jucji Szewczyk w 1881 r. w Zakroczymiu koło Warszawy. Zgromadzenie opierało się na duchowości franciszkańskiej w skrócie określano je mianem serafitek. W diecezji przemyskiej posiadały pięć domów, z których jeden znajdował się w Drohobyczu. W mieście tym serafitki prowadziły stowarzyszenie pod nazwą „Ochronka polska pod wezwaniem św. Jadwigi” i zakład dla sierot, w którym stale przebywało około 40 dzieci. Do ochronki z miasta dochodziło około 80 dzieci. Przez cały analizowany okres w Drohobyczu pracowało 5 zakonnice – serafitek¹¹. Kolejne zgromadzenie zakonne Sióstr Albertynek Posługujących Ubogim – popularne albertynki – zostało założone przez Brata Alberta w Krakowie w 1891 r. Zgromadzenie poświęcone było Najświętszemu Sercu Pana Jezusa. Zgodnie ze swym charyzmatem i na wzór założyciela albertynki służyły najbardziej potrzebującym pomocy. W diecezji przemyskiej w omawianym okresie albertynki prowadziły 6 domów, w tym jeden w Drohobyczu. Dom w Drohobyczu albertynki przejęły w kwietniu 1938 r. Pracowały tam cztery siostry opiekujące się ubogimi¹².

Z zakonów męskich jedyny w całym dekanacie funkcjonował od 1934 r. w Drohobyczu. Byli to kapucyni, którzy wyodrębnili się z rodziny franciszkańskiej w XVI w. w wyniku dążenia do ściślejszego przestrzegania reguły założyciela św. Franciszka z Asyżu. Kapucyni szczególnie nacisk kładli na życie w ubóstwie, osobiste uświęcenie i działalność duszpasterską, zwłaszcza misyjno – rekolekcyjną. Zakonnicy zobowiązani byli chodzić boso i z gołą głową. Podróżować mogli jedynie pieszo. Ubóstwo dotyczyło także wyposażenia kościołów i zdobienia ołtarzy. Na terenie diecezji przemyskiej w początku lat 20-tch XX wieku funkcjonowały klasztory w Krośnie i Rozwadowie. Fundatorem klasztoru w Drohobyczu był ks. Kazimierz Kotula, proboszcz parafii rzymskokatolickiej i szkolny kolega komisarza prowincjalnego krakowskiego zakonu ojców kapucynów. Osadzenie kapucynów w Drohobyczu stało się łatwiejsze dzięki nieukończonemu kościołowi na Wójtowskiej Górze, którego budowę rozpoczęto już w 1914 r., ale była ona kilkakrotnie przerywana. Ukończono ją ostatecznie w 1933 r., a w 1934 r. przekazano kapucynom. Otwarto wówczas dom zakonny w Drohobyczu, w którym przebywało 4 ojców i 2 braci zakonnych¹³.

Dekanat drohobycki w okresie międzywojennym był jednym z największych terytorialnie, posiadał dobrą kadrę kapłańską i w zasadzie nie dochodziło na jego terenie do konfliktów między duchownymi różnych wyznań czy też wiernymi. W 1938 r. w dekanacie

drohobyckim było 51194 osoby wyznania rzymskokatolickiego. Zajmował on wówczas trzecie miejsce wśród dekanatów diecezji przemyskiej co do liczby wiernych (za Rzeszowem i Przeworskiem). Stanowił równocześnie największe skupisko łacinników na terenie Galicji Wschodniej. Z istniejących w końcu okresu międzywojennego 15 parafii w 7 funkcjonowała Akcja Katolicka, w 2 Parafialny Zespół Akcji Katolickiej, w 4 Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży, w 5 Katolickie Stowarzyszenie Kobiet, w 5 Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Męskiej i w 5 Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Żeńskiej¹⁴. Bliższa charakterystyka dekanatu rzymskokatolickiego w Drohobycz, a zwłaszcza stosunków religijnych na jego terytorium czeka jeszcze na swego historyka.

¹ T. Pawluk, *Dekanat*, [w:] „Encyklopedia katolicka”, t. 3, Lublin 1979, szp. 1114.

² Ks. J. Tarnowski, *Diecezja przemyska obrządku łacińskiego w latach 1925 – 1939*, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. W. Bonusiaka, Rzeszów 2004, maszynopis, aneks nr 2 – sieć parafialna diecezji przemyskiej w latach 1928 – 1938.

³ Tamże, s. 164 i 169.

⁴ *Schematismus universi venerabilis cleni saecularis et regularis dioecesis rit. lat. Premisliensis pro Anno Domini 1926*, Premisliae 1926, s. 201.

⁵ Ks. J. Tarnowski, op. cit., s. 167 – 168.

⁶ Tamże, s. 172 – 173.

⁷ Tamże, s. 174.

⁸ M. Pirożyński, *Statystyka Kościoła w Polsce*, Lublin 1935, s. 12 – 13, 28 – 29.

⁹ *Rocznik Diecezji Przemyskiej ob. łac. 1938*, s. 208.

¹⁰ Ks. J. Tarnowski, op. cit., s. 363 – 366.

¹¹ Tamże, s. 349 – 350.

¹² K. Banaszczuk, *Albertynki*, [w:] „Diecezja przemyska w latach 1939 – 1945”, t. 3, Zakony, s. 13.

¹³ K. Gadacz, *Kapucyni*, [w:] „Diecezja przemyska w latach 1939 – 1945”, t. 3, Zakony, s. 348 – 349.

¹⁴ „Rocznik Diecezji Przemyskiej ob. łac. za 1938 r.

Станіслава Бонусяк.

Дрогобицький римо-католицький деканат у міжвоєнний період.

У статті подається інформація про парафіальну сітку Дрогобицького деканату (15 парafій), його обшар, зростання, кількість вірних (у 1938 р. – 51194 особи), душпастирську і благодійницьку працю кліру і монахів.

Stanislava Bonusiak.

The Drohobych Roman-Catholic Deanery in the Interwar Period.

The article presents the information of the parochial net of the Drohobych deanery (consisting of 15 parochies), its extent, increase, number of believers (there were 51194 persons in 1938), the spiritual and charity work of its clergy and monks.

В'ЯЧЕСЛАВ ЗАЇКИН – ІСТОРИК ЦЕРКВИ

Все більша увага сучасної української історичної науки звертається на проблеми церковної історіографії. Зокрема, великий інтерес викликають постаті вчених, які працювали в царині історії Церкви. Серед них – В'ячеслав Заїкин (1896 – 1941), учений, чия плідна творчість припадає на міжвоєнний період.

Спадщина В.Заїкина різноманітна. Він цікавився питаннями етногенезу, історією українського права та, власне, церковним минулим. Незважаючи на це, постать науковця лише нещодавно стала предметом вивчення¹ (крім розгляду праць В'ячеслава Михайловича, вже з'ясовано більшість деталей його біографії, час і обставини смерті)². Причиною історіографічної неувagi³ до В.Заїкина, як уважають дослідники⁴, були його полівекторні наукові погляди в окремі періоди життя, пов'язані з постійним пошуком наукової істини. Прикметно, що погляди вченого не залежали від жодної міжвоєнної історіографічної парадигми, він залишав за собою право мати іншу, часто оригінальну, думку. З іншого боку, важкі умови наукової праці, часті переїзди, політика польської, а згодом радянської влади щодо української інтелігенції позбавили В.Заїкина можливості написати велике ґрунтовне дослідження.

У цій статті розглядаються церковно-історичні праці історика, написані ним у період співпраці з греко-католицькими вченими (з львівським науковим середовищем В.Заїкин був пов'язаний, здебільшого, через співробітництво у “Новій зорі”, “Дзвонах”, “Ділі”, “Записках Наукового товариства ім. Шевченка”, “Богословії”, “Записках Чину св. Василя Великого”, “Квартальнику історичному”). У 30-х рр. він переїхав до Львова. Саме тоді В.Заїкин написав найбільше своїх досліджень української церковної історії. Сучасні науковці справедливо називають його “одним з найталановитіших авторів католицьких наукових видань”⁵.

Тісна співпраця православного професора В.Заїкина з греко-католицькими науковими виданнями ще у міжвоєнний час породила думки про морально-релігійну, політичну та історіографічну нестійкість історика. Він сам про це писав: “До речі, дехто й моє відношення до Української Католицької Церкви пробував витлумачити матеріалістичними міркуваннями. Хоча я абсолютно не розумію, що ж в цім відношенні могло бути матеріалістичного, які вигоди я міг би з цього мати? Дехто мотивує закиди в матеріалістичності мого відношення до Греко-католицької Церкви тим, що мовляв неможливо, аби професор-учений міг вірити в Бога, в Церкву і т.д. Щож може я справді не є “правдивий учений”, але в Бога я вірю й Церкву та церковний авторитет визнаю й шаную над усе. І зазначую це через те, що напевно про моє “католикофільство” при цій нагоді теж будуть розмови”⁶.

Прискіпливе вивчення церковно-історичних досліджень В.Заїкина дає підстави говорити, що він не був ні “католикофілом”, ані “католикофобом”, хоча, відійшовши від співпраці з греко-католицькими науковими установами⁷, історик критикував деякі їхні концепції⁸. Не зраджував учений і православ'ю, у якому був вихований змалку⁹, проте мав своє бачення історії Української Церкви та її ролі у національно-державницькій та релігійній екзистенції українців.

Наукове життя міжвоєнного часу, особливо, церковно-історичний дискурс, який розвивався конфесійними науковими осередками, породило багато стереотипів, які живуть і досі. Один з них нав'язує погляд про різку відмінність православних, греко-католицьких, католицьких, протестантських концепцій. Підставою для цього, на наш погляд, були гарячі дискусії, навіть ворогування між представниками тих чи інших конфесійно-історіографічних напрямів. Принагідно зазначимо, що й усередині кожного такого напрямку були свої течії*. Однак відомо й про їхню співпрацю, особливо в археографічно-евристичному та едичійному напрямку, мотивовану не тільки науковими міркуваннями, але й політико-релігійними – прагненням скріпити авторитет Української Церкви.

Саме до співпраці з греко-католиками, які створили у Львові потужні науково-богословські центри з вивчення історії Церкви, вдався В.Заїкин, як також свого часу й І.Огієнко та інші православні історики.

Доходимо також висновку, що В.Заїкин поділяв погляди греко-католицьких учених, зокрема на роль церковної унії в українському духовно-релігійному та національно-державному житті. Сам учений зазначав, що великий вплив на його історико-церковні студії мали твори російського філософа В.Соловйова про церковну єдність¹⁰.

Так само, як і більшість львівських науковців (С.Томашівський, М.Чубатий, о. А.Іщак, Т.Коструба та інші), В.Заїкин уважав, що безпосередні зв'язки з Апостольською столицею, при збереженні своєрідного церковного обряду, почалися вже з найдавніших часів. Носіями унії на Україні тією чи іншою мірою були уже свв. Кирило і Мефодій, кн. Ольга, кн. Ярополк, кн. Володимир Великий. І навіть після трагічних подій 1054 р., які розкололи Христову Церкву на дві частини, українська Церква ще досить довго фактично підтримувала старі зв'язки з Західною (у II-ій половині XI в., в XIII в., в XV в.). “Не можна ігнорувати того факту, – стверджував В.Заїкин, – що актом 1596 р. не тільки не творилося нічого нового й неприродного для України, а навпаки малося на увазі відновити давнішу єдність Церкви Української з Церквою Західною”¹¹.

Велику увагу історик приділяв питанню початків християнства в Україні. Доповнюючи висновки І.Огієнка, що християнство на українській землі могло бути принесене ще у перших століттях нашої ери через посередництво інтенсивних господарсько-торгівельних взаємин між греками і Україною¹², В.Заїкин писав, що поширення християнства здійснювалося не тільки за допомогою греків, але й через єврейські громади, що були на півдні України. Християнство, на його думку, знаходило тут сприятливий ґрунт, як і інші монотеїстичні течії, що переважали на українській території у ті часи¹³.

Критикуючи візантійську теорію як основну при характеристиці церковно-релігійного життя Русі в IX ст., В.Заїкин вказував, що впровадження християнської ієрархічної системи на Русі “було, здається, ділом не тільки Візантії, але й Охриди”, хоча деякі тогочасні історики (серед яких львівські вчені о.А.Іщак, С.Томашівський, М.Чубатий, Т.Коструба) перебільшували роль Охридської патріархії у вказаному процесі¹⁴. У IX ст., часі піку християнізації, західноукраїнські землі перебували під юрисдикцією великоморавських єпархій, і, крім того, нова проповідь на нашу територію могла ширитися з Кавказу¹⁵. Щодо припущень С.Томашівського про Тмутороканську столицю

* У міжвоєнний період у греко-католицькому науковому середовищі між так званими “западниками” і “восточниками” велися суперечки щодо сходу-західних літургійно-обрядових практик Української Церкви.

руської церковної ієрархії, яка походила з Візантії, (ці погляди підтримували також В.Мошин, В.Голубінський, А.Шахматов, В.Пархоменко, І.Огієнко), вчений доводив їхню безпідставність, оскільки візантійські джерела, зокрема послання Фотія, свідчать про тих русів, які прийшли у Царгород з місцевості, розташованої на північ від Тмуторокані¹⁶. А Тмутороканська єпархія, на думку В.Зайкіна, могла з'явитися трохи пізніше. Візантійське панування у ті часи було коротким, “бо вже від X ст. до 988 р. є відомості лише про західні християнські єпископи у Київській Русі”. Натомість він уважав, що відтоді бере свій початок Київська єпархія¹⁷ (таку ж гіпотезу поділяв М.Грушевський¹⁸).

Питанням першозв'язків давньоруської Церкви з християнським Заходом присвячено ряд праць В.Зайкіна, які вийшли друком 1928 р. У них простежується християнізація Русі за часів князя Ярополка та його зв'язки з Римом¹⁹. Учений також цікавився заходами княгині Ольги у справі нової релігії, її зносинами спочатку з Візантією, а потім з німецьким духовництвом, спробами організації латинської (“західно-християнської”) єпархії на теренах України. Однак, на думку Зайкіна, це не означало, що сама княгиня прийняла християнство західного зразка, як уважав російський історик-емігрант К.Брянчанінов, бо “всі джерела <...> однозгідно вказують, що Ольга вихрестилася в “грецькій обряді”²⁰. Такими висновками історик намагався довести, що київські князі “старались (як і Ольга) утримати в своїй державі рівновагу західного й візантійського впливів...”²¹ Незалежності у зносинах з християнськими центрами дотримувався також князь Володимир Великий, підтримуючи стосунки як із західними, так і східними духовниками²². У відзиві на дослідження О.Лотоцького щодо автентичності церковного уставу князя Володимира, В.Зайкин вказував на наявність у ньому західних елементів церковного права²³.

Думку про свободу вибору київських князів, яка заперечувала тотальність та диктат західної чи східної релігійних культур, висловлювали більшість греко-католицьких дослідників. На їх погляд, такі впливи були лише допоміжними при формуванні своєрідної української християнської культури, якою повинна була б керувати незалежна церковна ієрархія²⁴.

Заперечуючи висновки деяких істориків про те, що “Церква Русі, як окрема й автономна особа, не існувала; се була філія Візантії”, В.Зайкин вказував на існування “повної” та “обмеженої” церковної автокефалії. Історик доводив, що “Церква Руська від самого початку мала досить широку автокефалію”²⁵.

Ряд досліджень В.Зайкин присвятив життєписам руських церковних ієрархів, які орієнтувалися на Рим. В одній із таких праць він спеціально звернувся до церковно-релігійного життя Русі останньої третини XI ст. та ролі у ньому єпископа Володимирського і Галицького Стефана. У той період, як вказував В.Зайкин, “всі ті стремління і спроби до з'єдинення Руської Православної Церкви з Західною не були і не могли розглядатися на Русі яко “зрада” своїй батьківській вірі <...>”²⁶, бо тоді ще не було офіційного розриву між Руською православною та латинською Церквами. Саме тому Православна Церква змогла визнати єпископа Стефана своїм святым.

В.Зайкин цікавився видатними постатями Греко-католицької церкви. Разом з львівськими вченими він брав участь у вивченні біографії полоцького архієпископа Йосафата Кунцевича (бл.1580 – 1623), 300-ліття смерті якого відзначалося 1923 р.²⁷ Дослідження, як зазначав В.Зайкин, мотивувалося необхідністю спростування “інспірацій” польської і російської історіографії щодо історії української Церкви та унії зокрема²⁸. Погляди молодого вченого знайшли схвальний відгук греко-католиків²⁹ та, як зазначав

редактор “Записок Чину св. Василя Великого” о. Йосафат Скрутень, невдоволення православних науковців³⁰.

Інше біографічне дослідження В.Заїкина стосувалося діяльності полоцького архієпископа Мартіана Білозора (бл.1627 – 1707)³¹. На думку вченого, ієрарх був типовим представником уніатського єпископату у період наступу Уніатської церкви на Православ'я наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Завдяки родинним зв'язкам з митрополитом Гавриїлом (Колендою) о. Білотор здобував одну за одною вищі духовні посади у Вільні, Пинську, Полоцьку. Був архімандритом василіанських монастирів у Вільні та Лавришеві. Незважаючи на це, сучасники стверджували, що о. Білотор був невігласом у богослов'ї, неревно ставився до душпастирських обов'язків. Архієпископ плекав надію на приєднання до своїх володінь Могилянської православної єпархії, але його намірам перешкодила Північна війна.

Вивчення життя і діяльності львівського єпископа Йосифа Шумлянського (роки посідання Львівської катедри: 1668 – 1708), продовжує серію біографічних досліджень В.Заїкина, які, здебільшого, є невеликими розвідками або заувагами на ґрунтовніші роботи інших науковців. 1935 р. у Львові вийшла його праця, у якій простежується боротьба львівського єпископа з Успенським Ставропігійським братством. Автор розглянув причини цієї боротьби та показав особливості церковно-релігійних і національно-політичних процесів кінця XVII – початку XVIII ст. на західноукраїнських землях. У центрі подій був єпископ Й.Шумлянський, людина, яка уособлювала стан духовенства тих часів, ставила свої інтереси вище релігійних, національних та етичних³².

Велику увагу В.Заїкин приділяв проблемам історії церковного права. 1930 р. у Варшаві вийшла його праця “Участие светского элемента в церковном управлении, выборное начало и “соборность” в Киевской митрополии в XVI и XVII веках”³³. У ній розглядається питання секулярного впливу на церковне управління у XVI – XVII ст. Автор досліджує право патронату, складовою котрого було королівське право подання вищих церковних посад, опіку православного міщанства над Церквою, роль церковних братств та ін. Окремо розглянуті питання церковної політики у Київській митрополії XVI – XVII ст.; діяльність церковних соборів та київських митрополитів Йова Борецького і Петра Могили. На думку В.Заїкина, світське втручання в церковне управління досліджуваного періоду несприятливо позначилося на розвитку Церкви. Автор полемізує з львівським ученим Миколою Чубатим з питання, що традиція світського впливу на церковне життя зародилася ще у княжі часи у формі віча³⁴. Якраз у давньоруський період, стверджував Заїкин, “головними <...> захисниками і покровителями Церкви були князі, а не віче”³⁵. Світське втручання, за М.Чубатим, посилюється у другій половині XVII ст. разом з політичними подіями, відомими в історії як Переяславська рада. Всупереч цій тезі В.Заїкин доводив, що активізація секулярного впливу на церковні справи пов'язана з діяльністю церковних братств. Обидва науковці погоджуються у тому, що унія протистояла вказаним світським втручанням.

У рецензії на працю І.Огієнка “Підвалини Української Православної Церкви”, В.Заїкин вказував, що народоправство – характерна риса Автокефальної церкви. Схожих поглядів дотримувався греко-католицький учений о. А.Іщак³⁶, стверджуючи, що право виборності та т. зв. “соборноправність” не є канонічними, мають звичаєві витоки³⁷ і не були притаманними Церкві Київської доби.

На думку В.Заїкина, церковне право має свої особливості. Заперечуючи тезу М.Чубатого, що зі зруйнуванням української державності у 1780-х рр., переривається історія

українського права, вчений вказував на існування церковного права, яке могло “розвиватися і без своєї державности”, маючи на увазі ту обставину, що на українських землях зберігалося помісне церковне право³⁸.

Історик цікавився також іншомовними дослідженнями, передусім польськими, які розглядали правові стосунки церкви і влади. 1934 р. вийшла його рецензія на працю Казимира Ходиніцького “Православна церква Речі Посполитої. Історичний нарис. 1370 – 1632 рр.”³⁹ В.Заїкин підкреслював безсторонність автора, який показав ставлення польської влади до Православної церкви, а також вказав на помилки і прогалини у праці. Так, на його думку, автор залишає поза увагою друковані джерела з теми, не підкріплює власні висновки історичними фактами та прикладами, а також не заглиблюється у догматичні та церковно-правові аспекти досліджуваних питань. Рецензент зробив зауваження і щодо з'ясування К.Ходиніцьким причин Берестейської унії, оцінок ролі Константинопольського патріархату та православного духовенства в унійному процесі, впливу братств на розвиток тогочасних церковних подій, діяльності К.Острозького та ін., але, через регламентацію обсягу рецензійних статей, не зупинявся глибше на дискусійних питаннях. Їх вирішенню він присвятив спеціальну працю-відгук на згадане дослідження К.Ходиніцького⁴⁰. У ній історик не тільки вказав на помилки рецензованої праці, але й подав своє бачення проблеми. Червоною ниткою цієї роботи В.Заїкина, як і інших досліджень, є думка про негативні наслідки втручання у церковну політику королівсько-князівської влади, магнатів, а особливо церковних братств.

Праця Казимира Левицького, присвячена ролі князя К.Острозького у Берестейській унії, також знайшла відгук В.Заїкина⁴¹. Принагідно зазначимо, що рецензію на згадане дослідження опублікував також львівський історик М.Андрусак⁴². Обидва рецензенти відзначили об'єктивність автора, а недоліками праці вважали ігнорування ним полемічної літератури і дещо спрощені оцінки діяльності князя. В.Заїкин уважав, що головною причиною боротьби К.Острозького з уніатами було прагнення зберегти величезний вплив і владу над Церквою, які він міг утратити в результаті унії⁴³.

В.Заїкин наполягав на врахуванні внутрішніх чинників церковної історії, які виявляються у духовно-релігійних функціях. Характеризуючи дотогочасні дослідження, він вказував на їхню зовнішньоцерковну спрямованість та нехтування “внутрішніх, аскетичних та містичних складників церковно-релігійного життя”⁴⁴. У рецензії на монографію М.Брянчанінова “Руська Церква”⁴⁵ дослідник зауважив, що автор не вникнув у глибинну суть православ'я, прирівнюючи його до російської великодержавної ідеології. В.Заїкин підкреслював важливу роль православної теології та східно-чернечої аскези у релігійному житті України. Відгукуючись на працю польського вченого о. Ю.Умінського, він актуалізував тезу о. Й.Сліпого про сакральну-релігійний зміст історії Церкви, зрозумілий передовсім історикам духовного стану⁴⁶.

Підвищена увага до питань церковної історії у міжвоєнний час сприяла розвитку української церковно-історичної науки як окремої дисципліни і важливої галузі вітчизняної історіографії. У цьому чимала заслуга В.Заїкина. Учений розробляв церковно-історичну бібліографію, вивчав методологію церковної історії. Напрацювання в цій ділянці вміщені як в окремих статтях, так і в рецензіях та відгуках Заїкина на дослідження істориків Церкви.

У проблемно-бібліографічному стилі написана його праця “З сучасної української богословської літератури”, у якій зроблено огляд (з коротеньким аналізом) статей першого видання з серії “Праць БНТ”, присвяченого постаті Й.Кунцевича. В окремому

розділі дослідження “Матеріали до бібліографії української історії 1930 – 1931”⁴⁷ вміщено перелік праць з історії Церкви за вказаний період.

1927 р. вийшла стаття В.Заїкина “З сучасної української церковної історіографії”, яка стала першим спеціальним аналізом питання. У праці з’ясовано тематику та основні напрямки церковно-історичних досліджень українських і зарубіжних науковців, а також розвиток церковної історіографії в Україні та за її межами. Натомість залишено поза увагою питання умов розвитку української церковної історіографії, її перспектив, а також діяльності інституцій, метою яких було вивчення історії Церкви тощо. Саме такі питання у той час цікавили польську церковно-історичну науку⁴⁸.

Теоретико-методологічні та практичні проблеми української церковної історіографії були підняті у рецензії В.Заїкина на статтю польського вченого о. Юзефа Умінського “O warunkach pracy nad historią Kościoła w Polsce” (“Проблеми дослідження історії Церкви у Польщі”)⁴⁹. Історик вказував на схожість вказаних проблем української та польської церковно-історичних наук. Практичних питань стосувався стан організації церковно-історичних досліджень (робота наукових товариств у вказаному напрямку, висвітлення питань з історії Церкви на сторінках спеціальних видань тощо). Як зазначав В.Заїкин, інституційний розвиток української церковної історіографії випереджав польську – насамперед науково-богословськими виданнями (“Богословія”, “Праці богословського наукового товариства”, “Записки Чину св. Василя Великого”), які друкували матеріали і статті з історії Церкви. Теоретико-методологічні проблеми демонстрував рівень наукових праць з церковної історії. На думку Заїкина, як польська, так і українська церковні історіографії розвиваються під впливом світських концепцій, а більшість церковно-історичних питань вирішувалися з національно-державницької точки зору. Подолання секулярного бачення церковної історії вимагало ширших залучень до студій духовенства й застосування знань спеціальних богословських дисциплін. Особливу увагу, наголошував учений, слід приділяти агіографічним працям.

Попри те, аналізуючи “історично-ідеологічне”, тобто історіософське, підґрунтя досліджень українських істориків Церкви⁵⁰, В.Заїкин застосовував світський підхід, використовуючи дихотомію “народницько-державницька” історіографія. Так, він дійшов висновку, що, завдяки київському вченому С.Голубеву, а також М.Грушевському, українська церковно-історична наука визволилася від панування “народницьких” трактувань церковного минулого України. “Народницької інтерпретації” церковно-історичних питань, дотримувалися, на його думку, О.Лазаревський, В.Антонович, Д.Багалій, М.Чубатий, а також частково й С.Томашівський. Основними національними рисами українського церковного життя “народники” вважали “широку вирішальну участь світських людей у кермуванні Церквою” та інші ознаки.

Складність церковної історіографії, стверджував В.Заїкин, полягає у тому, що вона є конфесійною, на відміну від інших галузей історичної науки, наприклад, історіографії історії права. Проте вчений виявив зв’язок між вказаними дисциплінами⁵¹. На його погляд, праці з історії права та Церкви І.Огієнка написані у т. зв. “ново-народницькому” стилі. “Як дослідник історично-церковного устрою, – писав В.Заїкин, – <...> він виявляв досить виразні націоналістично-народницькі погляди, відшукує сліди демократично-ляїцистичного [секулярного – Л.Т.] устрою в минулім української Церкви, сильно перебільшуючи й ідеалізуючи їх”⁵².

Себе В.Заїкин зачислив до т. зв. “християнсько-консервативного” історіографічного напрямку, до якого належали також В’ячеслав Липинський, спочатку й Степан Томашівський, Іван Крип’якевич, Теофіль Коструба, Володимир Залозецький та ін.

В основі їхньої історіософії були релігійно-етичні норми, які передують інтересам держави, нації, суспільства. Пріоритетами виступають Божі закони і прагнення релігійного вдосконалення. “У зв’язку з цим, – підкреслював В.Заїкин, – стоїть особливіше зацікавлення історією Церкви, церковного устрою й церковним правом, призначення великої ролі церкви в історії і зокрема історично-правничій еволюції ...”⁵³

Підсумовуючи вищесказане, наголошуємо на тому, що історіографічна робота В.Заїкина є невід’ємною частиною усього надбання української історичної науки міжвоєнних часів – періоду національно-державницьких та церковно-релігійних змагань. Незважаючи на політичну та конфесійну ангажованість тогочасної історичної науки, яка також торкнулася праць В.Заїкина, вчений розробляв прогресивні методологічні підходи до вивчення історії Церкви, акцентуючи на врахуванні церковно-правових, духовно-релігійних та богословських аспектів.

¹Гвань І. З Харкова – через Варшаву та Львів – по кулю до Чернігова // Філософські студії: Спецвипуск журналу “Генеза”. – К., 1998. – С.6-9; Титаренко Ю.А. Церковна історіографія у творах В’ячеслава Заїкина // Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки. – Випуск 50. – Черкаси, 2003. – С.30-32; Портнов А. В’ячеслав Заїкин: історик із багатьма обличчями // Збірник Харківського історико-філологічного товариства / Харківський державний педагогічний університет; Харківське історико-філологічне товариство. – Харків, 2004. – Т.10. – С.89-112.

²Гвань І. З Харкова – через Варшаву та Львів – по кулю до Чернігова. – С.6-9; Портнов А. В’ячеслав Заїкин: історик із багатьма обличчями. – С.89-112.

³Учений української діаспори Ярослав Падох згадував, що В.Заїкин, маючи велику ерудицію, завжди був готовий до порад. Все ж, історик зазначав, що “надмірно скомпліковане життя В.Заїкина вплинуло на його наукову продукцію з очевидною шкодою для науки...”. Див.: Падох Я. Піонерські заслуги М. Чубатого в науці історії українського права / Збірник на пошану Миколи Чубатого “У пошуках історичної правди” // ЗНТШ. – 1987. – Т.205. – Ч.2. – С.123-150.

⁴Портнов А. В’ячеслав Заїкин: історик із багатьма обличчями. – С.105.

⁵Там само.

⁶ЦДІАЛ. – Ф.357. – Оп.1. – Спр.21. – Арк.10.

⁷В. Заїкин, проте, не перестав листуватися з василіанським істориком о. Й.Скрутнем, редактором “ЗЧСВВ”. Див. про це: ЦДІАЛ. – Ф.376. – Оп.1. – Спр.66. – 53 арк.

⁸Портнов А. В’ячеслав Заїкин: історик із багатьма обличчями. – С.104.

⁹У своїх працях історик не оминав нагоди вказати, що релігійне виховання у православному дусі він отримав від своєї матері О.М. Заїкиної-Колосовської, яка була донькою і внучкою православних священників. Див. про це: Заїкина А., Заїкин В. Історично-правнична наука української еміграції та головні ідеологічні напрями в ній. – Львів, 1937. – С.1-19.

¹⁰Заїкин В. З історії католицької ідеї в Сх. Україні в середині XIX ст. // ЗЧСВВ. – Жовква, 1928. – Т.3. – Вип.1-2. – С.243.

¹¹Заїкин В. З сучасної української богословської літератури // Діло. – 1925. – Ч.199. – С.2.

¹²Заїкин В. Рец. на: проф. І.Огієнко. Початки християнства серед українського народу. Варшава, 1925 // ЗЧСВВ. – Жовква, 1926. – Т.2. – Вип.1-2. – С.190.

¹³Там само. – С.190-191.

¹⁴Заїкин В. Преподобний Стефан, єпископ Володимирський і Галицький та його відношення до з’єдинення Руської (Української) Православної Церкви з Римсько-Католицькою в останній чверті XI віку // ЗЧСВВ. – Жовква, 1928. – Т.3. – Вип.1-2. – С.198.

¹⁵ Заїкин В. Рец. на: M. L'abbe F. Dvornik. Les slaves, Byzance et Rome au IX siecle. Travaux publies par L'Institut d'Etudes Slaves. T.IV- Paris 1925 // ЗЧСВВ. – Жовква, 1928. – Т.3. – Вип.1-2. – С.256-257.

¹⁶ Заїкин В. Рец. на: 1.D-г. Владимир Мошин. Питане о првом покрештень у Руса... Београд 1930; 2. S.H. Gross. La tradition islandaise de Saint Vladimir...Paris, 1931; 3. Микола Бавмгартен. Св. Володимир і хрещення Руси. “Богословія”. Львів, 1930-1931... // ЗЧСВВ. – Львів, 1936. – Т.6. – Вип.1-2. – С.396-397; Заїкин В. Рец. на: О.Лотоцький. Церковний Устав князя Володимира Великого. Львів, 1925 // ЗЧСВВ. – Жовква, 1926. – Т.2. – Вип. 1-2. – С.201.

¹⁷ Заїкин В. Рец. на: О.Лотоцький. Церковний Устав князя Володимира Великого. – С.200.

¹⁸ Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – Львів, 1925. – С.22-25.

¹⁹ З[аїкин] В. Князь Ярополк I в 950-ті роковини мученицької смерти греко-католицького володаря України 11.VI. 979 – 11.VI. 1928 // Нова Зоря. – 1928. – 10 червня. – С.1; Заїкин В. Християнство на Україні за часів князя Ярополка I (969-979) // ЗЧСВВ. – Жовква, 1928. – Т.3. – Вип.1-2. – С.1-29; 1930. – Т.3. – Вип.3-4. – С.377-402; Zajikyn W. Chrześcijaństwo w Europie Wshodniej w połowie X-go wieku // Elpis. – Warszawa, 1926. – Cz.1. – S.47-93; Zajikyn W. Chrześcijaństwo w Europie Wshodniej od czasow Apostolskich do Ks. Igora Starego // Elpis. – Warszawa, 1929. – Cz.1. – S.1-30; Zajikyn W. Nowa teoria o początkach chrześcijaństwa na Rusi. – Lwów, 1934. – S.1-15.

²⁰ Заїкин В. Рец. на: K. Brian-Chaninow. Leglise russe. Paris 1928 // ЗЧСВВ. – Львів, 1930. – Т.3. – Вип.3-4. – С.646.

²¹ Заїкин В. Рец. на: О.Лотоцький. Церковний Устав князя Володимира Великого. – С.201.

²² Крип'якевич І. Володимир і Ярослав // Історія України / Видання 2-е, перероблене і доповнене. – Львів, 1992. – С.54.

²³ Заїкин В. Рец. на: О.Лотоцький. Церковний Устав князя Володимира Великого. – С.201.

²⁴ Іщак А., о. Становище унії до автокефалії / Кучабський В. Унійний з'їзд у Львові. – Львів, 1937. – С.1-120; Томашівський С. Вступ до Історії Церкви на Україні // Записки ЧСВВ. – Жовква, 1932. – Т.IV. – Вип.1-2. – С.1-160; Томашівський С. Звідки Україна прийняла християнство? Восточно-западним полемістам в альбом // Нова Зоря. – 1929. – 15 квітня. – С.3,4,5; Чубатий М. Історія української греко-католицької Церкви. – Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України, відділ рукописів. – Ф.9. (Окремі надходження). – Спр.240/1. – Арк.1-63; Коструба Т. Володимир Великий – будівничий української держави. В 950-ліття хрещення України. – Станіславів, 1937. – С.1-32; Коструба Т. Нариси з церковної історії України X – XIII століття. – 2-ге доповн. видання. – Торонто, 1955. – С.1-136.

²⁵ Заїкин В. Рец. на: K. Brian-Chaninow. Leglise russe. – С.648.

²⁶ Заїкин В. Преподобний Стефан, єпископ Володимирський і Галицький... – С.203.

²⁷ ЦДІАЛ. – Ф.358. – Оп.3. – Спр.40. – Арк.1.

²⁸ Заїкин В. З сучасної української богословської літератури // Діло. – 1925. – Ч.199. – С.4; Ч.200. – С.4.

²⁹ [Скр]утень Й. Рец. на: Prof. Wacław Zaikin. Nieco o św. Józafacie // ЗЧСВВ. – Жовква, 1927. – Т.3. – Кн.3. – С.742.

³⁰ Там само.

³¹ Заикинъ В. Уніатській Архієпископъ Марціанъ Белозоръ. Страницка изъ истории Уніатской церкви въ эпоху ея победъ и “расцвета”. – Варшава, 1935. – С.1-19.

³² Заикин В.М. Еп. Йосиф Шумлянскій и Ставропігія. Несколько данных для характеристики еп. І.Шумлянскаго и его столкновения с львовской Ставропігіей в 1700 году. – Львов, 1935. – С.1-16.

³³ Заикинъ В. Участіе свесткаго элемента въ церковномъ управленіи, выборное начало и “соборность” въ Киевской митрополіи въ XVI и XVII векахъ. – Варшава, 1930. – С.1-162.

³⁴ Чубатий М. Про правне становище церкви в козацькій державі // Богословія. – Львів, 1925. – Т.ІІІ. – Кн.1-4. – С.19-53, 181-203.

³⁵ Заикинъ В. Участіе свесткаго элемента въ церковномъ управленіи... – С.10-11.

³⁶ Іщак А., о. Рец. на: Заикин В. Участіе свесткаго элемента в церковномъ управленіи, выборное начало и “соборность” в Киевской митрополіи в XVI и XVII вв. – Варшава, 1930 // Богословія. – Львів, 1932. – Т.Х. – Кн.1-4. – С.321-323.

³⁷ Іщак А., о. Становище унії до автокефаліі. – С.120.

³⁸ Заїкин В. Рец. на: Nikolaus Czybatyj, Literatur der ukrainischen Rechtsgeschichte in den Jaren 1919 – 1939. Abdruck von “Przewodnic Historyczno Prawny”. Lemberg 1931 // Богословія. – Львів, 1932. – Т.Х. – Кн.1-4. – С.172.

³⁹ Zaikyn W. Chodyncki Kazimierz: Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny. 1370 – 1632. – Warszawa, 1934 // Kwartalnik historyczny. – Lwów, 1934. – S.932-936.

⁴⁰ Заикинъ В. Къ вопросу о положеніи Православной Церкви въ Польскомъ государстве въ XIV – XVII векахъ (Kazimierz Chodyncki. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny. 1370 – 1632. Warszawa, 1934). – Варшава: Синодальная типографія, 1935. – 63 с.

⁴¹ Заїкин В. Рец. на: Lewicki Kazimierz. Książę Konstanty Ostrogski a unja brzeska 1596 r. Lwów 1933 // ЗЧСВВ. – Львів, 1935. – Т.6. – Вип.1-2. – С.382-385.

⁴² Андрусяк М. Нова праця про Берестейську Унію // Богословія. – Львів, 1933. – Т.ХІ. – Кн. 3-4. – С. 262-266; 1934 – Т.ХІІ. – Кн.1-2. – С. 58-66.

⁴³ Теза не знаходить підтримки у сучасному унієзнавстві. Див.: Тимошенко Л. Польська історіографія Берестейської унії (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.) // Історія релігій в Україні. Праці ХІІІ-ї міжнародної наукової конференції (Львів, 20-22 травня 2003 року). – Книга І. – Львів, 2003. – С. 582.

⁴⁴ Заїкин В. Степан Голубев, один з найвизначніших дослідників історії Церкви на Україні (в десяти річницю його смерті 1920 – В. ХІ. – 1930) // Богословія. – Львів, 1932. – Т.Х. – Кн.3. – С.249-257.

⁴⁵ Заїкин В. Рец. на: K. Brian-Chaninow. Leglise russe. – С.646-648.

⁴⁶ З[аїкин] В. Рец. на: Ks. Dr. Józef Umiński. O warunkach pracy nad historiją Kościoła w Polsce. „Ateneum Kapłańskie”.1928, XI, s.292-299 // Богословія. – 1931. – Т.ІХ. – Кн.1. – С.383.

⁴⁷ Заїкини А. і В. Матеріали до бібліографії української історії 1930 – 1931 // ЗЧСВВ. – Львів, 1936. – Т.6. – Вип.1-2. – С.338-394.

⁴⁸ Ks. Jan Fijałek. Historiografia Kościelna w Polsce dawniej i dzisiaj // Pamiętnik IV powszechnego zjazdu historyków Polskich w Poznaniu 6 – 8 grudnia 1925. – Lwów, 1925. – S.1 – 8; Ks. Dr. Józef Umiński. O warunkach pracy nad historiją Kościoła w Polsce // Ateneum Kapłańskie. – Lwów, 1928. – XI. – S.292 – 299; Ks. Dr. Józef Umiński. Historiografia Kościelna stan badań i ważniejsze postulaty // Kwartalnik historyczny. – Lwów, 1937. – R. LI. – S.327 – 337.

⁴⁹ З[аїкин] В. Рец. на: Ks. Dr. Józef Umiński. O warunkach pracy nad historiją Kościoła w Polsce. – №. 382-385.

⁵⁰ Заїкин В. Степан Голубев, один з найвизначніших дослідників історії Церкви на Україні... – С.249-257.

⁵¹ Заїкина А., Заїкин В. Історично-правнична наука української еміграції та головні ідеологічні напрями в ній. – Львів, 1937. – С.2.

⁵² Там само. – С.8.

⁵³ Там само. – С.9-10.

Лідія Тиміш.

В'ячеслав Заїкин – історик Церкви.

У статті аналізуються церковно-історичні дослідження В'ячеслава Заїкина періоду його співпраці з ученими міжвоєнного Львова. Найбільше зацікавлення науковця викликали проблеми поширення християнства на українські землі, взаємин Київської церкви з Римом, впливу світської влади на церковно-релігійні процеси тощо. В.Заїкин працював у галузі історії церковного права, церковно-історичної бібліографії і написав ряд статей, присвячених методології церковної історії.

Lydia Tymish.

Viacheslav Zaikin – the historian of Church.

Church-historical investigations by Viacheslav Zaikin on his collaborations with the scientists from Lviv between two wars are analyzed in this article. The greatest interest of the scientist was caused by the problems of spreading christianity, relations between the Kyiv Church and Rome, role of the secular and political power in the church-religious processes in Ukraine, etc. V.Zaikin worked in area of history of church right, church-historical bibliography, and wrote several articles dedicated to methodology of church history.

НАУКОВА СПАДЩИНА МИХАЙЛА МАКСИМОВИЧА В ІСТОРІОГРАФІЧНІЙ ТВОРЧОСТІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У науковому доробку М.Грушевського-історіографа дослідженнями охоплено розвиток української історичної думки від часів Київської Русі до першої третини ХХ ст. Проте найбільш актуальними, на нашу думку, є студії вченого над творчістю найвидатніших українських істориків ХІХ – початку ХХ ст. Це пояснюється кількома причинами. По-перше, надзвичайно важливим є зазначений період у становленні вітчизняної історичної науки, яка переживала в той час складні процеси інституціоналізації та професіоналізації. По-друге, цінним є зацікавлений погляд самого М.Грушевського – активного учасника тогочасного історіографічного процесу – на наукову спадщину своїх попередників і сучасників. По-третє, істотним видається визначення реального внеску вченого у дослідження наукового доробку видатних українських істориків ХІХ ст. Увагу до персональних студій М.Грушевського посилює також сучасний ренесанс біоісторіографічних досліджень. На жаль, до сьогодні маємо лише опрацювання оцінок М.Грушевським спадщини М.Костомарова¹ та В.Антоновича². Практично незанимає досі залишаються погляди видатного вченого на творчість представників української романтичної історіографії – А.Скальковського, І.Срезневського, М.Марковича, Д.Бантиш-Каменського, М.Максимовича та П.Куліша. Проте, за переконанням М.Грушевського, саме їх твори поклали початок як науковому українознавству загалом, так і новітній українській історіографії зокрема. Метою цієї розвідки є узагальнити оцінки М.Грушевським наукової та публіцистичної спадщини одного з найбільш яскравих представників вітчизняної романтичної історіографії – М.Максимовича в загальному контексті розвитку українських історико-наукових студій кінця ХІХ – першої третини ХХ ст.

Особиста причетність до організаційної та ідейної розбудови української історичної науки, знайомство з багатьма діячами вітчизняної культури зумовили помітну персональну спрямованість історіографічних зацікавлень М.Грушевського. Персоналія, поза сумнівом, була улюбленою формою історичної та історіографічної творчості вченого, що пов'язано з традиційністю цього жанру в україністиці ХІХ ст. та особливостями авторського бачення ролі особи в духовному бутті народу. Звернемо увагу на методологічний аспект персональних студій М.Грушевського. Усвідомлюючи необхідність саме такого жанру історіографічного дослідження, вчений передбачив кілька труднощів на шляху до його реалізації. Найголовніші для нього полягали у потребі об'єктивного вивчення наукової спадщини представників української історіографії, намагання уникнути “традиційної сугестії”, як писав дослідник, при визначенні характерних рис їхньої творчої біографії. Цілком у дусі позитивістського об'єктивізму він наголошував: “...Не утворення легенди, не вироблення іконного лику мусить бути завданням, а вірне, історичне пізнання дійсної, живої, реальної одиниці, що відбила в собі епоху і вплинула на її розвій”³.

Аналіз творчої спадщини М.Максимовича дослідник розпочинає з загальної характеристики тогочасного вітчизняного історіографічного руху, що відбувався під впливом романтичної ідеології. Важливим кроком у вивченні української романтичної історіографії була російськомовна праця М.Грушевського “Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства”. Зосередившись на проблемах розвитку українознавства, вчений тісно пов’язує діяльність українських романтиків з більш раннім рухом так званих “антикваріїв” – збирачів історичних пам’яток і матеріалів української історіографії та фольклору. М.Грушевський уперше звертає увагу на зв’язок між українським романтизмом і процесом культурно-національного відродження в Україні. Творчим доробком української романтичної історіографії він вважає такі напрямки в українознавстві, як етнографія та фольклористика. Романтична історіографія у вченого представлена багатьма іменами – О.Мартоса, А.Чепи, А.Скальковського, І.Срезневського, Д.Ломиковського, М.Берлінського, О. та М.Марковичів, М. і Д.Бантиш-Каменських. Проте в жанрі історико-наукового портрета змальовано лише творчу особистість найвизначнішого діяча тієї доби – М.Максимовича.

Для М.Грушевського постать М.Максимовича в українознавстві XIX-XX ст. завжди була знаковою. Саме 1827 роком – часом появи “Малороссийских песен” останнього – дослідник датує початок не лише ідеології народництва в україністиці, а й наукового українознавства узагалі. Передмову до цієї збірки пісень він називає “маніфестом українського народництва”. “В плеяді наукових праць, – наголошував учений, – що з’явилися на межах першого і другого десятиліття XIX віку, се був факт найбільш яскравий, найбільш проречистий, найбільш сенсаційний, найбільш свідомий – і в наслідках своїх багатий”⁴. Аналізу основних концептуальних положень видання М.Грушевський присвятив окрему статтю “Сто літ українського народництва”. У ній він визначив ті вихідні положення теоретичного характеру, запропоновані М.Максимовичем у передмові, що мали не тільки безпосередній короткотривалий вплив на українознавство, але й визначили подальші шляхи його еволюції протягом цілого століття. Особливо докладно вчений зосередився на дослідницьких принципах, проголошених київським професором для систематизації та вивчення фольклорного матеріалу. За переконанням М.Грушевського, хиби та прорахунки вітчизняної етнографії другої половини XIX – початку XX ст. були, більшою мірою, викликані неврахуванням евристичної цінності праць М.Максимовича. У намаганнях М.Драгоманова наприкінці століття позбавити українознавство дилетантизму та провінційності дослідник вбачав продовження справи першого київського ректора, звичайну модернізацію його теоретичних ідей. “...Його передмова, – підбивав підсумки вчений, – в зародковім, не розвиненім стані, давала дуже широку програму, не тільки збирацьку, але й дослідницьку, української поезії і традиціоналістики: не лише в напрямі формальнім, але і в порівняно-етнологічнім та соціологічнім. Не все з того було відповідно відчуте, усвідомлено і перенесено в практику, – дещо зісталось надовго без уваги, і знову встало як проблеми досліду з кінцем століття, або нарешті в наших часах. Але цікаво зазначити, як багато з того, що стоїть перед нами як завдання досліду, містилося в зародковому стані вже в тім маніфесті українського народництва року 1827...”⁵. Подібно до М.Грушевського, вагу “Малороссийских песен” підносив також Д.Дорошенко, назвавши передмову до них “літературним маніфестом” українського народництва⁶.

Вірний своїм методологічним настановам, М.Грушевський передусім зосереджується на джерелах наукових поглядів М.Максимовича. На його думку, найсильніше

на історичний світогляд першого київського ректора вплинули антикварні досліді XVIII ст. Це й не випадково, адже, на думку дослідника, самі обставини виховання та родинного оточення сприяли цьому. М.Максимович, “потомок старшинського роду”, вихованець його “сильно оцерковлених представників”, перейнятий глибоким пієтетом до цих родинних старшинсько-церковних традицій, мав усі шанси стати “уліпшеним продовжувачем діла Рубанів, Уманських, Бантиш-Каменських”. Проте, завдячуючи природничій освіті, що озброїла його сучасним для тієї доби науковим методом, та романтично-народницькій ідеології, професор, хоча й не повністю, але значною мірою зміг подолати негативи антикварного розуміння минулого. На відміну від своїх попередників, він заклав під антикварні та етнографічні студії “певні соціологічні підвалини”, які надали їм динаміки та забезпечили реальність і тривалість історіографічних концепцій. Таким чином утворився народницький підхід, що, наголошував М.Грушевський, проходить “як електрична течія через його традиціоналізм і антикваризм”. Цей підхід оживив новими інтересами та завданнями етнографічну працю попередників, надав їй виразного громадського звучання, зумовивши тим самим глибоке зацікавлення наступних поколінь дослідників вітчизняного інтелектуального життя творчою спадщиною романтиків.

Величезною заслугою М.Максимовича називає М.Грушевський його непересічну інтуїцію, що полягала у розумінні ним унікальності свого становища як ректора першої вищої школи в серці України. Саме таке становище, переконаний дослідник, змусило професора, поряд із природничими, зайнятися гуманітарними питаннями та активно писати “на теми філологічні, історично-літературні, етнографічні, історичні, археологічні, археографічні”. Проте насправді навіть не ці студії самі по собі були основним здобутком М.Максимовича. Найціннішим для послідовників його справи було відродження ним київської традиції, тобто наświetлення основних питань нашої минувшини з українського національного погляду, або, як образно писав сам М.Максимович, з “горба святого Андрія Первозваного”, котрий він протиставляв погляду “з московської висоти Івана Великого”. Крок за кроком, на основі розпорошених джерел, фактів і документів, “дрібних мікроскопійних спостережень”, як писав М.Грушевський, протягом довгої півстолітньої діяльності, професор доводив тези про те, що нова українська мова та література органічно розвинулася з побуту, історії та мови Київської Русі. Зрозуміло, що М.Максимович з багатьох причин не міг відтворювати ці тези настільки докладно та прозоро, проте, наголошував М.Грушевський, “коли я піввіку пізніше брав сміливість договорювати сі тези до останнього слова..., я тільки називав поіменно ті тези, ті погляди, ті зіставлення, які давав сей наш перший ректор”⁷. Від М.Максимовича, на думку вченого, також бере свої початки загальноєвропейська традиція ідеологізації та політизації історіографії, що на довгі часи зробила її ядром не лише українознавства, але й узагалі – національної ідеології. Саме цей факт концептуального обґрунтування наукового українознавства дозволив дослідникові, незважаючи на відсутність у творчій спадщині професора жодної скільки-небудь ґрунтовної історичної студії, назвати М.Максимовича “одним з творців української історіографії, а інакше – історичної української ідеології”.

Визначаючи подібним чином внесок М.Максимовича в українську історіографію, М.Грушевський докладно зупиняється на “головних заслугах” професора для вітчизняної науки. “Першим ділом його, – зазначає дослідник, – була оборона старинності, органічності і самостійності української мови в протиставлення ходячим поглядам на неї як на новотвір”. В тридцятих роках XIX ст. достатньо поширеним та авторитетним

було розуміння української мови, як штучної конструкції, інспірованої польськими впливами. Полемізуючи з російськими мовознавцями, М.Максимович уперше докладно й аргументовано, зі значним запасом фактів і цілком науково-методично, здійснив спробу спростувати цей погляд у кількох студіях, передусім в “Історії давньої руської словесності”. Він запропонував власну лінгвістичну систематику, поділивши слов’янські мови і діалекти на дві половини: східну та західну, а східну половину на два розділи – південний і північний. Південне відгалуження у його системі представлене українською мовою. Підкресливши той факт, що назва “руської мови” стала другою назвою російської, хоча первісно належала до Київщини, і у цьому значенні досі вживається в Західній Україні, М.Максимович констатував, що ця назва повинна вважатися рівнозначною з терміном “східнослов’янська”, як родова назва для трьох мов – української, російської та білоруської. Поділ цієї групи на окремі частини відбувся ще в “стародавніх часах”. Далі професор, на підставі масштабних фольклорних, етнографічних і мовознавчих студій, запропонував гіпотезу про Київське Подніпров’я, як організаційний центр української мови. Звідси він зробив кілька важливих концептуальних висновків. Перший стосувався приналежності культури Київської Русі українському народові. Другий стверджував самостійність українського етнічного типу, що знайшов своє завершення в козацьких часах, але веде початок з давньокиївської доби.

Другим великим досягненням М.Максимовича М.Грушевський називає створення основних елементів національної історіографічної схеми та перші спроби її періодизації. Як і в попередньому випадку, еволюція історіографічних ідей М.Максимовича також відбувалась у процесі жвавої полеміки з російськими науковцями. М.Грушевський докладно розкрив хід відомої дискусії професора з О.Погодіним, назвавши її “найбільш блискучою апологією української самостійності”. Він відзначив внесок ученого в розробку кількох ключових наукових проблем: початків українського етносу; характеру та наслідків татарського нашестя на Київщину в середині XIII ст.; міграційних процесів у давньоруську добу; розмежування київської та литовсько-польської доби історії України. Дослідник зауважив, що аргументи київського ректора у цій дискусії, порівняно з його опонентом, були значно більше обґрунтованими та значною мірою сформували подальшу вітчизняну традицію розгляду цієї проблеми, знайшовши безпосереднє відображення у працях М.Костомарова та В.Антоновича.

Третій момент, який підкреслив М.Грушевський, стосувався студій М.Максимовича над давньоруським літописанням. На думку дослідника, їхня мотивація полягала в необхідності всебічно обґрунтувати належність українського народу до спадщини Київської Русі. Він докладно зупиняється на історико-літературних розправах ученого, високо оцінюючи наведену в них наукову аргументацію з висоти досліджень 20-х років XX ст. Висновки М.Максимовича про український характер давньоруського письменства, переконаний М.Грушевський, мали “величезне значіння для суцільності української традиції, для української історіографії, української ідеології”.

Зрозуміло, що зазначеними моментами не вичерпується цінність історичних студій М.Максимовича. М.Грушевський називає також інші важливі для становлення вітчизняної історіографії наукові здобутки вченого: вивчення історії братств; студії над козацькою та козацьким літописанням; дослідження над гайдамацькою; статті з минулого Гетьманщини, що вплинули на концепції школи О.Лазаревського; думки про українську літературу XIX ст. та ін. У всіх цих працях, зауважив дослідник, “прозирає ся дорогоцінна любов до народної історії, до народної підоснови всіх сих історичних проявів її життя, і з другого боку замилювання в історичнім процесі як цілості:

його тяглості і неперервності, що не дає приголомшити себе недоречностями й нев'язками соціальних відносин настільки, щоб не добачати в тім усім також і позитивних проявів живої і конструктивної народної стихії"⁸. Проте, на його думку, найзначніший внесок київського професора до скарбниці нашої культури полягав у доведенні самотності та самостійності українського історичного процесу. Зауважимо, що досить подібно до тез М.Грушевського про епохальність творчої спадщини М.Максимовича для вітчизняної історіографії писав також Д.Багалій. На його переконання, студії вченого "були початком наукового розроблення української історії, а сам Максимович є немов Нестор Київської школи в українській історіографії, що вперше поставив питання про історію України, починаючи вже з київських часів"⁹. У річищі ідей М.Грушевського, вивчення творчості М.Максимовича проводив також його брат Олександр¹⁰.

Досліджуючи вітчизняний інтелектуальний процес першої половини ХІХ ст., М.Грушевський відзначав особливу, контролюючу роль у ньому М.Максимовича, що полягала в постійних намаганнях останнього втримати молоде ще тоді українознавство в межах наукового дискурсу. Це виявилось досить непростим завданням з кількох причин. По-перше, потужними були міфологізаторські тенденції в середовищі самих українських дослідників, що, захоплені ідеями німецьких романтиків, схильні були гіперболізувати історичну вагу деяких аспектів вітчизняної минувшини. Як приклад, учений наводив дві серії критичних статей М.Максимовича, спрямованих проти надмірної романтизації Хмельниччини у М.Костомарова та початків козаччини у молодого В.Антоновича. "Ці дві серії статей, разом із іншими, значно дрібнішими, – зауважив він, – вчинили цінну послугу історії козацтва, відвернувши її від фантастичних вигадок Історії Русів і Запорозжкої Старины знову на надійний ґрунт фактів"¹¹. Цікаво, що про "користь дуже розвинутого критичного почуття" першого київського ректора для становлення молодого вітчизняного гуманітаристику писав також Д.Дорошенко¹². По-друге, виявилось надзвичайно важко та небезпечно урядовцеві високого рангу, яким був М.Максимович, протистояти послідовній русифікаторській політиці царського уряду, що відкрив у Києві університет з метою подолання польської ірреденти та поширення імперських ідей і цінностей. Проте, на думку М.Грушевського, професорові значною мірою вдалося знешкодити ці, негативні для становлення наукового українознавства, фактори. Дослідник пояснював це фундаментальним природничим світоглядом М.Максимовича, наслідком чого було глибоке розуміння необхідності та першочерговості докладних наукових студій. "Максимович-природник, – зауважив учений, – в цілості переносив реалістичні, лабораторні методи в свою історично-філологічну працю, котру він переводив під покровом релігійної і офіційно-патріотичної фразеології"¹³. Тому так високо цинив його інший видатний український історик-природник, властиво, медик у своїй науковій підготовці – В.Антонович.

Попри високу оцінку спадщини М.Максимовича, можливо, найбільш прихильну з цілого пантеону вітчизняної історіографії, М.Грушевський зупиняється також на слабких моментах його наукової діяльності. Ці недоліки були зумовлені загальними настроями тієї епохи і полягали передусім у соціальному консерватизмі вченого та його романтичному світосприйнятті. На студії професора вплинув також невисокий рівень тодішньої історичної науки, що тільки почала звільнятися від антикварних уявлень і відкривати для себе методи археографії та здобутки інших соціальних дисциплін. Проте, незважаючи на помічені недоліки, М.Грушевський наголошує на необхідності "підчеркнути органічні зв'язки його [М.Максимовича – В.Т.] праці з новішим українознавством". Він детально простежує впливи ідей київського професора

не тільки на праці М.Костомарова, О.Лазаревського, М.Драгоманова, В.Антоновича, але й на історіографію першої третини ХХ ст.

Прикметно, що у багатьох своїх характеристиках творчості М.Максимовича, як, зрештою, й інших українських істориків, М.Грушевський досить часто покликується на оцінки М.Драгоманова, висловлені ним у некролозі та ряді статей. Іноді дослідник наводить навіть значні за обсягом цитати з праць останнього, формулюючи ними власне ставлення до спадщини першого київського ректора. Так, наприклад, М.Грушевський повністю погоджується з тезою М.Драгоманова щодо визначальних ідей творчості М.Максимовича: “нарід – як ціль і предмет наукового досліду і культурної праці, і – неперервність його історичної традиції як провідна нитка в усякім науковім орієнтуванні”¹⁴. Саме ці ідеї, наголошував М.Грушевський услід за М.Драгомановим, проходять не лише через п’ятдесятилітню творчість видатного вченого, але й через інспіровану ним столітню народницьку традицію. Значною мірою завдяки М.Максимовичу гаслом цієї традиції стала теза “все з народу, через народ і для народу”. “В наукових заняттях Максимовича було кілька моментів, де він тісно підійшов до сеї тези, – писав М.Грушевський, – дав кілька незвичайно цінних для свого часу і незабутніх в історії української науки взірців наукового обслідування питань з сього становища, завдяки їм він став одним з корифеїв не тільки історично-філологічної української праці, а й українського руху взагалі”¹⁵. Така теоретична настанова М.Максимовича та його однодумців, зауважив дослідник, зумовила ретельні дослідження різних аспектів соціальної та культурної еволюції українського народу від початків його історичного буття й спричинила успіхи вітчизняної історіографії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Підбиваючи підсумки своїм дослідженням внеску М.Максимовича в українську культуру, М.Грушевський приєднується до висловлювання М.Драгоманова, який, перефразовуючи пушкінську характеристику М.Ломоносова, назвав першого київського ректора “цілою вченою історико-філологічною установою”.

Студії М.Грушевського над творчістю М.Максимовича були, фактично, першими науковими спробами визначити провідні ідеї та теоретичні засади його діяльності в широкому історіографічному контексті ХІХ – першої третини ХХ ст. Оцінки вченого значною мірою вплинули на вивчення творчості першого київського ректора подальшою історичною наукою. Сучасні дослідники спадщини М.Максимовича пишуть про велику авторитетність думок львівського професора. Так, наприклад, Н.Бойко зазначає, що “наукове обґрунтування М.Грушевським історичних засад ученого фактично започаткувало в 20-х роках ХХ ст. звернення до історичної спадщини М.Максимовича, усвідомлення необхідності наукового аналізу його поглядів на українську історію в контексті їх значення для розвитку історичної науки в Україні”¹⁶.

¹ Див. напр.: Пінчук Ю., Гириневич Л. Про оцінку М.С.Грушевським науково-публіцистичних і полемічних праць М.І.Костомарова // Український історичний журнал. – 1992. – № 4. – С. 112-123; Тельвак Вікторія. Творча спадщина Миколи Костомарова в історіографічній рецепції Михайла Грушевського // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. Ред.. Ю.А.Пінчук. – К., 2004. – Вип. 14. – С. 484-496.

² Див. напр.: Колесник В. Наукова спадщина В.Б. Антоновича в оцінці М.С. Грушевського // Київська Старовина. – 1995. – № 3. – С. 78-83.

³ Грушевський М. Костомаров і новітня Україна // Український Історик. – 1984. – № 1-4. – С. 169.

⁴ Грушевський М. “Малоросійські песни” Максимовича і століття української наукової праці // Український Історик. – 1984. – № 1-4. – С. 132.

⁵ Грушевський М. Сто літ українського народництва // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Науковий щорічник за 1927 рік. – Вип. 1-3. – К., 1928. – С. 6-7.

⁶ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К.: Видавництво “Українознавство”, 1996. – С. 83.

⁷ Грушевський М. “Малоросійські песни” Максимовича і століття української наукової праці. – С. 138.

⁸ Там само. – С. 143.

⁹ Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Х., 2001. – С. 222.

¹⁰ Грушевский А.С. М.А. Максимович (1804-1873). Из украинской историографии XIX в. // Известия Отделения русского языка и словестности Императорской Академии Наук. – 1906. – Т. XI. – Кн. 1. – С. 375-416.

¹¹ Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства // Український Історик. – 1990. – № 1-4. – С. 30.

¹² Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – С. 85.

¹³ Грушевський М. “Малоросійські песни” Максимовича і століття української наукової праці. – С. 137.

¹⁴ Там само. – С. 136.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Бойко Н.І. Вчений-енциклопедист М.О.Максимович як історик України: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01/ Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2002. – С. 7-8.

Вікторія Тельвак.

Наукова спадщина Михайла Максимовича в історіографічній творчості Михайла Грушевського.

У статті проаналізовано погляди М.Грушевського на наукову та публіцистичну спадщину М.Максимовича. Показано бачення дослідником як сильних, так і слабких моментів історичних студій видатного вченого. Зіставлено погляди М.Грушевського на творчу спадщину М.Максимовича з оцінками інших дослідників української історіографії першої половини XIX ст. Зроблено висновок про важливість історіографічних студій ученого в осмисленні наукового доробку М.Максимовича.

Viktoria Telvak.

Mikhajlo Maksimovich's scientific inheritance in the historiographical works of Mikhajlo Grushevsky.

M.Grusevsky's view at the scientific and publicistial inheritance of M.Maksimovich has been analyzed in the article. The researcher's view at the weak and strong moments of the historical studio of the famous scientist has been demonstrated. M.Grusevsky's view's at the M.Maksimovich's inheritance with marks of the other scientists of the Ukrainian historiography of the first part of XIX century have been compared. The conclusion of the importance of the scientist's historiographical studios in the derision of M.Maksimovich's scientific inheritance has been done.

УКРАЇНСЬКА ПРОБЛЕМАТИКА НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ “KWARTALNIK HISTORYCZNY” У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

На історіографічній мапі Польщі до вибуху Другої світової війни Львів завжди посідав особливе місце, був одним із головних осередків польської історичної науки та важливим центром українознавчих студій. Проте свого zenіту історіографічна слава міста сягнула у міжвоєнний період. Активність львівського історичного середовища у цей час була зумовлена існуванням багатьох наукових інституцій. Адже, крім університету Яна-Казимира, що зібрав навколо себе наукову еліту, діяли Бібліотека Оссолінських, архіви, історичні музеї, Польське історичне товариство, Львівське наукове товариство, Товариство шанувальників історії Львова, Товариство вивчення історії оборони Львова та Південно-східних воєводств, а кількість істориків, які працювали в них, сягала 280 осіб¹. І навіть з огляду на те, що через воєнні події 1918-1920 рр. відродження наукового життя у Львові розпочалося лише в 1920 р., а відтік власних наукових працівників сягнув 20 %, місто зуміло утримати позиції одного з трьох головних наукових осередків держави.

Помітною була роль Львова й у розвитку польської наукової періодики. У міжвоєнний час у місті налічувалось 86 наукових часописів, з яких найчисленнішу групу становили історичні. Саме тому у міжвоєнний період Львів також був одним з головних осередків польського наукового історичного часописьменства. Найважливішим серед історичних часописів був заснований у 1887 р. “Kwartalnik Historyczny” (далі – “КН”) – орган посталоого рік перед тим Історичного товариства, а з 1925 р. – Польського історичного товариства. Оскільки “КН” як періодичне видання протягом усього часу свого існування був віддзеркаленням існуючого стану польської історіографії, її методологічних та ідеологічних перемін, зв’язків з українською наукою та, перш за все, із власним суспільним буттям, він є важливим джерелом пізнання історіографічних процесів як у польській історіографії взагалі, так і львівського історичного осередку зокрема. Проблема представлення української теми на сторінках „КН” викликає особливе наукове зацікавлення також з огляду на гостру політичну боротьбу між поляками та українцями, що спалахнула у міжвоєнній Польщі². Адже преса, зокрема наукова, в умовах гострих політичних та національних протистоянь міжвоєнного періоду у Львові, багатством якого у певному сенсі була розмаїтість представників різних народностей, розмаїтість, якої не було у жодному іншому європейському місті, залишалась чи не єдиним засобом цивілізованого полагодження різноманітних суперечностей. Попри свої безпосередні завдання, пов’язані з репрезентацією здобутків певного наукового осередку, вона також була спрямована на вироблення стратегії стосунків з представниками інших національностей. Особливою мірою сказане стосується часопису „КН”, адже співпрацівниками цього видання були поляки, росіяни, німці, євреї, українці тощо. Зрозуміло, що гостра внутрішньополітична ситуація в державі не могла не позначитись на характері стосунків між істориками обох народів та

способах оцінної презентації власних наукових здобутків. Проте “КН” був завжди знаний своєю виваженістю та національною толерантністю, що утворювали своєрідний зразок для представників інших національних і професійних середовищ. Тому нам видається важливим вивчення не лише специфіки наукової презентації міжнаціональних стосунків, але й досвіду полагодження національних стосунків, представлений на сторінках журналу.

Дослідженню “КН” присвячено багато літератури – це й розвідки фундаторів Товариства та його періодичного органу Ф.Папе, Є.Барвінського, Т.Модельського³, публікації мемуарного характеру керівників Товариства другої половини ХХ ст. (наприклад, Т.Мантойффля та М.Серейського)⁴, сучасні історіографічні опрацювання (передусім К.Среньовської, Є.Матерницького, Т.Кондрацького та ін.)⁵. Проте у названих працях помітним є певне ігнорування міжвоєнної доби існування часопису, що не дозволяє скласти цілісне уявлення про цей важливий феномен польської науки. І вже зовсім відсутнім є вивчення української тематики на сторінках журналу, що, як ми спробуємо показати нижче, становила вагому частину його змісту. Враховуючи значний авторитет „КН” у наукових колах, можемо з повним правом оцінити характеристики української історіографії, презентовані на його сторінках, перенести на весь загал польської історичної літератури того часу.

Значна увага до української історії та історіографії, яку демонстрували автори „КН” від самого початку його заснування, була далеко не випадковою. Історичне товариство у Львові як регіональна організація істориків серед своїх пріоритетних завдань, відображених у статуті, ставила „пробудження та допомогу розвитку історичних наук із особливою увагою до минулого Червоної Русі”⁶. Зауважимо, що проблеми історії України на сторінках “КН” знаходили висвітлення у різноманітних історіографічних формах – статтях, полемічних замітках і рецензіях. Та, оскільки розгортання “української теми” проходило по лінії гострої дискусійності, кількість рецензій і полемічних виступів є домінуючою.

Умови гострого національного протистояння до певної міри визначали тематику порушуваних на сторінках журналу проблем польсько-українських стосунків. Узагальнивши наявну проблематику, можемо зазначити, що історики зосереджувались на таких питаннях: кордони України, генеза польсько-українських стосунків, церковна унія, причини національних конфліктів на Україні, генеза козацьких рухів, повстання під проводом Богдана Хмельницького, Коліївщина, видатні постаті української історії, українські національні та державні прагнення.

У питаннях, пов’язаних з давньою історією, польські дослідники міжвоєнного періоду продовжували дискутувати зі своїми українськими колегами стосовно правомірності вживання етноніму “Україна”, наголошуючи на некоректності використання його для означення південно-східних територій починаючи від XIII ст., як це нерідко практикувалося їхніми опонентами. Ця історіографічна традиція, що була закладена М.Грушевським та його учнями, на думку польських дослідників, була наслідком ідеологізації історіографічного процесу з певною політичною метою. Тому нерідко редактори журналу дозволяли собі виправляти в текстах українських учених етнонім “Україна” на більш коректний для них етнонім “Русь”. Наприклад, знаний нарис української історіографії М.Андрусяка супроводжувався пояснювальним приписом, що “редакція у питаннях термінології стоїть на позиціях польської традиції, якої “КН” дотримувалася досі, тому дещо змінила назву дослідження (замість слова “українська” ввела термін “руська” – Л.Л.), натомість залишила автору у тексті повну свободу”⁷.

Питанням, яке гостро дискутувалось, оскільки мало в собі потужну політичну складову, було визначення східних кордонів Речі Посполитої. Показовими у цьому сенсі є виступ на урочистому засіданні сенату Львівського університету в лютому 1918 р. С.Закшевського з доповіддю на тему: “Польсько-руський кордон в історичному висвітленні” та дослідження Н.Лескі “Історія східного кордону Речі Посполитої”, в якому зміни московського кордону за часів Ягеллонів ілюструвалися картографічним матеріалом⁸. В аспекті вирішення проблеми східних кордонів польські вчені працювали над концепцією інтегрального зв'язку Червоної Русі та Польщі, вважаючи, що після татарської навали прихід поляків на ці землі спричинився до їх відродження. Вони дивились на минуле Червоної Русі крізь призму історії Польщі, намагаючись продемонструвати ті численні позитиви, що відбувались на українських землях під польським пануванням. Історія ж Галицької Русі як самостійний предмет досліджень, на відміну від українських учених, не входила в коло їх зацікавлень. Проблеми історичного розвитку руських земель у часи втрати ними незалежності особливо докладно було розглянуто в роботах Г.Пашкевича⁹, присвячених польським впливам на державну політику Галицько-Волинського князівства за останніх правителів. Вивченням польсько-руських стосунків крізь призму відмінностей українського вектора зовнішньої політики Лешка Білого і Конрада Мазовецького займався також Б.Влодарський¹⁰. Особливою подією в історії вивчення Давньої Русі стала поява масштабного дослідження Н.Баумгартена “Генеалогія Рюриковичів X-XIII ст.”, яке містило, окрім основної теми, додаток з родоводами дрібних князів Чернігово-Сіверських земель XIV-XV ст. Ця робота викликала поважне обговорення на сторінках “КН”. На думку одного з оглядачів праці – С.Томашівського, попри деякі фактологічні неточності, робота повинна стати настільною книгою для кожного дослідника минулого Давньої Русі¹¹.

Одним з основоположних завдань польської історіографії міжвоєнного періоду було розгортання урбаністичних досліджень. Саме тому на шпальтах “КН” цього періоду ми знаходимо велику кількість полемічних заміток, присвячених обговоренню методики та методології вивчення минулого польських міст, особливе місце серед яких, звичайно ж, займав Львів. Першим синтетичним дослідженням, яке охоплювало всю історію Львова і отримало позитивні відгуки, стала синтетична праця Ф.Папе “Нарис історії міста Львова”¹². Тоді ж з'явилася праця “Бібліографія історії міста Львова” Й.Скочека, в основі якої був рукопис С.Рахвала¹³. Історію привілеїв львівської шляхти вивчав А.Прохаска¹⁴. Історіографічним підсумком цього напрямку досліджень міжвоєнного періоду стала стаття Л.Харевичевої, вміщена у додатку до “КН” – журналі “Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne” за 1929 р. – “Десятиліття досліджень над історією міста Львова”¹⁵.

До питання історичної урбаністики зверталися й інші польські історики. Так, А.Войнич у роботі науково-популярного характеру досліджувала дискусійні моменти минулого Луцька. Ця праця, за словами автора, “була зрізом проблеми, що не претендує на вичерпність ані в плані історичному, ані в плані фізіографічному”¹⁶. Й.Зелінський у своїй статті підбив певні підсумки попередніх студій над історією міста Станіслава та вказав перспективи пошуків для подальших дослідників¹⁷. Особливу прихильність оглядачів „КН” здобули видавці джерельних матеріалів з історії міст Галичини. Так, надзвичайно прихильними були відгуки на праці знаного львівського архіваріуса К.Бадецького, під керівництвом якого реалізовувався проект створення каталогу львівського архіву за зразком каталогу краківського¹⁸. Приязно у науковому світі зустрінуті та отримали схвальні відгуки редакційної колеги часопису публікації джерельних

матеріалів з історії міст Самбора та Дрогобича, над якими працювали, відповідно, А.Дорфлерувна та Г.Полячкувна¹⁹.

У міжвоєнному періоді простежуємо також увагу до економічної історії Львова, що розвивалась у руслі традицій попереднього періоду, представлених у працях С.Кутшеби. У 20-х роках з'являються дослідження Л.Харевичевої, в яких аналізується господарська діяльність русинів, вірмен та євреїв у XV-XVI ст. в умовах зростаючих правових обмежень. Авторка, провівши докладне дослідження, дійшла висновку, що ці обмеження не досягли своєї мети²⁰. Загалом, у концепції польської дослідниці Львів презентовано як важливого посередника у торговельних стосунках цивілізацій Сходу та Заходу. Організація торгівлі, становий поділ, рух товарів – це об'єкти дослідницької уваги авторки, які, завдяки досконалому володінню методикою, знайшли надзвичайно ґрунтовне висвітлення²¹. Продовження студій, започаткованих Л.Харевичевою, знаходимо у роботі С.Ґошовського "Економічний розвиток Львова у 1772 – 1914 роках", присвяченій аналізу господарської історії Львова як міста відкритого типу, а також вивченню впливу економічних, політичних і культурних чинників Сходу та Заходу на формування особливої соціально-національної атмосфери міста²². На сторінках "КН" знайшли також жваве обговорення "Студії над історією торгівлі Бродів у 1773-1880 роках" Т.Лутмана, які на третину склалися зі статистичних даних і, на думку рецензента, могли слугувати взірцем для подібного типу досліджень²³. Питанням господарського значення галицької землі в контексті польської минувшини, а також історії ремісництва присвячено дослідження П.Дамбовського та Й.Дікера²⁴.

Складне переплетення міжнаціональних стосунків у середньовічному Львові крізь призму еволюції польського права та прав різних національностей у місті, а також вплив юридичних норм на уклад життя його мешканців досліджували Ф.Персовський та В.Ґейнош²⁵. Історією виникнення та діяльності галицьких сеймиків займались А.Прохаска та С.Среньовський²⁶.

Однією з центральних тем міжвоєнної польської історіографії була історія відродження Речі Посполитої, збройної боротьби за її землі та державну незалежність у новітні часи. Потреба цивілізаційного та історичного обґрунтування включення непольських етнічних територій до складу Другої Речі Посполитої ставила перед польською історичною наукою нові завдання. Для виваженого аналізу минулого та адекватної оцінки тогочасної ситуації було необхідно писати історію, базовану на науковому підході. Це, вочевидь, стосувалося й історії воєнних подій 1918-1920 рр.²⁷ Тому у вересні 1928 р. у Львові було створене "Товариство вивчення історії оборони Львова та Південно-східних воєводств". "КН" досить жваво відгукувався на видавничу діяльність, що її провадило Товариство. На його сторінках обговорювались публікації джерел до історії боротьби за Львів, матеріали до бібліографії історії оборони Львова і Південно-східних воєводств та збірки оригінальних документів 1917-1920 рр., що неоднозначно оцінювались українськими істориками²⁸.

Козацькі війни XVII ст. не були найважливішим об'єктом досліджень польських істориків міжвоєнного періоду, хоч вони й належали до тих тем, які часто з'являлись на шпальтах книг та наукових журналів. Зацікавлення темою зросло у 1934 р. з появою публікацій О.Ґурки, які спричинили жваву дискусію у середовищі істориків. Поміж козацькою проблематикою найбільше зацікавлення польських учених традиційно викликала доба Хмельниччини. Передусім, їх увага зосереджувалась на постаті Богдана Хмельницького. Про інші ж події того часу якщо й писали, то коротко та лаконічно, без докладніших коментарів. Серед авторів міжвоєнного періоду, які займались

проблемами козащини, на сторінках “КН” знаходимо обговорення та полеміку навколо праць Ф.Равіти-Гавронського, М.Антонова, О.Чоловського, Л.Франша, З.Стронського, В.Томкевича, Я.Волінського. Найбільшу пошану оглядачів “КН” викликали праці метра польської козацької історіографії Ф.Равіти-Гавронського. Наприклад, Л.Колянковський у рецензії на його історико-політичний нарис “Українська козащина в Польській Речі Посполитій до кінця XVIII ст.” відзначає його роботу як “книгу добре написану і легку для читання”²⁹. У той же час, він полемізує із баченням автором козащини як ворожої сили, схильної виключно до деструкції, сваволі та анархії. Зауважимо, що в середовищі молодшої генерації польських істориків критичне зауваження Л.Колянковського щодо поглядів старшого колеги не було рідкісним і в різних варіантах повторювалося. Так, К.Шайноха, один із представників молодшого покоління істориків, шукав причини польсько-українських конфліктів у соціально-політичній площині. Він вважав, що Польща втратила незалежність через несправедливе кривдження козащини. Цю тезу К.Шайноха неодноразово обґрунтовував, полемізуючи з Ф.Равітою-Гавронським³⁰.

Історія перших козацьких повстань, зокрема виступ С.Наливайка, досліджувались у статті З.Стронського “Українська сваволя наприкінці XVI ст.” У джерельному плані праця була збагачена залученням не знаної до того часу кореспонденції гетьмана С.Жолкевського. Автор зосереджує свою увагу передусім на постаті С.Жолкевського та його військових здібностях, які повною мірою проявились, на думку автора, у придушенні повстання, та подає гетьмана “радіше товаришем козаків, як кожен добрий солдат є товаришем доброго солдата”. Дослідник полемізує із М.Грушевським і заперечує приписувані гетьману інтенції ненависті до українців. З.Стронський нагадує про факт побудови С.Жолкевським за власні кошти двох церков – у Жовкві та Борисполі³¹. В загальній оцінці козацьких рухів З.Стронський підкреслює їх соціальний характер і не бере до уваги національні та релігійні чинники, стверджуючи, що “існування польської державності на Наддніпрянщині було підірване відсутністю станової визначеності місцевого населення. Урятувати її могли або глибокі реформи, які б зробили з місцевого населення жителів Речі Посполитої, або, за порадою єпископа перемишльського – “щоб козаки були винищені дощенту”³².

Зауважимо, що, на відміну від попередньої історіографії, в якій наголошувалось на відсутності будь-яких поважних соціально-релігійних підстав для виникнення козацьких рухів, практично всі польські історики міжвоєнного часу серед причин їх виникнення першочерговою називали зростання соціальних утисків, котрі спровокували вибух незадоволення народу. Тут можемо говорити про деяке консенсусне наближення позицій польських і українських істориків.

Питанням, покликаним висвітлити проблеми колонізації Подніпров’я, присвячено дослідження О.Чоловського “Кодак. Причини створення і занепаду фортеці”. В статті автор досліджує спорудження з ініціативи великого коронного гетьмана С.Конецпольського у 1635 р. над першим дніпровським порогом фортеці Кодак, що відрізала Запорозьку Січ від півдня Київського воєводства, перекривши доставку на Січ хліба та боєприпасів, і обмежила вихід січовиків у Подніпров’я й подніпровців на Січ. Автор детально описує усі перипетії нищень та відбудов фортеці аж до її повного руйнування у 1648 р., спираючись на широке коло малознаних архівних документів і доповнюючи дослідження картографічним матеріалом³³.

Проблемами обмеження козацьких свобод займався В.Томкевич. У ряді публікацій він аналізує причини, які призвели до ухвалення сеймом навесні 1638 р. “Ординації

Війська Запорозького", згідно з якою було ліквідовано посаду козацького гетьмана та виборність полковників, відновлено шеститисячний реєстр, а Запорозьку Січ оголошено поза законом. В.Томкевич вважає, що "закінчення "десятиліття спокою" настало не через недосконалий зміст постанови, а через недбале виконання її умов людьми, котрих цікавили лише приватні інтереси. Автор підкреслює важливість "Ординації", багаторазово наголошуючи, що східні кордони, охоплені анархією до того часу, стали місцем постійного проживання, гарантуючи державі та її мешканцям спокій"³⁴. Як бачимо, В.Томкевич також вважає, що частково провину за вибух народного гніву в 1648 р. несе й тогочасне польське суспільство.

Одній із ключових подій історії Хмельниччини – битві під Зборовом у 1649 р. присвячене дослідження Л.Франша. У статті автор наводить детальний опис підготовки сторін до військової операції та саме її проведення. Оцінюючи значення битви, автор говорить: "Політично – битва під Зборовом була поразкою для поляків і для козаків. Дві стіни зіткнулись і захитались, але жодна не упала"³⁵.

Попри цікаві авторські дослідження козащини, зустрічаємо на сторінках "КН" також багато рецензій на українські козакознавчі праці. Як відомо, в українській галицькій історіографії міжвоєнного періоду у вивченні Хмельниччини визначне місце займають роботи І.Крип'якевича, присвячені дипломатичній історії, соціально-економічним та суспільно-політичним особливостям епохи, в яких він виступає продовжувачем ідей М.Грушевського. Особливо уважно І.Крип'якевич досліджував конкретні прояви державності в часи Хмельниччини. На сторінках "КН" бачимо позитивні рецензії М.Гавліка на такі праці І.Крип'якевича, як "Учитель Б.Хмельницького", "Українська державна скарбниця за Б.Хмельницького", "Серби в українському війську 1650-1660 рр."³⁶ Не проходили повз увагу редакції й останні томи "Історії України-Руси" М.Грушевського. Так, у рецензії на його роботу "Хмельниччина в розквіті" ("Історія України-Руси", т. VIII, ч. III) М.Гавлік говорить, що "...постать Хмельницького постає перед нами в іншому світлі, у порівнянні з попередніми тенденційними представленнями М.Костомарова чи Ф.Равіти-Гавронського. Хмельницький постає як Козак, який бореться за здобуття більших козацьких свобод..."³⁷ Помилковим, однак, на думку рецензента, є приписування Хмельницькому характеру оборонця черні та творця українського народного руху. Як "важливий причинок, що ілюструє політичні комбінації Хмельницького стосовно Польщі" розглядає М.Гавлік і дослідження М.Кордуби "Між Замостям та Зборовом"³⁸. Ці рецензії зайвий раз засвідчили, що у міжвоєнний період дещо змінюються акценти в оцінці польськими вченими спільного українсько-польського минулого.

Тему, присвячену видатним постатям козацьких рухів, продовжує дослідження А.Прохаски "Виговський – творець гадяцької унії та його родина". Провідною тезою даної роботи було твердження автора про те, що Виговський нікого не зраджував і був несправедливо засуджений подальшою історіографічною традицією. Рецензент цієї праці Ф.Равіта-Гавронський, дискутуючи із такою настановою А.Прохаски, звертає увагу на непропорційність змістової побудови дослідження та вважає, що ця обставина завадила достатньому насвітленню психологічного образу Виговського. "Дослідження виглядало би по-іншому, – зауважив рецензент, – якби автор, відповідно до вичерпної назви дослідження, прискіпливіше вглядався в характер і психологію цього незвичайного, але однак шкідливого, обдарованого інтриганським духом чоловіка"³⁹. Інший дослідник цієї доби В.Томкевич присвятив свою монографію Єремії Вишневецькому, яка отримала надзвичайно схвальний відгук на сторінках "КН". На думку

рецензента праці К.Левицького, автор намагався максимально об'єктивно змалювати історичний портрет Вишневецького і з цим завданням цілком впорався⁴⁰. У дослідженні Б.Барвінського “Слідами гетьмана Мазепи” аналізуються нові документи, які дещо по-іншому дозволяють тлумачити герб гетьмана. Також автор намагається з'ясувати походження слова “Мазепа”, стверджуючи, що це прізвище, а власне прізвище Мазепи – Колединський, чи Колодинський⁴¹. З'являються у цей період також праці, присвячені науковим проблемам, які до того часу практично не розглядалися. Так, у дослідженні Я.Волінського “Король Ян III і справи України 1674-1675 рр.” ґрунтовно обговорюються спроби польсько-українського порозуміння уряду Яна III та гетьмана Петра Дорошенка⁴².

Не оминали увагою оглядачі “КН” й українські студії над видатними постатями козацького руху. Так, у рецензії на працю І.Борщака “Мазепа – людина і історичний діяч” оглядач погоджується із гострою критикою автором поглядів М.Костомарова за його негативні оцінки діяльності Мазепи та полеміку з М.Возняком з приводу дати народження гетьмана. Позитивом роботи є також залучення до дослідницького пошуку ряду незнаних документів. Недоліком праці, на думку рецензента, є те, що І.Борщак намагається необґрунтовано ідеалізувати постать гетьмана⁴³.

Помітним був також внесок авторів “КН” у розширення джерельної бази козацьких студій. Нерідко у рубриці “Miscellanea” зустрічаємо джерельні причинки, що збагачують нашу поінформованість у різних аспектах тієї доби. Наприклад, назвемо публікацію листів, що навітлюють діяльність Петра Конашевича-Сагайдачного⁴⁴, або документи, які проливають світло на останні роки життя Павла Тетері⁴⁵.

Поряд із козацькою тематикою, поважне обговорення на сторінках часопису отримала також історико-церковна проблематика. І хоча кількість спеціальних публікацій була незначною, в полемічних замітках досить багато уваги приділялось проблемам дослідження церковного життя на Русі, поширенню християнства, історії церковної унії. У значній кількості рецензій крізь призму полеміки з українськими вченими було обговорено проблеми дослідження історії православ'я, релігійного рівноправ'я, внутрішнього становища української церкви напередодні та в період запровадження Берестейської унії. Прикметно, що редактори часопису, підбираючи рецензентів для обговорення праць, присвячених польсько-українським науковим проблемам, намагались подавати дві рецензії – українську та польську, тим самим ніби врівноважуючи історіографічний діалог.

Про проблеми ранньої історії християнства на Русі на сторінках журналу писав В.Заїкин. Український учений доводив, що поширення християнства на Русі починається за часів Ярополка, а не Володимира Великого; внесок же Володимира полягає в організації церкви та вкоріненні християнської релігії. Ці тези знайшли підтримку в польському науковому середовищі⁴⁶. Багато зауваг стосовно літератури, джерел, версій окресленої проблеми міститься у гострій критичній рецензії В.Заїкина на роботу Н.Баумгартена “Св. Володимир і хрещення Русі”⁴⁷. Продовження цієї полеміки знаходимо у рецензії М.Каровця на працю самого В.Заїкина “Нова” теорія початку християнства на Русі”, у якій оглядач погоджується з українським ученим і поглиблює полеміку з Н.Баумгартеном, доводячи помилковість обстоюваної останнім “латинської” теорії поширення християнства на Русі⁴⁸.

Образ православної церкви та культурного життя в Україні, генеза уніатської ідеї, взаємовідносини православної церкви та католицького костюлу, історія Берестейського синоду – ось ті проблеми, які завжди викликали жваві дискусії на сторінках

часопису. Так, велике обговорення викликала поява праць К.Левицького та К.Ходиницького, які у взаємних рецензіях розгорнули жваву дискусію. Роботи К.Левицького "Князь Костянтин Острозький і Берестейська унія 1596 р." та "Питання східної та римської церкви у політиці давньої Речі Посполитої", як і праця К.Ходиницького, були позбавлені вузькоконфесійної зорієнтованості і вигідно відрізнялись від праць попередніх історіографічних періодів: практично вперше для польської історіографії князя К.Острозького потрактовано як справедливого оборонця православ'я, який не інспірував народних рухів; відрізнялась також новизною концепція передумов унії, зокрема пропонувався дещо змінений погляд на зовнішні та внутрішні чинники при поясненні її поширення. У рецензії М.Андрусяка на роботу К.Левицького авторіві закидається недостатнє володіння історіографічним контекстом дослідження проблеми. Попри цю заувагу, рецензент вважає, що праця є вартісною для вивчення історії української церкви та унії⁴⁹. Інший, різко критичний, тон має рецензія К.Ходиницького, опублікована на сторінках журналу роком пізніше, в якій К.Левицькому закидається недостатнє володіння джерельними матеріалами, довільність їхньої інтерпретації, слабке знання предмету дослідження. Хиби праці рецензент пояснював фактом перебування автора під впливом старої російської літератури⁵⁰. Полеміку на сторінках "КН" викликала також теза К.Левицького про те, що унія була вкорінена лише на Галичині. Цю тезу у своїй рецензії намагався спростувати М.Андрусяк⁵¹. Голосне обговорення на сторінках "КН" отримала й праця самого К.Ходиницького "Православна церква і Річ Посполита 1370-1632 рр.", присвячена проблемам генези Берестейської унії, впливам на церковні процеси польської влади та української шляхти. Один із її рецензентів – К.Левицький, докладно обговоривши дослідницьку методику автора, зробив висновок, що "ця праця має характер збору великої кількості відомостей про вищеназвані стосунки, розрізнені в літературі та збірках друкованих документів. Хоч відсутність узагальнень і робить працю важкою для читання та схожою на хроніку, але не принижує її ваги"⁵². Подібні до тез польського колеги свої враження про працю К.Ходиницького в рецензії висловив В.Заїкин. Він, зокрема, зауважив: "Ця праця є одним із найвидатніших явищ в історії руської церкви. Особливе значення її полягає не лише в тому, що вона є першою спробою широкого, синтетичного представлення історії стосунків церкви і держави, але й через її внутрішню змістову вартість та високий рівень виконання"⁵³. Доволі прихильно оцінила ці, присвячені унійній проблематиці, дослідження й сучасна історіографія⁵⁴.

Помітним явищем на сторінках міжвоєнного "КН" стало обговорення проблем розвитку української історіографії, що також мало певну традицію у довоєнній добі. Загалом, різноманітні аспекти тогочасної вітчизняної історіографії досить предметно обговорювались при рецензуванні праць Д.Дорошенка, М.Грушевського, М.Возняка, М.Андрусяка, В.Січинського, інших українських дослідників⁵⁵. Польські вчені загалом з повагою ставились до намагання їхніх українських колег утвердити патріотичний образ минулого своєї землі, протистояти політичному та комуністичному диктату, розвивати незалежні наукові інституції в Європі та Америці. Визнанням вагомості доробку українських істориків було розміщення в окремому числі, присвяченому огляду здобутків найвагоміших європейських історіографічних шкіл, нарису про сучасну вітчизняну історіографію. Цей нарис авторства М.Андрусяка чи не вперше презентував здобутки української Клію на такому поважному історіографічному форумі, яким був "КН". Важливою рисою студії М.Андрусяка був аналіз діяльності українознавчих інституцій не лише в давніх центрах української історичної науки, таких, як

Львів, Київ, Харків, Вінниця, Кам'янець-Подільський, Одеса, Полтава, Дніпропетровськ та Ужгород, але й таких нових осередків, як Відень, Прага, Берлін і Варшава, котрим судилося відіграти помітну роль у збереженні патріотичної історіографічної традиції⁵⁶. Друга частина цього дослідження була присвячена конкретним проблемам розвитку української історіографії в тематичному, концептуальному та джерелознавчому аспектах. Автор цілком справедливо назвав провідні школи в українській історіографії та охарактеризував становлення нових напрямків і формування дослідницьких традицій. Поряд із аналізом уже класичних на той час праць М.Василенка, М.Грушевського та Д.Багалія, М.Андрусак зупиняється на докладному змалюванні тих концептуальних новацій, що були запропоновані у працях В.Липинського та Д.Дорошенка⁵⁷. Аналіз історіософських засад цих творів був, по суті, першою спробою такого роду, презентованою для європейського читача. Праця М.Андрусак стала помітним кроком на шляху популяризації здобутків вітчизняної Кліо, утвердивши саме поняття "українська історіографія". Польські історики не стояли осторонь й сумних для української історіографії подій. Наприклад, відзначимо невеликий некролог Т.Модельського, присвячений колишньому членові Історичного товариства у Львові М.Грушевському. У ньому польський учений в інформативному ключі коротко наświetлив життєвий та творчий шлях "найвидатнішого українського історика", особливий акцент зробивши на досягненнях львівського періоду його творчості⁵⁸.

Як бачимо, образ польсько-українських стосунків цього періоду мав надзвичайно динамічний характер, незважаючи на те, що канон порушуваних проблем в основі своїй не змінювався. Зміст "КН" у наświetленні української проблематики міжвоєнного періоду найбільше стосувався регіональної історії і в кількісному плані був нерівномірно представлений у річниках – від 2-3 публікацій у 1918–1920-х роках до 15-18 у 30-ті роки. Аналізуючи українську проблематику, можна зробити висновки про те, що вже у попередні періоди було остаточно визнано національні права українців. Але якщо в довоєнний період їм було відмовлено у праві історичної аргументації на користь створення власної самостійної держави, то у міжвоєнний період на сторінках „КН” з'являються позитивні рецензії на праці, присвячені новітнім подіям історії України, зокрема добі Української Народної Республіки. Негативний образ українця, який формувався у тісному пов'язанні з історією козащини, тепер мав причини для виправдання через критичну оцінку державної колонізаційної політики польськими істориками молодшого покоління. Вже не настільки тенденційно та негативно оцінювались козацькі рухи, повстання під проводом Хмельницького та Коліївщина, що свідчило про готовність спільно відповідати на гострі питання минулого. Новим елементом історіографічного діалогу та історичного образу міжнаціонального порозуміння стали польсько-козацькі угоди, в яких обидві сторони бачили зразки для майбутніх польсько-українських стосунків.

Аналіз змісту журналу свідчить також проте, що навіть у часи найбільшого напруження українсько-польських відносин, яким був міжвоєнний період, редакція часопису не дозволяла проникати на його шпальти відвертому політиканству та шовінізму. Все це дозволяє підтвердити тезу, неодноразово відзначену у літературі, про національну коректність та толерантність редакційної політики „КН”. Досвід вирішення міжнаціональних наукових суперечок з позиції загальнолюдських цінностей, запропонований польськими авторами на сторінках міжвоєнного „КН”, був покладений в основу подальших періодів існування часопису, що дозволило йому зайняти почесне місце у ряді найбільш шанованих світових історичних видань. Все це дає

підстави погодитись із тезою знаного дослідника європейської наукової періодики Чеслава Гутри, що в міжвоєнному періоді свого існування „КН” став „дійсним репрезентантом польської історіографії”⁵⁹.

¹ Winnicka H. Lwowskie środowisko historyczne 1918-1939 // *Srodowiska historyczne II Rzeczypospolitej*. Pod. red. J. Maternickiego. – Warszawa, 1990. – Cz.5. – S. 137.

² Див. докл.: Зашкільняк Л. До історії українсько-польських наукових взаємин у Львові міжвоєнного періоду // Львів: місто, суспільство, культура. – Львів, 1999. – Т.ІІІ. – С. 545-552; Зашкільняк Л. Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі: сподівання і реалії // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Ів.-Франківськ, 1997. – С. 155-160; Комар В. Спроби нормалізації польсько-українських відносин у Другій Речі Посполитій // Там само. – С. 236-242; Кучерепа М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919-1939 рр.) // Там само. – С. 250-253; Арсенич П. Польсько-українські наукові і культурні взаємини кінця ХІХ – початку ХХ ст. // Там само. – С. 352-356.

³ Papée F. Towarzystwo Historyczne 1886 – 1900 // КН. – 1937. – S. 3 – 18; Barwiński E. Towarzystwo Historyczne 1901 – 1914 // КН. – 1937. – S. 19 – 40; Modelski T. E. Towarzystwo Historyczne 1914 – 1924 // КН. – 1937. – S. 41 – 88.

⁴ Manteuffel T., Serejski M. Polskie Towarzystwo Historyczne (1886 – 1956) // *Przegląd Historyczny*. – 1957. – T. 48. – №1. – S. 3 – 23; Śreniowska K. Uwagi o nauce historycznej polskiej w latach 1887 – 1900 w świetle „Kwartalnika Historycznego” // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Seria I. Nauki Humanistyczno-społeczne*. – Zeszyt 15. Historia. – Łódź, 1960. – S. 153 – 163; Modelski T. E. Ze wspomnień i zapisek redaktora // КН. – 1963. – S. 599 – 606.

⁵ Maternicki J. Miejsce i rola “Kwartalnika Historycznego” w dziejach historiografii polskiej // КН. – 1988. – S. 3 – 20; Kondracki T. Polskie Towarzystwo Historyczne w latach 1918-1939. Praca doktorska. Maszynopis. – Warszawa, 1988; Тельвак В. Теоретико-методологічна проблематика на сторінках “Кwartalnika Historycznego” (до вибуху Першої світової війни) // *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* – Tom II. Pod redakcją Jerzego Maternickiego, Leonida Zaskilniaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004. – S. 85-106.

⁶ Statut Towarzystwa Historycznego. – Lwów, 1886. – S. 1.

⁷ Andrusiak M. Historiografia ruska (ukraińska) w latach 1921-1930 // КН. – 1934. – S. 57; Frankiewicz C. [Рец.] Czubyj M. Zachidna Ukraina i Rym u XIII w. u swoich zmahaniach do cerkownoj unii // КН. – 1919. – S. 93-97.

⁸ Zajączkowski S. [Рец.] Leski N. Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej // КН. – 1923. – S. 222-225.

⁹ Zajączkowski S. [Рец.] Paszkiewicz H. Ze studjów nad polityką polską, litewską i krzyżacką Bolesława Jerzego // КН. – 1925. – S. 109-113; Zajączkowski S. [Рец.] Paszkiewicz H. Polityka ruska Kazimierza Wielkiego // КН. – 1925. – S. 530-534.

¹⁰ Paszkiewicz H. [Рец.] Włodarski B. Rola Konrada Mazowieckiego w stosunkach polsko-ruskich // КН. – 1938. – S. 257-258.

¹¹ Tomaszewski S. [Рец.] Baumgarten N. Généalogies et mariages occidentaux de Rurikides russes du X-e au XIII-e siècle // КН. – 1928. – S. 316-321.

¹² Zajączkowski S. [Рец.] Papée F. Historia miasta Lwowa w zarysie // КН. – 1924. – S. 498.

¹³ Skoczek J. Dotychczasowy stan badań nad historją Lwowa // КН. – 1925. – S. 336.

¹⁴ Rachwat S. [Рец.] Prohaska A. Lwów a szlachta // КН. – 1920. – S. 151-153.

- ¹⁵ Charewiczowa Ł. Dziesięciolecie badań nad dziejami miasta Lwowa // KH. – 1929. – S. 115.
- ¹⁶ Rawita-Gawroński F. [Рец.:] Wojnicz A. Łuck na Wołyniu, opis historyczno-fizjograficzny // KH. – 1923. – S. 456-457.
- ¹⁷ Zieliński J. Z badań nad historją Stanisławowa // Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne. – 1931. – S. 112-117.
- ¹⁸ Niwiński M. [Рец.:] Badecki K. Archiwum akt dawnych miasta Lwowa // KH. – 1935. – S. 629-631.
- ¹⁹ Karwasińska J. [Рец.:] Materjały do historii miasta Sambora 1390-1795 // KH. – 1936. – S. 263-266; Adamus J. [Рец.:] Księga radziecka miasta Drohobycza 1542-1563 // KH. – 1936. – S. 275-277.
- ²⁰ Charewiczowa Ł. Ograniczenia gospodarcze nacyj schizmatyckich i żydów we Lwowie XV i XVI wieku // KH. – 1925. – S. 193-227.
- ²¹ Rosenberg M. [Рец.:] Charewiczowa Ł. Handel średniowiecznego Lwowa // KH. – 1927. – S. 158-160.
- ²² Tyrowicz M. [Рец.:] Hoszowski S. Ekonomiczny rozwój Lwowa w latach 1772-1914 // KH. – 1936. – S. 519-523.
- ²³ Adamczyk W. [Рец.:] Lutman T. Studia nad dziejami handlu Brodów w latach 1773-1880 // KH. – 1938. – S. 100-102.
- ²⁴ Miskówna W. [Рец.:] Dąbkowski P. Stosunki gospodarcze ziemi halickiej w XV wieku // KH. – 1929. – S. 40-41; Turska J. [Рец.:] Dicker J. Górnictwo na Rusi Halickiej w XV i w pierwszej połowie XVI w. // KH. – 1924. – S. 114-118.
- ²⁵ Werchracki R. [Рец.:] Persowski F. Osady na prawie ruskiem, polskiem, niemieckiem, wołoskiem w ziemi lwowskiej // KH. – 1930. – S. 246-248; Hejnosz W. Sprawa niewoli w lwowskim Statucie ormiańskim // KH. – 1932. – S. 321-343.
- ²⁶ Konopczyński W. [Рец.:] Lauda sejmikowe halickie. T.I, 1575-1695, wyd. A. Prochaska // KH. – 1938. – S. 715-718; Sobociński W. [Рец.:] Sreniowski S. Organizacja sejmiku halickiego // KH. – 1938. – S. 718-720.
- ²⁷ Див. докл.: Павлишин О. Товариство вивчення історії оборони Львова та Південно-східних воєводств: структура та діяльність (1928-1939) // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. – Rzeszów, 2003. – T.1. – S. 376.
- ²⁸ Skałkowski A. [Рец.:] Obrona Lwowa 1-22 listopada 1918, T.1 // KH. – 1933. – S. 227; Skałkowski A. [Рец.:] Obrona Lwowa 1-22 listopada 1918, T.2 // KH. – 1936. – S. 545; Modelski T. [Рец.:] Skrzypek J. Materiały do biblijografji historii obrony Lwowa i województw południowo-wschodnich // KH. – 1936. – S. 733.
- ²⁹ Kolankowski L. [Рец.:] Rawita-Gawroński F. Kozaczyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII w. // KH. – 1924. – S. 356.
- ³⁰ Mądziak M. Wojny kozackie w polskiej historiografii przełomu XIX i XX w. // Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали конференції. – Львів-Люблін, 1996. – С. 218-219.
- ³¹ Stroński Z. Swawola ukraińska u schyłku XVI w. // KH. – 1924. – S. 330.
- ³² Ibid. – S. 321.
- ³³ Czołowski A. Kudak. Przyczynki do założenia i upadku twierdzy // KH. – 1926. – S. 161-186.
- ³⁴ Tomkiewicz W. Ograniczenie swobód kozackich w roku 1638 // KH. – 1930. – S. 174.
- ³⁵ Fraś L. Bitwa pod Zborowem w r. 1649 // KH. – 1932. – S. 344-370.
- ³⁶ Gawlik M. [Рец.:] Krypjakewycz I. Uczytel Bohdana Chmelnyckiego // KH. – 1924. – S. 376; Krypjakewycz I. Ukraiński derżawnyj skarb za Bohdana Chmelnyckiego // KH. – 1924. – S. 378.
- ³⁷ Gawlik M. [Рец.:] Hruszewskij M. Chmelnyczyna w rozćwiti (1648-50) // KH. – 1924. – S. 375.

- ³⁸ Gawlik M. [Рец.:] Korduba M. Miż Zamostjem ta Zborowom // КН. – 1924. – S.380.
- ³⁹ Rawita-Gawroński F. [Рец.:] Prochaska A. Wyhowski, twórca unji hadziackiej i jego rodzina // КН. – 1922. – S. 183.
- ⁴⁰ Lewicki K. [Рец.:] Tomkiewicz W. Jeremija Wiśniowiecki // КН. – 1934. – S. 671.
- ⁴¹ Gawlik M. [Рец.:] Barwiński B. Slidamy hetmana Mazepy // КН. – 1923. – S.227.
- ⁴² Andrusiak M. [Рец.:] Woliński J. Król Jan III a sprawa Ukrainy 1674-1675 // КН. – 1935. – S. 427.
- ⁴³ Andrusiak M. [Рец.:] Borszczak I. Mazepa – ludyna i istorycznyj dijazcz // КН. – 1933. – S. 287-288.
- ⁴⁴ Antonów M. Dwa przyczynki do działalności Piotra Konaszewicza Sahajdacznego // КН. – 1926. – S. 196.
- ⁴⁵ Andrusiak M. Z ostatnich lat Pawła Tetery 1665 – 1671 // КН. – 1937. – S. 556.
- ⁴⁶ W.A.W. [Рец.:] Zajikyn W. Chrystijanstwo na Ukraini za czasiw kniazia Jaropołka I (969-979) // КН. – 1929. – S. 152.
- ⁴⁷ Zajikyn W. [Рец.:] Baumgarten N. Sw.Wołodymyr i chreszczennja Rusy // КН. – 1935. – S. 134.
- ⁴⁸ Karowец M. [Рец.:] Zajikyn W. „Nowa” teorija o poczatках chrystijanstwa na Rusi // КН. – 1936. – S. 487.
- ⁴⁹ Andrusiak M. [Рец.:] Lewicki K. Książę Konstantyn Ostrogski a unja brzeska 1596 r. // КН. – 1933. – S. 650.
- ⁵⁰ Chodynicki K. [Рец.:] Lewicki K. Książę Konstanty Ostrogski a unja brzeska 1596 r. // КН. – 1934. – S. 956-978.
- ⁵¹ Andrusiak M. [Рец.:] Lewicki K. Sprawa unji Kościoła Wschodniego z Rzymskim w polityce dawnej Rzeczypospolitej // КН. – 1934. – S. 348.
- ⁵² Lewicki K. [Рец.:] Chodynicki K. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska 1370-1632 // КН. – 1934. – S. 936.
- ⁵³ Zajikyn W. [Рец.:] Chodynicki K. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska 1370-1632 // КН. – 1934. – S. 923.
- ⁵⁴ Див. докл.: Тимошенко Л. Польська історіографія Берестейської унії (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.) // Історія релігій в Україні. Праці XIII-ї Міжнародної наукової конференції. – Львів, 2003. – Кн.1. – С. 578-586; Біляков Г.Ф., Білякова О.Г. Берестейська унія в працях польських істориків XX ст. // Український історичний журнал. – 1996. – № 4. – С. 34-40; Хинчевська-Геннелъ Т. Берестейська унія в XVII ст. з польської точки зору // Держава, суспільство і церква в Україні у XVII столітті: Матеріали Других “Берестейських читань”. – Львів, 1996. – С. 87-108.
- ⁵⁵ V.M.Z. [Рец.:] Doroszenko D. Ilustrowana istorija Ukrainy 1917-1923 r. T.II // Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne. – 1931. – S. 147-148; Maleczyńska E. [Рец.:] Doroszenko D. Ilustrowana istorija Ukrainy, T.I // КН. – 1933. – S. 612-617; Z.Z-a. [Рец.:] Hruszewskij M. Istorija Ukrainy-Rusy. T.IX, cz.2 // Wiadomości Historyczno-Dydaktyczne. – 1931. – S. 61-62; Andrusiak M. [Рец.:] Wozniak M. Chto awtor t. zw. Litopysu Samowydca // КН. – 1933. – S. 662-664; Zajikyn W. [Рец.:] Siczynskij W. Czuzyneci pro Ukrainu // КН. – 1939. – S. 333-335.
- ⁵⁶ Andrusiak M. Historiografja ruska (ukraińska) w latach 1921-1930 // КН. – 1934. – S. 57-64.
- ⁵⁷ Ibid. – S. 299-318.
- ⁵⁸ Modelski T.E. Mychajło Hruszewskij // КН. – 1934. – S. 1023-1024.
- ⁵⁹ Gutry Cz. Polskie czasopiśmiennictwo historyczne 1918-1932 // Droga. – 1933. – № 5. – S. 473-474.

Лідія Лазурко.

Українська проблематика на сторінках журналу “Kwartalnik Historyczny” у міжвоєнний період.

У статті проаналізовано різноманітні тематичні блоки української проблематики на сторінках часопису “Kwartalnik Historyczny” міжвоєнного періоду. Визначено провідні тенденції наświetлення української тематики польськими дослідниками. Зроблено висновки про вагомість внеску авторів журналу у справу полагодження польсько-українського протистояння.

Lidia Lazurko.

Ukrainian Problems as Presented by Historical Quaterly Between the Wars.

The article deals with the diversity of the thematic groups of the Ukrainian problems as the magazine Historical Quaterly saw it between the wars. The leading tendencies of the Polish scientists' researches of the Ukrainian topic as well as the significance of their contribution to the Ukrainian-Polish rapprochement has been defined in the article.

МОЛОЧАРСЬКА КООПЕРАЦІЯ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ 1921-1939 рр.

Актуальність досліджуваної теми зумовлюється тим, що аналіз кооперативного руху, зокрема молочарського, у міжвоєнний період допоможе краще осмислити кризові явища в аграрному секторі України, успадковані від радянської системи господарювання, а відтак – шляхи їх подолання на сучасному етапі.

За роки незалежності України опубліковані праці Р. Матейка, В. Плисюка, С. Гелея, І. Танчина, З. Струк та інших, які висвітлюють розвиток кооперації у галицькому селі в міжвоєнний період. Однак етапи розвитку молочарської кооперації у них розкриті побіжно. Автор робить спробу ліквідувати цю лакуну.

У міжвоєнний період Східна Галичина перебувала в складі Польщі. Українці зазнавали жорстокого соціального та національного гноблення. Дієвим засобом захисту їх інтересів у міжвоєнний період стала кооперація, зокрема молочарська, витоки якої сягають початку ХХ ст. Перша молочарська спілка виникла 1904 р. у с. Завадові, що на Стрийщині. Її організатором був парох О. Нижанківський. До управи молочарні входили завадівські господарі Іван Сенків та Федір Дергака. Завадівська молочарська спілка послужила прикладом для сусідніх сіл та цілої Східної Галичини. Через кілька місяців подібні спілки виникли в Голобутові та Угерську. За ними – в селах Лисятичі, Братківці, Жулин, Семигинів, Дашава, Добряни та інші.

З появою більшої кількості молочарень на Прикарпатському підгір'ї виникла потреба їхньої організаційної надбудови, і в 1907 р. у Стрию постав крайовий господарсько-молочарський союз, який очолили О. Нижанківський і Л. Горалевич¹. 1909 р. на цьому терені уже нараховувалося 45 молочарських спілок, які об'єдналися в “Маслосоюз”².

Воєнне лихоліття завдало великої шкоди молочарській кооперації. Однак вона поступово відроджувалась. У селах виникали молочарські відділи в споживчо-господарських кооперативах, молочарські спілки при читальнях “Просвіти”. У Станіславі було створено самостійну філію молочарської кооперації. Вона під керівництвом Андрія Палія, Олекси Лиса, Андрія Мудрика за короткий час налагодила торгівлю маслом, яке виготовляли українські молочарські кооперативи на Станіславщині. Проте перші успіхи не задовільнили їх. Добре розуміючи необхідність сильної, дієздатної молочарської централі, вони провели в Стрию загальні збори Крайового союзу господарсько-молочарського. 25 березня 1924 р. обрано нову дирекцію союзу з-поміж фахівців-молочарів, діяльних кооператорів³.

До керівництва Крайового союзу господарсько-молочарського прийшли Андрій Мудрик, Олекса Лис, Андрій Палій, Михайло Хронов'ят. Нове керівництво відновило будинок Крайового союзу, відкрило крамницю й молочарню, організувало молочарські курси. 18 червня 1925 р. відбулися загальні збори Союзу, які внесли зміни до статуту. Відтепер він став іменуватися “Крайовий молочарський Союз “Маслосоюз”. За статутом Союз був розміщений у Стрию, але фактичним місцем його осідку став

Львів. Союз заснував свої відділи, склади, крамниці й різноманітні агентства в інших містах краю та за кордоном⁴.

На першому етапі реформування молочарської кооперації керівництво “Масло-союзу” основну увагу приділяло організації нових та упорядкуванню існуючих установ. Ці заходи прискорили розвиток західноукраїнського молочарства. Саме 1925 рік став переломним у діяльності “Маслосоюзу”. Його торговий обіг перевищував 860 тис. злотих, проти 200 тис. злотих у 1924 р. З ініціативи А.Палія в 1925 р. “Маслосоюз” започаткував експорт масла. Централь в Стрию, філія в Станіславі, нові відділи у Львові та Перемишлі були забезпечені кваліфікованими спеціалістами. У названих містах відкрилося п’ять маслосоюзних крамниць⁵.

1926 р. в Галичині діяло вже 132 молочарні. Однак це були, головним чином, дрібні молочарні, які не мали фахівців, добротних приміщень, технічних засобів і холодильників. Це призводило до великих втрат, не давало змоги виробляти масло високої якості.

Керівництво Союзу розпочало другий етап розбудови кооперативного молочарства. Директор Централі А.Мудрик орієнтувався на великі промислові чеські і німецькі молочарні, він мріяв допровадити кооперативне молочарство до високопродуктивних молочарень з фаховим персоналом, “бо це було основою рентабельності роботи і передумовою виходу з нашим молочарським продуктом на широкий крайовий і заграничний ринок”, – стверджував відомий кооператор А.Качор⁶. Не змінюючи форми власності сільських молочарень як відділів споживчих товариств, керівництво “Маслосоюзу” прагнуло об’єднати їх в окремі районні молочарські спілки. Нова форма допомагала укрупнити виробництво, що позитивно впливало на зниження собівартості продукції та підвищення її якості.

Перша самостійна районна молочарська спілка виникла 1926 р. у Войнилові Калуського повіту. Членами її стали навколишні сільські закупівельно-збутові кооперативи. Згодом районні молочарські спілки почали виникати в інших місцях. Для допомоги “Маслосоюзу” при Крайовому союзі ревізійному було створено Інспекторат кооперативного молочарства, який очолив Євген Олесницький. А.Палій домігся перенесення централі “Маслосоюзу” до політичного та культурного центру Західної України – Львова. З 15 травня 1927 р. централь отримала нову назву – Головна торговельна агенатура “Маслосоюзу” у Львові. Спочатку вона містилась у приміщенні Народної гостинниці на вул. Костюшка, 1, а потім – у сусідньому будинку під №3⁷.

Копітка робота дала свої результати. За короткий час “Маслосоюз” організаційно і торговельно охопив усю Західну Україну. Особливо важливим для нього було здобуття двох “бастіонів” – Дрогобича і Тернополя. У цих містах відкрилися організаційно-торгові відділи та крамниці “Маслосоюзу”. Відтак, відчутного удару було завдано колонізаторській політиці Польщі на галицькому Поділлі. У Тернопільському воєводстві питома вага польського населення швидко зростала і доходила до 45 відсотків, а в самому Тернополі поляки та євреї становили понад 80 відсотків від усієї людності⁸.

На другому етапі розвитку торговельно-адміністративної діяльності А.Палій взявся впроваджувати найновіші методи праці, реклами, обслуговування клієнтів з метою охоплення не тільки внутрішнього українського ринку, а й повного витіснення конкурентів, які зосередили в своїх руках 70-80 відсотків усієї торгівлі, а також виходу на закордонні ринки. Для виконання цього завдання кооперативи не тільки підвищували якість, а й розширювали асортимент продукції.

У 1927 році було започатковано емблему “Маслосоюзу”, її товарний знак – чотирилисткову конюшину і літери МС. Ці символи ідентифікували продукцію “Маслосоюзу”

на внутрішньому та міжнародному ринках, вказуючи на її високу якість та конкурентоспроможність. Це було важливим зняряддям маркетингу і дозволяло споживачеві відрізнити цю продукцію від товарів конкурентів.

Третій етап розбудови “Маслосоюзу” розпочався 1929 р. за рішенням VII кооперативного з’їзду. Районні молочарські спілки отримали назву “районна молочарня”. Нові спілки засновувалися на фізичному членстві та діловому капіталі тих же членів. З’їзд визначив шлях подальшого розвитку молочарської кооперації не тільки на Західній Україні, а й на польських теренах. Насамперед, передбачалося розгортання діяльності української молочарської кооперації в містах Катовіце і Бельськ, розширення мережі крамниць у Львові та інших містах⁹.

За умов тяжкої економічної кризи відбулася майже повна реалізація українського кооперативного молочарства. Хоча при окремих кооперативах продовжували існувати молочарські відділи, на початку 1933 р., в основному, завершився третій етап розбудови кооперативного молочарства. Під кінець 1936 р. у Західній Україні діяло 437 молочарських кооперативів і 267 тис. членів. До “Маслосоюзу” входило близько 140 районних молочарень і молочарських спілок, які в найбільш сприятливому 1936 р. заготовили 80 млн. літрів молока і майже все переробили на масло¹⁰. У Стрию “Маслосоюз” виробляв сири; в Коломиї, Ворохті й Шибеному – бринзу¹¹.

У Дрогобичі та в п’яти селах – Летні, Добрівлянах, Волі Якубовій, Нижніх Гаях, Урожі – діяли районні молочарні, які збирали сировину з навколишніх населених пунктів, переробляючи її на масло, сир, сметану. 1937 р. при “Маслосоюзі” в Дрогобичі, Бориславі, Трускавці працювало 6 крамниць, які збували вироблену продукцію¹². У 1939 р. “Маслосоюзу” підпорядковувалася 81 крамниця гуртової та роздрібною торгівлі.

Про добру рекламу і популярність крамниць “Маслосоюзу” свідчить той факт, що український театр під проводом М.Бенця навіть поставив музичну виставу “Дівча з Маслосоюзу” (муз. Я.Барнича, лібрето Р.Павлусевича)¹³.

Продукцію купували більш ніж 70 відсотків неукраїнців, які вважали, що якість кооперативного молочарського виробництва зі знаком чотирилисткової конюшини була кращою, ніж в інших фірмах, а обслуга – чемнішою, справнішою і чарівнішою. У крамницях “Маслосоюзу” продавали не тільки товар українських кооперативних молочарень, але й продовольчі товари інших виробників, а згодом відкривали буфети, у яких можна було посмакувати булочками з молочними продуктами, медом, кавою¹⁴.

“Маслосоюз” експортував продукцію до Німеччини, Австрії, Чехословаччини, Данії, Франції, Швейцарії і навіть до далекої Маньчжурії, конкуруючи з місцевими виробниками. Але експортна діяльність українських кооперативів не приносила значних доходів. Зовнішні ринки були для них запасними, на випадок посилення тиску з боку польської держави¹⁵.

“Маслосоюз” постійно нарощував потугу. Власні фонди районних молочарень 1938 р. перевищили 2,8 млн. злотих. За десять років (1928-1938 рр.) збір молока зріс з 26,9 тис. до 115,0 тис. літрів. У 1928 р. молочарні виробили 1,1 тис., а у 1938 р. – 2,7 тис. кг масла. 1938 р. на власні фонди кожної районної молочарні в середньому припадало 23,3 тис. злотих, що перевищувало фонди всіх молочарень Західної України у 1923 р. Проблему власних приміщень позитивно розв’язали 45 із 121 районної молочарні. Наприкінці 1938 р. українське кооперативне молочарство Західної України мало 20 повністю викінчених великих будинків. П’ять районних молочарень були механізовані, мали спеціальні апарати для сепарації сметани, що було передумовою виробництва

стандартного масла на експорт. Модернізували процес виробництва не тільки масла, а й сирів, бринзи¹⁶.

Показники діяльності Маслосоюзу в 1925-1938 роках ¹⁷

Роки	Число кооперативів-членів Маслосоюзу	Число заготівельних пунктів	Зібрано молока, л
1925	72	300	8400000
1926	106	316	10900000
1927	160	368	21700000
1928	188	556	26900000
1929	203	725	43700000
1930	223	1027	58700000
1932	221	1260	60200000
1934	153	1350	65200000
1936	148	1693	90600000
1938	155	2000	115000000

Всупереч польській владі багато районних молочарень добре налагодили свою роботу. Це можна простежити на прикладі районної молочарні у Зборові, членами дирекції якої були Роман Голод, Осип Стайкович, Осип Маланчук. Під час її відкриття поліція арештувала і вислала до концентраційного табору в Березі Каргузькій техніка Фелікса Кордубу. Треба було рятувати розпочате виробництво масла. Керівництво виявилось на висоті, знайшло нового техніка Осипа Мельника. Незабаром районна молочарня мала розгалужену мережу пунктів збору молока і продуктивно працювала¹⁸.

У селі Делієво Калуського повіту Станіславського воєводства о.А.Гарасевич за-снував молочарню, яка стала центром економічного життя навколишніх сіл. Молочарня була однією з найбільших у системі „Маслосоюзу”: мала 37 пунктів збору молока і щоденно виготовляла 500 кг масла, експортувала його до Англії. При молочарні було створено позичкову касу, внески до якої селяни сплачували молоком, а позики для піднесення свого господарства отримували грішми¹⁹.

Споживчо-молочарські кооперативи в районах своєї діяльності сприяли піднесенню тваринництва в сільському господарстві. При районних молочарнях було створено Фонд ветеринарної опіки за здоров'ям корів, ветеринарні аптеки, пункти контролю молочності корів та ін. Якщо селянин втрачав корову від нещасного випадку, то отримував компенсацію готівкою 80 відсотків від її вартості²⁰.

Районні молочарні проводили чотири рази на рік контроль приміщень, у яких утримували худобу. При цьому звертали увагу на чистоту корів, достатність вентиляції, сонячного освітлення тощо. Контроль проводили спільно господарські референти та ветеринарні помічники, висновки про стан приміщень записували в спеціальній книзі. Найвище оцінені господарства одержували премії від районних молочарень. Звичайно, при нагоді давалися селянам ґрунтовні господарські та ветеринарні поради²¹.

У “Маслосоюзи” агрономічно-годівельна, санітарно-ветеринарна, селекційно-племінна роботи були на високому рівні. Агрономи і господарські референти виготовляли плани сівозмін кормових та інших культур так, щоб господар від ранньої весни до пізньої осені мав досить зеленої паші для збільшення надою молока. “Маслосоюз” здійснював також послідовну селекційноплемінну роботу, організувавши розплідник симентальської породи ВРХ при сільськогосподарській школі у Коршові. У цьому напрямі працю було поділено на райони, де мала впроваджуватись певна порода корів. Наприклад, у горах – симентальська, на рівнинах – крайова червона, а в підміських селах – чорно-біла фризійська. В районних молочарнях існували секції “Охорони домашніх тварин”. Вони фінансували ветеринарну службу, яка дбала про гігієнічні умови догляду за худобою.

Напередодні Першої світової війни у Стрию почали функціонувати три-, а згодом шестимісячні молочарські курси. 1933 р. вони були реорганізовані в однорічну школу, яку очолив агроном М.Хомишин. До школи вступали хлопці й дівчата віком 18-30 років із початковою освітою та річним стажем роботи у молочарні. Абітурієнти складали вступні іспити з математики, української мови та молочарської справи. Школа готувала таких фахівців: молочарських майстрів, машинних техніків, лаборантів. Згодом подібна школа була відкрита у Львові²².

Авторитет і слава української молочарської кооперації постійно зростали. У 1939 р. вона стала однією із провідних кооперацій в Галичині. Її продукція реалізовувалася в 57 крамницях, а сума від проданих товарів перевищувала 12 мільйонів 118 тисяч злотих²³. У розпорядженні “Маслосоюзу” було 17 вантажних, 2 легкових автомобілі, 1 мотоцикл, 27 молочарень мали механічне, а чотири – пастеризаційне обладнання. Загалом же в цій галузі кооперації працювало понад три тисячі кваліфікованих фахівців²⁴.

У підпорядкуванні “Маслосоюзу” в 1939 р. перебувало дев'ять відділів. Вони були в Стрию, Львові, Станіславові, Перемишлі, Коломиї, Тернополі, Галичі, Катовіцах та Бельську. Лише на теренах західноукраїнських земель було організовано три склади – у Самборі, Чорткові та Дрогобичі, що займалися збереженням та збутом продукції. “Маслосоюз” об'єднував 136 районних молочарень, які мали по селах майже дві тисячі збірень. Про масовість українського кооперативного молочарства в Галичині свідчило й те, що в них було сконцентровано більше 40 відсотків усіх українських сільських господарств²⁵.

Чільне місце в діяльності кооперативів займала культурно-просвітницька діяльність, спрямована передусім на виховання свідомого члена суспільства, грамотної освіченої особи. Розглянемо, для прикладу, як було засновано народний дім-читальню “Просвіти” в селі Яглуш що на Рогатинщині. Розпочати будівництво народного дому-читальні вирішили в 1933 році. Частина коштів внесли селяни, частину – місцева інтелігенція, решту взяли позикою в діючих кооперативах. Під кінець 1936 року будинок було збудовано. У ньому розмістилася читальня “Просвіти” з маленькою бібліотекою, а також крамничка і молочарня від “Центросоюзу”. При читальні діяли хорівий і драматичний гуртки. Осередок “Просвіти” не обмежувався лише лекціями, забавами, аматорськими виставами, але й звертав увагу на господарські потреби села. Іншу частину коштів скеровували на потреби “Просвіти”²⁶. Подібних прикладів багато.

Все це давало результат. А. Качор писав: “У висліді послідовної роботи кооперативних молочарень і цілого штабу працівників під проводом своїх культурно-освітніх та кооперативних централей, наше галицьке село напередодні другої світової війни,

змінювало свій зовнішній і внутрішній вигляд до невпізнання. Воно не тільки поволі перебудувало свої стайні, обори й подвір'я, але будувало вже кращі, світліші хати, які були зі смаком улаштовані. Багатші селяни розводили великі сади й городи, краще обробляли поля... Селяни масово передплачували господарсько-кооперативні та загальнополітичні часописи, місячні журнали, купували книжки і почали серйозно думати над піднесенням своєї життєвої стопи при допомозі раціональної господарки та кооперативної самопоміги"²⁷.

Таким чином, кооперативне молочарство постійно розвивалося, мало планомірний і системний характер. Завдяки природним і кліматичним умовам у Східній Галичині, певному досвіду виробництва, надбаному перед Першою світовою війною, попиту на його вироби молочарство було виведене на європейський рівень. Воно стало могутньою силою в обороні українського селянина, у піднесенні його добробуту, в економічному поступі села загалом. У кооперативах концентрувалося національне виробництво. Воно давало засоби існування для сотень тисяч селян, скорочувало еміграцію, творило ринок для українських товарів. Кооперація рятувала селянина від потрібної експлуатації з боку великого капіталу у сфері виробництва, обліку та споживання і сприяла встановленню стабільних ринкових відносин, формуванню національно-свідомих громадян.

¹ Матейко Р. Віхи історії українського кооперативного молочарства // Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти. – Т. 2. – Львів, 2001. – С. 159, 160.

² Голуб М. З історії кооперативного руху на західноукраїнських землях у 20-30-і роки XIX ст. (на прикладі молочарства) // Історія народного господарства та економічної думки України. – Вип. 26-27. – К., 1994. – С. 87.

³ Матейко Р. Андрій Палій // Українські кооператори. – Т. 1. – Львів, 1999. – С. 394.

⁴ Аліман М. Андрій Мудрик // Там само. – С. 383.

⁵ Там само. – С. 383.

⁶ Там само.

⁷ Матейко Р. Андрій Палій. – С. 395.

⁸ Там само.

⁹ Струк З. Діяльність українських кооперативів у Західній Україні (1921-1939 рр.). – Львів, 2000. – С. 39.

¹⁰ Ковальчак Г. Економічний розвиток західноукраїнських земель. – К., 1988. – С. 215.

¹¹ Історія кооперативного руху / С. Бабенко, С. Гелей, Я. Гончарук. – Львів, 1995. – С. 309.

¹² Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Т. 1. – Дрогобич, 1993. – С. 544.

¹³ Струк З. Вказ. праця. – С. 38.

¹⁴ Танчин І. Український кооперативний рух у міжвоєнний період // Історико-культурні та краєзнавчі нариси. Львівщина. – Львів, 1998. – С. 301.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Аліман М. Вказ. праця. – С. 386, 387.

¹⁷ Sycz M. Spółdzielczość Ukraińska w Galicji. – Warszawa, 1986. – S. 27.

¹⁸ Зборівщина. Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи. Історико-мемуарний і літературний збірник. – Торонто, Нью-Йорк, Сідней, 1985. – С. 252.

¹⁹ Дрогомирецька Л. Греко-католицьке духовенство Галичини в українському кооперативному русі (1920-1939рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Вип. 7. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 80.

²⁰ Струк З. Вказ. праця. – С. 36.

²¹ Там само.

²² Качор А. Стрий – колыска українського кооперативного молочарства // Стрийщина. – Т. 2. – Нью-Йорк, 1970. – С. 321, 364.

²³ Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – С. 400.

²⁴ Історія кооперативного руху. – С.309.

²⁵ Витанович І. Вказ. праця. – С. 408.

²⁶ Качор А. Мужі ідеї і праці. – Вінніпег, Торонто, Клівленд, 1974. – С. 72.

²⁷ Шопоняк О. Український кооперативний рух на Рогатинщині в 1920-1930-х рр. // Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти. – Т. 2. – Львів, 2001. – С. 178,179.

Михайло Сеньків.

Молочарська кооперація у Східній Галичині 1921-1939 рр.

У статті проаналізовано витoki та основні етапи розвитку молочарської кооперації у Східній Галичині в міжвоєнний період. Показано, що вона виконувала важливу суспільну функцію. Зокрема, у кооперативах концентрувалося національне виробництво, яке давало засоби існування для сотень тисяч селян, скорочувало еміграцію, творило ринок для українських товарів. Кооперація рятувала селянина від потрібної експлуатації з боку великого капіталу у сфері виробництва, обліку та споживання, сприяла встановленню стабільних ринкових відносин, поступу села.

Michailo Senkiv.

Milk cooperation in the eastern Galychyna in 1921-1939.

In the article it has been analysed sources and main stages of the development of milk cooperation in the eastern Galychyna between the wars. It has been shown that it fulfilled the important social function. Specifically, the national production was concentrated in co-operatives, which gave means of existence for several thousands of peasants, reduced the emigration, made the market of ukrainian goods. The cooperation saved peasant from the triple exploitation from the side of big capital in the sphere of production, accounting and consumption, promoted to the establishment of steady market relation, development of village.

ОПТИМІСТИЧНА ТРАГЕДІЯ, АБО ДОЛЯ ЄПИСКОПА ТЕОДОРА РОМЖІ В ТОТАЛІТАРНІЙ ДЕРЖАВІ

У 1946 році за вказівкою Й. Сталіна розпочалося знищення Української греко-католицької церкви в західних областях УРСР, яка за 350 років свого існування перетворилася в захисника та виразника національних інтересів українців в умовах їх проживання на території Австро-Угорщини, Польщі, Румунії, царської Росії та Радянського Союзу. Архієреїв, багатьох священників, ченців і черниць, церковних активістів за вигаданими звинуваченнями у співробітництві з фашистськими окупантами в роки війни ув'язнили на тривалий термін. Вірних насильно наvertsали в російське православ'я. УГКЦ вважали самоліквідованою і з березня 1946 року її оголосили поза законом.

Чимало дослідників зазначають, що березневі події 1946 року на західноукраїнських землях не були завершенням церемонії ліквідації греко-католицької церкви, вони тільки розгорталися. Незважаючи на тиск, терор, продовжувався опір вірних насильному закриттю греко-католицьких храмів та перетворенню їх на православні. Значною залишалась і кількість духовенства, котре не бажало переходити під юрисдикцію Московського патріархату. Із колись таємних документів стало відомо про акти терору щодо непокірних священників. Факти свідчать, що в той час партійне та державне керівництво країни, республіки зокрема, розв'язання релігійних питань покладало здебільшого на силові структури.

І все ж, при всьому драматизмі і трагізмі розвитку подій у Галичині, пов'язаних із приєднанням греко-католицької церкви до РПЦ, найважливішим наприкінці 40-х років було врегулювання релігійного питання в Закарпатті, яке увійшло до складу УРСР у середині 1945 року. У роки Другої світової війни тут налічувалося близько 90 православних громад, понад 460 греко-католицьких, понад 40 римо-католицьких, 80 реформатських, діяло 7 православних монастирів та 8 греко-католицьких¹.

У найгіршому становищі перебували православні громади, об'єднані у Мукачівсько-Пряшівську єпархію Сербської православної церкви. У жовтні 1945 року вони перейшли в лоно РПЦ. Безперечно, за умов гарантування державою свободи совісті, православні Закарпаття, отримавши від Москви матеріальну й моральну підтримку, здавалося б, мали займатися власними проблемами, місіонерською роботою тощо. І не більше. Але, повторюємо, за нормальних умов. Й. Сталін, його найближче оточення, примусивши православних ієрархів та духовенство стати поплічниками в реалізації планів, утягував їх, як і в Галичині, у брудну, аморальну справу знищення, головним чином, національної греко-католицької церкви в Закарпатті. Хоча, ймовірно, чимало робилося без його відома або за мовчазною згодою. Документи свідчать, що все замикалося на Києві, на керівникові ЦК КП(б)У М.Хрущову.

Може виникнути питання, чому ліквідація ГКЦ в Закарпатті проводилася пізніше, ніж у Галичині. Відповідь знаходимо в одному зі звітів уповноваженого Ради у справах релігійних культів в УРСР П. Вільхового, де він підкреслює, що в західних

областях УРСР знищення уніатів (так зневажливо називала офіційна ідеологія греко-католиків. – В.П.) форсувалося, оскільки церква “мала глибоке коріння в оунівських бандах”. У Закарпатті такий зв’язок відсутній².

В нових умовах, використовуючи набутий у ході ліквідації УГКЦ у Галичині досвід, влада із залученням РПЦ перейшла до планомірної реалізації заходів щодо знищення національної церкви в Закарпатті, найбільшої конфесії краю. Поштовхом для розгортання кампанії, ймовірно, послужив візит у Закарпатську Україну в 1947 році заступника уповноваженого Ради у справах РПЦ в УРСР Г. Катуніна, який, ознайомившись із обставинами, що склалися, підготував об’ємну доповідну записку, яка, на наш погляд, і поклала початок активним діям.

За словами чиновника, привілейоване становище греко-католицької церкви в Закарпатті впродовж кількох століть існування сприяло її матеріальному збагаченню, тоді як православні зазнавали постійних утисків із боку властей. ГКЦ належить 16,3 тис. га землі. Духовенство володіє земельними ділянками від 10 до 30 га землі, сільськогосподарським інвентарем, худобою, чудовими житловими будинками. 93 відсотки священників мають вищу духовну освіту. Всі вони люди переважно молодшого і середнього віку.

Ставши панівною конфесією краю, ГКЦ надала своїм одновірцям можливість навчання в кращих навчальних закладах, зміцнюючи в такий спосіб своє майбутнє.

З моменту окупації Закарпаття фашистами реакційне духовенство, церковний актив не лише підтримували окупаційний режим, але й, фактично, очолили політичне і культурне життя регіону.

Затаврувавши в такий спосіб „співробітництво” духовенства із фашистами в роки Другої світової війни, Г. Катунін наголошує, що й у повоєнний час воно не сприймає заходи властей. Негативну позицію займає єпископ Т. Ромжа, який очолював Мукачівську єпархію з вересня 1944 року. Він усе частіше посилав до Ужгородського облвиконкому ультимативні протести з приводу “надуманих утисків православними” (останніх активно підтримували органи влади. – В.П.). Зміст цих протестів не був секретом для всього уніатського духовенства і, по суті, культивував у ньому свавілля та непокору розпорядженням радянської влади. Воно стало безсоромним ініціатором і покровителем різного роду хуліганських вчинків і навіть замахів на життя священників православних парафій... Уніатські священники стали все частіше з’являтися у селах, де існують православні громади, проводити пропаганду та агітацію, запевняючи населення, що стосовно Закарпатської України ще не сказане останнє слово, оскільки Англія проти возз’єднання її з Українською РСР.”

У самому Ужгороді, зазначає Г. Катунін, Т. Ромжа перетворив усі церкви у школи для навчання Закону Божого не тільки школярів, а й дошкільнят. На одному з таких занять були присутні 170 дітей. Заняття в Ужгородській духовній академії проводяться, фактично, без дозволу властей, оскільки сама академія як навчальний заклад не зареєстрована.

Цікавий і такий висновок чиновника від релігії, який розкриває як справжній стан речей, так і мету поїздки на Закарпаття: “Не знаходячи в органів місцевої влади ніякої підтримки у відновленні своїх прав при переході з унії у православ’я, позбавлене конкретного духовного керівництва свого церковного центру, решта православних, котра перебуває ще під гнітом уніатської церкви – перестала виявляти інтерес у боротьбі за православ’я”.

А далі ще одна цитата із записки Г. Катуніна, яка свідчить про “торжество” свободи і демократії у тодішньому суспільстві. Працівник Ради у справах РПЦ, котра не мала ніякого відношення до греко-католицької церкви, викликає (не запрошує, а саме викликає. – В.П.) правлячого єпископа Т. Ромжу і звинувачує його в тому, що він “як глава уніатської церкви... несе відповідальність за поведінку свого духовенства, яке нацьковує вірних на православних, займається антирадянською агітацією у парафіях, що перейшли від уніатів, розповсюджуючи провокаційні чутки про нетривалість возз’єднання Закарпатської України з УРСР у зв’язку з незгодою на те Англії. І, нарешті, я поставив йому у вину, що такі дії духовенства є прямим наслідком його власної лінії поведінки, виявленій у ... протестах на ім’я облвиконкому ... Я поставив перед єпископом Ромжею вимогу негайно дати розпорядження всьому своєму духовенству припинити відвідування православних парафій, припинити у церквах навчання дітей Закону Божого та призупинити заняття в Ужгородській духовній академії до моменту реєстрації її як вищого навчального закладу у відповідних радянських органах”.

Для прискорення переходу вірних з унії у православ’я, а фактично, знищення греко-католицької церкви Г. Катунін вніс ряд пропозицій, що лягли в основу “Календарного плану проведення заходів з ліквідації греко-католицької церкви у Закарпатській області УРСР”, розробленого уповноваженими Ради у справах РПЦ і Ради у справах релігійних культів у УРСР під грифом “Цілком таємно”.

Серед пропозицій Г. Катуніна слід назвати кілька:

1. Паралізувати адміністративними заходами агітацію уніатів проти православної церкви і, якщо знадобиться, репресувати найактивніших серед уніатів.

2. Відібрати для початку бодай один храм в Ужгороді і передати його в користування православним.

3. Не пізніше осені 1946 року позбавити греко-католицькі громади і духовенство права на користування землею, залишивши духовенству наділи в розмірі 0,15 га. Луки, пасовища, ліси відібрати негайно.

4. За монастирями залишити таку кількість землі, яку вони зможуть обробляти без найманої робочої сили.

5. Закрити духовну академію і заборонити проведення в храмах занять з дітьми³.

Ми детально зупинилися на доповідній записці Г. Катуніна, щоб показати, як позиція, нехай і високопоставленого, чиновника може впливати на долю сотень тисяч людей. Увесь наступний трагічний для краю перебіг подій відбувався, фактично, згідно з його рекомендаціями. Винятком було хіба що вбивство єпископа Т. Ромжі, яке, звісно, офіційно не планували.

Уповноважений Ради у справах релігійних культів в УРСР П. Вільховий в одному зі звітів так охарактеризував главу греко-католиків Закарпаття: “Уніатську церкву очолює єпископ Ромжа Теодор Павлович, русин, закінчив вище духовне училище при Ватикані.

Ромжа, який багато років прожив у Ватикані як “здібний” служитель вищого духовного колегіуму єзуїтів, здобув собі прихильність папи і, очевидно, сприяв проведенню реакційної політики Ватикану в Закарпатті.

Немає сумніву в тому, що прогітлерівська політика Ромжі ніякою мірою не сприяла зростанню його авторитету серед народних мас”. На думку П. Вільхового, саме симпатії нацистам послужили підставою для його призначення на посаду архієрея⁴.

П. Вільхового підтримував також уповноважений Ради у справах РПЦ в УРСР П. Ходченко, який писав у 1947 році: “У Закарпатській області ліквідація унії проходить

досить складно. Головною причиною цього є та обставина, що тут перебуває греко-католицький єпископ Ромжа та особливий уповноважений Ватикану – права рука єпископа Ромжі – єзуїт Хіра. Вважаю заходи місіонерського характеру, котрі проводить православне духовенство, недостатніми. Єдина умова для якнайшвидшої ліквідації тут унії – це ізоляція Ромжі та Хіри, а також вилучення у цих двох стовпів уніатства – капітальних приміщень та земельних угідь”⁵.

Отже, Т. Ромжа “мозолив очі” багатьом партійним і радянським керівникам і в Києві, і в Ужгороді.

Хто ж він такий, Теодор Ромжа? Вітчизняний читач лише недавно зміг ґрунтовно ознайомитися з біографією цього непересічного діяча УГКЦ в Закарпатті, коли вийшла в світ монографія Л. Пушкаша “Кир Теодор Ромжа. Життя і смерть єпископа” (Львів, 2001). Ми викладемо коротко біографію архієрея, скориставшись зазначеною працею.

Т. Ромжа народився в 1911 році на території нинішнього Рахівського району Закарпатської області. Після завершення навчання в Римі в сані священника повертається 1937 року на батьківщину, де займається пастирською діяльністю в селах краю. У вересні 1939 року єпископ О. Стойка призначає здібного священника духовним керівником та професором філософії Ужгородської духовної семінарії, де той мав великий авторитет серед колег та слухачів. Він розширює коло знайомств із духовенством у різних містах і селах.

Після раптової смерті єпископа-ординарія О. Стойки 31 травня 1943 року Т. Ромжу висвячують у сан єпископа на осиротілу кафедру 24 вересня 1944 року. Вибір несподіваний і разом з тим мудрий. “Несподіваний, – наголошує Л. Пушкаш, – бо о. Т. Ромжа був чи не наймолодшим із можливих кандидатів, і мудрий, бо був найвідповіднішим як з погляду тогочасної ситуації, так і у зв’язку з дня на день реально очікуваними політичними змінами. Адже о. Теодор мав добру римську духовно-інтелектуальну школу. Знав особливості підрадянського життя, володів російською мовою і водночас залишався політично нейтральним, не належав до кола широко знаних у краї постатей, оскільки його життя і діяльність після півторарічного душпастирювання на селі, в основному, проходили в стінах Ужгородського замку, де містилася семінарія. Разом з тим, завдяки своєму становищу в семінарії, був обізнаний у справах єпархії. Відомими були його непересічні особисті якості і здібності. Це все немовби наперед визначало те, щоб у той важкий, навіть критичний період саме він зайняв престол єпископа Мукачівської єпархії”⁶.

Зважаючи на високу релігійність населення Закарпаття і великий авторитет ГКЦ, Червона Армія на початку утримувалася від насильства щодо церкви, якщо не брати до уваги кількох випадків пограбування храмів і знищення церковних книг. Військовий комендант Ужгорода навіть відвідав архієрея та запевнив його в прихильності армії і потребі співпраці з державою.

Конфлікт властей з архієреєм, на наш погляд, розпочався після урочистостей з нагоди річниці Жовтневої революції (правильніше – перевороту, але такий термін вживався в радянські часи. – В.П.) 7 листопада 1944 року, коли преса сфальсифіковано подала звіт виступу єпископа на зборах в Ужгороді. На початку грудня керівництво єпархії почало отримувати повідомлення про те, що в населених пунктах частина вірних переходить з греко-католицизму в православ’я, що православні з допомогою бійців Червоної Армії займають греко-католицькі храми, а священників з парафіяльних будинків викидають на вулицю.

Оскільки єпископ не став на шлях угодовської колаборації з властями, то, як і трьома роками раніше в Галичині, розпочалася ідеологічна атака на УГКЦ. Місцева радянська преса зарясніла статтями з нападками на конфесію, її попередніх керівників звинувачували у співпраці з тодішніми урядами на шкоду народним масам, в антикомуністичній, антирадянській позиції. Греко-католиків називають фашистами, реакціонерами. Заарештовують священників. Архієрей стає на захист вірних, відмовляючись водночас підписати від імені єпархії маніфест із проханням про возз'єднання Закарпаття з Радянським Союзом на тій підставі, що церква політикою не займається. Єпископ запевняв представників влади, що готовий співпрацювати з владою у сфері культури, соціальних питань, що цим займатиметься і клір єпархії.

Після початку наступу властей на церкву перед єпископом Т. Ромжею постало безліч проблем, найголовнішими з яких були збереження храмів та іншого церковного майна, поповнення парафій кадрами, оскільки частина священників-угорців виїхала за межі краю, релігійна освіта молоді. Остання виявилася чи не найважливішою, бо йшлося про майбутнє церкви. Тому він пропонує священникам нові форми навчання: житлові кімнати парафіяльного будинку тимчасово перетворювати на зали для катехизації, під час відвідин сімей вірних окремо вчити дітей. Відчутним став брак молитовників, підручників. Доводилося розмножувати найважливіші молитви з допомогою друкарської машинки. Реакція влади на спроби продовжити релігійне навчання не забарилася.

Після ліквідації УГКЦ на Львівському соборі на теренах СРСР діючою лишилася лише Мукачівська єпархія. Для єпископа Т. Ромжі було зрозумілим, що її ліквідація лишається справою часу, що мова може йти лише про відмінність методів досягнення мети. Співробітники силових структур намагаються знайти матеріали, які компрометують єпархію, роблять ревізію в бібліотеці, вишукуючи літературу, яку можна кваліфікувати як антирадянську. Прокуратура робить застереження про заборону церковних дзвонів тощо.

“Разом з тим, – підкреслює Л. Пушкаш, – місцеві керівники бачили, що народ на Закарпатті в цілому глибоко віруючий, що Греко-Католицька Церква має тут великий авторитет, що готова до найбільших випробувань. Її архіпастир, спираючись на самовіддану співпрацю своїх священників, організовує свою спільноту й керує нею так, що, попри постійний якнайсуворіший нагляд, утиски й переслідування, утруднення навіть зв'язку між окремими частинами єпархії, окремими священниками та їх єпископом, Церква вже орієнтується в напрямках ударів, які один за одним завдає їй ворожа своєю сутністю влада, і вміє протидіяти цим акціям, зменшуючи шкоду від них”⁷.

Для властей стало очевидним, що пряма брутальна ліквідація єпархії за прикладом ухвал Львівського псевдособору, звичайно, можлива, але вона потребуватиме великих зусиль і, найголовніше, набере небажаного для СРСР розголосу, що було вкрай не вигідним напередодні “Святого року”, який, згідно з традицією, папа Римський Пій XII мав призначити на 1950 рік і в час відзначення якого світова громадськість обов'язково дізналася б про справжнє становище греко-католиків у Радянському Союзі. Доцільніше спробувати привернути на свій бік владу та його оточення, щоб маніпулювати через них і повести в потрібному напрямку. Проте цього досягти не вдалося. Єпископ Т. Ромжа протестував проти конфіскацій храмів, проти відмов з боку уповноваженого Ради у справах релігійних культів реєструвати греко-католицькі громади. Органи держбезпеки раз у раз викликали священників, виявляючи охочих перейти у православ'я, кого можна завербувати тощо.

У середині 1947 року владні органи, ймовірно, остаточно зневірилися в можливості намовити архієрея до зради, з ним нічого було говорити. Логічно виникає запитання: „Чому влада не повелася в Закарпатті так, як перед тим у Галичині, а пізніше в Румунії та Чехословаччині, заарештувавши єпископів і обезглавивши в такий спосіб церкву?”

Треба погодитися з Л. Пушкашем, який наголошує, що реальних підстав для арешту архієрея не було. Тому „першим і вирішальним мотивом тих, що наказали його вбити, і спонукало вбивць-виконавців, була ненависть до віри в Бога як явища, яке виключає віру в “Земного бога” чи ідеологію”⁸.

Важко назвати точно, коли і хто конкретно прийняв рішення про фізичну розправу над 36-річним ієрархом. Керівник створеного в 1946 році спецпідрозділу Міністерства держбезпеки СРСР П. Судоплатов вважає, що таку вказівку дав перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов, який начебто мав інформацію про співробітництво єпископа з оунівським рухом, про таємні зв'язки з емісаром Ватикану. Крім того, М. Хрущов знав, що владика має інформацію про становище в керівних колах України і заплановані заходи для придушення українського націоналістичного руху. Вона проникала за кордон, звідти бумерангом – у Москву, що створювало небезпеку для партійного лідера республіки. Не опанувавши ситуації, М. Хрущов виступив ініціатором таємної фізичної розправи, узгодивши акцію з Й. Сталіним, який не заперечував⁹.

На жаль, на сьогодні ще не відомі документи, які б підтверджували істинність сказаного П. Судоплатовим. Сприймати на віру зміст мемуарів повністю не можна, оскільки від часу тих подій до виходу книги в світ минуло майже півстоліття. Автор писав спогади переважно з пам'яті, не маючи змоги користуватися архівними матеріалами чи власними давнішими записами, якщо вони велися, бо ще в 1953 році був заарештований і ув'язнений на 15 років у справі Л. Берії.

Утім, можна сміливо стверджувати, що основним замовником убивства Т. Ромжі стала Тоталітарна Система. Тривалий час у радянській літературі питання загадкової загибелі архієрея Мукачівсько-Ужгородської єпархії взагалі не порушувалося, оскільки вважалося, що він загинув унаслідок нещасного випадку. Підтвердженням слугувала довідка, підготовлена уповноваженим Ради у справах релігійних культів в УРСР П. Вільховим на ім'я секретаря ЦК КП(б)У К. Литвина від 14 листопада 1947 року. У ній зазначалося, що 27 жовтня єпископ Т. Ромжа в супроводі 5 осіб повертався після богослужіння в Ужгород. Приблизно за 10 км від Мукачєвого на підводі випадково наїхав автомобіль “Студебеккер”. Унаслідок зіткнення підвода була розбита, загинув священник А. Березний і коні. Решту потерпілих доставили в лікарню. Пасажири автомобіля з місця пригоди втекли.

Незважаючи на важку травму, стан здоров'я єпископа залишався задовільним. Проте в ніч на 1 листопада він раптово помер. Похорон відбувся 4 листопада в присутності майже 2 тис. вірних, 115 священників та 5 архієреїв. Автомобіль в органах МВС на обліку не перебував¹⁰. Інформацію аналогічного змісту відіслали до Москви.

От і все. В обох столицях задовольнилися відпискою, хоча П. Вільховий указував в інформації, що чимало людей висловлювали думку про навмисне вбивство єпископа. Але тоді ж у Києві приховали на довгі десятиліття лист архієреїв Станіславської, Дрогобицької і Мукачівської єпархій РПЦ єпископів Антонія, Михаїла та Нестора на ім'я М. Хрущова, датований січнем 1948 року. Наведемо його з урахуванням сучасних лексичних та орфографічних норм, щоб не лише зайвий раз продемонструвати моральне обличчя партійного лідера республіки, а сказати, що подібні методи

боротьби з греко-католиками шкодили самій православної церкві, у розвитку якої були зацікавлені органи центральної влади.

“Дорогий і вельмишановний тов. секретар ЦК КП(б)У Микито Сергійовичу! – писали ієрархи. – Ми, православні єпископи Західної України і Закарпатської області, вирішили звернутися до Вас із слідуючим листом.

Ми, відповідаючи перед великим Патріархом всієї Русі за розвій молодой православної церкви на західних землях України і Закарпаття, занепокоєні фактом, що дуже зашкодив православ'ю.

А саме. Всім уже відомий упланований органами МДБ по Закарпатській області напад на тамошнього єпископа католицької Церкви Теодора Ромжу восени 1947 року. Коли від побоїв чотирьох синьшопашників єпископ не помер, то ті самі придумали наступне. Повідомили міську лікарню, що, мовляв, автомашина наїхала на підводу, де їхав єпископ і ще 6 священників. Хворих привезли до лікарні, де єпископові стало легше, він, як показали свідки, попросив вина і викурив папіросу. Побоюючись компрометації, органи МДБ наказали отруїти єпископа Теодора. Одна медсестра зі східних областей це зробила, не допускаючи нікого з місцевої медичної обслуги. Після уколу єпископ з криком помер.

Ми бачимо, що це нашкодило православ'ю і обуренням наповнило всіх, навіть православне населення Закарпаття і Західної України.

Просимо дуже Вас, дорогий Микито Сергійовичу, щоб для доброго цілого СРСР, для слави нашого уряду, для позитивної пропаганди комунізму, що є захисником миру і демократії, припинити подальший натиск органів МДБ на рештки католицької церкви, тому що маємо надію злучитись з ними незабаром.

Вдячні Вам за теперішню опіку і допомогу. Бажаємо Вам у цей ювілей 30-х роковин Української РСР многих літ”¹¹.

Відповіді, звичайно, архієреї не отримали, ніякого слідства з факту пригоди не проводилося. Лише у 1966 році, ймовірно, вперше, про загадкову смерть єпископа Т. Ромжі спробували сказати відверто. Уже згадуваний керівник спецслужби МДБ СРСР П. Судоплатов у своєму зверненні до ХХІІІ з'їзду КПРС писав: „За вказівкою члена політбюро ЦК ВКП(б) та першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова, у м. Мукачевому був знищений Ромжа – глава греко-католицької церкви, який чинив активний опір приєднанню греко-католиків до православ'я”¹².

Зі свідчень працівників тієї ж спецслужби Н. Ейтінзона та Р. Майрановського дізнаємося про застосування різних хімічних засобів у боротьбі з політичними супротивниками та про діяльність спеціальної біологічної лабораторії. За словами Р. Майрановського, такі акції проводилися на Закарпатті наприкінці 40-х років¹³.

До речі, неясними залишаються реальні причини зміщення єпископа Нестора з посади правлячого архієрея РПЦ. Чи не тому, що він був одним із авторів цитованого вище листа М. Хрущову?

Л. Пушкаш, посилаючись на спогади тодішнього семінариста, учасника подорожі о. М. Маслея, наводить іншу, правдивішу версію розвитку подій наприкінці жовтня 1947 року. 26 жовтня після освячення церкви і архієрейської літургії в с. Лохове місцеві селяни попередили, що на околиці села бачили чужих людей і автомашини. Було вже пізно, і архієрей відклав повернення на наступний день. Домовилися, що кінним екіпажем поїдуть у Мукачево, а звідти повернуться в Ужгород міжміським автобусом. Люди цілу ніч охороняли приміщення храму.

Занепокоєні вірні вранці 27 жовтня знову попереджали владу, що небезпека не минула, крім вантажного автомобіля, вони начебто бачили і всюдихід. Близько 8 год. ранку кінний екіпаж рушив у напрямі Мукачєвого. М. Маслей згадував: „Від села (Лохове) ми відїхали десь на два кілометри, як зауважили, що за нами суне велика 12-колісна вантажна автомашина „Студебеккер”. Коли вона наблизилася до нас, я сказав про це візникові, той оглянувся і направив коней на лівий бік дороги. На це і „Студебеккер” узяв вліво. Візник повернув коней вправо. Ми все це бачили, бо сиділи спинами до напрямку руху, навпроти автомашини, яка все наближалася. Преосвященного турбувати не хотіли – як завжди під час подорожей, автобусом чи коляскою, він і тепер молився на вервиці.

Ми крикнули тоді, коли автомашини вже була зовсім поряд. Але вигук ще не зазмер, як вона вже наїхала на нас з повною швидкістю. Сила зіткнення відкинула нас, семінаристів, і отця-секретаря метрів на 10 в поле, візник упав між коней. Єпископ Теодор та отець Даниїл опинилися на дорозі між рештками коляски, яка від удару перетворилася на купу трісок. Напевно, через короткий час ми очунали, ще хитаючись, звелися на ноги, і тоді я побачив, що люди зі „Студебеккера” метушаться коло нього, видно, після зіткнення його двигун не заводився. Тільки-но вони зауважили, що ми оживаємо, підбігли до нас і почали бити, особливо старалися влучити в голову чимось металевим, ніби металевою рукавицею (ймовірно, кастетом. – В.П.). Не знаю, коли вони перестали бити – ми всі знепритомніли”¹⁴.

Убивству людей завадила поява поштового автомобіля, що рухався назустріч. Нападники втекли. Поранених доставили в лікарню, де стан здоров’я Т. Ромжі навіть поліпшився, а потім він раптово помер.

Після загибелі єпископа Т. Ромжі зникла серйозна перешкода на шляху ліквідації греко-католицької церкви в Закарпатті. Силкові структури, партійні органи, особисто М. Хрущов постійно тримали на контролі церковні питання. Саме у цей час були внесені, очевидно, останні деталі в “Календарний план проведення заходів з ліквідації греко-католицької церкви у Закарпатській області”. Заходи передбачали, зокрема, насильне зселення ченців і черниць в один чоловічий та жіночий монастирі, розташовані у віддалених селах, скерування в єпархію православного духовенства з інших регіонів, закриття Ужгородської духовної семінарії, передачу православним кафедрального собору, резиденції греко-католицької капітули та популярної в обласному центрі Цегельнянської церкви.

План заходів відводив значну роль ідеологічній „артпідготовці”. Відомому богорборцеві, письменнику Ярославові Галану під псевдонімом „Володимир Росович” доручалося підготувати для публікацій в місцевій пресі статтю з історії Закарпатської унії, яка розвінчувала б реакційну роль ГКЦ у краї та антинародну роль її духовенства.

Голова Ініціативної групи з ліквідації УГКЦ у Галичині протопрєсвітер Гавриїл Костельник мав написати антикатолицьку статтю, спрямовану проти греко-католицької церкви у Закарпатті, яку планували опублікувати в православному часописі „Єпархіальні відомості”. До того ж, останнього передбачалося відрядити на 5-6 місяців у Закарпаття для проведення місіонерської роботи.

Для посилення пропагандистського впливу на греко-католиків пропонувалося випустити на екрани Закарпаття кінокартину „Львівський собор”, демонструючи її у населених пунктах, де православне духовенство проводить місіонерську роботу.

Патріаршому екзархові України рекомендувалося видати звернення до греко-католицького духовенства та вірних Закарпаття із закликом „повернутися в лоно РПЦ”,

яке надрукувати російською та українською мовами тиражем 20 тис. примірників і розповсюдити у період, коли почнеться приєднання духовенства до православної церкви.

Рада у справах РПЦ вимагала від екзарха України скерувати в область 50-60 православних священників з інших регіонів, широко залучати до місіонерської роботи колишнє греко-католицьке духовенство, яке перейшло в православну церкву. Через місіонерів із числа православних священників планувалося створювати в уніатських парафіях православні двадцятки (керівні органи парафій. – В.П.) і, за клопотанням останніх, передавати їм відібрані греко-католицькі церкви¹⁵. Відповідальними за реалізацію заходів були уповноважені Ради у справах РПЦ та Ради у справах релігійних культів в УРСР П. Ходченко та П. Вільховий.

Страшно і водночас соромно читати подібні документи. Страшно, бо вони виходили з-під пера Комуністичної партії, котра проголошувала прекрасні, омріяні народними масами ідеали. Соромно, що православні архієреї, повіривши у чесність тих, хто весь час їх обдурював, дозволили втягнути себе в авантюру із трагічним фіналом. Свої заходи, до речі, розробляли й силові структури.

Після затвердження заходів настав період активної роботи щодо їх реалізації. Безумовно, одним із головних питань було втримати контроль за ситуацією в процесі насильницької передачі храмів. Якщо в Москві та Києві хоч якось розуміли делікатність проблеми, то в Ужгороді переважали прихильники адміністративних методів боротьби з релігією та церквою. А можливо, місцеве керівництво центр поставив у безальтернативну ситуацію? Давати вказівки та рекомендації завжди легше, ніж їх виконувати.

Відбирати храми у греко-католиків і передавати їх, як правило, нечисленним православним громадам або навіть примушувати їх міняти віру доводилося в умовах масового протесту греко-католиків. Свідченням цього є одна із типових скарг вірних с. Колочава-Воз Воловського округу на ім'я М. Хрущова: „У нас православні відібрали церкву, маючи у своєму розпорядженні іншу. Відібрали незаконно. Нас, віруючих, 500 чоловік і ми, греко-католики, просимо повернути нашу церкву.

Закривали нашу церкву так: представники округу прийшли в супроводі працівників держбезпеки, зібрали бійців винищувального батальйону та міліцію й розбоєм увійшли у церкву, греко-католицьке населення били прикладами (автоматів. – В.П.) і ногами.

Дана заява печаткою сільради не скріплена, тому що голова сільради православний і відмовився її завірити”.

Листа двадцяти свідків, які не побоялися його підписати, навів у своєму звіті у ЦК КП(б)У та в Міністерство держбезпеки П. Вільховий. Він же зазначив, що, якби подібна заява була винятком, то можна було б порекомендувати припинити злочинне адміністрування. На жаль, подібних методів роботи відповідальних працівників чимало, оскільки „деякі товариші з обласного керівництва намагаються „швидко” ліквідувати уніатську церкву руками міліції”¹⁶.

Ще одну подібну заяву скерував у Раду в справах релігійних культів керуючий греко-католицькою єпархією капітулярний вікарій М. Мурані. Він скаржився, що облвиконком несправедливо обійшовся з 4 тис. греко-католиків м. Свалява, передавши церкву православним, яких налічувалося близько 100 осіб. Скаргу архієрея скріпили підписами 2412 вірних.

З 2 листопада 1947 року церква в Сваляві закрита, а ключ знаходиться в місцевій міліції. „Уніати, – пише у звіті в ЦК КП(б)У та в Міністерство держбезпеки П. Вільховий, –

щоб не впустити в церкву православних, установили біля храму цілодобове чергування і почергово із числа вірних нічну „охорону”¹⁷.

Дехто з керівників місцевої влади, за даними П. Вільхового, ширить погослос, що вірні уніатської церкви, порівняно з православними, – „неповноцінні члени радянської Батьківщини”. Довідавшись про це, вірні с. Осії Іршавського округу написали протест на ім'я М. Хрущова, у якому заявили: „Ми, віруючі греко-католицької церкви, ніколи не вважали себе нижчими і менш цінними громадянами радянської Батьківщини. Навпаки, під час фашистської окупації непохитно стояли на стороні прав трудящих. У нас мад'ярська жандармерія і військова влада ув'язнили більше (порівняно з православними) людей за любов до Радянського Союзу, за чекання приходу Червоної Армії. Наші сини в перші дні після визволення пішли добровольцями в ряди Червоної Армії і ми ніяк не можемо змиритися з тим, що православні начебто більш заслуговують на турботу з боку нашої дорогої влади, ніж ми...!”. „Все це, – підсумовує П. Вільховий, – наслідок голого адміністрування, неправильного ставлення на місцях до вірних різних релігійних переконань. Воно призводить до серйозних, небажаних явищ, котрі переростають у політичну форму руху, яку може використати куркульський дрібнобуржуазний прошарок у роботі проти радянської влади. Спільні заходи партійних та радянських органів держбезпеки мають перебувати в „затінку”, а на перше місце висувати місіонерську роботу Руської православної церкви”¹⁸.

Перечитуючи сьогодні подібні скарги, офіційні документи, вдумуючись у їх зміст, починаєш розуміти, якою глибокою, і водночас наївною, була віра простих людей у справедливість вищих властей, бо не могли розібратися та зрозуміти прості селяни і робітники, що все зло виходить від тих самих вищих властей, на захист яких вони сподівалися. А можливо, ніякої віри у чесність влади й не було, а спрацьовував інстинкт самозбереження? У всякому випадку, в Москві залишилися глухими до плачу людського, сліпими до горя всенародного.

Узявши на себе нелегку місію ошчасливити власний народ насильницькою переорієнтацією із однієї віри в іншу, влада змушена була час від часу проводити різні опереткові заходи серед вірних руками самої православної церкви, щораз скромно залишаючись у затінку.

У першій половині жовтня 1948 року уповноважений Ради у справах релігійних культів П. Вільховий відвідав Закарпаття. Вивчивши протягом двох тижнів ситуацію, він підготував доповідну записку на ім'я голови Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР І. Полянського, секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова, заступника Голови Ради Міністрів УРСР Л. Корнійця та міністра держбезпеки республіки С. Савченка, у якій зазначив, що всі заходи з ліквідації церкви, заплановані обома релігійними відомствами республіки, виконані.

Що ж до самої православної церкви, її архієреїв, особисто екзарха України митрополита Іоана, то вони, на думку П. Вільхового, зробили надто мало, працюють кустарно, без певного активного впливу на виконавців конкретних заходів. Так, архієпископ Макарій „усе ще не готовий розпочати місіонерську роботу в повному обсязі (підкреслено П. Вільховим. – В.П.). У Львівській, Станіславській, Дрогобицькій єпархіях тільки розпочали відбирати православних священників із числа колишніх уніатів для відрядження у Закарпаття. Митрополит Іоан зміг скерувати в область лише 5 священників та й ті не виявляють особливої зацікавленості у виконанні дорученої справи, а деякі навіть шукали нагоди, щоб повернутися назад. Радянська преса,

на думку П. Вільхового, зробила перші нерішучі кроки в розвінчанні уніатства, причому деякі публікації завдали шкоди справі зміцнення позицій православ'я¹⁹.

П. Вільховий, на наш погляд, грішив проти істини, звинувачуючи православних ієрархів у бездіяльності, не бажав брати до уваги, що єпископові Нестору, а потім архієпископові Макарію, не кажучи вже про рядових священиків, доводилося працювати серед вірних, духовенства, котрі у своїй масі не бажали (підкреслено нами. – В.П.) поривати з греко-католицизмом, що їх перехід у православ'я здійснювався примусово, часто з допомогою міліції, держбезпеки.

Архієреї, церковна преса в міру своїх сил і можливостей пропагували ідеї РПЦ, доводили, що прийняття православ'я стане відродженням історичної справедливості. Єпископ Нестор, наприклад, опублікував в „Журнале Московской патриархии” статтю „Із Закарпаття”, в якій стверджував, що ніякі домагання Ватикану не змогли вибити православну свідомість місцевого населення. Насильство, правова дискримінація, підкуп, наклепи та інші характерні для римської курії засоби були спрямовані проти православних. Десятиліття за десятиліттям зміцнював позиції Ватикан, гвалтуючи народну душу в Закарпатті, закривалися православні храми і монастирі і вогнем та мечем запроваджувалася унія. „Формально підкоряючись унії, – підкреслює єпископ Нестор, – населення Закарпаття залишається православним, і спроби справити глибший католицький вплив, не обмежуватися лише формальним підпорядкуванням Риму, зустрічали таку протидію з боку населення, що Рим змушений був вдовольнитися формальним підпорядкуванням собі, усвідомлюючи всю марність своїх вікових зусиль оволодіти душею і серцем вірних закарпатців”²⁰. Прихід радянських військ остаточно розкріпачив православних.

На виконання „Календарного плану” часопис „Православний вісник” у трьох числах за 1948 рік опублікував велику статтю П. Закарпатського (новий псевдонім Я. Галана. – В.П.) про трагічну роль православ'я в регіоні з дня підписання Ужгородської унії 1646 року до визволення краю від фашистів. Журнал друкував чимало матеріалів про відомих діячів православної церкви на Закарпатті, про дні народження архієпископа Макарія, Г. Костельника тощо.

Болем за майбутнє православної церкви у краї, за омріяні мир і злагоду просякнуте перше архієрейське послання новопризначеного на Мукачівську кафедру архієпископа Макарія, яке також запланували П. Вільховий і П. Ходченко.

Проте все це давало невелику користь. Стурбований ходом справ, П. Ходченко у доповідній записці на ім'я секретаря ЦК КП(б)У К. Литвина від 10 січня 1949 року зазначав, що в практиці реалізації заходів з ліквідації унії в Закарпатті виникли обставини, котрі вимагають спеціального обговорення, а саме:

1. Виявлено, що греко-католицьке (уніатське) духовенство, незважаючи на всі спроби з боку православного духовенства (місіонерської роботи архієпископа Макарія) втягнути його у православ'я, твердо дотримується своїх позицій – відданості Ватикану і Римському папі, і навіть за останній час у зв'язку з убивством у жовтні 1948 року протопресвітера доктора Г. Костельника, досить-таки активізувалося, проводить серед мас греко-католицьких вірних антиправославну агітацію, аж до того, що православних священиків-місіонерів, особливо відряджених митрополитом, називають прямими агентами МДБ, унаслідок чого місіонерська робота не зовсім ефективна.

2. На даний момент також виявлено, що деякі пункти загального плану, наприклад, у першу чергу передавати православним так звані дочірні церкви, втратили певну значимість (слід передавати православним основні греко-католицькі церкви);

подальша робота з ліквідації унії впирається в необхідність створення „ініціативної групи” з великого греко-католицького духовенства, а це вже виходить за межі місіонерської практики православного духовенства, вимагає відповідної підготовки по лінії органів МДБ.

3. Найголовніший захід, що планувався у зв'язку з ліквідацією унії (ізоляція верхівки уніатського єпископату), не виконаний.

4. На місцях нерідко трапляються явища, які досить негативно впливають на роботу щодо возз'єднання уніатської церкви з РПЦ, наприклад, вилучення церковних парафіяльних будинків без надання інших для квартир православним священикам, а також конфіскація земельних ділянок, наданих у свій час духовенству.

Таким чином, підсумовує П. Ходченко, за період від травня до грудня 1948 року перехід 43 греко-католицьких громад у православ'я не можна вважати значним досягненням, якщо брати до уваги наявність понад 250 діючих уніатських храмів при майже сталій кількості духовенства. П. Ходченко також пропонував провести спільну нараду за участю керівників обох всесоюзних Рад із релігійних питань, місцевих керівників та обов'язково МДБ. У республіці по лінії останнього відомства питаннями ліквідації уніатства у Закарпатті займався Л. Готовцев²¹.

На початку 1949 року найголовнішим завданням властей стало завершення передачі православним уніатських парафій. Спільними зусиллями партійних, радянських органів, силових структур станом на кінець лютого у греко-католиків відібрали 73 храми, причому на 28 із них знадобилися спеціальні ухвали уряду. 35 уніатських церков перейшло до РПЦ у тих населених пунктах, де православні становили більшість²².

Незважаючи на ряд гірких уроків, отриманих чиновниками під час насильницької передачі церков, серед місцевих керівників було чимало прихильників адміністративних методів боротьби з релігією, що яскраво проявилось, наприклад, при передачі православної церкви Мукачівського уніатського монастиря.

У лютому 1949 року у відання архієпископа Макарія перейшли основні ужгородські святині – кафедральний собор та Цегельнянська церква, чим було виконано постанову Закарпатського облвиконкому, прийняту ще в липні 1947 року.

У березні 1949 року з'явилося і заплановане радянськими чиновниками звернення “До всесеснішого духовенства і всіх побожних вірних греко-католицької церкви на Закарпатті”, підписане настоятелями 6 церков і монастирів на чолі з архідияконом Кондратовичем. Священики, нагадаємо, мали виконувати функції, аналогічні до функцій Львівської ініціативної групи на чолі з Г. Костельником.

Після того справа з ліквідації греко-католицької церкви фактично завершувалася, про що з радістю повідомляв заступник уповноваженого Ради у справах РПЦ Г. Катунін. Але зверни увагу, шановний читачу, на майже фронтову термінологію в інформації: “Необхідно зазначити, що православні на даний час у своїй боротьбі з унією (підкреслено нами. – В.П.) домоглись виключно вигідних умов. Із втратою уніатами капітули та собору в Ужгороді останні позбавилися не тільки, так би мовити, символічного центру, але й безпосереднього керівника в особі каноніка Мурані, котрий ... виконував обов'язки єпископа і склав їх із себе після падіння уніатського собору і капітули. Про останнє своє рішення він повідомив духовенство письмово. До цього слід додати, що з 13 окружних центрів Закарпаття – 10 уже возз'єдналися з православ'ям...

Можна з упевненістю висловити припущення, що справа возз'єднання уніатів з православною церквою і ліквідація самої унії в Закарпатській області перебуває в такій стадії, коли сама активність духовенства і вірних православної церкви (у тому

числі і возз'єднаних із православ'ям уніатів) буде в змозі завершити розпочате в найближчий термін"²³.

П. Вільховий писав, що станом на 1 квітня 1949 року всі громади греко-католицької церкви „приєдналися” до РПЦ. Уніатство в західних та Закарпатській областях у даний час представляли лише ченці та черниці кількох монастирів. Гірше було з парафіяльними священиками, котрі, хоча й залишилися без парафій, не поспішали приєднуватися до РПЦ. Лише 116 із 235 представників уніатського духовенства на Закарпатті перейшли в юрисдикцію Московського патріархату²⁴. Із „неслухняними” інтенсивно працювало відомство Л. Берії, що зумовило їх „переорієнтацію”.

28 червня 1949 року 35 стероризованих закарпатських священиків проголосили ліквідацію Ужгородської унії 1646 року та возз'єднання греко-католицької церкви на Закарпатті з РПЦ. Радянський уряд після цього проголосив УГКЦ поза законом.

Маси вірних про це широко проінформували 28 серпня 1949 року під час щорічного свята Успіння Богородиці на Чернечій горі в Мукачевому. Святування знаменної дати пройшло, як і в попередні роки, тобто з усілякими обмеженнями. Як писав у листі на ім'я голови Ради у справах РПЦ при РМ СРСР уповноважений Ради в Закарпатській області А. Шерстюк, єдиний недолік зводився до того, „що до кінця не продумали і не здійснили юридичне оформлення ліквідації унії. Варто було б після свята провести спеціальне зібрання із веденням протокольних записів виступаючих та прийнятих ухвал, щоб юридично оформити ліквідацію унії”²⁵. Отже, ліквідація Ужгородської унії 1646 року виявилася ще й нелегітимною з вини партійно-радянського апарату.

Таким чином, на кінець серпня 1949 року майже п'ятирічна боротьба держави з насильницької ліквідації греко-католицької церкви в західних і Закарпатській областях УРСР практично завершилася. Про це уповноважений Ради у справах релігійних культів в Україні П. Вільховий з радістю поінформував М. Хрущова в листі від 29 вересня 1949 році²⁶. Останній, у свою чергу, 10 жовтня надіслав листа Й. Сталіну, в якому зазначав, що, внаслідок проведеної роботи, греко-католицька церква в республіці практично ліквідована. „Звільнення західних і Закарпатської областей України Радянської Армією, – писав М.Хрущов, – викликало рух серед населення цих областей за ліквідацію греко-католицької (уніатської) церкви як агентури Ватикану, яка вороже ставилася до заходів Радянського уряду і партії і була активним посібником націоналістичних банд.

Рух за ліквідацію уніатської церкви, возз'єднання її з Руською православною церквою прийняв масовий характер...

Після проведеної значної роботи з метою завершення ліквідації греко-католицької (уніатської) церкви у західних і Закарпатській областях нами: вживаються заходи посилення масово-політичної роботи та науково-просвітницької пропаганди з тим, щоб вирвати населення і особливо молодь з-під впливу релігії”²⁷.

Г. Карпов надіслав Й. Сталіну, В. Молотову, Г. Маленкову К. Ворошилову, М. Суслову листи аналогічного змісту.

Проте успіхи виявилися скромнішими. На жаль, приєднання уніатів до православної церкви не стало наслідком місійних переконань, бажанням тих, кого намагалися переконати добровільно перейти у православ'я. РПЦ втягнули в брудну справу, за яку довелося розплачуватися через кілька десятиліть іншим поколінням вірних, духовенства, архієреїв.

У числі безвинних жертв сталінізму виявився і лідер греко-католицької церкви в Закарпатті єпископ Теодор Ромжа, пастир, обраний Богом для служіння церкві, своєму народові. Його фізичне знищення хоча й прискорило ліквідацію конфесії, проте не викорінило віру людей, які зуміли в складних умовах диктату тоталітарної системи зберегти її, а потім і відродити в незалежній Україні, що є найкращим пам'ятником єпископу Теодорові Ромжі.

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2846. – Арк. 147.

² Там само. – Арк. 32.

³ Там само. – Арк. 148-154.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 15. – Арк. 103-104.

⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4555. – Арк. 191.

⁶ Пушкаш Ласло, отець. Кир Теодор Ромжа. Життя і смерть єпископа. – Львів, 2001. – С. 77-78.

⁷ Там само. – С. 134.

⁸ Там само.

⁹ Судоплатов П. Разведка и Кремль. – М., 1996. – С. 299-300.

¹⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5069. – Арк. 87-88.

¹¹ Там само. – Арк. 88.

¹² Баран В. Влада і церква: з історії взаємин у 1945-1965 роках // Сучасність. – 1995. – № 5. – С. 116.

¹³ Московские новости. – 1992. – 30 августа.

¹⁴ Пушкаш Ласло. Вказ. праця. – С. 156.

¹⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 49. – Арк. 21-24.

¹⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5069. – Арк. 30.

¹⁷ Там само. – Арк. 31.

¹⁸ Там само. – Арк. 32.

¹⁹ Там само. – Арк. 315-316.

²⁰ Журнал Московской патриархии. – 1947. – №8. – С. 35.

²¹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5667. – Арк. 230-231.

²² ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 64. – Арк. 4.

²³ Там само. – Арк. 5.

²⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5667. – Арк. 207.

²⁵ Там само. – Арк. 260.

²⁶ Там само. – Арк. 263-266.

²⁷ Там само. – Арк. 274-275.

Володимир Пашенко.

Оптимістична трагедія, або доля єпископа Теодора Ромжі в тоталітарній державі.

У статті аналізується життєвий шлях єпископа греко-католицької церкви в Закарпатті Теодора Ромжі впродовж 40-х років ХХ ст., його кроки по захисту конфесії в час наступу тоталітарної комуністичної системи на національну церкву регіону. Досліджуються форми і методи діяльності органів партійно-державної влади, силових структур в період ліквідації УГКЦ та насильного навернення греко-католиків в лоно РПЦ.

Volodymyr Pashchenko.

**An Optimistic Tragedy or the Fate of Bishop Theodore Romzha
in the Totalitarian State.**

In the article the life of Bishop Theodore Romzha in 1940-ies and his efforts to defend the confession during the suppression of the totalitarian communist system of the national church in the district is analysed. The methods and forms of the activity of the party and state authorities in the period of liquidation of the Ukrainian Greek-Catholic Church and the forceful conversion of its believers to Russian Orthodoxy are investigated.

НІМЕЦЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВЗАЄМИНИ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ ХХ ст.

Аналіз взаємостосунків між німцями і корінним населенням започатковано на початку XVII ст. львівським дослідником німецького походження Я. Альнпеком. Далі побічно в своїх дослідженнях питання зачіпали Т. Цьоклер, С. Мюллер та Ф. Вагнер. В українській історіографії цю тему першими почали розробляти діаспорні історики М. Бажанський і З. Яворська-Соколовська. В наші дні цією проблемою зацікавилися Ф. Стеблій, Я. Якимович та І. Монолатій¹.

Попри те, що з даної проблеми вже є певний доробок попередників, досі немає не те що окремого дослідження, але й розвідки, в якій би було розглянуто різнобічні стосунки двох народів Східної Галичини з княжої доби до наших днів, зокрема участі німців у роботі національно-культурних і спортивних товариств. Цю прогалину в вітчизняній історіографії і покликана, в якійсь мірі, заповнити дана стаття. Практичне значення цієї проблеми для української історичної науки полягає в тому, що вона потребує дальшої розробки і може стати окремою темою дисертаційного чи монографічного дослідження. Фактичний матеріал розвідки може бути використаний при написанні історії міст і сіл західноукраїнського регіону, а також узагальнюючих праць з історії німецької меншини Східної Галичини і в Україні.

Перші сталі контакти німців з місцевими українцями зародилися, як уже зазначалося, в княжу добу, але потім ослабли через те, що їх діаспора полонізувалась. Відновилися вони у зв'язку з появою в йосифінські часи на території краю німецьких колоній. Безперечно, що на перших порах це були, як твердить Ф. Стеблій, зв'язки побутового характеру².

Між представниками обох націй відразу склалися добросусідські відносини. Старше покоління українців, яке народилося перед Першою та Другою світовими війнами, тепло відгукується про своїх німецьких сусідів. Ось кілька прикладів. Старожили села Грабовець на Стрийщині Іваницька (Турик) Марія Миколаївна (1911 р. н.), Тимчій (Опришко) Ольга Петрівна (1913 р. н.), Тимчій Василь Федорович (1909 р. н.), твердять, що грабовецькі німці з українцями села жили дружно і підтримували сталі стосунки. Найбільш тісні контакти мала між собою молодь. Юнаки і дівчата обох національностей постійно збиралися на спільні вечори відпочинку, які у німців відбувалися у вихідні дні в національній школі, що їм служила за "Народний Дім"³.

Щоправда, в українців було неписане правило етикету: туди ніхто не з'являвся, якщо не мав усного або письмового запрошення від місцевих німців. Під час Різдвяних свят групи колядників обох націй ходили одні до одних колядувати, а на Великдень спільно святкували Пасху. Як згадує М. Іваницька, грабовецькі німці були безвідмовні в наданні допомоги односельцям. Зокрема, коли в неї 1938 року заболів зуб, то вона по півночі прийшла до німця-лікаря і той надав їй медичну допомогу⁴.

Щирі взаємні стосунки побутового характеру склалися між місцевими німцями колонії Зігенталь і українцями лемківського села Береги Долішні (тепер – це територія

Підкарпатського воєводства Польщі). Уродженець цього села Володимир Баран, професор кафедри німецької філології Прикарпатського університету, згадує, що його батько і мати дружили з німецькою родиною. “Добросусідські стосунки між дорослими були підґрунтям дружби між дітьми: старша сестра контактувала з ровесницею-німкенєю, а я – з хлопцем однолітком того німця. Ми з сестрою у них вчилися німецької, а вони у нас – української мови. Це спілкування пішло мені на користь: я захопився німецькою історією і культурою, що й привело на факультет іноземних мов Прикарпатського університету. Згодом тут став викладачем, пізніше професором”, – згадує В.Баран⁵.

Такі ж добрі відгуки-спогади про місцевих німців є і в старожилів сіл Дятьківці на Коломийщині, Дашава, Олексичі на Стрийщині, Корнелівка, Махлинець, Нове село і Загір'я на Жидачівщині, Ожидів на Бусщині⁶.

Теплі згадки про щирі стосунки німців Покуття з українцями – покутянами можна відшукати і у вітчизняній краєзнавчій літературі мемуарного характеру. М. Бажанський у енциклопедичному нарисі “Августдорф” зазначає: “З нашими людьми жили в згоді. Зустрічалися з ними, говорили і вносили новини господарського поступу, про нову машину, про новий млинок, кірат, про новий рід збіжжя, гноіння, про кращі можливості збору тощо”⁷.

У багатьох випадках дружні контакти між молоддю двох народів призводили до кохання юнаків і дівчат з обох сторін, яке, безперечно, завершувалось весіллям і створенням нової сім'ї, а це, в свою чергу, ще більше зближувало національні громади німців з українцями. Перше відоме нам мішане подружжя, задокументоване 22 червня 1821 року, коли Петер (Петро) Ридель з Нових Купнович побрався з українкою Катериною Мариняк зі села Розділовичі на Самбірщині. Молоді брали шлюб в сільській греко-католицькій церкві, де його було зареєстровано в метричній книзі шлюбів⁸. Пізніше мішані шлюби стали звичайним явищем тогочасного життя. Ось деякі приклади: львів'янин Хрістофор Вьолкер 15 вересня 1846 року вінчався з львівською панною Марією Галик. 25 липня 1847 року у Львові побралися Генріх Вайзе та Анна Грицак. Восени того року відбулося в Коломиї весілля німця Якова Вагеманна та українки Юлії Лючинської, а в Соколівці на Львівщині взяли шлюб Генріх Гаазе і Софія Супронівська з Топорова⁹.

Подружжя мішаних шлюбів укладали між собою шлюбні контракти, в яких зазначалися умови релігійного виховання спільних дітей: синів в віровизнанні батька, а дочок – матері. Дослівно контракт мав такий зміст: “Ми нижче підписані Іван Лис, помічник канцеляриста у Львові, греко-католицького віровизнання та Філіпіна Гесс, дочка надмлинаря (завідувача млина, – П. С.) в Замастинові євангелістського віровизнання, сьогодні свідчимо, що помимо клятви-запевнення даного перед греко-католицьким священиком, щодо виховання дітей в вірі греко-католицькій залишаємо за собою визначення віровизнання, в якому будуть охрещені і виховані по взаємному порозумінні наші діти. По узгодженню з батьком синів будемо виховувати в вірі батька, тобто по обряду греко-католицькому охрестимо і виховуватимемо, а дочок по матері – в вірі євангелістській будемо хрестити і виховувати. Одночасно клянемося, що жодних перешкод в виконанні нашого запевнення не будуть чинитися жодною з сторін. Підписи: Іван Лис; Філіпіна Гесс. Львів, 27 травня 1904 року”. Того року подібні шлюбні контракти уклали між собою Кароліна Мартіні і Дмитро Стецик, Михайло Шеферпахер і Матрьона Механюк та ін.¹⁰

При мішаних шлюбах бували нерідко випадки, коли глава новоствореної сім'ї, будучи протестантської віри приймав греко-католицький обряд. Такий факт у 1880 році мав місце в селі Монастирське під Косовом на Гуцульщині. Німець-лютеранин прийняв греко-католицьку віру своєї дружини-гуцулки¹¹.

З налагодженням добросусідських відносин на побутовому рівні поступово створювались передумови і до виникнення родинних стосунків, а отже відбувався перехід до взаємного зацікавлення культурними особливостями один одного та перших спроб взаємообміну національними культурними цінностями. Спершу відомості про українців німецькі поселенці черпали з доступної їм німецькомовної преси, яка з Австрії і Німеччини надходила в німецькі колонії краю. У періодичних виданнях обох держав час від часу з'являлися повідомлення про визначні явища української культури по обидва боки Дніпра. Наприклад, у 1834 році німецька преса інформувала читачів про вихід у світ збірника українських народних пісень Михайла Максимовича, пізніше писала про журнал І. Срезневського "Запорізька старовина", (1833-1838), "Малоруські повісті" Григорія Квітки-Основ'яненка, збірку народних пісень "Поетична Україна" у перекладі німецькою мовою Фрідріха Беденштедта, альманах "Вінок русинам на обжинки" (1845-1846; Т. 1, 2.), укладений братами Іваном та Яковом Головацькими¹².

Причому, німецька преса постійно цікавилася українцями і досить неупереджено висвітлювала події, які відбувалися в Україні. Так, "Arbeiter Zeitung"* 14 квітня 1908 року у статті "Rutenen Leid"*** об'єктивно наświetлила соціально-економічний гніт у Східній Галичині і підкреслила, що вбивство М. Січинським графа Потоцького не було випадковістю, а відповіддю на свавілля польської владної адміністрації, що в такий спосіб місцеві українці намагаються скинути нав'язане їм ярмо¹³.

Для інформування німецького читача у Відні щодо подій у Галичині навесні 1903 року було засновано спеціальну газету, яка іменувалася "Rutenische Rewi"****. Ця газета з перших номерів заявила про себе як проукраїнська. Так, на сторінках газети було опубліковано поеми Т. Шевченка "Гайдамаки" і "Наймичка".

Німецький письменник з місцевих німців Ганс Вебер-Лютков надрукував декілька своїх творів української тематики: "Шлюммернде Зелен", (Сплячі душі), "Шварце Мадонна" (Чорна Божа Мати), "Подоліше Заатен" (Подільські засіви) і статтю "Фергессене Націон" (Забута нація). Її вихід радо вітала українська преса. Зокрема, газета "Гайдамаки" 16 червня 1903 року писала: "Нехай она причиниться до того, щоб німецький і руський нарід пізналися докладно і щоби спільно ішли наперед на дорозі економічного, свобідного і духовного розвою"¹⁴.

Друкувались відомості про українців і на сторінках преси східно-галицьких німців: "Deutsche Volksblatt für Galicien"*****. Так, 4 квітня 1911 року "Deutsche Volksblatt für Galicien" умістила велику статтю про Т. Шевченка з нагоди 50-их роковин його смерті¹⁵.

Пожвавлення контактів між місцевими німцями й українцями у Східній Галичині та поширення їх на громадську, політичну і культурну сфери, а це, зі своєю боку, сприяло ще більшому зближенню двох народів, як зазначає Ф. Стеблій, дала революція 1848-1849 років, яка поклала початок демократичному реформуванню суспільного життя краю¹⁶.

* "Робітнича газета"

** "Рутенські (українські) біди"

*** "Український огляд"

**** "Німецька народна газета для Галичини"

Тепер українськими справами почали цікавитися місцеві чиновники і офіцерство з числа німецьких поселенців. Для кращого порозуміння з місцевими українцями вони досконало вивчили мову автохтонів. Особливого поширення цей процес набув у Коломийському і Станіславському округах. Тут на особливу увагу заслуговує факт зародження бойового побратимства двох народів. Німецькі офіцери зголосилися бути командирами батальйону гірських стрільців, який крайова влада сформувала з числа гуцулів, для захисту Яблуницького перевалу від можливого проникнення угорських повстанців на територію Галицької Гуцульщини і Покуття. Комендантом гірських стрільців був майор Ватерфліт, у ранзі капітана служили Фердинанд Бауер, Едуард Бордольо, Антоній Дормус, Рудольф Крайтнер, Ігнатій Мельцер, поручиками були Іван Емперле, Юлій Лянгнер, Вільгельм Обергаузер, Олександр Фельзенберг та ін.¹⁷

Більше того, український рух у Східній Галичині почали підтримувати окремі місцеві міщани і навіть офіцери. Першими на бік українців стали німецькі мешканці Львова. Вони, зокрема, брали участь у підписанні української петиції до віденського двору з вимогою поділу Галичини на дві частини: українську (Східну) і польську (Західну). Чимало місцевих німців Бережан, Дрогобича, Львова, Тернополя і Яворова підтримували українців при створенні у цих містах загонів національної гвардії. Відомо, що в Яворові загоном з 300 українських гвардійців командував німець Мозер. Українцям у їх національному русі в час подій Весни народів з власної ініціативи надавали допомогу окружні комісари в Самборі – Костгайм і Шмідт, в Коломиї – Ондерек, комендант бережанського військового гарнізону Сетеллі¹⁸.

З ідейних мотивів і внутрішніх переконань українцям допомагали і окремі вищі чиновники з числа місцевих німців. Зокрема, Карл Вольфарт з Бережан і Зумер з Коломиї. Перший у 1848 році в Жовкві заснував Руську Раду, а потім, будучи консулом, надвірним радником, а в кінці – радником Міністерства закордонних справ у Відні, завжди стояв в обороні національних інтересів українців. Він “справу русинів” вважав справедливою, чистою, святою, за що вдячна громада жовківських українців 12 березня 1849 року виголосила йому подяку, яку підписали доктор Іван Гарасієвич і Йосиф Крушинський. У відповіді, даній великим другом українців 30 травня 1850 року, зазначалося “Я німець, який полюбив народ руський. Бог Свідок, що в теперішньому моєму стані для слави і щастя народу руського по всій силі моїй роблю і до кінця життя свого не перестану”. Підтримка К. Вольфартом українського руху в Східній Галичині, як писав Т. Ревакович була “сіллю в очах полякам і спольщеним українцям”. Особливо проти нього виступав греко-католицький священик Л. Кміцевий, який у польськомовній газеті “Dziennik Narodowy” помістив сфабрикований “протест” клиру руського Куликівського деканату. Зумер був крайовим президентом, який у 1867 році у Львові займав посаду президіяльного начальника. В некролозі, надрукованому в галицькій газеті “Батьківщина” 1 травня 1882 року відзначено, що зі Львова його перевели до Чернівців, а звідти до Шльонська за те, що “...неприхильний до поляків”¹⁹.

Першою спільною політичною акцією німецьких колоністів Щирецької околиці і українських селян навколишніх сіл було укладення навесні 1878 року двох спільних петицій до австрійського уряду і монарха про їх важке матеріальне становище через лихву та високі податки, які розоряють селян Галичини трьох націй: українців, поляків і німців. Між іншим, німці-колоністи і українські селяни Щиреччини мали намір поїхати спільною делегацією до Відня, щоб зустрітися з цісарем і розповісти про своє важке життя. Оскільки на далеку дорогу не вистачало грошей, то задум не змогли реалізувати і обмежилися висланням листа поштою²⁰.

Німці Східної Галичини підтримували українців у проведенні різних культурних заходів, коли ті зверталися до них по допомогу, особливо в наданні їм залів для вистав та вечорів. Ось деякі приклади такої допомоги. На початку березня 1878 року “Академічний гурток” львівських студентів-українців у залі німецького товариства “Grohsin” (тепер готель “Жорж”), 10 березня 1881 року, товариство руських (українських) дам поставили виставу Мадейського “Медовий місяць” і влаштували благодійний вечір, кошти якого пішли на матеріальну підтримку бідних учениць. У кінці серпня 1886 року в німецькій колонії Конопківка поблизу містечка Микулинці на Теребовельщині в просторому залі місцевого санаторію відбувся літературний вечір, присвячений життю і творчості буковинського письменника Юрія Федьковича. Сюди з’їхало багато видатних культурних діячів краю: Барвінський, Гарматій, Купчинський, Рибачков, Бурковський та інші. На вечорі були присутні і місцеві німці, які запросили гостей з далеких сіл, міст і містечок Галичини заночувати у них. В грудні 1892 року українське ремісничє товариство “Зоря” у залі “Grohsin” влаштувало показ вистави “Чорний Камінь”. В кінці травня 1911 року, в залі “Deutsches Heim” колонії Вайнберген поблизу Львова українці Винник дали великий концерт з нагоди 50-ої річниці з дня перевезення праху Т. Шевченка з Петербурга в Україну і т. ін.²¹

Часто східногалицькі німці брали участь у благодійних акціях, які проводилися українцями краю. Так, у 1864 році Отто Вінклер зі Львова пожертвував 60 крейцарів на потреби “Народного Дому” у Львові. Німецька дівчина-сирота Кароліна Міллер з села Іванкова на Тернопільщині в фонд збору коштів на відкриття пам’ятника Тарасові Шевченку у Львові дала свою сорочку-вишиванку і гердани, за що українська газета “Батьківщина” 25 листопада 1892 року склала їй подяку²². У грудні 1901 року свої скромні пожертвування в фонд підтримки українських студентів у Львові внесли Ангерманн з Делятина та Софія Кіршінгер з Перемишля. Обоє дали по п’ять корон²³. З лютого 1902 року тернопільський інженер Євгеній Кесслер для бідних львівських студентів пожертвував 20, а редактор львівського журналу “Монітор” Е. Брайтер – 50 корон. В 1904 році на спорудження будинку українського “Сокола” в Станіславові Фредерик Левентер дав дві корони²⁴. 12 лютого 1905 року на “Руську бурсу” в Снятині німець Павло Рубінгер з покутського села Трійця подарував одну корону. В 1908 році на зведення будинку Руського педагогічного товариства у Львові по короні пожертвували німці-львів’яни Ернест Брайтер, Ернест Вінклер, Гунерт, Адольф Гролле, а долинський міщанин Йосип Крумгольц дав дві корони на педагогічну бурсу українців у Львові; німці Семен Шпіцер з Лежанівки, Карл Гасман, Ернест Брайтер зі Львова, Михайло Маєр з Ходорова разом пожертвували вісім корон на підтримку “Кредитного Союзу” у Львові; того ж року німець з Борині, що поблизу м. Турки, на весіллі свого друга, податкового агента пожертвував корону²⁵. На здвиг сокільсько-січового руху у Львові 10 травня 1911 року, Ядвіга Гольцем з Лопатина на Радехівщині та Йосип Штайнгаувель з Тернополя пожертвували по п’ять, а Ернест Брайтер – аж п’ятнадцять корон. Навесні 1914 року якийсь Франц гонгос дав 25 корон на будівництво читальні “Просвіти” у присілку Чаплинці села Рожнів на Косівщині. Весною 1929 року Володимир Брігідер вніс 35 золотих на впорядкування могил українських січових стрільців²⁶.

Місцеві німці нерідко підтримували українців у виборчих акціях при виборі українських представників до місцевих органів самоуправління, до Галицького сейму, Австрійського парламенту, до найвищих державних органів II Речі Посполитої – Сенату і Сейму. Так, 10 листопада 1886 року газета “Батьківщина” оголосила подяку

німцєві Гегнеру з Долини за підтримку кандидатури посла-українця до Галицького сейму. На шпальтах газети ця подяка звучала так: "Чєсть йому від нас"²⁷. У 1892 році, коли проходили вибори до міського магістрату Коломиї, то всі німці з колоній Багінсберг, Вінцєтївка, Марїягільф, Розєнгєк і Флєберг проголосували за українських кандидатів. Восєни 1901 року Генрик Коль з Малої Кам'янки, Альфред Базєк із Загайполя та Фєлїкс Вінцєс з Слободи Рунгорської віддали свої голоси на виборах до Галицького сейму за батька "Січі" Кирила Трїльовського, а також голосували проти головного ідейного супротивника – отамана прикарпатських москвофілів Володимира Дудикєвича. Під час виборів 1907 року німці колонії Константинівка поблизу Отинїї, підтримали українців у виборах посла до австрійського парламенту²⁸. Навєсні 1911 року СНХГ видала відозву до галицьких німців, у якій закликала виборців-співвітчизників віддати свої голоси за українських кандидатів²⁹. Це викликало у місцевої шовіністично настроєної польської адміністрації шалєну лють і різку негативну реакцію: було дано наказ ці відозви знищувати, а винних у їх розповсюдженні карати. Колоністи Бандрова, Горохолина, Грабівця на Стрийщині, Зігєнталєя, Княгинина підтримали бойкот українцями виборів 1922 року до Сейму і Сенату Польщі³⁰. У листопаді 1930 року вчитель львівської євангєлістської школи Егер та редактор газети "Ostdeutsche Volksblatt" Бізанц, поширювали серед співвітчизників Львова і Львівського повіту листівки з закликом голосувати за український блок, а не за урядовий³¹.

Цікавою сторінкою німецько-українських взаємин є участь у роботі українських культурно-освітніх і спортивних організацій. У них, як правило, брали участь ті німці, що дисперсно проживали в містєчках і селах краю. Відомо, що вони були членами і брали участь у роботі "Народної Торгівлі", "Просвіти", "Січі", "Сільського Господаря", тощо. Так, 1886 року членом "Народної Торгівлі" був німець Фрацішек Гогоніт зі села Подусільної Перемишлянського повіту. У просвітянському русі українців німці брали участь зі самого початку. Відомо, що у 1878 році членами "Просвіти" стали сєлянин Олєксіє Вернер зі с. Отинєвичі на Жидачєвщині, о. Леонтій Шефєр зі Більшівців коло Галича, вчителька Аврєлія Адлєсгрубер зі с. Тязєви на Тисменєччині³². В сєлі Семигинові на Львівщині німець Вільгєльм Рїхтер протягом двох років сумлінно виконував обов'язки касира місцевого осередку "Просвіти"³³.

Просвітєянин Павло Рубінгєр зі села Трїйці на Снятинщині в 1903 році брав активну участь у проведенні в містєчку Заболотів на Покутті Шевченківського свята. В заболотівській філії "Просвіти" в міжвоєнний період активно працювали німці Василь Шварц та Антін Файбєль. Василєві Шварцу 26 жовтня 1924 року довірили очолити повітову філію "Просвіти". Потім в 1925-1939 роках нею керував Антін Файбєль. Відомо також, що він був ще головою Надзїрної ради Повітового Союзу Українських Коопєратив. Цей крайнин дуже любив музику і пісню: добре грав на скрипці і залюбки виконував сольні номери творів Рубінштейна і Кєпера. В Заболотіві організував просвітєянський хор і диригував ним. Брав активну участь у проведенні на Заболотівщині Шевченківських вечорів та інших заходів, присвячених видатним діячам української культури. Він також був відповідальним і здібним реформатором галицького судочинства. У нього стажувалися провідні адвокати Прикарпаття міжвоєнної доби – Зиновій Книш та Василь Сєнежак³⁴.

Завзятим українофілом Стрия напередодні Першої світової війни був Іван (Йоганн) Едєнбергєр. Він був членом двох українських товариств: "Просвіти і Сокола" і входив

* в 1899, 1900 рр.

до складу управ їх повітових філій у Стрию. З його ініціативи в с. Жулин на Стрийщині 12 липня 1905 року засновано осередок “Сокола”, до якого зразу вписалося 70 осіб. Установчі збори жулинського осередку завершилися співом національного гімну українців³⁵.

Петро Мор у 1906 році входив до складу управи “Січі” Коломийського повіту. В містечку Яблунів на Косівщині радним повітової філії “Сільського Господаря” був Іван Штіттен, який серед гуцулів мав великий авторитет і вони обрали його в 1913 році своїм делегатом на крайовий з’їзд сільських господарів у Львові. В селі Верхній Ясенів на Гуцульщині німець Василь Файбель в 1926-ому заснував селянську профспілкову організацію “Селянська Спілка”, а 27 травня 1927 року в містечку Сколе – клуб саночників. Його співвітчизник Адам Фішер у 1933 році був співзасновником спортивного клубу нафтовиків у селі Ріпне на Рожнятівщині. В Надвірній у склад виділу спортклубу “Бистриця” 24 березня 1937 року були обрані Августин Бургер, Францішек Бургер, Станіслав Вайс, Броніслав Трелле та Оскар Фойер³⁶.

До речі, варто зазначити, що галицькі німці дуже охоче співпрацювали з українцями-кооператорами. Коли 1 жовтня 1904 року в селі Завадів на Стрийщині українці заснували першу кооперативну молочарню, то місцеві німці приносили туди здавати молоко. В Угерську поблизу Стрия німці місцевої громади теж надлишки молока збували в українській молочарні, яка на той час вважалася найкращою молочарнею Галичини і вже в перші місяці свого існування мала чистий дохід в 530 корон. Промовистим є факт переходу в 1910 році 10 місцевих німецьких кас Райффайзена з-під патронату крайового виділу, тому що він “ляцький”, і впису до Українського Ревізійного Союзу у Львові. В його складі перебували чотири роки. Набравшись досвіду і зміцнивши організаційно, вони у Львові заснували свою окрему Централю³⁷.

Відомі випадки, коли місцеві німці виступали й ініціаторами заснування осередків українських культурно-освітніх товариств. Наприклад, місцевий німець Микола Райфер у 1910 році в селі Микитинці на Косівщині заснував осередок “Січі”, а його співвітчизник Теодор Шнайдер у селі Лисичинці на Збаражщині – первинну організацію “Сільського Господаря”. 19 травня 1911 року Філіпп Бік, Едвард годбод, Вільгельм Гарр, Кароль Кісілька, Кароль Клюге виступили ініціаторами заснування каси розвитку рільництва і промисловості в Надвірній. У селі Яремчі (тепер місто обласного підпорядкування) на Надвірнянщині, Генріх Базаль виступив ініціатором заснування первинного осередку “Сільського Господаря”. Він вніс заяву до крайового товариства 20 січня, а установчі збори в селі відбулися 16 березня 1913 року³⁸.

Не можна не згадати і фактів матеріальної підтримки східногалицькими німцями українських культурно-освітніх товариств. Так, німець Рудольф Шарль був у 1918-1939 роках відомим фотографом Снятина. За переконаннями – українофіл. Печатку фотосалону мав не польською, а українською мовою. Він щорічно жертвував на потреби “Рідної Школи” один відсоток своїх прибутків³⁹.

Основною причиною зближення несполонізованих німців з українцями у всіх сферах життя була супротивнімецька політика окремих представників польської адміністрації та шовіністично настроєного католицького духовенства на місцях. З цього приводу газета “Діло” 10 серпня 1903 року в статті “О руську землю” констатувала: “...живуть в безнастанній ворожнечі, в вічних спорах з поляками, а в відносинах між ними дається спостерігати постійно зростаюча ненависть, котра робить, що німці лущаться проти поляків з русинами” (тобто з українцями, – П. С.)⁴⁰.

Багато місцевих німців боронили Східну Галичину від російської навали в роки Першої світової війни в складі австрійських військ та українських військових підрозділів – УСС. З німців Станіслава в лавах австрійської армії проти царської російської армії воювали Моріц Гартенштайн, Лук'ян Едвард, Генріх Лянгер, Якоб Менінгер, Якоб Цвайфер та ін. Багато німців краю відзначились у боях і були нагороджені урядовими відзнаками – медалями і орденами. Наприклад, фельдфебель Георг Якоб з Дорнфельду був нагороджений хрестом відваги Карла та кількома медалями⁴¹. Багато українізованих німців краю органами НКВС України арештовано за участь і підтримку УПА. Ось, наприклад, за допомогу УПА були засуджені Броніслава Ернест з Богородчан, Василина Риндер з Делятина, Михайло Бургарт, Параска Бургарт з Горохолина, Адам Гросс зі Старуні. Вояками УПА були богородчанець Роман Ернест – псевдо “Дуб” воював у сотні Шрама, зв'язковий УПА Олексій Шталер зі с. Максимця на Надвірнянщині, станичний УПА “Креміль” – Дмитро Штаєр з Делятина. Військовим трибуналом військ НКВС Станіславської області Йосип Якович Каспер з села Княгиничі на Рогатинщині був засуджений на 20 років каторжних робіт та 5 років позбавлення волі за те, що восени 1944 року вступив до ОУН, мав на озброєнні кулемет і набой до нього, а також за участь у боях проти військ НКВС. Помер у Норільську нереабілітованим. З цього ж села 12 липня 1945 року від рук енкавееців загинув боєць УПА Адам Цергер⁴².

Доречно зазначити, що ті німці Східної Галичини, які жили українською ідеєю і волею долі опинились за океаном, там далі продовжували брати участь у громадських організаціях закордонних українців. Кількома словами хотілось би згадати про двох з них: Марію Райнгарт (1910 – 11.11.1972) та Андрія Романовича Файбеля (12.12.1903 – 2.06.1971). Марія Райнгарт народилася в покутському селі Борщів на Снятинщині. В 1944 році емігрувала до США. Там вийшла заміж за українця Йосипа Семенчука і народила двох синів – Данила і Юрія. Незважаючи на численні щоденні сімейні клопоти, вона брала активну участь у “Соколі” та “Українському Народному Союзі” в м. Клівленді, штат Огайо⁴³.

Андрій Файбель народився в селі Новиця на Калущині. В Дублянах закінчив сільськогосподарську академію. Активно працював агрономом у повітовій філії “Сільського Господаря”. Селянам Заболотівщини читав лекції на сільськогосподарські теми, а також на короткотермінових курсах, організованих повітовою філією для членів управ місцевих осередків “Сільського Господаря”. В часі Другої світової війни виїхав до Канади і там далі працював в українських громадських організаціях: кооперації і пластовому курені “Лісові чорти”. Вірним українській ідеї залишився до кінця своїх днів⁴⁴.

Звичайно, в житті мали місце й окремі прикрі факти кривди, завданої німцями українцям. Так, газета “Письмо з Просвіти” 1 травня 1878 року повідомляла читачам, що вибраний українцями на заступника начальника громади німець Бросман не обстоював інтереси громадян Винник коло Львова, але за спиною вїйта-українця творив свої чорні діла⁴⁵. Пізніше ця газета констатувала, що під Львовом українська громада мала 50 моргів красного (доброго) ґрунту поблизу німецької колонії, зате віддаленого від села. Німці по жнивях виганяли на нього пасти свою худобу незважаючи на те, що українці були проти. Суперечка велась кілька літ, а потім німці взагалі на нього не допускали українців. Конфлікт судьями-німцями вирішено на користь колоністів⁴⁶. Подібний факт самовільного захоплення німцями колоністами кількох десятків моргів пасовища у місцевих жителів українського села мав місце біля Щирця⁴⁷.

Щоправда, якщо не брати до уваги окремих прикрих фактів у взаємостосунках на побутовому ґрунті і відверту ворожу діяльність щодо місцевих українців декотрих сполонізованих німців, то ми цілком солідарні з оцінкою ролі галицьких німців у вітчизняній історії Я. Дашкевича, який зазначив, що вони були не меншими патріотами, ніж українці-галичани⁴⁸.

Таким чином, можна констатувати, що добросусідські відносини прибулих сюди німців з галицькими українцями, які зародилися ще в княжу добу і дещо ослабли в часи Речі Посполитої, відродились з входженням краю до складу Австро-Угорщини в період німецької колонізації. Мовний бар'єр обидва народи подолали досить швидко. Зближення місцевих німців з галичанами-українцями швидше пішло в другій половині ХІХ ст., коли у Східній Галичині місцева пропольськи налаштована владна адміністрація стала проводити супротинімецьку політику. Щоправда, на боці українців стояли ті німці, які прихильно ставилися до них, тобто були українофілами. Полонізовані співвітчизники прийняли сторону панівної нації – поляків, але таких не було багато, тому, в цілому, вони не змогли зашкодити добрим взаєминам більшості місцевих німців з українцями. Галицькі німці були не меншими патріотами, ніж самі галицькі українці. Цю вірність рідній землі вони плекають у своєму серці і в наші дні. Дружба між галицькими німцями і галицькими українцями в суверенній Україні міцніє з кожним роком і наповнюється новим звучанням – чуттям єдиної родини.

¹ Rachwal S. Jan Alnpek i jego "Opis miasta Lwowa z początku XVII wieku". – Lwów, 1930; Müller S. Von der Ansiedlung bis zur Umsiedlung. Das Deuschtum Galiziens insbesondere Lembergs. 1772-1940. – Marburg: Lahn. 1961; Zöckler T. Das Deuschtum in Galizien. – Dresden, 1915; Wagner F. Wie ich mit den Ukrainern Freundschaft schlos // Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch. – Stuttgart-Bad Cannstatt, 1980; Бажанський М. Вічно житимуть... Постаті від зарання історії аж до найновіших часів. Біографічний словник. – Дійройт, 1984; Яворська-Сокальська З. Бекерсдорф // Підгаєцька земля. – Нью Йорк-Торонто-Париж-Сидней, 1980. – С. 380-405; Стеблій Ф. З історії взаємин українців і німецьких поселенців у Галичині в середині ХІХ ст. // Німецькі колонії в Галичині. Історія. Архітектура. Культура. Матеріали. Доповіді. Повідомлення. – Львів, 1996. – С. 126; Якимович Б. Німці в Українській Галицькій Армії // Німецькі колонії в Галичині... – С. 173-180; Монолатій І. Від контактів до співпраці: соціально-економічне становлення та культурний розвиток німців у Галичині. – Коломия, 2002.

² Стеблій Ф. З історії взаємин... – С. 126.

³ Інформація респондентів М. Іваницької, О. Тимчій, В. Тимчія. Записано 30 вересня 1998 року.

⁴ Інформація респондента М. Іваницької. Записано 30 вересня 1998 року.

⁵ Інформація респондента В. Барана. Записано 30 вересня 1998 року.

⁶ Інформація респондента А. Брікса. Записано 6 жовтня 2002 року.

⁷ Бажанський М. Вічно житимуть ... – С. 6.

⁸ Інформація респондента Л. Ригель. Записана 22 січня 2003 року.

⁹ ЦДІАЛ. – Ф. 427. – Оп. 3. – Спр. 71. – Арк. 30, 35, 40,

¹⁰ ЦДІАЛ. – Ф. 427. – Оп. 3. – Спр. 134. – Арк. 63-67.

¹¹ Діло. – 1880. – 16 черв. – С. 3.

¹² Газета школьна. – 1877. – 15 квіт. – С. 69.

¹³ Діло. – 1908. – 15 квіт. – С. 3.

¹⁴ Гайдамаки. – 1903. – 9 черв. – С. 4; 16. червн. – С. 4-5.

- ¹⁵ Deutsche Volksblatt für Galizien. – 1911. – 4 April. – S. 2.
- ¹⁶ Стеблій Ф. З історії взаємин... – С. 130.
- ¹⁷ Там само. – С. 132.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Батьківщина. – 1882. – 1 трав.
- ²⁰ Письмо з Щирецького. // Письмо з Просвіти. – 1879. – 1 трав. – С. 36.
- ²¹ Слово. – 1878. – 16 берез. – С. 3; Пролом. – 1881. – 25 лист. – С. 7; Діло. – 1886. – 16 лист. – С. 3; Свобода. – 1911. – 10 черв. – С. 10.
- ²² Слово. – 1864. – 28 верес. – С. 343; Батьківщина. – 1892. – 25 лист. – С. 190.
- ²³ Руслан. – 1901. – 28 груд. – С. 3; 1902. – 12 січ. – С. 3.
- ²⁴ Нова Січ. – 1904. – 15 квіт. – С. 3.
- ²⁵ Діло. – 1908. – 19 берез. – С. 3; 21 берез. – С. 3; 25 берез. – С. 3.
- ²⁶ Діло. – 1911. 2 жовт. – С. 3, 4.
- ²⁷ Батьківщина. – 1886. – 10 груд. – С. 301.
- ²⁸ Deutsche Volksblatt für Galizien. – 1909. – 12 März. – S. 7.
- ²⁹ Свобода. – 1911. – 14 черв. – С. 5.
- ³⁰ Свобода. – 1922. – 18 лист. – С. 3; Українське життя. – 1922. – 10 лист. – С. 3.
- ³¹ ДАЛО. – Ф. 110. – Оп. 4. – Спр. 785. – Арк. 1.
- ³² Письмо з Просвіти. – 1878. – 1 трав. – С. 67; 1879. – 1 лют. – С. 16.
- ³³ Свобода. – 1901. – 21 берез. – С. 3.
- ³⁴ ЦДІАЛ. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 2475. – Арк. 171; спр. 2476. – Арк. 5; ІФОДА. – Ф. 68. – Оп. 2. – Спр. 189. – Арк. 162; Антін Файбель. Некролог // Снятин. Дійтройт. 1975. – №. 12. – С. 22, 23.
- ³⁵ Діло. – 1905. – 17. серп. – С. 3.
- ³⁶ ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 2265. – Арк. 54; ІФОДА. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 340. – Арк. 210; спр. 1045. – Арк. 1.
- ³⁷ Бажанський М. Вічно житимуть... Постаті від зарання історії аж до найновіших часів. Біографічний словник. – Дійтройт, 1984. – С. 453; Діло. – 1905. – 5 верес. – С. 2; Свобода. – 1910. – 9 черв. – С. 7.
- ³⁸ ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 25. – Спр. 7743. – Арк. 11.
- ³⁹ Бажанський М. Вічно житимуть... – С. 453; 524.
- ⁴⁰ Діло. – 1903. – 10 серп. – С. 3.
- ⁴¹ Deutsche Volksblatt für Galizien. – 1918. – 1 Jan. – S. 3.
- ⁴² Кузик С. Княгиничі. Історико-краєзнавчий нарис. – Львів, 2002. – С. 238, 242; Реабілітовані історією. Івано-Франківська область. – Івано-Франківськ, 2001. – Т 2. – С. 203, 225, 241, 585, 626, 627.
- ⁴³ Марія Райнгарт-Семенчук. Некролог // Снятин. Дійтройт. 1973. – №. 16. – С. 16.
- ⁴⁴ Андрій Роман Файбель. Некролог // Снятин. Дійтройт. 1972. – №. 16. – С. 17-18.
- ⁴⁵ Письмо з Просвіти. – 1878. – 1 трав. – С. 74.
- ⁴⁶ Дещо про наших німців. Письмо з Львівського повіту // Письмо з Просвіти. – 1879. – 1 квіт. – С. 29.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ Дашкевич Я. “Німецька карта” проти України ? // Україна вчора і сьогодні. – К., 1993. – С. 147.

Петро Сіреджук.

Німецько-українські взаємини у Східній Галичині ХХ ст.

Вперше у вітчизняній літературі розглядається проблема взаємостосунків німців і українців Східної Галичини. У статті наголошується, що контакти між двома народами краю були сталими і різнобічними. Вони мали, в цілому, характер добросусідських відносин. До того ж, галицькі німці в багатьох випадках не цуралися брати участь в громадському і політичному житті корінних українців.

Petro Siredzuk.

The German-Ukrainian relationships in the East Galicia.

For the first time in domestic literature the problem of relationships of Germans and Ukrainians of East Galicia from the moment of their settlement to our days is examined. It is stressed in the article, that the contacts between two nations of the region were permanent and many-sided. They had the character of good-neighbourly relations on the whole. Besides Galician Germans in many cases did not avoid to take part in the life of native Ukrainians public and political.

PRAWNE PODSTAWY POWSTANIA I FUNKCJONOWANIA PRZEMYSŁU GAZU ZIEMNEGO W POLSCE DO 1939 ROKU ZE SZCZEGÓLNYM UWZGLĘDNIENIEM OKRĘGU DROHOBYCKIEGO

Już w 1810 roku władze Austro-Węgier wydały pierwszą ustawę regulującą sprawy wydobywania ropy, a także innych minerałów. Jednakże regulacja ta, choć przyznawała prawo eksploatacji zasobów właścicielom ziemi, na której wydobywane były surowce, to jednak jako jedyne ich dysponenta wskazywała władze austriackie, traktując je jako towary o specjalnym znaczeniu. Wywoływało to protesty właścicieli ziem, ponieważ naruszało ich przywileje. Ostatecznie nowelizacja ustawy z 11 maja 1884 roku oddała minerały znajdujące się w głębi ziemi pod kontrolę właścicieli gruntów¹. 17 grudnia 1886 roku na kanwie ustawy państwowej sejm galicyjski wydał własną ustawę². Obie one regulowały kwestie własności i eksploatacji zasobów mineralnych, wskazując na trzy rodzaje własności:

1. Swobodę górnictwa – złoża są przynależne do gruntów, a ich właściciel reguluje eksploatację.

2. Wolę (nadanie) górnictwa – posiadaczem złoża są osoby, które otrzymują nadanie od władz rządowych poprzez władze górnicze na ich eksploatację, przy czym muszą zapewnić właścicielowi gruntów odpowiednie zadośćuczynienie.

3. Regale – złoża są własnością króla (państwa) i tylko on ma prawo do ich eksploatacji.

Zarówno ropa, jak i gaz ziemny na mocy obu ustaw podlegały rygorom „swobody górnictwa”, a w związku z tym właściciel ziemi, na której się znajdowały był ich wyłącznym dysponentem i właścicielem. Oczywiście nie wszyscy prowadzili wydobywanie surowców, przenosząc swe prawa na osoby trzecie, a sobie zastrzegając możliwość dysponowania określonym procentem wydobytych zasobów, które to prawo nazwano bruttem³. Przyniosło to szybki rozwój przemysłu i gwałtowne powstawanie kolejnych spółek i organizacji wydobywczych i przetwórczych. Przyjmuje się, że pierwszym przedsiębiorstwem górnictwa była powstała około 1854 roku spółka cicha, której udziałowcami byli Ignacy Jukaszewicz, Karol Klobassa i Tytus Trzeciecki. Śladem trzech pionierów poszły kolejne firmy, i tak szacuje się, że już w 1875 roku funkcjonowało ich około 900. Do najważniejszych zaliczano: Pierwszą Galicyjską Spółkę Oleju Skalnego (Gartenberg i Goldhammer), oraz Dinglera z Morawskiej Ostrawy. Obok nich działały 73 większe firmy żydowskie, około 780 małych i 4 fabryki przerabiające ropę i parafinę⁴. Funkcjonowanie wszystkich tych podmiotów kontrolowane było przez powołane „Powszechną Ustawą Górnictwa” z 1854 roku władze górnicze⁵. Zgodnie z jej postanowieniami stworzono w Galicji dwa starostwa górnicze w Wieliczce i Lwowie. Jednak już w 1858 roku zmieniono strukturę i stworzono jedno Wielkie Starostwo Górnicze w Krakowie podporządkowując mu tereny całej Galicji. Miało ono cztery

jednostki podległe – Okręgowe Urzędy Górnicze z siedzibami w Krakowie, Jaśle, Drohobyczu i Stanisławowie. Ostateczne zasady działania tych jednostek ustaliła ustawa szczegółowa z 21 lipca 1871 roku „O organizacji i zakresie działania władz górniczych”⁶. Wskazywała ona na trzystopniowy układ władz górniczych: odpowiedni minister, starosta górniczy i naczelnik okręgowego urzędu górniczego.

Kolejny okres szybkiego rozwoju przypadł na pierwsze lata XX wieku, kiedy to po odkryciu bogatych złóż w okolicach Borysławia i Schodnicy szerokim strumieniem napłynął do Galicji kapitał zagraniczny, zwłaszcza austriacki i niemiecki. Pierwsza spółka z jego udziałem powstała jednak wcześniej, bo już w 1884 roku jako firma J. Bergheim i Mac Garvey. Ogólnie, do I wojny światowej na terenie zagłębia działało już 11 koncernów o kapitale zakładowym ponad 5 mln koron, przy czym trzy z nich miały swe siedziby w Galicji. Były to: Galicyjskie Karpackie Towarzystwo Naftowe w Gliniku Mariampolskim (dawna J. Bergheim i Mac Garvey – 16 mln koron), G.G. Galicja w Drohobyczu (12 mln koron) i Spółka Akcyjna dla Przemysłu Naftowego w Krakowie (6 mln koron)⁷.

Kolejny projekt ustawy przygotowywany był przez środowiska związane z galicyjskim kopalnictwem od 1904 roku. Wśród jego twórców byli: prezes Krajowego Towarzystwa Naftowego August Korczak-Gorayski, posłowie Małachowski i Loewenstein i inni. Ustawa ta została uchwalona przez sejm państwowy 9 stycznia 1907 roku⁸, a w rok później, 11 marca 1908 przejęta przez sejm krajowy w Krakowie⁹. Uszczegółowiła ona sprawy związane z poszukiwaniem, wierceniemi i wydobywaniem ropy naftowej¹⁰. Co ciekawe jednak, aż do 1919 roku, tj. do odzyskania przez Polskę niepodległości brak było uregulowań prawnych dotyczących wydobycia i dystrybucji gazu ziemnego, w związku z czym stosowano tu uregulowania ustawy naftowej poprzez interpretację poszczególnych jej zapisów. Dopiero po zakończeniu I wojny światowej, 2 maja 1919 roku, polski sejm przyjął ustawę „O wyłącznym upoważnieniu państwa do zakładania rurociągów, służących do prowadzenia gazów ziemnych, regulowania produkcji i użytkowania ich”¹¹. Ustawa ta przewidywała, że wyłączne prawo zakładania rurociągów i rozprowadzania gazu przysługiwać miało państwu, które mogło przenieść je na inne podmioty wyłącznie na czas określony. Po wygaśnięciu terminu koncesji i w razie jej nie przedłużenia, należące do tych podmiotów rurociągi i urządzenia przechodzić miały na własność skarbu państwa bez prawa do odszkodowania. Pierwszeństwo w uzyskaniu wspomnianych koncesji ustawowo uzyskiwały organizacje użyteczności publicznej, którym przysługiwało równocześnie prawo do wyłączenia innych podmiotów na podstawie decyzji rządowej. Niestety zapisy prawne pozostawały w dużym stopniu martwe, gdyż państwo pomimo wszystko miało bardzo mały udział w przemyśle gazowym ustępując tu wyraźnie pola dużym spółkom naftowo-gazowym. W 1927 roku, aby wzmocnić swoją pozycję w przemyśle naftowym i przejąć kontrolę nad gazem, państwo utworzyło specjalną firmę pod nazwą „Polmin” Państwowe Przedsiębiorstwo Olejów Mineralnych we Lwowie poprzez scalenie Państwowych Zakładów Naftowych i Gazociągów Państwowych. Podstawą prawną jego utworzenia było „Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 8 kwietnia 1927 roku w sprawie wydzielenia z administracji państwowej przedsiębiorstwa państwowego pod nazwą Państwowa Fabryka Olejów Mineralnych”¹².

Także od roku 1927 rozpoczęły się starania rządu polskiego zmierzające do nowelizacji starego, galicyjskiego jeszcze prawa górniczego, która miała zamienić swobodę na wolę górniczą. Projekt Rady Ministrów z listopada tego roku zapowiadał zniesienie systemu akcesji i zakładał, że dotychczasowe umowy miały mieć moc obowiązującą do czasu wygaśnięcia wcześniej udzielonych akcesji, nie dłużej jednak niż przez 25 lat od

czasu wejścia w życie nowego prawa. W podobnym kierunku iść miała nowela prezydencka pod nazwą „Projekt ustawy o ułatwieniach w poszukiwaniu i wydobywaniu minerałów bitumicznych”, która również krępowała właścicieli terenów, na których prowadzona była eksploatacja poddając ich działania pod kontrolę Wyższego Urzędu Górniczego¹³. Oba projekty upadły w toku negocjacji społecznych. Zniesieniu swobody górniczej przeciwstawiali się przede wszystkim właściciele ziem zrzeszeni w Związku Właścicieli Terenów Podkarpacia, którzy obawiali się przede wszystkim utraty prawa do „brutta”. Natomiast przemysłowcy poprzez Izbę Przemysłową postulowali, aby prawa nabyte na podstawie dotychczasowych przepisów utrzymać w mocy bez ograniczenia czasowego.

Kolejne próby nowelizacji prawa dotyczącego górnictwa nafty podejmował rząd polski w latach 1930 i 1933. Jednak oba przygotowane przez Urząd Górniczy projekty upadły pod argumentacją naftowców twierdzących, że nie są przygotowani do tak drastycznych zmian w prawnych warunkach ich funkcjonowania. Po kolejnych czterech latach administracja państwowa przedstawiła kolejną propozycję, w której jednak wyraźne były ustępstwa wobec wielkiego kapitału. Odstąpiono w nim prawie zupełnie od pomysłu wprowadzenia woli górniczej i zmniejszono obciążenia dla dużych spółek. Wreszcie w lutym 1939 roku Ministerstwo Przemysłu i Handlu ustąpiło także przed roszczeniami właścicieli ziem wprowadzając do projektu 7 % brutto. W tym czasie nad projektem rozpętała się wielka, ogólnospołeczna dyskusja w prasie. Między innymi pod jej wpływem projekt, który miał wejść pod obrady na wiosnę 1939 roku, został w ostatniej chwili wycofany. Ostatecznie, przez cały właściwie okres dwudziestolecia międzywojennego, górnictwo nafty w Polsce funkcjonowało w rzeczywistości w oparciu o przepisy galicyjskiego jeszcze prawa górniczego.

Obok uregulowań prawnych, ważnym zagadnieniem jest własność i rzeczywiste funkcjonowanie przemysłu naftowego w dwudziestolecie międzywojennym oraz jego otoczenie administracyjne. Zgodnie z postanowieniami traktatu wersalskiego, majątek austriackich spółek górniczych przejść miał na własność państwa polskiego. Aby temu zapobiec, przepisywano akty własności na obywateli państw antanty lub krajów neutralnych, a pakiety akcji transferowane były do banków francuskich i belgijskich. Nie pomogły tu nawet protesty rządu polskiego i jego delegatów na konferencję w Wersalu. Spowodowało to, że skarb państwa przejął niewielką tylko część dawnego majątku podmiotów pochodzących z Austrii i Niemiec, zaś przemysł naftowy tym silniej uzależniony został od obcych kapitałów. Taki stan rzeczy utrzymał się przez cały okres dwudziestolecia międzywojennego.

Rys. 1. Pochodzenie kapitałów w polskich przemyśle naftowym.

Kraj pochodzenia	Udział w %
Francja	53
Szwajcaria	10
Austria	7
Wielka Brytania	4,4
Holandia	4,3
inne kraje	3,3
Polska	18
razem	100

(Źródło: Chabrzyk A., Organizacja kopalnictwa naftowego [w:] Wolłowicz R. (red.), Historia polskiego przemysłu naftowego, Tom 2, Brzozów-Kraków 1995, s.135.)

Właściwie aż do wybuchu wojny sprzedaż ropy i gazu ziemnego z zagłębia naftowego w Galicji pokrywała potrzeby wewnętrznego rynku polskiego. Transformacji natomiast podlegała struktura własnościowa i korporacyjna w samym przemyśle. Związane to było oprócz przejmowania przedsiębiorstw przez wielki kapitał, także z walką pomiędzy górnictwem a przetwórstwem o cenę surowca. Po roku 1920 coraz wyraźniejszy jest proces przejmowania kopalni przez rafinerie, a także podejmowanie przez nie własnych prac poszukiwawczych i wydobywczych. Równolegle, zwłaszcza w okręgu borysławskim pojawił się proces tworzenia porozumień producentów. Już w 1919 roku powstała Naftowa Izba Obrachunkowa, reprezentująca interesy górnictwa i prowadząca w imieniu producentów borysławskich handel ropą. Jej działalność zakończona została w 1924 roku, a kolejne, podjęte w 1926 roku zorganizowania Związku Czystych Producentów zakończyły się niepowodzeniem wobec sprzeciwu części właścicieli zakładów.

W drugiej połowie lat trzydziestych, wobec spadku produkcji i wykorzystania zdolności produkcyjnych rafinerii zaledwie w 50%, podjęto działania zmierzające do intensyfikacji działań poszukiwawczych i tworzenia nowych odwiertów. Okazało się jednak, że kapitał zagraniczny nie był tym zainteresowany, w związku z czym władze RP drogą rozporządzenia o przymusowej organizacji obrotu zagranicznych produktami naftowymi stworzyło Polski Eksport Naftowy. Syndykat ten, do którego wpłaty od kupców były obowiązkowe, miał finansować prace poszukiwawcze. Z przekazywanych przez niego pieniędzy utworzono i finansowano działalność towarzystwa wiertniczego „Pionier”, natomiast część pieniędzy trafiała do Funduszu Geologicznego.

Podobnie jak w czasach CK Monarchii, także w niepodległej Rzeczypospolitej funkcjonowanie firm górniczych podporządkowane było władzom górniczym. W latach 1918-1935 funkcjonowały trzy Wyższe Urzędy Górnicze (w Warszawie, Krakowie i Katowicach) posiadające swe oddziały. Okręgowe Urzędy Górnicze podległe WUG w Krakowie tak jak w okresie zaborów, miały swe siedziby w Krakowie, Jaśle, Drohobyczu i Stanisławowie. W 1935 struktura władz górniczych przeszła reorganizację. Zlikwidowany został WUG w Warszawie, a powołany specjalnie dla zagłębia galicyjskiego WUG we Lwowie z oddziałami w Jaśle, Drohobyczu i Stanisławowie. Działalność tych instytucji, aż do 1930 roku opierało się na prawie austriackim. Dopiero w 1930 roku skodyfikowane zostało prawo górnicze¹⁴. Także ono ustanawiało trójstopniowy podział władzy: resortowy minister, Wyższy Urząd Górniczy, Okręgowy Urząd Górniczy. Do ich kompetencji należała m.in.:

- ochrona wyrobisk i urzędzeń górniczych,
- bezpieczeństwo techniczne pracy,
- bezpieczeństwo życia i zdrowia osób postronnych,
- ochrona powierzchni w związku z eksploatacją złóż podziemnych,
- ochrona obszarów objętych planami zabudowy przed ich degradacją,
- ochrona leczniczych źródeł mineralnych,
- inne zadania¹⁵.

Podsumowując, należy stwierdzić, że kopalnictwo nafty i gazu cechowała daleko idąca odrębność od praw rządzących wydobyciem innych minerałów. Właściwie aż do II wojny światowej podlegały one innym uregulowaniom szczegółowym i normom regulującym funkcjonowanie rynku. Równocześnie oba te surowce przechodziły różną

drogę rozwoju dotyczącego ich otoczenia prawnego. Zauważmy, że o ile kopalnictwo ropy naftowej było dość szczegółowo opracowane w ustawach Austro-Węgier, o tyle gaz ziemny właściwie aż do końca istnienia CK Monarchii nie doczekał się własnych regulacji. Z odwrotną sytuacją mieliśmy do czynienia w czasach niepodległej Rzeczypospolitej. Wydobycie gazu zostało uporządkowane ustawowo już w 1919 roku, podczas gdy funkcjonowanie firm wydobycia i przetwórstwa ropy naftowej nie doczekało się aż do 1939 roku żadnych osobnych ustaw czy rozporządzeń i funkcjonowało w oparciu o prawo Austro-Węgier.

¹ Dziennik Ustaw Austrii nr 71/1884. Porównaj także: Nycz K., Powstanie i rozwój przemysłu gazu ziemnego (1912-1939) [w:] Wolwicz R. (red.), Historia polskiego przemysłu naftowego, Tom 2, Brzozów-Kraków 1995, s.11.

² Dziennik Ustaw Kraju Galicyjskiego nr 35/1884.

³ Chabrzyk A., Organizacja kopalnictwa naftowego [w:] Historia polskiego przemysłu naftowego..., s.129-130.

⁴ Windakiewicz E., Olej i wosk ziemny w Galicyi, Lwów 1875.

⁵ Dziennik Ustaw Austrii nr 146/1854.

⁶ Dziennik Ustaw Austrii nr 77/1871.

⁷ Wojnar J., Organizacja przemysłu naftowego. Kraków 1964.

⁸ Dziennik Ustaw Austrii nr 7/1907.

⁹ Dziennik Ustaw Kraju Galic. nr 61/1908.

¹⁰ Bartosiewicz S., Wspomnienia z przemysłu naftowego lata 1901-1930 [w:] „Przemysł naftowy”, 1934.

¹¹ Dziennik Praw Państwa Polskiego nr 39 z dnia 9.05.1919 r., poz. 292.

¹² Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej nr 38 z dnia 25.04.1927 r., poz. 41.

¹³ Chabrzyk A., Organizacja kopalnictwa..., s.130.

¹⁴ Dziennik Ustaw RP nr 85 poz. 654/1930.

¹⁵ Jahoda K., Urzędy górnicze i ich kompetencje [w:] Historia polskiego przemysłu naftowego..., s.155-156.

Ева Бонусяк.

Юридичні підстави виникнення і функціонування промислу природного газу в Польщі до 1939 року з особливим виділенням Дрогобицької округи.

У статті простежено зародження та розвиток гірничих промислів Малопольщі та Прикарпаття починаючи з XIX ст. У XX ст. розпочато видобуток природного газу, який був супутнім нафтовій ропі.

Ewa Bonysiak.

Legal Grounds for the Appearance and Functioning of the Natural Gas Industry in Poland before 1939 and of the Special Status of Drohobych District.

In the article the initial phase and development of mining industries in Minor Poland and the Subcarpathian country from the start of the 19th c. is traced. In the 20th c. there began the mining of natural gas, the by-product of crude oil.

DROHOBYCKI OKRĘG NAFTOWY DO 1944 r.

Ropa naftowa znana była od dawna w Polsce. Wspominał o niej Długosz, a później autorzy XVI i XVII – wieczni. Stefan Falmierz lekarz wojewody podolskiego w pracy wydanej w 1534 r. w Krakowie zamieścił ustęp o potrolem (ropie – WB) w rozdziale „*Jako olejki sprawować ku leczeniu*”, w którym omówił szczególne własności lecznicze przypisywane ropie. Kolejnymi autorami byli Hieronim Spierzyński – lekarz Zygmunta Augusta, Marcin Sennik, Marcin z Urzędowa i Erazm Sekst (Mrzygłód). Ten ostatni w książce wydanej w 1617 r. „*O cieplicach w Śkle*” pisał, że w początkach XVII wieku wydobywano już ropę ze studzien ropnych w okolicach Drohobycza. Później pisali o „oleju skalnym” Gabriel Rzączyński, Krzysztof Kluk i Stanisław Staszic. Ten ostatni w dziele „*O ziemiordzstwie Karpatów innych gor i równin Polski*” napisał o bituminach – czyli skałach olejem ciekącymi. Stwierdził tam, iż najobfitsze są „*źródła skałoleju w Nachajowicach*” (okolice Borysławia)¹. W I połowie XIX wieku występowanie ropy na terenie Galicji oraz opisy sposobu jej eksploatacji znajdowały się nie tylko w dużej liczbie książek, ale zainteresowały się tym surowcem także władze Cesarstwa Austriackiego. W 1810 r. w dekreście Rady Nadwornej, który regulował stosunki górnicze w państwie uznano ropę naftową i wosk ziemny za surowce podlegające regałowi górnictwu. Oznaczało to, że na ich eksploatację trzeba było uzyskać zgodę państwa w postaci tzw. nadania górnictwo². W praktyce dekret austriacki był przedwczesny. Chłopi i handlarze dalej wydobywali ją na swych gruntach lub za zgodą właścicieli. Używano jej jednak przede wszystkim jako smaru do wozów lub środka do leczenia chorób skóry u ludzi i zwierząt oraz środek przeciwko robakom. Przeróbki ropy próbowali tylko nieliczni. Najbardziej zaawansowane były prace podjęte przez Czecha Jana Heckera, który będąc kontrolerem salin w Kossowie i Drohobyczu, poszukiwał różnych minerałów: węgla brunatnego (Muszyna, Nowosielce), solanek (Truskawiec) i wosku ziemnego (Kosmacz, Truskawiec, Swoboda Ranguska). Produkcją na potrzeby salin asfalt, uzyskiwany przez przeróbkę „wosku ziemnego”, otrzymywał Hecker jako produkt uboczny – płyn oleisty, łatwo zapalny, o ostrej woni, który ze względu na swoją konsystencję nie mógł być użyty nawet jako smar do wozów. Ten początkowo niepożądany i lekceważony produkt posiadał jednak walory oświetleniowe, co spowodowało zainteresowanie się nim J. Heckera. W latach 1815 – 1816 Hecker zaczął destylować „olej skalny” i próbował używać otrzymany produkt jako materiał oświetleniowy. Prawdopodobnie przez 8 miesięcy oświetlał saliny w Truskawce i Lacku, koszary w Samborze i przedmieścia Drohobycza. W 1816 r. demonstrował swe oświetlenie w urzędzie górnictwym w Wiedniu oraz na ulicach Pragi. W roku następnym zawarł umowę z magistratem Pragi na dostarczenie 300 cetnarów oleju skalnego za cenę 3400 florenów. Opóźnienie przesyłki spowodowało nałożenie na dostawcę wysokiej grzywny, co zniechęciło go do dalszych eksperymentów, zwłaszcza że szybko koło Truskawca przestał dawać ropę³. Zachował się opis destylowania ropy przez J. Heckera, który wart jest przytoczenia ponieważ jak już wspomniano dokonywał ją w okolicach Drohobycza.

„Sporządzanie ropy w Truskawcu odbywa się w wielkim miedzianym kotle na wódkę, którego fugi zostały starannie zalutowane kitem, sporządzonym z białka i gipsu. Napełnia się do 2/3 wysokości i destylacja dokonuje się przy równomiernej i niezbyt wysokiej temperaturze w dwa do dwu i pół dnia. Jeżeli wszystko dobrze idzie, to uzyskuje się 2/3 nafty, a 3/5 czarnego osadu, zupełnie bez zapachu i o konsystencji masła. Jeżeli się chce posługiwać naftą do palenia w lampach, to najlepiej jest tak zrobić: wziąć flaszeczkę na 4 do 5 cali wysoką, zanurzyć w niej rurkę, a w to włożyć knot. Im krótszy jest knot, oraz im słabszy tym lepiej i z tem mniejszym śwędem pali się nafta... Przy czystem i dobrem urządzeniu jedna lampa może palić się nawet do 24 godziny bez potrzeby czyszczenia jej. Lampa bez knotu podobna jest do westalskiego ognia, ponieważ wystarczy tylko ustawiczne materiału płynnego dolewać”⁴.

Jak widać z cytowanego urywka J. Hecker ani nie uzyskał faktycznie nafty, ani też nie dysponował lampą potrzebną do oświetlenia. Jego ropa nie mogła służyć jako środek oświetleniowy, ponieważ była substancją łatwo eksplodującą, a na dodatek kopcząca i o bardzo nieprzyjemnym zapachu. Mimo tego podobne próby były podejmowane w dalszym ciągu. Dotychczasowe materiały oświetleniowe, otrzymywane z olejów roślinnych czy zwierzęcych, łożu czy wosku przestały wystarczać ludności w końcu XVIII i początkach XIX wieku. Zainteresowano się przede wszystkim węglem i łupkami bitumicznymi, ponieważ surowce te występowały prawie w całej Europie. Gazownictwo węgla, mające olbrzymią bazę surowcową, stosunkowo szybko przyniosło konkretne rezultaty. Opracowano technologię przerobu węgla i skonstruowano odpowiednie lampy. Oświetlenie uzyskanym tą drogą gazem było jednak stosunkowo drogie, przykładowo Kraków i Warszawa wprowadziły je dopiero w połowie XIX wieku. Równolegle prowadzono prace nad przerobem łupków bitumicznych. Otrzymany w procesie prażenia łupków olej, po przedestylowaniu i rafinacji był dobrym środkiem oświetleniowym i w połowie XIX wieku lampy oparte na fotogenie, hydrokarburze, kerosenie i innych pochodnych wchodziły w powszechne użycie⁵. Również jednak i ten materiał był stosunkowo drogi. W tej sytuacji nie można się dziwić, że w Galicji pozbawionej węgla, nie rezygnowano z prób wykorzystania ropy naftowej jako środka oświetleniowego. Okoliczności związane z udanym przeprowadzeniem destylacji przez Łukasiewicza i Jana Zeha znamy z kilku wspomnień pochodzących z różnych lat. Posłużymy się tutaj „zeznaniem własnym” Łukasiewicza, opublikowanym przez S. Morawskiego w 1871 r.

“Raz żydek wiejski przynosi do apteki flaszkę płynu czerwonego gdyby krew i mówi:
Kup pan oleju ziemnego!

– Skąd wy to macie?

– Ny. U nas w Borysławiu, to tam po źródłach pływa taki olej, co go chłopci zwą: ropa! – A był tam chłop stary, który z tego ważył maź. On umarł, a ja prosił wdowy, żeby mnie nauczyła robienia tej mazi, podchlebiałem jej jako mogłem. Nauczyła mnie, że on to gotował w garnku. Próbuję ja, warzę, aż tu się zapaliło i rozsadziło garnek. Więc kupiłem alembik stary i pędzę przez niego jak wódkę. Maź zostaje, a spod alembika kapie mi taki: olej ziemny.

– Chłodzicie alembik?... macie chłodnicę?

– Rozumiem... nie mam chłodnicy...samo się chłodzi...

– W jakiej to porze robicie?

– Ny teraz w zimie!

*Kupiłem ten olej i kazałem sobie przynieść więcej. A był tam aptekarz znajomy mój dobry, niejaki Zeh. Okazuje mu olej i radzimy nad oczyszczeniem jego dalszem. Dodałiśmy kwasów, przepuścili przez alembik i od razu otrzymaliśmy naftę czystą.*⁶

Przeprowadzona przez Ignacego Łukasiewicza i Jana Zeha udana destylacja ropy naftowej, wynalazek lampy naftowej oraz uruchomienie pierwszej kopalni ropy (Bóbrka) i destylarni (Ułaszowice) spowodowało wzrost zainteresowania ropą naftową. Próby zastosowania nafty do oświetlenia podjęli Ignacy Łukasiewicz i żydowscy handlowcy z Drohobycza: Abraham Schreiner i Leib Stiermann. Nowy materiał oświetleniowy zyskiwał coraz szersze zastosowanie i powoli zaczynała się jego kariera. Na ziemiach polskich ukształtowały się dwa główne ośrodki wydobywania i przetwórstwa nafty: zachodni (krośnieński) i wschodni (borysławski). Już w 1874 r. światowe wydobycie ropy szacowano na około 1,5 mln ton, a w 1913 r. osiągnęło już 53 mln ton. Do początków XX wieku głównym produktem uzyskiwanym z ropy była nafta. W latach 80-tych z ropy wydobywanej w Bóbrce uzyskiwano 60 % nafty, 8 % smarów, 8 % parafiny, 14 % odpadów i 10 % olejów lekkich. W Borysławiu uzyskiwano 50 % nafty i 20 % odpadów. Były to wyniki o wiele lepsze niż uzyskiwane z ropy w Pensylwanii – 41 % nafty, 18 % odpadów i z ropy kanadyjskiej – 36 % nafty, 18 % odpadów⁷.

Początkowo w polskim przemyśle naftowym dominował zdecydowanie I. Łukasiewicz, jego kopalnia w Bóbrce i rafineria w Chorkówce. W Bóbrce koszt wydobywania 1 cetnara ropy wynosił 2,10 zł, cena sprzedaży 5,91 zł, saldo + 3,71 zł. W Słóbódce Ranguskiej koszty te wynosiły odpowiednio 4,00; 5,50 i saldo 1,50; w Borysławiu 3,00 i 3,50, saldo 0,50 zł. Wyroby Łukasiewicza miały ten atut, iż były zdecydowanie wyższej jakości i dzięki temu nie tylko sprzedawał swe wyroby na rynku austriackim, ale także zachodnioeuropejskim, konkurując tam skutecznie z naftą rumuńską i amerykańską. W 1872 r. zorganizował Łukasiewicz zebranie przemysłowców naftowych, a w 1877 r. z jego inicjatywy odbył się we Lwowie pierwszy kongres naftowy. Wysiłki Łukasiewicza były wówczas skierowane na zmianę sytuacji prawnej nafiarcstwa oraz wprowadzanie postępu technicznego do wydobywania ropy. Dzięki niemu w 1878 r. powołano przy Wydziale Krajowym Radę Górniczą, a w 1880 r. Krajowy Komitet dla podniesienia przemysłu naftowego. Na wniosek Łukasiewicza Sejm Krajowy polecił Wydziałowi Krajowemu wziąć w opiekę komunikację w okolicach przemysłu naftowego. Stan ówczesnych dróg Szajnocha określał jako barbarzyński pisząc: „*droga ze Chodnicy do Borysławia da się chyba porównać z przesmykami górskimi w Nikaragui lub Abisynii, lub też ze ścieżkami w dziewiczych lasach południowej Ameryki*”⁸. Łukasiewicz jako poseł do Sejmu Krajowego wielokrotnie interweniował także w sprawach sytuacji robotników naftowych. Między innymi doprowadził do uruchomienia w Borysławiu Sądu ponieważ: „*w kopalniach borysławskich jest wiele tysięcy ludu obcego, którzy dziś bez żadnego dozoru i opieki prawnej tam pracuje i ... gdyby te dwanaście tysięcy szybów mówić mogły, to rzeczywiście nie tylko wypadki śmierci, ale i zbrodnie tam by wykryć mogły*”⁹. Wielokrotnie występował także w Sejmie na rzecz uchwalenia nowej ustawy górniczej, która w rezultacie została uchwalona już po jego śmierci, bo w 1884 r. Tymczasem popyt na ropę i jej przetwory stale wzrastał. W 1913 r. w Stanach Zjednoczonych produkowano już 31,8 mln ton rocznie, w Niemczech 12,2 mln, a w Polsce 1,1 mln ton.

W 1913 r. na ziemiach polskich znajdowały się 444 kopalnie, w 1928 r. 642, a w 1938 r. – 723. Wydobycie ropy naftowej jednak systematycznie spadało wynosząc w 1913 r. 1114 tys. ton, w 1928 r. 624 tys. ton, a w 1938 r. 325 tys. ton. Wydobycie w okręgu

górnictwem Drohobycz przedstawiało się następująco; 1913 r. – 1004 tys. ton, w 1928 r. – 624, w 1938 r. – 325 tys. ton.. Jak widzimy jego udział był przez cały okres międzywojenny znaczący, choć w miarę upływu lat rosło znaczenie okręgu jasielskiego (z 67 tys. ton w 1938 r., do 136 tys. ton w 1938 r.). Powoli rozwijał się okręg stanisławowski. (43 tys. ton w 1913 r. jego produkcja wzrosła w 1938 r. do 46 tys. ton)¹⁰. W okresie II wojny światowej początkowo okręg stanisławowski i drohobycki zostały anektowane przez ZSRR. Pod władzą radziecką znalazły się największe polskie rafinerie i zdecydowana większość kopalni, dających przed wojną prawie 70 % produkowanej w Polsce ropy. Największa rafineria – Polskie Oleje Mineralne „Polmin” posiadał zdolność przerobową 200 tys. ton rocznie, ale została zbombardowana przez Niemców 10 września 1939 r. Sama załoga doprowadziła do uruchomienia destylacji kotłowej ropy, fabryki smarów i fabryki parafiny¹¹. W Drohobyczu istniała rafineria „Dros” (Drohobycka Rafineria Olejów Skalnych). Miała zdolność przerobową 30 tys. ton rocznie. Wchodziła w skład koncernu „Małopolska”, który wyłączył ją z ruchu w końcu lat 30-tych z powodu braku ropy. Uruchomiono ją w początkach 1940 r. Najbardziej nowoczesna rafineria w Drohobyczu „Galicja” miała zdolność przerobową 140 tys. ton rocznie i nie poniosła strat podczas działań wojennych. Kolejna rafineria „Nafta” o zdolności produkcyjnej 42 tys. ton rocznie została zniszczona podczas działań wojennych i nie wznowiła produkcji. We Lwowie znajdowała się kolejna rafineria „Gazy ziemne”, także została zbombardowana przez lotnictwo niemieckie. Władze radzieckie uruchomiły ją w grudniu 1939 r.¹². Zreorganizowano system organizacyjny przemysłu naftowego. W Borysławiu utworzono trust „Ukrneftdobycza” do którego weszły drugi, czwart, piąty, ósmy i dziewiąty kombinat wraz z kooperującymi z nimi zakładami i kopalniami ozokerytu. Kopalnie drohobyckie połączono w kombinaty o numeracji jeden, trzy, sześć, siedem i dziesięć. Dla rafinerii utworzono trust „Ukraneftepererabotka”, a dla zakładów zajmujących się eksploatacją pokładów gazu ziemnego trust „Ukrgaz” z siedzibą we Lwowie¹³. W styczniu 1940 r. wznowiło pracę 790 szybów naftowych, a w 1941 r. w okręgu drohobyckim funkcjonowało 2416 szybów i 19 rafinerii¹⁴. Liczby te świadczą iż w 1941 r. udało się władzy radzieckiej uruchomić potencjał istniejący na tym terenie w czasach polskich. W 1942 r. wydobycie ropy naftowej wynosiło 378 tys. ton w całej GG. W okresie od lutego 1943 r. do końca maja 1944r. w zagłębiu jasielskim wydobycie ropy wyniosło 195.421 tys. ton, w borysławskim 335311 tys. ton. Ogólnie jednak wydobycie ropy spadało wynosząc w 1942 r. – 373544, w 1943 r. 400496, a w 1944 r. – 216613 (do końca października 1944 r. choć faktycznie rozmiary wydobycia zmniejszyły się ogromnie już od czerwca 1944 r. i wynosiły w tym miesiącu zaledwie 25 tys. ton, a we wrześniu już tylko 3 tys. ton miesięcznie¹⁵).

Ziemia drohobycka odgrywała od początku powstania przemysłu naftowego na ziemiach polskich znaczącą rolę w jego powstaniu i rozwoju. Tu znajdowały się pierwsze rafinerie, a następnie najbardziej nowoczesne. Tu także w XX wieku znalazło się centrum wydobycia nafty, w którym najszybciej dokonywał się postęp techniczny.

¹ W. Bonusiak, *Życie i działalność Ignacego Jukaszewicza*, Rzeszów 1985, s. 47 – 48.

² W. Szajnocha, *Górnictwo naftowe w Galicji wobec ustawodawstwa górnictwego*, Kraków 1881, s.3.

³ L. Tomanek, *Ignacy Jukaszewicz. Twórca przemysłu naftowego w Polsce. Wielki inicjator – wielki jałmużnik*, Miejsce Piastowe, b. r. wydania, s. 7 – 8; S. Brzozowski, *Ignacy Jukaszewicz*, Warszawa 1974, s. 44; W. Bonusiak, *op. cit.*, s. 50.

⁴ cyt. za L. Otomanek, op. cit., s. 8 – 9.

⁵ W. Bonusiak, op. cit., s. 51.

⁶ S. Morawski, Świątek Boży i życie w nim, Rzeszów 1873, s. 50 – 53.

⁷ W. Bonusiak, op. cit., s. 68.

⁸ W. Szajnocha, op. cit., s. 69.

⁹ W. Bonusiak, op. cit., s. 113.

¹⁰ Mały Rocznik Statystyczny 1936, Warszawa 1936, s. 73; Mały Rocznik Statystyczny 1939, Warszawa 1939, s. 75; Mały Rocznik Statystyczny Polski wrzesień 1939 – czerwiec 1941, Warszawa 1990, s. 53.

¹¹ K. Kachlik, Rafinerie nafty w Polsce, [w:] „Historia przemysłu naftowego”, praca zbiorowa pod redakcją R. Wolłowicza, Brzozów – Kraków 1994, s. 436.

¹² Tamże, s. 409, 413, 432, 441 – 442, 457 – 458.

¹³ Istorija gorodow i sieł Ukrainśkoj SSR. Lwowskaja obłast, Kijew 1978, s. 148.

¹⁴ Tamże, s. 143; Z istorii zachidnoukrainskich ziemiel, Kijew 1958, s. 132.

¹⁵ W. Bonusiak, Małopolska Wschodnia pod rządami Trzeciej Rzeszy, Rzeszów 1990.

Влодзімеж Бонусяк.

Дрогобицька нафтова округа до 1944 р.

У статті подається інформація про витоки нафтодобувного промислу Дрогобищини, внесок Ігнація Лукашевича у розробку технології переробки сировини, розвиток галузі наприкінці XIX – першій половині XX ст.

Vłodzimierz Bonusiak.

The Drohobych Oil Area by 1944.

The article gives the information about the beginnings of the oil industry in Drohobych land, with a particular stress on the contribution of Ignatsiy Lukashevych to the development of crude oil processing technology, as well as on the development of the oil industry in the end of the XIXth – first half of the XXth centuries.

UDZIAŁ PRACOWNIKÓW PRZEMYSŁU NAFTOWEGO W POLSKIM RUCHU NIEPODLEGŁOŚCIOWYM, POLITYCZNYM I ZWIĄZKOWYM DO 1944 ROKU

Pierwsze wzmianki o pojawianiu się, czy też wydobywaniu ropy naftowej na terenach Galicji pochodzą już z XVIII wieku. Dla przykładu E. Windakiewicz opisuje wypadek z 1771 roku, kiedy to podczas pogłębiania żupy solnej w rejonie Stanisławowa, natrafiono na głębokości 12 sążni na naftę. Ujęcie to służyło przez ponad 100 lat i jeszcze w 1875 roku dawało około 60 kg nafty na dobę¹. Rzeczywistych początków przemysłowego wydobywania ropy należy szukać raczej w wieku XIX, kiedy to mamy do czynienia z poszukiwaniami i wydobywaniem tego cennego surowca na obszarach całej właściwie Galicji środkowej i wschodniej, od rejonów Krosna i Jasła, aż po Stanisławów, a nawet dalej na południe i południowy-wschód. Równoległe z rozwojem wydobywania ropy, pojawiły się zaczątki jego przetwórstwa. Jak pisze T. Mikucki, pierwszych udanych prób destylacji dokonał już w 1816 roku w Truskawcu Józef Geker². Oczyszczona nafta używana była do oświetlania ulic w Drohobyczu i Truskawcu. Przez cały wiek XIX region pokrywał się kolejnymi szybami i zakładami przetwórczymi, a co za tym idzie, rosła równocześnie liczba robotników zatrudnionych w przemyśle naftowym.

Aby scharakteryzować udział pracowników przemysłu naftowego w ruchach niepodległościowych, politycznych i związkowych, konieczne wydaje się zastosowanie kryterium chronologicznego i wydzielenie czterech okresów, różniących się między sobą przede wszystkim sytuacją geopolityczną, a co za tym idzie również ekonomiczno-społeczną Galicji i całej Polski:

1. Okres powstawania pierwszych zakładów przemysłu naftowego, aż do I wojny światowej.
2. Okres I wojny światowej i późniejszych walk o granice (do ok. 1921 roku).
3. Okres przynależności Wschodniej Galicji (Zachodniej Ukrainy) do II Rzeczypospolitej, kryzysu gospodarczego i budowy Centralnego Okręgu Przemysłowego (1921-1939).
4. Wybuch II wojny światowej i podział zagłębia naftowego na strefę niemiecką i radziecką (1939-1941), oraz późniejszy atak niemiecki i okupacja do 1944 roku.

Jak już wcześniej wspomnieliśmy, pierwszy z wymienionych okresów charakteryzował się szybkim rozwojem przemysłu naftowego, a co za tym idzie, wzrostem liczby osób w nim zatrudnionych. Jednakże, aby dobrze zrozumieć sytuację robotników, należy wspomnieć o dwóch bardzo istotnych uwarunkowaniach wynikających z funkcjonowania w ramach Austro-Węgier. Po pierwsze, rejony te przynależały do zdecentralizowanego i liberalnego państwa, co było znakomitą podstawą dla rozwijającego się przemysłu, a równocześnie ułatwiało funkcjonowanie różnego rodzaju stowarzyszeń kulturalnych, oświatowych, sportowych i finansowych. Dość swobodnie zatem, mogły powstawać i rozwijać się partie polityczne o różnorodnym obliczu. Po drugie zaś, peryferyjność Galicji w ramach CK Monarchii była jedną z przyczyn olbrzymiej biedy,

zacofania społecznego i w rzeczywistości istnienia słabo rozwiniętego przemysłu³. Powodowało to zwłaszcza na wsi olbrzymi głód ziemi i pracy, a przede wszystkim w obliczu wysokiego bezrobocia, uderzało w pozycję robotników. Z drugiej strony, pracownicy ci byli wysoko wykwalifikowanymi specjalistami w swoim zawodzie, a już sam fakt posiadania pracy w pewnej mierze ich wywyższał. Peryferyjność i liberalizm owocowały także poczuciem przynależności do wspólnot lokalnych i dużego zainteresowania społeczności sprawami swych małych ojczyzn, a przez to uruchamiały aktywność i zaangażowanie mieszkańców. To właśnie w Galicji pojawiali się działacze polityczni chcący działać już nie tylko na niwie lokalnej, ale i szerzej⁴. To tu, z uwagi na szeroką wolność polityczną, trafiali uciekinierzy z innych zaborów, prześladowani za działalność polityczną, czy udział w powstaniach. Jak pisał K.Z. Sowa: „Polak żyjący w autonomicznej Galicji był osobiście, ale także i narodowo wolny(...). Można było bowiem budować w Galicji narodowe instytucje życia zbiorowego i to właściwie wszystkie, poza jedną: suwerennym państwem”⁵. Dodajmy tylko, że wolność ta dotyczyła każdego mieszkańca Galicji, a więc zarówno Polaka, jak i Ukraińca, Żyda, Niemca czy Czecha⁶.

W takich warunkach rozwój myśli politycznej, związkowej i niepodległościowej był jedynie kwestią czasu. Także wśród naftowców coraz szerzej dawały o sobie znać zwłaszcza nastroje niepodległościowe i związkowe. Najbardziej chyba znanym jest wynalazca lampy naftowej I. Łukasiewicz. Przyjmował on pod swój dach wielu uciekinierów z Królestwa, zarówno osoby związane z ruchem robotniczym (np. K. Cięglewicz), jak i powstańców styczniowych po roku 1863. Pomagał im także przy poszukiwaniach pracy w kopalniach. Równolegle angażował się w działalność związkową. W 1882 roku, z jego inicjatywy doszło do powstania w Bóbrce komitetu organizacyjnego związków zawodowych. Wprawdzie bezpośrednią przyczyną był śmiertelny wypadek w kopalni, jednakże pośrednio, chodziło o stworzenie odrębnej organizacji dla pracowników przemysłu naftowego. Związek ten nazwany został Kasą Bracką, i był nastawiony na działalność związkową i opiekuńczą, nie wdając się w problemy polityczne i niepodległościowe⁷. Za jego przykładem powstawały związki także w innych rejonach.

Cały czas zachodził również proces wyodrębniania się robotników naftowych spośród innych grup zawodowych, pojawiało się poczucie przynależności do większego My i budowania wspólnoty interesów. Na tym podłożu dochodziło do pierwszych konfliktów pomiędzy grupami robotników a właścicielami kopalni i zakładów przetwórczych. Sporadyczne manifestacje i strajki przerodziły się wreszcie w duży i zorganizowany protest robotników w Borystawiu. W trakcie manifestacji 29 czerwca 1904 roku uchwalono petycję zawierającą postulaty wprowadzenia ośmiogodzinnego dnia pracy, a także wielu działań w sferze socjalnej, bytowej i ochrony zdrowia pracowników. W związku z odmową skrócenia czasu pracy 3813 robotników przystąpiło do strajku, który trwał przez cały miesiąc od 8 lipca, do 10 sierpnia 1904 roku⁸. Ostatecznie po zamieszkach i starciach z policją pracodawcy zgodzili się na spełnienie wielu pracowniczych postulatów. Z drugiej strony, ustępstwa pracodawców miały swe źródło także w dobrej koniunkturze pierwszych lat XX wieku, co zwiększało zyski właścicieli i pozwalało im część przeznaczyć na poprawę wynagrodzeń i stronę socjalną.

Drugi ze wskazanych na wstępie okresów, I wojna światowa i późniejsze walki o granice, był czasem rozkwitu myśli niepodległościowej, ale równocześnie dużo mniejszego znaczenia problemów politycznych i związkowych. Wynikało to z trzech głównych przyczyn. Po pierwsze, przemysł naftowy w Galicji poniósł bardzo wielkie straty już w pierwszym roku działań wojennych. Pod koniec 1914 roku, w trakcie ofensywy

wojsk rosyjskich i zajmowania terenów roponośnych, cofająca się armia austriacka niszczyła i podpalała szyby naftowe, zbiorniki i przetwórnice, by nie dopuścić do ich wpadnięcia w ręce wroga. To samo czyniła zresztą cofająca się w 1915 roku armia rosyjska, niszcząc Gorlice i podpalając ponad 170 szybów naftowych w Borystawiu⁹. Równocześnie znaczne straty spowodowały same działania wojenne. Po drugie, choć pracownicy naftowi, w związku ze szczególnym znaczeniem ropy dla prowadzenia działań wojennych reklamowani byli od służby wojskowej, to jednak często sami, na ochotnika zgłaszali się do wojska, a zwłaszcza do Legionów. Po trzecie wreszcie, w związku ze wspomnianym już, priorytetowym znaczeniem ropy, zarówno Austro-Węgry, jak i Rosja otoczyła przemysł naftowy ścisłą kontrolą wojskową, co siłą rzeczy utrudniało, a nawet uniemożliwiało działalność polityczną, czy związkową.

Jeszcze przed wojną istniały w Galicji stowarzyszenia takie jak „Towarzystwo Strzeleckie” czy „Sokół”, które w rzeczywistości nazwać można polskimi organizacjami paramilitarnymi i które stały się kuźnią kadr dla Legionów. Także w chwili wybuchu wojny, samorzutnie powstawały komitety stawiające sobie za zadanie walkę o wyzwolenie. Także społeczności lokalne dobrowolnie przekazywały znaczne sumy pieniędzy dla Legionów. Niestety po wkroczeniu Rosjan, właśnie w te środowiska skierowane były represje. Część działaczy trafiło na zesłanie, a inni przekraczali linię frontu i „dekowali” się głównie w kopalniach w Borystawiu. Pod koniec wojny, na terenie Galicji powstawały także oddziały Polskiej Organizacji Wojskowej (Ligi Niepodległościowej), do której również trafiło wielu naftowców.

Koniec I wojny światowej nie oznaczał bynajmniej końca wysiłku zbrojnego pracowników przemysłu naftowego. Już w listopadzie 1918 roku większa część zagłębia znalazła się w rękach ukraińskich, co zaowocowało spadkiem produkcji wobec ucieczki jednych i aresztowania innych polskich pracowników. Przykładem może tu być los dyrektora „Gazoliny” M. Wieleżyńskiego, który został osadzony w obozie w Kołomyi. Co ciekawe jednak, podczas jego nieobecności sami robotnicy utrzymywali firmę w odpowiednim stanie¹⁰. W szeregach wojska polskiego znaleźli się robotnicy naftowi, którzy zgodnie z ustawą z 1919 roku podlegali służbie wojskowej, a ich liczebność wzrosła gdy w 1920 roku, po wybuchu wojny ze Związkiem Radzieckim napłynęli nowi ochotnicy. Choć brak informacji o czynnym udziale nacierzy z Galicji w walkach o Wielkopolskę i Śląsk, to jednak wiemy, że górnicy z Potoku, Jedlicz i Krosna dobrowolnie oddawali część zarobionych pieniędzy na pomoc dla rodzin górników poległych w walkach o Śląsk Cieszyński.

Jak widzimy, pierwsze lata po I wojnie światowej przebiegały pod znakiem dalszych walk, a później odbudowy zniszczeń. W tym okresie, znowu dają o sobie znać polityczne i związkowe sympatie robotników naftowych. O ile bowiem, w czasie wojny i w pierwszych latach powojennych, wobec niestabilnej sytuacji politycznej i militarnej właściciele kopalń i rafinerii skłonni byli na daleko idące ustępstwa wobec robotników, o tyle od 1921 roku mamy do czynienia z ponownym zaostrzeniem się ich postaw. Jeszcze w 1917 roku, na konferencji w Krośnie uzgodniono płacę minimalną, wprowadzono podwyżki i dodatki rodzinne. Niestety na przełomie lutego i marca 1921 roku wygasł układ zbiorowy. Pracodawcy uspokojeni poprawą sytuacji politycznej, a równocześnie zdając sobie sprawę z dużego bezrobocia wśród górników i robotników, których stanowiska pracy zniszczyła wojna, postanowili wykorzystać sytuację i ograniczyć prawa pracownicze. Dwukrotnie, na spotkaniu w Przemyśle, a później we Lwowie, pomimo trwających wiele miesięcy negocjacji odrzucili postulaty robotników. Nie

może być zaskoczeniem, że robotnicy odpowiedzieli strajkiem powszechnym. Po 2 tygodniach podpisano umowę, co jednak nie rozwiązało problemów, gdyż jak się okazało pracodawcy zaczęli zwalnianie pracowników stałych i zatrudnianie ich jako sezonowych.

Na trudną sytuację robotników wpływała równoległe szalejąca w Polsce inflacja, która wciąż wyprzedzała podwyżki. Dopiero od 1924 roku, od momentu wymiany pieniądza, można mówić o rzeczywistym ustabilizowaniu się sytuacji pracowników. W marcu rozpoczęły się ponowne negocjacje z pracodawcami we Lwowie. Ci ostatni jednak nie godzili się na jakiegokolwiek ustępstwa, a wręcz odwrotnie zaproponowali obniżenie pensji. Dopiero we wrześniu tego roku, po kolejnym strajku generalnym i pod patronatem powstała Stańczyka, udało się podpisać nowy układ zbiorowy, który utrzymywał wszystkie wywalczone wcześniej prawa, a nawet zwiększał dodatek mieszkaniowy. W rzeczywistości jednak część kopalni łamała układ, często wypłacając pensje z opóźnieniem i doprowadzając do dużej rotacji personelu. Podkreślić jednak trzeba, że takie praktyki dotyczyły przede wszystkim firm małych, zwykle nie zrzeszonych w Izbie Pracodawców. Kolejne lata, to kolejne negocjacje, łamanie umów, strajki i ustępstwa. Jednakże strona robotnicza również była coraz silniejsza. Z każdym rokiem, aż do 1929 rosła wielkość zatrudnienia osiągając w tym roku, w okręgu zachodnim liczbę 11 200 osób¹¹, a równocześnie krystalizował się system reprezentacji pracowniczej. Na początku lat trzydziestych, reprezentację pracowników stanowiły trzy najważniejsze centrale związkowe:

- Centralny Związek Górników w Polsce,
- Centralny Związek Robotników Przemysłu Chemicznego RP,
- Związek Robotników Przemysłu Metalowego w Polsce.

Niestety w 1932 roku kryzys gospodarczy w Polsce osiągnął swoje maksimum, co odbiło się bardzo niekorzystnie także na przemyśle naftowym. W tym roku stan zatrudnienia w okręgu zachodnim wyniósł jedynie 8800 robotników¹². Był to także okres kolejnych działań pracodawców zmierzających do ograniczenia pensji i praw pracowników. Już w 1929 roku zawieszono działanie Komisji Drożynianej, a więc płace nie zostały wyrównane do wzrostu cen, a w 1930 niektóre kopalnie rozpoczęły obniżki płac powołując się na spadek cen w sklepach. Tego typu działania były oczywiście powodem kolejnych protestów i strajków pracowniczych, z których największy zorganizowały wspólnie PPS i KCZZ w nocy z 16 na 17 marca 1932. Protest ten miał jednak tylko częściowo podłoże ekonomiczne, a w głównej mierze miał być wyrazem sprzeciwu wobec pakietu reform antykryzysowych.

Kolejne lata to czas ponownej rozbudowy przemysłu naftowego. Złożyły się na to dwa czynniki. Pierwszym z nich był proces stopniowego wychodzenia świata i Polski z wielkiego kryzysu. Drugim, śmiała koncepcja stworzenia Centralnego Okręgu Przemysłowego, dla którego naturalnym zapleczem surowcowym stał się właśnie przemysł naftowy. Równocześnie uruchamianie nowych, dużych zakładów przemysłowych powodowało uspokojenie i stabilizację na rynku pracy. W tej sytuacji, ostatnim działaniem związków górniczych było postanowienie ze stycznia 1939 roku o wypowiedzeniu umowy zbiorowej i wysunięciu postulatów: zrównania płac we wszystkich okręgach zagłębia naftowego i 10% podwyżki. Żądania te zostały częściowo przyjęte przez stronę pracodawców na konferencji we Lwowie w marcu 1939 roku, jednak ich ostateczną realizację i dalsze prawdopodobne przepychanki pomiędzy robotnikami i pracodawcami przerwał wybuch II wojny światowej.

Okres wojenny rozpoczął się dla zagłębia naftowego już w sierpniu 1939 roku. Wielu rezerwistów powołanych zostało wówczas do służby czynnej i wzięło udział w kampanii wrześniowej. Jednak błyskawiczne działania Niemców, a zwłaszcza atak od strony Czech, spowodowały, że infrastruktura naftowa została zniszczona w bardzo niewielkim stopniu. Już 8 września nacierające wojska zajęły zachodnią część zagłębia (Jasło) i kontynuowały marsz na wschód docierając 11 września w region Lwowa. Zaraz za linią frontu, w ośrodkach zagłębia naftowego pojawili się niemieccy specjaliści z centrali niemieckiego przemysłu naftowego w Wietze, mający wznowić produkcję i zarządzać przedsiębiorstwami. Jak się okazało Niemcy dysponowali znakomitymi informacjami na temat rozlokowania, wielkości zatrudnienia i wielkości produkcji poszczególnych zakładów i szybko wprowadzili swoje zasady działania. Ostatecznie, po wkroczeniu wojsk radzieckich, zagłębie zostało podzielone na wschodnie – pod okupacją ZSRR i zachodnie należące do Niemiec i wchodzące w skład Generalnej Guberni, zaś granicę wyznaczono na linii Bugu i Sanu. Przemysł naftowy w obu strefach został przejęty przez okupantów i obłożony ścisłym wojskowym i policyjnym nadzorem. Ropa naftowa i jej pochodne zostały uznane za podstawowe w prowadzeniu działań wojennych na nowoczesnym polu walki, a więc należyte funkcjonowanie wydobycia i przetwórstwa stało się celem nadrzędnym. Niemcy przejęli wszystkie przedsiębiorstwa bez względu na ich formę prawną i utworzyli z nich firmę „Beskiden Erdol” z siedzibą w Jasle, a po ataku na ZSRR najpierw utworzono grupę wschodnią w Drohobyczu, by z kolei poddać koncern restrukturyzacji. W jej wyniku powstała firma Karpathen Öl Aktiengesellschaft z siedzibą we Lwowie¹³, obejmująca swym zasięgiem całe zagłębie. W latach 1939-41 bardzo podobnie działali Rosjanie. Firmy ze wschodniej części zagłębia były nacjonalizowane i wcielane do przedsiębiorstwa „Ukrnaftokombinat”¹⁴.

Przemysł naftowy poniósł zwłaszcza na początku wojny duże straty personalne. Część pracowników poległa w trakcie działań wojennych, inni zostali internowani w Rumuni, jeszcze inni przedostawali się do Francji. Z uwagi na znaczenie ropy w wysiłku wojennym, pracownicy naftowi znajdowali się pod specjalną ochroną okupantów. Jednak w ZSRR, zwłaszcza ci, którzy uciekli we wrześniu na wschód i znaleźli się w strefie radzieckiej przymusowo wcielani byli do armii. Oczywiście obok ochrony, okupanci wprowadzili ścisłą kontrolę. I tak, już we wrześniu Niemcy wprowadzili specjalnym rozkazem przymus pracy, zbierając równocześnie wszelkie informacje dotyczące zatrudnienia i stanu poszczególnych zakładów¹⁵. Stworzyli także imienny wykaz zatrudnionych z podaniem ich miejsca pracy i zakresu odpowiedzialności osobistej, co miało zapobiec ewentualnej dywersji ze strony pracowników. Jak się okazało w trakcie wojny, wykazy te traktowane były z wielką powagą, a każda awaria i wypadek badana była szczegółowo przez specjalną komisję cywilną i Gestapo. Także sytuacja socjalna robotników była nie do pozazdroszczenia. Zaraz po wznowieniu produkcji, Niemcy wprowadzili 10 godzinny dzień pracy i obniżyli zarobki robotników.

W trakcie wojny wygasły właściwie działania wojskowe, jednak duża część pracowników naftowych angażowała się w działalność konspiracyjną i niepodległościową. Jej częścią oficjalną był „Apronaft”, na który Niemcy przenieśli ciężar dbania o kwestie żywienia i rozdziału kartek, a który stał się podziemnym kanałem komunikacji i wymiany informacji pomiędzy komórkami ruchu oporu istniejącymi w poszczególnych rejonach zagłębia naftowego. Na jej czele stał Karol Pilch, który w 1942 roku został aresztowany i zginął w Oświęcimiu. Pracownicy naftowi angażowali się zarówno w bezpośrednią walkę zbrojną w ramach różnych organizacji, jak też i prowadząc działania

sabotażowe i opóźniając produkcję. Bardzo popularnym sposobem była tu absencja chorobowa, która dezorganizowała pracę zwłaszcza przy wierceniach. Akcje te prowadzone były głównie przez powstałą tuż przed wojną tzw. Dywersję Pozafrontową. Jej struktury weszły w dalszym etapie w skład Tajnej Organizacji Wojskowej, by wreszcie stać się częścią AK. Równolegle zbierano informacje wywiadowcze przekazywane do delegatury rządu w Krakowie. W działania te zaangażowany był inż. Madejewski. Jednak Niemiecka pętla wokół niego zaczęła zacieśniać się około u schyłku 1943 roku i zakończyło się straceniem grupy około 60 osób na wiosnę 1944.

Bezpośrednią walkę zbrojną prowadzili naftowcy poprzez kilka najbardziej popularnych organizacji. Najpopularniejszą z nich, zwłaszcza w zachodniej części zagłębia, był bez wątpienia Związek Walki Zbrojnej i struktury AK. Oprócz niego około 600-800 robotników było członkami konspiracyjnych ugrupowań ludowych: „Racławice” i „Znak”¹⁶, a także należało do Batalionów Chłopskich. Wśród górników dużą popularnością cieszyły się również struktury konspiracyjne PPS-u, natomiast do 1941 roku, do czasu napaści Niemiec na ZSRR, z dużym ostracyzmem społecznym spotykał się PPR. Ogólnie podkreślić należy, że organizacje te zgodnie ze sobą współpracowały zarówno przy akcjach dywersyjnych, jak i przy wymianie informacji.

Podsumowując, widać wyraźnie, że sympatie i działania pracowników przemysłu naftowego odpowiadały na zapotrzebowanie wielkiej polityki. Zauważmy, że w okresach spokoju rosło znaczenie organizacji związkowych i partii politycznych o charakterze lewicowym takich jak PPS. Z drugiej strony, w sytuacjach realnego zagrożenia zewnętrznego, robotnicy łapali za broń i z wielkim męstwem angażowali się w działania niepodległościowe.

¹ Windakiewicz E., Olej i wosk ziemny w Galicji, Lwów 1875, s.77.

² Mikucki T., Nafta w Polsce do połowy XIX wieku, 1938, s.461.

³ Sytuację ekonomiczno-społeczną tych obszarów scharakteryzował S. Szczepanowski upowszechniając pojęcie „Nędza Galicji”. Patrz: S. Szczepanowski, Nędza Galicji w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego, Lwów 1888.

⁴ Na przykład Rzeszowszczyzna jest matecznikiem ruchu ludowego.

⁵ Sowa K.Z., Socjologia, społeczeństwo, polityka, Rzeszów 2000, s.155.

⁶ Choć pamiętajmy, że zakorzeniecie w lokalizmie wiązało się ze zniesieniem sztywnych podziałów narodowych, a podział My-Oni wynikał zwłaszcza w pierwszej połowie XIX wieku raczej z przynależności terytorialnej niż narodowościowej. Ważna była raczej „tutejszość”, zwłaszcza w obliczu olbrzymiego poplątania pochodzenia, czy wyznania nawet w ramach jednej rodziny. Porównaj np.: Pucek Z., Galicyjskie doświadczenie wielokulturowości a problem więzi społecznej [w:] J. Chłopecki, H. Madurowicz – Urbańska (red.), Galicja i jej dziedzictwo, Tom II, Społeczeństwo i gospodarka, Rzeszów 1995.

⁷ Mikulski A., Zatrudnienie, zarobki, umowy zbiorowe, związki zawodowe [w:] Wolłowicz R. (red.), Historia polskiego przemysłu naftowego, Tom 2, Brzozów Kraków 1995, s.549

⁸ Tamże, s.549-550.

⁹ Wojnar K., Zmartwychwstanie Polski. Jej przeszłość i warunki rozwoju w przyszłości na tle wojny światowej, Kraków 1919.

¹⁰ Pietrusza J., Udział pracowników przemysłu naftowego w ruchu oporu i wojnach światowych [w:] Historia polskiego przemysłu naftowego..., s.573.

¹¹ Tamże, s.555.

¹² Tamże, s.555.

¹³ Nycz K., Przemysł i rozprowadzanie gazu ziemnego w okresie II wojny światowej [w:] Historia polskiego przemysłu naftowego..., s.63.

¹⁴ Stasiw M.J., Nafta, gaz i ozokieryt prikarpatia, Kijów 1959, s.18-19.

¹⁵ Chabrzyk J., Organizacja kopalnictwa naftowego [w:] Historia polskiego przemysłu naftowego..., s.132-133.

¹⁶ Pietrusza J., Udział pracowników przemysłu naftowego..., s.577.

Гжегож Бонусяк.

**Участь працівників нафтового промислу
в польському визвольному політичному і спілковому русі до 1944 р.**

У статті аналізується цікава сторінка в розвитку нафтових промислів Прикарпаття: суспільно-політичні рухи робітників, які розпочалися в другій половині XIX ст. В умовах австрійського панування і советської окупації краю робітники включилися в боротьбу за незалежність.

Grzegorz Bonysiak.

**The Participation of Oil Industry Workers
in the Polish Liberation Political and Trade Union Movement by 1944.**

In the article an interesting page in the development of oil manufactures in the Subcarpathian area is considered, especially the sociopolitical movements of workers since the second half of the 19th c. Under the conditions of Austrian rule and the Soviet occupation of the country the workers got involved in the struggle for their independence.

СУЧАСНИЙ СТАН УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СТУДІЮВАННЯ КИЄВОХРИСТИЯНСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ

В останнє десятиліття українська національна історіографія зіткнулася з рядом інтелектуальних викликів, промовиста відповідь на які є проблематичною з огляду на її радянську постмарксистську спадщину, відстороненість більшості дослідників від дискурсу світової історичної науки та “загрозу” постмодернізму, який поставив під сумнів епістемологічні можливості історії, руйнуючи межі між науковим дослідженням і белетристикою¹. Українську історичну науку, за незначними винятками, фактично оминув той вітер перемін, що сколихнув західну історіографію, змусивши її радикально змінити методологічний інструментарій. Після хвилі захоплення різноманітними школами й напрямками (серед яких найбільшої популярності набуло середовище “Анналів”), котрі проголосили перехід до “тотальної історії”, акцентуючи на “тривалості” історичного часу, вчені все частіше опонують “метанаративам” та “новій історичній науці”, якій усе важче об’єднати в єдине ціле складну і важко впізнавану мозаїку минулого. Розчарування цими модерними й постмодерними віяннями в 70–80-х рр. XX ст. спричинили “повернення до наративу” та зосередження уваги на колективній пам’яті й індивідуальній свідомості методами “мікроісторії”.

Українська специфіка сучасного історіографічного процесу полягає в тому, що позитивний ефект т. зв. “реабілітаційного періоду”, коли із небуття було повернуто сотні незаслужено забутих та репресованих імен і праць, уже себе поволі вичерпує. На жаль, заповнення “білих плям і полів” здебільшого відбувається в дискурсі подієвої історії. Одним із шляхів подолання цієї обмеженості є поєднання трьох складових – західного студійного досвіду, української національної парадигми та джерельного комплексу в його сучасному культурно-антропологічному прочитанні². Особливо привабливою ця перспектива видається для конструювання нової схеми ранньомодерної історії України, яка досі ґрунтується на опрацюванні переважно законодавчих та інших регламентуючих актів, що дуже добре надаються для писання традиційної історії з “джентльменським набором” “видатних героїв” і “ключових подій”, однак мало можуть оповісти про структури повсякденності.

Перед історичною наукою в Україні та інших постсоціалістичних країнах Центральної та Східної Європи, поряд з необхідністю засвоєння модерних методів дослідження, стоїть не менш важливе завдання подолання джерельної обмеженості гуманітарних студій, зокрема впровадження в науковий обіг величезного корпусу писемних пам’яток церковного походження, які з різних причин, передовсім політичних і конфесійних, випали з поля зору вчених³. Увага до джерел з історії Церкви видається цілком умотивованою, адже в ранньомодерній Україні саме християнство визначало її цивілізаційне обличчя. Йдеться не лише про кількісне збагачення джерельної бази, але й про тематичне та видове розширення українського історіописання, що дасть змогу розпочати вивчення проблем, які дотепер не розроблялися. Адже досі дослідники

зосереджували свою увагу на матеріалах (переважно статистично-описового характеру) Гетьманщини та, почасти, Правобережної України⁴.

На сьогодні введені у науковий обіг джерела є, без сумніву, недостатніми для того, щоб розв'язувати нові дослідницькі завдання. Тож, образно кажучи, отой “борщ” (комплекс джерел), приготований різними церковно-історичними школами, при більш прискіпливій дегустації виявився не таким свіжим і смачним, як на це сподівалися “кухари”. До цього значною мірою спричинилися самі українські історики, котрі з різних міркувань назагал ігнорували джерела церковного походження – для середніх віків і нового часу незамінний фаховий інструментарій. Якщо Михайло Грушевський та представники народницького напрямку вважали релігійний фактор вторинним чинником української історії⁵, то державницька школа першої половини ХХ ст. намагалася інтерпретувати Церкву в національних категоріях, нехтуючи її сакральним характером, а також цілим пластом внутрішнього життя християнської спільноти. Така парадигма вітчизняної історії, певна річ, не потребувала масових джерел церковного походження, котрі у разі їхнього широкого використання піддавали б установлену схему минулого України. Едиція джерел другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у підросійській Україні, коли було введено в науковий обіг основний комплекс відомих на сьогодні джерел з історії Київської митрополії, теж мала виразне ідеологічне підґрунтя⁶ і тільки почасти відображала те видове розмаїття документальної спадщини, що відклалося в архівних, бібліотечних і музейних збірках. Археографічні видання в Галичині й, зокрема, наукова продукція Ставропігійського Інституту другої половини ХІХ – початку ХХ ст. перебували під контролем москвофілів, котрі розглядали дослідницьку працю як елемент легітимізації своєї політичної та конфесійної програм і тому зосереджувалися на вивченні інституційної історії Православної Церкви. Церковні студії у Львові звільнилися з-під впливу русофілів та почали популяризуватися у різних науково-освітніх осередках Греко-Католицької Церкви лише в міжвоєнний час⁷. Гідна подиву археографічна діяльність оо. василіан протягом другої половини ХХ ст., яка полягала головню у виданні ватиканських джерел з історії України та Білорусі⁸ базувалася на багатих збірках Рима, проте вони відображали передовсім інституційну історію Київської Церкви. У радянський період, природно, не могло бути й мови про фахове опрацювання масових церковних джерел⁹.

Якщо для середньовічної історії України дослідник справді не диспонує необхідним документальним комплексом, який переважно втрачений, то від нового часу зберігся цілий пласт практично не використовуваних писемних і речових пам'яток з історії українсько-білоруських земель у складі Речі Посполитої – книги духовних судів, акти консисторій, метричні книги, реєстри церков, списки парафіян, протоколи генеральних (єпископських) візитацій церков і монастирів Київської унійної митрополії. Вони є комплексним масовим джерелом з історії та культури України, хронологічно охоплюють другу половину ХVІІ–ХVІІІ ст., а територіально – майже всю Білорусь, більшу частину етнічної території розселення українців (історичні Берестейщина, Брацлавщина, Волинь, Галичина, Київщина, Підляшшя, Поділля й Холмщина), а також південь сучасної Литви та окремі регіони Росії (зокрема Смоленщина).

Церковно-історичні джерела охоплюють окремий період, стосуються певної проблеми, мають однакові властивості й ознаки (ординарність походження, гомогенність змісту, однотипність форми. Незважаючи на очевидну цінність цих матеріалів, протягом тривалого часу їхнє вивчення проводилося епізодично та поверхово, через що

практичне використання церковно-історичних джерел у наукових дослідженнях було неспівмірним з їхнім багатющим інформаційним потенціалом.

Студіювання масових джерел з історії Київської Церкви другої половини XIX – першої половини XX ст. характеризувалося її виявом, обліком, систематизацією, вибіркоким джерелознавчим вивченням і частковою публікацією. Незначні здобутки української історіографії були зумовлені її орієнтацією на розробку проблем, безпосередньо не пов'язаних з внутрішньою історією Церкви, та москвофільством кола дослідників Галицької церковно-історичної школи. Певна увага науковців до масових джерел простежується, як це не дивно, на Поділлі¹⁰, де місцеві православні священники, котрі симпатизували українському національному рухові, у другій половині XIX – на початку XX ст. через краєзнавство виявляли свій регіональний, ще не цілком артикульований патріотизм. Успіхи, досягнуті вченими зі Східної Галичини¹¹, стали можливими завдяки організаційним зусиллям інституцій, з якими вони співпрацювали – Богословської Академії, Інституту “Народний Дім”, Наукового товариства ім. Шевченка, Чину Святого Василя Великого, а також щедрому меценатству й духовній опіці митрополита Андрея (Шептицького) – фундатора української церковної археографії XX ст.¹²

Нова хвиля зацікавлення церковно-історичними джерелами почала наростати лише в 60–80-х рр. XX ст. В Україні, а також у Польщі¹³, вийшла низка публікацій, дотичних до проблематики. Чимало українських дослідників, незважаючи на ідеологічні обмеження, залучають масові джерела для з'ясування окремих аспектів з історії братського руху та парафіяльного шкільництва¹⁴, географії поширення рукописних книг і стародруків¹⁵, історії книгодрукування та книгописання¹⁶, розвитку релігійного мистецтва (зокрема малярства та декоративного різьблення¹⁷), історичної географії та демографії¹⁸, економічного становища Церкви¹⁹, церковної архітектури²⁰ тощо. Особливої популярності набули студії з історії окремих населених пунктів²¹, монастирів і чернечого життя²², різних регіонів України²³, в яких використовувалися фактологічні відомості з матеріалів, що мають церковне походження. Останніми роками в Україні продовжує зростати зацікавлення церковно-історичними джерелами, причому не тільки в Києві та Львові, але і в інших регіональних центрах²⁴.

Сподіваємося, поява в науковому обігові праць, опертих на масові церковні джерела, сприятиме налагодженню фахового діалогу дослідників з історичним джерелом, який у сучасній Україні часто підміняється монологом історика, який до нічого не зобов'язує (сумнозвісна *wiedza pozaźródłowa*). Масові джерела дуже добре надаються до церковно-історичних студій у культурно-антропологічному ключі, що дозволяє методами кліометрії²⁵, із використанням комп'ютерних технологій, досліджувати масові й часто повторювані явища протягом тривалого часу на великому територіальному просторі. Їхнє долучення до інших вже широко відомих джерел, зокрема матеріалів особового походження (щоденники, мемуари, богословські праці, листування тощо), уможливить вихід поза існуючі рамки вітчизняної історіографії, творення нової “наукової парадигми”, орієнтованої на вивчення свідомості людей (наука про людину), коли в центрі уваги опиняються не події, а їхнє бачення і відчуття особами чи соціумом, тобто відбувається переорієнтація на *історію, бачену знизу*, ближче ознайомлення з особливостями релігійного етосу ранньомодерної України, зокрема з практикою християнського вчення – *christianitas* та широко трактованої народної побожності²⁶.

Швидка й повноцінна інсталяція цього потужного джерельного інструментарію повинна трансформувати дотеперішні “цивілізаційні” дискусії про київське християнство в предметне обговорення ряду наукових проблем релігійної історії українсько-

білоруських земель у межах Речі Посполитої нового часу²⁷. Адже досі в багатьох дослідженнях відчутним є брак *контекстуалізації*. По-перше, нехтуються східнохристиянські джерела Київської Церкви, її безпосередня пов'язаність з руською (українсько-білоруською) традиційною культурою нового часу. По-друге, таке дієписання здебільшого має інституційно-правовий характер, що передбачає розгляд подій, історичних фактів і процесів не в “практиці”, а за певними регламентуючими нормами, що могли лише передбачати той чи інший розвиток подій, тобто репрезентувати *історію ідеї*, але аж ніяк не відтворювати тогочасні реалії, тобто *історію в дії*.

Наголос на важливості релігійного фактора в історії України може частково пояснити механізми та масштаби регіоналізації України та поділ її на окремі “цивілізаційні кола”. Потребує детального обговорення роль організаційних структур Київської митрополії (православної та унійної) як консолідуючого чинника “руської старовини” та тієї інституційної основи, де на різних рівнях (архієпархія → владицтво → протопресвітерія → парафія) українсько-білоруська спільнота могла артикулювати свій традиційний етос. До численних дослідницьких проблем належить вироблення й устійнення понятійного апарату²⁸ (де ще панує цілковитий хаос), що має важливе значення для кодифікації понять і категорій, які розширюють можливості інтерпретації руської християнської традиції в категоріях “ментальної археології”²⁹. Непорушеними залишаються питання про єдність християнської спільноти Київської Церкви й української культури загалом, вплив Берестейської унії на розвиток етнокультурних процесів у ранньомодерній Україні та Білорусі³⁰, динаміку зростання відмінностей між уніатами та православними на рівні кліру й мирян (досі вивчалася переважно в дискурсах “арифметики смерті”, релігійних переслідувань і “крадіжі душ”)³¹.

Надзвичайно перспективним напрямком історіографії київського християнства є з'ясування рівня конфесіоналізації русинів та співвідношення цього явища із західним латинським і протестантським досвідом. Йдеться про тенденції до взаємного відчуження східних християн різних еклезіяльних юрисдикцій, кодифікацію досвіду віри, дисциплінування релігійних практик, посилення православного й унійного ексклюзивізму та специфічно конфесійної самосвідомості – процесів, відомих у Західній Європі під збірним поняттям *Konfessionsbildung*³².

Масові церковні джерела становлять цінну документальну базу і для студій різноманітних аспектів інституційної історії Церкви. Вони докладно відображають механізми, методи та, певною мірою, наслідки єрархічної індоктринації Замоїської реформи 1720 р. в Унійній Церкві на місцевому ґрунті, а також спроби конструювання нової “віднайденої тотожності” – *Slavia Unita*. Протягом XVII–XVIII ст. ця унійна ідентичність намагалася (не без успіху) інкультуруватися в руський і польсько-литовський (особливо в білоруських землях та на Холмщині) контексти та водночас співіснувати з іншими релігійними ідентичностями в Україні та Білорусі. У зв'язку з цим важливо з'ясувати широко популяризовану в останній час тезу про етноконфесійну мультикультуральність і “практичний екуменізм”, тобто “мирне сусідство” і навіть співпрацю різних гілок християнства в руських землях Речі Посполитої, а також межі релігійної толеранції в цьому регіоні Європи³³.

Інший блок питань, розв'язання яких детерміноване використанням масових джерел, стосується заангажованої й дражливої для багатьох теми латинізації (окциденталізації) Унійної Церкви (сучасною польською історіографією все частіше розглядається як спроба модернізації руського католицизму) та рутенізації (чи уніатизації), тобто зворотнього впливу на польську латинську культуру східного християнства³⁴.

Наразі дослідники все ще не спромоглися по-новому опрацювати проблему “озахіднення” Київської митрополії та пов’язані з цим трансформації її візантійсько-слов’янського етосу. Так само не розкритим залишається питання про те, як унійна традиція співвідноситься з “класичним” католицизмом і протестантизмом, а також московським православ’ям³⁵.

За допомогою нових джерельних інструментаріїв можна верифікувати практичну “дію” на руському унійному ґрунті теорії “пограниччя”, якою, без глибшого аналізу, так полюбують послуговуватися сучасні вчені. Потребує переосмислення місце в цій схемі Православної й Унійної Церков, які дуже часто інтерпретуються в категоріях “між” (Сходом і Заходом, візантинізмом і латинством і т. д.). Згадана концепція, що поширилася у США в 30-х рр. ХХ ст., була покликана показати взаємопроникнення культур і вплив цих тенденцій на розвиток сучасного світу. Фактично, теорія постулює схему культурного домінування і проникнення “центрів” цивілізації до менш “розвинених” народів, тобто в даному разі йдеться про практику “культурного імперіалізму”³⁶.

Аналіз попереднього наукового доробку переконує в тому, що одним із першочергових завдань української історіографії є створення цілісної програми студіювання цілого комплексу джерел, фондоутворювачами яких були інституції Київської церкви, а це потребує міждисциплінарного підходу, співпраці між дослідниками різних країн та значних інтелектуальних і матеріальних зусиль.

Важливість упровадження в Україні масових джерел з історії Церкви в науковий обіг зумовлена потребами в:

- 1) оновленні методологічного інструментарію;
- 2) сцієнтизації церковно-історичних студій;
- 3) підготовці науково-інформаційної бази досліджень³⁷;
- 4) “легалізації” масових джерел, які дають змогу краще пізнати Київську Церкву, не послуговуючись інформацією “з других рук”.

Як показує досвід західноєвропейської історіографії³⁸, успішна реалізація цього завдання уможливить розширення тематичної палітри студій традиційної української культури. Особливо актуальним це є для “показаченої” історії України другої половини ХVІІ–ХVІІІ ст.³⁹, де домінує устійнений у попередні століття набір сюжетів і тем, за рамки яких виведені не тільки цілі регіони, але й суспільні стани та культурні явища. На жаль, і в ділянці релігійної історії цього періоду простежується вплив постмарксистських схем і стереотипів, що розглядають Церкву як суб’єкт соціально-економічних відносин⁴⁰. Подолання цієї кризи в історіографії історії Церкви в Україні можливе в разі відмови від трактування минулого лише як лінійного процесу (що мало б призвести до якісних зрушень в історичній епістемології), зречення псевдонаукової апологетики, руйнування інтелектуальної стіни між т. зв. “світськими” й “церковними” істориками та налагодження співпраці між ними⁴¹.

¹ Одним з перших поглиблення кризи офіційної академічної науки в Україні засигналізував: Дашкевич Я. Дорогами української Клію. Про становище історичної науки в Україні // Україна в минулому. – Львів–Київ, 1996. – № 8. – С. 54-63. Сучасний стан наукових досліджень

та їхня інституційна основа висвітлені в колективній монографії: Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2004. – С. 7-23, 43-73.

² Див. панорамний огляд здобутків школи “Анналів”: Гуревич А. Я. Исторический метод и школа “Анналов”. – М., 1993; Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров В. Французька історіографія ХХ століття. – Львів, 2001. – С. 8-12. Методологічні пошуки в західній історіографії та їхній український контекст представлені у працях: Грицак Я. Украинская историография: 1991-2001. Десятилетие перемен // *Ab imperio*. Теория и история национализма и империи в постсоветском пространстве. – Казань, 2003. – № 2. – С. 427-454; Дашкевич Я. Постмодернізм та українська історична наука // *Українські проблеми*. – 1999. – № 1-2. – С. 109-119; Касьянов Г. Ще не вмерла українська історіографія // *Критика*. – 2002. – № 4. – С. 18-20; його ж. Современное состояние украинской историографии: методологические и институциональные аспекты // *Ab imperio*. – Казань, 2003. – № 2. – С. 491-519.

³ Про завдання української історичної науки в галузі джерелознавства розмірковує: Ковальський М. П. Актуальні проблеми джерелознавства історії України ХVІ–ХVІІ ст. // *Український археографічний щорічник*. – 1992. – № 1. – С. 261-273.

⁴ Див. огляд основних комплексів джерел (генеральні описи намісництв, компути, слідства про маєтності полків, присяжні реєстри, козацькі переписи тощо), дотичних минулого цього регіону України: Швидько Г. К. Джерела з історії Гетьманщини // *Український археографічний щорічник*. – 1992. – № 1. – С. 274-277. Звертаємо увагу на публікації останніх десятиліть: Описи Київського намісництва 70–80-х років ХVІІІ ст. / Упор. Г. В. Болотова та ін. – К., 1989; Описи Лівобережної України кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. / Упор., передм. Т. Б. Ананьєвої. – К., 1997; Описи Харківського намісництва кінця ХVІІІ ст. / Упор. В. О. Пірко, О. І. Гуржій. – К., 1991; Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 р. / Упор. К. Віслобоков. – К., 1997; Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569-1673 / Передм. П. К. Грімстед. – К., 2002; Універсали Івана Мазепи 1687-1709 / Упор. І. Бутич. – Київ–Львів, 2002.

⁵ В українській історіографії доробок школи Михайла Грушевського вивчено доволі добре: Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. – Львів, 1999; Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – Київ–Кембрідж, 1991; Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ століття). – Нью-Йорк–Дрогобич, 2002.

⁶ Див.: Едиційна археографія в Україні у ХІХ–ХХ ст.: Плани, проекти, програми видань / Упор.: О. Журба, М. Капраль, С. Кіржаєв, Г. Папакін, С. Рильков. – К., 1993. – Вип. 1; Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18-21 жовтня 1993 р.). – К., 1997.

⁷ Напрацювання галицьких дослідників простежують: Орлевич І. Ставропігійський інститут у Львові (кінець ХVІІІ – 60-і роки ХІХ ст.). – Львів, 2001; Тиміш Л. Едиційна археографія істориків церкви міжвоєнного Львова // *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. – 2002. – № 6. – С. 373-383; її ж. Краєзнавча проблематика львівських історико-церковних досліджень (міжвоєнний період) // *Студії з архівної справи та документознавства*. – 2003. – № 10. – С. 71-75; її ж. Українська греко-католицька історіографія міжвоєнного Львова: організація, інституційний розвиток, напрямки досліджень. Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 2003. Огляд основних праць з церковної історії Галичини представлено в: Крип'якевич І. П. Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.). Огляд публікацій. – К., 1962; Magocsi P. R. Galicia: A Historical Survey and Bibliographical Guide. – Toronto–Buffalo–London, 1983. – P. 33-38.

⁸ Докладний зміст і характер видань Римської школи української археографії, керованої о. Атанасієм (Великим), розкривають: Патрило І. Життя і творчість о. Атанасія Григорія Великого, ЧСВВ (1918-1982) // Записки ЧСВВ. – 1985. – № 12. – С. 42-44; Плохий С. М. Від Якова Суші до Атанасія Великого. (Огляд видань римських джерел з історії української церкви) // Український археографічний щорічник. – 1993. – № 2. – С. 10-12; Прицак О. О. Атанасій Великий, ЧСВВ – археограф // Історія української археографії: персоналії. – К., 1993. – Вип. 1: Микола Костомаров, Дмитро Багалій, Володимир Антонович, Михайло Грушевський, о. Атанасій Великий. – С. 73-83.

⁹ Типовим прикладом нехтування офіційною радянською історіографією джерел з історії Церкви є посібник: Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. – Харків, 1970.

¹⁰ Див.: Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Бібліографія. – Хмельницький, 1995; його ж. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. Історіографія. Біобібліографія. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993; Біла С. Краєзнавча тематика у дослідженнях подільських істориків Церкви // Студії з архівної справи та документознавства. – 2003. – № 10. – С. 75-79.

¹¹ Піонерами церковно-історичних студій у Галичині були, зокрема, Богдан Барвінський, Меланія Бордун, Іван Крип'якевич, Антон Петрушевич, Іван Франко та Ісидор Шараневич.

¹² На підтримку Андреем (Шептицьким) церковно-історичних студій звертали увагу: Ленцик В. Слуга Божий митрополит Андрей Шептицький та українська наука // Богословія. – 1991. – № 55. – С. 166-181; Плохий С. Від Якова Суші до Атанасія Великого... – С. 10.

¹³ Див., наприклад: Budzyński Z. Struktura terytorialna eparchii lwowskiej w świetle wizytacji ks. Mikołaja Szadurskiego (1758-1765) // Religie, edukacja, kultura. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Stanisławowi Litakowi / Pod red. M. Surdackiego. – Lublin, 2002. – S. 127-142; Kruk M. “Deisus dawną zwyczajną robotą u malowaniem” – kilka uwag na marginesie inwentarzy cerkiewnych // Ars Graeca – Ars Latina. Studia dedykowane Profesor Annie Różyckiej Bryzek. – Kraków, 2001. – S. 207-230; Przeździecka M. O małopolskim malarstwie ikonowym z XIX wieku. Studia nad epilogiem sztuki cerkiewnej w diecezji przemyskiej i na terenach sąsiednich. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1973. – S. 14-18, 20, 23, 26-28, 30-31, 39, 44, 46, 51-52.

¹⁴ Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI–XVIII ст. – К., 1972; його ж. Джерела про суспільно-політичну і культурну діяльність братств України в XVI–XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – 1969. – С. 4. – С. 39-42.

¹⁵ Фрис В. Бібліотеки на західноукраїнських землях у другій половині XVII–XVIII ст. // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – 2002. – № 9/10. – С. 179-181; її ж. О распространении русских старопечатных книг XVI–XVIII вв. на западноукраинских землях // Федоровские чтения. – М., 1980. – С. 104-108.

¹⁶ З останніх синтез у цій ділянці заслуговує на увагу: Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. Див. також розвідку: Дольницька В. Я. До питання про книгописання в Рогатині та його околицях у XVI–XVII ст. // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – 1998. – № 6. – С. 7-8.

¹⁷ Александрович В. Малярі та мережа малярських осередків Волині XVI століття // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. (Тези та матеріали III Всеукраїнської наукової конференції, м. Луцьк, 12-13 грудня 1996 року). – Луцьк, 1996. – С. 5; його ж. Релігійна мистецька культура України XVII століття: нова релігійна ситуація, нове мистецтво // Берестейська унія і українська культура XVII століття. Матеріали Третіх “Берестейських читань”. Львів; Київ; Харків, 20-23 червня 1995 р. / Ред. Б. Гудзяк, співред. О. Турій. – Львів, 1996. – С. 144, 153 (дискусія); Драган М. Українська декоративна різьба XVI–

XVIII ст. – К., 1970. – С. 118, 162; Жолтовський П. М. Український живопис XVII–XVIII ст. – К., 1978. – С. 277-278.

¹⁸ Першими серед українських учених протоколи візитацій для дослідження історичної географії та демографічної ситуації на Правобережній Україні у XVIII ст. використали львівський дослідник Микола Крикун (Крикун Н. Г. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв. Границы воеводств в свете источников. – К., 1992. – С. 71; його ж. Динаміка кількості поселень Брацлавського воеводства в XVII–XVIII ст. // Проблеми історичної географії України: Зб. наук. праць. – К., 1991. – С. 37-38; його ж. Динаміка чисельності поселень Подільського воеводства в XVI–XVIII ст. // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – 1985. – № 11. – С. 61; його ж. Документальні джерела по демографії Правобережної України XVIII століття // Істориографіческие и источниковедческие проблемы отечественной истории. Межвузов. сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 1983. – С. 86) і київський науковець Арнольд Перковський (Перковський А. Л. Демографічне джерело для використання в нарисах з історії міст і сіл УРСР // Український історичний журнал. – 1965. – № 6. – С. 106-111.

¹⁹ Див., зокрема: Зінченко А. Л. Архівні документи з історії архівних відносин на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. // Архіви України. – 1986. – № 3. – С. 63-65; Крижанівський О. П. Джерела до соціально-економічної історії церкви на Правобережній Україні // Архіви України. – 1993. – № 1-3. – С. 75; його ж. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – перша половина XIX ст. – К., 1991.

²⁰ Вуйцик В. Оборонна церква в Ширці // Вісник [Інституту] “Укрзахідпроектреставрація”. – 1995. – № 3. – С. 43-44, 46-47; Слободян В. Жовківщина. Історико-архітектурні описи церков. – Жовква–Львів–Балтимор, 1998. – С. 32, 44, 67, 78, 90, 95, 111, 115, 125, 128, 133, 167; його ж. Церкви долини Верхнього Пруту // Народознавчі зошити. – 2000. – № 2. – С. 299-305; його ж. Церкви України. Перемиська єпархія. – Львів, 1998; Тарас Я. Сакральна архітектура Покуття // Народознавчі зошити. – 2003. – № 3-4. – С. 475-499.

²¹ На окрему увагу заслуговує доробок львівського краєзнавця Василя Лаби, який зі середини 1980-х рр. інтенсивно залучає парафіяльні та консисторські архіви при написанні історичних нарисів міст і сіл сучасної Львівської обл. (Див.: Купчинський О. Краєзнавчі дослідження Василя Лаби з історії сіл і міст Галичини. Матеріали до бібліографії праць // Записки НТШ. – 2000. – № 240. – С. 673-690).

²² Про візитаційні описи василіанських монастирів ідеться в: Бойцун Л. Духовний собор Почаївської Лаври (ф. 258, оп. 1-3, спр. 8213) // Студії з архівної справи та документознавства. – 1998. – № 3. – С. 116; Дух О. Клявзура в жіночих уніатських монастирях Львівської і Перемишльської єпархій XVIII ст.: постанови Замоїського синоду і щоденна реальність // Rocznik Europejskiego Kolegium Polskich i Ukraińskich Uniwersytetów / Pod. red. H. Sołowij. – 2003. – № 1. – С. 116-123; Мицько І. Святоуспенська Лавра в Уневі (кінець XIII – кінець XX ст.). – Львів, 1998. – С. 42, 54; Стецик Ю. Візитаційні описи василіанських монастирів Дрогобицького краю (1763-1764 рр.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – 2002. – № 6. – С. 512-520; Ульяновський В. І. Колекція та архів єпископа Павла Доброхотова. – К., 1992; Ульяноўскі В. І. “Уніятыка” у калекцыі біскупа Паўла Дабрахотава // Наш радавод. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі “Царква і культура народаў Вялікага княства Літоўскага і Беларусі XIII – пач. XX стст.” (Гродна, 28 верасня – 1 кастрычніка 1992 г.). – Гродна, 1992. – Кн. 4. – Ч. 3. – С. 198-202; Duch O. Wyposażenie cerkwi żeńskich monasterów unickich diecezji chełmskiej w XVIII w. // Do piękna nadprzyrodzonego. Sesja naukowa na temat rozwoju sztuki sakralnej od X do XX wieku na terenie dawnych diecezji chełmskiej Kościoła Rzymskokatolickiego, Prawosławnego, Greckokatolickiego. – T. 1: Referaty. – Chełm, 2003. – S. 195-200.

²³ Див., наприклад: Грабовецький В. Гуцульщина XIII–XIX століть. Історичний нарис. – Львів, 1982. – С. 138-139, 144-146; Коструба Т. Белз і Белзька земля від найдавніших часів до 1772 року. – Нью-Йорк–Торонто, 1989. – С. 117, 119, 125-127, 130, 134; Сіреджук П. Першовитоки. Нариси історії заселення Заліщанщини від найдавніших часів до наших днів. – К., 1994; Тимошенко Л. З історії Уніатської церкви на Київщині (XVI–XIX ст.). – К., 1997. – С. 35-37, 54.

²⁴ Кондратюк Р. Джерела з історії Уніатської церкви Південно-Східної Волині // *Острогіана в Україні і Європі*. – Старокостянтинів, 2001. – С. 352-358; його ж. Джерела з історії Уніатської церкви Південно-Східної Волині другої половини XVIII ст. // *Архіви України*. – 2001. – № 4-5. – С. 98-110; Петренко О. Джерела з історії традиційних християнських церков у фондах державного архіву Вінницької області дорадянського періоду // *Подільська старовина. Науковий збірник до 85-річчя з часу заснування Вінницького обласного краєзнавчого музею*. – Вінниця, 2003. – С. 86-88.

²⁵ Святець Ю. А., Доорн П. К. Кліометрика. Інформаційні технології та інструменти: Підручник. – Дніпропетровськ, 1998.

²⁶ В українській церковній історіографії на важливості цього напрямку історичних досліджень першим наголосив: Гудзяк Б. Західна історіографія і Берестейська унія // *Богословія*. – 1990. – № 54. – С. 128-133 (там само можна віднайти й основну західноєвропейську бібліографію з цієї теми); його ж. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. – Львів, 2000. – С. 101-102, 145-147. У Західній Європі одним із основоположників соціології релігії – напрямку, що поклав початок масштабному вивченню життя локальної християнської спільноти та різноманітних виявів її побожності, був француз Габріель Ле Бра (див. збірку його наукових праць на цю тематику: *Le Bras G. Études de sociologie religieuse*. – Paris, 1955-1956. – V. 1-2, й особливо статтю автора про матеріали візитацій церков і монастирів як джерелознавчий ключ до розв'язання поставлених ним дослідницьких проблем: *ejud. Enquête sur les visites de paroisses*, с. 100-103). Про досягнення західноєвропейської історіографії в студіюванні католицьких і протестантських локальних спільнот за останні кілька десятиліть можна дізнатися у: *Catholicism in Early Modern History: A Guide to Research* / Edit. J. O'Malley. – St. Louis, 1988; Greinacher N. *Sociologie der Pfarrei. Wege zur Untersuchung*. – Colmar–Freiburg, 1955; Engen, von E. *The Christian Middle Ages as an Historiographical Problem* // *The American Historical Review*. – 1986. – Vol. 91. – P. 521-552; Lazar S. *Kierunki badań nad historią religii i Kościoła w aspekcie historycznej socjologii religii* // *Znak*. – 1968. – № 171. – S. 1139-1159; O'Malley J. W. *Trent and All That. Renaming Catholicism in the Early Modern Era*. – Cambridge (Mass.)–London, 2002; *Reformation Europe: A Guide to Research* / Edit. S. Ozment. – St. Louis, 1982.

²⁷ Прикладом реконструкції, устійненої десятиліттями стереотипів щодо релігійного життя в Україні нового часу, є дослідження: Дашкевич Я. Переяслав 1654 року: наслідки для Київської Церкви // *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2004 рік*. – Львів, 2004. – Кн. 1. – С. 224-228; Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / Упор. М. В. Довбищенко. – К., 2001; Яковенко Н. Релігійні конверсії: спроба погляду зсередини // її ж. *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* – К., 2002. – С. 13-79; Dovbiscenko M. *La proclamation de l'Unione et les controverses religieuses en Volhynie (fin du XVIe siècle – première moitié du XVIIe siècle): mythes et réalités* // *XVIIe siècle*. – 2003. – N 3. – P. 467-499.

²⁸ На потребі розширення дослідницького дискурсу в західній історіографії наголошує амераканський учений Джон О'Маллі, який, зокрема, для окреслення змін, що відбулися в Латинській Церкві напередодні та після Тридентського собору 1545-1563 рр., запропонував уживати

термін “ранньомодерний католицизм”. (Див. його останню синтезу: O’Malley J. W. Trent and All That.... – P. 5-14).

²⁹ Цікаві міркування про перспективи студіювання українського християнства нещодавно оприлюднив: Химка І.-П. Історія, християнський світ і традиційна українська культура: спроба ментальної археології // Україна модерна. – 2001. – № 6. – С. 7-24.

³⁰ Див.: Александрович В. Релігійна мистецька культура України XVII століття: нова релігійна ситуація, нове мистецтво // Берестейська унія і українська культура XVII століття. Матеріали Третіх Берестейських читань. Львів; Київ; Харків, 20-23 червня 1995 р. / Ред. Б. Гудзяк, співред. О. Турій. – Львів, 1996. – С. 129-159 (разом з дискусією); Исаевич Я. Д. Украинская культура XVIII столетия // Вопросы истории. – 1980. – № 8. – С. 85-97; Історія української культури: У 5-ти т. – К., 2003. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII ст.; Naumow A. Przemiany w ruskiej kulturze uninów // Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – 1997. – № 5-6. – S. 141-146. Останньою спробою реконструкції цих взаємовпливів на прикладі Білорусі є монографія: Марозава С. Уніяцкая Царква ў этнакультурным развіцці Беларусі (1596-1839 гады). – Гродна, 2001.

³¹ Одним із перших в Україні на ці дослідницькі проблеми звернув увагу: Яременко М. Міжконфесійні відносини в Україні та Білорусі у XVIII ст. (постановка проблеми) // Соціум. – 2003. – № 3. – С. 121-136.

³² Певним підсумком дотеперішніх студій цих процесів у Західній Європі є опубліковані матеріали міжнародної конференції: Die Katolische Konfessionalisierung. Wissenschaftliches Symposium der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum und des Vereins für Reformationsgeschichte 1993 / Hrsg. W. Reinhard, H. Schilling. – Gütersloh, 1995. Оригінальну концепцію конфесіоналізації ранньомодерного суспільства на українському “рунті запропонував у своїй блискучій монографії Сергій Плохій (Ploky S. The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. – New York, 2001), однак його візія могилянських реформ, які, окрім іншого, детермінувалися і процесами конфесіоналізації, інституційного дисциплінування киевохристиянської спільноти, усвідомлення нею єдності вселенського православ’я, потребує суттєвої кореляції “крапковими” студіями конкретних сюжетів (зокрема про наслідки цієї конфесіоналізації), а також висунення на подіум інших тогочасних “героїв” України-Руси – Унійної Церкви, шляхти, міщан і селян. (Див. проникливу рецензію на книгу: Яковенко Н. Ідентичність чи ідентичності, або про мозаїку українського простору XVII століття // Український гуманітарний огляд. – 2002. – № 8. – С. 29-54). Проблему конфесіоналізації руської спільноти в Речі Посполитій як “процесу, котрий розкрив й актуалізував специфічно православні риси, що були закладені в конфесійно-культурних особливостях східнохристиянських традицій”, постулюють російські дослідники: Дмитриев М. В. Православная культура Московской и Литовской Руси в XVI ст.: степень общности и различий // Белоруссия и Украина: История и культура. Ежегодник 2003. – М., 2003. – С. 22, 87-88 (там само можна знайти й основну західну бібліографію проблеми); Дмитриев М. В., Флоря Б. Н., Яковенко С. Г. Брестская уния и общественно-политическая борьба на Украине и Белоруссии в конце XVI – начале XVII в. – М., 1996. – Ч. 1: Брестская уния 1596 г. Исторические причины. – С. 26-28. У ширшому контексті Центральної та Східної Європи процеси конфесіоналізації розглядаються у: Churches and confessions in East Central Europe / Edit. H. Łaszkiwicz. – Lublin, 1999.

³³ Прикладом нового підходу до проблеми можуть слугувати праці: Nabywaniec S. Relacje między obrządkami – łacińskim i greckokatolickim oraz problem rutenizacji i unytynizacji w kontekście tak zwanej “kradzieży dusz” // Roczniki Teologiczne. – 1999. – Т. 46. – Zesz. 4. – S. 181-194; Fenczak A. S. Z dziejów stosunków między obrządkami Kościoła katolickiego na obszarze greckokatolickiej diecezji lwowskiej w wieku XVIII // Slavia Orientalis. – 1989. – Т. 38. – Zesz. 3-4. – S. 585-592.

³⁴ Fenczak A. S. Latynizacja czy okcydentalizacja? (W sprawie nowych kierunków badań nad rolą wpływów z Zachodu w kształtowaniu się tożsamości Kościoła greckokatolickiego w Polsce w latach 1595-1772) // *Biuletyn Informacyjny*. – 1995. – Т. 1. – S. 46-48; Kowalczyk J. Latynizacja i okcydentalizacja architektury greckokatolickiej w XVIII wieku // *Biuletyn Historii Sztuki*. – 1980. – Т. 3-4. – S. 347-362; Krasny P. Katedra unicka w Chełmie. O problemach badań nad architekturą sakralną Kościoła greckokatolickiego w XVIII wieku // *Sztuka kresów wschodnich / Pod. red. J. K. Ostrowskiego*. – 1998. – Т. 3. – S. 205-219; ejusd. Okcydentalizacja czy modernizacja? Uwagi o przemianach unickiej architektury sakralnej w Rzeczypospolitej w wieku XVIII // *Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. – 1997. – Т. 5-6. – S. 129-140; ejusd. Sztuka cerkiewna na ziemiach polskich w XVIII wieku. Kilka uwag terminologicznych // *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej, XVI–XVIII w. / Red. J. Lileyko*. – Lublin, 2000. – P. 125-139; Senyk S. The Ukrainian Church and Latinization // *Orientalia Christiana Periodica*. – 1990. – Т. 56. – S. 165-187. На білоруському матеріалі генезу латинізації простежує: Bernatowicz T. Początki latynizacji architektury greckokatolickiej na Białorusi: cerkwie w Mirze i Nowym Świerźniu // *Roczniki Humanistyczne*. – 1999. – Т. 47. – Zesz. 4. – S. 129-142.

³⁵ Про цю проблему активно сигналізує: Dmitriev M. Catholicisme, Orthodoxie, Protestantisme et les sociétés de l'Europe: questions a poser // *Etre catholique – etre orthodoxe – etre protestant. Confessions et identités culturelles en Europe médiévale et moderne*. – Wrocław, 2003. – P. 15-38.

³⁶ Див.: Мак-Ніл В. Піднесення Заходу. Історія людського суспільства. – К., 2002.

³⁷ До таких довідкових видань належать: Блажейовський Д. Ієрархія Київської Церкви (861-1996). – Львів, 1996; Генеральний опис Лівобережної України (1765-1769). Показчик населених пунктів / Склали Л. А. Попова і К. Г. Ревнивцева. – К., 1968; Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Львів, 1981. – Кн. 1: 1574-1700; Львів, 1984. – Кн. 2. – Ч. 1-2: 1701-1800; Йосифінська (1785-1788) і Францисканська (1819-1820) метрики. Перші поземельні кадастри Галичини. Показчик населених пунктів. – К., 1965; Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст. Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів / Уклала Р. Майборода. – К., 1999; Ясиновський Ю. Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16-18 століть. Каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження. – Львів, 1996.

³⁸ Широка міжнародна дискусія 60–80-х рр. XX ст. про підсумки й перспективи студіювання масових церковних джерел відображена у двох збірниках статей: *Kirche und Visitation: Beiträge zur Erforschung des frühneuzeitlichen Visitationswesens in Europa / Hrsgg. E. W. von Zeeden, P. T. Lang*. – Stuttgart, 1984; *La societa religiosa nell'eta moderna. Atti del Convegno studi di storia sociale e religiosa, Capaccio-Paestum, 18-21 maggio 1972*. – Napoli, 1973.

³⁹ Типовий “козацький” образ історії України репрезентує монографія з промовистою назвою: Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. – К., 2001. У цій синтезі “Червоної Русі” присвячено всього чотири сторінки тексту, Буковині та Закарпаттю – по три. Опис релігійного життя Правобережної України, окрім окремих сюжетів, пов'язаних із козаками, зводиться, в основному, до невеличкого параграфа “Й. Шумлянський – людина Заходу і Сходу”, хоча й тут автори переважно цікавляться політичними зв'язками львівського владики із Петром Дорошенком (с. 286-291).

⁴⁰ Прикладами цього домінуючого напрямку в українській історіографії є роботи: Зінченко А. Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму...; Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – перша половина XIX ст. – К., 1991; Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х кн. – К., 1994. – Кн. 3: Кінець XVI – середина XIX століття; Мордвинцев В. М. Церковно-вотчинне господарство та секуляризаційна реформа на Лівобережній Україні у 18 ст. Автор.

дис. ... док. іст. наук. – К., 2000. Не подолали методологічного опортунізму й автори кількох “монументальних” серій, виданих за останні п’ять років: Історія релігії в Україні: в 10 томах / Ред. кол.: А. Колодний, В. Кремень, П. Яроцький. – К., 2001. – Т. 4: Католицизм; Історія релігій в Україні. – К., 1999. – Т. 3: Православ’я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. Див. критику цих постатеїстичних тенденцій: Комар Ю., Турій О. “Діалектична історія” Церкви // Ковчег. – 2003. – Т. 4. – С. 322-329.

⁴¹ Основні напрямки розвитку вітчизняної церковно-історичної науки обговорено в ряді публікацій: Оглоблин О. Українська церковна історіографія // Український історик. – 1969. – Т. 4. – С. 12-29; Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х кн. – К., 1994. – Кн. 1: Середина XV – кінець XVI століття. – С. 14-22. Перелік праць з історії Церкви в Україні наведено в ретельно укладеному бібліографічному довіднику: Патрило І. Джерела і бібліографія історії української Церкви. – Рим, 1975-1995. – Т. 1-3. Цікаві міркування щодо розширення тематичного спектру студій над історією східного християнства в Речі Посполитій висловив Август-Станіслав Фенчак. (Fenczak A. S. Kościół greckokatolicki w Polsce do roku 1772 jako dzieło swojej epoki (w poszukiwaniu szerszych perspektyw badawczych) // Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym. – Przemyśl, 1994. – Т. 2. – С. 85-108).

Сучасні завдання української історіографії та вимоги до релігієзнавчих досліджень розглядаються в: Дашкевич Я. 2000-річчя Ісуса Христа та українська історична наука // Історія релігій в Україні. Матеріали VIII міжнародного круглого столу (Львів, 11-13 травня 1998 року). – Львів, 1998. – С. 82-84; його ж. Унія українців та унія вірменів: порівняльні аспекти // Берестейська унія (1596-1996). Статті й матеріали. – Львів, 1996. – С. 74-86. До зміщення акцентів у студіях з релігійної історії, а саме звернення уваги на еkleзіяльну та сакраментальну сутність Церкви, переосмислення значення київського християнства в духовному житті українців, а також оновлення традиційного інструментарію досліджень, закликає науковців: Ульяновський В. Минуле України через призму історії Православної Церкви: проблеми, уроки, перспективи // Київська старовина. – 2003. – Т. 5. – С. 3-28.

Ігор Скочиляс.

Сучасний стан української історіографії та перспективи студіювання киевохристиянської традиції.

У статті підсумовується досвід вивчення історії української церкви (до кінця XVIII ст.) на сучасному етапі. Наголошується на значенні опрацювання великих джерельних комплексів, у тому числі й архівних, засвоєнні модерних методів дослідження. Окреслюються перспективні завдання української науки на шляху подолання кризи в історіографії історії церкви в Україні.

Ihor Skochylias.

The Contemporary State of Ukrainian Historiography and the Prospects of Study of the Kyiv Christian Tradition.

In the article the contemporary experience of the Ukrainian Church study by the end of the 18th c. is summed up. The author accentuates the importance of elaboration of large source complexes, including the archival ones, and the mastering of modern investigation methods. The perspective tasks of the Ukrainian science en route to overcoming the crisis in the Church of Ukraine’s historiography are outlined.

Документи та матеріали

НОВІ ДЖЕРЕЛЬНІ СВДЧЕННЯ ПРО ГЕРБ ДРОГОБИЧА

Як відомо, 22 вересня 1992р. сесія Дрогобицької міської ради затвердила чинний герб міста: на синьому полі срібні соляні топки у три ряди – 4:3:2. Перед тим не бракувало дискусій щодо їх розміщення. Згадали також і міф М.Мсцивуєвського, відомого краєзнавця Дрогобича довоєнного часу, що нібито в XIV ст. польський король Казимир надав місту герб з “орлом з топками”. Пригадується також, що 1929р. дослідник розмістив на титулі своєї брошури “Королівське вільне місто Дрогобич” зображення герба з короною, який є нічим іншим, як продуктом герботворчості австрійської влади. Про канонічне затвердження будь-якого герба владою Речі Посполитої (тобто, до 1772р.) жодних свідчень не збереглося. Додамо принагідно, що єдиною спеціальною публікацією з теми є стаття А.Гречила, Голови Українського геральдичного товариства¹, а також ілюстрований нарис у подарунковому виданні “Герби міст України”².

Признатися, ми не сподівалися, що незабаром віднайдуться якісь нові джерельні матеріали про дрогобицьку міську символіку періоду пізнього середньовіччя. У зв'язку з тим, що А.Гречило планував подати повний сфрагістичний опис дрогобицьких печаток, у тому числі й невідомих В.Віттигові, ми чекали нових джерельних публікацій. Приємно відзначити, що порушив ситуацію наш земляк, виходець з Дрогобича, невтомний пошуковець і збирач дрогобицьких старожитностей (прекрасний знавець історії та культури краю!) Єжи Марія Пілецький, головний редактор часопису Товариства Приятелів Дрогобицької Землі “Земля Дрогобицька” (осідок у Вроцлаві). В 16-му числі свого видання, яке, до речі, майже стовідсотково будується на його власних дослідницьких матеріалах, він опублікував нові свідчення про герб Дрогобича³. З'ясується, що в 1939р. міська громада зверталася до владних структур Польщі у справі герба, на підставі наукового обґрунтування, яке підготувала відома у міжвоєнний час дослідниця Анна Дорфлерувна, авторка книги “Матеріали до історії м.Самбора. 1390-1795” (Львів, 1936). Відповідно, Міністерство Релігійних Визнань і Громадської Освіти дало відповідь. Обидва документи зберігаються нині в Бібліотеці Оссолінських у Вроцлаві у фонді Фелікса Ляховича, відомого в довоєнному Дрогобичі викладача гімназії, мистецтвознавця. Крім того, Є.Пілецький додав до своєї публікації переклад польською мовою ще одного важливого джерела, дотичного до теми, – привілею Йосифа II від 26.06.1788р., опублікованого (в оригіналі – німецькою мовою) ще Ф.Гонткевичем. У невеликій передмові “Від редакції” автор повідомляє, що Товариство Приятелів Дрогобицької Землі зацікавилася історичними засадами герба міста ще на своєму першому з'їзді в 1989р. Отже, аналізована публікація є вислідом прагнення дрогобичан-поляків, які розкидані тепер по світу, встановити істину, адже не секрет, що дослідження міської символіки доби пізнього середньовіччя ще далеко не вичерпане. Згадана передмова Є.Пілецького цікава також декількома реалістичними штрихами до тлумачення підставового символу сфрагістики і геральдики міста – топок/бочок солі. Незважаючи на те, що ми не поділяємо думки

про історичність герба “з орлом”, що підтверджують всі наявні на сьогодні документальні матеріали, зазначимо велику наукову цінність публікації Є.М.Пілецького (з його ласкавого дозволу ми подаємо тут тексти згаданих документальних матеріалів у перекладі українською мовою).

Отже, першим таким матеріалом є “Історичне обґрунтування герба м.Дрогобича” А.Дорфлерувни, зроблене, очевидно, незадовго перед війною. Передовсім, цінність її дослідження полягає в тому, що вона вперше в науці подала сфрагістичний опис різних типів дрогобицьких печаток, чого не зробив В.Віттиг, і виправила його помилки. По-друге, дослідниця описала малюнки міської геральдики з магістратських книг, які вперше демонструють (для свого часу, тобто у XVIIIст.) зображення орла. Всупереч тому, що жодної задокументованої інформації про надання і вживання герба “з орлом” не збереглося (причому, вона цього й не заперечує), А.Дорфлерувна несподівано стверджує, що згаданий герб є “доведеною річчю”. Відповідь з Варшави від 3.08.1939р., виправила цей досить-таки довільний висновок, на основі нових пошукових робіт, проведених у польських архівах. Відтак, з’явився новий сфрагістичний опис дрогобицьких печаток з дуже цінними вказівками на місце їх зберігання.

Описані А.Дорфлерувною малюнки з актових книг Дрогобича викликали наше найбільше зацікавлення. Віднайшовши у Центральному державному історичному архіві України у Львові, ми вирішили їх опублікувати і, тим самим, розставити всі крапки над “і”. Малюнок 1 уміщений на початку актової книги війтівсько-лавничого уряду Дрогобича (1762-1774)⁴, розміром 17x30 см, кольоровий з написом: “Король нам дав орла з дев’ятьма товпками, Гетьман державцю Туркула з ласками”, “Рік 1762”. На грудях орла з короною розміщено коло з дев’ятьма стилізованими топками солі у послідовності 3:3:3. Кольорова гама – синій, зелений і червоний. На нашу думку, малюнок не являє собою жодної мистецької чи якоїсь іншої наукової вартості. Він аж ніяк не належить до офіційної емблематики з чіткими герботворчими ознаками. Це просто фантазія на історичну тему з символами, виконана, вочевидь, кимось із писарів дрогобицького магістрату. Малюнок 2 взято з актової книги війтівсько-лавничого уряду Дрогобича (1765-1776)⁵. Він вирізняється ще більшою мірою фантазії (розмір 18x30 см, двоколірний, з переважанням червоно-брунатних тонів). Орел у короні замість крил має руки, які тримають якісь жезли (символи влади?). Нижче розміщено стилізовані топки солі у послідовності 3:3:1. Напис чорним чорнилом: “Дрогобич місто – орел почестю – при тім добра сіль”. Враження про цінність даного малюнка ще менше, ніж від першого.

До публікації додаємо реконструкції герба Дрогобича, виконані А.Гречилом, зі згаданої книги “Герби міст України”, зауваживши при цьому, що вони, власне, є лише реконструкціями, хоча й відомо, що символіка печаток і герба завжди збігалася. Єдиним чинним гербом Дрогобича, який мав офіційний статус, є герб австрійського часу, привілей на котрий датується 26 червня 1788р. Оригінал віднайшовся нещодавно у вrocławському Оссолінеумі, з якого подаємо тут кольорову копію⁶.

Ще одна рефлексія, яка виникла при роботі над публікацією, пов’язана з питанням збереження документальних джерел до історії Дрогобича. З’ясовується, що на початку XX ст. не все було передано на зберігання до Львова, в державний архів. Так, наприклад, А.Дорфлерувна вказує, що пергаментний документ з печаткою 1717р. зберігався перед війною в костьолі, а пергаментний оригінал грамоти Сигізмунда І з 1544р. і карта Дрогобицького повіту початку XIXст. – в магістраті міста. Згаданий оригінал привілею 1788р. був подарований Оссолінеуму 1998р. Веславою Подемською⁷, що

означає, що перед війною він також знаходився у магістраті Дрогобича, а затим потрапив у приватні руки. Те саме стосується магдебурзької грамоти 1422р., яку згадує А.Дорфлерувна. Її оригінал лише в повоєнний час з'явився в краківському воєводському архіві⁸ (всі попередні згадки грамоти базувалися на регестових записях, тож А.Дорфлерувна не була в цьому плані винятком). За нашими даними, ще цілий ряд документів до історії міста, які зберігаються тепер у польських архівах, з'явилися там після війни, що є наслідком нищень та катаклізмів середини століття.

Завершуємо публікацію на тій же ноті, що й варшавські архівісти, які 1939р. пропонували міській громаді провести додаткові регіональні пошуки з метою остаточного розв'язання проблеми історичності міського герба. Очевидно, що пошуки варто продовжити, хоча коментарі фахівців щодо можливості існування герба “з орлом” вважаємо вичерпними.

¹ Гречило А. До питання про герб Дрогобича // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.ІІІ. – 1998. – С.173-177.

² Гречило А., Савчук Ю., Сварник І. Герби міст України (XIV – Іпол.ХХст.). Науково-популярне видання. – К., 2001. – С.133-134.

³ Pilecki J.M. Materiały do historii herbu Drohobycza // Ziemia Drohobycka. Czasopismo środowiskowe Stowarzyszenia Przyjaciół Ziemi Drohobyckiej. – N 16. – Wrocław, 2002. – S.25-35.

⁴ Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф.29. – Оп.1. – Спр.12. – С.5.

⁵ Там само. – Спр.13. – С.3. На с.2 уміщено ще один малюнок: розп'яття в овальному обрамленні, з такою ж кольоровою гамою. Обидва малюнки вшиті в актову книгу “догори ногами”.

⁶ Див. першу публікацію зображення, з археографічною легендою грамоти: Katalog dokumentów Biblioteki Zakładu Narodowego im.Ossolińskich. Dokumenty z lat 1276-1979. Oprac. I.Lipiński. – Wrocław, 1999. – N 96. – S.52-53, il.

⁷ Ibid. – S.53.

⁸ Zbiór dokumentów małopolskich. Wyd. I.Sułkowska-Kuraś i S.Kuraś. – Cz.VII.Dokumenty króla Władysława Jagiełły z lat 1418-1434. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk. – N 1925. – S.95-99.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Анна Дорфлерувна

ІСТОРИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ГЕРБА м.ДРОГОБИЧА

Дрогобич, центр негородового староства з тією ж назвою (у період до поділів Польщі належав до Руського воєводства, Перемишльської землі), багатий на природні копальні – соляні джерела, рано розвинувся як промислово-торговий центр. Вже за часів Володислава Опольчика, який в 1372-1379 роках правив на Русі, в місті мушили бути діючі соляні жупи, оскільки Опольчик обдарував галицьке архієпископство соляною

десятиною з Дрогобича [Akta gr. i z. z czasów Rzeczyposp. z archiwum tzw. Bernardyńskiego we Lwowie, wydane staraniem galic. Wyd. Kraj., t.III, Lwów 1872, s.86].

У 1392р., у зв'язку з початком будови парафіального костьола, в привілей Володислава Ягайла, датованого в Дрогобичі 16 грудня 1392р., знаходимо застереження щодо повернення певної частини обдарування костьола “перш ніж дійде до локації міста в Дрогобичі у відповідний час, [необхідно] визначити або виміряти лани або манси”¹ [Gałkiewicz F., Z archiwum m. Drohobycza, Drohobycz 1906 m.T., s.9-10], тобто, в тому часі осадження міста лише передбачалося. Однак уже через кільканадцять років, починаючи з 1407р. у львівських міських записках зустрічаємо раз по раз згадки про дрогобицьких райців і вїйта, що дозволяє вже припустити певну організацію міського самоврядування [Polaczkówna H., Księga radziecka m.Drohobycza, Zabytki dziejowe IV, cz.I, Lwów 1936, s.XXXI]. Проте локаційний документ для Дрогобича походить тільки з 12 червня 1422р., в ньому Володислав Ягайло обдаровує місто магдебурзьким правом, надаючи водночас вїйтівство, відкупивши, правдоподібно, [посаду] діничного вїйта, властивого засновника міста, Янові Менжикові з Домброви як упривілейованому вїйтові [Matricularum Regni Poloniae Summaria, ed. Wierzbowski. Th. Warszawa 1915, T.IV, 3 Supl. m.559]. Локаційний привілей з 1422р. К.Ягеллончик підтвердив актом, датованим у Львові 31 березня 1460р., який ще раз підкреслює переведення міста на магдебурзьке право, а міщанам надає право вирубу в королівських лісах [Gałkiewicz, op. cit., m.IV, s.17-20]; згаданий привілей підтвердили королі Александр в 1506р. і Сигізмунд в 1515р. [Gałkiewicz, op. cit., m.X, s.30-32, Matr. Reg. Pol. Sum. III 2529 i IV m.10603].

Отримавши найцінніший привілей – магдебурзьке право – місто мусить, у свою чергу, дбати про подальші надання, аби фортифікацією забезпечити себе від ворожих нападів, а побудовою і утриманням в належному порядку доріг і мостів забезпечити купцям доїзд на торги, а собі створити найвигідніші умови торгового розвитку. З метою створення умов для виконання містом тих важливих для нього постулатів, польські королі давали не тільки звільнення від податків і тягарів (напр., чопового), але й дарували міські чинші і дозволяли збір мостового мита, призначеного на облаштування міста і утримування шляхів в 1507, 1511, 1542, 1543, 1544, 1566 роках [Gałkiewicz, op. cit., m.XI, XII, XXIV, XXV, XXVII, XXXVIII]. Привілеєм короля Сигізмунда I, датованим у Кракові 14 грудня 1544р., Дрогобич отримує право спорудження міських водогонів (пергам. ориг. у магістраті м.Дрогобича). Щорічні ярмарки відбувалися 24 серпня на св.Бартоломея, тоді ж на свято Пречистої Богородиці [Gałkiewicz, op. cit., m.XLIV, s.128-130, Polaczkówna, op. cit., s.XXXII].

Зазвичай, середньовічні міста обирали собі власний міський символ і тільки рідко зустрічаємося з наданням герба; тож припущення автора популярної історії Дрогобича, який приписує надання герба Казимирові Великому [Mściwujewski M., Z dziejów Drohobycza, Drohobycz 1935, s.64] не знаходить джерельного підтвердження.

Відомо 6 типів печаток міста Дрогобича з зображенням міського герба.

В.Віттиг у своїй праці “Печатки міст давньої Польщі” (Краків, Варшава 1905², с.57-58) подає чотири типи печаток м.Дрогобича: одна загальноміська, одна вїйтівська і дві міського уряду.

I. Кругла печатка в діаметрі 28 мм представляє на укоронованому щиті три ряди навкіс поставлених цеголок-прямокутників (два-три-два), по колу готичний напис: Sigillum Drogo., тобто Sigillum Drohobicense (Віттиг користувався при репродукції печатки рисунковою метою і, не будучи досвідченим палеографом, помилково

відчитав і перемалював обідок: *Sigilus Brohobiciensis*). Ту печатку автор віднайшов на документах з 1525 і 1574 років. Обідок з перерваним орнаментом, списаний готичними літерами, характерний для кінця XV ст. і тому її слід безумовно віднести до того часу.

II. Кругла печатка в діаметрі 29 мм зображує на укоронованому картуші дев'ять прямокутників (чотири-три-два), довкола напис: *SIGILLUM CONSULUM CIVITATIS DROHOVIC(ensis)*; автор віднайшов її на документі з 1768р. Та печатка разом з іншою, описаною нижче, є війтівською, вона відтиснута на документі для парафіального костьола, який датований 29 жовтня 1717р. (паперовий оригінал зберігається в парафіальному костьолі в Дрогобичі).

III. Овальна печатка 31 37 мм зображує картуш під короною з сімома прямокутниками (один-три-три), довкола напис: *S.A.D.M.I.K.M.A.D.17 (Sigillum advocatiale D(?) Miasta Jego Królewskiej Mości Drohobycza anno Domini 17-)*. Та печатка відтиснута на документах з 1717р. (дивись вище поз. II) і в 1768р.

IV. Кругла печатка діаметром 40 мм зображує на укоронованому ренесансному щиті три ряди прямокутників (чотири-три-два), довкола напис: *SIGILLUM CJSNSULUM CIVITATIS DROGOBI(ciensis)*. Ту печатку Віттиг віднайшов на документі з XVII ст. Така ж сама печатка відтиснута на витягу з дрогобицьких раєцьких актів з 1753р. [Teki Schneidera, Rękopis Zakładu Nar. im. Ossolińskich we Lwowie].

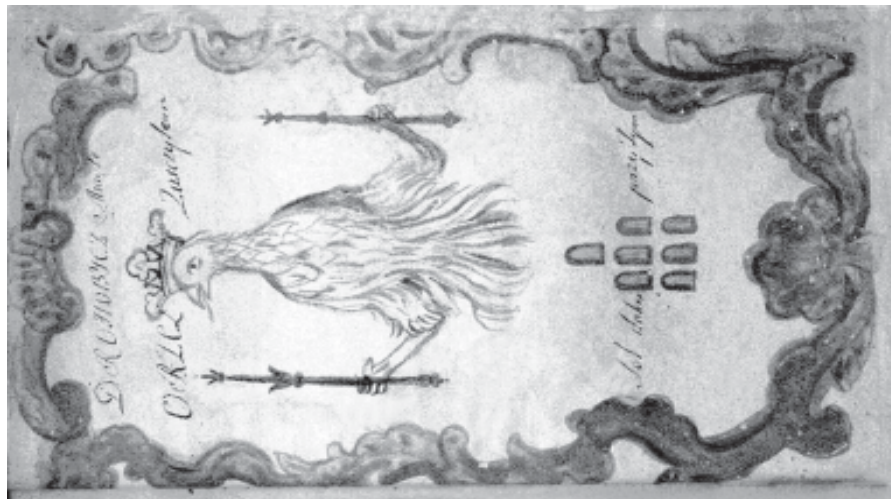
Окрім тих типів печаток, представлених Віттигом, відомо ще про два типи печаток м. Дрогобича.

У книзі протоклів раєцького уряду, *Protocollon Magistratus Drohobicensis ab anno 1762 ad annum 1774*, яка зберігається в депозиті в Державному Архіві у Львові (*Depozyt Drohobycz B 347*), на другому аркуші від початку, нумерованому, маємо малюнок, виконаний частково в кольорі, який представляє укоронованого орла з рококовим щитом на грудях, на якому знаходиться дев'ять прямокутників (три-три-три). Вгорі малюнка напис: “Король нам дав орла з дев'ятьма товпками, Гетьман державцю Туркула³ з ласками”. А під малюнком напис “Рік 1762”.

У другій книзі, яка є протоколом лавничої книги, *Protokollon advocatiale ex anno 1765 ad annum 1775*, також серед депозитів міста Дрогобича в Державному Архіві у Львові (*Depozyt Drohobycz B 345*) на третьому аркуші від початку, нумерованому, знаходиться малюнок, який зображує на картуші укоронованого орла, що тримає берло, але під ним сім стіжків (один-три-три), вгорі напис: “Дрогобич місто – орел почесно – при тім добра сіль”.

Натомість на мапі дрогобицького повіту, виконаній Яном Голембіовським, відбитій в Нойманна-Піллера у Львові (початок XIX ст.), є два малюнки гербів: один представляє тип, близький до малюнка книги *Dep. Droh. B 437*, який описаний вище, другий зображує герб, наданий привілеєм Йосифа II в 1788р., а саме: на картуші дев'ять бочечок (перг. оригінал в Магістр. м. Дрогобича), той герб перемальований у К.Лінда [*Lind K. Stadte-Wappen von Osterreich – Ungarn, Wien 1885, s.11, tabl.I*].

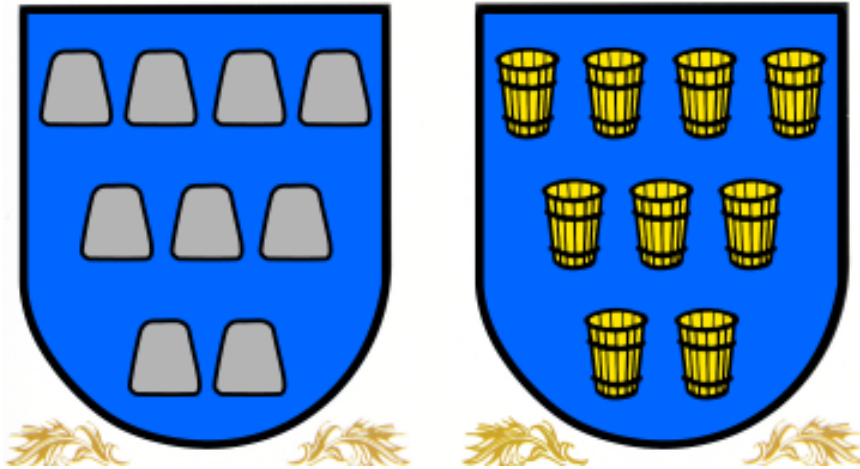
Що представляють ті прямокутні цеголки, як їх називає Віттиг? Напевно, не що інше, як товпки солі (про виробництво солі в формі топок ідеться в документі Казимира Ягайла, датованому в Радомі 23 серпня 1491. [пор. *Gałkiewicz, op. cit., m.VII, s.24-26*], які Дрогобич обрав собі як міський символ; бо те місто, будучи осередком багатих соляних жуп, постачало сіллю не тільки Червону Русь, але також і Литву, Волинь, і Бидгощ над Віслою. Тісний зв'язок розвитку міста з соляною господаркою проявляється в топографічних назвах міста, як напр. “Зварицьке передмістя”, вулиці Жупна, Соляна, Солоний Ставок (Солоний Потік – дописано) і т.п. Число топок солі

Малюнок з актової книги війтівсько-лавничого уряду Дрогобича (1765-1776 рр.). – ЦДІАЛ. – Ф.29. – Оп.1. – Спр. 13. – С. 3.

Малюнок з актової книги війтівсько-лавничого уряду Дрогобича (1762-1774 рр.). – ЦДІАЛ. – Ф.29. – Оп.1. – Спр. 12. – С. 5.

Герб (XVI–XVIII ст.): на синьому полі дев'ять срібних топків солі (4, 3, 2)

Герб (XVIII–XX ст.): на синьому полі дев'ять золотих топків солі (4, 3, 2)

Реконструкції А. Гречила.

Перший австрійський привілей Дрогобичу з надання герба, 26 липня 1788 р.
Публ. за: Katalog dokumentów biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. –
Wrocław, 1999 (Вклейка між с. 36-37)

коливається від 7 до 9 і вони виступають на укоронованому картуші чи щиті, як то ми бачили в кінці XV ст.

Лише в 1762р. зауважуємо певні зміни. Тепер виступає укоронований орел з роковим щитом з дев'ятьма топками на грудях. Оскільки той орел дуже нагадує станіславівського орла, то його слід віднести до часів Августа III; на те вказує дата 1762, уміщена під ним, тут же виразно “король”, без точнішого окреслення, а отже – тоді правлячий. Той герб належить уважати, в порівнянні з попередніми, за певне облогодження давнішого, можливо, у зв'язку і за заступництвом останнього дрогобицького старости Вацлава на Підгірцях Жевуського г.Кривда (від 30.12.1759 до 1.07.1773) – (Polackówna, op. cit., s.XLVI)⁴ – який водночас був Великим Коронним Гетьманом. Жевуський особисто урядуванням королівських земель не займався, то ж призначив своїм державцею Яна Йоахима Туркула, полковника ЙКМсті, якого в період 1762-1768 рр. кілька разів зустрічаємо на тій посаді (Держ. Арх. у Львові, Dep. Droh. В 347, s. 309, 490).

З огляду на те, що м. Дрогобич уживає герб з топками з кінця XV століття, а в облогодженому вигляді – з державним орлом, наданим Августом III, як мінімум з 1762р., річ доведена, щоб міський символ надалі утримувати в тому останньому вигляді.

Проект: Прямокутний щит зі стопкою червоного поля, в ньому білий орел з золотою короною на голові з овальним блакитно-лазуровим картушем на грудях, в ньому 9 срібних топків (чотири-три-дві, або три-три-три).

[Ziemia Drohobycka. Czasopismo środowiskowe Stowarzyszenia Przyjaciół Ziemi Drohobyckiej. – N 16. – Wrocław, 2002. – S. 27-30]

№ 2

ВІДПОВІДЬ ВЛАДИ
НА ПРОПОЗИЦІЮ МІСТА ДРОГОБИЧА
(Відпис)

Міністерство Релігійних Визнань і Громадської Освіти
Варшава, 3 серпня 1939р.
№ Арх. – 106/38
Герб м.Дрогобича
До №ра тамт. 27455/36
Зареєстровано в Дрогобичі під № 5256/37

Міський уряд
в Дрогобичі

Міський уряд м.Дрогобича подав пропозицію про затвердження йому міського герба у вигляді, збереженому в міській книзі, “Protocollon Magistratus Drohobicensis ab anno 1762 ad annum 1774”. Сама книга знаходиться в депозиті в Державному Архіві у Львові.

Вигляд свого герба місто базує на малюнку, який виконаний в тій книзі і на написі, уміщеному над ним. Напис гласить: “Король дав нам орла з дев'ятьма товпками, Гетьман державцю Туркула з ласками”. З того тексту виникає, що вигляд герба походить з королівського надання. Однак дослідження, проведене в Архіві Головному Актів

Давніх у Варшаві дали з того приводу негативний результат: у відповідних книгах давнього Коронного Архіву не віднайдено жодного надання щодо Дрогобича, яке б підтвердило переказ дрогобицької міської книги. Цього не досить. Жодна з відомих Міністерству Релігійних Визнань і Освіти дрогобицьких печаток не фіксує вигляд “з орлом”:

1) Печатка з 1561р. добре збережена в скарбових актах Архіву Головного Актів Давніх у Варшаві (akta skarb. oddział 68 Nr. 1. str.271). Зображує кулі чи може бочки з сіллю.

2) Печатка діаметром 27 мм, уживана в 1703-1784 роках (а отже в часі, з котрого походить малюнок у міській книзі). У полі печатки накритий короною картуш, у ньому 9 соляних товпок у 3 горизонтальних шеренгах (репродукована в праці Віттига: Печатки, стор.58 фіг.4).

3) Печатка, вживана в 1787-1789 роках діаметром 54 мм. У полі печатки смугастий картуш горизонтально (що означає блакить), у картуші 9 панв для варіння солі, в трьох шеренгах (збірки Польської Академії Наук у Кракові – теки Шнайдера).

4) Печатка, вживана в 1816-1828 роках діаметром 39 мм, також з 8 соляними панвами в картуші (теки Шнайдера).

Крім того, знаємо вигляд дрогобицького герба з привілею ціс.Йосифа II з 26.VI.1788р., Відень, у котрому сказано, що герб зображує “...голубий щит, на якому уміщено дев’ять бочок натурального кшталту в порядку 4-3-2”.

З дотепер проведених пошуків у державних архівах виходить, що або інформація міської книги є помилковою, або міський герб “з орлом” якщо й був наданий місту, то не ввійшов у вжиток. У всякому разі, збережені сфрагістичні матеріали, згадані вище під позиціями 2-4, суперечать інформації міської книги.

Міському урядові пропонується провести додаткові пошуки у власних та регіональних історичних матеріалах, які б підтвердили інформацію “protocollon”. Цей переказ, зважаючи на невіднайдення жодних інших слідів королівського надання, вимагає більш скрупульозної перевірки.

Лише тільки після таких додаткових пошуків, результати яких належить переслати безпосередньо до Міністерства Р.В. і Г.О. – Відділу Державних Архівів – Варшава 1, вул. Довга № 13, Міністерство Р.В. і Г.О. зможе висловити остаточну думку про герб міста Дрогобича.

*За директора Державних Архівів
Др. А.Рибарський – радник вр.*

*[Ziemia Drohobycka. Czasopismo środowiskowe Stowarzyszenia
Przyjaciół Ziemi Drohobyckiej. – N 16. – Wrocław, 2002. – S.31-32]*

Коментарі:

¹ Подаємо цитату з привілею за латиномовним оригіналом, опублікованим Ф.Гонткевичем, виправивши при цьому допущені помилки: “...quod dum succedente tempore pro locatione civitatis Drohobycz laneos sive mansos enumerare et dimensurare contigerit...” – Gałkiewicz F. Z archiwum Dohobycza. – Drohobycz, 1906. – N I. – S.10.

² Wittyg W. Pieczęcie miast dawnej Polski. – Z.I. – Kraków-Warszawa, 1905.

³ Близько 1864р. Іван Франко записав від батька легенду про братів Туркулів, замок яких у Нагуєвицькій Слободі зазнав нападу татар. – Франко І. Татарські напади на Підгірє // Жите

і слово. Вістник літератури, історії і фольклору. – Кн.2. – Львів, 1995. – С.227. У 1910 р. І.Франко згадував, що в гімназійні часи (7-8 класи) він розпочав писати поему “Пани Туркули”, в основу якої мали бути покладені місцеві перекази. – Франко І. Петрії і Довбушуки (повість у двох частих). Друга редакція. – Франко І. Твори в 50-ти т. – Т.22. – С.328. Документальні свідчення про Туркулів на Підгір’ї сягають кінця XVIIIст. 23.10.1698р. Август II надав чернігівському старості Костянтинові Туркулу Лішнянський ключ на Дрогобиччині. – AGZ. – Т.X. – N. 6329. Щоправда, серед опублікованого нещодавно реєстру чернігівських урядників фіксується лише Єжи Йоахим Туркул гербу Остоя, стольник, 1737 р. – Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV-XVIII wieku. Spisy /Opr. E.Janas i W.Kłaczewski. – Kórnik, 2002. – S.195, 330. Очевидно, Туркули походили з Волощини: згаданий Костянтин був учасником походів Яна III Собеського (“волох-полковник”), мав “волоську хоругву”. – Sarnecki K. Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego. – Wrocław, 1958. – S.4, 8, 9, 10, 12, 36, 61, 229, 259, 388, 389. Крім того, у згаданих подіях (зокрема, 1691р.) брав участь Андрій Туркул “молодший”, волоський ротмістр. – Ibid. – S.4. 26.04.1727р. Август II дозволив В.Грембінському уступити права Василеві Туркулу на село Розділовичі. – Fastnacht A. Katalog dokumentów zakładu narodowego im.Ossolińskich. – Wrocław, – N 952. У XVIIIст. Туркули утримували в посесії війтівство в Нагуєвичах (під 1765р. згадується війт Петро Туркул). – Відділ рукописів Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім.І.Франка. – [Архів Самбірської економії]. – Спр.538/III. – Арк.22зв. Принагідно висловлюємо подяку п.Ігореві Смутку за надані джерельні відомості про походження Туркулів.

⁴ Вацлав Жевуський обіймав посади: романовського старости (1724), крушвіцького старости (1730-1732), польного писаря 9(1732-1736), подільського воєводи (1736-1750, 1756-1762), холмського старости (1736-1758), польного гетьмана (1752-1773), краківського воєводи (1762-1778), великого гетьмана (1773-1774) та ін. – Див.: Urzędnicy centralni i nadworni polski XIV-XVIII wieku. Spisy. – Kórnik, 1992. – S.201. На жаль, згадане видання обмежує його урядування в дрогобицькому старостві лише 1728 р.

Леонід Тимошенко.

Нові джерельні свідчення про герб Дрогобича.

У статті аналізується стан дослідженості символіки давнього Дрогобича. Публікуються тексти обґрунтування внесення змін до чинного герба міста, який 1939р. зробила А.Дорфлерувна, а також негативної відповіді Міністерства віровизнань (Варшава). Ситуацію про побутування так зв. герба “з орлом” проілюстровано кольоровими малюнками з міських актів XVIIIст., а також зображенням першого австрійського привілею Дрогобичу (1788р.), в тексті якого обумовлено вигляд герба “без орла”.

Leonid Tymoshenko.

The New Source Evidences of the Emblem of Drohobych.

In the article the station of old Drohobych symbolism study is analysed. Also there the texts, which ground the proposition of amendments to the town’s current emblem, designed in 1939 by A.Dorfleruvna, as well as the negative respond of the Ministry on Confessions (Warsaw) are published. The situation with the existing emblem that has “an eagle” on it is exemplified with the colourful illustrations taken from the town acts of the 18th c., as well as with the image of the first Austrian privilege to Drohobych of 1788, in the text of which the picture of the emblem occurs without “an eagle”.

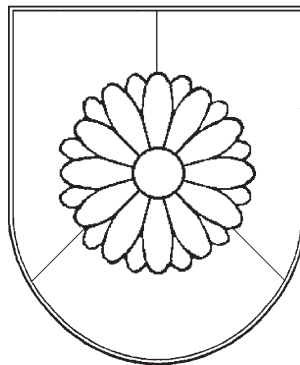
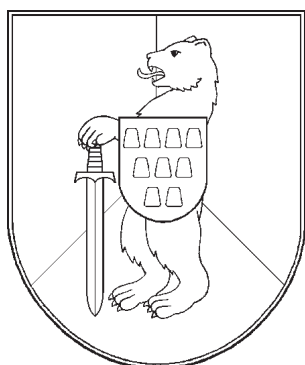
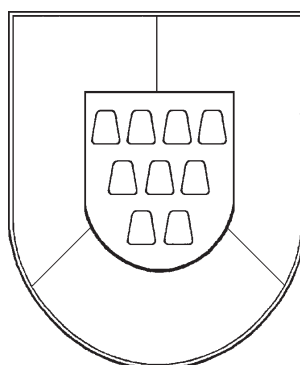
СИМВОЛИ ДРОГОБИЦЬКОГО РАЙОНУ

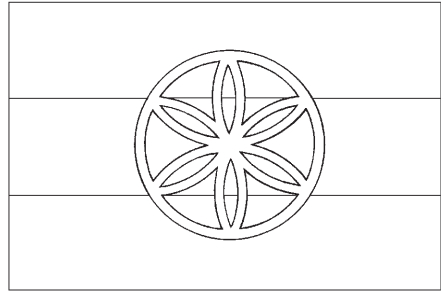
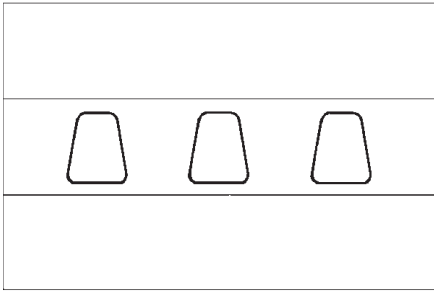
Відповідно до прийнятого 1997 р. Закону “Про місцеве самоврядування в Україні”, адміністративно–територіальні райони мають право затверджувати й використовувати власні символи. Згідно з указом Президента України від 18 травня 2000 р. “Про впорядкування геральдичної справи в Україні”¹, передбачалося застосовувати методичні рекомендації з питань геральдики. Ці рекомендації були напрацьовані нами ще раніше й уже тривалий час впроваджувалися для територіальних громад².

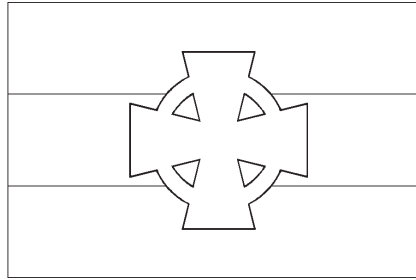
Зацікавлення розробкою символів у Дрогобицькому районі виникло на початку 2003 р. На прохання керівництва району нами було опрацьовано проекти, а 7 травня їх надіслано на розгляд ради. Пропонувалося як герб району: у щиті, напіврозтятому і напівскошеному зліва та справа на синє, зелене та чорне поля, золотий двоголовий орел з червоними язиками і пазурами, під золотою короною, на грудях має синій щиток, на якому 9 срібних топок солі у три ряди – 4:3:2 (мал. 1). У великому гербі щит підтримували, з одного боку, золотий лев із прапором України, з іншого – золотий лев із прапором району, щит увінчувала золота територіальна корона, під щитом ішла синя стрічка з золотим написом “Дрогобицький район” (мал. 2). Як прапор пропонувалося прямокутне полотнище, складене з трьох рівновеликих горизонтальних смуг – зеленої (верхньої), синьої та чорної, на синій смузі – 3 білі соляні топки (мал. 3).

Золотий двоголовий орел у синьому полі був протягом XV–XVIII ст. територіальним гербом Перемишльської землі, до складу якої входила і Дрогобиччина³. Цей знак, очевидно, під візантійськими впливами, використовувався ще в Галицько-Волинській державі, зокрема, за повідомленнями літописів, Данило Романович помістив герб з орлом на оборонній вежі, побудованій біля Холма. Зауважимо, що українська традиція символа двоголового орла значно давніша від московської, де подібний знак почали вживати лише з кінця XV ст. Беручи до уваги важливу роль, яку Дрогобиччина відігравала в Перемишльській землі, цей історичний символ дуже вдало підкреслював самобутність району. Поданий на грудях щиток з гербом Дрогобича вказував на адміністративний центр, а також на солепромисли, які були чи не найважливішим економічним чинником у житті регіону протягом багатьох століть. Колористика герба і прапора уособлювала основні природні ресурси: зелений колір – багатство району на ліси, курортну функцію; синій – мінеральні води; чорний – нафту та її переробку. У великому гербі золоті леви вказували належність району до Львівщини. Щит увінчувала стилізована золота територіальна корона, – знак належності герба саме адміністративному району, – яка характеризує його рослинність (зубці корони вирішені у формі листків дерев). Такі корони вже затвержені в гербах рядом районних рад як елемент єдиної геральдичної системи України. Опрацьовано було також штандарти вищих посадових осіб – голови районної ради та голови районної державної адміністрації – квадратні полотнища (для голови ради – малинове, для голови РДА – темносинє), у центрі яких розташовано великий герб району.

Проте, через стереотипне сприйняття символа двоголового орла, проекти під час розгляду районною радою були відхилені. У розроблених нами нових варіантах

збережено поділ щита, а замість орла посередині розташовано інші елементи: синій щиток зі золотою облямівкою, на якому 9 соляних топок у три ряди – 4:3:2 (варіант 1; мал. 4); золотий ведмідь, що у лівій лапі тримає синій щиток зі золотою облямівкою, на якому 9 соляних топок у три ряди – 4:3:2, у правій лапі – срібний меч із золотим руків'ям, опущений додолу (варіант 2; мал. 5); золота 16-пелюсткова квітка польових нагідок – календули (варіант 3; мал. 6).

У першому варіанті щиток з топками вказував на важливу роль районного центру – міста Дрогобича. У другому – ведмідь відображав традиційного представника місцевої фауни (цей звір був на давніх печатках Східниці та Ведмежої), а його озброєння підкреслювало історичну роль регіону для захисту руських земель від ворожих нападів. У 3-у варіанті золота квітка польової календули символізувала єдність усіх територіальних громад Дрогобиччини.

Проте й ці проекти не сподобалися депутатам, і на XIV сесії районної ради в лютому 2004 р. вони створили тимчасову комісію для підготовки цього питання. Завдяки участі в роботі цієї комісії мені вдалося дати пояснення про зміст і традицію символу двоголового орла. Тому знову повернулися по початкового варіанту проектів. Крім того, головою Науково-культурологічного товариства “Бойківщина” Любомиром Сікорою було запропоновано розмістити на грудях орла червоний щиток з шістьма срібними курганями, які символізують історичну тяглисть заселення Дрогобицької землі, а на прапорі зелену та синю смуги поміняти місцями і замість топок розмістити або стилізовані кургани, або солярний галло-кельтський знак. З урахуванням цих пропозицій були опрацьовані кінцеві проекти, які у червні розглянула XVI позачергова сесія районної ради. У великому гербі замість одного лева прапор району тримав золотий ведмідь (мал. 7), а на прапорі пропонувалося розмістити варіанти солярних знаків: або бойківську розетку (мал. 8), або хрест з колом. Під час виступів на сесії я та п. Л. Сікора пояснили причини вибору цих символів та їхнє значення, відповіли на запитання, чим, фактично, було знято надумане негативне трактування двоголового орла. Сесія вирішила опублікувати проекти символів для громадського обговорення в часопису⁴.

Остаточне рішення про затвердження символів Дрогобицького району було прийняте ухвалою XXII сесії районної ради за № 357 від 30 грудня 2004 р.

Герб району: у щиті, напіврозтятому і напівскошеному зліва та справа на синє, зелене та чорне поля, золотий двоголовий орел з червоними язиками і пазурами, під золотою короною, на грудях має червоний щиток, на якому 6 срібних курганів у три ряди – 3:2:1 (мал. 9).

Великий герб: щит з гербом району підтримують, з одного боку, золотий лев із прапором України, з іншого – золотий ведмідь із прапором Дрогобицького району, щит увінчує золота територіальна корона, під щитом – синя стрічка з золотим написом “Дрогобицький район” (мал. 10).

Прапор району: прямокутне полотнище зі співвідношенням ширини до довжини як 2:3, складене з трьох рівновеликих горизонтальних смуг – синьої (верхньої), зеленої (середньої) та чорної, у центрі – жовтий хрест із колом (розмах рамен хреста дорівнює 2/3 ширини прапора) (мал. 11).

¹ Офіційні публікації: Урядовий кур’єр. – 2000. – 31 травня; Офіційний вісник України від 02.06.2000. – 2000. – № 20, с. 40, стаття 819.

² Гречило А. Методичні рекомендації з питань геральдики і прапорництва областей, районів, районів у містах та територіальних громад міст, селищ і сіл (територіальні та муніципальні символи) // Знак. – 2001. – Ч. 23. – С. 8-9.

³ Докладніше про це див.: Гречило А. У справі генези герба Перемиської землі // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2002. – Вип. VI. – С. 80-83.

⁴ Обговорюємо проект символіки Дрогобиччини // Галицька Зоря. – 2004. – 12 липня (№ 79). – С. 1-2.

Андрій Гречило.

Символи Дрогобицького району.

У публікації коротко оглядається процес розробки символів району: великого і малого гербів та прапора. Подано опис символів, який супроводжується ілюстраціями проектів та прийнятого варіанту.

Andriy Hrechylo.

The Symbols of Drohobych District.

In the publication the development of design of the district's symbols is briefly reviewed. The description of the symbols along with the draft and accepted variants are enclosed.

ПРОТОКОЛИ СУДОВОГО ПРОЦЕСУ
ЛЬВІВСЬКОГО СТОЛЯРА ЯНА ҐАВЛОВИЧА
ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ МАТЕРІАЛЬНОЇ
ТА ЗВИЧАЄВОЇ КУЛЬТУРИ ПОЧАТКУ XVII ст.

Ще в XVI ст. Львів постає як найбільше місто, де існувала справжня “міська культура” – культура відкритого типу: поліетнічна, поліконфесійна зорієнтована на сприйняття зовнішніх впливів. Відбувався інтенсивний вплив людності, яка надзвичайно швидко схилилася до певних місцевих форм¹. Останні два десятиліття XVI і початок XVII ст. позначені чималим ростом активності українського середовища. Особливого розквіту досягають церковні братства, які виходять на провідні позиції в громадсько-політичному та культурному житті міського населення, професійні об’єднання ремісників, крамарів². Усе ще малодослідженим залишається середовище львівського міщанства, яке з відстані декількох століть постає у складному багатоплановому переплетенні різних аспектів його повсякденної історії. Уявлення про нього й досі, назагал, визначаються понад столітньої давності студією Владислава Лозинського³,

Цікавою і багатогранною, зокрема, є матеріальна та звичаєва культура тогочасного львівського міщанства, що незаслужено мало привертала увагу дослідників. Основним джерелом до вивчення матеріальної і звичаєвої культури цього періоду є міські актові книги. У протоколах судових процесів, інвентарях і тестаментях, уписаних до міських актових книг, збереглися цінні відомості про побутову культуру, житлове будівництво, облаштування житла, одяг, різні аспекти звичаєвої культури. Тут багаті міські архівні фонди зберігають чимало невикористаних унікальних джерельних свідчень. До них, зокрема, належать протоколи судового процесу львівського столяра Яна Ґавловича зі своєю матір’ю та вітчимою. Документи віднайдено в актовій книзі Ради м. Львова за 1621 р.⁴

Я. Ґавлович був сином візника Ґавла і Софії. Після смерті Ґавла Софія вийшла заміж вдруге за Матіса Вербицького. Коли Ян підріс і, створивши свою сім’ю, став самостійним господарем, через деякий час у родині почалися взаємні претензії щодо розподілу майна. Я. Ґавлович претендував на спадок, а оскільки мати вийшла заміж удруге, то виходило так, що він зазіхав на майно вітчима. Через те мати та її другий чоловік подали позов на Я. Ґавловича. Дуже докладний перелік витрат на його виховання, навчання і утримання фіксує надзвичайно цікаві сторони матеріальної, побутової і звичаєвої культури тогочасного львівського міщанства ремісничого середовища. Тому аналіз цих відомостей, що стосуються різних аспектів повсякденного життя львівської міщанської родини скромних достатків, здатний відкрити чимало цікавих сторінок повсякденного життя міста на прикладі найменшої ланки його структури, якою була родина Ґавлів-Вербицьких.

Збережені в архівних записках документальні відомості вдається розглянути у декількох взаємопов’язаних аспектах. Хронологічно найдавнішим із них є відомості про господарство візника Ґавла, що було дуже скромним. Він мав город на Калічій

горі* з хатою, які після смерті чоловіка вдова продала. Слід зауважити, що поля, городи, сади й пасовиська були значною опорою для міщан, бо ремесло та торгівля могли прогнати далеко не завжди⁵. Після смерті першого чоловіка, Софії залишилось також шість коней із двома возами. Уже будучи вдовою, вона продала всіх коней і віз, інший віз через недогляд зігнів. За одного з коней разом із сідлом мати Яна одержала 19,15 злотих, двох коней продала за 15 злотих, ще двох віддала братові покійного – Урбанові за 12,6 злотих, які він так і не заплатив, шостого коня – кульгавого й сліпого – купили за 4 злоті⁶. Були в їхньому господарстві й дві корови, яких також продано⁷.

Коли Софія виходила заміж удруге, на обійсті не було нічого збудованого повністю, а лише каркас й одна викінчена кімната, також – недобудований хлів⁸. М. Вербицький стверджував, що до того, як він одружився із Софією, в кімнаті не було навіть лавок⁹. Тому не дивно, що новому господареві довелося чимало попрацювати над впорядкуванням розладнаного господарства. М. Вербицький завершив будівництво власним коштом: у будинку спорудив дві кімнати з димарем, збудував льох, крім того, закінчив хлів. На спорудження комори і сіней він витратив 32 злоті та заплатив 12 злотих теслі за цю роботу, за будівництво двох кімнат з димарем дав теслі 10 злотих, дерево до них обійшлося в 30 злотих. На фундаменти в кімнатах та ліплення двох печей пішло 8 злотих. У тому ж будинку новий господар збудував льох, на який витратив 56 злотих. Після пожежі задньої сторони будинку М. Вербицький заплатив за ремонт льоху 6 злотих, за ліплення стін – 80 грошів, покриття дах, поставив віконниці із завісами, що обійшлося в 1,8 злотого. У будинку встановлено 13 дверей до кімнат, комор, „на сходи”, на горище де знаходилось сіно і „де був овес”, на замки разом із завісами до дверей пішло ще 6 злотих¹⁰. Усе це обійшлося в 700 злотих і два коні, яких він продав за 80 злотих. Крім того, М. Вербицький купив шафу з двома замками, поставив волоську піч, на що дав 5 злотих¹¹. Житлова забудова тоді, здебільшого, була дерев'яною, до нашого часу не збереглася. Тому писемні згадки залишаються чи не єдиним джерелом, з якого можна довідатися про помешкання міщан.

Зважаючи на те, що середня вартість коня на той час складала 15 – 20 злотих, а корови – 7 злотих¹², сума, витрачена на будівництво, навіть при тому, що вона могла бути перебільшеною, – чимала. Фігуранти справи не були заможними, особливо в той період, коли Софія залишалася вдовою. Коли взяти це все до уваги, то зрозуміло, чому так сумлінно підраховували свої витрати позивачі.

Їхній майновий рівень дуже добре демонструють речі домашнього вжитку. Серед них чотири олов'яні тарілки, три олов'яні миски, дві мідні миски, горщик, „півгорнець”, два килими, які продали за 7 злотих¹³. Видно, килими були не з дорогих, оскільки турецький, не новий, коштував тоді близько 30 злотих¹⁴. Оскільки документ містить переважно свідчення про витрати на Я. Гавловича і спорудження будинку, на частину якого претендував також він, можна припустити, що відомості про декотрі речі, щодо яких не було суперечки, могли бути пропущені, як, наприклад, скрині, в яких зберігали одяг. Вони були найпопулярнішими з меблів того часу, особливо серед міщанства¹⁵.

Цікавим є перелік витрат на тканину й одяг, придбані для Я. Гавловича. Зокрема, йому купили жупан із чеського сукна за 4 злоті. Коли він пішов на навчання, йому справили жупан „каразийовий”, який коштував 7 злотих, магерку за 8 грошів, делію лазурову підшиту „каразією” за 8 злотих, лазуровий „фалендишовий” жупан за 8 злотих,

* Передміська дільниця Львова на схилах пагорба, де знаходиться цитадель, – від нинішньої вулиці Івана Франка.

шапку-ковпак „фалендишову”, підшиту соболями, за 4 злоті¹⁶, а також 5 сорочок. Після повернення із “мандрівки” Яну придбали „брунатний” жупан, зелену делію, підшиту китайкою, за 14 злотих¹⁷. Перед одруженням Я. Гавловичу купили пару одяг – доломан „фалендишовий” лазуровий зі срібними гудзиками, лазурову делію також зі срібними гудзиками і „чапашкою до запинання” за 27 злотих, дві пари черевиків, які коштували 2 злоті, і магерку за 17 грошів¹⁸. З одягу також згадується блакитна одежа, яку Софія дала своєму синові, щоб той її перешив, вбрання сукняне, заставлене в жида, яке чоловік Софії викупив і перешив для Яна. Крім того, – кожух і замшове вбрання, що послужило оплатою челядникам за їхню роботу¹⁹.

Як бачимо, куплений Я. Гавловичу одяг переважно був із дешевших, як повсякденний, окрім весільного вбрання, яке, назагал, вибирали з дорожчої тканини і гарніше оздоблювали. Значимо, що краще весільне вбрання коштувало на той час набагато дорожче, – зокрема, за китайковий каптан треба було заплатити 46,6 злотого²⁰. Жупан із взористої китайки коштував 83 злоті, кунтуш із французького сукна з обшиттям по швах – 180 злотих, соболева шапка – 40 злотих²¹. До дорогих матеріалів належала й тонка лляна тканина²². Коли говорити про щоденний чоловічий одяг, на нього потрібно було витратити приблизно 16 злотих. За ці гроші можна було придбати каптан, сукняне вбрання, чоботи і пояс²³. Верхній одяг інколи обшивали соболиним хутром або хутром лисиці і підперезували поясом. Пояси могли бути шовковими, срібними й позолоченими, але їх могли дозволити собі хіба що заможніші міщани. Наприклад, шовковий пояс коштував 18 злотих²⁴, а пояс срібний, позолочений, у якому було чотири гривні, коштував 50 злотих²⁵.

На сторінках протоколів судового процесу знаходимо цінні відомості й про цехові звичаї столярів. Документ містить дуже докладний опис витрат на навчання в цеху столярів. Цехи контролювали якість своїх виробів і підтримували високі ціни на свою продукцію. Вони здійснювали жорстку боротьбу з партачами, оскільки ті продавали не дуже якісні вироби, проте за нижчою ціною. Цехи не дозволяли партачам продавати свою продукцію, а за порушення заборони передбачалися судові покарання²⁶. Тому батьки намагалися віддавати своїх дітей вчитися ремесла до цеху. Як зазначається в протоколі, спочатку Ян мав „визволитися”. Акт визволення полягав у заміні учня на товариша²⁷. Після закінчення терміну учнівства здійснювалися обрядові дії, які фіксували посвячення учня в товариші (підмайстри). У даному випадку малося на увазі визволення, звільнення індивіда від його попереднього соціального становища і статусу, коли він ще не вважався власне ремісником. Якщо учня ще не визнавали ремісником, то підмайстра, який опанував усі етапи виробничого процесу і мав статус ремісника, в якійсь мірі вже визнавали рівним майстрам. Про це свідчить і використання слова „товариш” для позначення підмайстрів²⁸. При визволенні, за цеховим звичаєм, потрібно було справити „коляцію”, що обійшлося батькам Яна в 4 злоті. Ян казав також придбати „вінки” „панам товаришам” за 12 грошів²⁹. Принагідно відзначимо, що ремеслу вчилися від двох до чотирьох років. Наприклад, вчитися на маляра у львівському цеху потрібно було 4 роки³⁰, в цеху кушнірів вчили 2 роки³¹, а в цеху перемишльських золотарів, малярів і ливарників – 3 роки³².

Щоб підготувати кваліфікованого ремісника, цехи змушували товаришів після навчання відбувати мандрівку в інше місто, щоб ті набиралися досвіду і вдосконалювали свою майстерність. Перебуваючи в іншому місті, кандидат не мав партачити, а повинен був працювати під наглядом майстра й ретельно виконувати його вказівки. Жоден товариш не мав права виготовляти готові вироби, аж поки не визволився і не

повернувся з мандрівки. Тривалість мандрівки була різною. Так, львівський цех кушнірів відправляв товаришів у мандрівку на 4 роки³³, цех золотарів, малярів і ливарників у Перемишлі – на 3 роки³⁴. У той час було поширеним відбувати дві мандрівки, як це робив Я. Гавлович. Про дві мандрівки згадував і львівський міщанин Петро Кунащак, який віддав свого сина на навчання до цеху кушнірів³⁵. Кожна з них супроводжувалася певними витратами, які лягали на плечі батьків. Так, із першої мандрівки Яна для вдосконалення майстерності до Перемишля, віднотовано видаток у 3 злоті³⁶. До Перемишля найняли візника, який відвіз Яна за 1 злотий і півмірок вівса. Коли Я. Гавлович був у Ярославлі, відбуваючи мандрівку, то витратив 20 грошів, а крім того, 22 гроші дав за „глуначок”. Звідти він писав додому, прохаючи прислати йому сиру, мати надіслала п’ять „мандриків” по 5 грошів, а також 3 сорочки³⁷.

Ще однією умовою, за якою приймали до цеху, було обов’язкове придбання зброї коштом претендента. Зброя слугувала для захисту міста при небезпеці³⁸. Батьки купили Янові коротку рушницю за 4 злоті й корд за 2 злоті³⁹. У деяких цехах при вступі вимагали також давати свічки. Члени цехів та інших корпорацій інколи одягали святковий одяг, відмінний у кожного об’єднання, несли прапори, геральдичні знаки, різноколірні свічки великих розмірів („ставники”)⁴⁰.

Після повернення з мандрівки Я. Гавлович почав старатися про прийняття до цеху, його мати ходила з „поважними” людьми просити за нього. Видно, син мав злий характер, бо наказав їй із тими людьми не розмовляти, а сам удавав, що в цех мав заплатити 20–30 злотих, чим дуже роздратував матір, бо, за її словами, можна було заплатити менше. За те, що Ян перед мандрівкою до кінця не „визволився”, заплатили 6 злотих штрафу до цеху. Коли його викликали до цеху, мати дала 8 злотих⁴¹. Після мандрівки всі охочі вступити до цеху повинні були дати перший грошовий внесок. У випадку Я. Гавловича він становив 30 злотих. Складається враження, що внесок львівських столярів не був чітко визначеним, оскільки мати вважала, що можна було заплатити менше. Близько 30 злотих складали перші внески і в інших цехах. Наприклад, до кушнірського цеху в середині XVII ст. треба було дати 37 злотих і 24 гроші⁴². Крім того, батьки сплатили до цеху і дві копи „вступного” – 30 злотих, що також було цеховим звичаєм. На столярський інструмент витрачено 17 злотих, на залізний інструмент ковалеві з Сихова – 1,6 злотового, а також купили Янові рубанок за 1 злотий⁴³.

Претендент повинен був виготовити шедевр, що був повноцінним виробом чи виробами даного ремесла⁴⁴. Коли Я. Гавловичу на прохання матері та вітчима дозволили виготовляти „шедевр”, вони купили дерева за 7,12 злотового. Коли дерево вимірювали, батьки частували майстрів, що обійшлося в два злоті. Мати з вітчимом також купили подарунок столярам за 3 злоті, щоб ті „були ласкаві” до їхнього сина. Півроку Ян виготовляв вироби і не мав власних грошей; у той період мати витратила на нього близько 40 злотих. Його часто навідували товариші з цеху, на яких витрачено ще 12 злотих⁴⁵.

Цікавим є ще один цеховий звичай, описаний на сторінках протоколів судового процесу. За ним, коли потрібно було віддавати готові вироби, охочі увійти до цеху справляли вечерю для всіх майстрів. Вона обійшлася в 10 злотих. Крім того, столярі запросили його знову до міста, де він частував їх мальмазією, на яку витратили 3 злоті. Потім ті ж столярі запросили Яна до себе, де він частував їх у „пана Кави” вином, на яке мати дала 3,15 злотового, крім того, на м’ясо 15 грошів, мед – 1,17 злотового⁴⁶. Як бачимо, ці регулярні частування коштували чималих грошей. Виставляючи їжу і вино, Ян входив до цехового колективу. Видно, він дуже радів з того приводу, оскільки святкувати не переставав і після цього. Святкував так гучно, що порубав мідний горнець,

коли пив з економом єпископа, за який батьки заплатили 1 злотий, порубав маґерку гайдукові і зламав шаблю єпископському економові. Батьки змушені були відшкодувати збитки, дали за завдану шкоду 1,20 злотового⁴⁷.

Поряд із коштами на навчання мати зазначала і видатки на весілля. Крім витрат на весільні шати, в документі описуються і весільні звичаї. Шлюб як акт створення нової сім'ї юридично санкціонувався церковним вінчанням і відповідними записами в актах церковної влади. Але в народному побуті стійко збереглися й діяли також давні традиційні форми укладання шлюбу. До них належала і церемонія заручин з відповідною атрибутикою і знаковим виразом згоди на одруження. На заручини батьки найняли музикантів, яким заплатили 1,5 злотового, купили меду для гостей, який обійшовся в 1 злотий і 10 грошів. Молодим також було заведено давати мед, за нього мати заплатила 20 грошів. Софія і М. Вербицький дали синові для нареченої перстень із червоним каменем, який коштував щонайменше 1 злотий⁴⁸. Цікавим є те, що на заручинах хлопець дарував дівчині перстень з червоним каменем. Зокрема, Теодор Кунашак на заручинах подарував своїй майбутній дружині перстень з рубіном за 60 злотих⁴⁹. Під час „зальотів” Ян купував різні подарунки, на які батьки витратили 20 злотих, хоч, на думку матері, достатньо було дати за них 14 злотих⁵⁰. Сама шлюбна церемонія обійшлася батькам в 24 гроші. Музикам, які грали на весіллі, заплатили 3,15 злотового. На гвіздки, щоб прибити килими, мати з вітчимом дали 9 грошів⁵¹. Килимами прикрашали стіни кімнати, де відбувалося весілля. Крім того, столярі приходили до хати „вінчувати” молодих, коли ті переселилися на власне господарство, при цьому їх теж пригощали вином. На весіллі частували не тільки вином, але й пивом, привезеним із Перемишля, яке обійшлося батькам в 15 грошів⁵². Крім вина й пива, на весіллях частували також горілкою⁵³. Батьки Яна подарували молодим до шлюбу 40 злотих⁵⁴. Оскільки син умів влізати в неприємності, – згадаємо хоча б посічені маґерку і шаблю, – то і цього разу не обійшлося без клопотів. Батьки змушені були дати шляхтичеві 5 злотих, бо останній мав „труднощі” через Яна.

Після весілля Я.Гавлович разом із дружиною переїхав у садибу „Млековську”, обіцяючи сплачувати чинш матері з вітчимом, як платили інші мешканці – 30 злотих, оскільки лише за цією умовою батьки дали згоду на проживання. Але син не лише не платив чиншу, але й брав його з інших мешканців будинку для себе⁵⁵. Крім того, до нової оселі „вінчувати” молодих приходили цехові товариші, при цьому їх теж пригощали вином за батьківські гроші.

На особливу увагу заслуговують і сімейні відносини, яскраво відображені на прикладі даної судової справи. Як свідчать тогочасні документи, в реальному житті у колі сім'ї українська жінка займала порівняно високе і навіть самостійне становище⁵⁶. Особливе місце у звичаєвому праві відводилося вдові. Вона вільно розпоряджалася не тільки своїм приданим, а й усім майном чоловіка, що залишилося після його смерті⁵⁷. Така ж ситуація і з матір'ю Яна. Будучи вдовою, вона вільно розпоряджалася майном, могла його продавати. Жінки нарівні з чоловіками могли свідчити в суді. Так, коли Софія вийшла заміж удруге, вона на рівних із своїм другим чоловіком М. Вербицьким свідчила в суді.

Отже, у докладному переліку витрат на виховання, навчання і утримання Яна, попутно зафіксовано надзвичайно цікаві сторони матеріальної, побутової і звичаєвої культури львівського міщанства, ремісничого середовища. На його сторінках з'явилися свідчення про тогочасне житлове забудову у Львові. У зв'язку з тим, що вона була дерев'яною, відомості про міське житло XVII ст. нині можна черпати переважно з писемних джерел. У протоколах судового процесу згадується і предмети, які перебували

в домашньому вжитку міщан. На увагу заслуговує перелік витрат на тканини і одяг, куплені для Я. Гавловича. У цьому контексті цікавим є докладний опис весільного одягу. Не менш цікавими є відомості про цехові звичаї столярів. У документі зазначаються також і деякі весільні звичаї, зокрема – заручини, приготування до весілля, частування. Насвітлюються стосунки в сім'ї Яна, становище вдови. Таким чином, протоколи судового процесу львівського столяра Я. Гавловича є цінним джерелом для вивчення матеріальної і звичаєвої культури львівського міщанства початку XVII століття.

¹ Łoziński W. Złotnictwo lwowskie w dawnych wiekach 1384–1640. – Lwów, 1889. – S. 7; Капраль М. Демографія Львова XV – першої половини XVI ст. // Львів. Історичні нариси. – Львів, 1996. – С. 73–75.

² Ісаєвич Я. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI–XVIII ст. – Львів, 1996. – С. 16, 22; його ж. Львівське Успенське братство, його школа і друкарня // Львів. Історичні нариси. – Львів, 1996. – С. 83; Паславський І. Суспільно-політична діяльність Львівського братства кінця XVI – першої половини XVII ст. в оцінці української історіографії // Успенське братство і його роль в українському національно-культурному відродженні. – Львів, 1996. – С. 43–51.

³ Łoziński W. Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI–XVII wieku. – Lwów, 1890.

⁴ Центральний державний історичний архів України у Львові (надалі – ЦДІА України у Львові). – Ф. 52. (Магістрат міста Львова). – Оп. 2. – Спр. 36. – С. 615–621, 632–633, 638–642.

⁵ Войтович Л. Міське право й економіка // Історія української культури: У 5 т. – К., 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – С. 166.

⁶ ЦДІА України у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 36. – С. 620.

⁷ Там само. – С. 633.

⁸ Там само. – С. 639.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. – С. 640.

¹¹ Там само. – С. 639–641.

¹² Там само. – С. 620–621.

¹³ Там само.

¹⁴ Łoziński W. Patrycyat... – S. 276.

¹⁵ Ibid. – S. 274.

¹⁶ ЦДІА України у Львові – Ф. 52 – Оп. 2. – Спр. 36. – С. 616.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. – С. 620.

²⁰ Łoziński W. Patrycyat... – S. 276.

²¹ Ibid. – S. 281.

²² Ibid. – S. 269.

²³ Ibid. – S. 279.

²⁴ Ibid. – S. 281.

²⁵ ЦДІА України у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2 – Спр. 39. – С. 1245.

²⁶ Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові. – Львів, 1991. – С. 32.

²⁷ Charewiczowa Ł. Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski przedrozbirowej. – Lwów, 1929. – S. 12.

- ²⁸ Балушок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. – К., 1993. – С. 68–69.
- ²⁹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 36. – С. 616–617.
- ³⁰ Mańkowski T. Lwowski cech malarzy w XVI i XVII wieku. – Lwów, 1936. – S. 101.
- ³¹ Łoziński W. Patrycyat... – S. 276.
- ³² Aleksandrowycz W. Statut cechu złotników, malarzy i konwisarzy przemyskich potwierdzony 6 października 1625 roku // Rocznik historyczno-archiwalny. – Przemyśl, 1997. – T. XII. – S. 9.
- ³³ Łoziński W. Patrycyat... – S. 276.
- ³⁴ Aleksandrowycz W. Statut... – S. 9.
- ³⁵ Łoziński W. Patrycyat... – S. 276.
- ³⁶ ЦДІА України у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 36. – С. 617.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Балушок В. Святково-обрядова культура міського населення // Історія української культури... – С.172.
- ⁴¹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 36. – С. 617.
- ⁴² Łoziński W. Patrycyat... – S.276.
- ⁴³ ЦДІА України у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 38. – С. 618.
- ⁴⁴ Балушок В. Світ... – С. 76.
- ⁴⁵ Там само. – С.617.
- ⁴⁶ Там само. – С.617–618.
- ⁴⁷ Там само. – С.618.
- ⁴⁸ ЦДІА України у Львові. – Ф.52 – Оп.2. – Спр.36. – С.618.
- ⁴⁹ Łoziński W. Patrycyat... – S.281.
- ⁵⁰ ЦДІА України у Львові. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.36. – С.618.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ Łoziński W. Patrycyat.... – S.281.
- ⁵⁴ ЦДІА України у Львові. – Ф.52. – Оп.2. – Спр.36. – С.618.
- ⁵⁵ Там само.
- ⁵⁶ Ісаєвич Я., Федорів О. Сімейний побут. Становище жінки // Історія української культури... – С.142.
- ⁵⁷ Федорів О. Становище вдови. Невістка в сім'ї // Історія української культури... – С.147.

У ПОНЕДІЛОК ПІСЛЯ СВЯТОЇ ТРИЙЦІ 1621 р.¹

Matthias
Wierzbicki

Ioannes
Gawłowic

In termino responsionis per citatam partem v[ideli]cz[e]t Matthiam Wierzbicki et Zophiam coniuges ex [s]ui dilationis decreto anteriori eiusdem officij obtentae. Plenipotens partis citatae Valentinus Istikowicz responsionem suam cu[m] quinque munimentis produxit sub verborum tenore tali.

Tenor responsionis.

Pozwany Matiss Wierzbicki y Zophia, małżonkowie wtórego małżeństwa, przeciwko skardze Jana Gawłowica, pasierba y syna swego respondento, tak powiadaia. Co się tknie pierwszego punctu skargi strony wydziału części oyczystych w stojących dobrach iako actor mianuie we trzech domach, ale pozwani powiadaia, że we dwóch domach, gdysz to actor budowanie tilne przy domu Gawłowskiem nazywa trzecim budowaniem albo raczy domem, a ono iest na iednem placu złączone z pierwszym domem, tedy pozwani nie zbraniaia się wydziału części oyczystych na actora przynależących we dwóch domach Gawłowskiem y Mlekowskim in quantum de iure competierit. Ale do posessyey tych części oyczystych pozwani, a zwłaszcza sam Matys Wierzbicki, oyczym, actora, nie prypuści, aż pierwej ten to actor odłoży przebudinki, które ieden z pozwanych, Matis Wierzbicki, ziąwszy się z matką actorową, swym własnym kosztem gmachy pewne buduiąc, czynił po śmierci niebosczyka Gawła furmana, oycza actorowego. Gdyż za żywota nieboszykowskie[go] nie było mało co budowania, tilko izba z wiązaniem domowym y z dachem, a co nad to się teraz ukazuie budowania y gmachow, **(c. 615)** tho wszystko ten to Matiss Wierzbicki swemi własnymi pieniędzmi pobudował. A dowodząc rei veritatem, że tak iest, a nie inaczy, zanoszą obductionem officiosam ex protocollo dominorum jurisfidelium euismodi aedificiorum de actu Leopoli feria secunda ante festum S[ancti] Bartholomaei apostoli anno D[omi]ni [...] n[umer]o 1, l[ite]ra A, quod ut legatur et ad actum praesentem inseratur citati proszą. A kiedy zapłaci actor pozwanym takowe przebudinki, w domu oyczystym Gawłowskiem uczynione, tedy tesz potrzeba, aby pro sorte et interesse suo zapłacił citatis parentibus suis nakłady prawne, które czynieli, prawuiąc się z matką swą, a babką actorową, Przytulina terasnieyszą, strony domu Mlekowskiego, co kosztuie do trzechset złotych mniej albo wiecey. Więcz tesz nisli do posessyey stojących dobr actor przyidzie, potrzeba aby pozwanemu Matisowi Wierzbickiemu oddał y zapłacił wprzod wydatki, ktore na nie[go] samego pozwani czynieli wedle rejestru specjalnego, który citati zanoszą et ad actum praesentem inseri petunt.

Tenor registri.

Pamięć iakośmy wiele na potrzeby Janowi Gawlikowi, synowi naszemu, wydali. Zaras po nieboszyka oycza iego śmierci daliśmy mu żupan przerobic, który był w zastawie u żyda y z talerzem cynowym w kopie, od przerobienia tego żupana g[ro]s[zy] 15. Znowu kupieliśmy mu morawskiego sukna na żupan, które nasz kosztuie y z robotą z[ł]otych 4. Na ten czas, gdy sie uczył rzemiosła, sprawieliśmy mu czerwony żupan karazyiowy, który nass kosztował z[ł]otych 7 [groszy] 8. Za magierkę g[ro]s[zy] 8. Gdy się wyzwolić

¹ 7 червня. Документ датується за попереднім записом на с. 613.

² Рік не проставлено.

miał, sprawieliśmy mu żupan lazurowy falendiszowy, kosztował z[łotych] 8. Item sprawieliśmy mu delią lazurową, żółtą karazyją podszytą, która kosztowała z[łotych] 8. Kołpak falendysowy, sobończykami podszyty kosztował z[łotych] 4. Kiedy towarzyszem zostałem, sprawieliśmy mu kolatiew, iako u nich iest obyczay, tą kosztowała z[łotych] 5. It[em] po oney kolatiewy przyprowadziel ich do domu, których uczta kosztowała nass z[łotych] 4 (**c. 616**). Item kupielismy wiencow p[anom] thowaryszom za groszy dwanascie, które on kazał kupować, gdzie wziąć tu wziąć, musielismy panu Janowi dla rzemiosła gwoli radzi nieradzi dogadzać. Gdy się na wędrowkę wyprawiał z[łotych] 3. Item rusniczkę krótką za z[łotych] 4. Item kord za z[łotych] 2. It[em] koszul sześć, gaci 4, chustek 6. Furmanowi, który go do Przemyśla odwiozł, złoty y pułmiarek owssa. Gdy był w Jarosławiu na wędrowce, dałem mu g[ro]s[zy] 20. Tamże w Jarosławiu za tłumoczek g[ro]s[zy] 22. Z wędrowki pisał do mnie o sery, posłałismy mu mądrykow 5 po g[ro]s[zy] 5, uczyni z[łotych] [0] [groszy] 25. Za pudło na sery g[ro]s[zy] 4. Z temi serami posłałismy chustek 4, kossuł 3. Kiedy przyszedł z wędówki, oddał się iako lęt, sprawieliśmy mu żupan bronatny. Item przy tym żupanie dalismy mu delią zieloną, kitayką podszytą, która* tilko rachuiemy za złotych czternaście. Zaras przywedrowawszy, począł się o cech starać, przyszedłem z uccziwemi ludzmi, prosząc mu posrzodku, nie kazał mi s temi ludzmi wstępować y tak mię zwiodł, bo bym się był kosztu tak wielkiego nie podiał, gdysz udawał, że miał cech odprawić dwudziesiąt albo trzydziestą złotych, na czymesmy się barzo omelili. Zaras na pierwszym punkcie dalismy do cechu, co wędrował, dobrze się nie wyzwoliwszy, złotych sześć. Item gdy go wezwali, dalismy z[łotych] 8. Item gdy mu za prozbą naszą pozwoleli robić sztukę, kupielismy drzewa za z[łotych] 7, [groszy] 12. Item gdy mu drzewo wymierzali na sztukę, częstowalismy mistrzów, co nas kosztuie przynamniey z[łotych] 2. Item zosobna panom stolarzom podarunku, co by nań beł łaskawi, z[łotych] 3. Przy tey sztuce chowałem go samowtorego pułroku, za które pułroka szacuiemy przynamniey z[łotych] 40. Przes ten czas wszytek, poki sztuki nie odrobieł, kosztuią mie cześci do dwunastu zlot[y]ch, bo go często nawiedzali, mało nie co trzeci dzień. Kiedy sztukę oddawał, sprawieliśmy kolatią na wszystkie stolarze, która nas kosztowała z[łotych] 10 tak z iedzeniem, iako y s piciem. Item zaprosili go znowu do miasta, częstował ich małmazją, na którą dalismy mu z[łotych] 3. Item wzieni go do siebie, częstował ich u pana Kawy winem, za które z[łotych] 3, [groszy] 15 (**c. 617**). Item na pieczeniu do tey ucztey g[ro]s[zy] 15. Item paniey Łopiankowej za miód z[łotych] 1, [groszy] 17. Posiekl garniec cenowy, piąc z biskupiem szafarzem, którysmy zapłacieli, dalismy zań z[łotych] 1. Item w tenże czas posiekl magierkę haidukowi y szablę złamał szafarzowi biskupiemu, za cosmy dali z[łotych] 1, [groszy] 20. Item dalismy dwakroć po kopie winy do cechu. Item dalismy do cechu gotowe[g]o grosza z[łotych] 30. Item za naczynie stolarskie z[łotych] 17. Item za żelaza, które kowal w Sychowie robiel, z[łotych] 1, [groszy] 6. Item za heble z[łotych] 1. Przed ozeniem sprawieliśmy mu parę szath – doloman falendiszowy lazurowy z guzami srebrnemi y delia lazurowa, także z guzami srebrnemi y z czapraską do zapinania, które nas kosztuią z[łotych] 27. Item za dwoie baczmak z[łotych] 2. It[em] za magierkę g[ro]s[zy] 17. Item przy zaręczynach muzyce z[łotych] 1, [groszy] 5. Item za miód z[łotych] 1, [groszy] 10. Item za miód dla młodzieńców g[ro]s[zy] 20. Item dalismy mu pierzcionek do ślubu z kamieniem czerwonym, ten przynamniey czerwony złoty kosztował. Item za płotno na koszulę z[łotych] 1. Od ślubu g[ro]s[zy] 24. Item muzyce na wesele z[łotych] 3, [groszy] 15. Item na ćwiecki do obiiania kobierców podczas wesela

* В оригіналі помилково “кточе”.

g[ro]s[zy] 9. Kiedy się do majątności na Mlekowskie po weselu przyprowadzić, obiecawszy nam czynsz płacić iako insi płacieli po z[łotych] 30, gdysz z tą conditią się tam wprowadzić, w którym do tego czasu mieska, czynsu nie daiać, co iest z wielką krzywdą naszą y inszych dziatek, gdysz nietilko czynszu nie płaci, ale co większa, on sam z tego domu od czynsownikow czyns bierze. Tamże wprowadziwszy się, kiedy mu stolarze wienszowali, dalismy kope za wino, o czym sam dobrze wie. Za przemyskie piwo g[ro]s[zy] 15. Mamy dać z[łotych] 40 za pana Jana y pięć, za któresmy się zapisali y recognitią slachcicowi dali, który od niego miał trudność. Obuwia tak wiele się kupowało, że y pamiętać trudno, bosmy tego nie pisali. Na wesele, co z nas ubogich rodziców mogło bydz, dawalismy, day Panie Boże, aby nam tho odwdzięczył. Podczas zalotow słał różne upominki na różne mieysca, które nas kosztuią namniey z[łotych] 20, chociaz 14 beło dosić. Item Jan stolarz konia białego, który go kosztował z[łotych] 36 polsk[ich], którego, iezdząc na nim, zagrzał niezmiernie y od the[g]lo zdechł. Item konia gniadego stolarz wziął w stayniey y dał go Larentemu (**c. 618**) na then czas, gdy na commissią s p[ana]mi iezdzieli, przeiezdzać którego także ochomieli y sdechł nam, na nim szkody z[łotych] 40. Które wydatki ten to actor Jan Gawłowicz bez wszelakich trudności y bez żadnego pozywania obligował się pozwanemu oyczymowi swemu oddać, na co zanosi się cerograph ręką własną actorową pisany, prosząc to loci legi atque inseri.

Tenor cerographu.

Ja, Jan Gawlik, panu oyczymowi się zapisuie cokolwiek na co wyda, ja mu tho powinien oddać bez żadnego pozywania urzendowe[g]lo, dla te[g]lo nie beło między nami nikogo, ufalismy sobie, bo mi czynieł dobrze iako ociecz. Dla lepszey wiary swoią się ręką podpisuię, dla tego nie pieczentuiemy, bo sobie ufamy. Nakoniec iezeli actor Jan Gawłowic ch[ae]re ad possessionem bonorum immobilium przyść, potrzeba tego, aby pierwey oddał pro sorti et interesse suo pozwanemu oyczymowi swemu, co zapłaciel dług nieboszczyka oyca iego, Gawła furmana, stho złotych nieiakiemu Jakubowi Jandalowicowi ze Zmigroda, na co się zanosi quith urzendowy ex actis aduocatialibus leopol[siensibus] de actu f[ie]r[i]a tertia ipso die festo Sancti Valentini episcopi anno d[omi]ni 1617*, prosząc aby był na tym mieyscu czytany n[umer]o 4, l[ite]ra D. Jak tedy ratione bonorum immobilium ex diuisionis pozwani sprawie swą sprawiedliwą przełożywszy, co się tknie rzeczy ruchomych, tedy pozwana matka actorowa sprawiedliwie y prawdziwie spisany inwentarz bez obrazy sumnienia swego actorowi ukazuię, w którym pozwaną wyraźnie kladzie wiele czego zostało w rzeczach ruchomych y gdzie się co obrocieło. W tym tesz inuentarzu tasz pozwana matka actorowa daie sprawę o sobie stroney drzewa y stroney ogroda, w czym oboyggu actor w skardze swoiey winę daie paniey matce swoiey. Który to inwentarz zanosi, prosząc eo loci legi atque ad** praesentem actum inseri.

Tenor inuentary.

Inwentarz rzeczy po nieboszczyku Gawle pierwszym małżonku Wierzbickiey.

Zostało naprzod koni 6, z którymim terażnieyszego actora, a syna mego nieszczęsnego, posłała do Lublina y z czeladnikiem, które konie w tey drodze pochudzieł, pochromieł y pieniądze, którym mu beła*** dała na drogę, potrawieł (**c. 619**), którym rada nierada

* 14 лютого.

** Слово вписане над рядком.

*** Слово написане двічі і викреслене.

uchodząc dalszych szkod y chromoty znacznieyszey, wdową bendąc, dla wyżywienia samey siebie y dziątek ubogich musiała przedać. Jedne[*g*]o konia z siodłem z chomątem przedałam Stanisławowi piekarczowi, przedmieszczaninowi tutecznemu, co urzედownie przed kilka dni przed p[ane]m wyotem zeznał, za złotych 19, [*groszy*] 15. Item dwuch koni, iednego wrunego, drugie[*g*]o szemlate[*g*]o przedałam Jozephowi Bylicy do Zubrzy za z[łotych] 15.

Item czwarte[*g*]o białego Urbanowi, bratu niebosczykowskiemu, za z[łotych] 12, za którego nic nie wzięła do tego czasu. Piątego ciemno gniadego, lisego, chromego temusz Urbanowi, bratu nieboszyka męża mego, za z[łotych] 6, za którego mi nic także nie dał. Szostego kupieł gniadego łyssego, chromego, ślepego Głab z Zubrzy za z[łotych] 4; przywiozł mi dwa dąbki y wóz chrostu, bo tesz nie beło za co wiecey wziąć. Został się wóz ieden do piąci koni, stał rok albo trzy, popsował go czerw, z którego furman Wątroba żelazo kupieł za z[łotych] cztery, a drzewo, że się ni nac nie godzielo, w piecu się popaliło. O drugim wozie niewiem, bo go nie beło, anim go przedawała y na swoy pożytek nie obrocieła. Srebra y pieniedzy nie beło, wszakże to dzieciom nie taino. Ieszcze się długu zostało 130 złotych y ieden y [*grosz*]y 10, które płacił terażniejszy małżonek moy Matis Wierzbicki po nieboszyku Gawle Jakubowi Jandulowicowi z Zmigroda, decretem przymuszony, w którym decrecie saluam actionem zachowano Wierzbickiemu dochodzić takowego długu na successorach nieboszyka Gawła, na co y quithy ma, że takową summę temu Jandulowicowi placieł. Dzieci czworo się zostało, dla których dziątek musiałam przedać konie, żywiąć ich, bom nie zaraz zamąsz poszła. Został się kozuch y ubranie zamszowe, którym czeladnikowi dała za zasłużone. Item została się blekitna suknia, którą synowi, therażniejszemu actorowi, dała przerobić, którą schodzieł. Item ubranie sukienne, którym beła zastawieła u żyda, które mąsz moy therażniejszy przerobic kazał y synowi niewstydliwemu, wykupiwszy, do uzywania dał. Cztery talerże cenowe. Smykawka została, którą schodzieła. Dwie panewce miedziane. Trzy misy cenowe, garniec y pułgarczowka, które są y do tego(c. 620) czasu. Item dwie krowie się ostały, iedna stara, druga młoda, którym przedała, iedne za złotych 6 drugą za z[łotych] 7. Kilimów beło para, które się przedały za z[łotych] 7. Co się tknie drzewa, o które nas syn turbuie, wszak on wie dobrze, że ie dziadek y z babką przedali ieszcze za nieboszyka oyca actorowego, mysmy go nie przedawali ani na swoy pożytek obracali. Jeśli mają dzieci iaką krzywdę, niechay o tho prawnie czynią, wszakesmy im prawo zachowali, gdysmy się z oyczymem y z babką, a małżonką Przytuły, o dwie części prawowali. Strony ogroda, ten babka ich, Przytulina terażniejsza, do którego prawo miała, iako swoy własny przedała panu Markowi Szarffenbergierowi, a ia przy niey swoje dwie części, ieszcze na ten czas w* wdowim stanie będać, czego się trudno beło zbraniać, bo to beł grunt pana Markow. Z tego ogroda dała mi matka, przedawszy go panu Markowi, złotych osm, a sobie wzięła cztery, iesli mają dzieci nasze iaką krzywdę, niechay czynią o tho z successorami nieboszyka pana Marka Szarffenbergiera. Gotowa bendąc takowego inwentarza prout de uire venerit iuramento comprobować, a naweth y córką swą własną, a siostrą rodzoną actorową tego inwentarza poprzeć swiactwem, że prawdziwie iest spisany, zachowuje sobie in ulteriori termino, ieżeli actor wiary temu nie da. A przetosz citati, mocno stojąc przy swoich wszystkich obronach, przypuszczają na sprawiedliwy decret urzედu w[asz] m[o]ci beneficys et remedys iuris saluis sibi reseruatis.

* Слово вписано над рядком.

Post cuius responsionis et productorum munimentorum publicam lectionem comparentes hic incontinenti honestus Petrus Barthoszowic et Agnes Gawłowna coniuges, partis citatae gener et filia, uir quidem per se, uxor uero per eundem maritum suum uti tutorem conuigalem, eiusmodi attestationem ediderunt. Niczego wiecey nie było dobr oycy naszego nieboszczyka, tilko to, co pani matka podana na inwentarzu, y temu wszytkiemu daiemy wiarę, żadnego iuramentu nie wyciągaiąc, ani potrzebuiąc.

Tandem pars actorea dilationem super replicand[u]m ad proximum obtinuit **(c. 621)**.

В ЧЕТВЕР ПЕРЕД БОЖИМ ТІЛОМ 1621 р.*

Matthias
Wierzbicki

Ioannes
Gawłowic

Honestus Joannes Gawłowic, actor, per plenipotentem suum, Bartholomaeum Janikowski, satisfaciendo dilationi suae, super replicandum obtentae, replicam in scripto parato produxit tenoris eiusmodi.

Tenor replicae.

Replicando actor dimissa cum possessione impedimentu mieć nie może, bo przed budowaniem obductią było czynić niepobudowaniu y dom dobrze zawarty odumarł ociec actorow. Strony wydatków na actora z maitności, mu będzie respondował, gdy będzie legitime citatus y nie tak wiele się thego naidzie. Co się tknie płacenia długu Jandulowicowi do Zmigroda, wzdyc de iure haeres soluit o[mni]a debita defuncti, czemu się nie brał ad annos discretionis, musi bydź, że to dług zmyślony iest, bo w tym kwicie wzmianka iest o cerographie, a nieboszczyk nie umiał pisać. Inwentarzem tesz nazywać się tego niegodzi, bo to iest spissek non officiose w kilkanaście lat podany, non debet reputari pro authentico. Sieła rzeczy opuszczono, to iest, wozu drugie[g]o y koni do niego, bo dwa były. Długi wyciągał, y do Rzeszowa iezdziel po nie, czynsze brał ze trzech domów, y choc by niebrał, iuxta legem allegatam satis est probare contra eum, quod fructus bona fide percipi potuerunt, niedył **(c. 632)** on opiekunem do dobr, do budowania y do płacenia dlugow, y co mu siostra actorowa przyznawa inuentarz, to czyni ex conductamine, wolnoc iey swoje y darować oyczymowi. Ten zaś zmyślony cerograph na actora, niezna się do niego y nie on go pisał. Ogrod na Kaliczey Gorze y z chałupą tanio za złot[y]ch 12. In summa contra non facientem inuentarium absque causa in litem iuratur, do której się bierze actorea pars, iuxta taxam in propositione positam reseruatis beneficys iuris. Post cuius replicae lectionem citati Matthias Wierzbicki et Zophia coniuges dilationem super duplicand[u]m ad prox[imu]m obtinuer[un]t **(c. 633)**.

³ Документ датується за попереднім записом на с.631. У записі дати допущено помилку: 1621 р. свято Божого Тіла припадало в четвер.

ACTUM LEOPOLI SABBATHO
INTRA OCTAUAS S[ACRATIS]S[I]MI CORPOR[IS] CHR[IST]I 1621*.

Wierzbicki

Gawłowic

Coram officio praesenti honesti Matthias Wierzbicki et Zophia coniuges ex instantia Joannis Gawiowic, priuigni et filij sui, citati, satisfaciendo dilat[io]ni suae super duplicand[u]m obtentae, eam ipsam duplicam in parato scripto produxerunt cum tribus munimentis talis tenoris, qui sequitur.

Tenor duplicate (c. 638).

W replice swoiey actor nic takowego nie położył, co by miało refellere iustam responsionem citatorum, do którey responsyey pozwani przychilając sie y przy niey mocno stojąc, iż actor o długi Jandulowicowi winnym disquitią czyni y iakoby zapłaceniu onego wiary nie daie, tedy pozwani zanoszą authenticę decretum officij aduocatus leopolien[sis] de actu feria sexta post dominicam oculi quadragesima]lem prox[im]a anno d[omi]ni 1616**, quod ad*** actum praesentem legi, atque inseri petunt n[umer]o 8 [ite]ra H. Którym decretem tego pozwani dowodzą, iż onych, albo iedne[go] z nich, Matisa Wierzbickiego, przymusił urząd do zapłacenia długi tego, a iemu zostawił saluam actionem ratione adeundi eiusmodi debiti apud successores olim Gawęł vectoris, zaczym actor modernus nie może przyść ad realem possessionem sortis suae in omnibus bonis, aż pierwey pro intere[ss]e suo takowy dług zapłaci, do tego y przebudinki odłoży, które czyniē unus ex citatis, Matthias Wierzbicki, w domu Gawłowskiem niepobudowanym, których przebudunkow podaią citati spis specialny, prawdziwie spisany, prosząc eo loci legi atque inseri, tenoris talis.

Tenor registri.

Kiedym do żony wstąpiel w dom, niebeło nić budowane[go], ieno wiązanie, a w tym wiązaniu izba, w izbie ani law, ani żadney rzeczy ieszcze nie było, ani listew, chyba wokoło stainia dilami obwiedziona, także tesz budynek obwiedziony dilami do pierzenia z ulice, żadnego w wiązaniu w tym budunku niebeło inszego, procz izby po nieboszczyku Gawle, dalem desczek, iak na pierzenie, tak na komory z[łotych] 32 y z żoną y na ściany, bo nie było ani od Farbacha pierzenia. Dałem cieśli od teyże robotey z[łotych] 12. Dałem na tarcice z żoną po nieboszczyku z[łotych] 80. Tak na położenie stainiey, iako y nad sienią. Dałem od teyże roboty tak z gwoździemi, y ze wszelakiemi potrzebami, y za płatew z[łotych] 15. Po trzecie postawiłem dwie izdebce y z kominem, dałem od thego cieśli z[łotych] 10. W tymże domu zbudowałem piwnicę, która kosztuie z[łotych] 56. Za drzewo do tych izdebek z[łotych] 30. Dałem od nawozu stainiey w tymże budynku y od sieni z[łotych] 4. Dałem co nawożono (c. 639) kamienia przed sień y ostatek do stainiey z[łotych] 5. Iam ten dom sporządził, bo nie było w niem nic. Dałem od fundamentow w tychże izdebkach, y od lepienia wokoło, y od piecow dwoch z[łotych] 8. Idąc na Psi rynek, wszystkiey sciany asz do samego pierzenia y od izby wielki powały położenia, od tego wszytkiego, y od oblepienia komina y s powałą wydałem z[łotych] 20 bez groszy osmi tak za glinę, iako y robotnikowi. Gdyby mi

* 12 червня.

** 11 березня.

*** Слово вписане над рядком.

wiary nie dano, tedy ia s mim prawem tego poprawic, co pisze, co istotność prawdziwa iest. Że mi mianuią, żem wziął z tego domu na rogu z[łotych] 80, kiedym nie* budował beł, tedy by beło nie dano y z[łotych] 12, alem to pobudował po niebosczyku z żoną, swoią. Co mianuią tę maiętność, nie trzeba dzielić na dwoie, bo to ieden dom. W tymże tilnem gmaszku, co beł został po ogniu, dałem od piwnice z[łotych] 6, co sie zamulała za rurami, bom ścianę kładł od sieni wszystkieu tram pod stęplowaniem. Dałem od lepienia teyże tylney izdebki złotych dwa, do teyże izdebki za błony g[ro]s[zy] 80. Do teyże izdebki dałem za listew kopę. Do teyże listwy dałem za gwoździe g[ro]s[zy] 6. Do teyże izdebki za okiennice z zawieszami dałem z[łotych] 1, [groszy] 8. Miedzy stainią a izdebką tilną dałem za rynnę kopę. Tamże w tylnem mieskaniu w stainieu sciana się wywaliła, idąc na Psi rynek, y przesetko po[d]le wroth, y podpory do teyże stainieu, bo się iusz poczęła walić, bo słabo, dałem od tego cieśli z[łotych] 4, y za dile, y za słupki. Dałem nowe wrota do tey stainieu, które mię kosztuią złotych pięć, za żłob bukowy w teyże stainieu datem kopę, w przyboku za drugi żłob olssowy od Farbacha datem kopę. Od rynien, które się na przedzie popadały, dałem od naprawiania złot[ych] 7. W stainieu na przedzie żłoby dwa, za którym dał złot[ych] pułczwarta. Od nawozu w przyboku od Farbacha dałem z[łotych] 1. Na przedzie w tymże budynku drzwi 13 tak do komor, iako y do izdebek, y na schody idąc, y na górę do siana, y gdzie owiess. Do tych drzwi zamki y z wrzeciędzami y z zawiessami dałem z[łotych] 6. Na co ia na to wszystko, gdy mi wiarey niedadzą, powinienem tego prawem poprawić, bo widzi P[an] B[og], że tu nie pisze, co nie iest, ieno co istotna prawda pokazuie, bom wniosł do żoney (**c.640**) swoieu gotowych pieniędzy więcey, nisz do 700 złotych y parę koni, za które wziąłem z[łotych] 80. To wszystko wyłóżełem na ten budynek, co ludziom cnotliwem iawnu y urzędowi, którym obwodziłem. Z teyże maiętności dałem czynsu z[łotych] 6, inszych wydatkow nie mianuię. Za błony do wielkieu izbey dałem z[łotych] 10. Za listwy z s[z]afą w teyże izbie z[łotych] 13. Za dwa zamki do szafy y za gwoździe do listew z[łotych] 2. Piecek wołoski przy kuchniey w komorze kosztuie z[łotych] 5. A ieżeli się co czynsów z domów, brało się wszystko na uictum et amictum dzieci tak actora teraznieyszego, iako y córki obracało, a ieszcze się tym trudno miało czynsem dziątek wyżywić y wychować, musiało się zkądinąd na nich opatrować, a wszakże aby pozwani mogli sobie opinią dobrą u actora ziednać, podaią spiszek perceptu y expensy czynsów z domu Mlekowskie[g]o prawdziwie napisany, prosząc to loci legi atque inseri.

Tenor registri.

P[an]a Czernieckie[g]o, którego zastął mieszkaiącego na Mlekowskiem za złot[ych] 30, który sobie wytrącił za poprawkę z[łotych] 11. Potym naiąłem tynże dom Jędrzeiowi przekupniowi za z[łotych] 36, który uciekł z cynsem, wszak wiedzą y dzieci, który mi tilko dał z[łotych] 12. Potym Simon kuśnierz mieskał lath 3 po z[łotych] 36, który sobie wytrącił z[łotych] 6 od tryncesu pierwszego roku, trzeciego roku wytrącił sobie z[łotych] 2. Tenże na ten czyns od nawozu wytrącił sobie g[ro]s[zy] 24, od wrot tilnych g[ro]s[zy] 10, od lepienia tak izdebki, iako y powały z[łotych] 7. Stanisław krawiec mieskał rok za z[łotych] 34, który sobie wytrącił z tego czynsu od tryncesu z[łotych] 4. Tamże cieśli z[łoty] 1. Pani matka dwa roki mieskała, od której nie wziąłem ieno z[łoty] 21, mowiac y te[g]o mi žal, com ci dała te z[łoty] 21, co urzędowi

⁴ Слово вписане над рядком.

wiadomo. Tom czynsu tilko wziął s tey maiętnosci Mlekowskiew. Tym czynsem dziatek niewyżywiłem, którem ia wychował, y zamąsz powydawał, wszystko kosztem swoim, bo kiedym żonę poiał, y dziesiątka groszy nie miała, bo się na dziatki wyciągnęła, co wiadomo urzędowi, żem się ia prawował o tę maiętnosc, y panu Bartoszowi, isz mie niemalo tho prawo kosztuie domu Mlechowskiego, kosztuie na pułtrzecia sta z[łoty] (c.641). Żem y zdrowie stracieł, prawuiać się koło tey maiętnosci. Teraz pasierb tym sposobem u mnie niaiał tę maiętnosć iako drudzy dawaly naiemnicy, a od niego nie wziętem y szeląga, obiecuiąc cnotliwem słowem płacić, y mówił paniey matce będe płacięł, bo ścię się na nasz zadłużeli. Do tego domu dałem 50 kop guntów na poprawę, gwoździ guntowych za kopę. Za rynnę od gule, która idzie przez stainą w ziemi y s przykricem grzywnę. Za żłob, który iest w stajniey od gule, g[ro]s[zy] 50. Za rynnę, która iest na dachu, dałem pułtrzecia złotego. Za dęby do piwnice dałem grzywny 3. Potym dałem 4 od stęplowania cieśli tey piwnice z[łoty] 1. Dalem cztery przeszła od kuli, które y s cieślą kosztuia z[łoty] 5. Tamże na przodku w izdebce dałem od piecyka, który dwa razy przekładano, z[łoty] 4. Panu Campianowi dałem czynsu ziemne[g]o g[ro]s[zy] 8, bo wziął odemnie razem z[łoty] 5. Na co iesliby actorea pars tak uporna bęła, gotow citatus id quod de iure venerit uczynić. A pozwana matka iako blizsza przy tak wielu munimentach urzendentowych y przy zeznaniu prawdziwym córki swoiey gotowa także iurament uczynić na inwentarz in responsione prawdziwie spisany, isz więcey po niebosczyku pierwszym mężu Gawle z zeczy nie zostało, ieno iako spisała. Za tym przypuszczaią na sprawiedliwy drecret urzentu ninieyszego. Caeteris beneficys iuris saluis reseruat aktor Joannes Gawlowicz dilatio[ne]m super triplificand[u]m ad proximum obtinuit (c.642).

ЦДДА України у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 36. – С. 615–621, 632–633, 638–642.

Ірина Замостяник.

Протоколи судового процесу львівського столяра Яна Гавловича як джерело до вивчення матеріальної та звичаєвої культури початку XVII ст.

У статті публікуються протоколи судового процесу львівського столяра Я. Гавловича, віднайдені в актовій книзі Ради м. Львова за 1621 р. Документи фіксують надзвичайно цікаві сторони матеріальної, побутової та звичаєвої культури тогочасного львівського міщанства, а саме: ремісників. Проведений аналіз відкриває чимало нових сторінок із повсякденного життя міста.

Iryna Zamostianyk.

Trial proceedings of Lviv carpenter Yan Gavlovych as source of studying material and customary culture of the beginning of the 17th century.

The article contains the trial proceedings of Lviv carpenter Yan Gavlovych from the Book of Acts by the Lviv Council for the year 1621. The documents reveal very interesting facets of the material, everyday-life and customary culture of Lviv's citizens (namely, craftsmen) of those times. The analysis discovers a lot of new facts about the everyday life of the city.

РУКОПИСНА КНИГА
БРАТСТВА ДРОГОБИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ
ВОЗДВИЖЕННЯ ЧЕСНОГО ХРЕСТА
(XVII – ПОЧАТОК XIX ст.)

Рукописні пам'ятки Дрогобича доби пізнього середньовіччя і раннього нового часу є предметом спеціальної уваги науковців, починаючи з другої половини XIX ст. До теми свого часу звертався Іван Франко, опісля – дослідники першої третини XX ст. (переважно польські). У повоєнний час рукописні джерела до історії міста вивчав Ярослав Ісаєвич¹. Нещодавно описано пом'яники двох дрогобицьких церков, ірмологіон та інші масові церковні джерела². Проте цілий ряд рукописних пам'яток міста залишаються недослідженими, у тому числі братські книги. Передовсім ідеться про книгу братства церкви Воздвиження Чесного Хреста, яка зберігається в Центральному державному історичному архіві України у Львові, фонді “Львівський ставропігійський інститут”³. Зазначимо принагідно, що комплексне вивчення окремих братських писемних пам'яток має велике значення, оскільки церковні братства Перемишльщини роглядаються в літературі переважно в узагальнюючому плані⁴. Важко переоцінити (чи, радше, недооцінити) значення досліджуваного джерела для минулого Дрогобича, історії Воздвиженської церкви, яка вважається однією з найдавніших міських святинь, писемної спадщини регіону тощо.

Історію Воздвиженської церкви досліджували переважно мистецтвознавці та архітектори⁵, які загально датують храмову будівлю XV ст. Дотепер вважалося, що 1613р. вона зазнала перебудови. В.Вуйцик нещодавно аргументовано довів, що напис 1613 р. слід трактувати як побудову церкви⁶. 1661, 1715 і 1823 рр. храм перебудовувався. Збереглися чудові ікони XV ст., хоча іконостас було сформовано пізніше – в середині XVII ст. (називається точна дата – 1636р.). 1664-1672рр. датується художнє оформлення предтеченського приділу (бічного вітваря) церкви. Зі священників XVIII ст. найбільш відомими є Василь Глібкевич і Петро Метельський – малярі, іконописці (про Василя Глібкевича вже накопичилася спеціальна література⁷). Церковне братство згадував декілька раз Я.Ісаєвич, а В.Александрович віднайшов унікальне джерело, яке засвідчує час його заснування – 1556р.⁸ До слова, братства при двох інших давніх дрогобицьких церквах – Св. Юрія та Св. Параскеви – відомі з 1589р. Зазначимо, що 50-ті роки XVI ст. (час заснування першого братства) були нелегкими для українців Дрогобича: саме в цей час вони вели боротьбу за заснування парафії в межах середмістя (всі згадані церкви знаходилися на передмістях). Боротьба закінчилася побудовою церкви Св. Трійці в районі Малого Ринку⁹.

Досліджувана братська книга являє собою порівняно невеликий том форматом 4⁰ обсягом 69 аркушів, записаних з обох боків. Оправа картонна, в жовтій шкірі, зі слідами тиснення, з дірками на корінці, рештками шкіряних зав'язок. Пагінація олівцем сучасна, поаркушна, перша сторінка наклеєна на палітурку. Під нею проглядається польськомовний запис, який засвідчує, що від 1857р. книга зберігалася у братських

провізорів Михайла та Еліаша. Папір XVII-XVIIIст. з філігранями, які через розміщення на зшитку погано читаються. Текст – переважно півустав, трапляються польськомовні записи. Кількість почерків не піддається обліку.

Хронологічні межі книги визначаються датами крайніх записів: 1678 – 1828рр. 7 квітня 1678р. було розпочато реєстр членів братства, 26 квітня укладено два реєстри церковного майна: 1) книг і 2) срібла та церковного начиння. Того ж дня було складено перший протокол засідання/зборів братства. 1678р., назагал, був переломним в історії хрестовоздвиженської мирянської організації: ще 5 квітня (тобто, за два дні до початку складання реєстру) велика група місцевої шляхти вписалася до братства. Останній протокольний запис датується 13 квітня 1828р. Проте книга, через свою неоднорідність, містить інші структурні одиниці, які подають хронологічно ранішу джерельну інформацію.

У структурному плані виділяємо такі розділи книги: 1) інвентарі книг та церковного начиння, 2) щорічні протоколи зборів, 3) реєстр членів братства. Забігаючи наперед, зазначимо, що багатство інформативного потенціалу книги визначається величезною кількістю імен – членів братства і братської старшини. На другому місці (за важливістю та обсягом) знаходиться інформація про діяльність братства, церкву та її облаштування. На сторінках книги дуже багато дат, хоча чимало записів недатовані. Між згаданими структурними одиницями зберігається певна послідовність, хоч і не завжди.

Розглянемо інформативну цінність джерела за названими структурними елементами. Отже, 26.04.1678р. було укладено два реєстри. Перший – перелік церковної богослужбової літератури (ненумерований арк.). У церкві зберігався повний набір потрібних книг, причому майже всі вони були друкованими. У двох випадках вказано на місце видання: Стрятинська і Львівська друкарні (йдеться про видання требників). Відповідно, видання требників тієї пори датуються в літературі: Стрятинський – 1606р., Львівський братський – 1682р. У зв'язку з тим, що в реєстрі існують численні правки тексту, невідповідність другої дати з часом складення реєстру не повинна дивувати. До того ж, не виключено, що реєстр був переписаний пізніше. Цікаво, що, окрім друкованих книг, зберігалися їх рукописні дублети, хоча, можливо, йдеться про рукописні пам'ятки, створені ще до початку книгодрукування в Україні. Серед рукописних книг перелічено апостол, октоїх, устав, требник. У кількох випадках вказівка на спосіб створення книги відсутня (писана чи друкована). Декілька книг були у двох і навіть трьох примірниках: два євангелія, два апостоли, два октоїхи, дві тріоди, три требники. Обидва євангелія мали оздобу: оправлені в оксамит, з срібно-золотими окладами. Назагал, згаданий опис має велике наукове значення: це перший з відомих в Дрогобичі описів парафіяльної/братської бібліотеки. До слова, вона досить багата, принаймні, багатша від бібліотеки XVIIIст., відомої з візитації.

Другий перелік включає церковне срібло, одяг, рукописні привілеї. Йдеться про наявність у церкві двох престольних і чотирьох звичайних хрестів, келихів, кадильниць, корон, а також “апаратів”, тобто церковного одягу: фелонів, стихарів, епитрахілей та ін. Найцікавіше, що наприкінці реєстру згадано документальні джерела: надання церкві від польських королів Казимира, Михайла, Яна (Собеського), а також два декрети братству. На жаль, вони недатовані, а згадка привілею Казимира є дуже важливою, оскільки з часу його правління (йдеться, звичайно, не про Казимира III Великого, а про Казимира IV Ягеллончика – 1447-1492рр.) не збереглося жодного фундаційного документа дрогобицьким церквам. Як правило, вони датуються не раніше

середини XVIст. Дати привілеїв Михайла Вишневецького і Яна Собеського реконструюються за візитаційними описами XVIIIст. – відповідно 1671 і 1678рр. У протоколі 1693р. перелічено шість привілеїв, а також інших “декретів”.

Деякі протокольні записи, які фіксують звіти старших братів після закінчення каденції, також уміщують докладний перелік церковного срібла. Наприклад, у протоколі 27.04.1696р. перелічено “гравіроване” срібло, сорок “штук” перл і корон до намісних образів, хрести, кадильніці і великий келих (арк.12). Фіксація намісного ряду ікон також є досить важливою.

З другого аркуша починається найбільша структурна частина книги, яка має назву “Реєстр братства Чесного і Животворящего Хреста Господня Воздвиження. Ново уписани [на] предградії Дрогобичском за стараням панов братії”. Отже, йдеться про щорічні протоколи зборів братства, які обов’язково збиралися раз на рік у Хомину неділю після Великодня. Ці записи уміщено (з перервами) на 2-68 аркушах, що становить найбільшу частину рукопису. Всього виявлено більше 100 річних протокольних записів, у хронологічних межах 1678-1828рр. Відсутні протоколи за такі роки: 1707, 1744, 1745, 1749, 1750, 1751, 1756, 1760, 1757, 1769, 1770, 1786., 1789, 1791, 1792, 1793, 1799, 1800, 1802, 1803, 1810, 1813, 1814, 1816-1819, 1822-1825, 1827. Систематичними були лише записи до середини 40-х рр. XVIIIст. Частину протоколів другої половини цього століття, а також початку наступного важко відрізнити від відповідних частин реєстру членів братства, оскільки вони повідомляють лише про вступ нового члена в присутності двох старших. В окремі роки фіксується по кілька записів (таких найбільше на початку XIXст.). Крім досить скупої протокольної інформації, деколи додано свідчення іншого характеру: про дарчі, ремонт церкви, закупівлю церковних книг, додаткову ревізію каси, крадіжку, провину братчика та ін. У другій половині XVIIIст. не тільки порушилася системність, а й характер записів: з’явилася польська мова, записи стають біднішими на інформацію.

Як правило, протокольні записи однотипні. У них повідомляється, що братство збирається в неділю після Служби Божої, заслуховує звіт старших про доходи і розходи братської каси, обирає старших на наступний рік, а також паламаря, писаря, скарбника. З 1774р. в протокольних записах з’являється посада “сеньйор” (в реєстрі членів братства навіть раніше – з 1754р.). За згаданим реєстром старий братський уряд передавав новообраному церковні книги і начиння. У протоколах від 5.04.1681р. і 26.04.1682р. уперше з’являється посада “витрикуш”, на яку обирали після двох старших братів (арк.4-4зв.), причому майже з самого початку посада закріпилася як прізвище (воно збереглося в Дрогобичі дотепер). Vitrici, як стверджує Я.Ісаєвич, фіксуються в Перемишлі в 1447 і 1452 рр. як опікуни соборної церкви Св.Іоана (термін означає, з латинської, опікун, ктитор). У Львові в 1544 р. в братстві при Успенській церкві фіксуються seniores vitrici – старійшини-опікуни¹⁰. За статутом віленського братства 1620 р., на щорічних зборах мали обиратися, після двох старших, двоє “строителей” церковних, тобто пономарів чи витрикушів¹¹.

У протокольних записах другої половини XVII – першої половини XVIIIст. чітко наголошено, що збори відбуваються в будинку братства (вперше про це сказано 1681р.), у так зв. “цилії” (оселі). Переважно, до середини XVIII ст. священник у протокольних записах не згадується, що відповідає ставропігальному характеру тогочасних братств за їх статутами, коли, зазвичай, священник був підпорядкований братству і не мав права втручатися в його справи. Перша згадка священника датується в книзі 26.11.1684р. Проте вона є винятком: отця Григорія Горуцького згадано у зв’язку з нетрадиційною

(для протокольних записів) справою, коли в його присутності було зроблено дарчу грошей на церкву (для порівняння: згадка о. Григорія датована у церковному пом'янику 17.04.1685р.¹²). Про ставропігальні права Воздвиженського братства маємо інформацію з судової справи між братством і місцевою родиною Демків, представники якої прагнули зберегти парохіальний бенефіцій у спадковому володінні. Судова тяганина була зініційована ще 1611р.¹³ Вона закінчилася в другій половині століття, коли 9.10.1671р. король Михайло Вишневецький затвердив декрет свого попередника Яна Казимира від 11.05.1663р. Отже, розглядалася суперечка між братами Миколаєм та Шимоном Демками і дрогобицькими передміщанами (Шимон Кун, Гіацинт Залубка, Ілько Баранник, Шимон Мишков) на чолі з священниками Миколаєм і Антонієм (про о. Антонія Чеснохрестського відомо, що він був учасником міщансько-селянського повстання в Дрогобичі 1648р.¹⁴). Король визнав, що право розпорядження церковним маєтком, тобто городом і ґрунтом, а також вибори священника належать братству¹⁵. Принцип виборності священників увійшов у XVIIст. до практики усіх дрогобицьких церков. Навіть парох церкви Св. Юра, дрогобицький намісник/протопіп Павло Терлецький у 1619р. підкорився братству¹⁶. На нашу думку, згадана традиція знайшла відображення у протокольних записах братства Воздвиженської церкви, в яких наголошується на існуванні порядку чи засад “ведлуг звичаїв стародавніх” чи “артикулов нам наданих”. У протоколі 2.05.1736р. підтверджуються засади братської демократії: старших обрали “єдиностайним голосом”, новообраним передавалися “вси порядки церкви С[вятої]” (арк.31). Єдиний випадок дострокового переобрання фіксується у 1807р.: оскільки Ян Зазулькевич, обраний сеньором, не знав братерських правил і церковних порядків, його змістили з посади, обравши Адама Староміського (перші вибори відбулися 3 травня, перевибори – 16 травня) (арк.65зв.). Запис від 6 квітня 1684р. можна вважати нетрадиційним і, до певної міри, унікальним (арк.5зв.). Отже, в Хомину неділю після Служби Божої, зібралися старші і молодші брати на “єдиноральну схазку”. Однак, у зв'язку з відсутністю старших – Александра Глібковича і Івана Лелюховича – звіт і вибори не відбулися. Братство зібралося повторно через тиждень і з'ясувало, що А.Глібкович захворів у дорозі. Лише після цього було вчинено фінансовий звіт і обрано нових старших – Івана Павликового і Ігнатія Струковича, “аби добре справовали и радение чинили” в церкві і братстві. Досить цікавим є прикінцеве застереження, яке вимагало суворого дотримання братських норм співжиття і моралі: “...аби жодного галасу перестерігали, хто бамал починати повинни его судити, ведлуг артикулов братских”.

Протокольні записи, як правило, короткі і скупі на інформацію, проте трапляються розширені свідчення про звіти та вибори, вимоги до новообраної старшини та ін. Так, 27.05.1696р. звітувалися Іван Чеча і Андрій Немировський, обрано: старшим братом Стефана Павликового, молодшим – Івана Василькового, до свічок – Івана Доброгостівського, до таблиць – Григорія Дубаса (арк.12). У записі 1.05.1698р. згадуються дорадчі функції братської “дванадцятки” – “до ради яко колвек”, а виборний “до свічок” Данило Левицький іменується вже паламарем (арк.13).

Протокольні записи кінця XVII – початку XVIIIст. не проливають світла на перехід Воздвиженської церкви до унії. Проте відомо, що на єпархіальному соборі 3.04.1691р., який прийняв умови унії, знаходяться підписи дрогобицького намісника Василя Медвежанського, а також від імені братств: Олександра Прушика (старший брат неказаної церкви) та Яна Кобрини (від імені передміських братств, зокрема, Юривського)¹⁷. Відомо також, що під ту пору в церкві урядував отець Зіновій Хилчковський

(Хілічковський), згаданий у книзі під 1701р.(арк.14зв.). До слова, ця друга згадка священика також є випадковою: напередодні церкву було пограбовано. Акти духовного суду Перемишльської єпархії засвідчують, що існувала певна опозиційність місцевих священиків до унійних процесів, зокрема це пов'язано саме з парохом церкви Воздвиження Чесного Хреста. У протоколі духовного суду, що відбувся в Судовій Вишні 18.06.1698р., його звинувачено, що він не додавав під час літургії до символу віри “і Сина”¹⁸. Суд визнав, що отець Зіновій виступив проти католицького віровизнання. За таке “відступництво” його відсторонили від душпастирських обов'язків на чотири тижні. Затим зобов'язали щонеділі у церкві під час читання “Вірую” голосно виголошувати “і Сина”. Після виконання цієї кари, отець Хілічковський мав також під час літургії виголошувати “Святішого Патріарха”, як це було прийнято в інших церквах. Очевидно, тут йшлося про згадування під час богослужіння римського папи. Щоправда, Перемишльський єпархіальний собор виразного наказу згадувати папу не давав, але відомо таке розпорядження єпископа Інокентія Винницького від 1691р. (одразу після складення ним публічного католицького віросповідання)¹⁹. Крім того, духовний суд зобов'язав священика відправити ще шість “читаних” літургій в одній із дрогибицьких церков. Згаданий випадок засвідчує, що всі священики Перемишльської єпархії дійсно склали католицьке віровизнання, однак не дуже ретельно його дотримувались²⁰.

Протокольний запис 6.08.1743р. є нетрадиційним і не тільки тому, що збори відбулися не у визначений термін. Він уміщує інформацію про навернення братства до унії. Отже, того дня братство зійшлося не до братської, а до капланської оселі отця Василя Глібкевича. Причому воно зібралось за розпорядженням офіціала перемишльського єпископа Федора Краснопольського. Відтепер старші мали обиратися з волі отця Василя (вибори, фактично, скасовувалися). Так було “обрано”: Івана Зисикевича, який відповідав за ключі від церкви (“шафвання ключів до дуба”) і за скарб; другим старшим обрали Данила Хомицького. Названі також Стефан Лушкевич, Василь Губицький, Павличкович. Розпорядження офіціала закінчується фразою: “Моцю нашою приказуєм, аби без битности велебного отця пароха того ж Василя Глібкевича так при дубі яко и при канбонках”. Отже, священик набував виняткових повноважень (арк.34).

Далі уміщено польськомовне розпорядження дрогибицького декана священика церкви Св. Трійці отця М. Ганкевича від 8.05.1746р. за його підписом. Згаданим листом затверджувалися вибори старших Андрія Губицького та Івана Мироновича, а також перелічувалися обов'язки братства. Отже, братство зобов'язувалося: безумовно підпорядковуватись парохом; парох зобов'язувався навчати братчиків; встановлювався чіткий порядок засідань братства – 4 рази на рік (у січні, березні, у провідну неділю після Великодня, вересні); збори мали відбуватись у присутності пароха; неявка на збори через недбалство каралася фунтом воску; на засіданнях заборонялося галасувати (арк.34-34зв.).

Так братство було підкорене порядкам унійної церкви. Очевидно, що його ставропігальним правам було покладено край. З середини 50-х рр. XVIIIст. записи ведуться переважно польською мовою, а в протоколах з'являються великі перерви, вони стають все скупішими на інформацію. Проте в них майже постійно наголошено на необхідності послушенства священикові, а також дотримання функціональних обов'язків братчиків, наприклад, щоб вони були “прихильні до репарації церкви” (протокол 1774р., арк.54зв.). Запис 1774р. суворо нагадує про підпорядкування братства

отцеві Петру Метельському, 1777р. – отцеві Григорію Губицькому, 1811 р. – отцеві О.Хомчинському. Нерідко під скупим протокольним записом з'являється особистий підпис священника, що було практично неможливим у другій половині XVII – першій половині XVIIIст.

Інформація про братську касу/скарбницю досить обширна, хоч тут і не все зрозуміло. Кошти збиралися, зазвичай, під час Служби Божої – це були так звані “гроші стовпцеві”, а старший брат, який обирався “до стовпця”, був скарбником. Збірка проводилася також і на свято Воздвиження Чесного Хреста. 26.04.1678р. скарбником (до таблиці) обрали Семена Дацького, 1679 р. – Семена Демкового. На той момент братська скринька була наповнена – 41 зол. було віддано на потреби церкви, 60 зол. – в борг різним братчикам на період до Св. Спаса, 20 зол. сплатили братчиків Чехові за церковну корону, що знаходилася у заставі. 1680р. борги в касу повернули: Микола Качак, Іван Чашок, Павло Фил, Стефан Малик, Іван Висол, Іван Козак, Седемків, Ян Залубка, Іван Фил та Іван Струнчак.

Фінансовий стан братства ілюструється багатьма прикладами. Зазвичай, на час звіту в касі знаходилося 30-60 зол. У протоколах завжди вказується сума братського скарбу, як також – позики/борги членів братства. Досить велика сума згадана в 1688р.: на оправу церкви братство виділило 360 зол. Зустрічається інформація про фінансові труднощі братства, оренду “у коморників” та ін.

26.11.1684р. зроблено цікавий запис: шляхтич Григорій Попель Грицьковий, за заповітом, подарував церкві 100 зол. у присутності отця Григорія Горуцького (арк.6). У розписі цих грошей є важлива згадка: два золотих призначалися на церковний шпиталь. 22.04.1688р. трапляється також досить цікавий запис: братство виділило 360 зол. на “оправу” церкви, тобто на ремонт гонтового даху: тесляреві, на гонт, на цвяхи, на хрести (арк.8). 1690 р. фіксується ще один ремонт – церкви і дзвіниці (арк.9).

У протоколі 1701 р. занотовано про жадливий випадок пограбування церкви: з євангелії зеленого оксамиту здерли срібно-золоту оправу вартістю 200 зол. Підкреслено також, що це сталося за резидування старших Григорія Богородки і Данила Левицького, отця Зіновія Хилчковського і дидакала/вчителя Судинського (арк.14зв.). 8.10.1680р. братство засідало позачергово – розглядався спір братчиків (арк.3). Виявляється, що ще на великодні запусти посварилися Андрей Тволипський і Семен Демкович. За свідченням братів, вони просто полаялися. Братство вирішило: обидва братчики повинні були перепроситися і сплатити церкві по фунту воску. С.Демкович цей вирок прийняв, а А.Тволипський відмовився (в реєстрах братства він більше не згадується).

У 1703 р. згадано писаря Івана Васильковича, 1712 р. – писаря Івана Білецького, 1717 р. – писаря Яна Ярославського, 1735 р. – Івана Панькевича. Склад писарів, як бачимо, постійно змінювався, що засвідчує високий ступінь освіченості парафіян-членів братства. Записи початку XIXст. найцікавіші тим, що з 1820р. протоколи знову ведуться українською мовою.

Назагал, у цій структурній частині книги дуже рідко трапляються повідомлення про вступ до братства нових людей. Так, наприклад, 22.03.1768р. до братства вписався шляхтич Теодор Коблянський з Унятич “на віки вічні”, “з дозволу каплана і старших братів” (арк.43зв.). Найцікавішим у згаданому плані є запис 5.04.1678р. (арк.52), хронологічно непослідовний, за яким околична шляхта вписалася до братства великим списком: Григорій Попель Грицькович, Федір Попель Ластов'як, Стефан Попель Ластов'як, Стефан Унятицький, Стефан Тарнавський, Григорій Кропивницький,

Григорій Попель Зубик, Василь Попель син Федора, Александер Попель, Стефан син Федора, Костянтин Струтинський (Колковський обиватель). 1679р. (арк.52зв.) вписалися шляхтичі Миколай Добрянський, Ян Добрянський і Агафія Добрянська (під цим роком уперше і лише раз у книзі згадується жінка).

7 квітня 1678 р. було започатковано реєстр братства під назвою “Каталог братии списанних храму Честнаго Животворящаго Креста в предградіи Дрогобицком”, який вівся майже до кінця XVIII ст. (аркуші 40-52зв.). Імена членів братства спочатку записувалися до клітинок таблички, в які було розкреслено сторінки книги (арк.40-44). Затим каталог вівся у вигляді звичайних записів. За нашими підрахунками, до реєстру занесено більш ніж за століття 306 прізвищ (по століттях: XVIIст. – близько 120 осіб, решта – з XVIIIст.). У більшості випадків записи продатовані. На початку реєстру вони означають рік смерті (дати смерті зустрічаються і в пізніших записах). Наприклад, Семен Фецович “преставился” 1667р., Миколай Солський – 1697р., Андрій Немирів – 1670р. та ін. Приблизно з 87-ї позиції (нумерація наша) з’являються дати вступу до братства. Наприклад, Григорій Яхилевич 28.12.1691р. “примил братсво”, Іван Маленький з Кам’янки Струмилової 1697р. “списася”, Леонтій Медвежанський 1697р. “до братства уписался”. З 232-ї позиції з’являються польськомовні записи, для яких характерні підписи нових членів “manu propra”, а також свідчення старших братів: 1754р. “За славетних старших Андрія Немировського, Яна Павлікевича, записується Теодор Лелюх” (арк.43). Цікавим є запис 1757р. (україномовний): “Андрей Папроча вступил зупелне до заслуги церкви и капелана” (там само). У деяких записах вказується, що при вступі приймалась присяга: 1769р. Ян Немировський “прийняв присягу брацтву”. Остання сторінка каталогу датована 1 травня 1808р., коли до братства вступили Василь Веселівський і Василь Броварський (арк.53зв.). У цій частині книги також багато шляхетських імен: Попель Федір Ластовчак, Попель Стефан Ластовчак, Стефан Унятицький, Стефан Тернавський, Попель Григорій Зубик, Стефан Ступницький, Андрій Старосольський, Миколай і Ян Добрянські та ін.

Іменний потенціал братської книги надзвичайно багатий. Згадаємо найбільш яскраві та колоритні українські прізвища: Чех, Блаженко, Сендеко, Козак, Жовнірчик, Чешиборода, Перебігалович, Малик, Модрицький, Залубка, Богородка, Струнчак, Кушнір, Мужилевич, Жила, Дашкович, Филипович, Дейнека, Лелюхович, Паньків, Федьковичів, Ясеницький, Кобринович, Самбірський, Коваль, Лужецький, Яворський, Немировський, Чубинський, Маленький, Шемеляк, Губицький, Староміський, Шемеляк, Наум’як, Баран, Навроцький, Грушка, Глібкович, Яцина та ін. Окремі поодинокі вказівки засвідчують місце проживання братчиків: Борислав, Стара Сіль, Солотвино, Добромиль, Кам’янка Струмилова, Долина. З неукраїнців фіксуємо лише одне нетипове прізвище – Ботерман. Практично один раз зустрічається ім’я жінки – Агафія Добрянська.

Підсумовуючи, зазначимо, що проаналізоване джерело є унікальною рукописною пам’яткою давнього Дрогобича. Його джерельна та інформативна цінність для історії міста дуже велика. Братська книга є найдавнішим комплексним джерелом до історії церкви та братства, яке разом з іншими масовими церковними джерелами (пом’яником, візитаційними протоколами, братським статутом, метричними книгами та ін.) складає підставову базу документальних свідчень для реконструкції церковного минулого. На нашу думку, вивчення братських книг Дрогобича (а також інших типологічно рівних йому міст), разом з іншими синхронними джерелами, допоможе уточнити місце та роль братств в українській церковній історії. Беручи до уваги наявність

у місцевих рукописних пам'ятках фрагментів метричних книг, описів церковного облаштування, реєстрів богослужбової літератури та ін., які відносяться до XVIIст., припускаємо, що братства в своїй діяльності випереджали час. До певної міри, вони були предтечею відомої Замойської реформи.

Інша рефлексія, яка сформувалася під час вивчення пам'ятки, пов'язана з проблемою типології братського руху, який виник у XVIст., його інституційних засад, ідеології та практики стосунків з канонічною церковною організацією, зокрема з церковним кліром. Проблема має велику історіографію²¹, проте продовжує залишатися дискусійною, головню через невирішеність питання про ставропігію братств. Ряд дослідників продовжують наголошувати на тому, що втручання мирян, об'єднаних у братства, в справі церкви, не мало канонічних підстав, виходило за межі прерогатив мирянства в цілому, не відповідало функціональному призначенню братств тощо. На нашу думку, виникнення братств у Київській митрополії, а також запропонована ними програма реформ були своєрідною відповіддю на виклики потриденської доби. При цьому не треба шукати аналогій православної мирянської організації в католицизмові, який у Речі Посполитій перебував у привілейованому становищі.

Відзначаємо також цінність братської книги з точки зору дослідження соціальної історії, генеалогії, історичної демографії, топоніміки, антропонімії та ін. Вона суттєво доповнює потенціал дослідженого пом'яника Воздвиженської церкви, а також опублікованого візитаційного протоколу 1764р. Джерело потребує повної публікації, особливо в плані оприлюднення всіх імен, дат, географічних назв, іншої важливої і звичайної інформації.

¹ Найціннішою в джерелознавчому плані є праця історика: Ісаєвич Я.Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму. – К., 1972. У ній оглянуто, серед інших джерел до історії братств, книги протоколів, у тому числі й дрогобицьких. – С.27-28.

² Тимошенко Л. Візитаційні описи дрогобицьких церков 1764 року // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.IV. – Дрогобич, 2000. – С.398-412; його ж. Пом'яник дрогобицької церкви Св. Трійці // Там само. – Вип.V. – Дрогобич, 201. – С.276-309; його ж. Пом'яник дрогобицької церкви Воздвиження Чесного Хреста // Там само. – Вип.VI. – Дрогобич, 2002. – С.521-533; Косаняк Л. Рукописний Ірмолой 1724 року з Дрогобицької церкви Святої Трійці // Сакральне мистецтво Бойківщини. П'яті наукові читання пам'яті Михайла Драгана. Зб. статей. – Дрогобич, 2001. – С.80-99.

³ Центральний державний історичний архів у м.Львові. – Ф.129. – Оп.3. – Спр.65. Назва за описом “Книга протоколів та інвентарний опис рухомого майна братства при церкві Воздвиження Чесного Хреста в м.Дрогобичі. 1678-1828 рр.”. – Арк. 1-69.

⁴ Див. напр.: Isajewyc J. Bractwa cerkiewne w diecezjach przemyskich obrządku wschodniego w XVI- XVIII wieku // Polska – Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa. – Т.3. – Przemyśl, 1996. – С.63-74; Lorens B. Bractwa cerkiewne w miastach ziemi przemyskiej w XVI-XVIII wieku // ДКЗ. – Вип.VI. – Дрогобич, 2002. – С.197-208.

⁵ Див. напр.: Драган М. Українські дерев'яні церкви. Генеза і розвій форм. – Ч.1. – Львів, 1937. – С.22, 33, 37, 53, 54, 75, 77, 81, 84, 98, 124, 139; Ч.2. – С.38, 40, 79, 152; Історія українського мистецтва: В 6-ти т. – Т.2. Мистецтво XIV – першої половини XVII ст. – К., 1967. – С.84-85, 94, 201-203; Т.3. – С.29-30, 38, 168, 385; Юрченко П. Дерев'яна архітектура України. – К., 1970. – С.76; Міляєва Л.Д. До питання про генезис стінопису в культовому дерев'яному

зодчестві слов'ян // Українське мистецтво у міжнародних зв'язках. Дожовтневий період. – К., 1988. – С.63; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К., 1985. – Т.3. – С.96; Могитич І. Громадські споруди. Церкви // Народна архітектура українських Карпат XV – XX ст. – К., 1987. – С.226, 229; Скоп Л., Друзюк-Скоп Г. Еволюція іконостасної стіни Воздвиженської церкви в Дрогобичі // Скарби Франкового краю. – Львів, 1989; Скоп Л. Історія іконостасу церкви Воздвиження XV-XVII ст. м.Дрогобича // Бойки. Видання науково-культурологічного товариства “Бойківщина”. – 1992. – № 3. – С.3; № 4. – С.12-13; Скоп Л. Перлина бойківської дерев'яної архітектури – церква Воздвиження XV-XVII ст. в місті Дрогобичі // Бойки. Видання науково-культурологічного товариства “Бойківщина”. – 1992. – Ч.1-7. – С.16; Скоп-Друзюк Г., Скоп Л. Художнє оформлення предтеченського преділу церкви Воздвиження м.Дрогобича 1664-1672 рр. // Бойківщина. Історія і сучасність. – Львів, 1996. – С.86; Скоп Л. Ікона “Воздвиження Чесного Хреста” початку XVI ст. з Дрогобицької церкви Воздвиження Чесного Хреста // Сакральне мистецтво Бойківщини. Наукові читання пам'яті Михайла Драгана. Доп. та повід. 25-26 червня 1996 р. – Дрогобич: Відродження, 1997. – С.77-83; Скоп Л. “Радуйся цар Юдейський” з ікони “Страсті”, що у церкві Воздвиження міста Дрогобича // Сакральне мистецтво Бойківщини. Другі наукові читання пам'яті Михайла Драгана. Матеріали виступів 19-20 листопада 1997 р. – Дрогобич: Відродження, 1997. – С.128-132; Скоп Л. Спроби реконструкції дрогобицьких церков XV-XVII ст. (Святого Юра та Воздвиження Чесного Хреста) // Сакральне мистецтво Бойківщини. Другі наукові читання пам'яті Михайла Драгана. Матеріали виступів 19-20 листопада 1997 р. – Дрогобич: Відродження, 1997. – С.82-87; Скоп Л. Іконостас XV ст. у дрогобицькій церкві Воздвиження Чесного Хреста // Дрогобицькі храми Воздвиження та Святого Юра у дослідженнях. Перші читання. Матеріали виступів, 23 червня 1998 р. – Дрогобич: Відродження, 1998. – С.14-35; Скоп Л. Іконостас середини XVII століття з церкви Воздвиження міста Дрогобича // Сакральне мистецтво Бойківщини. Четверті наукові читання пам'яті Михайла Драгана. – Львів: Видавництво “Логос” Львівського музею історії релігії, 1999. – С.23-36; Скоп Л. Іконостас 1636 р. у церкві Воздвиження в Дрогобичі // Дрогобицькі храми Воздвиження та Святого Юра у дослідженнях. Другі читання. – Дрогобич: Відродження, 2000. – С.75-106; Петрушак Н. Головний портал церкви Воздвиження в Дрогобичі // Галицька Зоря. – 2001. – 23 жовтня. – С.2.

⁶ Вуйцик В. Про датування церкви Воздвиження Чесного Хреста у Дрогобичі // Вуйцик В. Вибрані праці. До 70-річчя від дня народження / Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”. – 2004. – Ч.14. – С.185-189. Написи на стінах та іконостасі церкви скаталагізовані в публікації: Васильків Л. Меценати дрогобицьких церков Св.Юра та Воздвиження Чесного Хреста // Сакральне мистецтво Бойківщини. Наукові читання пам'яті Михайла Драгана. Доповіді та повідомлення. 25-26 червня 1996 року, м.Дрогобич. – Дрогобич, 1997. – С.18-19.

⁷ Василь Глібкевич обійняв парафію після смерті батька 1737 р., помер 5 січня 1777 р. Вважається автором ікон “Стрітіння” (1740 р.), вівтаря Св. Миколая (1746 р.), “Христос – виноградна лоза” (1753 р.), “Воздвиження Чесного Хреста” (1759 р.). Див. про це докл.: Друзюк Г., Скоп Л. Дрогобицький іконописець XVIII ст. о. Василь Глібкевич // Бойки. – 1992. – № 1. – С.10-12; Керик М. Дрогобицький малярський осередок XVIII ст. // Наукові зошити історичного факультету. – Вип.4. – Львів, 2001. – С.93-94. Характеристика священика (доволі некомпліментарна) уміщена в опублікованому нами візитаційному описі церкви 1764 р. – Тимошенко Л. Візитаційні описи дрогобицьких церков 1764 р. // ДКЗ. – Вип.ІV. – Дрогобич, 2000. – С.409-410. Удалося довести, що Василеві Глібкевичу належить пом'яник церкви, про що свідчить відповідний запис та малюнок на його початку. – Тимошенко Л. Пом'яник дрогобицької церкви Воздвиження Чесного Хреста // ДКЗ. – Вип.ІVІ. – Дрогобич, 2002. – С.524-525.

⁸ Александрович В. Привілей перемиського архієпископа Антонія Радилівського для дрогобицького Хрестовоздвиженського братства з 1556 р. // ДКЗ. – Вип.IV. – Дрогобич, 2000. – С.332-335.

⁹ Див. про це докл.: Тимошенко Л., Царьова Н. Документи до історії міжконфесійних стосунків у Дрогобичі в XVI ст.// Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.II. – Дрогобич, 1997. – С.23-24; Тимошенко Л. Дискусія Михайла Грушевського з Антонієм Прохаскою з церковної історії Дрогобича XVI ст. // Український історик. – Готується до друку.

¹⁰ Ісаєвич Я.Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI- XVIII ст. – К.,1966. – С.24, 25.

¹¹ Голубев С. Материалы для истории Западно-русской церкви / Приложение к 1-му тому сочинения Киевский Петр Могила и его сродвижники (Опыт исторического исследования). – Т.1. – К., 1883. – С.240.

¹² Там само.

¹³ Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.101. – С.777.

¹⁴ Тимошенко Л. Хмельниччина і міщансько-селянське повстання в Дрогобичі 1648 року // ДКЗ. – Вип.III. – Дрогобич, 1998. – С.23.

¹⁵ Bibl. Nauk. PAU i PAN w Krakowie. – Dyplomaty, N 262. – К.1-4.

¹⁶ Ісаєвич Я.Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст. – К., 1966. – С.83. Павло Терлецький є представником відомої в краю шляхетської і священницької родини. 17.05.1595 р. він протестував у Перемишльському земському суді проти дій магістрату у зв'язку із закриттям руських церков. – Боротьба Південно-Західної Русі і України проти Ватикану і унії... – № 97. – С.121-122. 2.05.1612 р. він протестував проти уніатського перемишльського єпископа Атанасія Крупецького. – Там само. – № 152. – С.203. Згадане і часто повторюване в літературі положення про ставропігіальні права дрогобицьких братств потребує корективи. Принаймні, у стосунку до церкви Св.Юрія воно діяло не безумовно. Так, наприклад, вивчення рукописної книги цієї церкви показує, що місцевий священник мав значно більше прав. Принаймні, він завжди був присутнім на засіданнях братства, а вже перший протокольний запис 1657р. засвідчує, що братство скликалося на збори після оголошення священника з амвону, а також згідно з “упрошенням” старших братів. – Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки НАН України ім.В.Стефаніка. – Ф.3 (Бібліотека монастиря василіан). – МВ 267. – Арк.2.

¹⁷ Арх.ЮЗР. – Ч.1. – Т.Х. – К.,1904. – С.374, 375.

¹⁸ Балик Борис І. Інокентій Винницький Єпископ Перемиський, Самбірський і Сяницький (1680-1700). – Рим, 1978. – С.260.

¹⁹ Там само.

²⁰ В актах духовного суду уміщена ще одна справа проти отця Зіновія Хилчковського, датована кінцем XVII ст. Його судили за неправильне читання на Службі Божій “Вірую”, а також за допущення на службу невихрещеного єврея. – Archiwum Państwowe w Przemyślu. – Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego. – Supl., Syg.2. – N 51. – S.24. Цікаво, що перший зі згаданих недоліків священник пояснював існуванням давньої традиції.

²¹ Див. найновіші праці: Капраль М. Історіографія Львівського Успенського братства // Україна в минулому. – Вип.1. – Київ-Львів, 1992. – С.54-71; Успенське братство і його роль в українському національно-культурному відродженні / Матеріали наукової конференції 4-5 квітня 1996 року. Ред. кол.: М.С.Бандрівський та ін. – Львів, 1996; Лукашова С.С. Взаимоотношения клира и объединений мирян в восточных землях Речи Посполитой в конце XVI в. – Автореферат дисс. канд. истор. наук. – М., 2001; Дмитриев М.В. Между Римом и Царьградом: генезис Брестской церковной унии 1595-1596 гг. – М., 2003.

Леонід Тимошенко.

Рукописна книга братства дрогобицької церкви Воздвиження Чесного Хреста (XVII – початок XIX ст.).

У статті досліджується цінна рукописна пам'ятка до історії давнього Дрогобича та його церковного минулого. Подано кодикологічний, археографічний та джерельно-інформативний опис рукопису, з'ясовано особливості його структурної побудови. Репрезентативність джерела викладена у таких аспектах: історія братства, церкви (храмова будівля та її облаштування), перехід до унії, склад вірних.

Leonid Tymoshenko.

The Hand-Written Book of the Fraternity of Drohobych Church of the Exaltation of the Cross (17th – 19th cc.).

In the article the investigation of a valuable manuscript monument of the history of old Drohobych and its clerical past is carried out. The manuscript's codecological, archeographical, and source informative descriptions are presented, the peculiarities of its structural design determined. The representativeness of the source is expounded in the following aspects: the history of the fraternity, the history of the church (its temple building and its facilities construction), the transition to the Unia, and the staff of the faithful.

РОДОВІД ТА РОДИНА
КИЇВСЬКОГО ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ОФІЦІАЛА
МИХАЙЛА ПРИЙМОВИЧА¹
(епізод з історії львівського духовенства XVIII століття)*

Львівський офіціал Михайло Приймович (1718–1783) нині відомий насамперед за унікальним портретом давніх збірок львівського Святоюрського собору (Національний музей у Львові), справедливо приписаним знаному львівському маляреві кінця XVIII – початку XIX століття Луці Долинському (1750–1824), та нечисленними розпорошеними фактами церковної історії українського Правобережжя другої половини XVIII ст.² Оскільки тогочасне церковне життя ніколи не було предметом наукового вивчення й усе ще досліджене мало³, у фаховій літературі існує тільки декілька лаконічних згадок про М. Приймовича. Такою є, зокрема, скромна біографічна нотатка в Енциклопедії українознавства⁴. Ярослав Ісаєвич принагідно писав про його навчання у вірменській колегії театинів⁵. Дослідники знають його щедрий запис на духовну місію і семінарію в Житомирі, затверджений сеймом 1776 р.⁶ Красномовним свідченням заслуг М. Приймовича перед Церквою є пастирський лист львівського єпископа Петра Білянського про заупокійні молитви за померлого офіціала⁷. Було також опубліковано проповідь Михайла Палуцького на його похороні⁸. За всіма цими нечисленними фактами постає одна з яскравих особистостей церковної історії українського Правобережжя другої половини XVIII ст.

Скромні фактичні відомості до біографії М. Приймовича істотно поповнює нововіднайдений документ щодо його походження та родини з окремими ранніми фактами біографії самого офіціала. Складений у зв'язку з майбутнім поділом поміж родиною його спадку, він подає зізнання свідків з-поміж найближчих сусідів родини, свідків чи навіть друзів його дитинства і юності, тому передає вірогідні фактичні подробиці, не зафіксовані в інших віднайдених досі матеріалах⁹. Завдяки цьому публіковані зізнання є винятковим за своїм характером джерелом не лише до біографії М. Приймовича, але й історії середовища львівського й загалом західноукраїнського парафіяльного духовенства XVIII ст.¹⁰, його походження та внутрішніх взаємозв'язків, особистої службової кар'єри поодиноких представників священничого стану. Особливо випадає підкреслити їхнє ширше значення як цікавого причинку до історії українського Львова XVIII ст., оскільки його українське середовище зазначеного часу, як зрештою, правду кажучи, й історія тогочасного міста загалом, фактично усе ще перебувають поза увагою дослідників.

М. Приймович, у якому через прізвище нерідко схильні були вбачати вірменина, виявився онуком брюховицького мельника Павла Прийми й отримав прізвище за дідом, тобто насправді писався Приймовичем. Публікований документ, записаний –

* Висловлюю щиру подяку кандидатів історичних наук Леонідові Тимошенку за допомогу, надану при опрацюванні коментаря.

нагадаємо – з уст людей із найближчого оточення родини, неодноразово вживає саме таку версію прізвища щодо нього самого, його батька та інших нащадків П. Прийми.

Сім'я П. Прийми – традиційно багатодітна – складалася з п'ятерох синів: Василя, Федора, Григорія, Івана та Андрія і двох доньок: Феськи та Анни, на час складення свідчення уже покійних, причому Анна померла незаміжною, очевидно, – в молодому віці. Фах батька об'єктивно визначав коло суспільних взаємозв'язків та професійних зацікавлень дітей. Батьківську домівку за чинним звичаєвим правом успадкував наймолодший, Андрій, який перебрав і батьківський млин. Від нього родинне обійстя та промисел успадкував син Теодор, що мав сина Матвія і ще одного сина (свідок не пригадав його імені) та доньку Марину, яка на час складення свідчення перебувала при млині. Інший син Андрія – Семен – також став мельником у Брюховичах. Вони мали також сестру Євдокію, яка вийшла заміж за ще живого на час складення свідчення львівського міщанина, пекаря Василя Блонського.

Син П. Прийми Григорій одружився з удовою якогось Салевича, яка з першого шлюбу мала сина Стефана (на час складення заяви – декана в Бучачі), а від Григорія – сина Григорія, який на час складення свідчення працював візником у мельника Михайла, та доньку Маріанну, що була за львівським пекарем Ривінським, але померла разом із дітьми, та Євдокію, яка вийшла заміж за підданого Івана (в оригіналі – Яна) до Грибович. Майже 90-літній, за його словами, Степан Язловецький, свого часу візник Г. Прийми, уточнив, що Салевичева походила з Гряди поблизу Львова, а чоловіка Єви, за його словами, називають ковалевим сином.

За брюховицького мельника Качарабу вийшла заміж донька П. Прийми Феська. Про двох інших синів П. Прийми, Василя та Івана, ніяких відомостей у віднайденому документі немає, тобто, на 1783 р. серед живих не було уже не тільки їх самих, але й нікого з їхніх нащадків. Наведені зізнання трьох свідків з-поміж найближчих сусідів переконують, що більшість потомства П. Прийми залишилася в колі професійних інтересів протопастора родини, загалом у відповідному суспільному колі укладалися й їхні шлюбні зв'язки.

У поколінні дітей П. Прийми від цієї традиції відійшов Федір, проте не від самого початку і, як на ті часи випадає, мабуть, визнати, що в досить незвичний спосіб. Спочатку він (іменований у зізнанні свідка – пекаря Григорія Барановського Теодором), так би мовити, в традиціях родини одружився з удовою-пекаркою Ксенією, яка мешкала на Белзеччині – юридиці Белзецьких в парафії Благовіщення: церква знаходилась на початку Городоцької вулиці навпроти нинішньої тюрми¹¹. Очевидно, шлюб укладався із поширеним у тих часах розрахунком перебрати ремесло покійного попереднього чоловіка. Проте, як свідчив Г. Барановський, із часом подружжя занехало пекарство і Федір став парохом неіснуючої від початку ХІХ ст. церкви святого Федора Тірона¹² – пам'ять про неї зберігає однойменна площа на Жовківському передмісті неподалік сучасного проспекту В'ячеслава Чорновола, на якій вона знаходилась. Така зміна суспільного становища навряд чи належить до характерних явищ тогочасної звичаєвої практики й, скоріше, повинна бути визнана винятковою. Жоден зі свідків нічого не сказав про мотиви такої переміни, тому вони залишаються для нас невідомими. Додатковий скромний, проте, безперечно, цікавий штрих до характеристики священика Ф. Приймівича зберегла одна фраза зізнання першого зі свідків – Петра Сомицького. Наприкінці своїх відповідей на поставлені питання він побіжно зазначив, що його відомості про родину виводяться з того, що як інтролігатор він був у священика Ф. Приймівича задля опрацювання книжок. На жаль, збережене свідчення майстра ніяк не конкретизує цього моменту, природно, здатного викликати

підкреслений інтерес. Проте, як можна здогадуватися, ці відвідини були неодноразовими й, очевидно, були викликані потребами не лише самого священика, але й його підростаючих синів. Тому цей випадково збережений лаконічний штрих стосунків свідка з родиною Приймівичів, як видається, вказує на очевидні книжкові інтереси родини, врахування яких дає підстави для певних здогадів щодо ширшого контексту родинного життя та обставин, які визначали формування синів о. Федора Приймівича. За одностайним визнанням свідків, їх було двоє – Петро та Михайло. За свідченням пекаря Г. Барановського, вони спочатку вчилися у руській школі, тобто школі міського Успенського братства, а згодом – у єзуїтів. Петро на цьому закінчив навчання й посів батьківську парафію при церкві святого Теодора Тирона, а Михайло продовжив навчання у колегії театинів. За словами Г. Барановського, від Г. Прийми, Михайлового дядька, він знав, що митрополит Афанасій Шептицький висвятив Михайла в Уневі на священика без права одруження, він перебував при дворі митрополита, а згодом став київським офіціалом (резиденцією митрополита було містечко Радомишль на Київщині) і вже як офіціал приїжджав до Львова по смерті брата Петра.

Показовим, зрештою, для історії родини та характеристики її найближчого оточення є й склад самих свідків – інтролігатор, пекар та візник, причому два останні – сусіди в Брюховичах. Із них найближчим до Приймівичів був пекар Г. Барановський, який від самого дитинства постійно контактував із родиною не лише як сусід у Брюховичах. За його словами, він не тільки був товаришем дитячих ігор молодих Приймівичів, коли вони приїжджали до діда на свята чи канікули, але й неодноразово бував у їхніх батьків у Львові, бачив М. Приймівича під час його навчання в колегії театинів та при дворі митрополита, зустрічався з ним, коли після смерті брата Петра він приїжджав до Львова вже як київський офіціал. Тому, фактично цей 74-літній свідок якнайтісніше контактував із Приймівичами.

Публіковані зізнання свідків про походження та родинні стосунки київського офіціала М. Приймівича зберегли ряд цікавих моментів історії української громади Львова та середовища львівського духовенства XVIII ст. Вони з'ясовують окремі своєрідні особливості розвитку духовної кар'єри Приймівичів, формування середовища тогочасного львівського духовенства, загалом церковної історії українського Правобережжя на одному з усе ще надто скромно опрацьованих відрізків її еволюції.

ДОДАТОК

Зізнання свідків про родовід та родину київського греко-католицького офіціала Михайла Приймівича.

Inquisitio ad perpetuam rei memoriam ad instantiam successorum Primoviciano-
r[um] in p[rae]sentia NN[obili]. NN[onesti]. Ignatii Behm s[cabini] tum Francisci Schultz
ss[cabini] LL[eopoliensi] e gremio iudicii ciuilis mayd[eurgensis] Leopoliens[is] una
cum n[o]b[il]is notario ejusdem iudicii deputatorum in sequelam resolutionis ejusdem
iudicii die 8-ua men[sis] maji a[nn]o 1783-o peract[as] in modum sequentem.

Primus testis Petrus Gomicki annor[um] plus minus 70 p[er] vio jurament[um] de
dicenda veritate p[re]stato interrogatus ad positionales articulos.

Ad 1-mu[m]. Znałem Pryimę mielnika na Brzuchowicy, ale nie pamiętam imienia
iак się zwał y dzieci jego jak się zwali nie wiem.

Ad 2-du[m]. To tylko wiem, ten Pryima, którego ja znał na Brzuchowicy, miał brata
kapłana przy cerkwi ś[więte]go Teodora tu w Lwowie, ale nie wiem iак mu imię było.

Ad 3-tium. To pamiętam, że ten xiądz Pryima, co go nazywali Pryimowiczem y był parochem ś[więteg]o Teodora, miał dwóch synów, iednego Piotra, który był kapłanem po śmierci oycy a ś[więteg]o Teodora, y Michała, który był u teatynów, a potym przy dworze metropolity Atanazego (C. 1118) Szeptyckiego, potym był officialem na Ukrainie y widywałem go, gdy tu przyjeżdżał do Lwowa, to go nazywano officialem.

Ad 4-tum. Tego mielnika brzuchowickiego Przyimy dzieci nie znałem y nie wiem jak mielnikowo imie było, słyszałem tylko, że córka tego mielnika poszła za Bazylego Błońskiego, który ieszcze żyje na przedmieściu, robi piekarstwo.

Ad 5-tum. Nie wiem tego.

Ad 6-tum. Do tego punktu nic więcey nie wiem nad to, com wyżey powiedział.

Ad 7-mum. To wiem, że u xiędza Pryimowicza, który był parochem u ś[więteg]o Teodora, procz syna Piotra, także potym parocha pry kościele ś[więteg]o Teodora, y Michała, co był officialem, więcey dzieci nie widziałem, lubom bywał u niego xiążki oprawiać iako introligator.

Dein inquisitio silentio recessit.

Secundus testis Gregorius Baranowski pistor leopoliensis annorum 74 p[er] vio juramento super dicenda veritate in rotam solitam p[re]stitti interrogatus ad positionales articulos.

Ad 1-mum. Znałem Pawła Pryimę, bo w trzeciem od niego domostwie mieszkał na Brzuchowicy, miał synów pięciu, iednego Bazylego, drugiego Teodora, trzeciego Grzegorza, czwartego Jana, piątego Andrzeja, corkę Feskę, która była za Kaszarabą, mielnikiem na Brzuchowicy, umarła, drugą Annę, która panną umarła.

Ad 2-dum. Wiem to, że Teodor Pryima, syn Pawła Przyimy, mielnika brzuchowickiego*, był bratem rodzonym Jędrzeja Przyimy, mielnika brzuchowickiego, tudzież Bazylego, Grzegorza y Jana, który Teodor (C. 1119) pojął Xęnię, wdowę piekarkę, tu w Lwowie z Bełżeczyny (która należy do parafii Najświętszej Panny Zwiastowania), z tą wdową robił piekarstwo y spłodził synów Piotra y Michała, potym zaniechał piekarstwo y był xiędzey przy cerkwi ruskiej u ś[więteg]o Teodora, tu w Lwowie, znałem go dobrze y żonę, bywałem u nich, a z synami to z maleństwa bawiliśmy się z sobą iak przyiadą bywało do dziada do Brzuchowicy na święta albo na wakacye. Y nazywał się Pryimowiczem ten xiądz Teodor.

Ad 3-tium. Wiem pewnie, że Teodor Pryimowicz, paroch cerkwi ś[więteg]o Teodora, miał dwóch synów, Piotra y Michała, dawał ich do szkoły lwowskiej ruskiej y do jezuitów. Jak wyszli ze szkoł jezuičkih, to Piotr został parochem na mieyscu oycy przy cerkwi ś[więteg]o Teodora, a Michał poszedł do teatynów, widywałem go tam, bom drwa wozywał y że go miał poświęci na bezżennego xiędza w Uniowie metropolita Szeptycki, powieadał mi Jędrzey Pryima, stryj tego Michała. Widywałem tego xiędza Michała przy dworze metropolity y wiem, że był potym officialem kijowskim, bo po śmierci brata Piotra przyjeżdżał tu był do Lwowa, widziałem go y nazywano go officialem kijowskim.

Ad 4-tum. To iest prawda, że Jędrzej Pryima, który był brat rodzony xiędza Teodora Pryimowicza przy cerkwi ś[więteg]o Teodora, po śmierci oycy Pawła osiadł na młynie w Brzuchowicy y miał synów Teodora (który spłodziwszy syna Matwija, a drugiemu niewiem jak imie, y córkę Maryannę, która siedzi przy młynie, y umarł), a drugiego Semiona (który siedzi na młynie w Brzuchowicy), niemniej córkę Eudokię, która poszła za Bazylego Błońskiego, piekarza** (C. 1120), mieszczanina lwowskiego.

Ad 5-ta. Znałem Grzegorza Pryimę, mielnika brzuchowickiego, był on brat rodzony Teodora Pryimowicza y Andrzeia Przyimy y na tego Grzegorza weselu z Salewiczową wdową

* Далі закреслено: Jędrzeja, Bazylego.

** Слово повторене вдруге на початку наступної сторінки.

(które było na Zielone świętki ruskie) byłem, ta Salewiczowa miała syn Stefana, który jest dziekanem w Buczaczu, a z Pryimą miała syna Grzegorza, który teraz jest woźnicą u Michały mielnika, y córkę Maryannę (która była za piekarzem lwowskim Rewińskim, ale y ona y dzieci pomarli), Eudokię córkę w Grzybowicach żyjącą, za Janem poddanym będącą.

Ad 6-tum. To iest prawda, że ten xiądz Pryimowicz, officiał kijowski, był stryjeczno-rodzonym bratem Teodora y Symeona Pryimowiczów, Eudokii Błońskiej y Grzegorza Pryimowicza także z Grzegorza spłodzonego.

Ad 7-mum. Wiem zapewne, że xiądz Teodor Pryimowicz, paroch cerkwi ś[więteg]o Teodora, miał tylko dwóch synów, Michała y Piotra, a więcey dzieci nie miał.

Deim imposito silentio recessit.

Tertius testis Stephanus Jasłowiecki annor[um] inloca[m] 90, incola brzuchowice[nsis], p[er] vio juramento dedicenda veritate p[re]stito interrogatus ad articulos positionales deposuit.

Ad 1-mum. Znałem Pawła Pryimę, bo w trzeciem od niego domostwie mieszkał na Brzuchowicy, miał synów pięciu, iednego Bazylego, drugiego Teodora, trzeciego Grzegorza, czwartego Jana, piątego Andrzeja.

Ad 2-dum. Że Teodor Pryima miał brata Jędrzeja, Bazylego, Grzegorza, Jana to prawda, ten Teodor(C. 1121) wziął piekarkę na Beżeczynie, ale nie wiem, jak się zwała, miał dwóch synów, ale nie wiem, jak się zwali, robił kilka lat rzemieślo piekarskie, a potym został xiędzem przy cerkwi ś[więteg]o Teodora tu w Lwowie y nazywał się Pryimowiczem, byłem u niego, drwa razem rąbali.

Ad 3-um. Wiem, że syn tego Teodora Pryimowicza przyszedł był do drugiego brata swego, który był u teatynów, y widziałem jak szli razem, ale gdzie się potym obrucili nie wiem.

Ad 4-tum. To wiem dobrze, że Jędrzey Pryima, brat xiędza Teodora, brzuchowiecki mielnik, miał syna Teodora (który spłodziwszy dwóch synów y córkę, już teraz zamężn, umarł), Semiona życego, mielnika brzuchowieckiego, Eudokię, która poszła za Błońskiego, piekarza lwowskiego.

Ad 5-tum. Ja był za woźnicę u Grzegorza Pryimy, mielnika brzuchowieckiego, który był brat rodzony xiędza Teodora Pryimowicza y Jędrzeja Pryimy, wziął ten Grzegorz wdowę Salewiczową z Grzedy*, a ta miała syna Stefana, jest gdzieś xiędzem, a z tym Grzegorzem miała troie dzieci: Grzegorza syna, corkę Maryannę, która umarła, poszedzły za piekarza tu do Lwowa, a Ewa żyje za chłopem w Grzybowicach, on się zowie kowalów syn.

Ad 6-tum. Nie wiem, jak się zwał po imieniu syn xiędza Teodora Pryimowicza y nie wiem jeżeli był officiałem.

Ad 7-mum. Zakem był u xiędza Teodora Pryimowicza, tom wiedział dwóch synów, a dzieci więcey nie widziałem, y jak ten xiądz Teodor umarł, to słyszałem, że tylko dwóch synów zostawił.

Dein imposito silentio recessit(C. 1122).

[ЦДДА, м. Львів. – Ф.52. – Он.2. – Спр.443. – С.1119–1122].

¹ У документальних джерелах до біографії та діяльності постаті її прізвище має польськомовний варіант *Прымо́вич*, згідно з яким з'явився україномовний варіант *Примо́вич*. У даному дослідженні В.Александрович з'ясував первісну форму прізвища – *Приймо́вич* (прим. гол. ред.).

* Зараз друге село за Львовом по дорозі до Жовкви. Перші три літери у слові виправлені.

² Див. узагальнення матеріалів про М.Приймовича: Тимошенко Л. Михайло Примович – генеральний офіціал уніятської митрополії другої половини XVIII ст. // Патріархат. – Нью-Йорк, 2000. – Ч.5. – С.7-9.

³ Красномовним свідченням актуального стану її осмислення є підготовлений в Інституті історії НАН України третій том багатотомової історії української культури, який охоплює другу половину XVII–XVIII століття.

⁴ Енциклопедія українознавства. – Т.6. – Львів, 1996. – С.2337.

⁵ Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму (XVI–XVIIIст.). – К., 1972. – С.76.

⁶ Volumina Legum. – T.VIII. – Petersburg, 1860. – S. 560-561. Про історію семінарії див. докл.: Тимошенко Л. Уніятська місія і семінарія в Житомирі: заснування, розбудова, ліквідація // Житомирщина на зламі тисячоліть. Науковий збірник “Велика Волинь”. – Т.21. – Житомир, 2000. – С.130-132.

⁷ Петрушевич А.С. Сводная галичско-русская летопись с 1772 до конца 1900 года. – Часть II. – Львов, 1889. – С.203-204 (у ЦДІАЛ зберігається польськомовний стародрук обіжника. – Ф.201. – Оп.1. – Спр.103. – Арк.2).

⁸ Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Львів, 1984. – Кн.2. – Ч.2 (1765–1800). – № 3215. – С.50. Цей унікальний примірник, який зберігався у Варшаві, загинув під час повстання 1944 р.

⁹ Центральний державний історичний архів, м. Львів. – Ф. 52 (Магістрат міста Львова). – Оп.2. – Спр.443. – С.1119–1122.

¹⁰ Студії над середовищем українського духовенства – цілковито занедбаний напрям історичних досліджень. Показовими в цьому плані є розділи про духовенство відповідного тому новітньої багатотомової “Історії української культури”: Ричка В. М., Салій І. К. Духовенство // Історія української культури: У п'яти т. – Київ, 2003. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – С. 359–371.

¹¹ Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові. – Львів, 1991. – С. 129–130.

¹² Храмова ікона другої половини XVII ст. знаходиться у львівській церкві святого Миколая: Свенціцька В. І., Сидор О. Ф. Спадщина віків. Українське малярство XIV–XVIII століть у музейних колекціях Львова. – Львів, 1990. – Іл. 82. Тут ікона приписана знаному львівському маляреві першої третини XVII ст. Федорові Сеньковичу; про безпідставність цієї атрибуції див.: Александрович В. Федір Сенькович. Життєвий і творчий шлях львівського маляра першої третини XVII ст. // Львів: місто – суспільство – культура. – Львів, 1999 (Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск). – С. 103.

Володимир Александрович.

Родовід та родина київського греко-католицького офіціала

Михайла Приймовича. Епізод з історії львівського духовенства XVIII століття.

У статті публікується виклад зізнань свідків про походження та родину знаного церковного діяча другої половини XVIII ст. – київського греко-католицького офіціала, львів'янина Михайла Приймовича.

Volodymyr Alexandrowych.

The Lineage and Kin of Kyiv Greek-Catholic Official Mykhailo Pryimowych (An Episode from the History of Lviv Clergy of the 18th c.).

In the article the reports of the witnesses on the origin and family of the renowned churchman of the second half of the 18th c., the Lviv-born Greek-Catholic official in Kyiv Mykhailo Pryimowych are published.

ПОІМЕННИЙ ПЕРЕПИС ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НОВОГО САМБОРА 1764 р.

Складовою історії абсолютної більшості містечок та міст давньої Речі Посполитої є також історія єврейських громад, які там мешкали й часом були визначальним чинником соціального, господарського та культурного обличчя міста. Новий Самбір не був винятком.

Перші відомості про наявність тут представників єврейської національності датуються XV ст. Як правило, документи повідомляють про купців, які провадили трансакції з місцевим населенням¹. Торгівля була чи не основним видом занять для євреїв Нового Самбора й у XVI ст. Її масштаби були чималими й виникла реальна загроза занепаду торгівлі місцевих купців-християн та монополізації її в руках євреїв. Безпосередньою відповіддю на це стало видання королівських привілеїв для міста, які послужили точкою відліку нового етапу в історії єврейської громади Нового Самбора.

Привілей Сигізмунда I від 6 грудня 1542 р. на прохання міщан-християн забороняв євреям мешкати в межах міста. В 1551 р. Сигізмунд Август повторно заборонив проживання для осіб іудейського віровизнання в Новому Самборі, а також дозволив їм провадити торгівлю виключно під час ярмарків². Як стверджує А. Кучера, євреї змушені були залишити місто та переселитися за міські мури, освоївши територію, що мала назву “На бліху”. З того часу вони перетворюються на замкнуту групу зі своїм кагальним управлінням й підпорядковуються замковій юрисдикції³.

Щойно в 1730-х роках ситуація починає змінюватися. В 1732 р. Август II дозволив євреям будувати будинки на території, підпорядкованій замку, з дерева та каменю, продавати в них товари та займатися ремеслом. Окрім того, євреї отримали право відкрити одну ятку для торгівлі м'ясом.⁴ Як повідомляють документи, на той час єврейська громада вже мала для своїх ритуальних потреб храм та цвинтар. Привілей Августа II трактувався його отримувачами, з одного боку, та самбірськими міщанами – з іншого, по-різному. Це, в кінцевому результаті, призвело до тривалого судового процесу між ними. Він завершився щойно в 1740 р. виданням чергового привілею, яким Август III заборонив євреям проживати та торгувати на міській території, закріпивши, натомість, за ними право вільного мешкання “на бліху” під замковою юрисдикцією⁵. Таким чином, питання ліквідації відокремленості та інтеграції єврейської громади до складу міської не було остаточно вирішене.

Ця специфіка цілком відобразилася на джерельній базі до історії самбірських євреїв. В актах уряду Ради та війтівського лавничого суду міста Н. Самбора XVII – XVIII ст. надзвичайно мало документів, у яких серед учасників врегулювання правових відносин, карного або цивільного процесу трапляються представники єврейської громади.

Дещо краща ситуація спостерігається під час вивчення актів Самбірської економії. Як уже зазначалося, євреї підлягали замковій юрисдикції. Таким чином, правові колізії, що виходили за рамки компетенції кагалу, підлягали розгляду з боку самбірського замку. Сотні таких справ відклалося у архіві Самбірської економії. Всі вони

датуються XVIII ст. Натомість у нашому розпорядженні практично немає документів описово-статистичного характеру, які б дали змогу скласти цілісне уявлення про євреїв Н. Самбора на певному проміжку часу. Тому факт віднайдення такого різновиду джерел безперечно заслуговує на увагу.

Перепис (“Spis pogłówny”) єврейського населення Речі Посполитої 1764-1765 рр. є чи не єдиним демографічно-статистичним джерелом інформації про чисельність та розселення євреїв на території Руського воєводства. Він був проведений у зв’язку із рішенням конвокаційного сейму 1764 р., який санкціонував збір так званого поголовного податку, що стягувався виключно з євреїв. Обставини, що спонукали владу до такого кроку, процедура та деталі проведення перепису та стягнення податку докладно описані у статті М. Махлера.)⁶

Перепис проводився комісіями, до складу яких входили шляхтич-католик, старший громади і законник. Вони готували детальний реєстр усіх євреїв окремого населеного пункту, котрий включав імена чоловіків, жінок, дітей, слуг. Сільські євреї повинні були з’явитися для перепису в найближче місто, де засідала комісія. Готові реєстри, підтвержені комісарами шляхом присяги та скріплені підписами, подавалися до гроду, в даному випадку до Перемишля, для облятування. На підставі переписів складалися зведені таблиці та обраховувалася сума податку, виходячи з тарифу 2 злоті від особи, за винятком дітей віком до 1 року.⁷

Наприкінці XIX – на початку XX ст. історикам удалося віднайти та опублікувати окремі переписи Руського воєводства⁸. Однак серед них не було переписів з Перемишльської землі. З. Будзінський уважав, що вони, разом з аналогічною документацією Сяноцької землі, не збереглися. Виявлений і нижче публікований документ засвідчує, що це не так. У перемишльському гроді наприкінці 1764 р. була облятована “Rewisya wszystkich głow zydowskich” Жешува, Старої Солі, Старого Самбора тощо, а також Нового Самбора⁹, тобто є всі підстави стверджувати, що мова йде про перепис євреїв, санкціонований конвокаційним сеймом 1764 р. для збирання поголовного податку.

“Ревізія” в Новому Самборі, як зазначено в документі, відбулася 15 грудня 1764 р. за участі Базиля Новицького та двох представників єврейської громади Нового Самбора. Всього комісари нарахували 472 особи.

Ця цифра дисонує з обрахунками, проведеними З. Будзінським. На думку останнього, на 1785 р. у Новому Самборі проживало близько 1160 євреїв¹⁰. Малоімовірно, що приріст серед цієї національної меншини за одне покоління складав 300%. Немає підстав стверджувати й про значні прогалини, допущені комісією під час обліку євреїв Н. Самбора. М. Махлер допускав відхилення даних у реєстрах від реальної кількості в бік зменшення в межах не більше 20%¹¹. Зрештою, сам З. Будзінський, зіставивши дані державного перепису 1764-1765 рр. з церковними 1767 р., переконливо довів, що перший був набагато докладнішим і повнішим, якщо йдеться про великі населені пункти, тобто міста. В сільській місцевості парохі греко-католицької церкви краще виконали своє завдання й, відповідно, подали більш докладну інформацію про чисельність євреїв у своїх парафіях¹².

На нашу думку, перепис охопив лише частину євреїв, зокрема ту, що проживала “На бліху” й підлягала замковій юрисдикції (“...do rewidowania u spisania wuz wyrazonym miescie Nowym Samborze zydow ad Jurysdykcyi Zamku JKM Samborskiego ...”). Таким чином, інша частина єврейського населення, яка проживала в інших передмістях або самому місті, уникла обліку. У будь-якому випадку є всі підстави для перегляду усталених в науковій літературі даних про чисельність євреїв у 1760-х роках.

Проведення перепису не у вигляді простого переліку імен та прізвищ, а за місцем проживання і з вказівкою на родинні зв'язки між мешканцями будинку є ще однією складовою, яка визначає джерелознавчу цінність документа. Для дослідника, який поставив за мету докладно відтворити історію єврейської громади в Новому Самборі, перепис 1764 р. може стати своєрідним підґрунтям для реалізації цього задуму. Залучивши актовий матеріал, що містить дані про професійну діяльність, майновий стан тощо, можна з'ясувати матеріальне становище кожної сім'ї, взаємостосунки в родині, залучення та вплив сім'ї в тій чи іншій сфері професійної діяльності – торгівлі, ремеслі, лихварстві.

Таким чином, публікований документ є цікавим джерелом, яке доповнює наші відомості про євреїв Нового Самбора наприкінці існування давньої Речі Посполитої та з успіхом може бути використане дослідниками мікроісторії, антропоніміки, історичного краєзнавства тощо.

¹ Dörflerówna A. Materiały do Historji miasta Sambora 1390-1795. – Lwów, 1936. – Nr 57.

² Ibidem. – Nr 69.

³ Kuczera A. Samborszczyzna. Ilustrowana monografia miasta Sambora i ekonomii Samborskiej. – Sambor, 1935. – T.1. – S.293

⁴ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego. – W., 1893. – T.X – S.228.

⁵ Dörflerówna A. Materiały do Historji miasta Sambora 1390-1795. – Lwów, 1936. – Nr 316.

⁶ Machler M. Żydzi w dawnej Polsce w świetle liczb- Struktura demograficzna i społeczno-ekonomiczna Żydów w Koronie w XVIII w. // Przeszłość Demograficzna Polski. – W., 1967. T.1. – S. 131-180.

⁷ Ibidem. – S. 134-135. Budziński Zd. Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku. Stan. Rozmieszczenie. Struktura wyznaniowa i etniczna. – Przemyśl-Rzeszów, 1993. – T.1. – S.242.

⁸ Bostel Ferdynand. Żydzi ziemi lwowskiej i powiatu żydaczowskiego w roku 1765 // Archiwum Komisji Historycznej. – Kraków, 1891. – T.6. – S. 357-378. Bałaban M. Spis Żydów i Karaitów ziemi halickiej i powiatów trembowelskiego i kołomyjskiego w roku 1765 // Archiwum Komisji Historycznej. – Kraków, 1909. – T.11. – S.11-31.

⁹ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (ЦДАЛ). – Ф. 13. – Оп.1. – Спр. 622. – С. 2169-2189, 2193-2198, 2207-2221, 2233-2238.

¹⁰ Budziński Zd. Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku. Stan. Rozmieszczenie. Struktura wyznaniowa i etniczna. – Przemyśl-Rzeszów, 1993. – S.330.

¹¹ Machler M. Żydzi w dawnej Polsce w świetle liczb- Struktura demograficzna i społeczno-ekonomiczna Żydów w Koronie w XVIII w. // Przeszłość Demograficzna Polski. – W., 1967. – T.1. – S. 154.

¹² Budziński Zd. Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku. Stan. Rozmieszczenie. Struktura wyznaniowa i etniczna. – Przemyśl-Rzeszów, 1993. – S.254.

REYESTR ZYDOW OBOIEY PŁCI
ZNAJDUIĄCYCH SIĘ W MIESCIE JEGO
KROLEWSKIEY MCI NOWYM SAMBORZE
PRZEZ NAS NIZEY PODPISANYCH IN FUN
DAMENTO NOVELLAE LEGIS W KAZDYM
DOMIE REWIDOWANYCH SPISANY IE
15 DECEMBRIS 1764 ANNO

Domostwo Majora Wulfowicza 10	Moszek Ickowicz Chaja zona jego
Major Wulfowicz Jabka zona jego Szmuyło Majorowicz syn Rocha zona jego Srol Rabinowicz Ethia zona jego Michiel Leybowicz Chudia zona Jego Saia Służąca Jeko służący	Domostwo Suchara Cudykowicza 15 Suchar Cudykowicz Fayga zona jego Wilda corka Szandla corka Mendel syn Zysla służąca Mendla Cudykiewiczowa wdowa Szloma syn Jylla zona jego Cudyk syn Matla służąca Zendel Moszkowicz Dworka zona jego Berko syn Laja zona jego
Domostwo Hersza Stryckiego 6	
Herszko Strycki Chaja zona jego Cudyk syn Girła zona jego Jywo syn Etia służąca	
Domostwo Morducha Wolciowicza 6	Domostwo Ezyka Warszawskiego 10
Morduch Wolciowicz Jocha zona jego Zyshid Zeliskowicz ziec Chala zona jego Enoch syn Moszek Oszyowicz zięć //2208// Machla zona jego 6 Szloma Judeff zięć Ruchla zona jego Sara corka Mendla corka Szudym syn	Ezyk Warszawski Ester zona jego Israel syn Gitla zona jego Berko zięć Gołda zona jego Josyff syn Moszek Szałowicz Ruchla zona jego Szawel syn //2209// Domostwo Leyby Żądlewicza 5 Leyba Żądlewicz Chaja zona jego Wolcio syn Mędla corka Sosia służąca
Domostwo Berka Mordkowicza 4	
Berko Mordkowicz Iszla zona jego	

Domostwo Moszka Herszowicza 5	Zelman syn
Moszko Herszowicz wdowiec	Fayga zona jego
Szmuyło syn	Chaja corka
Jołha zona jego	Jankiel Frydmanowicz
Leyba syn	Giela zona jego
Zelman syn	Moszko Chaimowicz
	Ruzia zona jego
Domostwo Szlomy Ezykowicza 11	Małka corka
Szloma Ezykowicz	
Bloma zona jego	Domostwo Hanci wdowa 8
Mordko Jakubowicz zięc	Hancia wdowa
Zela zona jego	Marko Ickowicz
Jaja corka	Jaja zona jego
Chaja corka	Leyba Szlomowicz
Freyda corka	Machla zona jego
Ezyk syn	Szawel syn
Wolcio syn	Pata Mordkowicz
Sosia corka	Jaja zona jego
Chaja służąca	
	Domostwo Ruzi Dęblichowej wdowy 8
Domostwo Josyfa Abrahamowicza 11	Ruzia Dęblichowa
Josyf Abrahamowicz	Jankiel Ickowicz
Froma zona jego	Pesla zona jego
Chajn syn	Domostwo Chaima Jołowicza
Ryfka zona jego	Chaim Jołowicz
Etia corka	Bluma zona jego
Berko Mendlowicz	Jaja corka
Zelda zona jego	Major Jozefowicz
Necha Abbowa wdowa	Zysla zona jego
Askiel syn	//2211//
Jaja zona jego	Domonstwo Dawida Jakubowicza 8
Nuta Szajowicz	Dawid Jakubowicz
//2210//	Pesla zona jego
Ruchla zona jego 2	Leyba Beniowicz
Sara corka	Jaja zona jego
	Zlota corka
Domostwo Herszka Lwowskiego 6	
Herszko Lwowski	Domostwo Moszka Herszowicza 5
Hajła zona jego	Moszko Herszowicz
Moszko syn	Marra zona jego
Rozia corka	Giecel zięc
Ryfka corka	Golda zona jego
Gita corka	Wulf służący
Domostwo Jony Ickowicza 10	Domostwo Wulfa Krzywego zlotnika 7
Jona Ickowicz	Wulf Krzywyy
Ronja zona jego	Czarna zona jego

Moszko syn	Ruchla zona jego
Chaja Rebyka wdowa	Jakub syn
Jęta corka	
Moszko Abramowicz	Domostwo Jony Szalowicza 5
Matha zona jego	Jona Szalowicz
	Ruchla zona jego
Domostwo Majora Zędlowicza 5	Domostwo Jonowy wdowy
Major Zędlowicz	Jonowa wdowa
Sara zona jego	Szmuyło syn
Cadyk syn	Etia zona jego
Jona syn	
Rayzia corka	Domostwo Leyby Szajowicza 6
	Leyba Szajowicz
Domostwo Moszka Rabina 4	Ester zona jego
Moszko Rabin	Berko syn
Dworka zona jego	Ruzia corka
Peysach syn	Raycia corka
Ryfka corka	Udia corka
Domostwo Nuchima Mordkowicza 8	Domostwo Moszka Jakubowicza 3
Nuchim Mordkowicz	Moszko Jakubowicz
Necha zona jego	Gołda zona jego
Izrael Moszkowicz zięc	Gołda corka
Jura zona jego	
Eyzyk syn	Domostwo Szawła Herszowicza 1
Brandla corka	Szawel Herszowicz
Etia corka	//2213//
Judes służąca	Gilta zona jego 8
//2212//	Herszko syn
Domostwo Szmoyła Zacharowicza 11	Srul syn
Szmuyło Zacharowicz	Berko syn
Chaja zona jego	Benio Nutowicz
Bayta corka	Hynda zona jego
Zelik Herszkowicz	Herszko syn
Jolba zona jego	Gita corka
Berko syn	
Icko syn	Domostwo Leyby Abramowicza 13
Eyzyk Ickowicz	Leyba Abramowicz
Bayta zona jego	Rayła zona jego
Dworka corka	Abram syn
	Sura corka
Domostwo Nuty Jakubowicza 7	Szmuyło Abramowicz
Nuta Jakubowicz	Sura zona jego
Basia zona jego	Herszko syn
Samson Leybowicz	Sura zona jego
Małka zona jego	Szlama Abramowicz
Herszko syn	Chaja zona jego

Zelma syn Gulta corka	Frydman syn	
Domostwo Srula Moszkowicza 3 Srul Moszkowicz Jaja zona jego Leyba syn	Domostwo Jakuba Josefowicza Rabina 6 Jakub Josefowicz Itka zona jego Mordko Rachmanowicz Gitla zona jego Josef syn Gitla służąca	
Domostwo Szmujła Jaziennika 2 Szmuyło Laziennik Czarna zona jego	Domostwo Oszyi Janklowicza 4 Oszyia Janklowicz Chaja zona jego Szymon syn Szloma syn	
Domostwo Josefa Moszkowicza 9 Josyf Moszkowicz Pesla zona jego Jowel syn Jaja zona jego Chaim Janklowicz Gitla zona jego Herszko Chaimowicz Benia zona jego Etkla służąca	Domostwo Wulfa Jozefowicza 2 Wulf Jozefowicz Ruchla zona jego	
//2214//	Domostwo Majora Beniaszowicza 1 Major Beniaszowicz	
Domostwo Zyskła Jozefowicza 8 Zaskiel Jozefowicz Machla zona jego Berko syn Wolcio syn Chancia służąca Icko Pulciet Ięta zona jego Bayta corka	//2215// Małka zona jego Major Berkowicz Sura zona jego Berko syn Jaja corka	5
Domostwo Mordka Josiowicza 7 Mordko Josiowicz Mirla zona jego Bayła corka Gierson Jakubowicz Fayga zona jego Nussym Kotlarz Etia zona jego	Domostwo Herszka Zelikowicza 4 Herszko Zelikowicz Fayga Zona jego Berko zięc Golda zona jego	
Domostwo Abrama Mordkowicza 5 Abram Mordkowicz Jaja zona jego Ecko Jakubowicz Etia zona jego	Domostwo Jankła Szajowicza 14 Jankil Szajowicz Lewka zona jego Cudyk syn Pesla zona jego Izrael Herszkowicz Gitla zona jego Chaja corka Reyzia corka Szmujło Chaimowicz Udla zona jego Jaja corka	

Etia służąca Jarwa wdowa Moszko syn	Dawid Ickowicz Brana zona jego
Domostwo Arona Notowicza 5 Aron Nutowicz Fayga zona jego Abram syn Hersz Czacze Ruchla zona jego	Domostwo Herszka Aronowicza 4 Herszko Aronowicz Ryfka zona jego Leyzor Berkowicz Freyda zona jego
Domostwo Wulfa Krawca 7 Wulf Krawiec Czarna zona jego Abram syn Ryba zona jego Leyba zięc Bayta zona jego Moszko syn	Domostwo Leyzora Szlomowicza 4 Leyzor Szlomowicz Marra zona jego Moszko syn Pesla niema wdowa
Domostwo Esterki Oszyiowiczowej 3 Esterka Oszyiowicza wdowa Michiel syn Miendla zona jego	Domostwo Herszka Zendlowicza 4 Herszko Zendlowicz Chaja zona jego Gitla corka Benia Moszkowiczowa wdowa
//2216//	Domostwo Fabla Moszkowicza 2 Fabel Moszkowicz Cydla zona jego
Domostwo Ryfula Gerszonowicza 3 Ryful Gerszonowicz Jaja zona jego Abram Abramowicz Fayga zona jego	Domostwo Ezyzka Ickowicza 3 //2217// Ezyzik Ickowicz Sora zona jego Berko syn
Domostwo Mendla Moszkowicza 3 Mendel Moszkowicz Fayga zona jego Nuchim syn	Domostwo Jankla Abramowicza krawca 2 Jankiel Abramowicz Zlota zona jego
Domostwo Aruna Abramowicza 3 Orun Abramowicz Rufka zona jego Chana corka	Domostwo Szmuyła Elkonowicza 5 Szmuyło Elkonowicz Ryfka zona jego Icko Rabinowicz Etha zona jego Jaja corka
Domostwo Ruwena Szlomowicza 6 Ruwen Szlomowicz Reyzia zona jego Mendel Herszkowicz Cyppa zona jego	Domostwo Szmuyła Jonowicza 16 Szmuyło Jonowicz Kicia zona jego Herszko syn Jona syn

Dworka corka	Marko Mendlowicz zięc
Beyta corka	Cyppa zona jego
Berko syn	Berko syn
Chajm syn	Gilla corka
Elo Moszkowicz	
Freyda zona jego	Domostwo Leyby Leybowicza 3
Moszko syn	Leyba Leybowicz
Nuchim syn	Syma zona jego
Sora corka	Moszko syn
Mordko sklarz	
Reyzia zona jego	Domostwo Zysmana Kotlarza 5
Mindla służąca	Zysman Kotlarz
	Mindla zona jego
Domostwo Mordka Janklowicza 7	Szmuyło Moszkowicz
Mordko Janklowicz	Jęta zona jego
Machla zona jego	Fayga corka
Leyba syn	
Chaim Szmuklerz	Domostwo Borucha Rupciowicza 3
Szancia zona jego	Boruch Rupciowicz
Leyba syn	Cypra zona jego
Moszko syn	Eyzyk syn
	//2219//
Domostwo Berka Abramowicza 1	Moszko syn
Berko Abramowicz	Szmuyło Josyfowicz
//2218//	Itta zona jego
Pesla corka jego 8	Currka curka
Mizia corka	Suffra curka
Josia corka	
Srul Abramowicz	Domostwo Jankiela Becełowicza 11
Hindia zona jego	Jankiel Becełowicz
Icko syn	Ester zona jego
Zusman Wulfowicz	Fayga corka
Ruchla zona jego	Chaja curka
	Moszko Ickowicz
Domostwo Zaula Szmuyłowicza 8	Ryfka zona jego
Zawel Szmuyłowicz	Icko Moszkowicz
Soba zona jego	Zysła zona jego
Josef Abramowicz zięc	Chaskiel Moszkowicz
Bryncia zona jego	Ryfka zona jego
Berko Szmuyłowicz	Icko syn
Rusia zona jego	
Mała corka	Domostwo Moszka Szlumowicza 4
Juliiw syn	Moszko Szlumowicz
	Jaya zona jego
Domostwo Leyby Majorowicza 6	Szloma syn
Leyba Maiorowicz	Berko syn
Marra zona jego	

Domostwo Wulfa Jakubowicza 3 Wulf Jakubowicz Chana zona jego Berko syn	Domostwo Majora Ickowicza 3 Major Ickowicz Benia zona jego Bluma corka
Domostwo Aruna Herszkowicza 4 Orum Herszkowicz Chaja zona jego Josyf syn Majorowa wdowa	Domostwo Josyfa Abramowicza 4 Josyf Abramowicz Kaila zona Udia corka Sonder syn
Domostwo Wulfa Szlumowicza 4 Wulf Szlumowicz Rejzia zona jego Josef Moszkowicz Mala zona jego //2220// Kraicia corka 3 Szłoma syn Abram służący	Domostwo Moszko Mendlowicza 5 Moszko Mendlowicz Fayga zona jego Moszko Szmuyłowicz zięć Dobra zona jego Szmuyło syn //2221// Domostwo Zelmana Ickowicza 3 Zelman Ickowicz Rayzia zona jego Hendla corka jego
Domostwo Michla Arunowicza 5 Michel Arunowicz Chaja zona jego Dawid syn Jaja zona jego Dawid syn	Domostwo Josyfa Szlomowicza 14 Josyf Szlumowicz Fayga zona jego Sura służąca Chana służąca Basia corka Pinka syn Szłoma syn Szachman syn Major Dawidowicz Dworka zona jego Jakub służący Ruzia corka jego Herszko Szmuyłowicz Ruzia służąca
Domostwo Faybusia Aronowicza 5 Faybus Aronowicz Chaja zona jego Herszko syn Mira curka Jakub służący	
Domostwo Benia Lewkowicza 3 Benio Lewkowicz Itta zona jego Moszko syn	
Domostwo Judki Moajorowicza 3 Judka Majorowicz Kresła zona jego Chaja corka	In Summa Głow Wszystkich znajdu ie się Czteryista Siedmdzie siąt y dwie dico N 472

Bazyli Nowicki do rewidowania y spisania w yz wyrazonym miescie Nowym Sam-
borze zydow ad Jurysdykcji Zamku JKМ Samborskiego
Deputowany podpisuie się mр

[напис на ідиші]

Muszko Chajmowicz Kwortalny
Nuta Jakubowicz Sakonik

*[Центральний державний історичний архів України у м. Львові. –
Ф. 13. – Оп.1. – Спр. 622. – С. 2207-2221].*

Леся Смуток.

Поіменний перепис єврейського населення Нового Самбора 1764 р.

Стаття складається з передмови та документу. У передмові вміщено загальний огляд історії єврейської громади Нового Самбора у XVI-XVIII ст. Подано обставини створення документу та проаналізовано його джерельну вартість.

Lesya Smutok.

The Jewish Nominal Population Census in Novyi Sambir in 1764.

The article consists of an introduction and the body of the document itself. In the former a general review of the history of the Jewish community in Novyi Sambir in the 16th – 18th centuries, as well as the document's drawing circumstances are given. The document's source value is also subjected to analysis.

БОРОТЬБА ПРИРЕЧЕНИХ: УНІАТИ ВОЛИНИ В ЧАСИ ПРАВЛІННЯ ІМПЕРАТОРА ПАВЛА І (за матеріалами Державного архіву Волинської області)

Історіографія питання

Проблеми релігійних відносин на землях Волині (як, власне, і на інших землях, які відійшли до складу Росії після поділів Польщі), пов'язаних з початком ліквідації унії, не знайшли поки що в науковій літературі всебічного висвітлення. В російській історіографії православної орієнтації зазвичай протиставляються останні роки правління імператриці Катерини II та період короткого правління її наступника – Павла I.

Згідно з цією точкою зору, часи триумфу Православної Церкви на анексованих землях Речі Посполитої, які були забезпечені мудрим правлінням імператриці, змінилися лояльною до унії політикою імператора Павла I. Часто можна зустріти згадки, що його позиція була прокатолицькою і йшла всупереч національним інтересам Росії. Масове навернення уніатів до православ'я було штучно стримане, а сам Павло I “потворствовав” з'єднанням¹. Про прихильність імператора до католицизму, яка мала позитивні наслідки і для уніатів, ідеться також у працях сучасних українських істориків².

Події на Волині, пов'язані з релігійною політикою уряду Павла I, були вперше детальніше висвітлені у дослідженнях М.Петрова та М.Кояловича. З них дізнаємося, що вступ на російський престол Павла I приніс на Волинь чутки про повернення прав Католицькій Церкві та уніатам. На думку М.Петрова, вони “...подали католикам и униатам повод к беспорядкам”³. В зв'язку із цим автор пише про насильства, які стали чинити уніатські єпископи та духовенство разом з польськими поміщиками: уніатам не дозволяли навертатися в православ'я, а православних примушували до унії; в ряді випадків мали місце захоплення православних храмів. При цьому М.Петров рішуче заперечує факти утисків уніатів з боку російської влади, і саме на з'єднаних покладає всю відповідальність за тимчасову дестабілізацію релігійного життя у регіоні⁴.

На думку автора, саме провокації уніатів змусили імператора Павла I видати 18 березня 1797 р. указ, в якому рішуче заборонялося католицькому духовенству та поміщикам повертати до унії новонавернених до православ'я вірних⁵. Подібні “безпорядки”, на думку М.Петрова, були причиною негативного ставлення Павла I до Уніатської Церкви: “...я не терплю униатов; вы хорошо понимаете меня”, – говорив він католицькому архієпископу Сестренцевичу у 1799 році⁶.

Повертаючись до проблем релігійного протистояння у висвітленні М.Петрова, слід зазначити, що автор досить суперечливо подав її розв'язання у своїх дослідженнях. Він визнавав, що “зачинщики этих волнений” – уніати, які не бажали прийняти православ'я, – за наказом генерал-губернатора Гудовича віддавалися під суд. Підтверджується, що подібні дії були схвалені імператором. Тим самим, він визнав факт участі органів державної влади у придушенні унійного руху на Волині⁷. Водночас, тут же автор пише про широку віротерпимість Павла I, внаслідок чого успіхи Православної

Церкви на Волині значно загальмувалися. “Представители православной церкви, – пише з цього приводу М.Петров, – лишены были прежней деятельной поддержки в обращении униатов к православию и предоставлены в этом деле только собственным силам и средствам”⁸. Але хіба суди над уніатами не свідчать про дієву підтримку московського православ’я з боку російського уряду? Чи, може, автор чекав від влади якихось радикальніших кроків у цій сфері? В цілому, слід зазначити, що М.Петров, визнаючи факт опору введенню православ’я з боку частини українського населення Волині, в той же час не узагальнив причини релігійного протисяояння в регіоні, а також не окреслив його масштаби та наслідки.

Ми детально розглянули погляди М.Петрова, оскільки саме в його дослідженнях знаходимо найбільше уваги до питання про релігійні події на Волині часів імператора Павла I. Як це не парадоксально, але надалі українські та російські історики Церкви мало що додали нового до тих фактів, які були викладені М.Петровим та М.Кояловичем⁹. Понад те, опубліковані цими авторами факти релігійного переслідування нерідко відверто ігнорувалися наступними поколіннями істориків. Так, видатний історик Української Православної Церкви сучасності В.Рожко писав про масовий перехід волиняків до православ’я. Автор висловив цікаву думку: імператриця Катерина II була навіть “налякана” масовим переходом в православ’я уніатів і змушена була стримувати цей процес. У часи Павла I загально згадано про погіршення ситуації для Православної Церкви, а про переслідування тоді уніатів не сказано ні слова¹⁰. Фактично, проігнорували цю проблему також інші українські історики Церкви різних часів: Д.Антонович, В.Біднов, І.Огієнко, О.Крижановський, С.Плохій та ін.¹¹ Лише загальними фразами про переслідування уніатів обмежуються, зазвичай, історики Церкви уніатської орієнтації Ю.Федорів та К.Панас¹².

Натомість, знайомство з документами Луцької уніатської консисторії, які зберігаються у фондах Державного архіву Волинської області, дає можливість у головних рисах відновити події, пов’язані з релігійним протистоянням на Волині 1797-1801 рр., а також проаналізувати їх передумови та наслідки. Саме цю мету ми ставимо перед собою у даній статті.

Уніатська Церква в Росії напередодні вступу на престол імператора Павла I

Останні роки правління імператриці Катерини II ознаменувалися активною діяльністю російського уряду у справі якнайшвидшої ліквідації Уніатської Церкви на землях, нещодавно придбаних Росією внаслідок поділів Речі Посполитої. 1795 р. було ліквідовано всі уніатські єпархії в межах Російської імперії, а церкви та монастирі, які продовжували триматися з’єднання, було передано під владу уніатському архієпископу Іраклієві Лісовському. Інші владики Уніатської Церкви, включно з митрополитом, отримали від уряду пристойні пенсії (митрополит – 5 тис., а єпископи по 3 тис. рублів щорічно) з правом вибору місця проживання, але були усунуті від управління Церквою та від пастирської діяльності. Жоден із них не знайшов у собі мужності протестувати проти ліквідації унії. Понад те, уніатські владики мали сприяти наверненню своїх вірних до православ’я¹³. Уніатське парафіальне духовенство, яке не бажало приймати православ’я, усувалося з парафій і переводилося на пенсійне утримання.

Подібний напрямок політики російського уряду був цілком зрозумілим: імператриця Катерина II – прихильниця жорсткої централізації – не бачила для унії місця в своїй імперії, де Православна Церква виконувала роль офіційної державної інституції

та була невід'ємною частиною державного механізму. Слід визнати, що в ряді регіонів України подібна політика імперії мала успіх. На Правобережжі та Поділлі уніатські єпархії було ліквідовано порівняно швидко і майже без опору. Лише незначна кількість парафій у цих регіонах на 1796 рік лишалася під духовною владою Уніатської Церкви. Саме ці факти дозволили згодом російським та українським історикам Церкви православної орієнтації твердити про справді всенародне та масове навернення до православ'я українських уніатів.

На нашу думку, існує дві основні причини подібного успіху релігійної політики російської імперії у цьому регіоні. Перша причина: відсутність сталої унійної традиції у духовній та релігійній свідомості вірних на Поділлі та Правобережжі. Причина друга: планомірна підтримка Росією антиунійних сил на Правобережжі (з середини XVIII ст.), включаючи репресії проти місцевого уніатського духовенства в періоди окупації цих земель російським військом напередодні поділів Польщі. Згадані обставини зумовили слабкість позицій унії на Правобережжі та Поділлі і пояснюють порівняно мирний перехід місцевого населення до православ'я.

Інша ситуація склалася на Волині та Білорусі, де унійна традиція вкорінювалася протягом двохсот років, унаслідок чого місцеве населення не виявляло бажання масово навертатися до російського православ'я. Цей вельми неприємний для російської історіографії факт змушений був у свій час визнати навіть такий палкий апологет офіційного російського православ'я як М. Коялович. Він, зокрема, зазначав, що, попри усі зусилля уряду, в 1795-96 рр. на Волині до православ'я навернулося лише близько 100 тис. вірних. Причому головну причину скромних успіхів православної агітації в цьому регіоні автор убачав у прив'язаності населення до з'єднання і небажанні місцевої шляхти допомагати імперії впроваджувати в життя її релігійну політику. "Здесь и польские паны были фанатичнее, и народ легче поддавался униатским козням", – писав з цього приводу М.Коялович¹⁴.

За таких обставин російське православне духовенство, яке мало впроваджувати в життя курс російського уряду на ліквідацію унії, опинилося у складній ситуації. Так, білоруський єпископ Анастасій (до речі, за твердженням М.Кояловича, це був "...замечательный иерарх, приобретший славу тем, что умел действовать на общество силою слова и будить в нем христианские и русские чувства"¹⁵) так і не зміг переконати основну масу білоруського населення та духовенство у доцільності розриву з унією. За словами М.Кояловича, він, втрапивши надію на добровільне навернення білоруських уніатів, покладався лише на адміністративні заходи уряду. Саме розраховуючи на адміністративний ресурс влади, цей "замечательный иерарх" розробив план "сдержки униатов".

Найважливіші позиції цього плану передбачали: 1) Оголошення всіх уніатів православними. Якщо це виявиться неможливим, обмежити кількість уніатських парафій чітко визначеним числом. 2) Всі парафії, де хоча б частина вірних дала згоду на православ'я, оголосити православними¹⁶. 3) Заборонити зводити нові уніатські церкви та каплиці. 4) Тимчасово заборонити висвячувати нових уніатських священників¹⁷. Нам невідомо, чи було цей план схвалено св.Синодом, чи він лишився негласним керівництвом до дії на місцях. Але якщо взяти до уваги подальші події (зокрема присяги сільських громад на Волині про неналежність їх до православ'я), то вони дають підстави припускати, що оголошення уніатів православними, навіть без відома самих парафіян, дійсно мали місце.

Релігійна толеранція уряду імператора Павла I: захист свободи совісті чи політична спекуляція?

Смерть імператриці Катерини II († 6 листопада 1796р.) та вступ на престол Павла I спричинили зміну внутрішньої політики в Росії. Новий імператор почав звільняти поляків, засуджених за участь у повстанні 1794 р., і навіть повертати їм конфісковані маєтки. На новоприєднаних територіях України і Білорусі відновлено чинність Литовського статуту, було дозволено скликати повітові шляхетські сеймики. Нарешті, 26 лютого 1797 р. було засновано департамент юстиц-колегії із світських осіб для римо-католиків та уніатів, а наступного, 1798 р., було відновлено дві уніатські єпархії – Берестейську (територія Мінської та Литовської губерній) та Луцьку (територія Волинської та Подільської губерній).

Нова внутрішня політика Павла I, зокрема його симпатії до католицизму, викликали серед з'єднаних надії на реабілітацію унії. Митрополит Теодозій Ростоцький, який мешкав у Петербурзі, вітав сходження на престол Павла I захопленою промовою ("Beta terra" – "Блаженна земля"), вважаючи себе відновленим у правах першопієрархом Уніатської Церкви. Проте із самого початку політика нового імператора щодо унії мала дуже суперечливий характер. Відновивши дві уніатські єпархії, він, однак, не дозволив відновити Київську уніатську митрополію. Митрополит Ростоцький так і лишився на пенсії в Петербурзі, а Церкву очолив архієпископ Іраклій Лісовський. Створивши колегію для римо-католиків та уніатів, Павло I водночас не дозволив з'єднаним мати своїх представників у цьому департаменті. Таким чином, справи Уніатської Церкви було передано під повний контроль римо-католицьких єпископів.

Подвійні стандарти релігійної політики Павла I простежуються у маніфесті від 18 березня 1797 р., який, зазвичай, прийнято називати маніфестом про свободу совісті. Проте власне про свободу совісті в ньому майже не йшлося. Заявивши про бажання гарантувати свободу віровизнання для своїх підданих, імператор водночас заявив, що подібну свободу римо-католицьке духовенство та поміщики використовують на шкоду російським державним інтересам: насильством та намовами відштовхують від Православної Церкви вірних, "...добровольно к ней прилепившихся, обращая их к униатству"¹⁸. Саме попередження про суворі покарання за порушення інтересів Православної Церкви було основним мотивом маніфесту про свободу віровизнань. Таким чином, цей документ лише декларував свободу совісті в державі і не передбачав жодних механізмів гарантії цієї свободи. Натомість, він повністю розв'язував руки місцевій владі, якщо в діях уніатів було помічено порушення інтересів панівної в Росії Православної Церкви.

Таким чином, навіть ці загальновідомі факти при глибокому осмисленні навряд чи дають підстави припускати, що Павло I дійсно відрізнявся лібералізмом, якщо мова йшла про уніатів. В даному випадку цілком мав рацію Н. Петров, який з цього приводу зазначав: "Если он (*імператор – прим. авт.*) и давал какие-либо права униатской церкви, то только как составной части католичества, и ограничивал самостоятельное ее развитие"¹⁹.

Маніфест про свободу совісті від 18 березня 1797 р.: реалії релігійного життя Волинської губернії

Отже, 1798 р. уряд Павла I відновив Луцьку уніатську єпархію. Єпископом було затверджено Стефана Левинського, який розмістив свою резиденцію в Почаївському монастирі. Новий владику одразу опинився у невизначеному становищі. Формально,

він мав опікуватися тими нечисленними уніатськими парафіями, які за часів імператриці Катерини II з різних причин просто не встигли перевести на православ'я. Проте реалії реїгійного життя Волині були складнішими.

По-перше, існують відомості, що, всупереч заявленому бажанню імператора Павла I забезпечити підданам свободу совісті, місцева влада на Волині в перший рік його правління продовжувала політику Катерини II – без згоди, а іноді і без відома парафіян оголошувала уніатські церкви православними²⁰. Як мав поводитися в цій ситуації єпископ? Адже достатньо було переконати хоча б кількох вірних перейти на православ'я для того, щоб уніатську церкву передати православним, а уніатській громаді відмовити у праві на існування. За таких обставин будь-яка спроба опротестувати дії місцевої влади підпадала під маніфест від 18 березня 1797 р. про порушення прав панівної релігії. Отже, будь-яка уніатська парафія могла бути в будь-який час вилучена з-під влади Луцького єпископа.

По-друге, відновлення на Волині влади уніатського єпископа було сприйняте вчорашніми уніатами (нині вже православними), як відновлення Уніатської Церкви, і значна частина їх наївно повірила, що має право повернутися до віри батьків. Промова митрополита Ростоцького “Блаженна земля” швидко поширювалася в рукописних списках на Україні і Білорусі, зачитувалася в церквах і костелах як уніатськими, так і римо-католицькими духовними²¹. Це і стало найболючішою проблемою Стефана Левинського, яку він не зміг розв'язати. Пасивний захист уламків колись могутньої Уніатської Церкви – максимум, чого міг досягти цей владика, не наражаючись на конфлікт із владою. Тим не менше, поголоски про відновлення унії поширювалися на Волині блискавично, і єпископ незабаром після відновлення своєї канонічної влади був поставлений перед фактом стихійного повернення до унії селян багатьох населених пунктів Волині. Причому вірні виявили неабияку активність та ініціативу: усували православних священників від парафій, і вже тоді, коли конфлікт між ними і владою ставав dokonаним фактом, зверталися до Луцького єпископа за підтримкою.

Так, жителі села Кордишева, почувши, що “...тепер унію править позволено...”²², запросили до себе уніатського священника о.Гурковського. Сміливості селянам надавала рішучість їх сусідів – громади села Башківці, які ще раніше повернулися до унії і запросили до себе уніатського священника²³. У селі Княгинин священник Ян Терлецький перевів громаду в унію і організував парафію при місцевій каплиці²⁴. Мешканці села Котова відібрали разом зі своїм священником о.Павлом Братковським православну церкву. Свій крок вони пояснювали тим, що 1797 р. церкву було переосвячено православними священниками без згоди попа і парафіян²⁵. Священник о.Забавський відважився уже після переходу до православ'я повернутися до унії і почав служити скрізь, де тільки була потреба для вірних: у церквах, каплицях і навіть в костелах. На Великдень 1798 р. він в оточенні громади с.Білашів розпечатав місцеву церкву і провів там святкове богослужіння. До храму негайно прибув православний священник, але селяни його образили і вигнали за село²⁶.

Активізувалася діяльність ченців-василіан, які, втративши монастирські церкви, почали проповідувати унію серед нещодавно навернених до православ'я вірних. Так, в Білостоцькому монастирі василіани обладнали в одній із келій каплицю і, за словами графа Івана Гудовича, почали “примушувати селян до молитви”²⁷. В результаті, розагитовані селяни відібрали на унію монастирську церкву, а потім, розвиваючи успіх, василіани зайняли також церкву у сусідньому селі Озденіж²⁸. У Луцьку суперіор василіанського монастиря о.Спендовський разом з архідияконом Бучинським обладнав

каплицю в монастирі, оскільки монастирська церква була вже передана православним і оголошена парафіальною. Другу каплицю луцькі василіани обладнали в селі Рованці. До цих каплиць почали звертатися мешканці багатьох сіл Луцького повіту, де вже не було уніатських церков²⁹.

Як уже зазначалося, вірні, які поверталися до унії, шукали підтримки від Луцького єпископа Стефана Левинського. Відомо, що на початку 1799 р. на його ім'я надходили звернення від громад сіл Баківці, Великі Дорогостаї, Рудки, Радомишль, Лаврів, Козин, Борухів³⁰. Не пізніше червня того ж року до радомиського офіціала звернулися жителі Овруча та прилеглих сіл із проханням прийняти їх до унії³¹. У зверненнях до єпископа парафіяни скаржилися на захоплення церков, наводили факти насильств фізичних і моральних, засвідчували вірність унії, просили підтримки і захисту. Але як міг реагувати на ці звернення єпископ, який мав, по суті, сприяти самоліквідації своєї Церкви? Адже Волинське губернське правління з цього приводу рішуче вимагало від нього "...дабы благоволилъ паствы своей священникамъ строго подтвѣрдитъ уклоняться отъ самихъ поводовъ могущихъ въ простомъ народѣ поселить развратъ"³².

Ситуація навколо громади с.Боремця яскраво ілюструє драматизм і повну безпорадність ситуації, в яку потрапило вище та середнє уніатське духовенство в зв'язку зі стихійним релігійним рухом своїх колишніх вірних. Отже, з листа офіціала Флоріана Корсака до єпископа Левинського дізнаємося, що православне духовенство звинувачувало його у запечатанні православної каплиці в Боремці. Офіціал виправдовується перед єпископом за свій вчинок. Він стверджує, що жителі цього села не прийняли 1797 р. православ'я, з чим змушена була погодитися навіть місцева влада. Натомість, православне духовенство не відмовилося від місійної роботи серед місцевих жителів. З цією метою у з'єднаних було відібрано каплицю і передано православному священникові з метою формування при ній православної парафії. Але селяни ігнорували його богослужіння, тому священник після кількох місяців марної праці пішов із села.

Тим часом, підбадьорені прикладом боремецьких селян, жителі чотирьох сусідніх сіл, які раніше прийняли православ'я, звернулися до Флоріана Корсака та до єпископа Левинського прийняти їх назад в унію³³. Виявилось, що вони заволоділи церквою і просили прислати туди священника. Офіціал намагався переконати їх у тому, що ця затія марна, що раз ставши православними, вони ніколи не зможуть повернутися до унії. Проте селяни не послушали намов уніатського офіціала триматися і далі православ'я. Саме тому отець Флоріан Корсак, не бажаючи накликати на свою голову біди, негайно запечатав порожню православну каплицю в Боремці, щоб і її не захопили уніати³⁴.

Утім, Луцька уніатська консисторія все-таки робила певні кроки задля покращення ситуації своїх вірних, які лишилися без церков і священників. На адресу Волинського губернського правління надходили листи, в яких єпископ вимагав "...учинить определение по отношению вашему церковей насильно запертыхъ и запечатанныхъ тамъ гдѣ народъ парафиальный или прихожане не приняли благочестия и постоянно пребываютъ въ унии, ибо бѣдные люди оставляясь отъ давнего времен безъ славословия божія и безъ выгодъ духовныхъ своихъ требахъ весьма огорчаются..."³⁵ Волинське губернське правління з цього приводу давало доручення городничим та земським судам зібрати відомості про селян, які "непоколебимо" тримаються унії. "Причемъ суды и городничіе, – йшлося в інструкції правління від 2 червня 1799 р., – должны наблюдать всѣмерно дабы не написать того что покажутъ поселяне по своимъ прихотямъ, или умысломъ съ чьего-нибудь наущения, а доходилобъ о томъ истины

чрезъ достовѣрное показаніе благочестивого духовенства постороннихъ”³⁶. Коментарі зайві. Документально підтверджено, що в грудні 1798 р. губернське правління наказало городничим скласти подібний список по місту Корцю та корецькому ключу. Перепис “без огласки” дійсно було проведено³⁷, але його результатів виявити поки що не вдалося.

Із самого початку руху на Волині за повернення православних до унії місцева російська адміністрація вживала енергійних заходів для його ліквідації. Причому, заходи ці реалізовувалися в кількох напрямках.

По-перше, Волинське губернське правління вимагало від Луцького єпископа тримати своє духовенство в суворій дисципліні і не допускати унійної агітації серед ново-навернених до православ'я вірних. В зв'язку із цим наголошувалося, що існування уніатських каплиць в регіонах, де населення було проголошене православним, неприпустиме, оскільки вони існують “...на оскорбленіе господствующей грекороссийской вѣры...”³⁸ Саме тому Луцького єпископа неодноразово зобов'язували запечатати подібні каплиці. Понад те, священників які б, всупереч усьому, продовжували працювати серед православних, Луцький уніатський єпископ зобов'язаний був карати духовним судом.

По-друге, представники місцевої влади вимагали від уніатських священників письмових гарантій не проводити богослужіння у каплицях, які їм були підпорядковані, а також від поміщиків, на землях яких вони були розташовані. В квітні 1799 р. Волинське губернське правління повідомляло Луцького єпископа, що на території Волині залишаються п'ять каплиць, власники яких відмовилися дати подібні гарантії³⁹.

По-третє, представники повітових судів роз'їзджали по селах і містечках, де громади переходили в унію, і вживали заходи для повернення їх до православ'я. Це була нелегка робота. Чиновникам доводилося пояснювати неписьменним селянам, що православ'я вони прийняли добровільно (хоча саме з цим уперті селяни не хотіли погодитися в першу чергу!), тому повернення до унії не може бути, оскільки вихід з православ'я в Російській імперії заборонений. Селян попереджали про кримінальну відповідальність за подібні дії, але далекі від політики люди ніяк не могли зрозуміти, в чому конкретно полягає їх злочин. Якщо селяни не піддавалися на умовляння, представники влади вдавалися до адміністративних заходів. Ситуація з громадою села Новосілки може слугувати яскравим тому прикладом⁴⁰.

Отже, мешканці цього села 1797 р. були навернені до православ'я, але 1 серпня наступного, 1798 р. в повному складі повернулися в унію. Вони умовили уніатського священника о.Антонія Лелевицького служити в їх церкві. Місцева влада того ж 1798 р. зреагувала на події: було проведено слідство і, оскільки селяни не бажали каятися у злочині, справу було передано до повітового суду. В результаті під суд було спочатку віддано священника о.Антонія, дячка і 13 селян, трохи пізніше – ще 29 селян. Проте подібні репресії не справили потрібного для влади враження на мешканців Новосілок. Повідомлялося, що селяни “...въ благочестивомъ исповѣданіи вѣры быть не хотятъ, а желаютъ остаться въ унии, и что отъ унии ни самая жестокость наказания не отвлечетъ ихъ ...”⁴¹ Представники повітового суду запечатали церкву, а потім передали її православному священнику, але марно: до церкви ніхто не ходив. Померлих селяни ховали самі, народжених не хрестили. На всі спроби навернення до благочестя вони відповідали чиновникам: “...вы насъ ничемъ уже не подманите...”⁴²

Саме тоді, коли ситуація в Новосілках зайшла у глухий кут, в документах все частіше стало з'являтися ім'я власника цього села – поміщика Людвіга Стрельницького.

Це прізвище скоро стало відоме у Волинському губернському правлінні, а з часом позиція таких людей, як він, дала підстави російським історикам православної орієнтації ствержувати насильницьке утримання в унії вірних, які усією душею змагалися за повернення в православ'я⁴³.

Чи мав Людвіг Стрельницький вплив на перебіг подій у Новосілках? Безперечно. Коли церква була запечатана, він дозволив уніатському священикові обладнати в своєму домі каплицю, куди приходили його селяни на богослужіння. Він відмовився виселити уніатського священика з парафіяльного будинку і віддати помешкання православному пресвітерові. Коли влада стала вимагати передачі православному настоятелю церковної землі, поміщик відмовився це зробити і розподілив її на дві частини. Одну отримав уніатський священик, а другу поділив між своїми селянами. Нарешті, саме за його відсутності в лютому 1799 р. члени повітового суду домоглися від селян другої присяги на православ'я, але після повернення Стрельницького вони вдруге прийняли унію. Вдруге селян потягли до суду...

Ми ще повернемося до ролі поміщиків у релігійному протистоянні на Волині, зараз лише зазначимо, що документи "новоселицької справи" свідчать, що Людвіг Стрельницький діяльно підтримав позицію своїх селян, але не був безпосереднім організатором опору. Адже, врешті-решт, головним винуватцем подій повітовий суд визнав не його, а уніатського священика, якого вислали з села та віддали під суд уніатського єпископа.

Документи Державного архіву Волинської області свідчать, що заходи щодо локалізації унійного руху проводилися місцевою владою, принаймні, з кінця 1798 р., але аж до червня наступного, 1799 р. вони не дали бажаних результатів. Це викликало незадоволення Кам'янець-Подільського військового губернатора Івана Гудовича. Не пізніше травня 1799 р. він надіслав Волинському губернському правлінню листа з вказівками щодо подальших дій відносно уніатів⁴⁴. З нього дізнаємося, що військовий губернатор визнавав серйозність ситуації, що склалася на Волині. Хоча за його словами деякі уніатські священики уже були віддані під суд за підтримку унії, однак часто саме селяни були головними ініціаторами її відновлення. Понад те, вони навіть примушували уніатських священиків проводити для себе богослужіння.

Саме тому губернатор Гудович зажадав від губернського правління вжити проти них рішучіших заходів: "...зачинщиковъ оныхъ из поселянъ предать уголовному суду для наказанія ихъ публично перед другими, дабы всякъ видѣлъ, что дерзающіе нарушить высочайшій его императорскаго величества манифестъ въ 18 день марта прошлаго 1797 года изданный, отступая отъ господствующей вѣры и совращая другихъ, не остаются без наказанія"⁴⁵. Губернатор наголошує, що карати треба також поміщиків, якщо вони будуть підтримувати уніатів у своїх маєтностях, згадує з цього приводу Людвіга Стрельницького⁴⁶.

Керуючись вказівками губернатора Івана Гудовича, Волинське губернське правління спланувало комплекс заходів, спрямованих на придушення унійного руху на Волині, про які повідомило Луцького уніатського єпископа Стефана Левинського листом від 2 червня 1799 р. Суть їх зводилася до того, що у повітах формувалися комісії, до складу яких входили представники повітових судів, православного духовенства та уніатський депутат. Очолював роботу комісій радник Головного суду Трусевич. Завданням комісарів було проведення слідства в селах, жителі яких ухилялися від панівної релігії і незаконно визнавали унію.

Згідно з інструкцією правління, такі комісії мали з'ясувати, чи причетні до відступництва від православ'я уніатські священики, і якщо так, – негайно взяти їх під

варту. Поміщиків, які в будь-який спосіб підтримують уніатів, мали викликати до Волинського губернського правління для пояснень. Нарешті, комісари зобов'язані були "...внушити народу, что малѣйшее кѣ отторженію отѣ господствующей вѣры, принятой ими добровольно, покушеніе подвергнетѣ ихѣ строгому отвѣту передѣ судомѣ, и что никакіе ихѣ в семѣ усилія предпріятого ими намѣренія вѣ успѣхѣ привесть не могутѣ..."⁴⁷

Таким чином, комісії, фактично, не мали повноважень для легалізації громад, які нещодавно приймали православ'я, а тепер поверталися до з'єднання. Тимчасово (саме тимчасово!) могли лишатися в унії лише ті парафії, чиїх вірних до червня 1799 р. просто не встигли в той чи інший спосіб включити до складу Православної Церкви⁴⁸. Втім, довести неприєднання до православ'я було дуже нелегко. Прикладом може бути робота подібної комісії у селі Тур'я. Про розслідування справи жителів цього села дізнаємося з листа уніатського депутата комісії о.Василя Собкевича до Луцького єпископа Стефана Левинського. З нього випливає, що робота комісії проходила за відповідною схемою. Перед зібраною громадою було поставлено шість питань:

1. Чи хтось із парафіян був колись у православ'ї?
2. Чи бажали парафіяни колись стати православними?
3. Чи сповідався хтось із парафіян у благочестивого священника?
4. Чи була тур'янська церква переосвячена благочестивим священником на православ'я?
5. Чи відправляв православний священник богослужіння в їх церкві?
6. Чи намовляє хтось селян сповідувати унію і не приймати православ'я?

Достатньо було хоча б на одне з вищенаведених питань відповісти ствердно, щоб церква разом із парафією оголошувалася православною. В разі опору – суд і запечатання храму. У випадку з селом Тур'я ситуація продемонструвала повну безправність уніатів: на жодне з питань селяни не дали ствердної відповіді, понад те 14 мешканців села підкріпили свої свідчення присягою. Попри те, незважаючи на заперечення уніатського депутата, церкву все-таки запечатали, а уніатського пароха Андруковича віддали під суд – про всяк випадок⁴⁹.

Отже, влітку 1799 р. на Волині в повну силу запрацювали урядові комісії, члени яких умовлянням, залякуванням, арештами і судами змушували селян зректися унії. Але найприкрішим для переслідуваних була участь у роботі цих комісій офіційних уніатських депутатів. На них селяни могли покласти свої надії, але останні не мали реальної можливості захистити інтереси вірних. Понад те, уніатські депутати зобов'язані були разом з православними духовними переконувати селян в тому, що опір марний, що Уніатська Церква їх назад не прийме, по суті, вона відмовляється від них. Кращого способу зламати волю уніатських вірних годі було придумати. В липні-жовтні 1799 р. одна за одною припиняють опір громади Княгинина, Перекладович, Підлажців, Лучиць, Борухова, Підлужжя, Рудок, Ільпібок⁵⁰. В Новосілках розгублені селяни втретє присягнули на вірність православ'ю, а свою колишню відданість унії непереконливо пояснювали побутовим непорозумінням: через епідемію до їх села не допустили православного священника, тому вони змушені були звернутися до уніатського. Потім звикли до нього, православного попа не захотіли...⁵¹. Проте не тільки у згаданих вище селах працювали комісії у справі переходу в унію православних громад. Збереглися згадки, що в той час слідство велося ще, принаймні, у чотирьох містечках та семи селах Волині, але матеріалів, які б навітрили результати їх роботи у згаданих населених пунктах, розшукати поки що не вдалося⁵².

Водночас Волинське губернське правління вимагало від Луцького уніатського єпископа запечатання каплиць, які розміщуються в тих регіонах, де населення було проголошено православним, і де, очевидно, не було постійних громад. Ще 2 червня 1799 р. надійшло розпорядження про запечатання каплиць у містечку Торговиці, селах Баковцях, Рикалях, Пулганові і Литишині⁵³. 19 серпня вимагалося запечатати каплицю у с.Лучиці⁵⁴, а 4 жовтня – каплиці у місті Луцьку та селі Рованці⁵⁵.

Слід зазначити, що згаданий вище сценарій навернення до панівної релігії, розроблений Волинським губернським правлінням, не скрізь спрацьовував безвідмовно. 23 вересня 1799 р. правління повідомляло Луцького уніатського єпископа, що у с.Котові жителі продовжують опиратися православ'ю. Запечатану судом церкву вони знову відкрили і передали уніатському священикові о.Братковському⁵⁶. 11 жовтня 1799 р. правління повідомило про опір жителів села Загорці. Причина впертості полягає в агітації о.Білецького (якого на той час уже віддали під суд за “развращение” мешканців с.Носовиці) та позиції поміщика Фелікса Островського, який відмовився дати письмові гарантії, що його кріпаки не будуть звертатися за здійсненням треб до уніатських духовних⁵⁷.

Іноді доходило до відкритих виступів проти представників влади. Драматичні події в селі Боремець є тому наочним підтвердженням. Як і в багатьох інших населених пунктах, селяни, повідомлені про кримінальну відповідальність за дотримання унії, готові були прийняти православ'я і скласти з цього приводу присягу. Раптом, несподівано для всіх, не витримали нерви у депутата від уніатів, горохівського декана о.Миколи Мержвинського. Він різко запротестував проти дій чиновників, звернувся до релігійних почуттів селян, почав їх наставляти і, насамкінець, відмовившись підписати резолюцію, покинув комісію. Миттю зникла покірність селян. Громада “збунтувалася”, контроль над ситуацією було втрачено⁵⁸. З пізніших документів дізнаємося, що виступ боремецьких жителів був підтриманий мешканцями сусіднього села Підгайці, які за прикладом своїх сусідів повернулися до унії⁵⁹.

Відмовимося від коментарів згаданих подій, натомість дамо слово царським чиновникам, які 2 серпня 1799 р. повідомляли про наслідки вчинку о.Мержвинського. За їх даними, селяни почали “...по простотѣ своей отбивать запечатанные каплицы и посвящать оные опять на унѣю или даже изъгоняють вонѣ съ сельѣ опредѣленныхъ къ нимѣ благочестивыхъ священниковъ, за что оные поселяне вѣ многомъ числѣ отсилаются к суду и до рѣшенія дѣла содержатся подѣ стражею...”⁶⁰ Скільки конкретно селян було віддано під суд у “боремецькій справі”, з'ясувати, на жаль, не вдалося.

Самого ж уніатського депутата о.Миколая Мержвинського було звинувачено у державному злочині. У вересні 1799 р. його під вартою відіслали до Боремця, де в присутності громади було проведено слідство у його справі⁶¹. Драматизм ситуації горохівського декана (батька трьох малолітніх дітей, які разом з його дружиною тепер залишилися без засобів до існування) не зміг приховати навіть сухий протокол слідства. Там зазначалося, що о.Мержвинський “...не только до жителей тамошнихъ вѣ лицѣ присутствія ничего не сказывалъ, но даже имѣя глаза внизѣ опущенные ни на одного съ оныхъ не смотрелъ. Мнѣніе его законамъ соотвѣтственное благопристойно и секретно суду сообщено было, но не только чтобъ оное вѣ судѣ было принято, а даже всякий голосъ в судѣ давать ему запрещено. Съ коеи причины когда онѣ Мержвинский подал на мѣстѣ роспись по тому дѣлу, и отъ далѣшаго исправленія той должности⁶² воздержался, то тотѣ часѣ остался взятымъ в арестъ и вѣ дубенскую полицію отослан”⁶³.

Драматично розвивалися події також у селі Башківці. Тут Кременецький земський суд, зібравшись в неповному складі (і, до того, ж без уніатського депутата) визнав, що башківецькі мешканці незаконно сповідують унію. А оскільки селяни вперто не бажали приймати православ'я, суд вдався до послуг розквартированого поруч військового підрозділу. Солдати увійшли в село і почали зганяти жителів до церкви. Місцевого уніатського священика відділили від вірних і замкнули у хліві, де він провів цілу добу. Селяни намагалися чинити опір, але солдати з наказу суду почали бити людей палицями. Насамкінець закрили парафіян у церкві на цілий день, вимагаючи навернення до панівної релігії, "...ушрашая, что вѣ противномѣ случаѣ всѣхъ какѣ бунтовщиковъ вѣ Житомир отправятъ"⁶⁴.

Але найвищої напруги ситуація набула в селах Букоєм та Войниця, де протистояння переросло у відкритий виступ селян проти представників місцевої влади. Висвітлюючи ці події, будемо спиратися на офіційний звіт дубенського земського комісара Лисановича від 20 квітня 1800 р.⁶⁵ Отже, 19 квітня 1800 р. до Букоєма прибули представники Дубенського земського суду для опису майна і маєностей місцевої церкви. Оскільки настоятеля храму на місці не виявилось, комісари відібрали ключ від церкви у дружини місцевого священика, відімкнули храм і розпочали перепис. Уніати в своєму поясненні до цього додають, що ключ від церкви комісари отримали після жорстоких побоїв дружини священика, у якої до крові розбили обличчя. Крім того, на очах букоємської громади було побито їх сотника. Після цього людей почали зганяти до церкви. Тоді дружина букоємського попа покликала на допомогу уніатського священика з сусіднього села Войниця⁶⁶.

Далі комісар Лисанович повідомляє, що ще до закінчення опису церковного майна до храму увійшов войницький піп Федір Червінський у супроводі двадцяти войницьких селян. Начебто саме він спровокував конфлікт, розпочавши розмову на підвищених тонах: "Зачемѣ пріехали? Здѣсь унія, пошли прочь!"⁶⁷ Біля церкви спалахнула суперечка, в ході якої члени суду вирішили провести на місці слідство щодо поведінки войницького священика. Тоді о. Червінський звернувся до вірних з такою промовою: "Громада! Бейте в колокольный набатѣ и буди бы судѣ хотѣлѣ меня брать, не давайте! Знайте, что я вашѣ дзѣканѣ и отѣ всей унії депутатѣ, берите и вяжите судовыхѣ членовѣ, они разбойники! Я самѣ за то всю отвѣчатѣ буду!"⁶⁸

В цей час у церкві вдарили на сполох. До храму збігалися селяни, які за наказом войницького священика почали тягати за волосся та бити члена суду Баторського і шляхтича Мислинського. Тим часом о. Червінський "...сказывалѣ оставшимся при немѣ людемѣ что болѣе уже ни вѣ какіе селеніи судѣ ездить и отбирать ключей не отважится, а ежели только появится вѣ состоящее под вѣдомствомѣ его селеніе Войницу, то вѣрно оттоль не выедутѣ члены; ибо онѣ тамѣ большую власть имѣетѣ"⁶⁹.

Документів, які б могли з'ясувати результати виступу селян у Букоємі та Войниці, виявити поки що не вдалося. Відомо, що велося слідство у справі о. Червінського, але чим воно закінчилося, наразі невідомо. За аналогією з подіями у Новосілках, Боремці та Башківцях, можна припустити, що в даному разі справа навряд чи могла обійтися без суду, масових арештів і запечатання церкви.

Виступ селян Букоєма і Войниці, що мав місце більш як через місяць після смерті імператора Павла I, був однією з останніх, відомих на сьогодні акцій протесту уніатів в часі загострення міжконфесійної ситуації на Волині кінця XVIII – початку XIX ст. Проте згасання опору уніатських громад не означало вирішення релігійної проблеми в регіоні. Позбавлені церков громади, групи вірних чи навіть поодинокі особи уже

переважно не вимагали легалізації парафій. У своїх зверненнях до Луцького уніатського єпископа вони просили права на сповідь і уділення Св.Тайн від уніатських священиків хоча б раз на рік.

Так, громада с.Дубляни 29 березня 1800 р. звернулася до єпископа з проханням прислати на Великдень священика для прийняття сповіді. Заяву підписало 10 осіб⁷⁰. 2 квітня 1800 р. 6 новотараженських селян просили дозволу в єпископа приймати Св.Тайни в Почаївському василіанському монастирі⁷¹. 22 березня 1800 р. до Луцької уніатської консисторії прийшов лист із Волинського губернського правління у справі надання священиків уніатським громадам, які уже кілька років лишаються без богослужіння. В листі було визнано, що, крім восьми сіл, де громади потребують духовної опіки⁷², виявилися також інші населені пункти, де вірні на Великдень потребують уніатських священиків.

Документи Волинського губернського правління свідчать, що, незважаючи на помітні успіхи влади у справі придушення унійного руху, в перші роки царювання імператора Олександра I релігійна проблема все ще залишалася нерозв'язаною, принаймні, у 14 населених пунктах Волинської губернії⁷³. В циркулярному відношенні міністра внутрішніх справ від 15 липня 1804 р. до органів влади губерній, де існувала унія, з приводу релігійної ситуації йшлося: "Уніатское духовенство представляетъ, что многіе уніатскіе приходы при первомъ образованіи губерній отъ Польши приобрѣтенныхъ, показаны обратившимся къ православію, между тѣмъ какъ они остались прилѣпленными къ прежнему ихъ исповѣданію, что бывъ такимъ образомъ лишены всякой духовной помощи, не имѣютъ они ни церквей, ни священниковъ, что церкви уніатскія бывъ запечатаны, приходятъ в упадокъ, а утвари ихъ вѣтшаютъ безъ употребленія"⁷⁴.

Репресивні заходи органів державної влади Росії справили вплив на розвиток релігійного життя волинських уніатів на початку XIX ст. Так, з 1805 р. в Луцькій уніатській консисторії відкладалися документи щодо поширення в Овруцькому повіті культу чудотворної ікони Пресвятої Богородиці, яка за відсутності уніатського храму зберігалася у приватному помешканні в с.Жупанівка. Консисторська комісія, яка працювала у згаданому селі, збрала свідчення очевидців, які під присягою стверджували, що зображені на іконі Богородиця та малятко Христос неодноразово плакали. Залишилися також свідчення про зцілення від їх сліз. Цікаво, що Волинське губернське правління виявило занепокоєння цими вістями і негайно відправило до Жупанівки чиновників, яким доручалося розібратися в ситуації⁷⁵.

Таким чином, придушення органами російської влади руху волинського селянства за відновлення унії не призвело до стабілізації релігійної ситуації в регіоні, натомість породило нові проблеми, які мали не тільки конфесійне, але й національно-культурне значення. Оскільки значна кількість громад продовжувала бойкотувати православні богослужіння, храми, які їм належали, тепер, фактично, лишилися без господаря і стояли запечатані. Внаслідок цього вони поступово руйнувалися, псувалося церковне начиння, гинули або розкрадалися монастирські архіви та бібліотеки. Навіть історики Церкви російської орієнтації змушені були визнати, що саме в цей історичний період була втрачена велика кількість пам'яток церковної архітектури, рукописів та стародруків.

Висновки

Отже, віднайдені документи з історії Уніатської Церкви в фондах Державного архіву Волинської області дають можливість по-новому оцінити загальну релігійну політику уряду Павла I та її практичне впровадження на Волині.

1. Факти свідчать, що релігійна політика імператора Павла I щодо унії лише умовно може бути названа ліберальною. Маніфест про свободу віровизнання від 18 березня 1797 р. не передбачав жодного механізму захисту свободи совісті в державі, зате передбачав кримінальну відповідальність за порушення інтересів Православної Церкви. Усі поступки Уніатській Церкві мали тимчасовий характер і були зумовлені необхідністю покращення політичних стосунків з Римо-Католицькою Церквою.

2. Документи свідчать, що унійні настрої серед волинського селянства на рубежі XVIII-XIX ст. були значно сильніші, ніж досі вважалося в історичній літературі. Достатньо було лише чуток про відновлення новим імператором Уніатської Церкви для початку масштабного релігійного руху на Волині, в ході якого селяни цілими громадами заявляли про повернення до з'єднання. За неповними даними, в 1798-1800 рр. цей рух охопив 52 населені пункти Волинської губернії, причому масового характеру він набув у Дубенському, Кременецькому та Овруцькому повітах.

3. Не відповідає дійсності твердження про керівну роль римо-католицького духовенства та поміщиків католицького віровизнання в організації унійного руху на Волині. Документи свідчать, що лише поодинокі особи з їх числа сприяли селянам в боротьбі за свої релігійні переконання.

4. Унійний рух на Волині 1798-1800 рр. мав стихійний характер. Він виражався, передусім, у бойкоті селянами православних богослужінь, захопленні храмів та вигнанні з парафій православних священиків. На чолі громад, що в різний спосіб чинили опір наверненню до московського православ'я, стояли сільські старости, представники парафіяльного духовенства, поодинокі ченці-василіани та протопопи. Сталого зв'язку між окремими центрами унійного руху, фактично, не існувало. Представники Луцької уніатської капітули на чолі з єпископом Стефаном Левинським активної підтримки цьому рухові не надали.

5. Селянський рух на Волині 1798-1800 рр. мав яскраво виражений релігійний характер, національних мотивів він не продемонстрував. Водночас цей рух не можна оцінювати як суто релігійний у звичному сенсі цього слова. В даному випадку спостерігався безнадійний опір волинських селян-уніатів російській репресивній державній машині, складовим і невід'ємним механізмом якої була офіційна Російська Православна Церква.

6. Релігійний рух волинського селянства на захист унії був приречений на невдачу. В країні, де офіційна Православна Церква обґрунтовувала месіанську роль російського самодержавства, унії місця не було і бути не могло. У другій половині 1799 – 1800-х рр. російська влада, нейтралізувавши уніатську ієрархію та застосовуючи психологічний тиск на вірних, поліцію, суди, іноді й військові підрозділи, домоглася придушення опору більшості центрів унійного руху Волинської губернії. Попри те, саме рішуча унійна позиція багатьох сільських громад Волині і Білорусі на рубежі XVIII-XIX ст. змусила російську владу на сорок років відкласти остаточну ліквідацію Уніатської Церкви.

- ¹ Див.: Зноско К. Исторический очерк церковной унии. – М., 1993. – С.201-202.
- ² Див.: Історія Церкви та релігійної думки в Україні. – Кн.3. – К., 1994. – С.222.
- ³ Петров Н. Волинь. – СПб, 1888. – С.246.
- ⁴ Там само. – С.246-254.
- ⁵ Там само. – С.246-247.
- ⁶ Там само. – С.247.
- ⁷ Там само. – С.251.
- ⁸ Там само. – С.252.
- ⁹ Дані М.Кояловича стосовно Волині були запозичені М. Петровим. Див.: Коялович М. История воссоединения западнорусских униатов старых времен. – СПб, 1873. – С.393-396.
- ¹⁰ Див.: Рожко В. Нарис історії Української Православної Церкви на Волині. – Луцьк, 2001, – С.212-213.
- ¹¹ Див.: Біднов В., Антонович Д. Українська Церква / Українська культура (Лекції за редакцією Д.Антоновича). – К., 1993. – С.197-221; Огієнко І. Українська Церква. – К., 1993; Крижановський О., Плохій С. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. – Кн.3. – К., 1993.
- ¹² Див.: Федорів Ю. Історія Церкви в Україні. – Львів, 2001. – С.253-254; Панас К. Історія Української Церкви. – Львів, 1992. – С.107.
- ¹³ Див.: Петров Н. Волинь. – С.235-236. Панас К. Історія Української Церкви. – С.107.
- ¹⁴ Коялович М. История воссоединения западнорусских униатов старых времен. – С.372.
- ¹⁵ Там само. – С.386.
- ¹⁶ В реальній практиці досить було заяви про перехід в православ'я одного парафіянина, щоб оголосити церкву православною, а уніатська громада не могла більше легально існувати (Прим. авт).
- ¹⁷ Див.: Коялович М. История воссоединения западнорусских униатов старых времен. – С.388.
- ¹⁸ Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Т.ХХІV. – СПб, 1830. – С.512-513.
- ¹⁹ Див.: Петров Н. Волинь. – С.247.
- ²⁰ Про це свідчать, зокрема, справи громад сіл Новосілок та Котова, вірні яких були наведені на православ'я 1797 р. – уже за часів Павла І. – Див.: ДАВО. – Ф.382. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.17-19зв. Відомо що того ж 1797 р. була спроба повернути до православ'я жителів с.Боремець. – Див.: ДАВО. – Ф.382. – Оп.2. – Спр.18. – Арк.24-29.
- ²¹ Див. повідомлення про це Уманського духовного правління від 27 лютого 1797 року. ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.589. – Спр.6. – Арк.1.
- ²² ДАВО. – Ф.382. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.5.
- ²³ Див.: ДАВО. – Ф.382. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.5-9.
- ²⁴ Див.: ДАВО. – Ф.382. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.32-32зв.
- ²⁵ Див.: ДАВО. – Ф.382. – Оп.3. – Спр.52-52зв.
- ²⁶ Див.: ДАВО. – Ф.382. – Оп.3. – Арк.22-24зв.
- ²⁷ Буквально: "...snaczała skrytno, a potom i iawno poselan na mołytwu przynuznały..." ДАВО. – Ф.382. – Оп.2. – Спр.18. – Арк.1-1зв.
- ²⁸ ДАВО. – Ф.382. – Оп.2. – Спр.18. – Арк.1-1зв.
- ²⁹ Див.: ДАВО. – Ф.382. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.156-157зв.
- ³⁰ ДАВО. – Ф.382. – Оп.2. – Спр.18. – Арк.25, 32-33зв., 35-35зв., 37-38зв.,
- ³¹ Див.: ДАВО. – Ф.382. – Оп.3. – Спр.3. – Арк. 98.
- ³² ДАВО. – Ф.382. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.61.
- ³³ Були це мешканці згаданих вище сіл Радомишля, Лаврова, Козина та Борухова. – ДАВО. – Ф.382. – Оп.2. – Спр.18. – Арк.25.

- ³⁴ Див.: ДАВО. – Ф.382. – Оп.2. – Спр.18. – Арк.24-29.
- ³⁵ ДАВО. – Ф.382. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.42.
- ³⁶ ДАВО. – Ф.382. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.87.
- ³⁷ Див.: ЦДІАК України. – Ф.2227. – Оп.1. – Спр.301. – Арк. 3-4зв., 16-16зв.
- ³⁸ ДАВО. – Ф.382. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.61.
- ³⁹ В їх числі: містечко Торговиця (уніатський офіціал Бродович), села Баківці (поміщик Тачевський), Рикані (поміщик Рациборський), Полганів (поміщик Томашевський), Мстишин (уніатський канонік) Див.: ДАВО. – Ф.382. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.61.
- ⁴⁰ Документи про події в селі Новосілки. Див.: ДАВО. – Ф.382. – Оп.3. – Спр.3. – Арк. 17-19зв., 36-40, 44-44зв., 48-50зв., 68-70зв., 102-104.
- ⁴¹ ДАВО. – Ф.382. – Оп.3. – Спр.3. – Арк. 37.
- ⁴² ДАВО. – Ф.382. – Оп.3. – Спр.3. – Арк. 39.
- ⁴³ Див.: Петров Н. И. Волянсь. – С.242, 246.
- ⁴⁴ Текст листа виявити не вдалося. Його зміст відтворено за листом Волинського губернського правління від 2 червня 1799 р. Див.: ДАВО. – Ф.382. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.86-86 зв.
- ⁴⁵ ДАВО. – Ф.382. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.86зв.
- ⁴⁶ Див.: ДАВО. – Ф.382. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.86зв.
- ⁴⁷ ДАВО. – Ф.382. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.87.
- ⁴⁸ Про це виразно писав до Волинського губернського правління військовий губернатор Іван Гудович. – Див.: ДАВО. – Ф.382. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.86зв.
- ⁴⁹ Див.: ДАВО. – Ф.382. – Оп.2. – Спр.27. – Арк.35-35зв.
- ⁵⁰ Див.: ДАВО. – Ф.382. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.106-107зв., 120, 128-128зв., 151, 164-165, 168-169,
- ⁵¹ Див.: ДАВО. – Ф.382. – Оп.3. – Спр.3. – Арк. 102-104.
- ⁵² Маються на увазі містечка Ковель, Шумськ, Новий Олексинець, Володимир села Озеро, Береги, Лопушне, Лосятин, Свинюхи, Утес, Ставрів. Відомо, що у Ковелі шість осіб за визнання унії віддали під суд. Див.: ДАВО. – Ф.382. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.121-125, 133, 137-138зв., 158-159зв.
- ⁵³ Див.: ДАВО. – Ф.382. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.87.
- ⁵⁴ Каплиця була побудована при дворі місцевого поміщика пана Липського. Див.: ДАВО. – Ф.382. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.128-128зв.
- ⁵⁵ Див.: ДАВО. – Ф.382. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.156-157зв.
- ⁵⁶ Див.: ДАВО. – Ф.382. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.152.
- ⁵⁷ Див.: ДАВО. – Ф.382. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.160-162. Згадувалося, що до Загорців мала прибути комісія, якій доручалося пояснити селянам, що православ'я вони прийняли добровільно, а "відторгатися" від пануючої релігії заборонено законом. В документі наголошувалося: "...имъ (селянам – авт.) объявить, что помѣщика и униятских попов всѣ увѣреніи будто унія удержатся можетъ ежели они благочестія не примуть суть несправедливы..." ДАВО. – Ф.382. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.161зв.
- ⁵⁸ Див.: ДАВО. – Ф.382. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.112-115.
- ⁵⁹ Див.: ДАВО. – Ф.382. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.143-143зв.
- ⁶⁰ ДАВО. – Ф.382. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.114-114зв.
- ⁶¹ Слідство проводив радник Трусевич, члени Дубенського повітового суду, православні духовні та уніатський депутат Шумський. Див.: ДАВО. – Ф.382. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.154-155.
- ⁶² Мається на увазі посада депутата від уніатів.
- ⁶³ ДАВО. – Ф.382. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.154-154зв.

⁶⁴ ДАВО. – Ф.382. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.118зв. Про ситуацію в Башківцях стало відомо Луцькому уніатському єпископові з рапорту кременецького декана о.Собкевича. Єпископ, в свою чергу, звернувся до Подільського генерал-губернатора Івана Гудовича з проханням відновити справедливість. Листом від 4 серпня 1799 р. генерал – губернатор повідомив єпископа, що дав розпорядження розібратися у цій справі.

⁶⁵ Див.: ДАВО. – Ф.382. – Оп.2. – Спр.27. – Арк.100-101зв. Додаток №6.

⁶⁶ Див.: ДАВО. – Ф.382. – Оп.2. – Спр.27. – Арк.32-32зв.

⁶⁷ Див.: ДАВО. – Ф.382. – Оп.2. – Спр.27. – Арк.100. Детальніше Див.: Додаток №6.

⁶⁸ ДАВО. – Ф.382. – Оп.2. – Спр.27. – Арк.100зв.

⁶⁹ ДАВО. – Ф.382. – Оп.2. – Спр.27. – Арк.101.

⁷⁰ Див.: ДАВО. – Ф.382. – Оп.2. – Спр.27. – Арк.31.

⁷¹ Див.: ДАВО. – Ф.382. – Оп.2. – Спр.27. – Арк.29.

⁷² В їх числі згадано села Лисін, Лопавші, Добрятин, Переведів, Войниця, Остріїв, Букоєм та Хрїники. Див.: ДАВО. – Ф.382. – Оп.2. – Спр.27. – Арк.96.

⁷³ В її числі містечка Дубно, Горохів, Кременець і Торговиця, а також села Дубляни, Малі Мильці, Піддубці, Котів, Звірїв, Злобичі, Мошни, Пелчі, Загорець, Дубровиця. Див.: ДАВО. – Ф.382. – Оп.2. – Спр.15. – Арк.15-16.

⁷⁴ ДАВО. – Ф.382. – Оп.2. – Спр.59. – Арк.55-55зв.

⁷⁵ Див.: ДАВО. – Ф.382. – Оп.1. – Спр.84, 127, 132.

ДОДАТКИ*

Док. № 1.

Вітальна промова уніатського митрополита Теодозія Ростоцького, виголошена з нагоди вступу на престол імператора Павла І. Листопад, 1796 року.

Щастливая та земля въ коей царь благородный
(слова святого Павла тебѣ соотвѣтствуютъ)

Какъ скоро прародительной державы твоя принял єси скипетръ, то вдруг и явивъ своимъ подданнымъ каковаго подъ державою твоею имеютъ наслаждатся благополучія, уразумѣвъ, и для всякого открытымъ сердцемъ явивъ благо, ты познавъ что сїий суть словесній твой овцы, до которыхъ меня высокомилоствѣйшій государь благодуствѣтельно привратилъ єси пастиремъ. Я очевидецъ тобою изливаемыхъ благ, в примеръ на гласъ восходящій невинныхъ твоихъ подданныхъ, великий монарх. Кои дошедши предъ престоль державы твоя услышанъ есть. Почему и обѣщаешь милость со щастіємъ народу твоему, который за то только єдинственно был угнѣтенъ, что содержалъ преданіє вѣры предковъ своихъ, но насилствованъ творимымъ хвалу господне народу и пастири отвергалі, чего не могучи снести, одни отступили отъ закона, другіе отъ олтарей господныхъ отъ риновенни¹, изъ домовъ изгнали, именій лишаемы, вздыхая во утѣсненіи, просить же нигдѣ имъ не дозволено было, христїанинъ христїанина безъ милости угнѣталь.

* Правопис та пунктуація за оригіналом. Абзаци виставлені автором статті.

Вѣдатель єси обо всемъ и прежде державнѣйшій государь. Нынѣ перемѣненъ видѣ людей претерпѣвшихъ таковая, отъгрясенны слезы отъ очіє ихъ, очи с радостію возводя на небо благодарять вышняго за ниспосланіє такова премудра и праведна государя во щастливленіє // твоимъ сіє благомъ награжденно, но всепресвѣтлѣйшій и всемилостивѣйшій государь сей малый знакъ благодарности, которой отъ себе и отъ овецъ моихъ к стопамъ предъ престоломъ твоимъ повергаемъ, всякъ изъ насъ при безкровной у олтаря жертвы, до которого насъ благодать твоя привратила, неусильно молить будемъ Бога за щастливую державу и милостивѣйшаго монарха.

Боже благій, царю царей, видѣль єси бѣду нашу, призри нынѣ и на щастіє наше. Кое добрымъ монархомъ излянноє, Павелъ нами владѣющій єсть причиною источника сихъ благоствореній, управи сіє благопоспѣшно, дабы молитвы наши которые об немъ возсылаемъ, тобою услышаны и благопріятни тебѣ были, державу царствования его во многолѣтствіи продолжи и укрѣпи. Благослови же Господи и послѣдное его наслѣдіє – дабы во многіє вѣки продолжалось, и народу своему въ благоправленіи щастіє изливало, держава же ихъ во вѣки вѣковъ да утвердится.

[ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.589. – Спр.6. – Арк.4-4зв.]

Док. №2

Звернення громади с.Лаврова до Луцького уніатського єпископа Стефана Левинського. Повідомляється про насильницьке відібрання їхньої церкви, усунення від пастирської діяльності уніатського священника та нав'язання їм православного настоятеля. Засвідчують вірність унії, просять допомоги і підтримки.

Лаврів, року 1799, січня 20.

Do jasnie wielmoznego nayprzewielebniejszego jego mosci x.Stefana Lewinskiego biskupa Juckiego ordenu s.Stanisława kawalera od gromady ławrowskiej.

Nota.

Po dobieciu gwałtownym klinami, siekierami i młotami przez kapłanow błahoczesnywych cerkwi naszey s.Jurskiej ławrowskiej az do zepsucia zamka wnętrzego i trzech kłodek zelaznych tudzierz nad uderżenia drzwi nalezycie opatrzonych, a to w same perwiastkowe po odstąpieniu wartownikow nie spodziewaiąc się napadzenia onych w całej okolicy y ra...niącego i niz rok minoł i miesiocy szesc kiedy zostawszy obłakamemi, bez parocha prawego. A co sami nieznayduiemy z duchowney w sercach naszych pocichy oproczedney nieustannej bolesci poglądaiąc z naywiększym nieukątentowaniem ze pomimo zezwolenia nas wszystkich i usilnych odporów. Naruwno nam inszey jurysdykcyi kapłana własnego naszego odtrąciwszy od ołtarza przemocnie. W którą pod owczas udac się było stronie? Wcale wiedzec nie mozna było!

Lecz gdy teraz miłosierdzie Oyca Niebieskiego powracanam nayporządanziego pasterza, garniemy się pod poiekę jego, y iak nigdy z pod pastwy tey // wyzuwac się nie było nawet w mysli naszey, tak I teraz w naypowinniejszym jemu poszuszenstwie, wiernosci I nayśodszyim rządzie do zgonu zycia bydz pragniemy. A praeto w zadnych potrzebach duchownychdo nikogo udawać się nie mozemy, iak tylkodo tego, który dwudziestoletnym niestrudzienym po przysięzonym naszym iest parochem y niemogąc

zniesc daley takowego nieszczęścia przymuszeni zostalismy cerkiew kosztem naszym pobudowaną od tego narzuconego odebrać naiemnika niechce y jasnie wielmożny pasterzu gorniący się pod opiekę twoją strapionych owiec od owczarni własney odrzucać, ale racz rządą i zastaępstwem swoim pocieszyc w zupełney otdąd spokoynosci zostawic a zebus my na ...nie cerkwi naszej dalsze dni zycia przepędzac mogli.

Z dnia 20 januar. 1799 z Jawrowu.

Jasnie wielmożnego pasterza dobrodzieja wierne owieczki.

Chwedor Artysz. Harasim Dolinny. Heron Szewc. Demko Kowal. Wasyły Wanyluczok. Hwedor Holuziukiw. Roman Jaciuk. Mychał Beregowicz. Hryhory Kowaluk. Semen Kołiuk. Joaw Szwagnik. // Jan Jakubiuk. Semen Komendiruk, Jakow Serediuk. Kozma Berecpowicz. Danił Galamazka. Symeon Magelonczuk. Martyn Pywowar. Andrey Pywowarczuk. Chwedor Karpiuk. Mychalko Danyluk. Ilko Jakubczuk. Iłya Komin-diruk. Stefan Wensa. Maxym Juhaniuk. Antony Załerczuk. Matphey Martyniuk. Andrey Harasimczuk. Harasym Draposin. Wasyły Demczuk. Karp Kazimiruk. Harasim Humenny. Paweł Busniak. Sefan Prokopczuk. Ioan Harasimczuk. Ioan Zarębiuk. Ymisz Harasymczuk. Ioan Chweszczuk. Prokopi Kiryczuk. Prokopi Chwełuniuk. Sefan Kondraiuk. Sefan Kozluk. Kos Proskoreluk. Ioan Bondaruk. Andrey Holub. Osap Omelanczuk.

[ДАВО. – Ф.382. – Оп.2. – Спр.18. – Арк.33-33а.]

Док. №3

Звернення громади с.Баківці до Луцького уніатського єпископа Стефана Левинського. Повідомляється про відібрання православними священиками баковецької церкви та перехід в православ'я їхнього пароха. Засвідчують вірність унії, просять надіслати уніатського священика та надати допомогу у поверненні церкви.

Баківці, року 1799, січня 22.

Prozba pokorna od gromady bakowieckiey do jasnie wielmożnego j.m. xiędza biskupa I pasterza uniatow.

Na odgłos naywyższej łaski i sprawiedliwości nayiasnieyszego cesarza jego mości całej Rosyi a pana naszego naymiłosciwszego ze nie kazał i nie kaze nicczynic gwałtowne przeciw religii świętey uniatow przeciei w czasie niedawnym kapłani błahoczestywi przybywszy o pońocy do wsi Bakowec szturmem prawieczerkiew odebrali, zamki pokruszywszy, Pana Jesusa z cerkwi wyniesli poświęcali, a kapłan nasz mniey-swiatły natychmiast zapisał się ku błahoczestyą. A my wszyscy gromadą iak błędni zostali, bezcerkwi i kapłana, gdyż ani w mysli naszej, ani w serdcach naszych nie postala, zebysmy w religii naszej chrzescianskiey uniackiey mieli czynic iako odmiane, ale w ktorey porodzilis my się, okrzczeni, y do końca zycia naszego zostawać chcemy y pragnemy. I dla tego teraz udaic my się do gorliwey łaski oycy y pasterza naszego prosząc pokornie o przywrocenie nam cerkwi naszej i nadanie kapłana w unii będącego.

Ktorą to prozbę naszą rękoma własnymi przy położeniu krzyrzykow podpisuiemy.

Datum w Bakowcach d. 22 januar 1799 a. //

Mosiey Wawryniak. Wasyl Poleszuk. Jwan Wasyluk. Iwan Danyluk. Jakow Rudy. Stefan Turczyn. Taras Duczuk. Demko Maszega. Paweł Krawczuk. Jhnat Supruniuk.

Wawryn Hrycaniuk. Jwan Sak. Stepan Szumski. Iwan Kuryluk. Iwan Such. Piotr Sak. Mosiey Chałymoniuk. Paweł Trochimeczuk. Iacko Pasteruk. Iwan Naliwayczuk. Hrucko Dmitruk. Juzko Jeresiuk. Wasyl Supruniuk. Jllasz Tymoszczuk. Lesko Hrycaniuk. Wasyl Tadeuszuk. Kiryk Pastuszek. Taras Pastuszek. Jowgen Bendaruk. Maxym Wasyluk. Andruch Kobierniuk. Chwesko Przychudczuk. Iwan Pastuch. Tadewko Prychudczuk. Stephan Semeniuczek. Radko Małyuczek.

[ДАВО. – Ф.382. – Оп.2. – Спр.18. – Арк.32-35зв.]

Док. №4

Звернення громади с.Рудки до Луцького уніатського єпископа Стефана Левинського. Повідомляється про відібрання православними священиками церкви. Засвідчують вірність унії, просять підтримки.

[Рудки, року 1799].

Jasnie wielmożny pasterzu y nayosobliwszy dobrodziey.

My gromada cała z wsi Rudki okruhu Dubieńskiego zanoszemi prozbę iak naypokornieyszą ku waszey pasterskiej mosci miłosierdziu błagaiąc wsparcia o duszach naszych gdyz zyiem w nieporządku religii naszej az do dziyszego dnia z przyczyny kaplanow błahocześci ktori gwałt uczynili cerkwi naszej.

My zas trwaią I kochając religią naszą udaiem się z płaczem do miłosierdzia waszey pasterskey mosciaby miał miłość o duszach naszych gdyz rodząc się dzieci krzty, chorę lu[dzi] spowiedzi potrzebię I innych sakram[en]tow, a nasz kapłan w unii zostając[...] a nasze potrzeby uchula się. A za tum składami nadzieie naszą w nieomylny miłosierdziu waszey pasterskey mosci iako sługi i podnuzki.

Sopko Kowalczuk złotnik. Martyn Burza. Nicypor Sawran. Iwan Iwan Kiszka. Chwedko Szaczki. Maxym Mołczy. Anton Remisnik. // Korniy Złuzko. Chwedko Iakubicz. Kiryk Dacyk. Kiryk Złuzko. Stepan Okun. Wasyl Rudnik. Stepan Wyneczuk. Zymko Kowal. Wasyl Witer. Isko Nowak. Kiryk Marcin. Demko Starcyk. Petro Chwoziuk. Iwan Muzyka. Ilko Remisnik. Wasyl Zwany. Iwan Omelkow. Roman Bądar. Stepan Omelczuk. Hrycko Muzyczuk. Kiryk Korol. Dmyter Zirzant. Kađrat Borszczewski. Panas Iwan Skrypka. Michałko Ryzuk. Matwiy Jakubiec. Oman Mikołajczuk.

[ДАВО. – Ф.382. – Оп.2. – Спр.18. – Арк.32-32зв.]

Док. №5

Рапорт уніатського депутата Кременецького повіту о.Василя Собкевича на ім'я Луцького уніатського єпископа Стефана Левинського. Повідомляє про необгрунтоване запечатання уніатської церкви у селі Тур'я та віддання під суд тур'янського священика о. Анруковича.

Кременець, року 1800, березня 18.

Jasnie wielmożnego Łuckiego cerkwi unitskich biskupa y kawalera Stefana Lewinskiego

Konsystorza unitskiego łuckiego assessora dziekana
y deputata powiatu Krzemienieckiego Bazylego Sobkiewicza
Rapport

Na rekwizycyą Krzemienieckiego nizszego ziemskiego sądu p[od] datą s idącego miesiąca marca 1800 roku zidziałem z tym ze sądem y deputatem błahoczestywym do wsi Tyryi na sledstwie z powodu doniesienia duchownego Krzemienieckiego prawlenia iakoby paroch wsi Tyrry Andukowicz odwracał poddanych tey wsi od wyznania błagoczestywego gdzie na dzien 13 marca tez sledstwie formalnie skutecznie.

Czternastu swiadkow przysięgłych y cała gromada wyznała ze zaden parochianin wsi Turyi niebył w błagoczestyi, na nią nie podpisowalsię, ani w popow tego wyznania nie spowiadał się, ze cerkiew turianska przeswięcona nie była, rownie zeby pop błagoczestywy miał w tey ze cerkwi swoją mszą s., tego nikt nie widział anina teyze niebył, ze ciz parofianie turanscy ciągle w unii utrzymuią się bez niczyiey namowy, ale szczerulne z własnego jch przekonania, ze nigdy nie była jch wola przysc na błachoczestyą, oney nie przyjmowali y teraz w sądzie // zapytani o to toz asmo potwierdzili ze na zawsze w unii chcą pozostacz.

O zcym jasnie wielmoznemu pasterzowi donaszac mam honor raportować ze po ukączonym sledstwie y podpisaniu onego w całym komplecie, panowie assessorowie nizszego sądu Krzemienieckiego Szabasow y Kruczakow pomimo mego zezwolenia y wiedzy cerkiew tyryanską uniatską zapieczętowali y parochowi teyze xu Andrukowiczowi za poręką moią do Krzemienca na dzien 19 idącego marca stawic się kazali, nie wiem w iakim zamiarzeaby więc ten paroch niewinnie nie był przesladowany y parafianie wsi Turyi z przyczyny zapieczętowania cerkwi w usługach duchownych osobliwie przy nastempuiącey paschalney spowiedzi nie cierpieliz obowiązku onego ten przypadek władzy pasterskiejjasnie wielmoznego pana y proteckcyi na razolucyą przedstawiam.

Dnia 18 marca 1800 roku w Krzemiencu W. 47.

Kustosz kat. Jucki. assessor konsystorza unitskich dziekan y deputat powiatu Krzemienieckiego x. Bazyli Sobkiewicz.

[ДАВО. – Ф.382. – Оп.2. – Спр.27. – Арк.35-35зв.]

Док. № 6

Рапорт дубенского земського комисара Лисановича про виступ жителів сіл Букоєм і Войниця у відповідь на спробу провести ревізію майна букоємської уніатської церкви.

Без місяця, року 1800, квітня 20.

Копія рапорта дубенскаго земскаго комисара Лисановича
от 20 апреля 1800 года под № 90 послѣдовавшего

Будучи я отдѣленнымъ съ застѣвателемъ нижнего земскаго суда Баторскимъ къ выполнению указа его императорскаго величества изъ Волинскаго губернскаго правления отъ 29 декабря прошлаго 1799 года съ №34286-м въ оной судъ по предложению его сиятельства господина генерала отъ инфантеріи военнаго каменца-подольскаго губернатора и разныхъ орденовъ кавалера графа Ивана Васильевича Гудовича послѣдовавшего относительно описания по именованнымъ въ ономъ указ селений, церковныхъ утварей и всего принадлежашаго къ тѣмъ церквамъ имѣнія,

По выполнении в некоторых селениях должного прибыть теченіе 19 числа в село Бокуйму съ определеннымъ отъ духовного правленія благочестиваго исповѣданія депутатов и приступя за отобраніемъ по отлучкѣ униатского того села попа у жены церковного ключа къ описанію находящихся въ церквѣ утварей въ видѣ тамошнихъ прихожанъ, но не успѣвъ кончить надлѣжащей описи какъ прибѣжавъ съ недалеку отъстоящаго отъ Бокоймы села Войницы униатскій попъ Федор Червинскій которой имѣвъ прибежавшихъ съ нимъ съ того же села до двадцати человекъ людей в разгнѣванномъ и азартномъ видѣ въскоча въ церковь и подступя дерзостно ко мнѣ кричавъ: “Зачемъ приехали? Здѣсь унія, пошли прочь!” А между тѣмъ скоростижно велѣлъ бывшему с нимъ дячку по имени и прозванію неизвѣстному бить в колоколь въ набатъ почему я съ заступателемъ Баторскимъ видя его Червинского // вышедшаго съ предѣловъ своего сану и поступившаго на такую дерзость, въ соблюденіе тишины и порядка предъявилъ ему указъ губернскаго правленія хотя старались укротить го Червинского ярость и крикъ отъ него въ запаленномъ видѣ произносившій однако жъ оной Червинскій едва только давъ тот указъ при прихожанахъ прочесть, несмотря ни на что и не уважая на мѣсто церковное громогласно называлъ членовъ суда разбойниками и другими востѣ неблагопристойными словами приказывая громадѣ не давать никакихъ церковныхъ вещей чемъ самымъ вселить въ простолюдиновъ а особливо произнесенными отъ него словами, что де сей объявленный указъ ни къ чему иному клонится, какъ только якобы о присоединеніи ихъ к благочестію, внушеніи къ возмущенію на неповиновенные законной власти, по поводу каковаго помѣшательства въ исполненіи должностей за выходомъ изъ церкви онъ Червинскій предпринялъ цель своего намѣренія когда я съ заступателемъ предположилъ о такомъ его Червинского поступкѣ произвести слѣдствыя и взять его ко объясненію в домъ гдѣ присутствіе было по каковому резону онъ пришедъ въ церковь во вси къ нему не принадлежаше и для чего между простолюдинами здѣлалъ возмущенные клонящееся ко непослушанію земскаго начальства, то онъ Червинскій достигшій таковаго случая намѣревалъ совершить свое предпріятіе вскрывавъ: “Громада! Бейте въ колокольный набатъ и буди бы судъ хотѣлъ меня брать, не давайте! Знайте, что я вашъ дѣканъ и отъ всей уніи депутатъ, берите и вяжите судовыхъ членовъ они разбойники! Я сам за то все отвѣчать буду!” И вынулъ с кармана какую-то бумагу // кричалъ что де у него есть указъ, а то что судъ читалъ не что есть, и онъ того не уважаетъ.

С котораго powodu набѣжало множество людей мужеска и женска пола съ малолѣтними дѣтьми и изъ числа сихъ по приказанію его Червинскаго села Букоймы жители Корнѣй Костюка зять, Михайло Савчук, Семѣ[нъ] Руды[й], Григорій Алексюкъ и прочіе по именамъ и прозваніямъ неизвѣстные бросились и схвата заступателя Баторскаго за волосы начали бить кулаками однакожъ сей видя ихъ необузданность при всѣхъ увѣщаніяхъ едва могъ спастись бѣгствомъ, а означенной попъ Червинскій повторяя свои повелѣнія громадѣ велѣлъ было и меня бить но видя что всѣ удалились ко помѣщику части того села Радвинскому сказывалъ оставшимся при немъ людемъ что болѣе уже ни въ какие селенія судъ ездить и отбирать ключей не отважится, а ежели только появится въ состоящее под вдомствомъ его селеніе Войницу то вѣрно оттолъ не выгдуть члены, ибо онъ тамъ болшую власть имѣетъ. Потомъ поясненный Червинскій схвата изъ числа двухъ бывшихъ при судѣ шляхтичей съ села Демидовки Павла Мислинскаго обще съ служителемъ помѣщика части того села Малинскаго Якубомъ Хлопецкимъ изъ громады за воло[...] били нещадно и наконецъ не бывъ в своей горячности утолимъ прислалъ даже въ домъ помѣщика Радвинскаго

весь собравшийся во множествѣ народъ съ тѣмъ чтобы отданъ былъ ключъ которымъ церковъ замкнута была. Кои за приходомъ с женами и дѣтми при бытности помѣщика Радвинского съ грознымъ видомъ и дрзостію требовали означной ключъ объявляя что уже церковъ отперта и ключъ у нихъ имѣется другой а тотъ отобранный // есть отъ сундука попа уніатского, но только подходитъ и до церкви.

По поводу какового произшествія представляя на уваженіе вашего превосходительства осмѣливаюсь всепокорнѣише просить поступленія съ поминаемымъ Червинскимъ и съ прочими участвовавшими въ томъ бунтѣ людьми по законамъ на чин... по повеленію попа Червинского дерзостей крестьяни требуются отъ владѣльцовъ въ высылку въ судъ для содержанія подъ стражею впредъ до повелѣнія. И какъ въ означенного попа Червинского случайно схвачена записка писанная якобы отъ бискупа Ливинского о бокуемской и войницкой церквахъ то и оной копія при семъ на благо-разсмотреніе вашего превосходительства представляется.

[ДАВО. – Ф.382. – Оп.2. – Спр.27. – Арк.100-101зв.]

Михайло Довбищенко.

Борьба приречених: уніати Волині в часи правління імператора Павла I (за матеріалами Державного архіву Волинської області).

У статті досліджується стан уніатської митрополії наприкінці XVIII ст., зокрема, релігійна політика імператора Павла I. Джерельні матеріали Волинського архіву, частина яких публікується у додатку, доводять, що політика російського царя аж ніяк не була толеранційною, а поступки уніатській церкві мали тимчасовий характер. Наводяться переконливі факти опору режимові.

Mykhailo Dowbyshchenko.

The Struggle of the Doomed: the Uniates in Volhynia in the Times of Emperor Paul I's Rule (after the materials of Volhynia Region's State Archives).

In the article the status of the Uniate metropolitanate in the end of the 18th c., particularly emperor Paul I's religious polity, is investigated. The source materials from the Volhynia archives, of which some part are enclosed in the supplement, prove that the Russian tsar's politics were intolerant and his concessions of temporary character. To the paper there is committed the cogent evidence of the resistance to the regime.

ПАРАФІЯЛЬНІ ПЕЧАТКИ
ДРОГОБИЦЬКО-САМБІРСЬКОГО РЕГІОНУ
КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Українська церковна сфрагістика не приділяла особливої уваги міським парафіяльним печаткам. Дане дослідження покликане заповнити на регіональному рівні цю лакуну. На прикладі печаток міст та містечок Дрогобицько-Самбірського підгір'я простежимо особливості розвитку конфесійної сігіллографії австрійського періоду.

Протягом ХІХ ст. Самбірський округ¹ охоплював 9 деканатів Перемишльської греко-католицької єпархії: Височанський, Горожанський, Дрогобицький, Жукотинський, Комарнівський, Мокрянський, Самбірський, Старосамбірський і Старосольський. На їхній території знаходилося ряд міст та містечок краю: Дрогобич, Комарно, Самбір, Старий Самбір, Стара Сіль, Турка, Фельштин. Усі вони мали міський статус або від часу заснування, або ж були переведені на магдебурзьке право окремими привілеями чи, будучи сільськими поселеннями, стали містами на основі локації (наприклад, Комарно). Так, зокрема, в ХV ст. магдебургію отримали такі міста, як Дрогобич (1422), Самбір (1419), Стара Сіль (1421), Турка (1730)², Комарно (1471)³ тощо.

Міські поселення Дрогобицько-Самбірського регіону вирізнялися активним культурним, суспільно-політичним та релігійним життям. Більшість з них були адміністративними центрами деканатів⁴, і мали розгалужену парафіяльну мережу. Перші згадки про українські церкви в містах Самбірського округу сягають початку ХV ст. У Дрогобичі одночасно існувало кілька святинь, що мають давній родовід. Наприклад, храм Св. Трійці відомий зі середини ХVІ ст.⁵, церква Св. Юрія – з ХV-ХVІ ст. Натомість святиня Св. Йосафата, яка попередньо була приписана до храму Св. Трійці, з набуттям статусу парафії змінила свою посвяту на Преображення Господнього⁶. Відомості про Самбірську парафію теж сягають середини ХVІ ст., коли король Сигізмунд Август дозволив за мурами міста 1553 р. побудувати церкву грецького обряду⁷. Фельштинська церква зведена 1790 р.⁸

Парафіяльні уряди міст, як і державні та громадські установи, також використовували в справочинстві власні печатки. Церковні сфрагіси набули масового поширення в цьому регіоні наприкінці ХVІІІ ст. Саме в 1797-1798 рр. австрійський уряд ініціював офіційне запровадження парафіяльних печаток у Греко-Католицькій церкві.

Для багатьох міст вдалося виявити по декілька відбитків штемпелів, які належали одній церкві. Встановлено, що у Старому Самборі функціонувало 6 парафіяльних штемпелів, у Самборі – 4, у Старій Солі – 2, Турці – 2, Фельштині – 2, Комарному – 1. Для м. Дрогобича віднайдено 3 печатки, які в різний хронологічний період належали трьом храмам, а саме: Преображення Господнього (1798-1799 рр.), Св. Юрія (1872 р.), Св. Трійці (1902-1912 рр.). Документи, засвідчені парафіяльними печатками, хронологічно охоплюють період з 1798 р. до початку ХХ ст. Це були акти фінансово-майнового та юридичного характеру, метричні посвідчення, листування тощо. Існування різних варіантів парафіяльних печаток дає можливість простежити еволюцію

штемпелів щодо багатьох параметрів: матеріал відтисків, форма, розміри, легенда, сюжетне зображення.

У досліджуваний період матеріалами для відбитків слугували сургуч, сажа, папір та мастика, чорнило й фарба. За формою усі виявлені печатки були овальними та круглими.

Написи на штемпелях розташовувалися довкола сюжетного зображення. У більшості випадків легенди відділяли від малюнка двома концентричними колами чи овалами. Обідки виконувалися у формі ліній, крапочок чи орнаменту, в тексті між словами використовували роздільники: хрестики, крапки, двокрапки, розетки тощо.

Усі легенди виявлених сфрагістичних пам'яток виконані українською мовою, за винятком печатки Самбора (1854-1879 рр.). За змістом написи на печатках дають змогу встановити їхню територіальну, інституційну та конфесійну належність парафій, а також посвяту церков.

Легенди печаток переважно гравіювалися друкованим шрифтом. Лише в одному випадку застосовано скоропис – штемпель парафії Самбір (1875-1888 рр.). У написах для раціонального використання площі штемпеля вживали скорочення, т. зв. суспенсії та сігли, а також лігатури. При викарбуванні легенд змінювалася графічна форма літер, а також стиль і характер письма. Поступово зникають церковнословянські **Ѧ**, **Ѧ**, **Ѧ**, **Ѧ** та ін., і їх заступають сучасні українські букви, хоча в окремих випадках (наприклад, в парафіях Турка, Старий Самбір) «**Ѧ**»-і використовуються навіть на початку ХХ ст.

В усіх виявлених печатках присутні сюжети – зображення постатей святих – патронів храмів, композиції з Богородичних та Господніх празників, а також християнські символи, зокрема хрест (Дрогобич 1872 р.). В окремих парафіях намагалися зберегти давні традиції емблематичного ряду на печатках. Прикладом цього є Старий Самбір, де усі шість печаток греко-католицького парафіяльного уряду містили зображення св. Михаїла. Сюжет зазнав ряд видозмін (зображення було погрудним, поясним, у повен ріст; атрибути святого – книга та єпископський жезл – в одних випадках поміщалися на печатці, в інших – лише один із них), але основа залишалася незмінною. Так само простежується тяглість традиції на двох печатках парафії Турка (де був присутній сюжет Покрову Пресвятої Богородиці) та Старої Солі (зображення св. Іллі).

Інші виявлені «нові» печатки не повторювали сюжетів своїх попередниць: вони або спрощували малюнок (штемпелі парафії Самбір), або повністю його заступали, хрестом чи іншим християнським символом.

Лише в одному випадкові вдалося зафіксувати використання печатки із невідповідним титулові храму зображенням. Ідеться про фельштинську парафію Свв. Безсрібників Косми і Дам'яна, де використовували два штемпелі. Один із них містив зображення 11 постатей (з яких центральна мала німб довкола голови), а інший – поясне зображення Богородиці з Ісусом Христом на лівій руці. Можна припустити, що зі зміною титулу церкви стара печатка продовжувала певний період перебувати в обігу, або ж в основі сюжету парафіяльних штемпелів було покладено зображення храмової ікони чи одного із загальнохристиянських культів.

Розпорядження австрійського уряду 1797-1798 рр. виразно вимагали, щоб зображення на печатках узгоджувалися із титулом храму. Передбачалося також укласти реєстри усіх парафій у межах деканатів із зазначенням їхньої посвяти, щоб надати граверам необхідні фактологічні відомості для виготовлення штемпелів⁹. Лише в окремих випадках греко-католицькі парафії Перемиської єпархії не виконали ці розпорядження.

Масове запровадження парафіяльних штемпелів у Греко-католицькій церкві розпочалося наприкінці XVIII ст. (1797 р.) й охопило як сільські так і міські храми. Суттєвої різниці у підходах до застосування печаток у містах і селах не простежується, тому що засади функціонування та сфери вжитку штемпелів у справочинстві парафіяльних урядів були уніфіковані віденським урядом. Спостерігається лише тенденція до збільшення кількості матриць, які використовувались за весь досліджуваний період у міських парафіях. У зв'язку з цим, відповідно, скорочуються терміни їхнього застосування.

Період функціонування штемпелів у містах Самбірського округу вирізнявся широким хронологічним діапазоном – від 2 до 90 років, з виразною тенденцією до зменшення термінів застосування в останні десятиліття перед Першою світовою війною. Легенди міських парафіяльних печаток майже повсюдно були україномовними. Це пояснюється, зокрема, культурно-національним відродженням українців у Галичині другої половини XIX – початку XX ст., котре було вирішальним фактором “українізації” печаток, що супроводжувалася одночасно конфесіоналізацією написів.

Церковні штемпелі були носіями найрізноманітніших християнських сюжетів і в більшості випадків прив'язувалися до посвяти місцевих храмів. Переважали традиційні форми представлення святих, Господніх та Богородичних празників. Зафіксовано лише поодинокі випадки, коли малюнки не відповідали титулові церкви.

За сюжетним зображенням парафіяльні печатки міст Дрогобицько-Самбірського підгір'я поділяються на два основні види: 1) з агіографічними мотивами; 2) зі символами хреста. Еволюція емблематики церковних штемпелів відбувалася в напрямку їхнього спрощення, модернізації та втрати свого первісного значення. Це виявилось: 1) у збереженні тяглості сфрагістичних традицій при заміні матриць і в рецепції тогочасних тенденцій розвитку української іконографії та граверства; 2) у заміні прив'язаних до титулатури церков сюжетів іншими християнськими символами, зокрема, св. Хреста; 3) у відмові від зображення в полі печатки на користь тексту.

У каталозі подано назву парафії та титул храму; кількість віднайдених відтисків, хронологію документів, на яких вони збереглися, та місце зберігання; сфрагістичні параметри печаток: матеріал, форма, розмір, сюжетне зображення та легенду.

КАТАЛОГ

Дрогобич, церква Преображення Господнього. **Перший варіант**: 5 прим., 1798-1799 рр.

Матеріал: сургуч. **Форма**: кругла. **Розмір**: 36 мм.

Сюжетне зображення: Зображення постаті святого фронтальне, в повний ріст. Довгий драпірований одяг, довкола голови німб, від якого розходяться промінці.

Легенда: ДРОГОБИЧЬ ПРЕШБРАЖЕНІА ГДНА.

Обідки у вигляді прямих ліній, внутрішній перерваний вгорі сюжетним зображенням. Слова розмежовані роздільниками.

Місце зберігання: ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 13, спр. 11209, арк. 38 зв., 88 зв., 90 зв., 103 зв., 105 зв.

Дрогобич, церква св. Юрія. **Перший варіант**: 1 прим., 1872 р.

Матеріал: чорнило. **Форма**: кругла. **Розмір**: 37 мм.

Сюжетне зображення: Шестираменний хрест.

Легенда: Печать русского приходства въ Дрогобычи.

Зовнішній обідок у формі лінії.

Місце зберігання: Archiwum Państwowe w Przemyślu (далі – АРР), z. 142, sygn. 3759, st. 451.

Дрогобич, церква св. Трійці. **Перший варіант:** 4 прим., 1902-1912 рр.

Матеріал: чорнило. **Форма:** кругла. **Розмір:** 37 мм.

Сюжетне зображення: Класичний сюжет святої Трійці: справа сидить Бог-Отець, зліва – Ісус Христос з хрестом у руках, вгорі над ними Святий Дух у вигляді голуба, від якого вниз падають промінці.

Легенда: ГР. КАТ. УРЯДЪ ПАРОХІАЛЬНЫЙ + ВЪ ДРОГОБИЧИ+.

Обідки у вигляді прямих ліній.

Місце зберігання: ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 38, спр. 1155, арк. 13, 16; ЦДІАУЛ, ф. 451, оп. 2, спр. 458, арк. 96; АРР, z. 142, sygn. 3759.

Комарне, церква св. Архангела Михаїла. **Перший варіант:** 11 прим., 1871-1904 рр.

Матеріал: сажа, чорнило, штемпельна фарба. **Форма:** овальна. **Розмір:** 39x35 мм.

Сюжетне зображення: Фронтальне зображення архангела Михаїла з крилами, з характерними атрибутами: в правій руці – овальний щит, у лівій – ваги.

Легенда: ПЕЧАТЬ ЦЕРКВИ КОМАРНАНСКОЙ С: МИХАИЛА АРХИСТРАТИГА.

Зовнішніх обідків є два: один з крапок, інший з у вигляді лінії, внутрішній – у вигляді лінії.

Місце зберігання: ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 13, спр. 10847, арк. 101; ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 20, спр. 1543, арк. 52, 53 зв., 57, 62 зв., 67, 68, 69; АРР, z. 142, sygn. 5394, st. 433; АРР, z. 142, sygn. 5112, st. 6, 12.

Старий Самбір, церква св. Миколая Чудотворця. **Перший варіант:** 2 прим., 1798 р.

Матеріал: сургуч. **Форма:** кругла. **Розмір:** 40 мм.

Сюжетне зображення: Поясне зображення св. Миколая у єпископському вбранні: омофор з хрестом, митра; в руках розгорнута книга та посох, увінчаний хрестом. З обох боків біля голови розташовані літери «S» та «И» (з титлом). Обідок складається з рослинного орнаменту.

Легенда: Відсутня.

Місце зберігання: ЦДІАУЛ, ф. 159, оп. 9, спр. 2126, арк. 3 зв; АРР, z. 142, sygn. 3534, st. 41.

Старий Самбір, церква св. Миколая Чудотворця. **Другий варіант:** 9 прим., 1853-1867 рр.

Матеріал: сургуч, папір та мастика. **Форма:** овальна. **Розмір:** 20x24 мм.

Сюжетне зображення: Фронтальне зображення 2/3 постаті святого в єпископському вбранні, в руках розгорнута книга.

Легенда: [...] ЦЕРКОВ СТАРОМѢСТКА.

Зовнішній обідок у вигляді лінії.

Місце зберігання: ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 5347, арк. 28 зв., 37, 52, 67 зв., 73, 79 зв., 96 зв., 104 зв., 113 зв.

Старий Самбір, церква св. Миколая Чудотворця. **Третій варіант:** 8 прим., 1885-1892 рр.

Матеріал: чорнило. **Форма:** кругла. **Розмір:** 34 мм.

Сюжетне зображення: Фронтальне зображення в повен зріст постаті св. Миколая в єпископському вбранні з жезлом у руці.

Легенда: ПЕЧАТЬ ЦЕРКВИ ГР. К. ВЪ СТАРОМѢСТѢ.

Зовнішній обідок у вигляді лінії.

Старий Самбір 1911 р.

Фельштин 1816 р.

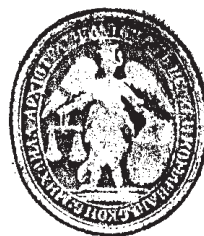
Фельштин 1885 р.

Стара Сіль 1798 р.

Стара Сіль 1885 р.

Комарно 1871 р.

Турка 1804 р.

Турка 1904 р.

Дрогобич 1798 р.

Дрогобич 1872 р.

Дрогобич 1902 р.

Самбір 1854 р.

Самбір 1888 р.

Самбір 1890 р.

Самбір 1908 р.

Старий Самбір 1798 р.

Старий Самбір 1853 р.

Старий Самбір 1885 р.

Старий Самбір 1893 р.

Старий Самбір 1900 р.

Місце зберігання: ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 20, спр. 1599, арк. 34-38; ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 13, спр. 10224, арк. 72, 73, 94.

Старий Самбір, церква св. Миколая Чудотворця. **Четвертий варіант:** 9 прим., 1893-1896 рр.

Матеріал: чорнило. **Форма:** овал. **Розмір:** 27x52 мм.

Сюжетне зображення: Фронтальне зображення в повен зріст постаті св. Миколая в єпископському вбранні з жезлом у правій руці і піднятою в благословенні лівою.

Легенда: ГР. КАТ. УРЯДЪ ПАРОХ. + ВЪ СТАРОММѢ СТѢ +.

Зовнішній обідок у вигляді лінії.

Місце зберігання: ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 13, спр. 10224, арк. 102; спр. 10225, арк. 10, 38, 39, 49, 50, 81, 82.

Старий Самбір, церква св. Миколая Чудотворця. **П'ятий варіант:** 6 прим., 1900-1910 рр.

Матеріал: чорнило. **Форма:** кругла. **Розмір:** 35 мм.

Сюжетне зображення: Постаць св. Миколая в повен зріст у єпископському вбранні з жезлом у правій руці та книгою у лівій.

Легенда: ГР. КАТ. УРЯДЪ ПАРОХ. * ВЪ СТАРОМЪ САМБОРѢ *.

Зовнішній обідок у вигляді двох ліній.

Місце зберігання: ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 20, спр. 1593, арк. 45, 46 зв.; ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 38, спр. 267, арк. 2, 39 зв.; ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 13, спр. 10226, арк. 99; ЦДІАУЛ, ф. 451, оп. 2, спр. 458, арк. 172.

Старий Самбір, церква св. Миколая Чудотворця. **Шостий варіант:** 3 прим., 1911-1914 рр.

Матеріал: чорнило. **Форма:** кругла. **Розмір:** 41 мм.

Сюжетне зображення: Фронтальне зображення 2/3 постаті святого Миколая в єпископському вбранні, в правій руці книга.

Легенда: Печать церкви парохіяльної * в Старім-Самборі *.

Зовнішній обідок у вигляді двох ліній.

Місце зберігання: ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 38, спр. 478, арк. 132, 141, 143 зв., 149, 180, 184 зв., 188; ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 38, спр. 267, арк. 63, 67 зв.; АРР, з. 142, sygn. 5328, st. 401.

Самбір, церква Різдва Пресвятої Богородиці. **Перший варіант:** 9 прим., 1854-1879 рр.

Матеріал: папір та мастика. **Форма:** кругла. **Розмір:** 38 мм.

Сюжетне зображення: З лівого боку зображено сидячи св. Анну, а справа стоїть ліжечко (або купіль), а над ним напис: S ANNA. Згори падають промінці.

Легенда: SIGILLUM ECCL PAROCH: R: G: SAMBORIENSIS.

Зовнішній та внутрішній обідки у вигляді лінії.

Місце зберігання: ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 13, спр. 9985, арк. 72, 91, 93; ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 13, спр. 9986, арк. 15, 112; ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 13, спр. 9987, арк. 17; ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 13, спр. 9989, арк. 114; ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 13, спр. 9990, арк. 55 зв.; ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 13, спр. 9992, арк. 5

Самбір, церква Різдва Пресвятої Богородиці. **Другий варіант:** 11 прим., 1875-1888 рр.

Матеріал: папір та мастика, чорнило. **Форма:** кругла. **Розмір:** 35 мм.

Сюжетне зображення: Поясне зображення Богородиці з Ісусом Христом на правій руці. В обох корони, німби.

Легенда: Печать Самборского русского Прихода.

Зовнішні та внутрішні обідки у вигляді лінії.

Місце зберігання: ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 13, спр. 9991, арк. 58, 60, 70; ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 13, спр. 9992, арк. 32, 73, 103; ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 13, спр. 9993, арк. 10, 19а, 36; ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 20, спр. 1592, арк. 88, 90.

Самбір, церква Різдва Пресвятої Богородиці. **Третій варіант**: 21 прим., 1890-1903 рр.

Матеріал: чорнило. **Форма**: овал. **Розмір**: 30x36 мм.

Сюжетне зображення: Поясне зображення Богородиці з Ісусом Христом на лівій руці.

Легенда: ГР. КАТ. УРЯДЪ АРОХ.¹⁰ *САМБОРСКИЙ*. Зовнішній обідок фігурний.

Місце зберігання: ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 13, спр. 9993, арк. 81; ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 13, спр. 9994, арк. 18, 27, 32, 38, 46, 55, 108; ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 13, спр. 9995, арк. 95, 142; ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 50, спр. 691, арк. 50, 51; ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4 а, спр. 6735, арк. 39 зв., 105 зв., 113, 120 зв., 126 зв., 127 зв., 129 зв.; ЦДІАУЛ, ф. 451, оп. 2, спр. 381, арк. 94, 95.

Самбір, церква Різдва Пресвятої Богородиці. **Четвертий варіант**: 10 прим., 1908-1913 рр.

Матеріал: чорнило. **Форма**: овал. **Розмір**: 37x45 мм.

Сюжетне зображення: Поясне зображення Богородиці з Ісусом Христом на правій руці.

Легенда: ГР. КАТ. УРЯДЪ ПАРОХІЯЛЬНЫЙ * въ Самборѣ *.

Два зовнішні обідки подані у вигляді ліній.

Місце зберігання: ЦДІАУЛ, ф. 451, оп. 2, спр. 458, арк. 39, 151; ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 20, спр. 1592, арк. 136 зв.; ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 50, спр. 457, арк. 12; ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 50, спр. 443, арк. 28; ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 50, спр. 442, арк. 4; АРР, z. 142, sygn. 5547; АРР, z. 142, sygn. 5324, st. 384; АРР, z. 142, sygn. 5326.

Стара Сіль, церква св. Іллі. **Перший варіант**: 13 прим., 1798-1888 рр.

Матеріал: папір та мастика, сургуч. **Форма**: овальна. **Розмір**: 46x35 мм.

Сюжетне зображення: Постаць св. Іллі в повен зріст, гілка в правій руці та сувій у лівій.

Легенда: ПЕЧАТЬ ЦЕРКВИ СТАРОСОЛСКОЙ.

Два обідки з крапочок.

Місце зберігання: АРР, z. 142, sygn. 1130, st. 195; АРР, z. 142, sygn. 1010, st. 215; АГАД, z. 388, sygn. 611, st. 9-13, 17, 18. ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 13, спр. 11167, арк. 57; ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 13, спр. 10134, арк. 17; ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 13, спр. 10135, арк. 14, 28.

Стара Сіль, церква св. Іллі. **Другий варіант**: 22 прим., 1885-1899 рр.

Матеріал: чорнило. **Форма**: кругла. **Розмір**: 34 мм.

Сюжетне зображення: Постаць святого в повен зріст, гілка в правій руці, а з лівої сиплеться зерно.

Легенда: ПЕЧАТЬ ЦЕРКВЫ Г. К. ВЪ СТАРОИСОЛИ.

Зовнішній обідок у формі лінії.

Місце зберігання: ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 20, спр. 1598, арк. 73, 73 зв., 77 зв., 80, 82, 84, 85, 86, 87, 88 зв., 101, 104, 106; ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 13, спр. 10134, арк. 89, 106, 113; ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 13, спр. 10136, арк. 11, 72, 83, 108; ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 13, спр. 10137, арк. 68, 69.

Турка, церква Покрову Пресвятої Богородиці. **Перший варіант**: 4 прим., 1804 рр.

Матеріал: папір та мастика. **Форма**: овальна. **Розмір**: 41x32 мм.

Сюжетне зображення: фронтальне зображення Богородиці з Покровом на розведених у сторони руках.

Легенда: ПЕЧАТЬ ЦЕРКВИ [ТУ]РЕЦКОЙ.

Зовнішній та внутрішній обідки виконані з крапочок.

Місце зберігання: ЦДІАУЛ, ф. 159, оп. 9, спр. 2149, арк. 10, 14; ЦДІАУЛ, ф. 159, оп. 9, спр. 2150, арк. 8; ЦДІАУЛ, ф. 159, оп. 9, спр. 2066, арк. 7 то

Турка, церква Покрову Пресвятої Богородиці. **Другий варіант**: 4 прим., 1904-1914 рр.

Матеріал: чорнило. **Форма**: кругла. **Розмір**: 34 мм.

Сюжетне зображення: зображення Богородиці, котра стоїть на хмарах, з Покровом на розведених у сторони руках.

Легенда: # ГР. К. ЧИНЪ ПРИХОДСКІЙ ВЪ ТУРЦѢ.

Обідки виконані у вигляді ліній.

Місце зберігання: ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 20, спр. 1617, арк. 21 зв.; ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 38, спр. 192, арк. 5, 46, 57.

Фельштин, церква Безсрібників Косми й Дам'яна. **Перший варіант:** 4 прим., 1816-1883 рр.

Матеріал: сургуч, папір та мастика, сажа. **Форма:** овальна. **Розмір:** 41x34 мм.

Сюжетне зображення: Подано зображення 11 постатей. У центрі композиції виділяється святий з німбом довкола голови. Вгорі клубочаться хмари.

Легенда: ПЕЧАТЬ ЦЕРКВИ ФҮЛШТИНСКОЙ.

Обидва обідки з крапочок.

Місце зберігання: ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 13, спр. 8346, арк. 83 зв.; ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 13, спр. 8347, арк. 10; ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 20, спр. 1586, арк. 40 зв., 42 зв.

Фельштин, церква Безсрібників Косми й Даміана. **Другий варіант:** 15 прим., 1885-1899 рр.

Матеріал: чорнило, папір мастика та чорнило. **Форма:** овальна. **Розмір:** 37x30.

Сюжетне зображення: Поясне зображення Богородиці з Ісусом Христом на лівій руці.

Легенда: * Печать уряда парохіяльного въ Фульштынѣ.

Зовнішніх обідків два, один фігурний, інший у вигляді лінії.

Місце зберігання: ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 50, спр. 1960, арк. 3, 4; ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 13, спр. 8347, арк. 20; ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 20, спр. 1621, арк. 18, 21 зв., 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 33, 46, 48.

Дрогобич 1798 р.

Дрогобич 1872 р.

Дрогобич 1902 р.

Комарне 1871 р.

Старий Самбір 1798 р.

Старий Самбір 1853 р.

Старий Самбір 1885 р.

Старий Самбір 1893 р.

Старий Самбір 1900 р.

Старий Самбір 1911 р.

Самбір 1854 р.

Самбір 1888 р.

Самбір 1890 р.

Самбір 1908 р.

Стара Сіль 1798 р.

Стара Сіль 1885 р.

Турка 1804 р.

Турка 1904 р.

Фельштин 1816 р.

Фельштин 1885 р.

¹ Наприкінці 60-х рр. XIX ст. проведено адміністративну реформу, в ході якої округи були реорганізовані в повіти.

² Гречило А. Українська міська геральдика. – К.-Львів: Б.в., 1998. – С. 23, 27, 115.

³ Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska. – Warszawa: Druk S. Orgelbranda, 1845. – Т. II. – Cz. 2. – S. 573.

⁴ Зокрема, це Дрогобич, Комарно, Самбір, Старий Самбір, Стара Сіль.

⁵ Детальніше про історію церкви писав Л. Тимошенко у статті: Тимошенко Л. Пом'яник дрогобицької церкви Святої Трійці // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. 5. – Дрогобич, 2001. – С. 276-277.

⁶ Тимошенко Л. Візитаційні описи дрогобицьких церков 1764 року // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. 4. – Дрогобич, 2000. – С. 399-401; Гаврилюк М. Історична топографія середньовічного Дрогобича // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. 3. – Дрогобич, 1998. – С. 167-168; Скочиляс І. Перший візитаційний опис церков Дрогобицького деканату з 1743 року // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. 3. – Дрогобич, 1998. – С. 223.

⁷ Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska. – Т. II. – Cz. 2. – S. 637.

⁸ Шематизмъ Всего Клира греко-католического епархій соединеныхъ Перемышской Самборской и Сяницкой на рѣкѣ вѣдѣ рожд. Хр. 1910. – Перемышль: Зъ печатнѣ гр. кат. Капітулы, 1909. – С. 384.

⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАУЛ), ф. 201, оп. 1, спр. 331, арк. 24-26 зв. Детальніше про це див.: Скочиляс І. До генези парафіяльної сфрагістики Перемишльської греко-католицької єпархії // До джерел. Зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-ліття. – К.-Львів, 2004. – С. 609-618.

¹⁰ На усіх виявлених відтисках перша літера «П» відсутня, та, мабуть, цей випадок не варто вважати граверською помилкою. Оскільки даний штампель був виготовлений із каучуку (який не є тривким та міцним матеріалом), очевидно, ця літера відлетіла. Подібні випадки були зафіксовані при роботі зі збереженими оригінальними матрицями.

Ірина Скочиляс.

Парафіяльні печатки Дрогобицько-Самбірського регіону кінця XVIII- початку XX ст.

У статті досліджено печатки українських церков міст регіону: Дрогобича, Комарно, Старого і Нового Самбора, Старої Солі, Турки ті ін. Подано сфрагістичні описи, а також зображення печаток.

Iryna Skochylias.

Diocese Seals of Drohobych and Sambir Area of the end of the 18th – beginning of the 20th Centuries.

In the article the seals of the Ukrainian churches of the towns of the area (Drohobych, Komarno, Saryi Sambir, Novyi Sambir, Stara Sil', Turka, etc.) are investigated. Enclosed are the sphragistic descriptions and the seals' images.

СІМЕЙНА РЕЛІКВІЯ РОДИНИ СОВ'ЯКІВ З СЕЛА ЛІШНЯ БІЛЯ ДРОГОБИЧА

У кожній сім'ї, родині, де існує пошанування предків, зберігаються старі родинні речі – реліквії, які передаються у спадок. Такими реліквіями, які підтримують зв'язок поколінь, є родинні пом'яники. Існують сім'ї, в яких такі пам'ятки сягають сивої давнини.

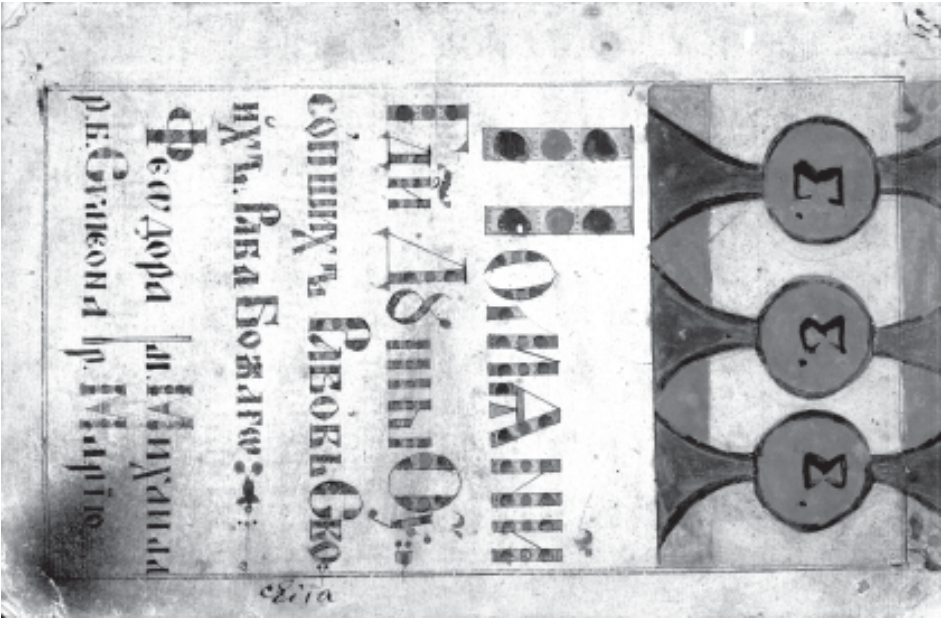
Одна така поминальна книжечка з родини Сов'яків, що проживають в с.Лішня на Дрогобиччині¹, є предметом уваги даної публікації. Але, насамперед трохи про цей рід. Лішнянський рід Сов'яків дуже старовинний. Родинні перекази доносять, що їх до Лішні переселив пан через бунтарський характер і участь в протипанському повстанні. До того вони проживали на Поділлі, а в Лішні відбували своєрідне заслання. Припускаємо, їх спіткала така доля за участь в повстанні 1768 р. під проводом Максима Залізняка чи навіть ще під проводом Мухи в 1490 р. Прикметно, що вони з'явилися на Підкарпатті одночасно в кількох селах: у Лішні і сусідній Медвежі, а також і у с.Мшана. З Йосифінської метрики, довідуємося, що в 1786 р. в с.Лішня (присілок Новосівка) проживало дві родини Сов'яків. У цей час на Новому селі було 14 господарств: одне з них належало Гриневі Сов'яку, друге Іванові Сов'яку². У той час в с.Медвежа також проживало дві родини Сов'яків. На крайньому заході, в с.Мшана (Лемківщина) в 1787 р. теж зафіксовано дві родини Сов'яків³.

Говорячи про лішнянську гілку роду, зауважимо, що здебільшого це були чорняві люди міцної статури, добрі господарі. Жили заможньо, мали потяг до освіти, мистецтва, співу, музики. При лішнянській церкві “услуговували” і займали майже всі посади. Впродовж більше 250 років безперервно, аж до 1970 р., вони виконували функції дяків, а також (з перервами) паламаря та провізора.

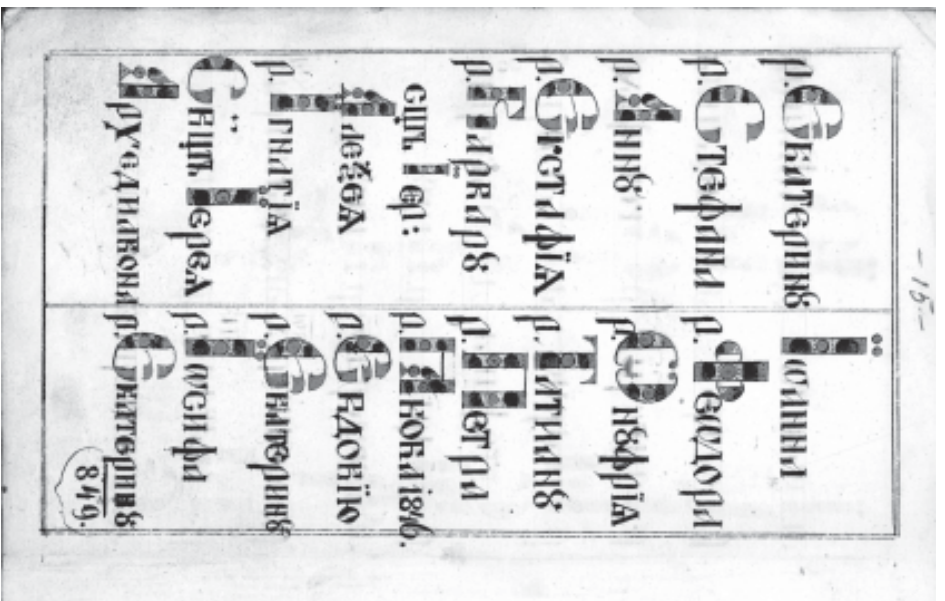
Один із них у 1816 р. під забудову нової мурованої церкви відпустив частину власного городу. У 1848 р. священник Василь Комарницький згадує лішнянського дяка Миколу Сов'яка, паламаря Юрка Ходачника та сільського вїйта і провізора Івана Волошина як таких, що не вживають спиртного⁴.

У хаті Володимира Сов'яка (1915-1993) на Новосівці, якраз і зберігся старий пом'яник. Натепер він знаходиться в його сина, автора цих рядків. Володимирові Сов'яку він дістався від його діда Василя Сов'яка, який довго був лішнянським дяком.

Пом'яник має вигляд невеличкої саморобної книжечки розміром 12x18 см. Перші сторінки мають римську пагінацію (всього VII сторінок), наступні – арабську (всього 55 сторінок). Пагінацію здійснив автор цих рядків. На 23 сторінках знаходиться текст, всі інші чекають своїх записувачів. Пом'яник розпочинається на сторінці VII, стилізованим малюнком, призначення якого нез'ясоване. Як оповідав Володимир Сов'як, це символічне зображення роду Сов'яків: три стилізовані снопи, з початковими буквами трьох добродійств. Але яких саме, він не знав. Можливо, три снопи – це три родини Сов'яків, які було насильно переселено. Після того йде традиційне: “Пом'яни Господи душі оусопших рабов своїх. Раба Божого!...” Далі йде поіменний перелік. Більшість поминальних записів недатовані. Найдавнішим датованим записом є поминання

Литульна сторінка
пом'яника родини Сов'яків

Сторінка
з поминанням рописом

младенця Феодора (Федора), навпроти якого проставлена дата 841(1841 р.)⁵. Взагалі лише в тому році поминаються раби Божі Дмитрій, Магдалина, Євстафій, Анна, Іван; дівиці: Єкатерина, Юліанна, Анна; мландець Демитрій. У проміжку 1841-1846 рр. також поминаються священник ієрей Алексій та священник ієрей, архидиякон Іоан. Що це за духовні особи, яке вони мали відношення до Лішні чи до власника поминальника, можемо тільки припускати. Від 1814 р. до 1868 р. священником в Лішні був о.Василь Комарницький. Вірогідно, йдеться про отців василіан Лішнянського монастиря⁶, яких село добре знало і пам'ятало. У пом'янику також згадується ієрей Лука⁷. В іменному порядку його ім'я стоїть під числом 147. Отець Василь Комарницький в своєму "Записнику" згадує свого попередника, вказавши лише першу літеру – Л..., але чомусь повного імені чи прізвища спеціально не зазначає⁸. Напевно, це і був уже згаданий Лука. З інших рукописних джерел все ж таки дізнаємося, що Лука в Лішні був на парафії з 1784 до 1814 року. Таким чином, можемо хоч приблизно визначити дату перших записів. Щоправда, на самому початку пом'яника згадується ще ієрей Іван. В іменному порядку його ім'я стоїть під числом 20. Знаючи дату його смерті, можна встановити майже точну дату перших записів, але про такого священника нам не вдалося віднайти жодних відомостей. Враховуючи сказане, можемо припустити, що перші записи були зроблені на початку 1700-х років. В переліку до першого датування в пом'янику нараховується 270 імен. Отож, проміжок часу досить великий.

Усі перші 270 імен, імовірно, переписані зі старого пом'яника. Це видно зі стилю написання, який вказує, вірогідно, на фахового переписувача. Всі записи здійснені гарним, прямим уставом, величина букв однакова. Ініціали записів за розмірами більші, кольорові з використанням червоної, зеленої і жовтої барв. Кожна велика буква від гори завжди розпочинається червоною барвою, потім ідуть у вже згаданій послідовності зелена, жовта і завершується низ знову червоною барвою. Таке поєднання барв утворює гарну гаму, добре сприйнятну для ока, і надає напису привабливого вигляду. Копія зі старого пом'яника, вірогідно, зроблена на початку 1860-х рр. на замовлення лішнянського дяка Миколи Сов'яка. Найпевніше, це сталося тоді, коли в церкві велися оздоблювальні роботи, викінчувався іконостас, і художник деякий час проживав чи гостював у самого дяка, де й виконалося замовлення. Не можна відкидати й думки, що такі гарні записи зробив хтось із роду Сов'яків, адже мистецька жилка серед них збереглася й донині. Побутує сімейний переказ, що далекий предок навіть малював ікони. Зі с.17 починаються поіменні записи самого дяка Миколи Сов'яка. Вони вже зроблені чорним та блідочорним чорнилом. Усього він заніс 25 імен. Серед них бачимо священника ієрея Василя, навпроти якого стоїть дата 868 (1868 р.)⁹. Насправді, це Василь Комарницький, парох Лішні (1779-1868 р.), відомий громадський діяч, почесний голова Руської Ради в Дрогобичі під час революційних подій 1848 р.¹⁰ Букви записів неоднакові: очевидно, дяк їх вносив у день смерті. Причому, в запису старався наслідувати попередника, але вже без використання кольорових барв. Взагалі його почерк доволі гарний, що вказує на велику практику писання. Шематизм 1847 р. засвідчує, що Микола Сов'як працював у лішнянській школі помічником учителя. Це підтверджують й інші документи. Зокрема, в церковній візитації 1843 р. знаходимо, що "тутешній реєнт Микола Сов'як є також помічником учителя, працює безкоштовно в надії на приватну доплату"¹¹. Також про нього знаємо, що мав прекрасний голос, був добрим співаком, при церкві вів хор, дітей також навчав співу, добре малював. Його дружина була полькою з м.Дрогобича, і шлюб він брав у Дрогобицькому костьолі. Так оповідала в 1979 р. Гандзя Сов'як (по чол. Павлишак), правнучка. Серед

односельців заслужив собі велику шану і любов. Це засвідчує відповідний запис в пом'янику, зроблений о.Іваном Скобельським, який в 1868 р. прибув на зміну померлого о.Василя Комарницького. Ось що читаємо: “Николай Сов'як отлічний півець церковний, служил при церкви Лішнянській с особенним приміром побожности для прихожан 40 літ. Упокоїлся дня 16/28 мая 1872, погребен священниками: местним приходником о.Іоанном Скобельським, о.Андреем Скобельським приходником з Губич, о.Іосифом Чапальським приходником з Унятич”¹². Після смерті батька дяком став його син Василь Сов'як, 1857 р.н., який як на той час отримав добру освіту, закінчив лішнянську тривіальну школу, деякий час навчався в Дрогобичі з Іваном Франком, тому багато про нього оповідав, теж добре малював. Його правнук Петро Сов'як (автор цих рядків) від батька Володимира Сов'яка і його сестри Катерини записав спогади про Івана Франка, які їм у свій час оповідав їхній дід¹³. Василь Сов'як у Лішні був дяком упродовж 63 років і помер 1935 р. Якраз його поіменні записи, датовані і недатовані, знаходимо від 1872 до 1935 рр. Зокрема, він у пом'яник вніс 70 імен. Записи чорним чорнилом, зіпсованим прямим уставом. Записи від 1914 р. по 1930 р. зроблені хімічним олівцем. Навпроти “Младенця Анастазії” маємо дату 1891. Її підтверджує інший запис. Це дочка самого записувача, Василя Сов'яка, яка померла, маючи півтора року¹⁴. Серед записів бачимо “св. іерея Івана”, щоправда, без дати. Судячи із попередніх датувань пом'яника, він помер наприкінці 1890-х рр. Насправді, це вже згадуваний Іван Скобельський, який помер в 1893 р¹⁵. Також він був добрим господарником, знався на лічництві. Великої слави зажив як лікар тварин, особливо коней, яких розводив і постачав для австрійської кавалерії. В селі Лішня вважався найбільшим багатцем, зокрема в 1902 р. в Монастирі Лішнянським купив маєток, або, як сказано в документі, “грунт званий Копань разом з додатками в Лішні за 6 тисяч корон”¹⁶. Тоді це були гроші чималі, а для селянина – просто фантастичні. Синові Миколі дав добру освіту, той закінчив Дрогобицьку гімназію в 1916 р., здобув вищу освіту, до 1939 р. викладав хімію в Дрогобицькій технічній школі. За “перших совітів” був першим директором Дрогобицького механічного технікуму, помер у м.Фрайбург, Німеччина. Його дочка Оксана Сов'як, закінчила Міланську консерваторію (Італія) і стала відомою співачкою. Серед датованих імен бачимо ім'я Петра Сов'яка (зятя дяка, діда автора цих рядків), 1884 р.н., який був активним членом церковного братства, учасником церковного хору, добре грав на скрипці, загинув в австрійській армії в 1917 р. на річці П'ява в Італії. До речі, його син Володимир (батько автора) прекрасно грав на мандоліні, малював, а дочка Катерина, 1910 р.н., яка в 1931 р. закінчила вчительську семінарію сестер Василянок в Дрогобичі, теж добре грала на скрипці. Смерть Василя Сов'яка в пом'янику зафіксував його онук Володимир Сов'як (батько автора). Навпроти імені Василя стоїть слово “дяк” і дата 7.IV.1935 р. Цю дату також підтверджує “Книга померлих”, що зберігається в Дрогобицькому районному РАГСі¹⁷. Володимир Сов'як змалку допомагав дідові “дякувати”, а коли той занеміг, перебрав його функції. Дід навіть посилав його “на науку”, цілий рік навчався в дяка с.Болехівці. 1935 р. помирає отець Володимир Дуркот. Функції священника виконує о.Северин Сапрун з Дрогобича, громадський діяч, керівник хору “Дрогобицький Боян”, отож при ньому деякий час дякує Володимир Сов'як, який у поминальнику зробив дев'ять записів. Зокрема, він відзначив свою бабу Анну Зубрицьку (дружину Василя), шляхтянку родом з с.Воля Якубова, яка померла в жовтні 1941 р., а також свою доньку Оксану, яка померла одночасно з бабою в голодовий рік; вітчима Гната Лупаку, який помер в листопаді 1945 р., та інших.

Більшість вписаних імен пом'яника – це лішняни з роду Сов'яків, однак серед них є зяті, невістки із сусідніх сіл, всього фіксується 424 імен до 1941 р. Після чого починається сучасний період пом'яника. Таким чином, іменні розписи пом'яника мають велике значення для дослідження генеалогії роду Сов'яків, вивчення патронімії.

Якщо взяти найстарішу недатовану частину пом'яника, тобто до першої зафіксованої дати 1841 р., в якій нараховується 270 імен, то найпоширенішими чоловічими іменами були: Іоанн, яке згадано 38 разів, далі йдуть Феодор та Григорій – 14 разів; Василій – 11; Стефан – 10; Іаків – 8; Алексеї, Ігнатій, Леонтій і Михаїл по 6; Симеон – 5; Петро, Павло, Лаврентій, Прокопій, Андрій – 4, Косма, Антоній – 3; Євстафій, Роман, Ілля, Деміан, Пилип – 2, а Георгія, Онуфрія, Станіслава, Євфимія, Микиту, Єфимія, Макарія, Бориса, Даниїла, Іосифа, Матфея, Іоакима, Димитрія, Харитона, Гліба, Лаврентія, Тимофія згадано по одному разу. Серед жіночих найчастіше згадується ім'я Марія – 21 раз. А такі імена, як Анастасія – 14; Анна – 8; Пелагія – 7; Агафія, Євдокія, Татианна – 5 разів, Февронія – 4; Ірина, Феодосія, Єкатерина, Агафія, Матрона – 3; Єлена, Параскевія, Ксеня – 2; Зофія, Меланія, Христина, Оудотія, Феодосія, Варвара – по одному разу.

На нашу думку, джерельна цінність пом'яника засвідчує його неординарність. Його інформаційний потенціал важливий для вивчення історії с.Лішня, краю, Батьківщини.

¹ Див. про с.Лішня: L.Dz. Lisznia (z Monasterem Liszniańskim) // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – T.V. – Warszawa, 1884. – S.326; Історія міст і сіл Української РСР. Львівська область. – К., 1968. – С.319-320; Сов'як П. Із історії однієї річки // Радянське слово. – 1989. – 26 серпня; його ж: Топоніміка с.Лішні // Галицька зоря. – 1992. – 3 грудня; його ж: Тече собі річка Бар // Франкова криниця. – 1992. – 18 грудня; його ж: Лішнянське церковне братство // Галицька зоря. – 1993. – 18 березня; його ж: Звичаєве право с.Лішня // Галицька зоря. – 1993. – 6 травня, 11 травня; його ж: Значок мого батька // Дрогобицький колекціонер. – 1993. – №2, грудень; його ж: Шлях “Просвіти” в с.Лішня // Галицька зоря. – 1993. – 7 грудня, 11 грудня; його ж: Про що оповів портрет // Дрогобицький колекціонер. – 1993. – №3; його ж: Невеличкий ювілей // Галицька зоря. – 1994. – 12 травня; його ж: Кооператива “Бар” проти москвофільства // Просвіта. – Львів, 1994. – №3 (128), №4 (129); його ж: Освячення дзвіниці в Лішні // Вісник Дрогобиччини. – 1995. – 21 жовтня; його ж: Лішнянські прізвища та роди // Галицька зоря. – 1995. – 5-6 грудня; його ж: Духовна віднова в Лішні // Тустань. – 1995. – 28 листопада; його ж: Корені, які живитимуть нас живою водою // Галицька зоря. – 1995. – 13-14 грудня; його ж: Лішнянські вїйти на сторінках історії // Галицька зоря. – 1998. – 6 жовтня; його ж: Батьків, діти яких не відвідували школу, штрафували // Галицька зоря. – 2000. – 15 серпня; його ж: Забави мого дитинства // Високий замок (Дрогобиччина плюс). – 2000. – 1-7 вересня; його ж: Лішнянські колекціонери // Галицька зоря. – 2003. – 21 січня; його ж: Лішнянські пригоди з цісарем Францом Йосипом // Вільне слово. – 2003. – 7-13 серпня; його ж: Почалося все з панських розваг у Лішні // Вільне слово. – 2003. – 18-24 вересня.

² Центральний державний історичний архів у Львові. – Ф.19. – Оп.ХІV. – Спр.217. – С.7.

³ Красовський І. Прізвища галицьких лемків у ХVІІІ ст. (За матеріалами Йосифінського поземельного кадастру 1787-1788 рр.). – Львів, 1993. – С. 141.

⁴ Записник історичний прихода Лішня вразь з Монастирем Лішнянськомь (1814-1930). – С.5. (Рукопис зберігається в автора).

⁵ Пом'яник. – С.14.

⁶ Див. про монастир спеціальні розвідки: Стецик Ю. Лішнянський монастир Св. Пророка Іллі (XVII-XVIII ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник – Вип. V. – Дрогобич, 2001. – С. 117-127; Скоп Л. Ікони намісного ряду початку XVII ст. із церкви Святого Іллі села Монастирець Лішнянський // Там само. – Вип. VI. – Дрогобич, 2002. – С. 436-445.

⁷ Пом'яник. – С. 8.

⁸ Записникъ историчный... – С. 2.

⁹ Пом'яник. – С. 17.

¹⁰ Згідно з протоколами засідань Головної Руської Ради у Львові, головою Дрогобицької Руської Ради був отець Георгій Кміцикевич (1814-1884), парох с. Гаї Нижні, член-засновник Галицько-Руської Матиці. – Див.: Головна Руська Рада (1848-1851): протоколи засідань – книга “кореспонденції” / За ред. О. Турія, упор. У. Криштялович та І. Сварник. – Львів, 2002. – С. 118, 191, 234. Про події “весни народів” у Дрогобичі збереглося й таке важливе свідчення: 22 травня 1848 р. на вічі (коли було засновано Руський Комітет) виступив з промовою отець Йосиф Левицький, парох с. Грушів. – Див.: Левицький Й. Бесіда говорена дня 22 мая 1848 року в Дрогобичи при основанні Комітета Руського // Лірвак з-над Сяну. Перемиські друки середини XIX століття / Упор. В. Пилипович. – Перемишль, 2001. – С. 334-347.

¹¹ Національний музей у Львові. – Ф. Теки Подолинського. – Т.ІІІ. – С. 172.

¹² Пом'яник. – С. 18.

¹³ Сов'як П. “Великий був збиточник” // Франкова криниця. – 1990. – 5 вересня.

¹⁴ Дрогобицький районний РАГС. Книга померлих с.Лішні. 1889-1914 рр. – С.11.

¹⁵ Там само. – С. 8.

¹⁶ Записникъ историчный... – С.26.

¹⁷ Дрогобицький районний РАГС. Книга померлих с. Лішні. 1889 – 1944 рр. – С. 147.

Петро Сов'як.

Сімейна реліквія родини Сов'яків з с.Лішня біля Дрогобича.

У публікації робиться спроба джерелознавчого аналізу родинного пом'яника Сов'яків. Визначаються його хронологія, інформативний потенціал, наводяться свідчення з історії роду. Аналіз супроводжується ілюстраціями з джерела.

Petro Sowyak.

The Family Relic of the Sowyaks Relation from the village of Lishnya near Drohobych.

In the publication an attempt of the source analysis of the Commemorative List of the Sowyaks family is made, its chronology and factual potential are defined, and also some information from this kin's history is given. The analysis is accompanied by the illustrations from the original source.

ЛИСТИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО У КРАКІВСЬКИХ АРХІВАХ

Географія архівної грушевськiани, як це відзначає більшість дослідників, є надзвичайно широкою. Матеріали, що висвітлюють життя, творчу, наукову та громадсько-політичну діяльність ученого, зберігаються в багатьох державних, відомчих архівах і музеях, рукописних збірках наукових бібліотек, приватних колекціях України, Росії та Європи. Та якщо українська й російська архівна грушевськiана, переважно, знані дослідникам¹, цього не можемо сказати про архівосховища європейських країн. Хоча, як відомо, М.Грушевський був членом багатьох європейських наукових товариств та академій, вів листування з великою кількістю європейських культурних, громадських і політичних діячів. Також учений протягом п'яти років перебував за кордоном, змінивши при цьому кілька місць проживання. Все це дає підстави очікувати плідних архівних пошуків у колекціях Європи.

Підтвердженням цих слів є ряд віднайдених нами незнаних листів М.Грушевського, котрі зберігаються в архівах Кракова, – Відділі рукописів Бібліотеки Польської Академії Наук² та в Краківському відділі Архіву Польської Академії Наук³. Вони ілюструють цікаву сторінку стосунків М.Грушевського з польськими колегами. Хронологічно вони відносяться до двох періодів життя та творчості вченого – довоєнного, коли М.Грушевський очолював кафедру української історії у Львівському університеті, та періоду другої половини 20-х років, коли він очолював історичні установи ВУАН.

Найбільша кількість листів стосується першого періоду. Практично всі вони мають діловий характер і стосуються пошуків необхідних матеріалів у польських архівах, де для М.Грушевського робили копії замовлених ним документів. Ці листи знаходяться у Відділі рукописів Бібліотеки Польської Академії Наук у Кракові в архівній спадщині Т.Вежбовського у справі “Кореспонденція Теодора Вежбовського”. Цікавою є особистість самого кореспондента, через котрого М.Грушевський здійснював свої замовлення. Т.Вежбовський (1853-1923) – випускник Варшавського університету, відомий польський дослідник історії та літератури XV – XVII ст., видавець джерел, бібліограф, архівіст. На час листування із М.Грушевським працював директором Варшавського Головного архіву давніх актів та допомагав українському вченому в копіюванні необхідних документів⁴. Зміст листів практично ідентичний – М.Грушевський замовляє для копіювання партії документів, просить про пришвидшення надсилання вже замовлених рукописів, обговорює оплату виконаної праці та терміни переказу коштів⁵. Мова листів – українська та російська. Всі ці листи датовані кінцем XIX – початком XX ст.

У фондах Краківського відділу Польської Академії Наук у справі “Кореспонденція Генерального секретаря” зберігається лист М.Грушевського до управи Історико-філософського відділу з нагоди обрання його членом-кореспондентом Академії Знань на засіданні 2 травня 1895 р.⁶. У листі, датованому 15 травня 1895 р., М.Грушевський висловлює вдячність за віддану шану та високу оцінку його наукового доробку, пише

про свої сподівання на співпрацю українських і польських істориків у стінах Академії⁷. Мова листа – українська. До листа, як свідчить його зміст, автор долучив автобіографію та бібліографію своїх праць, як це вимагалось Статутом Академії. Зауважимо, що в Архіві ПАН цих документів нами не було віднайдено.

Найбільш цікавий з цих листів, на нашу думку, останній, написаний М.Грушевським у радянській Україні до польського аристократа, графа Яна Станіслава Лося (1890-1974) – дослідника історії стародавньої Греції та Риму, перекладача та дипломата, представника консервативного напрямку тогочасного польського політикуму⁸. На час написання листа Я.Лось був професором Ягеллонського університету та одночасно працював на дипломатичній службі польського Міністерства закордонних справ. Лист зберігається в архівній спадщині Я.Лося у Відділі рукописів Бібліотеки Польської Академії Наук у справі “Кореспонденція Яна Лося”⁹. Цей лист цікавий з кількох причин. По-перше, його зміст збільшує нашу поінформованість про останній, найменш знаний період життя вченого. По-друге, дає можливість дещо скоригувати усталену думку про різке та негативне ставлення М.Грушевського до міжвоєнної Польщі. По-третє, поглиблює наші знання про науково-організаційну діяльність ученого як керівника установ ВУАН. В листі відсутня дата його написання. Проте, вивчаючи листи М.Грушевського до К.Студинського, написані в 1924 р., ми натрапили на таку фразу: “Я тепер не маю в Кракові нікого знайомого. Написав 31.VII. до проф. Лося – хоч не знайомий, просячи допомогти зав’язати обмін виданнями з Краківською академією, але не дістав досі відповіді”¹⁰. Отже, можемо з великою часткою імовірності стверджувати, що йдеться саме про цей лист. Цікаво: в листі вказано, що його написано під копірку, як М.Грушевський нерідко практикував. Проте серед кореспонденції М.Грушевського радянської доби, котра зберігається у київських архівах, його не віднайшли¹¹. Не віднайдено також відповіді Я.Лося на лист М.Грушевського. Хоча, як вдалося встановити за текстом іншого листа М.Грушевського до К.Студинського, польський вчений відповів. “Писав я до Лося, – зазначає академік своєму кореспондентові, – щоб він попосередничав в усталенню відносин з Краківською Академією, але він відписав виминаючо”¹². З огляду на такі обставини публікуємо цей лист.

Текст листа передається мовою оригіналу, зі збереженням усіх особливостей мови автора, з мінімальним наближенням до сучасної пунктуації та правопису. Назви згадуваних у листі періодичних видань взято в лапки. Усі текстові скорочення, за винятком загальноприйнятих, розкриваються у квадратних дужках.

Многоуважаемый коллега!

За десять лет войны и революции я настолько растерял связи с польскими учеными, что решаюсь обращаться к Вам, не имея удовольствия быть с Вами лично знакомым, с просьбой помочь мне в установлении научной связи для меня лично и для научных учреждений, в которых я сейчас работаю: Укр[аинской] Академии Наук, редакции “Украины” (научного трехмесячника украиноведения) и разных комиссий.

До войны я получал издания Краковской Академии, как член корреспондент. С войной это прекратилось. Нельзя ли возстановить это? Я со своей стороны с удовольствием предоставляю все что у меня есть из изданий моих последнего десятилетия.

Было бы желательно установить обмен “Украины” и изданий Укр[аинской] Академии с научными издательствами польскими. Нет ли для этого каких небудь специальных

путей ввиду того, что почтовая посылка весьма затруднена? Может быть, Вы могли бы это выяснить и осведомить меня.

Два вопроса научного характера. Я сейчас работаю по украин[ской] литературе XV-XVI вв., меня интересуют отклики флагелланства и гуситства. У Бобовскаго¹³ (Rozprawy wydz[iału] fil[ologicznego]) я прочел фразу: Pominawszy piesń chłorów polskich który w r. 1261 do biczowników przystali...¹⁴ Есть ли действительно такая песня, издана ли она? Мне было бы крайне желательно иметь ее текст.

О гуситском и чешском влиянии вообще не вышло ли чтонибудь за последние 10 лет? Не имеется ли списков шляхты, ходившей в Чехию с Сигизмундом Корибутовичем, и вообще каких либо детальных указаний относительно гуситствовавших, особенно в Русском воеводстве и Литве?

Извиняюсь за беспокойство и заранее принося благодарность за усилия остаюсь с совершенным почтением. М.Грушевский.

Адрес. Киев, Академия Наук.

Извиняюсь за пятна, причиненные калькой.

Kijów – Akademia Nauk. Ul. Korolenka, 54.

¹ Гирич І. Архів М.Грушевського // Київська старовина. – 1992. – № 1. – С. 29-37; Документальні матеріали М.Грушевського у фондах відділу рукописів ЦНБ ім. В.І.Вернадського АН УРСР / Уклад С.М. Кіржаєв. – К., 1991. – 116 с.; Пиріг Р.Я. ЦДАГО України. Грушевськіана у фондах архіву // Архіви України. – 1996. – № 1-3. – С. 12-15; Маркітан Л. П. М. С. Грушевський у кінофотодокументах // УІЖ. – 1997. – № 2. – С. 76 – 83; Мартиненко О., Сварник Г. Документи і матеріали Михайла Грушевського у фондах архіву: [ЩДІАЛ України] // Архіви України. – 1996. – № 1-3. – С. 43-47; Дзьобан О. Михайло Грушевський в писемних джерелах Відділу рукописів ЛНБ ім. В.Стефаніка НАН України // Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. – Львів, 1998. – С.145-152; Заруба В. Архівна грушевськіана // Заруба В. Постаті. Кн. 2. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 73-80; Заруба В. Одеські матеріали Михайла Грушевського // Дзвін. – 1994. – № 5. – С. 113-116; Хмарський В. Одеські архіви про М.С. Грушевського // Михайло Грушевський: (До 130-ї річниці від дня народження): 36. матеріалів. – Херсон, 1996. – С. 22-24; Папакін Г.В. Документи архівосховищ Російської Федерації про М.С.Грушевського // Архіви України. – 1996. – № 1-3. – С. 87-91.

² Див. докл.: Rederowa D., Jabłocski Z. Zarys dziejów Biblioteki PAN w Krakowie w latach 1856-1956 // Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie. – Rok I. – 1955. – S. 7-46.

³ Див. докл.: Przewodnik po zasobie Archiwum PAN. Opracowanie zbiorowe pod kierunkiem: Hanny Krajewskiej i Alicji Kuleckiej. – Warszawa, 1999. – 668 s.

⁴ Див. докл.: Słownik historyków polskich. – Warszawa: Wiedza powszechna, 1994. – S. 553-554; Юрчук О. Українське питання в політичній публіцистиці та діяльності польського консерватора Яна Станіслава Лося // Дрогобицький краєзнавчий збірник / Ред. кол.: Л.Тимошенко (голов. ред.), Л.Винар, Л.Зашкільняк, Я.Ісаєвич та ін. – Вип. VII. – Дрогобич: Коло, 2003. – С. 379-388.

⁵ Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Oddział rękopisów. – 1881. Korespondencja Teodora Wierzbowskiego. – T. 18. – Арк. 131-131 зв. Там само. – Т. 24. – Арк. 144-144 зв. Там само. – Т. 25. – Арк. 12, 38, 43.

⁶ Sprawozdanie Sekretarza Generalnego z czynności Akademii od maja 1894 roku do maja 1895 roku // Rocznik Zarządu Akademii Umijętności w Krakowie. – Rok 1895. – W Krakowie, 1895. – S. 59.

⁷ Archiwum Polskiej Akademii Nauk. Oddział w Krakowie. – 1877 / 1895. Korespondencja Sekretarza Generalnego. – Ненумеровані сторінки.

⁸ Див. докл.: Słownik historyków polskich. – Warszawa: Wiedza powszechna, 1994. – S.317.

⁹ Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Oddział rękopisów. – 2285. Korespondencja Jana Łosia. – Т. 2. – Арк. 90-91

¹⁰ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894-1932 рр.) / Упорядкування, археографічна передмова Г.Сварник. – Львів-Нью-Йорк, 1998: Видавництво М.П.Коць. – С. 160.

¹¹ Див. напр.: Епістолярна спадщина М.Грушевського. Показчик до фонду № 1235 у ЦДІА України у м. Києві. Упорядник І. Гирич. – К., 1996. – 21с.

¹² Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894-1932 рр.). – С. 163.

¹³ Бобовський Миколай (7.IX.1856 – 6.VII.1922) – історик літератури, від 1878 р. студіював польську мову та літературу у Вроцлавському університеті; згодом працював у Парижі у князя В.Чарторийського в Готелі Ламберт (до 1888 р.); був хранителем колекцій у Голухові (до 1893 р.); досліджував польську поезію XV ст.; опублікував праці: “Die polnische Dichtung des XV Jahrhunderts” (1883), “Polska poezja kościelna od najdawniejszych czasów aż do wieku XVI” (1885), “Polskie pieśni katolickie od najdawniejszych czasów do XVI w.” (1893); видав “Codex diplomaticus Poloniae” (1887), що містив документи до історії Шльонська. (Wielka Encyklopedia PWN. – Т. 4. – Warszawa 2001. – S. 197.).

¹⁴ Переклад. Поминувши пісню польських селян, котрі в 1261 р. до бичівників пристали.

Віталій Тельвак.

Листи Михайла Грушевського у краківських архівах.

У статті проаналізовано листи М.Грушевського, віднайдені у краківських архівах. Охарактеризовано їх зміст і обставини написання. Наводиться публікація одного з листів із відповідними коментарями.

Vitalij Telvak.

Mykhailo Hrushevsky's Epistolary in Krakow Archives.

In the focus of the author's attention are the letters of M.Hrushevsky found in the Krakow archives. The author characterizes the content and the circumstances in which the letters have been written, and provides one of the letters with the appropriate comments.

ЛІТЕРАТУРНІ І ПАРАЛІТЕРАТУРНІ ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ЄВРЕЇВ ДРОГОБИЧА

Ця стаття має виключно популярний та інформативний характер. Мені йшлося перш за все про те, щоб звернути увагу на можливі джерела вивчення історії євреїв Дрогобича. Сьогодні стає зрозумілим, що таке вивчення є вкрай необхідним, бо воно дозволить краще збагнути історію Дрогобича і дрогобицької землі у широкому культурному контексті.

На мою думку, до широких архівних пошуків у цьому напрямку, про які свого часу писав Ярослав Дашкевич¹, слід долучити ще два джерела, які я умовно назвав *літературні* та *паралітературні*. До літературних джерел я б зарахував численні публікації, на сьогодні переважно польською та німецькою мовами, у яких ідеться про долю євреїв Дрогобича взагалі та про конкретних людей. Джерелом паралітературним я вважаю інскрипти на могильних пам'ятниках єврейського цвинтаря у Дрогобичі. Справжньої наукової каталогізації цих інскриптів, наскільки мені відомо, немає досі. Восени 2004 року ми з Олегом Радченком, молодим співробітником кафедри німецької філології, переписали всі прізвища (тобто ті, які можна було прочитати) на єврейському цвинтарі у Дрогобичі. Це тільки початок великої роботи, бо непрочитаними залишились ще як окремі прізвища (відчитати їх надзвичайно важко, а іноді просто неможливо), так і розлогі інскрипти, написані івритом. Їх опрацювання, історичний аналіз та опис вимагають часу.

Виходячи з цього, моя стаття складається з двох частин. У першій я реферую доступний мені матеріал про євреїв Дрогобича з літературних джерел, а частина друга – це додаток, власне, каталог прізвищ з єврейського цвинтаря у Дрогобичі.

Сьогодні вже нікого не треба переконувати у необхідності вивчати історію євреїв в Україні². Зрозуміло, що у власне історичному плані тут ідеться про історію євреїв на території тих держав, котрі розділяли у минулому між собою територію України: Польщі, Австро-Угорщини та Росії. Сама проблема єврейства в Україні має декілька актуальних для сучасних істориків аспектів: від фундаментальних питань, пов'язаних з історією Київської Русі та Хозарського каганату³, через численні історичні перипетії Хмельниччини та Другої світової війни до долі євреїв у сьогоденній Українській державі. Недосліджених та дивних речей тут є надзвичайно багато. Чого вартує тільки, наприклад, гіпотеза про те, що "Русь, заложившая основы Киевского государства и давшая ему свое имя, была военно-торговой организацией в основном язычников еврейского происхождения"⁴. Або надзвичайно цікаві дослідження про українських євреїв, які проводились німецькими істориками під час Другої світової війни (на одну таку розвідку я натрапив, коли працював у бібліотеках Берліна, вона розповідала про розвиток єврейства у Полтавській губернії⁵).

Вивчення історії єврейства у Дрогобичі має свої специфічні краєзнавчі аспекти. Адже, з одного боку, до Другої світової війни Дрогобич був звичайним польсько-єврейським містечком, тому історія дрогобицьких євреїв цікава як типова історія євреїв

в Галичині з їх матеріальною і духовною культурою, видавничою справою. З другого боку, історія євреїв Дрогобича доповнює історію самого Дрогобича як міста і історію української культури в Дрогобичі.

Сьогодні можна виділити декілька пріоритетних тем, пов'язаних з юдейською культурою Дрогобича, які чекають на свого дослідника. Поряд з власне джерелознавчими, архівними дослідженнями історії євреїв у Дрогобичі, історії їхньої культури у нашому місті, можна назвати таку проблему, як "Іван Франко та юдейство"⁶. І вже тільки вона має принаймні декілька важливих аспектів: по-перше, це знайомство Франка з видатними діячами єврейського національного руху, єврейськими філософами та політиками (Мартин Бубер, Теодор Герцль, Віктор Адлер). Збереглося та досі не опубліковане українською і не прокоментоване листування Франка і Бубера. Не досліджено і контекст зустрічі Івана Франка та Теодора Герцля у Відні в 1893 року (є англomовні дослідження та згадки у працях Оксани Забужко, Андрія Скоця). Про цю зустріч надрукував матеріал В.Щурат в 1937 році у польському журналі „Chwila”. Франко, як пише Забужко, „першим відгукнувся у 1896 році у додатку до „Kurieria Lwowskiego” на вихід у світ основоположної праці Теодора Герцля „Юдейська держава”. Цю книгу Франко назвав „сенсаційною новиною книжкового ярмарку”; по-друге, це єврейський сіонізм та український націоналізм як явища ХХ століття. Єврейський сіонізм у контексті Франкової концепції українського націоналізму (бачення долі євреїв в Українській незалежній державі); по-третє, осмислення Франком проблеми семітизму та антисемітизму в Галичині, проблеми спільного бездержавного життя євреїв та українців в Австро-Угорщині (розвідки „Семітизм та антисемітизм у Галичині”, „Мої знайомі жида”); четверта проблема – це образи євреїв у творах Івана Франка, контроверсійність та складність проблеми, зображення єврейських дітей у текстах Франка; художнє осмислення суперечностей між українцями та євреями Галичини; п'ята проблема – твори Івана Франка, написані на матеріалі єврейських легенд, переказів, Біблії („Жидівські мелодії”, „Мойсей”, „Смерть Каїна”). Проблеми, як бачимо, надзвичайно широкомасштабні і ще чекають свого ґрунтового дослідника.

До сьогодні, на жаль, ми не маємо доброго українського опрацювання матеріалів єврейської „Дрогобицької газети” – а це ж календар подій у Дрогобичі та Бориславі початку ХХ століття, джерелознавча база для істориків. Недослідженими в українській науці залишаються долі талановитих євреїв – вихідців з Дрогобича: письменників, художників, юристів, істориків. Останнім часом, правда, ми багато дізналися про Бруно Шульца, але ж він не єдиний. Цікавою, як видається, була б перевірка всіх матеріалів про Дрогобич у чужомовних енциклопедіях та довідниках, оскільки в них часто поряд з цінною інформацією натрапляємо на помилкові відомості, факти, фотографії⁷.

Зупинимось коротко на популярному викладі. Історія **юдейської культури** у Дрогобичі сягає у глибину XVI століття. Оскільки майже всі сьогоденні повідомлення на цю тему опираються в основному на гасло М.Балабана про Дрогобич у сьомому томі „Єврейської енциклопедії”⁸, що була видана на початку минулого століття, я теж скористаюся цим виданням для загальної вступної інформації.

Отож, Дрогобич за часів польського владарювання користувався привілеєм „*de non tolerandis judaeis*”, і перша згадка про євреїв у міських актах зустрічалась під роком 1569. Саме цього року польський король Сигизмунд-Август, як пише М.Балабан, помилково, дозволяє пропінацію двом євреям з Холма і Львова. Проти цього запротестувала міська влада, оскільки пропінація належала виключно місту, і король у цьому ж році скасував своє рішення. У 1578 році Стефан Баторій разом з іншими привілеями

міста підтверджує і привілей “de non tolerandis judaeis”: євреям суворо заборонено жити у місті чи поза його стінами, тримати оренду, торгувати у місті за винятком ярмаркових днів, і то не більше трьох діб.

Ситуація змінилась після 1635 року, коли з дозволу руського воєводи Яна Даниловича євреям можна було оселитись у Дрогобичі, але тільки за межами укріплень, біля соляних копалень. Правда, їм було заборонено влаштувати свій цвинтар. Цей “лист осідлості” Даниловича підтвердили польські королі Владислав IV і Ян Казимир. За історичними відомостями, у 1663 році на Лані у Дрогобичі (так названо частину міста з єврейськими поселеннями) було 15 дворів. Згодом число дворів росте, а багаті євреї попри заборони селяться у самому місті.

Історія донесла до нас цікаві розповіді з XVIII століття про єврея Зельмана Вольфовича⁹, що захопив владу у Дрогобичі десь біля 1752-1755 років. Як повідомляє енциклопедія, дім Зельмана знаходився на ринку під охороною міської сторожі, бо тут тримали касу солеварень. Зельман всіляко знущався як з християн, так і з євреїв, але народ боявся його, оскільки він був *persona grata* при королівському дворі. Проте Дрогобицький кагал разом з іншими кагалами, а також у згоді з міським магістратом, подав скаргу на Зельмана королеві. Зельмана засуджено на смерть, але самі євреї викупили його і посадили у в'язницю. Існує дві версії про смерть Зельмана: за єврейською енциклопедією, він вихрестився і помер у монастирі, за народним повір'ям, розлучені міщани втопили його у Солоному Ставку.

Постать Зельмана цікава тим, що залишала свій слід у гаївках в образах самого Зельмана і його жінки. Пісні розповідають про те, що Зельман змушує українську дівчину вийти заміж за нелюба, до того ж панського, хоча вона вільна. За традицією жіночий хор у цій ситуації проклинав Зельмана і відьом, що йому допомагають. Ці ж пісні ще на початку XX століття, як свідчить гасло про Зельмана у Єврейській енциклопедії, співалися польською мовою.

У Дрогобичі, як і по всій Галичині найважливішими юдейськими спорудами були синагоги¹⁰. Дотепер у центрі Дрогобича височать залишки однієї з найбільших синагог Галичини, що її фотографії прикрашають практично всі юдаїстичні енциклопедії. Цю синагогу було збудовано у 1842 році, хоча, фактично, через нестачу коштів будівництво тривало до 1865 року. Керував будівництвом Лейзер-Нісан Тейтельбаум і члени Кагалу Давид Вольф, Аврам Таухер та Мейлах Штернбах. Навпроти синагоги, через дорогу, був єврейський цвинтар із усім комплексом необхідних культових споруд. Як місто юдейської культури, Дрогобич був відомим далеко за межами України.

З Дрогобичем, окрім вже згаданого Бруно Шульца, пов'язана доля однієї з найталановитіших єврейських акторок - **Елізабет Бергнер** (Elisabeth Bergner (Ettel), 1897-1986). Ця, згодом всесвітньо відома акторка народилась у Дрогобичі, студіювала у Відні, працювала у відомих театрах Німеччини та Америки, померла у Лондоні. Написала цікаву автобіографію, яка, можливо, колись буде перекладена й українською мовою. З Дрогобичем пов'язане життя і чотирьох братів художників з **родини Готтлібів**: Мауріція, Пилипа, Леопольда та Мартина. Один з найвидатніших діячів єврейської культури – художник Мауріцій Готтліб (1856-1879). Народився у Дрогобичі, навчався у Львові, Відні, Мюнхені і Кракові. Був одним із найталановитіших учнів Яна Матейка – великого майстра та класика польського живопису. Помер художник у віці 23 років від туберкульозу. Останні місяці свого життя Готтліб провів у Римі, де познайомився та заприятелював з Генриком Семирадським (1843-1902), одним з чільних представників польського академічного живопису.

Серед полотен Готтліба найвідомішими є такі картини: “Шейлок і Джесіка”, “Уріель Акоста”, “Юдита”, “Христос перед судом”, “Христос проповідує в Капернаумі”, “Казимир Великий дарує права євреям”, “Євреї, що моляться в синагозі”. Остання картина цікава ще й тим, що на ній зображені звитки Тори з надписом старогєбрейською мовою: “Це дар за спасіння душі покійного М.Г. (тобто самого автора – Р.М.), хай буде благословенною його пам’ять”. Готтліб створив також цикл відомих ілюстрацій до “Натана Мудрого” Лесінга¹¹.

У Дрогобичі народився інший відомий єврейський художник – **Ефраїм Мойсей Лілієн** (1874-1925). Жив і працював у 1894-1899 роках у Мюнхені, був співробітником відомого часопису “Jugend”, прославився своїми чорно-білими малюнками з історії євреїв. Лілієн – один з найвідоміших ілюстраторів Біблії, таких відомих творів як “Юда” (1900) Бьоріса фон Мюнхгаузена, “Пісні гетто” (1902) Моріса Розенфельда тощо. Ефраїм Лілієн відомий перш за все як репрезентант нового модерного стилю у книжковому малярстві та символіці, був переконаним сіоністом, з 1906 року багаторазово відвідував Палестину, створив цілий цикл робіт на тему дванадцяти колін Ізраїля. У 1909 році почав видавати том за томом ілюстровану Біблію, це видання художник не встиг завершити, вийшло тільки 3 томи.

Сьогодні важко інтерпретувати та особливо оцінювати історичні стосунки українців, поляків та євреїв у Галичині. Щоб збагнути суть подій, котрі мали місце в Західній Україні у ХХ столітті, потрібно зрозуміти, принаймні, дві речі. По-перше, йдеться про столітні прагнення українців та боротьбу за власну державу, боротьбу, котра нерідко була запеклою та кровопролитною, бо вона інакшою бути не могла. По-друге, у цих подіях стільки плутанини з боку тоталітарних режимів (чи то переодягнені у форму УПА агенти радянського КДБ, що вирізують поляків та євреїв, чи то справді помста та кров за кров у ході сутичок), плутанини у спогадах та опублікованих дослідженнях! Спогади *volens-nolens* презентують не тільки і не стільки факти, скільки специфіку людської пам’яті: висвітлювати лише те, що є близьким окремії особистості, побачене її очима, атрофуючи з часом цілі пласти подій. Це стосується і спогадів про Дрогобич, і реакції на ці спогади з боку різних людей навіть однієї національності. Так, для Анджея Хцюка Дрогобич назавжди залишався вимріяною країною спогадів, Аркадією, у той час, як Генрик Грінберг пам’ятав зовсім інші події і глузував з тих євреїв, що читають Хцюка:

„Chciuk mieszkał po wojnie w Australii i publikował niewinne, nostalgiczne wspomnienia z Drohobycza. A żydowscy rozbitkowie to kupowali, jak ryby na szabas. I ze wzruszeniem gościli go w Izraelu. Uh, Żydzi to taki głupi naród”¹².

Звичайно, для істориків є важливими документально засвідчені події, але дивлячись у криваве минуле, ми ніколи не зможемо будувати сусідські відносини. Доля євреїв багато у чому залишається незбагненою, особливо у світлі внутрішніх суперечок між ними, пов’язаних з різними поглядами на сіоністську проблематику.

Добрим літературним джерелом для історії євреїв Дрогобича є двотомовий “Польський юдаїстичний словник”¹³. Щоправда тут немає окремого гасла про Дрогобич, але наявна різноманітна інформація про дрогобицьких євреїв. Подаю найважливіші, пов’язані з Дрогобичем речі у алфавітному порядку.

З Дрогобичем частково пов’язана постать Максиміліана **Якуба Біненштока** (Binensstock Jakub, 1881-1923) – знаного літературознавця, а в 1918-1919 роках директора департаменту освіти і культури Західно-Української республіки. Біненшток – автор

відомих досліджень про єврейство Генриха Гайне, про впливи німецької культури на Словацького, він переклав німецькою мовою твори З.Красінського.

З Дрогобича походив батько знаменитого цадика Єхієля Міхаєля із Золочева (1731-1786) – **Ісаак з Дрогобича**.

У Дрогобичі народився **Давид Горовіц** (Horowic Dawid, 1899-1979) – відомий економіст, суспільний діяч. Горовіц у 1920 році виїхав до Палестини, де до і після утворення Ізраїлю займав визначні посади у державних фінансових структурах.

У Дрогобичі народився і жив (до 1899 року) **Йонас Крепшель** (Jonas Kreppel 1874 – 1924 ?), публіцист і видавець тижневика „Drohobytscher Zeitung”. Тижневик виходив німецькою мовою, але шрифтом іврити.

У Дрогобичі народився **Ашер Целіг Лаутербах** (Lauterbach Aszer Zelig, 1826-1906) – єврейський письменник, талмудист та коментатор Біблії; один з найвідоміших його текстів – “Справи таємні та речі явні” (1871). Лаутербах спеціально займався питаннями магії в Талмуді та мідрашах.

У Дрогобичі народився **Герман Ліберман** (Lieberman Herman, 1870-1941) – відомий єврейський юрист та соціаліст, його батько був керівником воскових копалень, а сам Герман Ліберман був членом австрійського парламенту (1907-1918), служив у польських легіонах, у 1941 році став першим євреєм (міністром юстиції) в уряді Владислава Сікорського.

З Дрогобичем пов’язане дитинство та шкільні роки **Едмунда Нойштайна** (Neustein Edmund, 1917-2001) – відомого антиквара, бібліофіла, видавця. Він народився у Дрогобичі, закінчив тут гімназію, а потім доля звела його з Червоною Армією, згодом – еміграція до Ізраїлю.

У Дрогобичі народився відомий сіоністичний діяч **Леон Райх** (Reich Leon, 1879-1929) – адвокат, публіцист, доктор права, редактор львівського “Єврейського альманаху” (“Almanach Żydowski”, 1910), учасник ряду Міжнародних сіоністичних конгресів, “піонер єврейської преси у Галичині”. Леон Райх був членом Ізраїльської єврейської общини у Львові. У 1934 році його прах перевезено до Тель-Авіва і там поховано.

В 1914 році у Дрогобичі помер **Елезар Рокеах** (Rokeach Eleazar, 1854-1914) – публіцист, суспільний діяч, світогляд якого формувався під впливом Гаскалі, все життя мандрував (народився в Єрусалимі), видавав у Бучачі часопис “Йордан”.

У Дрогобичі народився **Макс Розенфельд** (Rosenfeld Max, 1884-1919) – відомий політик і публіцист, закінчив Львівський університет, написав декілька книжок про національну свідомість євреїв у Галичині, про польсько-єврейські відносини, про єврейське питання у Польщі.

У Дрогобичі народився відомий візантолог, знавець античної літератури **Леон Штернбах** (Sternbach Leon, 1864-1940), навчався в різних університетах Німеччини, ступінь доктора філософії отримав у Відні. У 1907 році Штернбах організував Єврейський теологічний інститут у Львові. Леон Штернбах був одним із найбільших візантологів ХХ століття.

Це далеко не повний перелік знаменитих євреїв Дрогобича. Згадаю ще три статі, особливо важливі для єврейсько-українських взаємин.

Волчко з Дрогобича (Wolczko z Drohobycza, ? - 1441) – фінансовий агент Владислава Ягайла на Русі, засновник ряду сіл на Галичині, наглядач за митницями.

Йоахім Вайнгарт (Weingart Joachim, 1895-1942) – художник, що народився у Дрогобичі, загинув в Освенцимі. Студіював у Ваймарі та Відні, але після Першої світової війни повернувся до Дрогобича. З 1925 року навчався в Берліні у Олександра Архипенка.

Його картини – дивний світ пейзажів, композицій з перевагою жовто-бронзової та червоної гами.

Нарешті, у Дрогобичі народився **Генрик Монат** (Monat Henryk, 1860-1936) – відомий адвокат, літературний критик та перекладач. Навчався разом з Іваном Франком у Дрогобицькій гімназії, а у 1897 році вступив у полеміку з Франком з приводу публікації розвідки про Адама Міцкевича “Поет зради” на сторінках віденського видання “Die Zeit”.

Це найвідоміші імена дрогобицьких євреїв, які, звичайно, не охоплюють цілої культурної парадигми єврейства у Дрогобичі. Вивчення цієї проблематики, систематизації матеріалів та фактів – справа майбутнього. Справою майбутнього повинна бути і спроба відповіді на поставлене мені колись Євгеном Пшеничним питання: “Чому практично всі здібні та високоосвічені євреї залишали Дрогобич? Бруно Шульц є лише тим винятком, котрий підтверджує правило.”

¹ Див. Дашкевич Я. Основні проблеми сучасного дослідження історії єврейсько-українських відносин // Філософська та соціологічна думка. – 1994. – № 1-2. – С.28-31.

² Своєрідним літературознавчим вступом до єврейської тематики в українській літературі може бути розвідка Григорія Грабовича “Єврейська тема в українській літературі XIX та на початку XX століття” (див.: Грабович Г. До історії української літератури. – К., 2003. – С.218-236).

³ Загальне уявлення про цю проблематику дає, наприклад, виданий у Канаді 1988 р. збірник “Українсько-єврейські відносини в історичній перспективі” (див. огляд цієї книги: Скељчик С.О. З історії українсько-єврейських відносин // Український історичний журнал. – 1990. – № 7. – С.54-63). Серед сучасніших публікацій назвемо випуск часопису “Хроніка” (2000, № 21-22) – “Україна-Ізраїль”, повністю присвячений українсько-єврейським взаєминам.

⁴ Див.: Хайнман И. Еврейская диаспора и Русь. – Jerusalem 1983. – С.78. Основна гіпотеза Ірми Хайнман пояснює походження слова “Русь” від івритського кореня “רש” (רשע); з часів Маккавеїв цим словом називали еллінізованих євреїв, що відступили від юдаїзму. Пор. також: Седов В.В. Русский каганат IX века // Отечественная история. – 1998. – № 4. – С.10-15.

⁵ Див.: Brauner H. Die Entwicklung des Judentums im Gouvernement Poltawa // Jahrbuch des Osteuropa-Institut zu Breslau. – Breslau, 1942.

⁶ Згадаємо тут давню розвідку П.Кудрявцева “Єврейство, євреї та єврейська справа в творах Івана Франка”. Збірник праць єврейської історично-археографічної комісії. – Том II. – К., 1929. – С.1-81. Сучасні поодинокі та спорадичні дослідження цієї проблеми ще чекають на узагальнення, а в майбутньому – на фундаментальну монографію.

⁷ Так, очевидно, є “помилковою” фотографія депортації євреїв з Дрогобича у 1942 році з відомої енциклопедії Голокосту, див. гасло про Дрогобич: Enzyklopaedie des Holocaust. Bd.1 (Hrg. von E.Jaeckel, P.Longerich, J.H.Schoeps). – Argon-Berlin, 1994. – S.372.

⁸ Балабан М. Дрогобич // Еврейская энциклопедия. – Том седьмой. – М., 1991 (репр.). – С.344-346.

⁹ Докладніше про цю постать див. у вже згаданому томі “Дрогобиччина – земля Івана Франка” (стаття “Аз. Їде, їде Зельман” – С.125-128) та гасло про Зельмана у сьомому томі “Єврейской энциклопедии” (с.780).

¹⁰ Про мистецько-архітектурні особливості синагог у Дрогобичі див. цілий ряд публікацій львів’янина Йосифа Гельстона у згаданих збірках „Єврейська історія та культура в Україні”.

¹¹ Докладніше про долю та творчість Готтліба і, відповідно, бібліографію див.: Neues Lexikon des Judentums. Hrg. von J.H.Schoeps. – München, 1992. – S.173.

¹² Grynberg H. Drohobycz, Drohobycz... // Kresy. – 1995/4. – N. 24. – S.29.

¹³ Polski słownik judaistyczny. – Tom 1,2. – Warszawa, 2003 (подані нижче дані про євреїв з Дрогобича взяті з цього видання).

ДОДАТОК

Подаємо дев'ять інскриптів (німецькою, польською та російською мовами) з єврейського цвинтаря у Дрогобичі та, відповідно, індекс прізвищ.

Інскрипти

1. Hier ruht Meine innigste geliebte einzige Tochter. Hiengeschieden im Dezember 1929 im 15 Lebensjahr.
2. Tu spoczywa, wychowanka Żydowskiego domu sierot w Drohobyczu (ur. 7.I.1913 – zm. 27.IX.1927). Spokój Jej Duszy.
3. Hier ruht Uscher Nadler (gest. 29/9 1927) im 65. Lebensjahre 3. Tiszri 5688. Ruhe Seiner Asche!
4. Emil Schiffenbauer, jedyny i najdroższy synek Złaty i Abrahama. 18/8 1930; 11/8 1936.
5. Wspólny Grób 265 obywateli Drohobycza zamordowane przez hitlerowców w “dziki” czwartek 19 list. 42 r. tylko dla tego, że urodili się Żydami. Jednym z nich był mój ojciec professor gimnazjum Dr. Anatol Scherman. Cześć ich pamięci!
6. Tu spoczywa Najukochańszy Mąż i Ojciec Jakób Rudörfer (1871-31/12 1935). Spokój Jego Duszy.
7. Hier ruht mein treuer Mann der guter Vater den kleinen Kinder und mein teuerster Bruder Israel Hausman (1/1 1894 - 4/2 1932). Friede Seiner Asche!
8. Фрайман Маркус (1860-1936 г., 17 Шват 5696 г.) / Шраер Гинда (1890-1918 г., 25 Элзл 5678 г.) / Шраер Пинкас (рожд. 1884) / Шраер Роза (рожд. 1900) погибли во время немецкой оккупации.
9. Память трагически погибшему от рук немецких фашистов Трахтенберг Израиль Абрамович (1881-1942).

Індекс прізвищ

1. Altbach Blimka (6.III.1915 - 29.IX.1927)
2. Apfelschnitt Leib
3. Aufserer Wolf von Stryj
4. Bacher Israel (gest. 5/7 1932)
5. Backtrüg Schaje (gest. 5/2 1928)
6. Baumwoll Abraham (gest. 6/1 1928)
7. Berger Abraham Aron (gest. 18/10 1932)
8. Berger Salomon (gest. 20/9 1930)
9. Bergman Abraham (gest. 23/10 1932)
10. Bernstein Basche

11. Besen Hermann (1873-25/9 1931)
12. Billner Chana Bymka (gest. 1930)
13. Blaustein Sabina (19/3 1931 - 21/2 1937)
14. Blechner Males (7/5 1928)
15. Bleicher Baruch (gest. 11/4 1937)
16. Bohrer Abisz (gest. 4/1 1934)
17. Borg Józef (1928)
18. Borgman Etel (gest. 1934)
19. Casser Kalman (gest. 4 Januar 1931)
20. Cold Abraham (zm. 7. III. 1938)
21. Dauerman Abraham Leib von Boryslaw (gest. 20/1 1930)
22. Eckstein Berward (1904-15/7 1930)
23. Ellenberg Markus (gest. 31/5 1930)
24. Feuerberg Nachmon
25. Feuerstein Blima [i] Hersch (zm. 29.1.1928)
26. Fichmann Chaja (z Reissow) (zm. 5/9 1927)
27. Fichtelberg Berta (zm. 16/9 1928)
28. Fischer Samuel (gest. 1937)
29. Forst Moses
30. Friedman Leon (18/11 1860 -22/12 1930)
31. Fuchs Adela (ur. 7.I.1913 - zm. 27.IX.1927)
32. Gabel Markus
33. Gerstman Klara (geb. Wagmeister) (gest. 1931)
34. Glasberg Nuchim (15/3 1862 – 25/3 1930)
35. Grad Wolf (1912-1939)
36. Grosfeld Osia (1928)
37. Gutenplan Rózia (z Sternów) (6/5 1900 - 6/3 1931)
38. Gutenplan Golde Henie (gest. 1.07.1930)
39. Guteplan Schende (gest. 3/8 1927)
40. Güttenplan Debora (gest. 6/12 1927)
41. Halleman Jakób Hersch (gest. 24/7 1935)
42. Hamer Karol (1875-8/9 1930)
43. Hammer Mechel (1868-1930)
44. Haok Markus (gest. 10/1 1929)
45. Hauptman Isak
46. Hauptman Jetta (gest. 1928)
47. Hausman Israel (1/1 1894- 4/2 1932)
48. Heller Hersch (gest. 31/7 1927)
49. Herzig Abraham (gest. 5/2 1932)
50. Hirschorn Chaim Luzer (März 1867 - 7 Feber 1934)
51. Hoffman Aron (gest. 12/2 1934)
52. Hoffmann Juda (7/4 1906 - 1/1 1936)
53. Holzman Keile
54. Horn Abraham z Kunowice (1853-15.VII.1938)
55. Horn Filip (gest. 1/2 1929)
56. Horschkowski Josef (gest. 12/1 1928)
57. Jakób Rudörfer (1871-31/12 1935)

58. Jerich Zygmund (gest. 6/6 1930)
59. Josefsberg Eisig Leib (gest. 16. Teimis 1929)
60. Josefsberg Leibisch
61. Kesler Zalel (gest. 18/8 1932)
62. Kleinberg Chaje (gest. 14/2 1930)
63. Klinghoffer Eisig (9/10 1873 - 21. Mai 1928)
64. Klinghoffer Luzer (gest. 9/6 1933)
65. Klinghoffer Majer (geb. 1864 - 7/11 1933)
66. Koffer (13/1 1925)
67. Koffer Chaja (gest. 18/12 1927)
68. Kohl Juda Leib (zm. 24/4 1932)
69. Kolb Henio (gest. 26/7 1927)
70. Kolb Josef (gest. 9/1 1929)
71. König Israel
72. Kopferberg Luser (zm. 31/3 1937)
73. Kupferberg Leib (gest. 1932)
74. Lager Nafali (1914-1929)
75. Leib Herzfeld (gest. 1927)
76. Leiter Chaim (gest. 1859 - 12/5 1933)
77. Lieberman Artus (1923-1930)
78. Lieberman Saul (1886-1930)
79. Littman Markus (gest. 20.11.1930)
80. Löw Beile Blime (geb. Schneider) (1882-1927)
81. Löw Hersch (1860-1930)
82. Lusch Samuel (gest. 24/10 1927)
83. Majer Isak (gest. 29/1 1937)
84. Monat Isak Hersch (gest. 28/2 1932)
85. Mühlbauer Etja Fawtowna (29.IV.1891-29.X.1967)
86. Nadel Abraham (geb. 1863 - gest. 18/7 1934)
87. Nadler Uscher (gest. 29/9 1927)
88. Oberländer Mates (gest. 27/2 1932)
89. Opperman Salomon Ber (gest. 1929)
90. Orlander Osias (ur. 1873 - zm. 24/2 1939)
91. Pinkas Salomon Rafael (1871-1929)
92. Pinkas Samu (zm. dnia 30. maja 1632 roku)
93. Preilich Elias (1876-1931)
94. Prinz Soszy (gest. 16. Schwat 1928)
95. Rappaport Janusz (gest. 1927)
96. Rechter Jeta (gest. 16/12 1927)
97. Reppner Regina (geb. Grauer) (gest. 5/3 1928)
98. Rinzler Samuel (1878-31/8 1937)
99. Rosenberg Chana M. (gest. 19/2 1928)
100. Rothbard Leiser (1878-23/1 1929)
101. Rothenberg Salomon (gest. 17/2 1932)
102. Rothfeld Samuel (gest. 25/1 1929)
103. Rothman Gesela (gest. 19/7 1930)
104. Sack Abraham Eljasz (10/12 1880 - 18/10 1928)

105. Sandig Serafina (1859-1928)
106. Schechter Ester (gest. 14/12 1930)
107. Scherman Anatol
108. Schiffenbauer Emil (18/8 1930 - 11/8 1936)
109. Schiffman Samuel (1848-10/12 1933)
110. Schneeweiss Ides (geb. Koch) (gest. 2/2 1929)
111. Schreib Chaim
112. Schreib Seri
113. Schubert Malke (gest. 21/9 1928)
114. Selikowicz Benjamin (zm. 19/4 1930)
115. Sobel Abraham (1858-1930)
116. Sobel Adela (z Liebermanow) (1859-6/8 1920)
117. Sparer Moses Leib (gest. 22/8 1930)
118. Spigel Berl (gest. 17.10.1939)
119. Stark Aron (gest. 11/5 1930)
120. Stark Rachmil (1875-1934)
121. Stempler Pinkas (1906-1927)
122. Sternbach Mayer (4/8 1929)
123. Thalenberg Lolia (zm. 9/9 1927)
124. Thaler Hersch (1867-23/10 1935)
125. Tilleman Ch. Beile (gest. 26/12 1928)
126. Tilleman Ch. Beile (gest. 26/12 1928).
127. Vermöglich Berl (geb. 1872 - gest. 11/9 1931)
128. Wachtlowa Rózia (z. Goldhammerów) (22.07.1861-23.3.1937)
129. Waldman Hersch (1928)
130. Wank Josef (gest. 28/12 1928)
131. Wegner Jente (zm. 15/12 1931)
132. Weingarten Leib
133. Wermuht Salomon
134. Wien Isaak (gest. 10/10 1933)
135. Wiśniewski Samuel
136. Wolf Jakob
137. Zinader Leib (zm. 16/10 1931)
138. Zuckerberg Izydor (1879-24/8 1928)
139. Zuckerberg S. u M. (gest. 1927)
140. Zughaft Szyfcia (gest. 1929)
141. Банк Лили Соломонович (18.5.1918-14.7.1956)
142. Башкин Хаим Моисеевич (1878-1951)
143. Болотин Симен Залман (1892-1956)
144. Бурсукер Абрам Хунович (1885-30.1.1965)
145. Вайнштейн Эсфирь Хаймовна (10.5.1895-12.12.1967)
146. Вайс Исар Хаймович (1898-1967)
147. Вайсберг Ольга Израйльевна (1893-22.5.1952)
148. Вернер Мендель Давидович (1894-1964)
149. Вернер Хия Йосиповна (1893-1961)
150. Вернер Хия Йосифовна (1893-1961)
151. Гернер Декар Йосифович (1893-1957)

152. Грановской Полина Марковна (1880-1955)
153. Губерман Берта Савельевна (1893-1952)
154. Зелиньковская Нина Бенционовна (2.7.1922-25.12.1968)
155. Игудисман Софа Ефимовна
156. Кацлер Мозес Леонович (2.6.1905-15.1.1954)
157. Котляр Базя Рафуиловна (1894-1961)
158. Купферберг Элият
159. Лев (Фрадкина) Фаина Борисовна (1921-1959)
160. Лейкин Моисей Давидович (1887-1964)
161. Лисица Ибраим Лазаревич (1894-1954)
162. Лондон Шымен Зейликович (1894-1956)
163. Мандель Исаак (1929-1942)
164. Мандель Наум (1892-1965)
165. Мандель Эва (1892-1942)
166. Меломуд Аврам (1897-1956)
167. Почтар Сеня Йосифович (1932-1959)
168. Пугач София Йосифовна (6.2.1881-21.6.1953)
169. Рубчинская Егидис Рафаиловна (1897-1967)
170. Рубчинская Егидис Рафаиловна (1897-1967)
171. Рудинская София Григорьевна (1905-1962)
172. Савицкая Циля Шулимовна (1.10.1922-21.1.1964)
173. Суховольская Софья Львовна (21.03.1891-19.02.1964)
174. Тамарина Сара Пинхусовна (1897-1961)
175. Тамарина Ципова Фронмовна (1865-1955)
176. Тохнер Самуил Гершович (1911-1971)
177. Трахтенберг Израиль Абрамович (1881-1942)
178. Фаерман Лия Ильинична (1919-1972)
179. Фельдман Ольга Борисовна (1902-1961)
180. Финкель Михаил Яковлевич (доктор) (1883-1962)
181. Фрадкина Соня Борисовна (1924-1947)
182. Фрайман Маркус (1860-1936 г., 17 Шват 5696 г.)
183. Черткова Мария Марковна (1889-1958)
184. Чунц Арон Конанович (7.08.1932-22.06.1954)
185. Шахрис Хана Мойсеевна (19.12.1960)
186. Шахрис Цаль Шамович (1880-1923)
187. Шраер Гинда (1890-1918 г., 25 Элзл 5678 г.)
188. Шраер Пинкас (рожд. 1884)
189. Шраер Роза (рожд. 1900)
190. Эйдельглюз Фрута Йосифовна (1882-1951)

Роман Мних.

Літературні і паралітературні джерела до історії євреїв Дрогобича.

У статті розглянуто літературні та паралітературні джерела до історії євреїв Дрогобича. До літературних джерел автор зараховує як твори художньої літератури, так і польські та німецькі енциклопедичні та наукові видання, з яких ми можемо почерпнути відомості про євреїв Дрогобича. Як приклад паралітературного джерела наводяться

написи на могильних плитах єврейського цвинтаря у Дрогобичі. У статті дається характеристика відомих євреїв Дрогобича. У додатку вміщені імена та прізвища похованих на єврейському цвинтарі у Дрогобичі.

Roman Mnich.

The Literary and Paraliterary Sources of the History of the Jews in Drohobycz.

The article deals with the literary and paraliterary sources of the history of the Jews in Drohobycz. The author attributes literary works, Polish and German encyclopedical and scientific editions to the literary sources from which we can obtain information about the Jews of Drohobycz. The inscriptions on the gravestones in the Drohobycz Jewish cemetery are given in the article as an example of paraliterary sources in the article. The most famous Jews from Drohobycz are described. In the appendix there are names and surnames of the Jews buried in the Drohobycz Jewish cemetery.

СПОГАДИ АМЕРИКАНСЬКОГО ЛЬОТЧИКА ПРО БОМБАРДУВАННЯ ДРОГОБИЧА В 1944 р.

Підполковник військово-повітряних сил США у відставці Маршал Шор під час Другої світової війни у 1944 році брав участь у місії американської авіації в Радянському Союзі, зокрема в Україні. Його мемуари викладено на Інтернет-сайті www.390th.org/warstories, присвяченому спогадам ветеранів війни, рядових та офіцерів – звичайних трудівників війни про ті бої, учасниками яких вони були. Для нас ці спогади цікаві, зокрема, тим, що вони відкривають досі не відому сторінку історії нашої держави та міста Дрогобича. Як відомо, Радянський уряд неохоче погодився на використання українських аеродромів американськими авіаторами і чинив як дипломатичні, так і технічні перешкоди виконанню завдань. Їх місія тривала недовго, чи не єдиним спогадом про цю співпрацю між союзниками залишилася пісня про літак, що летить „на чеснім слові та на однім крилі”, створена американцями і перекладена російською. Подробиці перебування американців в Україні, яку автор уперто називає Росією, передані зі здоровим американським гумором, щиро і реалістично, хоча й відчувається деяка зверхність у стосунку до представників неамериканської нації. До Ялтинської конференції 1945 року Америка не визнавала нових кордонів у Європі, які утворилися внаслідок війни, тому Дрогобич віднесено до Польщі, як це було до 1939 року. Перекладацький кодекс вимагає відтворювати мовні реалії так, як вони сформовані у свідомості автора, тому власні назви оригіналу, втім числі й топоніми (Україна, Росія, Польща) полишені без змін – так, як вони ужиті в англomовному тексті. Попри те, мова статті перенасичена авіаційною термінологією, професійними жаргонізмами, які, як відомо, завжди становлять певну трудність для перекладачів і від відтворення яких кардинально залежать як стиль, так і зміст твору.

НАШІ РОСІЙСЬКІ ПРИГОДИ

*Маршал Б. Шор,
підполковник повітряних сил США у відставці*

Вступ

Наша місія в Руланд була фактично першим бойовим завданням операції “Франтік II”. Операція “Франтік I” проводилася 15-ою повітряною армією з італійських аеродромів. Операція “Франтік” була розроблена в Пентагоні штабними працівниками Повітряних сил США для того, щоб тісніше залучити російські повітряні сили до співпраці з використання їх аеродромів і цим досягти подвійної мети. По-перше,

німці стали активніше реагувати на польоти нових Б-17 з авіабаз у Британії. Якби ми змогли використовувати кілька аеродромів на Україні, то були б у стані бомбити всі основні цілі в Німеччині. По-друге, якби американці досягли повної співпраці з російськими повітряними силами у цій справі, ті могли б далі розширити її, погодившись на використання нами російських аеродромів у Сибіру пізніше, після завершення розробки планів нашого вторгнення в Японію.

Для Росії перевагою використання нами українських аеродромів було б те, що бомбардування Німеччини скоротило б війну як для росіян, так і американців. Такий підхід обговорювався штабістами нижчого рівня під час Тегеранської зустрічі 27 листопада – 2 грудня 1943 р. між нашим президентом Франкліном Рузвельтом, британським прем'єром Вінстоном Черчілем і Маршалом Радянського Союзу Йосифом Сталінім.

До цього часу чи не єдиним досягненням у співпраці між цими двома блоками була програма ленд-ліз, за якою повітряні сили США постачали росіянам винищувачі П-39, бомбардувальники Б-25 і транспортні літаки С-47 через авіабази в Монтані і на Алясці. Коли ми прибули на миргородський аеродром увечері 21 червня 1944 р. після нашого нальоту на Руланд, росіяни мали уже в бойовій готовності три винищувачі П-39, пілотами яких були жінки.

Бойові завдання, які виконувала 15-а повітряна армія в рамках операції “Франтік”, були успішними і здавалося, що все спрацює за планом американців. На жаль, коли 8-а повітряна армія послала у Росію два авіакрила з трьох груп бомбардувальників кожне і одне авіакрило винищувачів під час операції “Франтік II”, наша співпраця з росіянами пішла зовсім не так, як планувалося. Тієї самої ночі, коли 45-е бойове авіакрило приземлилося у Полтаві, налетіли німецькі Хе-111 і Ю-88 у кількості 150 літаків і скинули 110 тон бомб, знищивши на аеродромі 58 наших новеньких Б-17Г і пошкодивши всі інші. Співпраця з радянськими військово-повітряними сил була на межі провалу. Росіяни відповідали за протиповітряну оборону цих аеродромів. Їхня протиповітряна оборона ганебно провалилася.

Я не літав 3 липня 1944 р. на Арад (Румунія), оскільки мене залучили до планування операцій командира оперативної групи полковника Арчі Олдса у штабі 15 повітряної армії, розміщеному в Барі, Італія. Екіпаж ведучого літака “Патфайндер” на чолі з капітаном Мойланом Смітом, виконуючи своє тринадцяте бойове завдання, летів попереду 390-ої бомбардувальної групи, що складалася з 18 літаків. Результати бомбардування були вражаючі. Залізничні колії та під'їзні шляхи були повністю зруйновані. Вагоноремонтні майстерні, електростанція, інші великі ремонтні споруди були зруйновані. Також був пошкоджений машинобудівний завод “Астра”, розташований неподалік. Ми не втратили жодного літака.

Моя розповідь, “Наші російські пригоди” була написана в 50-их роках і дописана у 60-их після того, як я одного вечора розмовляв з генерал-лейтенантом Арчі Олдсом у штабі стратегічних повітряних сил. Тоді моя пам'ять була свіжішою, ніж зараз. Запевняю, що все в цій розповіді передано точно. Багато авторів описували деталі операції Франтік, про неї були створені книжки. У даній монографії подано мою власну версію цих подій.

Наші російські пригоди

Бойовий виліт № 141 до Дрогобича, Польща, 25 червня 1944 р.

Де кілька тижнів ми були у бойовій готовності, чекаючи дуже секретних бойових наказів. Шість тижнів до того кадровий склад молодших офіцерів і кваліфікованого технічного персоналу “добровільно” поїхав у Росію готувати бази для спільної операції з росіянами. Ми всі у 390-й важкій бомбардувальній групі, оснащений бомбардувальниками Б-17 на авіабазі британських ВВС №153, розміщеній у Фрамлінгемі, Суффолк, Англія, були заінтриговані.

Операція Франтік полягала в тому, що 163 бомбардувальники Б-17 і 70 Мустангів П-51 8-ї повітряної армії США мали здійснити другий переліт з Англії до Росії і назад. Перший такий політ у Росію здійснювався з авіабаз 15-ї повітряної армії в Італії. Операція Франтік була ще одною з багатьох спеціальних операцій, проведених спільно з Радянським Союзом у спробі налагодити тісніші контакти для перемоги у Другій світовій війні проти Німеччини. Наші керівники уряду з шкіри пнулися, щоб бути приязними з росіянами протягом цього періоду.

В кімнатах інструктажу в нашій групі о 3:30 ранку 21 червня панувала нетерплячка. Нам наказали узяти з собою нашу форму номер 1. Тоді нам сказали не виходити з літаків у Росії до того часу, поки не переодягнемся з польотних комбінезонів у форму №1. Передбачалося, що ми полетимо тільки на новіших моделях Б-17Г, з яскравого алюмінію, не пофарбовані у камуфляжний оливковий колір. Хтось намагався справити враження на росіян, але навіщо?

Полковник Арчі Олдс, командир 45-го бойового авіакрила був і командиром оперативної групи. Він очолив перший наліт на Руланд, Німеччина, з великим заводом синтетичного бензину і складами на південь від Берліну. Після того, як ми завдали винятково точного удару по цілі 500-фунтовими авіабомбами, замість того, щоб повертатися у Англію, ми полетіли далі на схід через Польщу у західну Росію. Полковник Олдс з 90-ма Б-17 приземлився у Полтаві, російському аеродромі, розміщеному на головній залізничній лінії між Харковом і Києвом в Україні.

Друга половина оперативної групи, 13-те бойове авіакрило під началом командира 390-ї важкої бомбардувальної групи полковника Фредеріка Отта летіла слідом за полковником Олдсом на першому етапі цієї човникової подорожі. 13-е бойове авіакрило складалося з літаків 96-ї, 100-ї та 390-ї бомбардувальних груп. Я летів старшим штурманом 13-го бойового авіакрила з полковником Оттом у чільному літаку “Патфайндер”, який пілотував командир екіпажу капітан Мойлан Сміт. Капітан Роберт Білінгтон був головним бомбардиром. Перший лейтенант Дональд Далрїмпл був ведучим штурманом, а капітан Мілтон Хаузер був радіонавігатором. Ми називали їх “операторами мікі”. Наша група приземлилася в Миргороді, ще одному російському аеродромі, 60 миль на захід від Полтави. Винищувачі приземлилися в Пирятині, ще 50 миль західніше. Коли ми вийшли з нашого Б-17Г № ПФФ-696, поставленого на стоянку збоку від огороженої сталним парканом злітної смуги, нас зустрів російський солдат з рушницею. Він мав охороняти наш літак. Не більш як за 300 метрів стояли три винищувачі П-39. Це були американські літаки, передані по ленд-лізу, їх обслуговували молоді жінки в робочому одязі, які здавалося, були механіками.

На миргородському аеродромі ми зразу ж познайомилися з російською версією охорони. Аеропорт був огорожений новим міцним парканом з колючого дроту в три ряди. Єдиний колодязь з питною водою знаходився в межах обгородженої території. Коли через паркан пролізла селянка з відром у руці і попрямувала до колодязя за водою, дорогу їй відразу перегородив наш російський вартовий. Він закричав: “Стій! Стій!” Коли ж вона не зупинилася, вартовий направив рушницю в її сторону і вистрелив від стегна. Куля відбилася рикошетом від землі і пролетіла на відстані 20 футів від жінки. Вона негайно повернулася і полізла назад крізь огорожу. Вартовий знову став ходити туди й назад біля нашого літака.

Стоячи в колі перед нашим літаком у парадній формі і чекаючи на транспорт, що мав нас відвезти на інструктаж, ми раптом побачили німецький розвідувальний літак. Ми зразу ж упізнали бомбардувальник Хе-177, який використовувався як розвідник і власне зараз наближався до аеродрому зі сходу. Він летів на висоті 12000 футів на максимальній бойовій швидкості прямо до аеродрому. Сфотографувавши нас, він полетів на захід в напрямку німецьких позицій.

Єдиним способом сповіщення про повітряні нальоти була телефонна лінія з Полтави. Побачивши Хе-177 над головою, російські жінки, яких ми вважали за механіків, вскочили в кабіни своїх П-39. Вони швидко запустили двигуни і поспішили на старт, не прогрівши і не перевірявши своїх двигунів, як це завжди робили наші пілоти. Ми читали в журналі “Лайф” про російських льотчиць у бою, а тепер вперше на власні очі побачили це хвилююче видовище. Вони набрали висоту, тримаючи курс на захід в сторону вечірнього сонця. Їм не вдалося наздогнати німецький розвідувальний літак, якого вислали пошпигувати за нашими авіабазами в Полтаві, Миргороді і Пирятині. Із заходом сонця, але ще за дня, ці три літаки-перехоплювачі повернулися, приземлилися на траві і відрулили до місця своєї стоянки коло північної огорожі. В той час екіпаж німецького розвідника вже повідомляв про наше прибуття на російські аеродроми. Але ж і принакний ряд мішеней вони знайшли! В той час, коли ми перебували на території Росії, за нашу безпеку на землі відповідали російські повітряні сили.

Ми ніколи не дізнаємося, чи вони не могли, чи просто не хотіли нічого зробити, щоб зарадити нальотам німецької авіації, яка з такою легкістю могла нас атакувати. Без нічних винищувачів і радарів росіяни практично не мали шансів перехопити ворожі нічні бомбардувальники. Ми безумовно були незахищеними від нападу з повітря. То ж хіба наші авіаційні командири були захоплені зненацька?

Удосвіта ми зірвалися з наших нашвидкуруч приготованих лежанок на підлозі розбомбленого будинку, який був прибраний спеціально для нас, від того, що російські зенітники відкрили шалений зосереджений вогонь. На щастя для наших літаків і для нас, над аеродромом бушувала сильна гроза і німецькі бомбардувальники не мали змоги бомбити нас. Уранці ми вийшли і побачили брудні дороги, вкриті шматками шрапнелі від російських зенітних гармат.

Згодом ми дізналися, що 45-те бойове авіакрило бомбардувальників зазнало вночі сильного нальоту німців. Їх бомбардувальники стояли в ряд крило в крило паралельно до єдиної бетонної злітної смуги в Полтаві. Один з німецьких літаків влучив прямо в одну з автоцистерн з високооктановим паливом, яка вибухнула і несамовито палала. Це полум'я освітило усю авіа базу і послужило маяком для німецьких бомбардувальників, які йшли слідом, атакуючи з бриючого польоту, в той час як російські легкі зенітні гармати лише створювали видимість опору. Новесенькі блискучі Б-17, прислані для того, щоб справити враження на росіян, вигідно виділялися яскравим

рядом для німецьких бомбардирів. 45-та бойова група втратила в цьому нальоті 58 нових Б-17, а багато інших були пошкоджені. Російські пожежники не могли врятувати наші Б-17, які горіли і вибухали.

Коли розгорілося це пекло, американські льотчики міцно спали неподалік. Люди розбігалися у різних напрямках, намагаючись знайти окоп, щоб сховатися, проте жодного не знайшли. Використавши весь боєзапас, німецькі льотчики повернули на захід в бік лінії фронту, щоб повідомити про дуже успішний наліт на американців на полтавському аеродромі.

Цей надзвичайно успішний наліт німців залишив 45-те бойове авіакрило лише з дев'ятьма літаками, що могли піднятися у повітря. Аеродром був усіяний невибухлими протипіхотними осколковими і фосфорними запалювальними бомбами, які треба було знешкодити, перш ніж аеродром міг знову стати придатним для використання.

Ремонтно-технічний персонал нашої оперативної групи в Росії згодом провів капітальний ремонт в польових умовах, щоб зібрати з решток літаків кілька придатних машин. Вони прикріпляли хвіст одного літака до корпусу іншого, демонтували непошкоджені крила з однієї машини і ставили на іншу. Відремонтвані Б-17 протягом наступних 90 днів повернулися через Єгипет і Північну Африку до Англії.

Нас попередили про небезпеку ще одного нальоту німецької авіації на другий вечір нашого перебування у Миргороді. Близько 3-ї години по обіді 22-го ми всі зайняли місця у літаках, чекаючи, поки знову не прилетить німецький розвідник. Після того, як він зник за обрієм, переслідуваний трьома П-39, якими керували ті самі льотчиці, ми швидко завели двигуни і полетіли на запорізький аеродром, який знаходився в околицях Дніпропетровська, на Дніпрі, приблизно 150 миль південніше.

Пролітаючи над Дніпропетровськом, заходячи на посадку, ми бачили внизу лише стіни зруйнованих будинків. Усюди були сліди війни. Місто було відбито у німців лише шість тижнів до того. Коли росіяни відступали з цієї території в ході наступу німців на Сталінград, вони зняли рейки трамвайних та залізничних колій і відправили їх на схід. Все, що становило стратегічну цінність, вони забирали з собою. Потім, коли німці відступали, вони застосували тактику випаленої землі і спопелили все що могли. Дніпропетровськ був спустошений.

Не працював жоден контрольно-диспетчерський пункт. Знизившись над єдиною злітною смугою, ми побачили, що вона була не в найкращому стані. Воронки від вибухів через кожні 200 футів вздовж брукованої смуги були нашвидкуруч засипані уламками цегли. Коли наша авіагрупа кружляла над аеродромом, полковник Отт віддав наказ пролетіти на висоті 100 футів над злітною смугою, для того, щоб я і капітан Біллінгтон, наш бомбардир, детально роздивилися її поверхню. Ми приземлилися, відїхали половину шляху назад і припаркувалися впритул до злітної смуги. Це дало полковнику Отту можливість добре оглядати смугу і посадочну площадку для бомбардувальників, оскільки він діяв як оператор контрольно-диспетчерського пункту, щоб посадити всі наші літаки і припаркувати їх на аеродромі. Розділені на ескадрильї, ми повинні були самі знайти собі ночівлю. Ніхто з росіян не зустрів нас, ніхто не поцікавився, хто саме прилетів.

Швидко стемніло; всі ми зїли свій сухий пайок і розташувалися на ніч у спальних мішках, які ми привезли з собою. Більшість з нас спали в літаках. Рано-вранці ми спостерігали захоплюючий схід сонця над російським степом. Знову сухий пайок на сніданок. Дехто підігрів воду на вогні, щоб зробити гарячу каву.

Оскільки я прилетів з Англії і вже два дні не приймав душ, я дуже хотів скупатися. Пролітаючи над Запоріжжям минулого вечора, я помітив піщаний берег Дніпра не більше ніж за милю від місця, де були припарковані наші літаки. Перетнувши аеродром, я швидко дійшов до ріки, намилився і пірнув у воду, щоб сполоснутися і трохи поплавати. Коли я озирнувся на берег, де був мій одяг, я побачив двох селянок, які обшукували кишені моїх штанів. Вони не знайшли нічого цінного, бо нам не дозволяли брати з собою гаманці на бойові вильоти. Я крикнув на них і поплив до берега, а жінки квапливо втекли.

Витершись рушником і одягнувшись, я повернувся до літаків, які були порожні і не охоронялися. Поки мене не було, прибули російські механіки і забрали наших льотчиків у місто, щоб скупатися в Дніпрі і поїсти. Коли я став підніматися драбиною у хвіст літака, щоб покласти там свій набір для гоління і рушник, я почув знайоме дзижчання тумблерів запалювання головного двигуна. Невже хтось був у кабіні пілота? Ми були на аеродромі без допоміжного електрообладнання, а наші акумулятори “сидили”. Це була модель Патфайндер літака Б-17Г, і коли я пробрався через радіорубку, де було встановлене навігаційне обладнання, я побачив російського генерала, який сидів у кріслі радарної системи Х2С, яка була ввімкнена. Я простягнув руку над ним і вимкнув систему, тоді пробрався до кабіни пілота і повернув ключ запалювання.

Повернувшись до радіорубки, я почав розмову з цим генералом. Він був російським льотчиком-винищувачем під час Іспанської революції 1939 р. і тому трохи розмовляв іспанською. Я вивчав іспанську у школі і вивчав два роки німецьку у коледжі. Оскільки він не розмовляв німецькою, ми досить добре змогли порозумітися іспанською. Зрештою, багато авіатехнічних та електронних термінів, що використовувалися в авіації і з якими він в основному був обізнаний, були спільними як для російської, так і для англійської мов.

Тепер він був генерал-майором і літав на П-39, Б-25 і С-47. Кілька років тому він переганяв деякі з цих літаків з Монтани через Аляску та Сибір до Москви. Це було перед тим, як Америка вступила у війну на боці Англії й Росії.

Деякі з літаків супроводу П-51 прибули з нами із Англії та були також на аеродромі. Був там також і видозмінений літак фоторозвідки Ф-4 Лайтнінг, який називали “Бутон троянди”. Його пілотував мій старий друг, підполковник Карл Поліфка, командир 3-ї розвідувальної групи з аеродрому Фоджа-Головна, що в Південній Італії. Він був один з найбільш запальних та емоційних льотчиків-розвідників, що колинебудь вмикали аерофотокамеру. (Я літав як авіафотограф з Поліфкою, коли він був капітаном на Грей-Філд у Форт-Льюїс в ланці Ф 1-ї фотоескадрильї ще влітку 1941 р.)

Російський генерал заліз у кабіну пілота і покрутив важелі управління, помацав усі прилади, а тоді дросель. Влізши в парашут, що був залишений на сидінні, він пристебнувся ремнями і розпочав тренувальну процедуру запуску літака. Він махнув мені, щоб я зліз з драбини, але я мусів обов'язково утримати його від зльоту. Я був по груди у кабіні пілота, а лікті були всередині купола парашуту.

Поки ми так борсалися, під'їхала штабна машина і з неї вийшли двоє російських майорів та покликали його. Тоді він спустився вниз і сказав мені, що він розчарований, бо не зміг спробувати штопор на Ф-4.

Ми четверо сіли в штабну машину і поїхали до офіцерської їдальні, будівлі без даху серед купи битого каменю. Була пора обіду, і нас чекали за столом. Мене запросили до їдальні, де зібралося семеро офіцерів. Стіл був накритий скатертиною. На

стіні над почесним місцем висів портрет Сталіна. Дві офіціантки у військовій формі метушливо бігали туди-сюди зі стравами та напоями.

У 1944 р. ми, американці, не знали російських звичаїв. Ми сиділи у кімнаті під відкритим небом. Підлога була щойно заметена. Бите каміння лежало шаром товщиною в 10 футів за відкритими вікнами без шиб. Був сонячний теплий весняний день і ми почувалися зручно. Мене посадили праворуч від генерала. Решта сиділи навколо столу, який був закладений стравами.

Генерал піднявся і виголосив промову, вказуючи руками на карту Росії, що висіла на бічній стіні, та говорив про матінку-Росію. Посуд був подекуди надщерблений, а склянки засмальцьовані. Офіціантки наповнили наші склянки з старих на вигляд пляшок, що не були ззовні надто чистими. Потім нам подали паруючі казанки з борщем. Несподівано генерал схопив свою склянку, підняв її вгору та голосно сказав: "Хай живе Рузвельт". Потім він спорожнив склянку. Так зробили й інші офіцери.

Наслідуючи всіх, я підніс склянку до губ, та коли я набрав повен рот і почав ковтати, я відчув смак зернового спирту. Горілка! На смак схожа на низькопробний мазут. Зробивши один ковток, я поглянув на застигли обличчя російських офіцерів, які чекали, коли я вип'ю всю склянку. Відкривши рота, я вилив у себе вміст склянки, проковтнувши нарешті рідину, яка пройшла через горло. Востаннє я пробував такі трюки на пивних вечірках у коледжі. Я знав, що у мене будуть неприємності, коли вогненна суміш забулькотіла у моєму животі.

Сівши на місце, я прийнявся за борщ, водночас розглядаючись за маслом. Якщо я швидко знайду його, воно змастить мені шлунок. І ось, прямо перед генералом і мною лежав фунт свіжого масла. Масло лежало на тарілці. Воно було розгорнуте і це злегка підсолене масло походило з маслозаводу в Еймсі, штат Айова, як було сказано на етикетці. Я відрізав великий кусень, намастив на краю хліба і швиденько з'їв. Те саме я повторив двічі. Це солонувате масло з Айови разом з російським житнім хлібом смакувало просто чудово. Воно зробило свою справу, крім того я прикрив рукою склянку, коли офіціантка підійшла, щоб наповнити її втретє і вчетверте. Від цього я відмовився.

Обід тривав годину і у нас було ще чотири тости. Я звичайно проголосив один за Сталіна, і ще були тости, проголошені іншими офіцерами. Після м'яса, картоплі і десерту генерал підвівся, щоб іти. Він пішов хитаючись до дверей. За ним пішли три інші офіцери, які сиділи переді мною, але вони не змогли потрапити в двері з першого разу. Вони наштотувалися на одвірок. Обома руками я намацав вихід у коридор, і звідти на ганок. Мої щоки і губи заціпеніли. Ще ніколи в своєму житті я не був у такому стані.

Генерал пішов униз по сходах. До землі було чотири сходинки. Генерал не втрапив на першу сходинку і скотився на землю. Його швидко підвели і обтріпали від пилу два водії, які чекали на нас у старих побитих Шевроле 1935 року випуску.

Нас відвезли туди, де решту членів американського екіпажу розважали три 18-літні російські дівчини в армійській формі. Вони були низенькі і товсті і танцювали під музичний супровід солдата, що грав на древній цитрі. Я представив генерала своєму командирю, полковнику Отту, і кільком іншим.

Відвівши полковника Отта вбік, я коротко пояснив йому, що трапилося за обідом. Майор Валдо Хардел, офіцер розвідки нашої групи, який супроводив нас на цьому завданні, демонстрував свою майстерність танцюриста. Валдо був кремезний і високий. Він підхопив одну з російських дівчат і, тримаючи її на витягнутих руках, кружляв,

поки в обох не запаморочилося в головах. Вони мали великий успіх у глядачів. Ця розвага тривала майже до вечора.

Почуваючись дедалі гірше, я зайшов за найближчий будинок і виблював свій обід та, сподіваюсь, більшість горілки. Потім я приліг і заснув на кілька годин на соломі в найближчому будинку, який використовувався як казарма. Коли я прокинувся, моє тіло було покрите укусами вошей і від того мені стало ще гірше. Після цієї п'ятики я повністю відійшов лише через чотири дні, коли ми прибули у Фоджу.

Наступного дня ми вилетіли на північ на полтавський аеродром, щоб поповнити запаси палива і бомб для другого етапу нашого завдання. В Полтаві нас припаркували на протилежній стороні злітної смуги від літаків Б-17, розбомблених німцями в ніч 21-го. Невибухлі протипіхотні осколкові та фосфорні запалювальні бомби були розкидані у траві по всій території аеродрому. Їх прибрали з злітної смуги, під'їзних доріг та нашого місця стоянки. Позаду хвостових частин наших літаків та вздовж протилежної сторони під'їзного шляху перед нами натягнули огорожу з мотузок.

Для очищення території аеродрому від бомб, які не вибухнули, росіяни використовували полонених. У відкритому полі поміж нашими літаками та злітною смугою вишикували шеренгою пліч-опліч зо 50 чоловік. Всі тримали у руках по лозині завдовжки 15 футів і совгали ними по траві поперед себе, повільно рухаючись уперед. Конвоїри йшли позаду, віддаючи накази. Вони очистили площу вздовж злітної смуги, потім розвернулися, як ворота на завісах, і пішли назад у протилежному напрямі. Коли ж знаходили бомбу, в'язень, який ішов позаду, підбігав і встромляв у землю поруч з бомбою палицю. Тоді шеренга обходила це місце і продовжувала пошук. За ними йшла підривна команда і підривала бомби пороховими зарядами.

Якщо ж траплялося, що бомба вибухала під час пошуків і людина падала пораненою, на його місце відразу ставав інший полонений. Пораненого підбирала машина і відвозила у медпункт. Цей метод спрацьовував ефективно і територія встигла очистити від вибухівки до того, як наші літаки були готові вирушати на наступне завдання. Ми засвоїли урок: у полон до Червоної Армії краще не потрапляти.

Ми прибули в Росію двома бойовими авіакрилами, 45-м та 13-м. Так як від 45-го мало що залишилося внаслідок сильного німецького бомбардування, 13-е бойове авіакрило залишило Полтаву 25-го як одне з'єднання. Кожна група 13-го авіакрила була підсилена уцілілими літаками 45-го бойового авіакрила. 390-а група мала 26 літаків у нашому строю і ми летіли на чолі оперативної групи до Італії. Дев'ять уцілілих літаків Б-17Г, що залишилися від 45-го крила, заповнили прогалини в трьох групах 13-го бойового авіакрила.

Росіяни вислали разом з нами штурмана і радиста. Штурман мав звання майора і вже здійснив понад 300 бойових вильотів проти німців. Завданням радиста було тримати зв'язок з російськими наземними станціями, щоб уберегти наш політ на південь від російського зенітного вогню і винищувачів. Вони летіли в одному з наших літаків, де другий пілот вільно розмовляв російською. Наш літак був ведучим і полковник Олдс, командир оперативної групи, летів з нашим екіпажем у кріслі другого пілота.

Перебуваючи в Росії, він вилітав у Москву, де його як слід зустріли і розважили офіцери його рангу з російських ВПС. Коли якраз перед зльотом він повернувся на наш літак, виявилось, що він був досить напідпитку. Як прощальний подарунок йому дали ящик горілки, яку завантажили у хвостову частину літака. Проте, як тільки він сів у літак, він повністю опанував себе і операція пішла за планом. Я летів головним

штурманом у першому літаку з полковником Олдсом. Командиром нашого екіпажу знову був капітан Мойлан Сміт.

Нашою ціллю був ще один великий нафтопереробний завод і склади у Дрогобичі, Польща. В районі цілі ми зіткнулися з незначним зенітним вогнем, який на щастя, не долітав до нас і не становив справжньої небезпеки. Проте, російський штурман розхвилювався і зарепетував, щоб ми застосували уникливий маневр. Наша стандартна процедура бомбардування полягала в тому, щоб летіти прямо і на одній висоті упродовж усієї атаки. Пізніше, в офіцерському клубі в Барі, за склянкою спиртного він пояснив мені, що ми дурні, що не застосовували стандартної російської уникливої тактики в зоні зенітного вогню.

Завдяки яскравому сонячному освітленню капітан Боб Білінгтон зайшов на ціль ще за 100 миль до неї, використовуючи функцію наближеного бачення прицілу Нордон. Пізніше Боб казав, що це напевне було найдовше бомбардування в історії повітряних бомбардувань. Всі наші літаки скинули бомби за сигналом нашого головного літака і 250-фунтові бомби з 26 бомбардувальників накрили цю беззахисну ціль. Коли ми виходили з зони цілі, дим валив вгору на 20000 футів, і його можна було бачити з відстані кількох миль. Екіпаж Мо Сміта був одним з найкращих екіпажів Патфайндерів у 8-й повітряній армії. Їх результати в кожному з чотирьох завдань, які вони виконували у цьому польоті, були видатними і за свою добру роботу всі члени екіпажу отримали Льотний Хрест за заслуги.

Після успішного бомбардування ми взяли курс на південний захід на Італію. Через 10 хвилин польоту новим курсом я глянув на компас – ми збилися на 30 градусів праворуч і летіли прямо на Будапешт, столицю Угорщини. Мабуть, полковник Олдс хотів поглянути на це чудове місто. Оскільки моїм завданням було слідкувати, щоб оперативна група трималася правильного курсу, я спробував з ним зв'язатися по внутрішньому зв'язку, але його навушники не були підключені. Нарешті я зв'язався з пілотом, капітаном Смітом, щоб повернути літак на правильний курс. Але через 10 хвилин ми знову збилися з курсу, тим разом навіть далі. Літак мого безпосереднього командира, полковника Отта, летів справа від нас, тож моя професійна репутація штурмана була під загрозою, а я нічим не міг зарадити.

Ми пролетіли над Будапештом, звернувши з курсу більш як на 70 миль вправо, і попрямували на південь, щоб вийти на заданий курс. Тепер ми збивалися з курсу на схід. Я дорікнув Мо Сміту, але він лише вказав праворуч, мовляв, літак веде полковник Олдс. Ми пролетіли в 20 милях від Белграду, Югославія, на цей раз збившись з курсу на 60 миль східніше. Коли балканське турне полковника Олдса закінчилося, мені нарешті дозволили дати пілоту правильний курс над прекрасним темно-синім Адріатичним морем до нашого місця призначення у Фоджі, Італія. Ми приземлилися безпечно, не втративши жодного літака.

Четверо з нас були вибрані полковником Олдсом штурманами його невеличкого штабу оперативної групи при штабі 15 повітряної армії і полетіли в Барі на С-47, де ми провели кілька днів, очікуючи доброї погоди і сильного попутного вітру для нашого польоту назад в Англію. 2 липня було заплановано ще одне побічне завдання, і 18 наших літаків і екіпажів полетіли з 15-ю повітряною армією бомбити сортувальну станцію в Арадї, Румунія. Протягом шести днів ми розробляли плани бойового нальоту на Мюнхен, Німеччина і назад у Англію. Після метеоінструктажу о 6 вечора обидва завдання були скасовані через сильні попутні вітри. Ми були вільні до наступного дня.

Квартири старших офіцерів, де нас поселили, знаходились у приміщенні колись розкішного туристичного готелю в Барі. Поруч з моєю кімнатою був номер полковника Олдса. Полковник був затятим гравцем у покер і після успішного виконання запланованих завдань він проводив вечір аж до ранку в грі з кількома старими друзями. На четверту ніч мого перебування там у мене стався жахливий шлунково-кишковий розлад, який вразив мене після півночі. Не залишалося нічого іншого, як тільки глибоко вдихати повітря і “милуватися” з вікна стічними водами, що спливали в Адріатику обіч шосе повз наш готель, в той час як мій шлунок коїв неймовірні речі. Сидячи у туалеті, блюючи у ванну і раз по раз випорожнюючись в унітаз, я несподівано був зміщений з трону полковником Олдсом – його турбували ті ж проблеми, що й мене. “Звільніть місце, майоре, його має зайняти хтось вищий рангом,” – сказав він. І ось я сидів на четвертому поверсі старого готелю в Барі без підходящого горщика і вікна, з якого його можна було при потребі викинути.

Як вияснилося, це була не остання моя зустріч з полковником Олдсом. Багато років потому ми мали нагоду зустрітися у барі офіцерського клубу на авіабазі Оффут в Омасі, штат Небраска. Протягом післяобідньої випивки ми цілу годину згадували подробиці дій оперативної групи і дні, які ми провели разом під час цього незабутнього польоту в Росію. На той час він став генерал-лейтенантом і командував 15-ю повітряною армією, розміщеною на авіабазі Марч у Каліфорнії.

Нарешті ми розробили план бойового вильоту до цілі у Безьє у Південній Франції недалеко від іспанського кордону. План був затверджений, вітри були помірні, небо – блакитне. Полковник Олдс і його штаб з трьох чоловік сіли в С-47, щоб здійснити швидкий переліт у Фоджу о третій годині ранку 5 липня. Знову з командою Мо Сміта ми були на висоті з групою літаків над Середземним морем. Попереду йшла 95-а бомбардувальна група. У безхмарному небі, не зустрічаючи ніякого опору ми відбомбилися по сортувальній станції у Безьє. Наша ціль була змішана з землею, а ми полетіли на північ через Францію і врешті-решт повернулися на рідний аеродром у Фрамлінгемі незадовго перед вечором.

Боже, якими щасливими ми почувалися, повернувшись на базу, до теплого душу і чистих простирادل. Після кожного бойового вильоту Англія все більше сприймалася нами як рідний дім. Капітан Мойланд Сміт і його екіпаж Патфайндера завершили необхідні тридцять вильотів на Арад, Румунія і тепер, маючи у своєму доробку тридцять один бойовий виліт, за кілька днів збиралися прямувати додому. А я ще мав залишитися до січня 1945 року, поки не здійснив свої тридцять бойових вильотів.

Віктор Лішнянський, Олег Шалата.

Спогади американського льотчика про бомбардування Дрогобича в 1944 році.

Публікація охоплює передмову та переклад мемуарного оповідання “Наша російська пригода” американського льотчика, який під час Другої світової війни брав участь в союзницьких операціях над Україною. Згадуються події воєнного часу на авіабазах Полтави, Миргорода, наводиться опис бомбардування у липні 1944 р. нафтопереробного комплексу у Дрогобичі. Своєрідні й цікаві враження автора про українські реалії кінця Другої світової привернуть увагу істориків, філологів, психологів, країнознавців.

Victor Lishnyans'kyi, Oleh Shalata.

The Reminiscences of a US Pilot about the Bombardment of Drohobych in 1944.

The publication embraces a foreword and the translation of the memoir entitled "Our Russian Adventure" by the author, a US pilot, who during the W.W.II participated in the military missions by the Allies over Ukrainian. The wartime events at the airbases in Poltava, Myrhorod, as well as the bombardment in July, 1944 of the oil-refinery in Drohobych are described. The translation preserves the author's original impressions from the realities of Ukraine at the end of the W.W.IIA, which, along with his typical American war mentality, may be of interest for historians, philologists, psychologists, and local lore researches.

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

ОГЛЯД НОВИХ ВИДАНЬ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

Видавнича діяльність Українського історичного товариства з кожним роком все більше зростає. Це стає можливим передусім завдяки об'єднанню зусиль українських учених з обох боків океану та жертвності меценатів Товариства. Саме ці обставини зумовили видавничі успіхи УІТ за останній рік. Надзвичайно приємно, що в них є помітний внесок членів Дрогобицького осередку Українського історичного товариства.

Так, стало доброю традицією, що під егідою УІТ уже протягом декількох років з'являється наукове видання історичного факультету Дрогобицького державного педагогічного університету – “Дрогобицький краєзнавчий збірник”. Останній, сьомий його випуск традиційно провідною своєю тематикою має історію Перемишльщини та Дрогобиччини¹. Важко дати більш або менш повну характеристику понад 50 статтям, заміткам, повідомленням, які склали зміст цього цікавого видання. Провідною його рисою, як уже зазначалося, було дрогобицьке краєзнавство. Цій проблемі присвячені статті Я.Ісаєвича “Солеваріння в Дрогобичі та його околицях у XVI-XVIII ст.”, В.Фрис “До історії кириличної рукописної книги Перемишльської землі XVI-XVII ст.”, Ю.Стеценка “Нагуєвицький монастир св. Миколая (XVI-XVII ст.): спроба ретроспективної реконструкції”, М.Кріля “Соціально-економічні відносини на Старосамбірщині (кінець XIV ст. – 1772 р.)”, М.Керик “Дрогобицький золотар XVIII ст. Іван Чернігович” та інших авторів. Також у збірнику значне місце відведено археологічній (О.Єрмолін, А.Петрик), історіографічній (Д.Рибаков, В.Тельвак, В.Масненко, І.Мацевко, О.Юрчук, О.Петречко), етнографічній (І.Лозинська, М.Гладкий), релігієзнавчій (М.Довбищенко, В.Лось, В.Перерва, Л.Тиміш, С.Біла, І.Скочиляс) проблематикам тощо. У розділі “Документи та матеріали” містяться цікаві джерельні матеріали краєзнавчого характеру: опубліковані А.Гречилом “Символи міста Самбора”, Л.Смуток “Новий Самбір за інвентарем Самбірського староства 1585 р.”, Л.Тимошенком “Статут ткацького цеху Дрогобича 1653 р.” та “Описи Дрогобича XIX ст.”, В.Александровичем “Інвентарі замків у Стрию і Калуші з кінця XVII ст.”, І.Смутком “Дрогобич за матеріалами генеральної ревізії Перемишльської землі 1692 р.”, М.Бевзом, Г.Петришин, В.Петриком “Нові картографічні матеріали до вивчення планувального розвитку Дрогобича в кінці XVIII ст.” та ін. Видавничі новинки у розділі “Огляди та рецензії” обговорюють Д.Вирський, В.Александрович, Л.Тимошенко, А.Петрик, В.Галик, Р.Марунчак. Хронологію археологічних досліджень, котрі організовує та проводить Науково-дослідна лабораторія археології та краєзнавства ДДПУ ім. Івана Франка, а також проблематику та звітність дрогобицьких наукових історико-краєзнавчих конференцій у розділі “Хроніка та інформація” висвітлюють, відповідно, А.Петрик та В.Галик.

Як шостий том видавничої серії “Грушевськіана”, вийшла монографія В.Тельвака про теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського в історіографічному контексті кінця XIX – початку XX ст.². Оскільки її зміст уже обговорювався на сторінках “Українського історика”, ми не зупинятимемось на аналізі цього видання докладніше³.

До наступного, сьомого тому серії “Грушевськіана” увійшла відома праця М.Грушевського “Наша політика”, а також відгук на неї С.Томашівського “Наша політика і професор М.Грушевський. Гльосси до брошури проф. М.Грушевського”⁴. У додатках до книги видруковано важкодоступні для дослідників матеріали до історії конфлікту

в НТШ 1913 р.: праці М.Залізняка, М.Порша, Л.Рибалка, М.Кордуби, Ю.Герича; листи до М.Грушевського Є.Чикаленка, І.Джиджори, В.Дорошенка тощо. Серед інших цікавих документів, опублікованих у додатках, особливу увагу привертає анонімна брошура “Перед загальними зборами Наукового Товариства ім. Шевченка”. Видання документальних матеріалів супроводжує ґрунтовна передмова авторства дрогобицького грушевськознавця Є.Пшеничного та Л.Винара, яка вводить читача у складні події українського суспільно-політичного життя Львова початку ХХ ст., показує генезу та перебіг конфлікту між М.Грушевським і його опонентами.

Видатному феномену української історіографії – журналу “Український історик” присвячена збірка статей його засновника та незмінного редактора Л.Винара⁵. У ній, крім власне публікацій, що висвітлюють становлення часопису на еміграції та формування його проблемно-тематичного обличчя, містяться також статті про розвиток української історіографії в Україні та на Заході, про генезу Українського Історичного Товариства, які було опубліковано протягом багатьох років плідної редакторської праці вченого. В збірці містяться важливі думки стосовно перспектив і шляхів поступу вітчизняної історичної науки, цінність яких збільшується з огляду на особистість автора цих роздумів – активного учасника та організатора наукового життя. В окремому розділі вміщено рідкісні джерельні матеріали до історії УІТ і вибрану бібліографію праць про журнал і Товариство.

У першому томі новозаснованої серії “Історіографічні студії” з’явилась монографія київської дослідниці Л.Сакади, також присвячена дослідженню журналу “Український історик” як видатного історіографічного явища⁶. Незважаючи на той факт, що вихід книги був приурочений до сорокаліття часопису, у ній досить об’єктивно та критично розкриваються обставини виникнення видання та становлення його редакційної політики, докладно проаналізовано проблематику на його сторінках: вивчення минулого української державності, різних періодів вітчизняної історії, теоретико-методологічних аспектів української історіографії, ролі та місця українських істориків, проблем спеціальних галузей історичної науки, джерелознавства та археографії тощо.

У другому томі серії “Оглобліана” перевидано низку студій видатного українського вченого Олександра Оглоблина, присвячених актуальній сьогодні темі – “Переяславський договір 1654”, “Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини й Переяславська угода 1654 року” та ін.⁷. Ці дослідження було вирішено перевидати у зв’язку з тим критичним становищем, яке зайняли Президія Українського Історичного Товариства та Світова Наукова Рада при СКУ до Указу Президента України “Про відзначення Переяславської козацької ради 1654 року”. В опублікованих працях яскраво показано руйнівні впливи переяславських подій на всі ділянки життя українського народу в XVII столітті. При підготовці видання його упорядником В.Громом було враховано поправки та доповнення на маргінесах книжки, зроблені автором, підготовлено власні коментарі, покажчик імен.

Силами УІТ було перевидано також інші важкодоступні сьогодні для широкого кола дослідників праці О.Оглоблина, присвячені особі гетьмана Івана Мазепи⁸. У представленій збірці вміщено монографію про гетьмана Івана Мазепу, яка розкриває роль цього видатного політичного та культурного діяча кінця XVII – початку XVIII ст. в контексті політичного, економічного та культурного життя України. Підготовлену на основі видання 1960 р. книгу було доповнено пізнішими примітками автора, а також статтями, присвяченими тій добі, – “З історії української державницької думки доби Мазепи”, “Бендерська конституція 1710 р.”, “Нові матеріали до повстання Петра

Іваненка”, “Гетьман Іван Мазепа і Москва” та ін. Написані в 20-х – 60-х роках ХХ ст., вони не втратили свого наукового значення й сьогодні. Крім того, до книги включено підготовлену київським дослідником О.Ясем бібліографію праць різних українських та іноземних авторів про Мазепу, опублікованих після 1960 р., та сучасні мапи, що ілюструють описувані події. Книга оснащена покажчиком імен і портретами діячів Мазепинської доби.

Бібліотека класики діаспорної історіографії збагатилась також перевиданням низки праць Л.Винара, присвячених козацькій тематиці, під загальним титулом “Козацька Україна”. Збірка творів Л.Винара включає такі відомі монографії, як “Князь Дмитро Вишневецький”, “Андрій Войнаровський. Історичний нарис”, а також дослідження, що висвітлюють діяльність таких знаних постатей, як Івоня Русин, Іван Підкова, Северин Наливайко, Олександр Комулович, Максим Кривоніс, Богдан Хмельницький та ін.⁹ У статтях розкрито важливі аспекти становлення козацтва, його роль у розбудові Козацько-Гетьманської держави та боротьбі за її незалежність у середині ХVI – на початку ХVIII ст. Подано в збірці також студії з історіографії – аналіз досліджень про козаччину В.Антоновича, М.Грушевського, О.Оглоблина, про Еріха Ляссоту та його щоденник з 1594 р. тощо. Книгу відкриває докладна передмова редактора видання, відомого дослідника історії козаччини професора В.Степанкова про значення студій Л.Винара з козацької тематики для української історіографії, а також біографічний нарис самого автора про свої “зустрічі” з запорозькими козаками. У книзі вміщено також бібліографію праць Л.Винара, присвячених українській козаччині.

Основними виданнями УІТ, як завжди, є чергові томи журналу “Український історик”. У 2003 р. з’явився його сороковий том, присвячений сорокаліттю “Українського історика”¹⁰. У великому томі, обсягом 608 сторінок, знаходимо численні опрацювання, присвячені аналізу минулого та сьогодення “Українського історика” як видатного історіографічного феномена – статті А.Атаманенко, Л.Сакади, В.Масненка, М.Палієнко та інших дослідників. Крім цих публікацій, у тематичних рубриках представлені також дослідження голодомору в Україні (С.Кульчицького), української державності 1917 р. (В.Верстюка), козацько-гетьманської держави (Т.Мацькова та Ю.Гаєцького) українського громадсько-політичного життя ХІХ і ХХ ст. (А.Процик, Т.Марусик), проблем історіографії (О.Оглоблина, Л.Винара, Ю.Макара), джерелознавства (В.Атаманенка) та археології (О.Кандиби) тощо. Як завжди, у журналі представлені грушевськознавчі студії (Л.Зашкільняка та В.Тельвака). У розділі “Архівні матеріали” надруковано фрагменти з епістолярної спадщини О.Оглоблина, І.Лисяка-Рудницького, В.Дубровського. Про науковий доробок видатних українських істориків А.Жуковського та Т.Мацькова з нагоди їх ювілеїв ідеться у рубриці “Наші ювілеї”. Сумні в історії української науки дати, пов’язані зі смертю Ю.Луцького, В.Омельченка, В.Ленцика, відзначено у рубриці “In memoriam”. У рубриці “Спогади” опубліковано мемуари Н.Полонської-Василенко. Пам’ятки світової історіографії представлені українським перекладом О.Домбровського праці Геродота “Скитія”. У рубриці “Дискусія” В.Верига гостро полемізує із концептуальними засадами нової праці про дивізію “Галичина” авторства Т.Гунчака. Обговоренню численних видавничих новинок багато місця відведено у рубриках “Рецензійні статті”, “Рецензії, огляди” та “Бібліографічні нотатки”. Хроніка науково життя, пов’язаного з діяльністю УІТ, представлена у розділі “Конгреси, конференції, матеріали”.

Цього року вийшов друком також спарений перший і другий номер сорок першого тому “Українського історика”¹¹. Він присвячений Другому міжнародному конгресу

українських істориків, що відбувся за ініціативою УІТ у вересні минулого року у Кам'янці-Подільському. У передмові головний редактор Л.Винар розкриває складні перипетії організації міжнародних конгресів українських істориків, окреслює становище УІТ у справі їх проведення. Всі публікації журналу розміщено у кількох рубриках. У рубриці "Історіографія" друкується продовження знаної праці О.Оглоблина "Українська історіографія (1917-1956)", а також розвідки В.Заруби про життя та діяльність академіка М.Слабченка та В.Піскун про дослідження феномена української політичної еміграції 20-х років ХХ ст. на сторінках "Українського історика". Рубрика "Українські вчені" містить ґрунтовне опрацювання Л.Винаром життєвого та творчого шляху Т.Цюцюри – колишнього ректора УВУ та довголітнього члена Управи УІТ. Ця розвідка забарвлена живими спогадами Л.Винара про надзвичайну особистість українського вченого, містить кілька цікавих листів Т.Цюцюри до автора статті. У рубриці "Грушевськознавство" опублікована докладна розвідка М.Кучеренка про життя та діяльність батька М.Грушевського – Сергія Федоровича. Це чи не перше настільки докладне опрацювання малознаної дотепер постаті українського педагога та науковця. У рубриці "Дослідження козацько-гетьманської держави" Л.Пріцак аналізує різноманітні аспекти молдавської політики Богдана Хмельницького. "Україна в Другій світовій війні" представлена публікаціями М.Сціборського про ОУН та Я.Ісаєвича про попередні підсумки досліджень польсько-українського протистояння на Волині 1943-1944 років. Вивчення українського громадсько-політичного життя представлене опрацюваннями А.Жуковського "Етапи розвитку українського націоналізму на Буковині" та О.Маланчук-Рибак "Жіночий рух у Львові (друга половина ХІХ – перші десятиліття ХХ ст.)". У рубриці "Джерелознавство" В.Атаманенко розглядає категорії джерел до вивчення демографії Волині ХVІ – першої половини ХVІІ ст. Продовження мемуарів Н.Полонської-Василенко та спогади О.Домбровського про О.Оглоблина містяться у рубриці "Спогади". Листування членів-засновників УІТ за 1963-1965 рр. М.Ждана, Л.Биковського, І.Витановича, що проливають світло на процеси в тогочасній українській науці в діаспорі знаходиться у рубриці "Архівні матеріали". Новинки українознавчої літератури обговорюються у рубриці "Рецензії, огляди". Інформація про перебіг наукового життя знаходиться у розділі "Конгреси, конференції, презентації". У "Хроніці" містяться привітання з нагоди ювілеїв українських учених, короткі некрологи, звернення редакції до членів УІТ і передплатників "Українського історика" тощо.

Поступове зростання видавничої активності УІТ, особливо яскраво продемонстроване протягом останнього року, дозволяє оптимістично дивитись у майбутнє Товариства, котре взяло на себе відповідальний тягар надзвичайно важливих і масштабних видавничих проєктів. Побажаємо ж Управі Товариства та його членам творчої наснаги та щедрих спонсорів.

¹ Дрогобицький краєзнавчий збірник / Ред. кол.: Л.Тимошенко (голов. ред.), Л.Винар, Л.Зашкільняк, Я.Ісаєвич та ін. – Вип. VII. – Дрогобич, 2003. – 652 с.

² Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Ред. Любомир Винар. – Нью-Йорк – Дрогобич, 2002. – 234 с. (Серія: "Грушевськяна", том 6).

³ Зашкільняк Л. Рецензія: Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Ред. Любомир Винар. – Нью-Йорк – Дрогобич, 2002. – 234 с. (Серія: "Грушевськяна", том 6) // Український Історик. – Нью-Йорк-Київ-Львів-Острого-Торонто-Париж, 2003. – Ч. 1-5 (156-160).– С. 547-552.

⁴ Михайло Грушевський. Наша політика. Матеріали до історії конфлікту в НТШ 1913 року. Редактор Любомир Винар. Упорядник Євген Пшеничний. – Нью-Йорк – Дрогобич, 2003. – 244 с. (Серія: “Грушевськіяна”, том 7).

⁵ Винар Л. “Український Історик”: 40 років служіння науці. Статті і матеріали. Редактор Алла Атаманенко. – Нью-Йорк – Острого, 2003. – 422 с.

⁶ Сакада Л. “Український Історик”. Генеза, тематика, постаті. Наукові редактори Ігор Гирич, Юрій Макар. – Київ – Нью-Йорк, 2003. – 328 с. (Серія “Історіографічні студії”).

⁷ Оглоблин О. Переяславський договір. 1654. Редактор Любомир Винар, упорядник Віктор Гром. – Острого – Нью-Йорк, 2003. – 256 с. (Серія “Оглобляна”, т. 2).

⁸ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Редактор Любомир Винар. Упорядники Ігор Гирич, Алла Атаманенко. 3-є доповнене видання. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Острого – Торонто, 2003. – 496 с.

⁹ Винар Л. Козацька Україна. Вибрані праці. Редактор Валерій Степанков, упорядник Алла Атаманенко. – Київ – Львів – Нью-Йорк – Париж, 2003. – 677 с.

¹⁰ Український Історик. Журнал історії і українознавства. Видає Українське Історичне Товариство: Том / Рік XL. Під загальною редакцією Любомира Винара. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Острого – Торонто – Париж, 2003. – Ч. 1-5 (156-160). – 608 с.

¹¹ Український Історик. Журнал історії і українознавства. Видає Українське Історичне Товариство: Том / Рік XLI. Під загальною редакцією Любомира Винара. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Острого – Торонто – Париж, 2004. – Ч. 1-2 (161-162): Другий міжнародний конгрес українських істориків. – 288 с.

Віталій ТЕЛЬБАК

**НАЙПОВНІШИЙ ОГЛЯД
УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ
У КООРДИНАТАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАРАДИГМИ
Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. –
К.: Генеза, 2004. – 496 с.**

Історіографія як наука про історичну науку є складним багат шаровим віддзеркаленням історичного пізнання та самопізнання як окремих людських спільнот, так і людства в цілому. Найпоширенішим у модерний час є саме національні історіографії, тобто історична наука кожної більш-менш національно оформленої спільноти набуває вигляду певної завершеної системи історичних знань про себе і своє місце серед інших націй. Власне, без розвиненої національної історичної науки важко уявити існування модерної нації. Українська нація, попри всю складність становлення, також спромоглася на самоствердження у координатах національної історіографії. Водночас, національна парадигма історичного минулого виявляє й чималі евристичні можливості, оскільки дозволяє вирішувати й суто наукові проблеми.

Підготовлений відомим українським істориком, професором Київського національного університету Я.С. Калакурою курс лекцій з української історіографії, ґрунтується саме на національній моделі історії історичної думки. Жанр рецензованого видання передбачає якраз авторський підхід, тому не випадає піддавати критиці загальну авторську концепцію, а вона є справді цілісною і послідовно відтворена у посібнику. Лише варто зауважити її надто уніфікований та певним чином телеологічний характер.

Позитивною ознакою авторського підходу є відтворення багатофакторного процесу розвитку історичної думки та історичної свідомості. На нього, на думку Калакури, мали суттєвий вплив не тільки розвиток самої історичної науки, чи, ширше, всього соціогуманітарного знання, а загальний суспільно-політичний поступ української спільноти. Тішить, що автор веде мову не тільки про історичну науку як таку, а про історичне усвідомлення українського суспільства, послідовно зупиняючись на тих чинниках, які найбільш прислужилися цьому процесу, – розвитку українського національного руху, суспільних течій, формування української національної ідеї, української державності, змін адміністративно-територіального устрою України тощо. В самому ж історіографічному процесі, у тій чи іншій історіографічній ситуації Калакура намагається виявити основні тенденції, які б найповніше характеризували найважливіші теоретико-методологічні напрямки й течії, найпомітніших дослідників, найсуттєвіші суперечності та можливі перспективи подальшого наукового пошуку. Автор має досить добре відчуття історіографічних пріоритетів.

Запропоновано досить вдалу структуру викладу матеріалу. На початках визначено концептуальні основи навчального курсу “Українська історіографія”, що сутнісно відрізняються від радянського підходу, а саме – “українська національно-державницька ідея, принцип окремішності української історії, її зв’язок з європейською історією” (с.4). Далі викладений основний теоретико-методологічний інструментарій історіографічних студій, періодизація української історіографії та найважливіша наукова література з курсу. Наводяться авторські тлумачення таких понять, що й донині становлять предмет наукових дискусій історіографів, – “течія”, “напрямок”, “наукова школа” (с.33-34). Методологія, сповідувана автором, може бути визначена як дещо ідеалізований, проте добротний та послідовний позитивізм. Періодизація, запропонована Калакурою, в основному відповідає сучасному рівню історіографічних знань і досить повно відображає загальний процес розвитку української історичної науки та історичної думки. Відрадно, що автор свідомий умовності будь-якої періодизації, у тому числі й власної. Щодо її удосконалення, то найбільш пріоритетним напрямком було б наближення до європейських та світових тенденцій за рахунок більшої уваги саме до методологічних підстав наукового пошуку.

Наступні шістнадцять лекцій хронологічно відтворюють складний і суперечливий шлях розвитку українського історичного знання. При цьому слід зауважити, що навісвітлення далеко не всіх історіографічних періодів, тем та сюжетів має однакову вартість. Відчувається, що автор значно краще володіє матеріалом щодо української історіографії ХХ ст. Принаймні, цьому і присвячена більшість лекцій – дев’ять із шістнадцяти. У лекціях, що висвітлюють попередні періоди, особливо міфологічний та історичне знання ранньосередньовічної доби, матеріал подається радше у описовій, ніж аналітичній формі. Починаючи з раннього модерного часу, відображення історіографічних реальностей стає повнішим та різноплановим, враховує наявність різних суспільних настанов щодо розуміння історичного процесу. Так, можна погодитися з авторською тезою, що в історичній думці вже з другої половини ХVІІ ст. – початку ХVІІІ ст. намітилося

протистояння двох тенденцій: однієї, орієнтованої на українську тяглість історії, та іншої, що віддавала традиції княжого Києва монархічній Москві (с.126).

Позитивною рисою рецензованого посібника є наświetлення історичних здобутків зі всіх українських земель, до складу яких держав вони б не входили. Такий підхід дозволяє зрозуміти цілісність та взаємодоповнюваність української історіографії.

Особливо вдалимими, на наш погляд, є ті лекції, що стосуються розвитку української історіографії у період після Другої світової війни.

Тут подана чітка оцінка ідеологічних та методологічних підстав радянської історіографії. При цьому виокремлюється така специфічна частина радянської історичної науки як історико-партійні дослідження (с.386-389 тощо). Вказується на те, що наука за радянського часу втрачає свої евристичні функції, перетворюючись на певний ідеологічний інструментарій для ідеологічного обслуговування правлячого комуністичного режиму. Але автор цілком справедливо веде мову і про здобутки українських радянських істориків, які полягали передусім у поступовому накопиченні історичних фактів, систематизації уявлень про окремі історичні явища тощо. Крім того, за панування радянської ідеології в межах української науки досить виразно сформувалися дві історії – офіційна та неофіційна. Існування останньої дозволяло зберігати наукову вартість тогочасних пошуків. Позитивно, що автор досить критично ставиться до власних здобутків радянського часу (с.3-6, 395). Принагідно слід зауважити, що далеко не всі історики, професійне становлення котрих відбулося за радянської доби, спромоглися на таку відверту та справедливу самооцінку.

При розгляді радянської історіографії автор слушно твердить про її перманентну кризу, яка була зумовлена загальною політичною та світоглядною кризами тоталітарного суспільства. Чи не вперше, Калакура звернув увагу на суперечливий вплив входження Криму в український простір на розвиток української історіографії (с.334).

Ведучи мову про повоєнний період розвитку української історіографії автор пропонує досить вдалий підхід паралельного розгляду історичної науки в УРСР та діаспорному середовищі. При цьому цілком справедливо завважається, що саме завдяки науковій праці істориків еміграції вдалося зберегти наукові засади та національну традицію розуміння української історії. Поданий детальний огляд здобутків діаспорних центрів історичних досліджень, охарактеризована творчість окремих найвідоміших дослідників. Проте автор, зокрема, обійшов увагою діяльність Східноєвропейського дослідного інституту ім. В.Липинського у Філадельфії. Не вказані також слабкі сторони української історичної науки у діаспорі – бідність джерельної бази, певна ідеологічна заангажованість, відірваність від України тощо.

У двох останніх лекціях автор доволі точно відобразив складний та суперечливий процес трансформації радянської історіографії у сучасну українську історичну науку, яка, у більшості, набуває національних ознак. Цей матеріал цілком виправдано поділяється на два періоди: друга половина 1980-х – початок 1990-х рр. та 1990-ті рр. – початок XXI ст. У перший період під впливом суспільно-політичних змін у радянському суспільстві відбулося формування принципово нової історіографічної ситуації, що відкривало перед українською історіографією можливості для повернення до національної моделі тлумачення історії власного народу. В умовах кризи офіційної історіографії відбувалося поступове повернення наукової спадщини істориків до революційного часу та діаспори, заповнення тематичних лакун (т.зв. “білих” та “чорних” плям) тощо. З проголошенням незалежності розпочався новий етап у розвитку української історіографії. Калакура розглядає його у різних аспектах. Особливе значення

приділяється методологічним та історіософським обставинам трансформації всієї української історичної науки, здобуткам у царині історіографії, діяльності провідних дослідних центрів та науковців. Окремий підрозділ присвячений соборності українських істориків, котра у розумінні автора виступає як “нова ціннісна категорія, нова якість національної історичної науки” (с.447). Тішить те, що автор далекий від ідеалізації сучасного стану української історичної науки, – він говорить і про продовження кризи, яка, проте, набуває іншого характеру, і про певну стагнацію та сучасну міфотворчість частини істориків.

Рецензоване видання має всі належні атрибути навчального посібника для студентів вищих навчальних закладів історичних спеціальностей. Структура викладу матеріалу відповідає навчальним програмам. У кожній лекції завважається мета та завдання, матеріал чітко структурований, підводяться загальні висновки, сформульовані запитання для самоконтролю. До кожної лекції подана основні джерела та література. Полегшує роботу з посібником іменний покажчик.

Враховуючи масштаби поданої інформації, рецензований посібник не міг уникнути певних неточностей та похибок.

Так, має місце некоректне відтворення ряду прізвищ українських дослідників, культурних та громадських діячів. Наприклад, один з імовірних авторів “Синописа” П. Кохановський став Козановським (с.125), В.Доманицький – Доменицьким (с.241, 481), на с.248 серед фундаторів УАН указаний визнаний історик М. Засиченко (?), а сучасний історик Русначенко (с.441) на с.489 поданий як Русниченко. На с.236 неправильно подана назва збірника В. Липинського “Z dziejów Ukrainy”. Іноді трапляються і подібні помилки щодо географічних назв: на с.102 Південний Буг названий – Північним, на с.214 галицько-волинський період перетворився у галицько-московський (?) тощо.

Важко погодитися з таким твердженням автора, що на рубежі XVIII-XIX ст. українська історична думка виокремлюється та незалежнюється від російської й польської історіографій (с.180). На нашу думку, більш адекватною є оцінка М.Грушевського, котрий стверджував, що саме у цей час, а точніше, починаючи з Д. Бантиш-Каменського, українська історична наука потрапляє у загальне річище загальноросійської історіографії. А процес національного становлення української історичної думки відбувався дещо пізніше. Зокрема, її відпольщення відбулося завдяки науковій діяльності В.Антоновича, а відросійщення – завдяки праці самого М. Грушевського.

Мають місце окремі помилки у датуванні історичних подій та історіографічних фактів. Так, виступ І.Брюховецького, віднесений до 1688 р., насправді відбувся 1668 р. На с.186 у назві підрозділу “IX.1. Формування університетських осередків української історичної науки. В.Антонович” чомусь з’явилась дата XII-XIII ст., вихід першого тому “Історії України-Руси” М.Грушевського на с.214 правильно датований 1898 р., а на с.219 зазначено, що ця праця видавалась в період 1896-1936 рр. тощо.

Трапляється некоректне зарахування окремих істориків до тих чи інших наукових шкіл, чи їхня характеристика у системі “вчитель-учень”. Так, на с.190 О.Оглоблин чомусь віднесений до школи Антоновича (Оглоблин пізніше справді писав про Антоновича як про свого ідейного наставника, але це не дає підстав безпосередньо зараховувати його до т.зв. “документальної школи”), а на с. 235 Б.Крупницький названий учнем М.Грушевського.

Знаходимо й окремі суто технічні недогляди. До них ми зарахували те, що у заставці до VII лекції “Нові явища в розвитку історичних знань в Україні першої половини XVIII ст.” на с. 130 подані портрети Д. Бантиш-Каменського, обкладинки Хроніки

Ф. Софоновича та праці того ж Бантиш-Каменського “История Малой России” котрі мають стосунок до інших історіографічних періодів. Монографія автора цієї рецензії, присвячена історичним концепціям Грушевського та Липинського, у виносках (с. 46), очевидно з технічних причин, віднесена до наукового доробку іншого дослідника – В.Коцура.

Зазначені зауваження, проте, не применшують високого науково-теоретичного рівня рецензованого видання. Тому книга Я.С.Калакури може дуже продуктивно використовуватися у навчальному процесі української вищої школи. Це найповніший під сучасну пору огляд української історіографії, осмислений у межах національної моделі. Сподіваємося, що видання прислужиться підготовці високоосвічених фахівців-істориків, котрі зможуть не тільки створити справді наукову історію України та інших країн, а вдало вписати її у європейський та світовий історичний науковий контекст. Крім того, праця становить чималий науковий інтерес і для тих дослідників, які професійно студіюють проблеми української історіографії.

Віталій МАСНЕНКО

**“ПЛЮСИ” ТА “МІНУСИ”
ПЕРШОГО МОНОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ
ТВОРЧОСТІ АВТОРА ІКОН ІЗ ДРОГОБИЧЧИНИ
КІНЦЯ XVI – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XVII ст.**

**Скоп Лев. Маляр ікони “Богоматір-Одигітрія” з Мражниці
(Українські іконописці). – Львів: Логос, 2004. – 256 с., 150 іл.**

Книга присвячена творчості майстра, відомого як автор ікони “Богоматір-Одигітрія з похвалою” з села Мражниця, що знаходиться тепер у межах міста Борислава Дрогобицького району. Левко Скоп вважає його дрогибицьким художником (хоча це лише припущення дослідника). Це перша монографія, присвячена цьому маляреві, а також перша книга серії “Українські іконописці”, яку започаткувало видавництво “Логос” Львівського музею історії релігії. Щоправда, важко повірити в те, що над книгою працювали якісь редактори чи рецензенти (хоча вони і вказані). Дуже “сирий” текст з величезною кількістю помилок нагадує чернетку, яку випадково надрукували через чийсь недогляд. Однак, попри вражаюче легковажне ставлення автора і видавництва до роботи над текстом, монографія містить у собі немало цінного. Тому не варто цю книгу ігнорувати (хоча й прочитати її – дуже нелегка справа). Не вдаючись до розлогого рецензування, спробуємо зробити загальний огляд змісту та відзначимо її основні “плюси” і “мінуси”.

Монографія уміщує вступне слово В. Гаюка, три розділи, перелік творів маляра, список ілюстрацій, літературу (неповну й оформлену без урахування сучасних вимог), а також біографічні дані Л.Скопа.

Вступне слово Володимира Гаюка, тодішнього директора Львівського музею історії релігії та відповідального за випуск книги, містить надмірне (на нашу думку) прославлення Лева Андрійовича Скопа (“чи не єдиний в Україні науковець”, який як художник може на рівних “розмовляти з іконописцями в минулому” – с.5) і масу помилок. Для прикладу процитуємо таке абсурдне речення: “Завдання сучасних мистецтвознавців, історики мистецтва, дослідники української іконографії подовжували збирати по зернених відомостях про іконописців, імена яких загубились у глибині століть” (с.5). Подібні “перли” щедрою рукою розсипані і по всій книзі “чи не єдиного в Україні” науковця Л. Скопа.

Розпочинає книгу невеликий вступний розділ „Еволюція дрогобицького церковного малярства XV-XVI ст.”, який складається з двох підрозділів. У першому – “Церковне малярство у Дрогобичі XV – першої половини XVI ст.” стисло характеризуються найдавніші дрогобицькі ікони як пам’ятки перемишльської школи: п’ять ікон чину “Моління” кінця XV ст. та ікона “Воздвиження Чесного Хреста” початку XVI ст. з церкви Воздвиження у Дрогобичі та фрагментарно збережена ікона “Св. Миколай з житієм” початку XVI ст. (усі ці ікони тепер зберігаються у музеї “Дрогобиччина”). Дослідник відзначає унікальність дрогобицького церковного малярства: “Дрогобич – єдине місто в Україні, де можна прослідкувати еволюцію церковного мистецтва, створеного для храмів упродовж XV-XVIII ст. Показово, що серед значної кількості збережених таких творів, їх авторство належить майстрам-громадянам Дрогобича” – с.9).

Наступний підрозділ “Особливості самбірської школи іконопису другої половини XVI ст.” містить загальну характеристику цієї школи, яка стала наступницею перемишльської, у контексті тогочасного церковного малярства. Особливу увагу автор приділяє ключовій постаті самбірської школи – Федуску, бо саме його вважає вчителем автора ікони з Мражниці.

Аналіз творів іконописця, якому присвячена монографія, складається з двох розділів, які відповідають поділу його творчості на два періоди: 1) кінець XVI ст.; 2) початок XVII ст. Назагал, у творчості художників виділяють три періоди: ранній, зрілий і пізній. Щоправда, сам Левко Скоп якимось побіжно згадує про “середину творчого шляху” (с.127) і “умовно, третій період” (с.195), але у структурі його книги та переліку робіт іконописця цей третій період не знаходить свого відображення.

Перший розділ “Твори маляра ікони “Богородиця-Одигітрія з Мражниці кінця XVI ст.” включає розгляд таких ікон:

- 1) “Різдво Христове” та “Богородиця-Одигітрія з похвалою” з с.Мражниця (перша – Національний музей у Львові (далі – НМЛ), друга – музей “Дрогобиччина”).
- 2) Розрізнені фрагменти ікони “Страсті Христові” зі с. Ільник (Львів, приватна збірка).
- 3) Ікони “Спас Нерукотворний” із сіл Зубриця, Риків та Раневичі (усі в НМЛ).
- 4) Розп’яття з Турківщини (Львів, приватна збірка).
- 5) Ікона “Василій Великий” із с.Рикова (церква св. Архангела Михаїла, тепер у НМЛ).
- 6) Ікона “Св. Миколай з житієм” із с. Рихтичі (НМЛ).
- 7) Ікона “Христос у славі” з с. Лішня (НМЛ).

На жаль, більшість згадуваних сіл дослідник не “позиціонує” географічно, що дозволило б орієнтуватися у тому, яким був ареал поширення робіт іконописця.

Останній розділ монографії “Твори маляра ікони “Богородиця-Одигітрія” з Мражниці початку XVII ст.” хронологічно не продуманий, оскільки в ньому йдеться і про твори 1630-х років. Як і попередній розділ, він поділений на підрозділи:

1) Ікони намісного ряду з церкви св. Іллі, с. Монастир Лішнянський “Богородиця-Одигітрія” та “Св. Ілля” (обидві – Львівський музей історії релігії), а також ікона “Богородиця-Одигітрія з похвалою” з с. Лішня (НМЛ).

2) Ікони празничкового ряду зі Скольного (НМЛ): “Благовіщення”, “Введення у храм Богородиці”, “Різдво Христове”, “Стрітіння”, “Хрещення”, “В’їзд у Єрусалим”, “Сходження в пекло”.

3) Ікона “Святі Миколай і Стефан” з церкви Архангела Михаїла села Медвежа (Дрогобиччина) (тепер у НМЛ).

4) Фрагменти чину “Моління” (“Архангел Гавриїл та Богородиця”, “Іван Христитель та архангел Мнхал”) та “Присяжні” з іконостасу невідомого храму (Сянок, Історичний музей).

5) Ікона “Покрова” з церкви Архангела Михаїла с. Медвежа (НМЛ).

6) Напрестольна двобічна ікона „Богородиця-Одигітрія” – „Св. Кузьма і Дем’ян” з Єзуполя.

7) Ікона “Христос-Пантократор з чином моління” та фрагмент незавершеного апостольського ряду іконостасу Воздвиженської церкви м. Дрогобича (музей “Дрогобиччина”).

Після заключного розділу розміщений “Перелік відомих на даний час творів автора ікони “Богородиця-Одигітрія” з Мражниці у хронологічному порядку”, які майже ідентично до розглянутих у двох розділах згруповані у два великі цикли. Несподівано (і невмотивовано!) їхні хронологічні рамки дуже розростаються. Тепер це вже не кінець XVI ст., а “остання чверть XVI ст.” (с.240), і не початок XVII ст., а “перша половина XVII ст.” (с.241). Таким чином, творчість безіменного іконописця охоплює тепер вже близько 75 років (отже, художникові слід би було жити близько 100 років!). Таким же неточним є визначення майстра як іконописця “кінця XVI – початку XVII ст.”, яке дає йому Л.Скоп. Якщо останні твори автора мражницької ікони датуються 1630-ми роками, то логічніше було б називати його малярем кінця XVI – першої третини XVII ст.

Що ж до змісту “Переліку...”, то у ньому записана ікона “Юрій-Змієборець” з Попелів (НМЛ) (с. 241), яку дослідник відносить до останніх творів майстра, але про неї у тексті, здається, взагалі не згадано (не має у книзі і її репродукції).

Як не дивно, перехід від вступного розділу до аналізу творчості автора мражницької ікони відбувається без будь-яких пояснень і логічних переходів. Не аргументуючи, чому він називає майстра “малярем ікони “Богородиця-Одигітрія” з Мражниці”, а не якимось інакше, дослідник “наскоком” приступає до опису ікон. Крім того, на самому початку аналізу ікон треба було хоча б згадати мистецтвознавців, які писали про цього майстра. Зокрема, Василя Отковича, який ще у 1979 році написав статтю про віднайдену ним у селі Рихтичі ікону “Св. Миколай з житієм”¹. Лев Скоп лише подав цю статтю у бібліографії. Однак навіть там він не згадує (можливо, він її не читав?) таку важливу, навіть з огляду на її назву, статтю В.Отковича, як “Майстер ікон з Дрогобиччини” (1992 р.)². Адже проблему ідентифікації/атрибуції робіт майстра, який невідомо де жив, автор, здається, ще не вирішив для себе, тому в різних публікаціях він називає цього маляра по-різному. Наприклад, деякий час Л. Скоп необґрунтовано називав його Федьком³. Тому визначення В.Отковича – “майстер ікон з Дрогобиччини” – варто було хоча б згадати. До слова (і це дуже важливо), В.Откович не тільки подав характеристику основних рис творчості іконописця, а й атрибутував йому чимало тих робіт, які аналізуються у монографії. Це серйозна хиба книги, яку необхідно виправити.

Ще один величезний недолік дослідження, крім неналежного опрацювання літератури, полягає в тому, що надто часто свої гіпотези та атрибуції автор подає як доконані факти, без будь-якого спеціального тлумачення. Прикладів можна назвати безліч. Зокрема, слід було проаналізувати своєрідну пластику ликів, яка є визначальною для цього майстра і дозволяє в першу чергу атрибутувати його твори. Левко Скоп, натомість, цього не робить, а при порівнянні ікон посилається на схожість ликів, не вдаючись до їхнього аналізу. Так, він пише: “Очі, губи та ніс святого Миколая з ікони с. Рихтичі за характером моделювання такі ж, як і на його іконі “Богородиця з похвалою” із с. Мражниця. Своїй манері малювання частин лику та рук дрогобицький майстер був вірний упродовж усього творчого життя” (с.97). Ось на цій “манері малювання” і варто було якнайдокладніше зупинитися.

До речі, дивлячись на єдину кольорову ілюстрацію ікони у книзі – лик Богоматері з мражницької ікони, який прикрашає обкладинку монографії, шкодуєш, що авторові книги не вдалося у кольорі надрукувати всі ікони цього маляра. Образ дуже незабутній – і своєю стримано-виразною пластикою, і витонченим колоритом, в якому звучать чисті, благородні ноти. Цей художник був не посереднім ремісником, а справжнім майстром. На превеликий жаль, аналіз мражницької ікони (як і всіх інших творів іконописця) є надмірно поверхневим, а на характеристиці образу Марії дослідник навіть не зупиняється. Але ж ця пам’ятка, зважаючи на назву монографії, є у ній ключовою!

Не заслуговує схвалення і метод постійних іконографічних “екскурсів”, який використовує Л.Скоп. Доволі нудні переліки різновидів тих чи інших іконографічних типів, які займають чи не найбільше місце у цьому дослідженні, видаються недоречними у контексті аналізу творчості конкретного живописця. Вони мали б міститися у примітках, які у монографії, на жаль, відсутні (є лише посилання на окремі позиції у бібліографії). Якщо забрати іконографічну “оторочку”, то на аналіз ікон, які повинні найбільше цікавити мистецтвознавця, залишиться по кілька абзаців. Ці постійні відступи розмивають структуру книги, основною метою якої мало бути створення логічного “ланцюжка” усіх робіт майстра. Ікони необхідно “розкласти” у певні стилістично-хронологічні “ніші”, які згодом можна буде “заповнювати” віднайденими творами (вже після того, як книга була надрукована, її автор на виставці відреставрованих ікон з фондів Національного музею у Львові бачив ікону, яку, на його думку, можна залічити до спадщини майстра).

Те, що Левко Скоп у цій монографії лише починає ставити перед собою якісь мистецтвознавчі проблеми, а не їх вирішувати, засвідчує і цілковита відсутність у книзі висновків. Аналіз творчості автора мражницької ікони так же раптом закінчується, як і починався. Дослідження, в якому, до того ж, майже відсутній історичний та культурний контекст, “зависає” на всіх його рівнях у стані аморфної невизначеності.

Відповідно, важко зробити жанрове визначання такої книги. Це і не наукова праця (бо написана дуже поверхово), і не популярна література (позаяк насичена професійними термінами). Щодо термінології, то її використання автором грішить частими граматичними помилками, а іноді й нерозумінням суті терміну, який використовується. Так, вкажемо на дивне використання слова “ахроматичний”, яке перекладається з грецької мови “безколірний”. Ахроматичні кольори – білий, чорний і сірий. А Лев Скоп використовує слово “ахроматичний” для аналізу кольорів в іконопису. Він, наприклад, пише про “ахроматичну гаму кольорів” (с.68, 74, 214) чи про “ахроматичність холодних відтінків” (с.183), що є нонсенсом.

Трапляються у книзі також фактологічні помилки. Київський Псалтир був створений не у 1396 році (с.200), а у 1397-му. Анфологіон Києво-Печерської лаври надрукований не у 1616 році (с.190, 191), а в 1619-му. Видатний італійський художник Мазаччо жив не в XIV ст., а в XV.

На нашу думку, у книзі варто було б зачепити тему реставраційно-дослідницьких робіт. Тим більше, що В.Гаюк у вступному слові наголошує на тому, що автор монографії атрибує твори художників не лише за їхніми виражальними засобами, але й (подаємо текст без редагування) “за специфікою підготовки дошок, хімічного аналізу ґрунтовок і фарб. Крім того рентгенівські дослідження твору, вуглецевий та біологічний аналіз не дає вченому помилитися у визначенні часу появи ікони. В цьому універсальність Лева Скопа, як дослідника” (с.5). На жаль, ця вражаюча універсальність виявилася в монографії незначною мірою. Можна ж було навести хоча б якісь дані цих серйозних досліджень. При цьому позитивом книги є те, що автор, оскільки він працює реставратором, звертає увагу на технічну складову, якої, через брак реставраційного досвіду, мистецтвознавці дуже часто уникають. Так, Лев Андрійович не лише відзначає характер нанесення фарб, але також пігменти, з яких вони утворені. Наприклад: “...на іконі з Дрогобича позем темно-зелений (малахіт із сажею)..., а на мразницькій іконі позем блідий, вохристо-оливковий (малахіт з вохрою)” (с.211). Або “промальовки кольоровими лаками к– смарагдовими та краплаковими баканами” (с.214).

Одним із найбільших плюсів книги є її ілюстрації. Більше 150 репродукцій, з яких майже половина – твори аналізованого маляра, самі по собі формують уявлення про автора мразницької ікони та величину його таланту. Ілюстрації закомпоновані у монографії з великим смаком, навіть, хочеться сказати, – з любов’ю. Багато фотографій виконані самим дослідником, який, до слова, є хорошим фотомайстром. Дуже сильне враження справляють фрагменти ікон, зокрема ликів святих, у яких відчувається цілковите занурення фотографа у їх внутрішні духовні глибини. Ці фотографії своєю проникливістю врівноважують негативні емоції від читання доволі неоковирного тексту.

Загалом, Левко Скоп провів значну роботу. Він зібрав докупи цілий комплекс пам’яток (близько 30 ікон), більш-менш систематизував їх хронологічно (хоча, на нашу думку, і визначення авторства і хронологія ікон такі ж вразливі, як і загальна структура книги). Він акцентував увагу на самотності творчої спадщини майстра та зробив десятки цінних фотографій. Отже, по суті, залишається одне: використавши напрацьоване автором (і його попередниками!), створити нове, справді ґрунтовне наукове дослідження, якого вартує творець чудової ікони “Богородиця-Одигітрія з похвалою” з села Мразниця.

¹ Откович В. “Николай в жити” из с. Рихтичи // Декоративное искусство СССР. – М., 1979. – № 10. – С.43.

² Откович В. Майстер ікон з Дрогобиччини // Бойки. – 1992. – № 2. – С.8. Пізніше стаття була передрукована у збірнику: Откович В. Майстер ікон з Дрогобиччини // Бойківщина. Науковий збірник. – Т.І. – Дрогобич, 2002.-С.212-215.

³Александрович В. Малярський осередок Дрогобича у XVI ст. // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І.Франка. Зб. наукових праць. – Львів, 2001. – С.51-52. До речі, цю статтю Л. Скоп теж згадує у своїй бібліографії.

Наталія ПЕТРУШАК

Капраль Мирон. Національні громади Львова XVI-XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів: Літературна агенція “Піраміда”, 2003. – 440 с.

Історіографія історії пізньосередньовічного і ранньомодерного Львова налічує не один десяток спеціальних праць. Незважаючи на це, потреба в новому осмисленні минулого одного із найбільших міських центрів України є досить відчутною, особливо в розрізі обраної Мироном Капралем теми, в хронологічних межах XVI-XVIII ст. Відзначимо також, що в ході попередніх досліджень досить чітко сформувався засадничий блок джерел переважно актового плану, опублікованих та архівних. Тож звернення автора до теми – на цей раз на рівні монографії/докторської дисертації – не може не викликати схвалення і, водночас, природнього інтересу до його дослідницьких методів.

Варто також підкреслити, що дослідницький “багаж” М.Капрала добре відомий науковій громадськості, а публікація ним двох томів “Привілеїв міста Львова”¹ є досить рідкісним прикладом стійких симпатій автора до однієї теми та багаторічних пошукових зусиль.

У вступі книги обґрунтовані актуальність теми, об’єкт та предмет, хронологічні рамки, мета і завдання, методологічні засади і наукова новизна дослідження. Щодо останнього структурного елемента, то автор має тут цілковиту рацію, бо це справді перша праця системного вивчення ранньомодерного Львова. Звертаємо увагу також на те, що, в порівнянні зі згаданими публікаціями джерел, які можна вважати корпусними, М.Капраль скоротив період дослідження на два століття, обмеживши його початок XVI-им. Це аж ніяк не повинно розглядатися як недолік, адже забезпеченість документами попередніх двох століть є доволі фрагментарною.

У структурному плані монографічне дослідження М.Капрала складається з шести основних розділів. Оскільки їх зміст детально проаналізований в рецензії Н.Білоус², обмежимося лише коротким оглядом.

Передовсім, згадавши публікації М.Капралем джерел до історії Львова, зауважимо, що досить розлогими і ґрунтовними є додатки в рецензованому виданні, укладені у вигляді таблиць і документів. Вони ще раз засвідчили велику джерелознавчу роботу дослідника та його знання і досвід в ділянці евристичної, камеральної та едиційної археографії. Поданий у першому розділі огляд джерел може вважатися класичним для такого типу робіт. Вичерпним і досить змістовним є також огляд історіографії Львова.

Структурування дисертації засвідчує застосування істориком нових дослідницьких технологій у галузі міжнаціональних відносин. Хоча, на перший погляд, другий розділ “Правове становище у світлі королівських привілеїв”, лише коментує згадані публікації джерел. Незважаючи на позірну вичерпність дослідження правових проблем становища національних громад, науковець спростовує цілий ряд національних міфів про Львів, які існували в українській та зарубіжній історіографіях. Наукова новизна праці чітко простежується у всіх її аспектах та розділах, наприклад, у розділі VI “Риси демографії та соціотопографії Львова”, в якому “націотопографія” виводиться з таких специфічних джерел, як фінансові/статистичні (на підставі цих та інших однотипних джерел складені також численні таблиці).

Без перебільшення, можна стверджувати, що дослідження М.Капрала є новаторським, дуже ґрунтовним, у цілому ряді аспектів – вичерпним, а запропонована ним

модель інтерпретації історії Львова може вважатися класичною і взірцевою для дослідників інших міст України. Безсумнівно, з виходом у світ праць дослідника українська урбаністика піднялася на значно вищий щабель розвитку.

Варто також підкреслити, що праця Мирона Капралія відзначається масштабністю та широким діапазоном досліджуваних аспектів соціально-правових взаємин Львова. Зважаючи на те, що польсько-католицька громада становила більшість, у центрі уваги автора перебувають міжнаціональні стосунки, тобто відносини польської більшості з меншостями: українцями, вірменами та євреями (розділи III-V). Ці розділи написані майстерно, у річищі позанаціонального/позаідеологічного підходу до проблеми, незважаючи на те, що політика польської громади толерантною аж ніяк не була (в окремі періоди вона набувала явно експансіоністських рис).

Для наświetлення кожного зі згаданих блоків міжнаціональних стосунків автор застосував окрему періодизаційну схему, продиктовану логікою розвитку подій національного співжиття. Здебільшого, запропоновані схеми є виправданими. Проте в окремих випадках вони потребують додаткової аргументації, оскільки не зрозуміло, якими критеріями керувався автор. Так, наприклад, в українсько-польських стосунках другої половини XVI ст. за цезури взято дві унії: Люблінську (державно-політична) і Берестейську (релігійна). Якщо доцільність першої не викликає сумніву, то друга (1596 р.) аж ніяк не пояснює, які зміни в українсько-польських стосунках (у межах міста Львова) викликала ця подія. На нашу думку, певні зміни сталися лише в становищі української православної спільноти, яка сконсолідувалась у боротьбі з унією (Успенське братство уклало перемир'я з владикою Гедеоном Балабаном). Розвиваючи згаданий аспект, пропонуємо такий логічний вислід: тимчасово припинивши внутрішню усобицю, українська громада сконцентрувала свої зусилля на боротьбі з національно-конфесійним ворогом – поляками, але в дослідженні цей момент не акцентовано.

Назагал, українсько-польське протистояння у Львові в XVI-XVIII ст. вивчене М.Капралем досить прискіпливо і повно. Окрім правових аспектів, особливості цього явища розглядаються автором у двох площинах: матеріально-господарській і національно-релігійній. На нашу думку, слід було більше акцентувати увагу на другій (національно-релігійне протистояння посилилось наприкінці XVI ст. у зв'язку з унією). До слова, наслідки унії вірмен у середині XVII ст. розкриті автором вичерпно і, головне, дуже аргументовано. Підкреслимо, що релігійна проблематика в дослідженні М.Капралія посідає належне місце і в джерельному плані майже бездоганна. І все ж, національно-конфесійне становище української громади Львова в XVI ст. потребує певних уточнень. У плані правового регулювання з боку державної влади воно вивчене краще. З точки зору інституційного розвитку Київської митрополії, якій в юрисдикційному плані підлягала православна громада Львова, – дещо слабше. Так, наприклад, досить чітко окресленими з канонічної точки зору були прерогативи львівської капітули, яка мала неабиякий вплив на відносини між єпископом і громадою. Наприклад, 20.06.1590 р. Берестейський собор підтвердив права львівської капітули. Зберігся автентичний текст соборної грамоти, проте подія досі залишається предметом замовчування як в історіографії Львова, так і в історії церкви³. На нашу думку, обмеження в монографії правового становища української громади Львова статусом Успенського братства (чи інших братств) не вичерпує проблеми. Слід взагалі мати на увазі, що в умовах бездержавності чи не єдиними національними органами влади на місцях, які можна вважати до певної міри незалежними, були духовні уряди: єпископські, намісницькі, парафіальні, монастирські. У правовому плані вони також підлягали юрисдикції польської

держави, яка володіла верховним правом патронату над ними, проте в своїй діяльності залишалися незалежними (канонічно вони підпорядковувались юрисдикції митрополита). Правовий статус та діяльність церковних братств – лише одна зі складових згаданого явища.

До ґрунтовно опрацьованих слід віднести і розділ про відносини єврейської та польської громад, позначених такими характеристиками як “конфронтація”, “непорозуміння”, “напади та погроми” та ін. Цікавими були б і інші відтінки становища єврейської громади, у т.ч. й відносини з українцями чи вірменами.

Додатки рецензованої монографії складаються з таблиць та документів. 18 таблиць різноманітного плану є дуже докладними, джерельно обґрунтованими, внутрішньо логічними. Виконані в дусі часу, вони засвідчують обізнаність автора з дослідницькими техніками зарубіжної історичної науки, яка деколи навіть зловживає згаданими традиціями (наприклад, це стосується польської науки). Три документальних джерела ілюструють міжнаціональні стосунки громад у досліджуваній період (по одному документові з кожного століття). Дуже ретельно виконані покажчики монографії: предметно-тематичний, імен та місцевостей. Наприкінці розміщено слушно підібрані ілюстрації: копії документів зі зразками актового малярства, взяті з архівних справ та частково з львівських стародруків. Ця частина книги дуже цікава, доцільна і приваблива. З незрозумілих причин ілюстрації розміщено після останньої сторінки книги з вихідними реквізитами без звичної нумерації сторінок (їх слід було подати в одному з розділів додатків).

Відзначаючи добре опрацювання тексту дослідження М.Капралю (в ньому майже не трапляються стилістичні огріхи та друкарські помилки), вкажемо, що подекуди мають місце фактологічні неточності. Так, наприклад, на с.112 монографії Берестейський собор 1596 р. названий одночасно “собором” і “сеймом”.

Вказані дискусійні моменти та недоліки суттєво не впливають на загальний високий рівень монографії, яка відноситься до оригінальних джерельних порівняльних студій. Її автор провів глибоке наукове дослідження і одержав якісні результати, які мають велику новизну і дозволяють зі значним відсотком вірогідності реконструювати життя епохи.

¹ Привілеї міста Львова XIV-XVIIIст.: Зб. док./Упор.М.Капраль. – Львів,1998. – 640с.; Привілеї національних громад міста Львова XIV-XVIIIст.: Зб. док./Упор.М.Капраль. – Львів,2000. – 576с.

² Білоус Н. Капраль М. Національні громади Львова XVI-XVIIIст. (Соціально-правові взаємини). – Львів: Літературна агенція “Піраміда”, 2003. – 439с. // Український археографічний щорічник. – Вип.8/9. – К.,2004. – С.703-712.

³ Уперше текст грамоти опублікував М.Гарасевич – Harasiewicz M. Annales Ecclesiae Ruthene, gratiam et communionem cum s.Sede Romana habentis, ritumque Greco-Slawicum obserwantis, cum singulari respectu ad dioceses ruthenas Leopoliensem, Premislensem et Chelmensem. – Leopoli. Typis Instituti Rutheni Stauropigiani, 1862. – P.102-110. Затим публікацію продублював М.Малиновський – Малиновский М. Исторична ведомость о крылосах (капитулах) в восточной церкви загално, и о крылосах русских в Галичи потом во Львове и в Перемышли особно // Рускій Сіон. Львовске архієпархіальное письмо. – 1876. – Т.6. – Ч.8. – С.241-244; Ч.9. – С.273-276. Звичайно, археографічне опрацювання джерела в обох випадках не витримує критики.

Оригінал грамоти зберігається – Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки ім.В.Вернадського НАН України. – Ф.ХVIII. – Спр.34. Про існування грамоти в історіографії згадував лише А.Сіткевич – Ситкевич А. Западнорусский крылос и его судьба в униатской церкви до половины XVIII века // Гродненские Епархиальные Ведомости. – 1903. – №4. – С.41. Про крилоси див. також: Лотоцький О. Соборні крилоси на Україні та Білій Русі в XV – XVI вв. // Записки НТШ. – Т.9. – 1896. – Кн.1. – С.1-34; Песоцкий А. Предшественники духовных консисторий – соборные “крылосы” в Западной Русской Церкви в XV и XVI вв. // Волинские Епархиальные Ведомости. – 1900. Часть неофициальная. – С.530-536, 587-593, 608-611, 639-644.

Леонід ТИМОШЕНКО

**Cieślak S., SJ. Marcin Laterna SJ (1552-1598)
działacz kontrreformacyjny. – Kraków: Wydawnictwo WAM,
2003. – 400s. (Studia i materiały do dziejów jezuitów polskich. – T.12)**

Дослідження Станіслава Цесляка “Мартин Лятерна ТІ (1552-1598) діяч Контрреформації” вийшло нещодавно в Кракові у видавництві, яке існує при Вищій Філософсько-Педагогічній Школі “Ігнатіанум”. Обсяг книги, підставові джерела та література, науково-теоретичний історичний та богословський рівень праці, ілюстративний матеріал – все це говорить про небуденність події, адже книги про дрогобичан з’являються доволі рідко, тим більше, що йдеться про єзуїта, поляка родом з Дрогобича, який не належить до вельми знаних постатей (принаймні, в Україні).

Книга С.Цесляка є вислідом його кількарічних наукових студій під керівництвом професора, габілітованого доктора Людвіка Гжебня, відомого історика єзуїтського ордену. 12.06.2002 р. він захистив з теми докторську дисертацію в Папській Теологічній Академії в Кракові¹. Цікаво, що на захисті були присутні нащадки Мартина Лятерни: професор Софія Цесельська і о.Домінік Орчиковський².

Розповіді коротко про нашого земляка, послуговуючись, звичайно, фактажем з нової книги. До слова, книга С.Цесляка написана за періодами життєдіяльності Лятерни і складається з шести розділів: 1) дитинство в родинному Дрогобичі, студії в Краківському університеті і в Примасовській школі у Каліші (1552-1570); 2) вступ до Товариства Ісуса, подальше навчання (1570-1579); 3) діяльність при дворі Стефана Баторія – від виправи на Полоцьк до місії в Дрогобич (1579-1589); 4) краківський період: діяльність при костьолі Св.Барбари; 5) львівський період (1590-1598 рр.); 6) виправа до Швеції з Сигізмундом III і мученицька смерть (1598 р.). У центрі уваги, зрозуміло, шлях Лятерни до лона Товариства Ісуса, його душпастирська, проповідницька, місійна, письменницька діяльність. Географія поступу також досить широка: від Риму до Московії. Подвижництво єзуїта не мало меж: під час епідемії 1593 р. у Львові він не залишив міста і допомагав хворим.

Дата народження Мартина Лятерни досі достеменно не відома. Автор зупинився на версії про 1552 р. Хлопчик з’явився на світ у родині середньої заможності, у батьків Яна і Малгожати. Родину Лятернів вважають поляками, проте це не є беззаперечним, адже близький колега Мартина Ян Велевицький, автор знаменитого щоденника кра-

ківських єзуїтів (дім і місія Св.Барбари) і першої біографії Лятерни, вважав, що він був русином. З цим не погоджується С.Цесляк, пригадавши версії про його іспанське чи волоське походження. Дрогобицькі міщани Лятерни були простолюдинами: батько займався шевським ремеслом, а мати варила і продавала пиво та мед (цим у XVI ст. займалися в Дрогобичі ледве чи не всі міщани). Мартин мав старшу сестру, яка вийшла заміж за місцевого різника. Передчасна смерть батька в 1568 р. не зашкодила навчанню Мартина, який зробив свій вибір. Вихований в душі католицької побожності, в глибокій релігійній атмосфері, хлопчик здобув початкову освіту в парафіяльній школі при дрогобицькому костьолі, згодом подався до Кракова. Перед тим він напам'ять вивчив Давидові псалми. Пригадують також, що з дитинства мав схильність до добра і всіляких чеснот. До інформації С.Цесляка про походження Мартина залишається лише додати, що Лятерни були, напевно, в XVI ст. дрогобицькими міщанами: принаймні, вони відготовані в ревізії Дрогобицького староства 1568 р.³

1566 р. Лятерна записався в студенти Краківського університету (у віці 14 років!). Того ж року перебрався до Каліша, де протягом 4 років навчався у т. зв. Примасовської школі (риторика, діалектика і грецька мова). Школа вважалася осередком боротьби з протестантськими ересями, її рівень вважався вищим від Краківського університету (принаймні, в середовищі єзуїтів). Тут викладали видатні професори, у т.ч. і ті єзуїти, яких в XVI ст. не допустили до Краківського університету. Великий вплив на юнака мав ректор школи Войцех Мросковський, а також видатний єзуїтський проповідник Бенедикт Гербест. Згодом у біографії Мартина Лятерни з'являється Браневський колегіум (1570 р.), де він вступив до новіціату єзуїтів (підготовка до постригу). Вже 31 грудня 1570 р. Мартин постригся в ченці єзуїтського ордену. Повсюди на студіях його супроводжував земляк з Дрогобича Адам Альманіус. З вересня 1571 р. Лятерна продовжував навчання на відділенні філософії Віленського єзуїтського колегіуму, де студіював філософію і теологію (1571-1575 рр.), згодом повернувся до Бранева, вже як учитель. Через 3 роки знову з'явився у Вільні, зайнявши місце префекта гуманітарних студій, а також професора вимови.

У 1579 р. розпочалася кар'єра Мартина Лятерни при дворі польських королів, яка принесла йому славу. Того ж року він висвятився в священника, перебував разом з коронним військом під час виправи Стефана Баторія на Полоцьк (обозовий капелан). Після здобуття Полоцька повернувся до Вільна. Звідти переїхав до Кракова – проповідником та сповідником монарха. При дворі він ретельно виконував свої обов'язки: проголошував казання, викладав катехизис, за межами двору проводив контрреформаційну пропаганду, метою якої була боротьба з іновірцями. На цій ниві мав великі успіхи: наприклад, 1583 р. він писав до Риму, що в Кракові йому вдалося повернути католицькій церкві 30 іновірців/протестантів.

У спокійні 1582-1586 рр. Мартин Лятерна займався літературною та науковою працею. Першою його книгою була "Євхаристія", призначена для угорців. 1585 р. у Кракові вийшла "Арфа духовна" – найвизначніша праця письменника, складена з катехитичних вправ, міркувань, молитов та пісень. Ще за життя автора вона мала сім видань, до кінця XVIII ст. – 25. В історії польської релігійності "Арфу духовну" прирівнюють до "Постилі" Якуба Вуйка і "Життєписів святих" Петра Скарги.

У квітні 1586 р. Лятерна поїхав до Італії, де склав урочисту чернечу обітницю, а наприкінці року здобув докторат теології у Віленській академії (цікаво, що захист проходив у вигляді дискусії по тезах Лятерни, які перед тим були опубліковані, процедура тривала три дні). Захист, у якому брали участь видатні єзуїтські професори, був

успішним і Лятерна отримав ступінь магістра філософії і доктора теології. Прикметно, що до Лятерни такого у Віленській академії досягли лише португалець Еммануель де Вега і іспанець Антоні Аріас. Після несподіваної смерті Стефана Баторія 1586 р. він повертається на Русь. 1587 р. з'являється в Ярославському колегіумі, з 1591 р. обіймає посаду старшого єзуїтської місії у Львові. Тут він розпочав з голошення казань в латинській кафедрі. Як і раніше, опікує убогих і провадить місійну діяльність. Як теолог і консультант єпископа Яна Димитрія Соліковського, бере участь у Берестейському соборі 1596 р., який проголосив унію.

Навесні 1598р. відбувся черговий злет у кар'єрі Мартина Лятерни: він змінив самого Петра Скаргу на посаді королівського проповідника (звичайно, при дворі нового короля Сигізмунда III Вази). Король залучив отця єзуїта до виправи на Швецію, але Мартин Лятерна важко захворів. Змушений терміново повернутися до Польщі, на невеликому човні він вирушив у дорогу. На морі судно перехопили протестанти – прихильники ворога Сигізмунда III Кароля Судерманського. Мартин Лятерна стійко тримався католицької віри і, незламний, був підданий тортурам. Вороги відтяли йому руки і втопили в морі. Так дрогобичанин Мартин Лятерна став мучеником за віру і покрит себе невмирущою славою.

Не злічити благородних (і благодійницьких) справ нашого земляка. Передовсім, великим є його внесок у розвиток освіти: він прилучився до заснування колегіуму в Полоцьку, піднімав єзуїтську школу у Львові. Резонансною була його душпастирська діяльність, боротьба з іновірцями, допомога бідним, хворим (у т.ч. й під час епідемії) та ін. Все це докладно наświetлено у книзі С.Цесляка, в якій зібрано найдрібніші деталі життєпису. Мученицька смерть за віру, очевидні факти здійснення так зв. “чуд” – усе це могло стати підставою для канонізації Мартина Лятерни, однак справа беатифікації так і не була порушена.

Протягом усього напруженого життя Мартин Лятерна не поривав зв'язків із рідним містом. Найбільш відомою є його місія до Дрогобича в 1587 р. Він прибув сюди разом із молодим кліриком Яном Велевицьким і перебував тут десять тижнів. З місійним запалом проголошував казання і сповідав людей, як католиків, так і православних, відвідував хворих, навчав катехизму дітей і навіть домашніх слуг. Щоранку Лятерна молився особисто, затим у костьолі відправляв службу, потім цілий день приймав сповіді. Казання голосив як у святкові, так і звичайні дні (рано і по обіді). За відносно короткий час до генеральної сповіді видатного проповідника приступило в Дрогобичі 300 осіб. У результаті до католицької церкви було навернено 17 іновірців (шляхтичів), а також 5 православних русинів. Найважливішою справою, якою закінчилася місія, було заснування в Дрогобичі і Самборі братства Божого Тіла, до якого вступили майже всі парафіяни. Метою братчиків, як відомо, було систематичне прийняття Святого Причастя (щотижня чи щомісяця). Для братства Лятерна здобув у Римі спеціальний привілей і відпуст. У листі до дрогобичан з Кракова 26.05.1589 р. він хвалив земляків за їх старання, давав настанови і вислав чергове видання своєї “Арфи”. Вважається, що місія Лятерни в родинному місті мала не тільки характер релігійного пробудження, але й викликала зміцнення католицької віри. Величезний вплив на громадськість мало також і Таїнство Покути, яке проводив у практику проповідник.

Символічно, що саме в рідному місті був запроваджений культ пам'яті Лятерни. Він набув розквіту наприкінці XVIII ст., у час урядування в костьолі єзуїта Ігнація Яроцького. Зокрема, була виготовлена таблиця, текст якої уславлював видатного дрогобичанина. Там є такі слова: “Обивателі Дрогобича. Спрямуйте очі та душі. Високоповажний

Мартин Лятерна оздоба вашого міста, в Дрогобичі народився на світ, освячений хрещенням у цьому костьолі, засяяв тут іскрами священного життя”.

Насамкінець підкреслимо, що вражаючою є джерельна база дослідження про Мартина Лятерну. Це передовсім архівні джерела Ватикану, Відня, Кракова та ін. міст, література всіма давніми і сучасними європейськими мовами. Авторіві вдалося досягти великої досконалості, всеохопності і вірогідності. Назагал, життєпис діяча контрреформації вийшов досить реалістичним. Звичайно, у кожного можуть з'явитися якісь зауваження, особливо у тих, хто не погоджується з католицькою візією історії чи, можливо, католицькою християнською доктриною. Певні застереження можна висловити і в цій короткій рецензії з суто фахової точки зору (наприклад, щодо інтерпретації вселенської місії католицької церкви, однаково скерованої на православних, татар та євреїв – с.168), проте враження про книгу у нас дуже позитивне. Тому рекомендуємо її для прочитання всім, кому не байдуже християнське минуле нашого славного міста. Вважаємо за потрібне також наголосити, що ім'я Мартина Лятерни має бути впроваджене на його батьківщині до реєстру видатних дрогобичан доби пізнього середньовіччя, на рівні з Юрієм Дрогобичем.

¹ Автореферат дисертації опублікований: Cieślak S. Marcin Laterna (1552-1598). Działacz kontrreformacyjny // Ziemia Drohobycka. Czasopismo środowiskowe Stowarzyszenia Przyjaciół Ziemi Drohobyckiej. – N 16. – Wrocław, 2002. – S.62-64.

² Див. лист автора до редактора часопису “Земля Дрогобицька” Єжи Пілецького – Cieślak S. Marcin Laterna (1552-1598). Działacz kontrreformacyjny. – S.65.

³ Archiwum Główne Akt Dawnych. – T.zw. Metryka Litewska. – Dz.IV B. – №22. – K.453v.-467.

Леонід ТИМОШЕНКО

**Jakub Sito. Thomas Hutter (1696–1745)
rzeźbiarz późnego baroku. –
Warszawa; Przemysł, 2001. – 329 s. + 218 il.**

Скульптурна традиція пізнього барокко була занесена в Україну, як і загалом у той регіон Центрально-Східної Європи, до якого вона належить, із центральноєвропейських теренів німецького культурного кола. У цьому плані творчість осілого в Ярославі на території нинішньої Польської Республіки скульптора з Баварії Томаса Гуттера наділена своєрідною притягальною силою найкраще знаного з-поміж нечисленних представників першої хвилі майстрів, чия діяльність попередила розквіт виняткового для Східної Європи явища – львівського скульптурного осередку традиції пізнього барокко середини – другої половини XVIII ст. Додаткових своєрідних акцентів

постаті митця надає те, що найважливіший з-поміж його збережених скульптурних комплексів, який не має аналогів на теренах професійної активності митця від Сандомира і Сянока по Львів, постав для костюлу львівських бернардинів й зберігся в автентичному стані практично повністю. Хоч Т. Гуттер працював для Львова досить короткий час, бернардинський ансамбль вітарів посідає цілком окреме місце в історії місцевої скульптури XVIII ст. як своєрідний вихідний момент її еволюції. Хоч, правду кажучи, при нинішньому стані опрацювання початків львівської скульптури традиції пізнього європейського барокко, насамперед джерельного її аспекту, як і, зрештою, стану збереження самих пам'яток, трудно сподіватися на бажану повноту можливих висновків. Бернардинська скульптура німецького майстра з Ярослава навіть на тлі так добротного фахового дослідження, як рецензована монографія варшавського історика мистецтва доктора Якуба Сіто, все ж вирішується явищем винятковим та самотнім.

Це окреслення не меншою мірою належить й самій монографії як факту історіографії. Попри постійну увагу до скульптури середини XVIII ст. регіону професійної активності баварського майстра, на львівському ґрунті, зокрема, започатковану першими дослідженнями Збігнева Горнунга та Тадеуша Маньковського ще в 1930-их роках, її бібліографія не така вже й багата ґрунтовними позиціями, а тим більше монографічного характеру. Книга варшавського історика мистецтва не просто істотно поповнює зроблене попередниками, але й — можна з повним правом ствердити — впевнено виходить на чільні позиції серед літератури з історії скульптури на території тогочасної Польщі. І це досягнення є особистою заслугою автора, починаючи від вибору теми, в якій нерідко сумнівалися, примноженою обраною методикою дослідження, скрупульозною студією творів самого митця та пам'яток його кола, їх баварського, європейського та “єзуїтського” контекстів, підкріпленою результатами широких архівних пошуків, які дали немало нових фактів життєвого шляху майстра й завдяки цьому — новий контекст його творчості.

Зі сторінок книги автор постає яскравим представником нового покоління істориків мистецтва, яке розпочинає роботу в усеозброєнні сучасних можливостей науки, послідовно відкидаючи нерідко практикований ще й досі і навіть досить популярний, утім, також серед молодшого покоління, “*poris umiejętności w gadaniu o sztuce*”. Я. Сіто пише лише про те, про що має що сказати. А для цього він, звичайно, попередньо немало попрацював, що й надає тієї переконливості, яка з перших сторінок вирізняє монографію на тлі новітньої польської літератури з історії мистецької спадщини відповідного кола. Метод скрупульозного всебічного вивчення досліджуваного явища вигідно вирізняє підхід, наділений кращими ознаками “наукового детективу”, послідовно розгортаного впродовж викладу різних аспектів студії. Автор немало попрацював над виявленням як не ідентифікованих до нього скульптур роботи баварського вихідця, так і джерельних матеріалів до його біографії. Саме це дало “двох китів”, на яких заснований увесь виклад. Власне звідси Т. Гуттер у версії доктора Я. Сіто — не просто автор декількох скульптур на чолі з унікальним комплексом вітарів костюлу львівських бернардинів, а творча індивідуальність зі сповненою яскравою внутрішньою динамікою еволюцією. Завдяки цьому дослідник чується повним господарем і ця впевненість має якнайглибше внутрішнє коріння, є твердою і переконливою.

Одним із дійових авторських секретів є заданий самим жанром “біографічної” студії й чітко витриманий послідовний хронологічний підхід. Життєвий і творчий шлях героя розгортається у різних аспектах — від задокументованих моментів біографії через огляд творчості, пошуки її джерел, відомостей про майстерню, проблему проектів

та фахове середовище. Окремого наголошення заслуговують запропоновані якнайширші й одночасно цілком конкретні та переконливі джерела інспірацій та стилістичні аналогії. Вони впливають із глибокого знання як творчого доробку митця, так і загалом скульптурної і в ширшому плані – загальномистецької проблематики того кола, в якому закорінена його творча індивідуальність. Прикметною особливістю викладу є відвертість підходів до об'єкту дослідження. Я. Сіто послідовно об'єктивно викладає факти, аналізує пам'ятки, їх аналоги та історичний контекст, тактовно зупиняється там, де закінчуються писані свідчення, відверто визнає труднощі, визначені станом джерел та корпусу пам'яток, але здатний максимально нейтралізувати їх негативну дію. Загалом монографія написана з позиції дослідника, який вичерпно знає свою тему й не може про неї не говорити. Тобто, книга послідовно демонструє ті вихідні позиції, які об'єктивно забезпечують максимальний успіх.

Головним результатом застосованих сильних сторін запропонованого методу стало фактичне ... відкриття Т. Гуттера як скульптора, насамперед істотне розширення корпусу менш характерних для цих теренів робіт у камені. Наголосивши у вступі на творчості баварського митця як яскравому, індивідуальному й самотньому явищі в контексті її німецьких коренів й, завдяки цьому, – вдячному об'єкту дослідження, доктор Я. Сіто впродовж усього викладу послідовно доводив правоту свого висновку й переконливо показав, що ці зусилля не були марними. Результат проведеної роботи полягає навіть не в тому найперше, що творчий доробок майстра зріс на дві третини, хоч уже само по собі це вельми показовий здобуток. Насамперед, зусиллями Я. Сіто, Т. Гуттер перетворився із одного з-поміж більшого числа менш відомих майстрів на постать, чий творчий доробок визначає собою обличчя скульптурної традиції чималого регіону його часу. На тлі усе ще дуже мало вивченої епохи баварський митець зусиллями варшавського дослідника постав одиноким центральним особистістю.

Таке вивищення ярославського майстра насамперед якнайвиразніше наголосує на актуальному скромному стані опрацювання творчої спадщини того своєрідного в історично-мистецькому плані регіону, на тлі якого розгорталася професійна активність німецького митця. Найкраще це видно на львівському ґрунті, де в рамках чільного для розлогого історичного терену мистецького осередку напередодні високого піднесення у середині – третій чверті століття конкретна ситуація й досі доступна на рівні поодиноких встановлених фактів та нечисленних ідентифікованих пам'яток. Тому, зокрема, залишається загадкою, чому замовлення на скульптуру для львівських бернардинів отримав саме Т. Гуттер (перед Я. Сіто ця проблема не стояла). Адже в місті на той час діяли зайнятий при вишневецькій резиденції князів Вишневецьких Христіан Сейнер та, як виявилось, ще з-перед кінця 20-их років – продовжувач його вишневецької кар'єри, нещодавно відкритий Конрад Коллерд¹. Останній, як встановлено, не пізніше 1738 р. назавжди покинув місто й перенісся під покровительство можновладного протектора на периферію, де працював близько трьох десятиліть (нововіднайдений матеріал про митця будуть опубліковані в планованому окремому дослідженні). Чи не міг вплинути на це рішення бернардинський успіх Т. Гуттера? Серед тогочасних львівських майстрів слід мати на увазі також малознаного Францішка Грушевича, нотованого у Львові² та Боцьках на Підляшші³. Зрештою, серед нечисленних зразків львівської скульптури 1730-их років залишаються ще справедливо відзначений у монографії втрачений у Милятині поблизу Львова цінний ансамбль фігур головного вівтаря костьолу кармелітів взутих та стилістично раніші фігури вівтаря каплиці Святих Дарів у кафедральному костьолі. Монографія Т. Гуттера

яскраво показала проблеми актуального стану вивчення скульптурної спадщини львівського кола та південно-східних територій сучасної Польщі, але й, одночасно, дала вимовний приклад його подолання. Це слід віднести до найважливіших заслуг автора, оскільки дослідження наділене виразними елементами провокативного характеру й уже самою своєю появою відкриває нові шляхи й можливості наукових студій.

Передусім привертає увагу зроблене насамперед у плані пошуків стилістичного родоvodu для підсумування дотеперішнього стану конкретних відомостей про діяльність у львівському мистецькому регіоні майстрів німецького походження. Тут публікація щасливо наклалася на віднайдені останнім часом окремі нові джерельні відомості про чинних на місцевому ґрунті майстрів – вихідців із Німеччини. У результаті зарисувалася не відготоване досі спеціальною літературою питання про безпосереднє відображення саксонської епохи історії Польщі на мистецькому рівні у львівському регіоні. Хоч проблема, цілком очевидно, заслуговує спеціального дослідження, уже нині можна з повним правом твердити, що саксонське правління активізувало проникнення майстрів із Німеччини на західноукраїнські землі. Сприйманий у такому очевидному, проте досі не відзначеному історичному контексті баварський скульптор у Ярославі виграє цілком очевидно, на ширшому тлі постають також німецькі та австрійські пов'язання його професійної активності. Безперечно, зазначена тема потребує чималої архівної пошукової роботи – монографія Я. Сіто належить до тих факторів, які диктують її необхідність із усією очевидністю. Перед самим автором проблема у конкретному зарисі постала на прикладі єзуїтського мистецького середовища Кракова часів появи в ньому Т. Гуттера, проте за браком джерел залишилась без відповіді. Нововіднайдені джерельні матеріали західноукраїнського походження дозволяють впевнено тлумачити вловлене явище історії єзуїтського середовища Кракова як одну зі складових значно ширших історичних процесів.

Як видається, потребує уточнень й запропонована схема розвитку ситуації в скульптурі регіону, який автор окреслив поняттям “Східної Малополющі”. Принаймні на львівському ґрунті досить виразно спостерігаються елементи спадкоємності й існування власної традиції, на яку нашаровувалося середовище прибулих з теренів німецького кола майстрів. Репрезентантом “місцевого” нурту зламу століть був знаний за діяльністю на службі в короля Яна III Собеського спроваджений 1691 р. з Варшави⁴ й померлий не пізніше 1712 р.⁵ Міхал Щупакович. Показово, що із ним уперше ще під 1712 р. відготований згадуваний Ф. Грушевич⁶, який, таким чином, стає першим майстром, чия невідома поки що професійна діяльність виповнює собою “темну” для Львова першу половину століття. Саме на цьому, практично, ще й досі не вловленому, але, безперечно, чинному місцевому тлі, живучість якого попри всі катаклізми епохи чи не найкраще засвідчує переочувана донедавна в її найхарактерніших прикметних особливостях унікальна в історії українського мистецтва жовківська школа українського декоративного різьблення кінця XVII – першої половини XVIII ст.⁷, з’явилися представники першої хвилі німецьких майстрів XVIII ст., до якої належить і Гуттер, а також нотовані у Львові Gietrz (1727)⁸ та вже в наступному десятилітті – Христіан Сейнер, Конрад Коллерд і Конрад Кученрайтер. На ньому ж діяли й представники наступної хвилі митців середини століття на чолі з усе ще таємничим Йоганом Георгом Пінзелем, перелік яких відкриває Себастьян Фесінгер. Безперечно, значно ширшим було й професійне середовище невеликих провінційних осередків. Цілком одинокий приклад цього плану дає обтяжений унікальним архівом винятково рухливий дрогобицький сницар другої чверті століття Лукаш Зайдакевич⁹. Його мостиський

колега Андрій Сидорський, який 1727 р. уклав із ремісничими єзуїтами контракт на вівтар святого Юди Тадея¹⁰, можливо, був не лише однофамільцем українського різьбяря, відновленого на зламі століть у Сяноку, – Івана Сидорського з Нижанкович¹¹. Мостиське походження А. Сидорського набирає підкресленого інтересу через нововстановлений мостиський родовід чинного у Львові з-перед кінця 30-их років майстра другої третини століття Мартина Ринського¹². Своєрідним продовженням цієї традиції можна розглядати й нововстановлені вишенські корені знаного львівського скульптора другої половини століття Семена Стажевського¹³. У цьому зв'язку варто пригадати й осілого в недалекому Краківці Криштофа Бялковського¹⁴ та Станіслава Помаранського з Пшеворська, який упродовж 1712–1713 років виконав вівтар святого Францішка Ксаверія для ярославських єзуїтів¹⁵. До несподіваних моментів історії середовища скульпторів львівського кола слід віднести й діяльність під опікою Жевуських в Олеську упродовж понад трьох десятиліть знаного досі лише з підгорецького епізоду його біографії 1745 р. Юзефа Лебласа (нововіднайдені матеріали до його біографії будуть опубліковані в підготовлюваній до друку студії). Очевидно, в річницю загальної тенденції мистецького процесу XVIII ст. таких майстрів на службі в поодиноких представників місцевої магнатерії мусило бути більше. Наведені уже відомі й нові факти з історії професійного середовища чинних на західноукраїнських землях у першій половині XVIII ст. скульпторів переконують, що, помимо концентрації кадрів майстрів у Львові як мистецькій столиці регіону, паралельно функціонувала розбудована мережа невеликих провінційних осередків з поодинокими митцями, які знаходили своє місце в системі мистецького життя. Красномовним підтвердженням цього стали новоопубліковані матеріали про скульпторів Луцька, де в 20–30-их роках XVIII ст., крім згаданого Я. Помаранського, засвідчені ще також знаний на ґрунті Заслава (1749) Ян Пашковський та Матвій Шуман¹⁶. Зрештою, це лиш ширший вияв того явища, внаслідок якого у Ярославі осів Т. Гуттер. Тому достатньо розбудована, як виявляється, мережа малих осередків скульптурної творчості лише підтверджує закономірність появи ярославського майстра баварського походження та його органічне входження до місцевого середовища.

Фундаментальне дослідження доктора Я. Сіто вносить істотний елемент нового до студій над скульптурою того своєрідного історично-мистецького регіону, еволюція якого нині простежується від сталів львівського кафедрального костюлу, які 1500 р. виконав скульптор Йоган Трешер із Сандомира¹⁷, а завершується знаним ансамблем вівтарів сандомирського кафедрального костюлу роботи провідного львівського майстра другої половини XVIII ст. Матвія Полейовського. На жаль, досі обставини склалися так, що в окресленому таким способом історично-мистецькому регіоні було більше білих плям, ніж яскравих фактів та явищ. Монографія Т. Гуттера – перший істотний крок у відтворенні об'єктивної картини мистецького життя, який уже вписано до найяскравіших позицій класики зі студій над мистецькою спадщиною відповідного кола.

Не в останню чергу це засвідчує й нечисленність та характер можливих для відзначення вловлюваних у тексті спірних чи дискусійних моментів, які здебільшого мають дрібний і частковий характер. Очевидно, через виклад з пам'яті “перемілітаризовано” (С. 87) знаний у католицькій церковній традиції Львова епізод об'явлення Яна з Дуклі над містом, яке 1648 р. обложили війська Богдана Хмельницького в союзі з кримськими татарами. За традицією, Ян з Дуклі мав молитися про врятування міста від облоги, а не про “успіх польських військ” і мав об'явитися над містом, а не “неприятельським

військам”. Біблійна аналогія із молитвою Мойсея в битві ізраїльтян з амалекітами, очевидно, справді визначила іконографію постаті святого на колоні, проте, звичайно, не прямо, й для фігури варто пошукати конкретний зразок, хоча б у колі значно ближчої від далекого біблійного першообразу знаної іконографії стигматизації святого Франциска Асизького. Немає ніяких підстав поширювати аналогію й на поняття битви, оскільки, ніякої “битви з козаками” під стінами міста 1648 р. не було: князь Ярема Вишневецький, який мав керувати обороною, покинув Львів при наближенні козацьких військ.

Некоректним видається твердження про створення львівської постаті Єви на підставі „uogólnienia wyników obserwacji natury” (С. 103), оскільки Т. Гуттер не був майстром рівня студій з природи й традиційно працював за зразками, чому сам автор навів чимало переконливих доказів.

Певним перебільшенням сприймається також винесення скульптурного оздоблення палацу в Чижові на друге – поряд з ансамблем вівтарів костюлу львівських бернардинів – місце серед професійного доробку баварського митця (С. 64; пор.: С. 102, 104).

Фактично, єдиним істотнішим непереконливим моментом у всьому дослідженні є висловлене із застереженнями, як гіпотеза намагання побачити в Т. Гуттері проєктанта (С. 170–173, 179, 185, 188). Воно засноване й розвинуте насамперед на фрагмента контракту на головні львівські вівтарі, який передбачав виконати “osoby u wszystkie ornamenta tak ktorekolwiek się znajduią na tychże podpisanych abrysach, iako u te które na abrysie nie są wyrażone, a według proporcji potrzebne”. Як видається, у законітному захопленні автор перебільшив фахові можливості свого героя, визнавши його на цій підставі “za projektanta rzeźbiarskich partii wszystkich ołtarzy bernardynskich”. У конкретному розглядуваному випадку мова, скоріше, йшла про додання із якихось міркувань неврахованих на поданому проєкті вівтаря Богородиці елементів, які передбачала використана знана іконографічна схема. Т. Гуттер, безперечно, виконував свої скульптури за взірцями, які сам підбирав, і в цьому плані може бути спайманий за проєктанта. Проте нині немає підстав вважати його таким у властивому традиційному сенсі цього поняття, позаяк він, наприклад, не проєктував вівтарів, як, зокрема, Павло Гіжицький.

Загалом, монографія ярославського скульптора – винятково цілісне й захоплююче дослідження, вартість якого істотно збільшують багатий альбом ілюстрацій та публікація документів “особистого архіву” майстра. “Томас Гуттер” доктора Якуба Сіто належить до тієї літератури, яка викликає бажання, відкладаючи лівою рукою прочитану книгу, в правій мати її продовження.

¹ Александрович В. Три документи до історії львівської скульптури 1730-х років // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. – Львів, 2000. – Ч. 2. – С. 330, 343, 345–346.

² Там само. – С. 343, приміт. 25.

³ Kaczorowski B. Fundacje i sprawy artystyczne w “Państwie boćkowskim” Józefa Franciszka Sapiehy // Biuletyn Historii Sztuki (надалі – BHS). – 1988. – Nr 1–2. – S. 61.

⁴ Александрович В. С. Архітектура, образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво // Історія української культури: У п’яти т. – К., 2003. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – С. 866.

⁵ Центральний державний історичний архів, м. Львів (надалі – ЦДІА, м. Львів). – Ф. 52 (Магістрат міста Львова). – Оп. 2. – Спр. 562. – С. 451.

⁶ Там само.

⁷ Увагу до неї як унікального явища мистецької культури західноукраїнського регіону привернуто: Александрович В. С. Архітектура... – С. 856, 858.

⁸ Lorentz S. Efraim Szreger architekt polski XVIII wieku. – Warszawa, 1986. – S. 56.

⁹ Zaucha T. Jukasz Zajdakiewicz – osiemnastowieczny snycerz drohobycki // Przegląd wschodni. – 1999-2000 – Zesz. 2. – S. 261–288. Дрогобицькі архівні матеріали до біографії майстра див.: Керик М. Діяльність дрогобицького різьбяра XVIII століття Лукаша Зайдакевича // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2002. – Вип. 6. – С. 269–285.

¹⁰ Hornung Z. Majster Pinsel snycerz. Karta z dziejów polskiej rzeźby rokokowej. – Wrocław, 1976. – S. 7–8, 161.

¹¹ Александрович В. Невідомі джерельні матеріали до історії українського мистецького осередку в Сяноку у XVI–XVII ст. // Церковний календар 2000 рік. Видання Перемисько-Новосанчівської єпархії. – [Сянок, 1999]. – С. 137.

¹² ЦДІА, м. Львів. – ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 117. – С. 609.

¹³ Там само. – Спр. 130. – С. 320.

¹⁴ Hornung Z. Majster Pinsel S. 36.

¹⁵ Paszenda J. Kościół św. Jana w Jarosławiu w wiekach XVII i XVIII // BHS. – 1971. – Nr. 4. – S. 340. Майстер із близьким прізвиськом – Яцентій Помаранський – 1727 р. віднотований у Луцьку: Александрович В. Нові джерельні матеріали до мистецького життя Луцька в першій половині – середині XVIII століття // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XI міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 3–4 листопада 2004 року. – Луцьк, 2004. – С. 118.

¹⁶ Там само. – С. 117-118, 118-119.

¹⁷ Tenże. Ukraińskie malarstwo religijne drugiej połowy XIV–XVI wieku: “spotkanie Wschodu i Zachodu” // Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie/ Pod redakcją prof. Teresy Chynczewskiej-Hennel i prof. Natalii Jakowenko. – Lublin, 2000. – S. 72.

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

Скочиляс Ігор. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII-XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія. – Т.2: Протоколи генеральних візитацій. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. – ссviii+512 с.

Перед історичною наукою в Україні, поряд із необхідністю засвоєння модерних методів дослідження, стоїть не менш важливе завдання – впровадження в науковий обіг величезного корпусу писемних пам'яток церковного походження, які з різних причин, передовсім політичних і конфесійних, випали з поля зору вчених. Увага до джерел з історії Церкви цілком умотивована, адже в ранньомодерній Україні саме християнство визначало її цивілізаційне обличчя. Ці нові дослідницькі завдання спробував

розв'язати Ігор Скочиляс у другому томі книги, присвяченої протоколам генеральних візитацій Львівсько-Галицько-Кам'янецької єпархії XVIII ст.

Відзначимо, що рецензована праця є одним із етапів реалізації широкої дослідницької програми, яка спільно проводиться Львівським відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України та Інститутом Історії Церкви Українського Католицького Університету. Проект передбачає з'ясування генези й особливостей еволюції інституту пасторських візитацій у Руській Церкві, а також джерельну евристику, археографічне опрацювання, каталогізацію та часткову публікацію зведеного 8-томового каталогу збережених дотепер протоколів генеральних візитацій церков Київської унійної митрополії XVII-XVIII ст. для всіх її владицтв, за винятком Смоленського.

Як відомо, до першовартісних джерел з історії українсько-білоруських земель у складі Речі Посполитої належать протоколи генеральних (єпископських) візитацій церков і монастирів Київської унійної митрополії, що хронологічно охоплюють другу половину XVII – XVIII ст., а територіально – майже всю Білорусь, більшу частину етнічної території розселення українців (історичні Берестейщину, Брацлавщину, Волинь, Галичину, Київщину, Підляшшя, Поділля та Холмщину), а також південь сучасної Литви й окремі регіони Росії (зокрема Смоленщину). Варто підкреслити, що, незважаючи на очевидну цінність візитаційної документації, яка, поряд з іншими матеріалами церковного походження (книгами духовних судів, актами консисторій, метричними книгами тощо), є комплексним масовим джерелом з історії та культури України, протягом тривалого часу її вивчення проводилось епізодично та поверхово, через що практичне використання протоколів візитацій у наукових дослідженнях було несумірним із їхнім багатющим інформаційним потенціалом.

Дослідницька праця автора протягом тривалого часу зосереджувалася на виявленні, обліку, систематизації, вибіркового джерелознавчого вивченні та частковій публікації візитаційної документації, про що свідчать численні публікації¹, і цього разу – на рівні окремої ґрунтовної праці, що є досить рідкісним прикладом стійких наукових інтересів і симпатій автора до однієї теми та багаторічних пошукових зусиль, а це не може не викликати схвалення. Адже це справді перша праця системного вивчення протоколів генеральних візитацій Львівсько-Галицько-Кам'янецької єпархії XVIII ст.

Книга складається зі вступу, де зазначено актуальність праці, науковий доробок української та польської історіографії, а також розглядаються перспективи досліджень в Україні масових церковних джерел, та двох основних частин, кожна з яких поділяється на підрозділи.

Перша частина другого тому присвячена детальній характеристиці архівних, музейних та бібліотечних колекцій України та Польщі (включно з кодикологічним описом візитаційних книг). На початку кожного розділу подано історичний екскурс про особливості створення та формування колекції рукописних збірок, які розкривають політичну і конфесійну зумовленість церковного архівознавства та археографії. Протоколи генеральних візитацій розглянуто у хронологічно-географічних рамках за формою, способом зберігання та повнотою збереженості.

Варто підкреслити, що робота побудована таким чином, щоб представити аналізовані матеріали в широкому контексті історичного документознавства. Автор звертає увагу на основні функції візитаційних матеріалів, параметри документів, структуру, методи та способи документування. Зокрема, І.Скочиляс докладно аналізує мову, матеріал та техніку виконання, оздоблення, оправу, подає зміст та історію походжен-

ня, вказує також провенієнції, автографи (якщо є), покрайні записи та стан збереження кожного джерела.

Опрацьований комплекс візитаційної документації дав змогу авторові поділити ці джерела за способом зберігання на:

- чорнові, підготовчі матеріали (4 фасцикули);
- оригінальні візитаційні книги (17 одиниць зберігання);
- візитаційні книги деканатських архівів (7 кодексів);
- візитаційні книги парафіяльних архівів (112 фоліантів);
- візитаційні збірники (2 книги);
- тогочасні копії й обляти та списки кінця XVIII – початку XX ст. (понад 1300 справ).

Слід зазначити, що аналіз матеріалів пастирської діяльності унійного єпископату Львівського владичтва XVIII ст. зроблено в міждисциплінарному ключі, із залученням методів архівного справочинства, бібліографістики, бібліотекознавства, інформатики, книгознавства, кодикології, музеєзнавства та текстології.

Однотипність джерел дозволила авторові систематизувати й узагальнити відомості, що, зокрема, знайшло відображення у численних додатках, представлених у вигляді таблиць і діаграм, які відображають територіальну та хронологічну охопленість протоколів генеральних візитацій.

Основна археографічна інформація про візитаційні протоколи акумульована у “Зведеному каталозі збережених описів церков і монастирів” – другій частині книги. “Каталог” наводить дані про 27 василіанських монастирів та унійні церкви Львівської єпархії в 2623 поселеннях, що знаходилися на території сьгоднішніх Вінницької, Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської, Хмельницької, частково Кіровоградської, Одеської, Черкаської областей України та лівобережних районів Республіки Молдова. “Зведений каталог”, що містить відомості про протоколи одинадцяти генеральних (1726-1727, 1730-1733, 1738-1744, 1745-1748, 1753-1757, 1758-1765, 1771-1772, 1777-1782, 1782-1785, 1786-1788, 1789-1793 рр.) і двох надзвичайних єпископських ревізій (1738 і 1778 рр.), укладений за такою схемою: **назва парафії** (яку вказано мовою оригіналу, в круглих дужках подано інші її варіанти, що віднотовані у протоколах візитацій або згадуються в джерелах XVIII ст.) – **категорія населеного пункту** (міський, сільський, мішаний) – **титул церкви** (якщо вказаний у візитації) – **джерело** (зазначено дату генеральної візитації церкви, місце зберігання протоколу з вихідними даними) – **бібліографічні відомості** (де подано інформацію про залучення фактологічних даних з протоколів візитацій до наукових праць, видання окремих документів, а також археографічне опрацювання пам’ятки). Пошукова робота за кордоном, володіння сучасними дослідницькими техніками та опрацювання спеціальної літератури дозволило авторові під час укладення “Каталогу” використати досвід західноєвропейської історіографії, представники якої протягом XIX-XX ст. видали десятки ґрунтовно підготовлених візитаційних реперторіїв.

Слід вітати укладення докладного географічного покажчика, який у працях подібного типу є необхідним елементом. Поселення у “Покажчику” ідентифіковані відповідно до сучасного адміністративно-територіального поділу України та Молдови, включено також відомості про крилоси та намісництва, у разі зміни назви або статусу – подано перехресні покликання.

Зазначимо, що книга містить також бібліографію, яка включає неопубліковані та опубліковані джерела, картографічні матеріали і літературу.

Ще одним позитивом книги є численні ілюстрації, що значно підсилюють її інформативну цінність та репрезентативність, надаючи їй оригінальності.

Тривала копітка праця історика в архівах, бібліотеках і музеях України та за кордоном дала можливість створити наукове дослідження високого рівня. Хоча автор не претендує на вичерпність аналізованих візитаційних матеріалів, які були виявлені й описані у “Зведеному каталозі”, і вказує на можливі шляхи його доповнення.

Насамкінець, висловлюємо сподівання, що дане дослідження Ігоря Скочиляса, оперте на масових церковних джерелах й, зокрема, візитаційну документацію, сприятиме налагодженню фахового діалогу дослідників з історичним джерелом, який, як зазначає автор, у сучасній Україні часто підмінюється монологом історика. Інсталяція цього потужного джерельного інструментарію повинна трансформувати дотеперішні “цивілізаційні” дискусії про київське християнство в предметне обговорення низки наукових проблем релігійної історії українсько-білоруських земель у межах Речі Посполитої нового часу. Протоколи генеральних візитацій становлять також цінну джерельну базу і для студій різноманітних аспектів інституційної історії Церкви, оскільки докладно відображають механізми, методи та, певною мірою, наслідки єрархічної індоктринації Замоїської реформи 1720 р. в Унійній Церкві на місцевому ґрунті, а також спроби конструювання нової “віднайдені тотожності”. Інший блок питань, розв’язання яких детерміноване використанням візитаційної документації, стосується теми латинізації та рутенізації Унійної Церкви. За допомогою візитаційної документації можна також верифікувати практичну дію на руському унійному ґрунті теорії “пограниччя”, котрою так люблять послуговуватися сучасні вчені.

¹ Скочиляс І. Генеральна візитація Львівської єпархії 1726-1733 років: зміст та структура опису // Україна в минулому. – № 9. – Київ-Львів, 1996. – С.186-203; його ж. Перший візитаційний опис церков Дрогобицького деканату з 1743 року // Дрогобицький красназничий збірник. – Вип.ІІІ. – Дрогобич, 1998. – С.222-233; його ж. Генеральні візитації в українсько-білоруських єпархіях Київської уніатської митрополії. 1596-1720 роки // Записки НТШ. – Т.238. – 1999. – С.46-94; його ж. Посвяти церков Таїнству Трьєдиноґо Бога (за матеріалами генеральної візитації Львівської єпархії 1730-1733 рр.) // Лавра. – № 1(3). – Львів, 1999. – С.35-36; його ж. Греко-Католицька Церква в дослідженнях Івана Крип’якевича. (на прикладі матеріалів генеральних візитацій Львівської єпархії XVIII ст.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. Наук. Праць. – Т.8. Іван Крип’якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – Львів, 2001. – С.829-833; його ж. Джерельна евристика візитаційної документації Львівської єпархії XVIII ст. у Галичині та на Поділлі в другій половині XIX – 1930-х роках // Студії АСД. – Ч.7. – 2001. – С.26-31; його ж. Дослідження візитаційної документації Львівської єпархії XVIII ст. у Галичині в другій половині XIX ст. – першій половині XX століття // Ковчег. Збірник статей із церковної історії. – № 3. – Львів, 2001. – С.470-489 та ін.

Світлана БІЛА

**Гайда Ю.І., Шуптар В.Д. Турківщина: історія населених пунктів.
Монографічний опис. – Ужгород: Патент, 2002. – 604 с. іл.**

Значне поживлення краєзнавчої роботи в 90-х роках ХХ ст. спричинило зростання кількості публікацій, присвячених окремим населеним пунктам та регіонам Львівщини. Чимало в цьому напрямку зроблено краєзнавцями Турківщини. За останні 10-15 років вони підготували і видали декілька книг з описом історичного минулого краю. Почали з'являтися праці, присвячені окремим поселенням регіону. Останньою такою публікацією стала книга під назвою "Турківщина: історія населених пунктів". Вона увібрала в себе результати багаторічних досліджень багатьох місцевих краєзнавців і є своєрідним підсумком їхніх досягнень на сучасному етапі.

Книга складається з трьох частин. Перша вміщує відомості про регіон у цілому, натомість друга й третя – про міста і села Турківського району. Кожен із розділів насичений різноманітними відомостями. Автори зібрали й подали великий масив довідкової інформації історичного, географічного, господарсько-економічного та демографічного характеру. Частина її вперше введена до наукового обігу, а окремі дані, без перебільшення, є унікальними. Наприклад, цікаві народні перекази з минулого окремих населених пунктів, зокрема сіл Гусного Верхнього і Нижнього про пана Сапігу, датований кінцем ХVІІІ ст., сіл Либохора, Лосинець про походження назви цих поселень, перекази про перебування в тому чи іншому селі Довбуша тощо. Заслуговує на увагу перелік топонімічних назв місцевостей кожного населеного пункту та спроби витлумачити їхнє походження. Безперечним позитивом є подана в книзі інформація про заснування перших шкіл і стан освітньої справи, будівництво церков і релігійне життя, участь населення у національно-визвольних змаганнях ХХ ст. Авторам удалося зібрати та систематизувати значний фактологічний матеріал з історії сіл ХХ ст.

Попри те, книга не позбавлена деяких недоліків. Автори, відтворюючи історію населених пунктів Турківщини, взяли за основу адміністративно-територіальний поділ селищ та містечок у межах сучасного Турківського району. Подібне ототожнення не зовсім виправдане. Територія району була сформована за радянських часів. Не секрет, що адміністративно-територіальний поділ в Українській РСР здійснювався з урахуванням чисельності парторганізацій, колгоспів та інших атрибутів радянської системи в кожній області та кожному районі. Як наслідок, входження того чи іншого населеного пункту до складу певного району колишньої Дрогобицької області (згодом Львівської) крізь призму історичного минулого не завжди виправдане. Для прикладу, поза межами Турківського району опинилися села так званого "Завадського куща": Росохач, Мита, Задільське, Завадка, Довжки. Від ХVІ ст., тобто від часу заснування, вони входили до складу Самбірського староства, Ільницької країни. В австрійські часи належали до Самбірського циркулу. Із створенням Турківського повіту ці села адміністративно підпорядковувалися повітовому управлінню в Турці. Щойно в 1967 р., як зазначають самі автори, села було приєднано до Сколівського району. Невже після цього ця територія перестала бути Турківщиною? Ці та інші дискусійні питання стосовно меж історичної Турківщини необхідно було з'ясувати в передмові до книги.

Недоліком слід вважати нерівномірне насвітлення історії регіону: з тридцяти сторінок тексту першого розділу "Турківщина у подіях, фактах та іменах" менше сторінки відведено історії краю у ХV-ХVІІІ ст. Аналогічно, в історії окремих поселень цей

період представлений скупими, фрагментарними даними, не завжди належно прокоментованими. Книга суттєво виграла б, якби автори більш прискіпливо та детально відтворили соціальну структуру суспільства, змалювали особливості господарювання, правові звичаї населення Турківщини тощо. Для цього треба було використати, окрім робіт Ю. Г. Гошка та В. Пульнарівича, публікації В. Ф. Інкіна. В його науковому доробку – дослідження різних аспектів життя суспільства на Прикарпатті в XV-XVIII ст.

Доволі оригінальною є система посилань, запроваджена авторами книги. Зазначивши номер посилання та вказавши в кінці книги під цим номером джерело інформації, автори при повторному використанні цього ж джерела виставляють у тексті номер, під яким це джерело вперше зазначено в кінці книги у посиланнях. Так, наприклад, за “Історією міст і сіл Львівської області” “закріплено” посилання під номером 29, за Пульнарівичем – 52. Більшість посилань у книзі не є вичерпними. Вихідні дані, наприклад, у випадку з архівними джерелами, обмежуються вказанням фонду, опису та справи, без зазначення аркуша або сторінки. Трапляються випадки, коли вказується лише назва архіву, видання, установи, яка надала інформацію. Наприклад, під номером 27 подано посилання такого змісту: “Матеріали Турківського районного архіву”. До цієї категорії слід віднести посилання під номером 21: “Akta grodzkie i ziemskie, t.XIV-XXI”, 20: “Матеріали опитування свідків”, 28: “Матеріали райвідділу статистики”.

Однак загалом, треба зазначити, що поява цієї книги є помітною подією в історії краєзнавчих студій Прикарпаття й створює добре підґрунтя для продовження цієї роботи.

Ігор СМУТОК

Старосамбірщина – III: Альманах. – Старий Самбір – Львів: Місіонер, 2004. – 568 с.: Прикарпатська Асоціація Розвитку Краю

Після виходу в світ перших двох чисел альманаху¹ минуло два роки. Зважаючи на те, що попередній випуск був сформований, переважно, з історичних етюдів Ігоря Мицька, не вірилося, що проект, фінансований Прикарпатською Асоціацією Розвитку Краю (ПАРК), буде колись продовжено. Тому появу нового випуску можемо вважати приємною несподіванкою. Відзначимо також і розширення авторського кола дослідників Старосамбірщини, появу публікацій документальних джерел, помітне розширення проблематики (за рахунок збільшення публікацій на мистецьку та історико-церковну тематику) та ін. До певної міри, можна говорити про дещо несподіваний для краєзнавства Галичини ренесанс у зацікавленні самим регіоном, який традиційно багатий на історичні події доби пізнього середньовіччя та раннього нового часу і який нічим не відрізняється від інших сільських регіонів у XIX-XX ст. Крім того, ми дотримуємося думки, що виокремлення в сучасних дослідженнях району “Старосамбірщина” є досить штучним, оскільки він завжди знаходився в тіні Самбірщини. Хоча, зрозуміло, особливих претензій до такого “районування” ми не маємо, оскільки на Прикарпатті побутують такі історико-географічні поняття, як “Турківщина”, “Сколівщина” “Дрогобиччина”, “Дрогобицько-Самбірське Підгір’я” та ін., також до певної міри штучні.

Для зручності читачів редакція альманаху повертається до структурної побудови запровадженої в першому випуску. Публікації альманаху згруповані у п'ять розділів. До першого – “Історія” – включено передрук із “Літопису Бойківщини” відомої у краєзнавчому середовищі статті Івана Крип'якевича “Княжий Самбір і Самбірська волость” (с.7-18).

Дослідження Олега Мазура “Вітцівщина князя Лева на Старосамбірщині” (с.19-25) невелике за розміром, але досить інформативне та динамічне. Аналізуючи своєрідний культ князя Лева Даниловича, історик зазначає, що найкраще він зберігся на Старосамбірщині, де досі функціонує специфічна топоніміка. Застосовуючи ретроспективний метод аналізу більш пізніх актових джерел, О.Мазур серед доменіальних володінь князя Лева виділяє Самбірщину та акцентує увагу на службових повинностях населення. Дослідник доходить висновку, що вітцівщина кн.Лева була досить невеликою та за своїми розмірами значно поступалася боярським володінням.

Цікавим є дослідження Л.Пархуця “Розвиток території Старого Самбора (серединаXIII - кінець XX ст.)” (с.26-27). Автор оглядово аналізує територіальний розвиток міста в середині XIII-на початку XVI ст., XVII-XIX ст. та початку – кінця XX ст. Дещо більша увага приділена розвитку території Старого Самбора в середині-кінці XX ст., що, в першу чергу, пояснюється великою кількістю картографічного матеріалу. Уміло підібрані ілюстрації є доповненням тексту. Звертаємо на увагу на відсутність історіографії питання. Це наводить на думку, що вона піднімається вперше. На наш погляд, дослідникові не вдалося комплексно простежити територіальний розвиток міста протягом середини XIII-XVII ст. Це, частково, можна було б здійснити залучивши матеріали археологічних та суміжних досліджень. У додатках трапляються прикрі помилки. Так, наприклад, на с. 34 (мал.1) карту Ф. фон Міра датовано XVII ст.

Привертає увагу стаття Ігоря Мицька “Герб первісного Самбора” (с.44-55), яка має серйозну джерельну базу й написана легкою, доступною мовою та містить найдавніше зображення герба на першій міській печатці 1657 р. Відзначимо досить цікаву, й разом з тим, дискусійну думку дослідника, що гербом первісного Самбора став дещо змінений державний герб князя Лева Даниловича і являв собою шестиконечний хрест над півмісяцем.

Продовжує розділ розвідка Святослава Горбового “Про перший привілей на магдебурзьке право Старому Самборові” (с.56-60), в якій автор на основі більш пізніших надань (1714 р.) та актів (1425 р., 1436 р. тощо) робить спробу встановити окремі елементи та положення найдавнішого надання на магдебурзькому праві. Краєзнавець припускає, що, в цілому, фундаційний привілей мав схожість із Сяноцьким (1339 р.).

Невелике популярне дослідження Ярослава Войтіва “Перша Світова війна і наш край” (с.61-76) написано досить хаотично й не має якоїсь логічної структури. Незрозумілою є позиція автора, котрий, замість опису військових дій на теренах Старосамбірщини, характеристики культурного, соціального, економічного та політичного життя регіону, що широко наświetлені в науково-популярній та краєзнавчій літературі, значну увагу приділяє найдавнішій історії Галичини від 981 р. до 1921 р. Як впливає із тексту, автор не ознайомлений із найдавнішою історією регіону.

Розділ II “Культура та мистецтво” розпочинається дослідженням Ігоря Мицька “Олень в християнській традиції та легендах Старосамбірщини” (с.77-84). Наголошуючи на християнських коренях використання тематики оленя в переказах Старосамбірщини (культ св.Онуфрія), дослідник спеціально звертається до історичної (геральдичні символи Нижанкович і Нового Самбора) та усної традиції (легенда про заснування с.Стрілки, міст Кам'янця-Подільського та Рогатина). Зауважимо, що у статтях І.Мицька маємо

деякі розбіжності. Так, на с.47 зазначається, що князь Лев Данилович був похований в Святому Спасі (Преображенська обитель), а на с.80 місцем поховання названо Лаврівський монастир. Вважаємо, що авторові в даному випадку варто було б прокоментувати сюжет, тим більше, що йому належить спеціальна розвідка “Де ж могила князя Лева?” (в альманасі – II).

Стаття Ореста Заяця “Старосамбірський замок за інвентарем 1585 року” (с.85-90) уміщує публікацію цінного джерела – опис Старосамбірського замку за інвентарем 1585 р. (оригінал документа зберігається в AGAD у Варшаві, фонд Замойських). У передмові автор подає витяг з ранішого інвентаря (1568 р.), в якому також подано цікаві свідчення щодо локалізації замку (місце зберігання: AGAD у Варшаві, фонд т.зв. Литовської метрики). На жаль, дослідник не подає в передмові потрібної археографічної інформації, якою, як правило, супроводжуються публікації джерел. Щодо інвентаря 1585 р., то, після В.Інкіна, його досліджувала Л.Смуток, яка супроводжує публікацію даного документа відповідною передмовою де не лише проаналізовано джерелознавчу цінність документа, але й подано відповідні коментарі². Цитований інвентар 1568 р. мав схожу “природу”, оскільки був викликаний потребою ревізії маєтків Дрогобицького і Самбірського староств у зв’язку зі смертю старости Яна Стажеховського, про що чітко говориться у вступних частинах до описів обох староств³. Потрібно також згадати, що напередодні, у 1564-1565 рр., Старий Самбір люструвався у складі Перемишльської землі Руського воєводства. У ньому також є чіткий опис⁴, тож джерелознавець повинен був хоч би згадати про це, не кажучи вже про обов’язковий порівняльний аналіз цих інвентарів. Додамо також, що наші попередні спостереження дозволяють стверджувати: “замок” 1585 р. нічого спільного з Старим Самбором не має, принаймні, в описах 60-х рр. йдеться лише про міські укріплення.

Стаття Степана Костюка “Архітектурні пам’ятки Старосамбірщини в творах графіки” (с.91-113) базується на матеріалах відділу мистецтв Львівської наукової бібліотеки ім.В.Стефаніка НАН України та містить аналіз цілого ряду гравюр, що стосуються Старосамбірщини. Визначається композиційна, мистецька та історична вартість. Подані ілюстрації не тільки доповнюють текст, але й несуть самостійне інформаційно-змістове навантаження. Серед останніх виділимо гравюри О.Лушпинського (“Церква Різдва Пресвятої Богородиці в с.Бусько, 1920 р.”, “Дзвіниця церкви Різдва Пресвятої Богородиці” в с.Бусько, “Дзвіниця церкви “Вознесіння Господнього” в с.Стара Сіль”), А.Ауера (“Монастир оо.Василіян в Добромилі”), М.-Б.Стенчинського (“Рештки замку в Добромилі Старосамбірського округу” тощо) та ін.

Дослідження Лариси Купчинської “Старосамбірщина у творчості Єжи Глоговського і Каєтана Вавжинця Келісінського” (с.114-131) присвячене життю та творчості двох художників, колег та однодумців, які залишили по собі вагомий й не до кінця вивчений спадок.

Завершує розділ дослідження Мирона Якіма “Семантико-тематичні групи іменникових фразем у бойківських говірках” (с.132-145). Матеріали до цього цікавого вузькоспеціального дослідження зібрано на Старосамбірщині, Турківщині, Сколівщині та Дрогобицьчині.

Третій розділ “Духовна культура” відкриває передрук відомої в краєзнавчих колах статті Теофіля Костуби “Самбірське єпископство в часах князя Льва”.

До розділу включено дві статті відомого дослідника Василя Слободяна “Коротка історія церкви Св.Миколи в Старому Самборі” (с.154-161) та “Триверхі бойківські церкви Старосамбірського району” (с.230-268). Вітаючи їх появу, зауважимо, що статті

базуються на широкому колі джерел. Наприклад, на найраніших поборових реєстрах XVI ст., які зібрав ще А.Яблоновський. У плані рекомендацій зазначимо, що значно більше матеріалів можна було залучити з новітніх публікацій поборових реєстрів Перемишльщини (XVII ст.)⁵. Автор скористався візитацією 1766 р., копія якої знаходиться у ЛНМ. Дослідникам відомо, що оригінал зберігається в Перемишльському архіві, де є протоколи більш раніших візитацій, які інколи дають потрібну інформацію, у тому числі й про дати побудови церков. Ми переконані, що прискіпливе вивчення фондів Перемишльського архіву (єпархіального, капітульного і архіву міста Перемишля) внесе деякі суттєві доповнення до зібраної інформації.

Органічно доповнює матеріали з духовної історії краю дослідження Олега Сидора “Святий Онуфрій Великий у давньому українському мистецтві” (с.162-229), написане на високому науковому рівні, доступною мовою, містить багату джерельну та історіографічну базу й доповнене багатим ілюстративним матеріалом.

На схвалення заслуговує й самостійне наукове дослідження Олега Духа “Жіночий монастир у Смільниці” (с.269-285). У статті узагальнено матеріали з історії маловідомого в літературі монастиря, робиться спроба з’ясувати іменний склад монахинь та реконструюється його господарсько-економічна діяльність. У додатках подано список документів Смільницького жіночого монастиря, укладеного між 1782-1789 рр. Разом з тим, звертаємо увагу на ряд неточностей. Зокрема, невірно та із друкарськими помилками вказані вихідні дані праці Б.Балика (ЧСВВ). Очевидно, через огріхи друку помилково вказана дата видання “Правил духовного управління”, які перевидані у 1998 р., а не у 1698 р., бо сам оригінал видано в 1694 р. Отже, незрозуміло, чи користувався дослідник оригіналом, чи передруком.

Сумнів дослідника щодо приналежності реєстру монастирської документації до смільницького жіночого монастиря не позбавлений сенсу. Він міг належати і відомому чоловічому монастирю. На нашу думку, віднайдення монастирських візитацій дозволило б ідентифікувати належність кожного окремо взятого документа.

Враховуючи науково-популярний жанр альманаху, реєстр документів варто було подати перекладом українською мовою і супроводжувати відповідними примітками.

Стаття Марії Кольбух “Давні рукописи Старосамбірської церкви” (с.286-319) складається із двох самостійних частин. В першій, “Євангеліє-тетр першої половини XVI ст.”, дослідниця з’ясовує зміст та подає археографічну структуру джерела, що зберігається у фондах відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім.В.Стефаніка НАН України. В наступному розділі “Пом’яник (1752 р. – друга пол. XIX ст.)” аналізується унікальна пам’ятка церковної історії міста – рукописний пом’яник церкви Св.Миколая. Подається археографічний опис пам’ятки, з’ясовується його зміст, наголошується на науковій цінності його іменних розписів тощо.

Тетяна Гуцаленко у статті “Два інвентарі Святоспаського монастиря” (с.320-358) презентує публікацію інвентарів названої обителі, що, зрозуміло, викликає повагу та певне зацікавлення істориків церкви. Однак, на нашу думку, переклад сумарію документів Святоспаського монастиря, взятий із інвентарного опису 1752 р., зроблений невдало, оскільки його дослівність, а інколи й ужита термінологія, викривлюють зміст документа. Цей недолік можна було усунути за допомогою системи приміток. Окрім того, в передмові до публікації джерела дослідниця обмежилася досить загальним оглядом. Варто було б проаналізувати не згадані нею інші інвентарні описи. Тут можемо виділити інвентарі, включені до протоколів візитації 1764-1765 рр., а також інвентарні описи 1781, 1784, 1788 рр. Наприклад, останні використовувалися М.Малевською під час проведення археологічних досліджень в с.Спас.

Т.Гуцаленко говорить про унікальність монастирської бібліотеки, книги з якої досі не віднайдені. На жаль, дослідниця не мала доступу до інформації про те, що деякі монастирські книги та рукописні пам'ятки увійшли до знаних каталогів. Відомо також, що при монастирі в XVII ст. діяв скрипторій.

Четвертий розділ “Старосамбірщина в іменах” представлений працями двох авторів, добре відомих з попереднього випуску альманаху. Його відкриває публікація Мирона Яджина, присвячена славісту Іванові Лозинському, вихідцеві з с.Муроване (с.358-367). Наступне повідомлення “Благородне шаленство Миколи Козака” (с.368-375) наświetлює життя та літературну діяльність україномовного харківського поета, вихідця з с.Чаплі, М.Козака, автора декількох поетичних збірок.

Оповідання, чи, точніше, цикл оповідань, Марії Горобець “Здобути, або дома не бути” (с.376-466) присвячене нескореному юному борцеві, 15-ти річному Богданові Цицику-”Вихору” та його побратимам, закатованим органами НКВД у Добромильській тюрмі.

П'ятий розділ “Громади Старосамбірщини” продовжує дослідження Володимира Горбового та Миколи Масляка “Села, селища, міста” (с.467-547), розпочате у двох попередніх випусках альманаху. Ними опубліковані довідки про такі населені пункти, як Болозів, Боневичі, Боршевичі, Букова, Буньковичі, Бусовисько, Велика Волосянка, Велика Лінина, Велика Сушиця, Велике та Великолісся. Не вдаючись до детального аналізу довідок, зазначимо, що автори так і не скористалися слушними порадами рецензентів й продовжують використовувати обрану схему опису населеного пункту. Принагідно додамо, що в різних матеріалах альманаху і, зокрема, в згаданій праці, піднімається питання про походження назв населених пунктів. На жаль, спеціальне дослідження В.Макарського⁶ невідоме авторам альманаху.

Принагідно хочемо зазначити, що формат альманаху передбачає включення до нього науково-популярних матеріалів з історії регіону, хоча це явно дисонує із такими вузькоспеціальними дослідженнями, як мовознавча студія М.Якіма. За будь-яких обставин публікації альманаху треба краще вчитувати. Ми б не звертали на це уваги редакторів збірника спеціально, якби не кричуще спотворення у змісті назви статті В.Горбового, де знаходимо небачену досі в українському правописі форму “магдебурський”.

Попри все, альманах “Старосамбірщина-III” є яскравим явищем в краєзнавстві Галицького Підгір'я, з чим ми вітаємо його авторів, редакторів, спонсорів, мешканців району, читачів та усіх тих, кому небайдуже минуле краю.

¹ Рецензію на другий випуск альманаху див.: Войтович Л. Старосамбірщина-II: Альманах. – Старий Самбір, 2002. – 364 с. // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Т. ССXLIV. – Праці Археологічної комісії. – Львів, 2002. – С.734-735.; Петрик А. Старосамбірщина-II. Альманах. / Відп. ред. Володимир Горбовий – Старий Самбір-Львів: Місіонер, 2002. – 364 с. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.VII. – Дрогобич, 2003. – С.619-622.

² Смуток Л. Новий Самбір за інвентарем Самбірського староства 1585 р. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.VII. – Дрогобич, 2003. – С.484-503.

³ AGAD у Варшаві. – Archiwum Litewska. – Tutył, K.482.

⁴ Lustracja województw ruskiego, podolskiego i belskiego:1564-1565. – Cz.2. / Wydali Chłapowski K., Żytkowicz H.– Warszawa, 2001. – S. 75.

⁵ Rejeste poborowy ziemi przemyskiej z 1628 roku. / Wydali Budzyński Z., Przyboś K. – Przemysł- Rzeszów, 1997. тощо.

⁶ Makarski W. Nazwy miejscowości dawnej ziemi Przemyskiej. – Lublin, 1999.; Його ж.: Ziemia przemyska w świetle nazw jej dzisiejszych miast powiatowych i rejonowych // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VI. – Дрогобич, 2002. – С. 130-141.

Андрій ПЕТРИК

БРУНО ШУЛЬЦ „КНИГА ЛИСТІВ”: “НЕВРЯТОВАНИЙ” БРУНО ЄЖИ ФІЦОВСЬКОГО

У гданському видавництві „Слово/образ території” 2002 року було здійснене друге видання (перше з’явилося 1975 р. у варшавському „Видавництві Літературному”) „Книги листів” Бруно Шульца¹, зібране й підготовлене до друку Єжи Фіцовським², давнім і відданим шукачем та відкривачем слідів Шульца, вірним і присвяченим його генієві. Це видання стало справжньою подією для сучасної шульцології, адже Єжи Фіцовський, майже все своє життя віддавши справі Великого Бруно, у зібраних ним листах реконструює біографію мистця – не стільки зовнішню, скільки внутрішню. Сам Єжи Фіцовський у вступі до „Книги листів” свідчить: „Ті листи, котрі мені вдалось віднайти упродовж шістдесяти років, становлять не лише епістолярне зібрання, але передовсім часткову автобіографію письменника, істотний чинник його біографії, численні сліди якої стерлись у часі, а свідки у переважній більшості загинули. Власливо, ціла відома нам сьогодні біографія Бруно Шульца була реконструйована з листів, з уламкових спогадів тих, котрі його пережили, а також з небагатьох документів. [...] Істотне визнання (мається на увазі визнання самого Бруно Шульца у листі до Романи Гальперн, 1936 – В.М.): листи як первинно єдина літературна творчість. [...] Лише у глухих кутах, на забитих дошками периферіях часу і простору могли ще вижити – здебільшого у зародкових формах – традиції епістолярного мистецтва, його практикування. Шульц, поза сумнівом, був одним із останніх, які так водили листописьменницьким пером. [...] Бо, власне, листи і лише вони були здатними повніше протидіяти осамітненню Шульца – людини письма набагато більше, ніж мови”³.

Назва цього – найповнішого на сьогоднішні – зібрання листів Бруно Шульца не є випадковою. Книга, автентик – один з корінних образів-категорій поетичної Шульцовой прози, а також певний первинний сенс художнього мислення Майстра – той сенс, про який пише, що чекав він його ще на початку життя, ще перед народженням. У листі Шульца до Станіслава Ігнаці Віткевича (1935 р.) читаємо: „Є змісти ніби призначені нам, приготовлені, які чекають на нас на самому вступі у життя. Так я у віці восьми років сприймав баладу Гете з цілою її метафізикою. Попри напівзрозумілу німецьку я вловив, відчув сенс і, зворушений до глибини, плакав, коли мені мама її читала.

Такі образи становлять програму, визначають залізний капітал духу, даного нам дуже рано у формі передчуттів і напівсвідомих досвідів. Мені видається, що ціла решта життя сходить нам на тому, щоб зінтерпретувати ці явлення, подолати їх у цілому змісті, який здобуваємо, провести через ціле розп’яття інтелекту, на яке нас вистачає.

Ці ранні образи визначають мистцям межі їх творчості. Їх творчість є дедукцією готових передумов. Вже потім вони не відкривають нічого нового, а лише вчаться щораз краще розуміти ще на вступі довірений їм секрет, і їх творчість є невтомною екзегезою, коментарем до того єдиного вірша, який їм був заданий. Зрештою, мистецтво не розв'язує цього секрету до кінця. Він залишається нерозплутаним”⁴.

Книга у літературній творчості Шульца – це глибинна і неподільна єдність якраз тих первісних і найважливіших сенсів, це істота і суть буття мистецтва і буття у мистецтві. Мотивуючи назву „Книга листів”, запропоновану Єжи Фіцовським, звернімо до найбільш вагомих втілень образу-ідеї книги в оповіданнях письменника:

1. Автентик – ідея первинного буття; джерело, початок усіх інших книжок; простір комунікації з глибинним, єдиним і вічним сенсом:

„Похилений над Книгою, з палаючим, як веселка, обличчям, я тихо горів від екстазу до екстазу. Поринувши у читання, забув про обід. Не обмануло мене передчуття. То був Автентик, святий оригінал, хоч у таких глибоких приниженні і деградації. І коли пізнього смеркання, блаженно усміхнений, я укладав старі папери до найглибшої шухляди, накриваючи їх для невпізнаності іншими книжками, – видавалось мені, що то зорю я вкладаю до сну в комоді, зорю, яка щоразу заново запалювалась сама від себе і йшла крізь усі промені і пурпури, і поверталась ще раз, і не хотіла закінчитись.

Якже збайдужіли мені усі книжки! [...]

Екзегети Книги твердять, що усі книжки змагають до Автентіку. Вони живуть лише позиченим життям, яке в момент злету повертається до свого старого джерела. Це означає, що книжок меншає, а Автентик росте”⁵. (З оповідання „Книга”).

2. Міт, постулат пошуку первинного, дійсного сенсу:

„Прибігали з різними книжками і впихали мені їх до рук. Я відкидав їх з обуренням.

Одну з них, товстий і тяжкий фоліант, мій батько щоразу знов підсував мені з неспіливим заохоченням. Я відкрив її. Це була „Біблія”. [...] Я звів на батька очі, повні докору: – Ти знаєш, батьку, – кричав я, – ти добре знаєш, не укривайся, не викручуйся! Та книжка зрадила тебе. Чому ти даєш мені цей зіпсутий апокриф, тисячну копію, бездарний фальсифікат? Де ти подів Книгу?

Батько відвів очі. [...]

Батько, побачивши мене спокійнішим, одного разу обережно наблизився і промовив тоном делікатної пропозиції: – В ґрунті речей, існують тільки книжки. Книга є мітом, що у нього віримо в молодості, але з плином років перестаємо трактувати її поважно. Я мав уже тоді інше переконання, я знав, що Книга є постулатом, є завданням. Відчував на моїх плечах тягар великого посланництва. Не відповів нічого, повний зневаги і впертої, понурої задуми”⁶. (З оповідання „Книга”).

3. Місія, особисте призначіння:

„Я мав багато причин для прийняття того, що книга ця була мені призначена. Багато знаків вказувало на те, що вона зверталась до мене, як спеціальна місія, послання і особисте доручення. Я зрозумів це вже з того, що ніхто не почував себе її власником”⁷. (З оповідання „Весна”).

4. Відкриття таємниці, об’явлення:

„Це були предивні скорочення і формули, рецепти для цивілізації, зручні амулети, в яких можна було між двома пальцями піймати есенцію кліматів і провінцій. Це були свідчення про імперії та республіки, архіпелаги та континенти. [...] Я раптом пізнав солодощі влади над землями, шпильку тієї невдоволеності, яку можна загоїти лише

пануванням. З Олександром Македонським я запрагнув цілого світу. І ані на п'ядь землі менше, ніж світу"⁸. (З оповідання „Весна”).

Отже, книга для Бруно Шульца є першоелементом буття, істотою і причиною світового ладу, мітом в його утвердженні і подоланні, покликанням і призначінням мистця, його безконечною вірою у необхідність пошуку сенсу. Автентик єдиний; є тільки єдина вічна книга, а решта – книжки, яких щоразу меншає. І тільки Автентик росте, він є безконечним і вічним.

Доповнюючи такі – лише вступні – зауваги щодо первинної і незрівнянної вагомості Книги у творчості Шульца, принагідно наведу відповідну теоретичну сентенцію із „Шульцівського словника”, автором якої є відомий шульцолог Малгожата Кітовська-Лисяк із Любліна: „Мотив Книги у Шульцовій пластиці з'явився раніше, ніж у прозі, але не набув мітичного виміру. Не менш важливим залишається той факт, що автор своєму циклові графік надав назву, яка окреслює його „літературну” структуру – „Книга ідолопоклоніння”. Цікаво, що, подібно як у прозі, маємо тут справу з книжкою „малюнків”, типом цілісності, укладеної з багатьох „історій”, які можна трактувати окремо. Однак у гравюрах вони снують навколо надто однозначно поданої фабули. Книга-предмет виступає при цьому у ролі „інструмента” поклоніння: або її тримає чоловік з жестом жертвопринесення (на одній із титульних сторінок папки⁹), або поміщена – ніби Біблія – на вівтарі („Книга ідолопоклоніння I”), або, врешті, потрактowana як молитовник, з якого вірний читає покірні літанії на честь своєї богині („Книга ідолопоклоніння II”)¹⁰. Стає зрозумілим, що Книга у літературній творчості мистця набула правдивого мітичного виміру і багатофабульного (чи, точніше, понадфабульного) оточення, тоді, як у його графіках (зокрема, у „Книзі ідолопоклоніння”) цей образ не став таким всеохопним і універсальним.

Для Єжи Фіцовського творчість Бруно Шульца (літературна передовсім) стала саме Автентиком, що його одного разу відкрив для себе і вже не було кінця цьому відкриттю. Не було кінця і не було конкурентів Книзі Шульца у житті і творчості Фіцовського, котрий у своїх „Регіонах великого єретизму” (найбільший і завжди актуальний праці про автора „Цинамонових крамниць”) ділиться з читачем: „Отож і я знайшов Автентик – 1942 року. Це були „Цинамонові крамниці”, яка ж відмінна Книга від усіх інших книжок. Була для мене відкриттям – сформулюванням невлучимого сенсового вмісту мого дитинства, артистичним і психологічним явленням, сповненим досконалістю відтворення ірраціональної „Книги”. Бувають письменники, яких називають авторами однієї книжки; я виявився „читачем однієї книжки”, котра до сьогодні не знайшла жодної загрозової їй конкурентки”¹¹.

Книга стане пізніше підставовим символом у поетичній творчості Єжи Фіцовського, що кожного разу навіює думку про внутрішній нерозривний зв'язок артистичних постав Бруно Шульца і його вірного першовідкривача. Звернімось хоча б до однієї з поезій Фіцовського, назва якої „Книга” (зі збірки „Odczytanie popiołów”):

w księdze bezdzietnej
na stryszku bóźnicy
jako w ulu pustym
w każdej zgłosce
Jahwe milczy na wieki ¹²

Збірка, з якої походить цитований твір, присвячена вимордуванню єврейського народу під час Другої світової, тому Книга у наведених рядках є бездітною, порожньою, мовчазною, але вона не зникає, не закінчується, тому й збереглася – бодай на стриху божниці, подібно, як лише жалюгідна жменя листів збереглася на стриху спорожнілого дому Бруно Шульца на Флоріанській і була там знайдена через чотири роки після загибелі мистця¹³. Решта – знищені і не знайдені листи його і його адресатів – мовчать і досі. Вони є свідками страшних, нелюдських злочинів минулого сторіччя, брутално вирваними кимось сторінками із „Книги листів”, що вона, як це не парадоксально, живе і росте, немов Автентик, завдяки її хоронителеві Єжи Фіцовському.

„Книга листів”, попри своє невичерпне значення для шульцологів, відкриває нові горизонти розуміння для знавців Дрогобича, для дослідників його багатокультурної спадщини. Книга укладена з перспективи Дрогобича, що на ній красномовно акцентує її збирач, укладач і упорядник: „Народжений у галицькому, польсько-жидівсько-українському Дрогобичі, був убитий гестапівцем на вулиці свого міста під час гітлерівської різні 19 листопада 1942 року. Ніколи не покинув надовше своєї сторони світу. Вибрав, якщо лише мав якийсь шанс вибору, свою безперестанну злиденність, своє незв'язування кінця з кінцем, аби лише на добре і зле залишатись на мітородній землі свого дитинства, у тіні цинамонових крамниць. Звідси розсилав листи, щоб віднаходити йому приятелів, а іноді й споріднених епістолографів-аматорів, багато таких, які підтримували його на духу, а в пізніших роках не заощаджували на виразах свого захоплення й визнання, так помічного на капризній літературній біржі та в знеможі від тяжкої вчительської праці”¹⁴.

Стає зрозумілим, що Дрогобич був не лише контекстом життя і творчості Бруно Шульца, але був мітологічним підтекстом його артистичних візій і образів, як також містичним понадтекстом – метафізикою автентизму його постави – такої герметичної і такої герменевтично універсальної. Втішно, що певний сучасний дрогобичанин – український інтелігент (у цьому місці говорю абстрактно) знає про „іншість” творчого генія Шульца, але шкода, що, знаючи, „борониться” перед універсальністю цього великого дрогобичанина. Є спокуса думати, що надлишок української галицької свідомості, випродукованій другою половиною минулого сторіччя, поступово і логічно знеактуалізується у нинішньому сторіччі, до якого тепер лише при звичаємоємось. Сумно, що українські галичани часто спізнюються у розумінні істотного.

Для Єжи Фіцовського, котрий під знаком Шульца, мабуть, також є до певної міри дрогобичанином, Дрогобич став певним відліком у творенні цілісності „Книги листів”. Композиція книги є бездоганною – такою, що робить її передовсім літературним текстом, а потім вже джерелознавчим і дослідницьким.

Грунтовне і водночас художньо тонке вступне слово упорядника сприймається як літературно-біографічний нарис, що мотивує і уможливує такі концентричні кола сприйняття листів, які провадять читача вглиб істоти Шульцового буття і відкривають цілий безмежний світ, що творив навколо себе Майстер. Розумінням подальшого контрасту, що бачимо його у листах, – контрасту між емпірикою і метафізикою життя Шульца – завдячуємо Єжи Фіцовському. Він, котрий говорить і відкриває, пояснює і коментує, мотивує і розважає, є інтерпретатором, який, згідно з гіпотезою Януша Славінського¹⁵, передбачає і знаходить в інтерпретованому ним тексті власні сенси. Такий шлях Фіцовського-інтерпретатора є оптимальним не тільки для нього самого (як збирач і упорядник листів, він постійно є визнаватцем Автентіку, яким для

нього є Шульц), але й для читача „Книги листів”, адже правдивий діалог „Бруно Шульц – Єжи Фіцовський” для читача також стає відкритим і йому призначеним.

Структурно „Книга листів” не збурує, а навпаки, мотивує послідовне читання листів: після вступного нариса в збірці поміщено листи Бруно Шульца (140 листів); окремою частиною упорядковано його листи до шкільних влад (19 листів), якій передує вступне слово Єжи Фіцовського – своєрідна мотивація виокремленості (здебільшого болісної, а навіть трагічної) шкільної теми у житті Шульца; наступна частина – листи до Бруно Шульца (38 листів), збірка яких також починається з майстерного вступу упорядника – з думки про те, що збереження цієї жмені листів було помилкою долі, адже майже всі, хто їх писав, як і Бруно Шульц, впали жертвами Голокосту: „Отож всі, кому присвячую ці побіжні згадки, без винятку – і це не є справою випадку – Жиди, котрі, подібно, як Шульц, з трудом, а іноді й коштом офір, складених своїм і чужим, поволи виходили з гетт, матеріально вже неіснуючих, покидали вітцівські звичаї і традиції. Його об’єднував з ними також своєрідний міт, почуття певної спільноти в регіонах давніх Книг Пророків і на ґрунті тепер зазнаваних кривд. Видається безсумнівним, що Шульц – з іншого боку так далекий від визнанневих справ і етнічно трактованого походження – почував себе серед тих людей не таким безборонним, як, скажімо, в школі, де вчив, чи на літературній ниві, де після тріумфу „Крамниць” і „Санаторію” був загублений і зовсім безрадний перед вговорюваною йому мовчанням чужістю. І хоча, дійсно, більше слів між ним і близькими йому ровесниками було сказаних, ніж написаних, однак вони були масово присутні серед офір знищення людей і рукописів”¹⁶. Завершується „Книга листів” докладними і компетентними примітками Єжи Фіцовського до кожної з трьох частин листів, які є одночасно геніальним історико-біографічним та культурологічним коментарем до життя і творчості Великого Бруно. Без цих приміток читання і розуміння листів було б порожнім, відірваним від контексту „регіонів великого єретизму” Бруно Шульца.

Додатком до книги є світлини й портрети Шульцових адресатів – людей добре відомих тоді і класиків тепер (Юліан Тувім, Станіслав Ігнаці Віткевич, Вігольд Гомбрович, Зоф’я Налковська¹⁷, Тадеуш Бреза¹⁸), таких, що були знищені виром історії минулого сторіччя і віднайдені, воскресені Єжи Фіцовським. Серед них Дебора Фогель¹⁹, Остап Ортвін²⁰, Юзефіна Шелінська²¹, Зенон Васневський²², Романа Гальперн²³, Тадеуш Голлендер²⁴, Анна Плоцкер²⁵.

Складні і трагічні долі людей, які творили контекст життя і творчості Бруно Шульца, підкреслюють його трагедію, його безневинну жертву, як і парадоксальність початку дороги Єжи Фіцовського до Шульца, коли він, маючи 18 років, якраз у рік загибелі письменника, вперше прочитав „Цинамонові крамниці” і написав їх авторові листа – не знав, що „адреса вже неактуальна, що Шульц, викинутий до маленької хатини у гетто, стоїть на краю життя, не здавав собі справи, як дуже невчасно я вибрався з тим листом”²⁶. Лише весною 1943 р. до юного ще Фіцовського дійшла звістка про трагічну смерть мистця і тоді він розпочав своє служіння Шульцові, свою, як він каже, „іраціональну вдячність читача”.

Різні адресати, різні теми – від щоденних турбот до справжніх трактатів з теорії мистецтва, різні настрої і незмінне почуття самотності – іноді довершеної, іноді гнітючої – так можна стисло окреслити змістові вектори „Книги листів”, яка творить цілий космос творчого життя дрогобичанина Бруно Шульца.

Варто „підглянути” у листах автора, чим є для нього Дрогобич.

У листі до Тадеуша Брєзи (21.06.1934) Шульц, запрошуючи адресата в гості, захоплено пише: „Я хотів би передовсім показати Панові Дрогобич і околиці, очима Пана заново побачити сценерії моєї молодості. Впровадити Пана у ненаписані розділи „Цинамонових крамниць”. Прошу приїхати”²⁷. Дрогобич є для мистця головним скарбом, який неодмінно хоче показати заприятеленій душі (цей же лист розпочинається визнанням Шульця, що йому потрібний приятель, потрібна йому близькість спорідненої людини), хоче відкрити Брєзі міт його дитинства і його творчості – той, що не помістився весь на сторінках його „Крамниць”.

Часом – вимучений зненависнілою працею у гімназії, розчавлений власною неспроможністю реалізувати шлюб із Шелінською – Шульц сумує у своєму місті: „У мене тут дуже сумно і самотньо. Хотів би переїхати хоча б до Львова, якщо до Варшави якось трудно” (з листа до Тадеуша Брєзи від 29.11.1936)²⁸. Але це були лише хвиливі занепади, бо коли окреслилась реальна можливість переїзду до Львова, то він повертається до свого природнього мітородно-дрогобицького стану: „Мав лист від проф. Хвістка, у якому він пропонує мені свою допомогу в переїзді до Львова, але до шкіл загальноосвітніх. Якось це не дуже мені всміхається. Я зрісся з Дрогобичем...” (з листа до Романи Гальперн від 18.01.1938)²⁹.

Тиша і спокій у Дрогобичі – це, мабуть, один з вирішальних чинників, який сприяв артистичним відкриттям Шульця, проте цієї тиші часом було браку, що він визнає у листі до Анджея Плесневича³⁰ (4.03.1936): „Пан переоцінює вигоди моєї дрогибицької ситуації. Чого мені тут навіть бракує – це тиші, власної, музичної тиші, заспокоєного маятника, підпорядкованого власній гравітації [...] Така субстанційна тиша, позитивна – повна – вже сама є майже творчістю. Ті справи, котрі, як вважаю, хочуть через мене висловитись – відбуваються понад певною границею тиші, формуються в осередку, доведеному до досконалої рівноваги. Вже той спокій, який тут маю, хоча й досконаліший, ніж у тій щасливій епосі, – став недостатнім для щоразу вразливішої, вишуканішої „візії”. Щоразу складніше мені у неї повірити. А ці речі вимагають якраз сліпої віри, взятої у кредит”³¹. Так Шульц входить у творчий діалог зі своїм містом, шукає у ньому тиші-творчості, зрівноважує маятник свого спокою, щоб його віра у глибинні сенси, які чекали на нього ще на початку життя, перемогла у щоденній складності існування.

Автор „Цинамонових крамниць” володів якимось таємничим, але достеменним знанням про переваги провінції для мистця, для його творчості. До Людвіка Лілле³² він писав: „Я вже знову вдома³³, замкнутий у малому і безпечному колі дрогибицького горизонту. Розпочинаю шкільну працю. Тепер осінь, і всюди квітнуть айстри і жоржини. Раджу Панові колись обов’язково виїхати до провінції, хоча б до Версалю. Замок Пан може не оглядати, але містечко є чарівне. Я хотів би там мешкати. Нехай Пан замешкає у французькій провінції, якщо Пан навіть обов’язково хоче бути у Франції і біля Парижа. Побачить Пан, як там чудово. Мусить також бути дешевше, ніж у Парижі” (2.09.1938)³⁴. Ця остання заувага Шульця зовсім не випадкова, адже він постійно перебував у матеріальній скруті.

Сприйняття Парижа, до якого так довго і складно вибирався і так емоційно пережив цю поїздку, може стати досконалою ілюстрацією засадничої Шульцевої антиномії „столиця – провінція”. Своє обурення Парижем висловив у листі до Вацлава Чарського³⁵ (10.08.1938): „Вже тиждень я є в Парижі. Страхітливе місто, що за жінки! Я розбитий. Правдивий розпусний Вавілон!”³⁶ Більш узasadнену оцінку Парижа дав у листі до Романи Гальперн (29.08.1938): „Я витривав у Парижі понад 3 тижні, попри

те, що вже після 1-го тижня зрозумів, що не зреалізую моєї тутешньої програми. Було наївним вирушати у такий спосіб, як я, на здобуття Парижа, що є найбільш ексклюзивним, самодостатнім, замкнутим містом на світі³⁷. Шульц – докорінний дрогобичанин – не зумів скористатися порадами Марії Хазен³⁸, яка писала до нього 26.07.1938: „Оскільки Пан вирішив поїхати в Париж, можу дати Панові лише одну раду: нехай Пан позбудеться тремі і перебудується на Париж [...] Не можна там бути надто скромним і невпевненим у собі – треба подекуди вимагати від людей зацікавлення собою (треба також “уміти” їх зацікавити)”³⁹.

Дрогобич був для мистця його власним містечком – малим і безпечним, де він почувався природно і спокійно. У цьому й крились певні мотивації його творчості. Як сам визнавав, у Варшаві (другій столиці, яка теж втілює названу антиномію) нічого б не написав, ані не намалював. Він боявся Варшави. Достатньо буде лише одного прикладу, наведеного у книзі Веслава Будзинського: „Bodajże wtedy właśnie [w 1936] Schulz mówił nam, urodzonym i zadomowionym warszawiakom, o obcości tego miasta i o tym, że nie mógłby w nim napisać ani słowa” – wspomina Hanna Mortkowicz-Olczakowa. Pamięta – szli ulicą Szczygła, która jak cienisty kanion zbiegała w dół od ulicy Kopernika. „Szliśmy rozmawiając i nie patrząc. Nagle Schulz stanął i krzyknął. Krzyknął boleśnie, przejmująco, cicho, jak dziecko obudzone przez koszmar. Staliśmy wszyscy troje w miejscu pozornie bez wyjścia, przed wysokim murem, który zagradzał i blokował całą szerokość ulicy. Było tam wejście zatarasowane na głucho, boczna brama do klasztoru św. Kazimierza na Tamce, której nigdy nie używano [...]. Niełatwo było uspokoić Schulza, że nie, że to nie żadna pułapka ani ślepy kąt. Próbowaliśmy rozładować naprężoną sytuację żartem, wyprowadzić go stamtąd w górę za rękę na właściwą drogę. Przyjął do wiadomości wyjaśnienie, ale stał tam jeszcze przez dłuższą chwilę spłoszony, macając ręką mur tak szary i głuchy jak ściana więzienia [...]. We wspomnieniu widzę go tam jeszcze wciąż – małego, niezręcznego, jak gdyby załapanego w potrzask, z wyrazem grozy na pobludłej nerwowej twarzy” (H. Mortkowicz-Olczakowa). Wedle teje dla Schulza, tego „prowincjonalnego wizjonera”, jak go nazywa, Warszawa była równie obłąkana i niepojęta, jak dla niej i jej podobnych mroczne ulice jego wizyjnego miasta⁴⁰. Його „візійне місто” було глибинною першопричиною його творчості, сенсом його приватної мітизації – Майстра не можна зрозуміти без необхідного й непроминального зв'язку з його містом.

Багато адресатів мав Шульц, багато рідних і необхідних душ, з якими творив спільне буття через написане-сказане слово. Були серед них ті, яких Єжи Фіцовський окреслює як головних, найважливіших, провокуючих такі епістолярії, що їх мотиви відкриваються і продовжуються пізніше на сторінках Шульцових оповідань.

До найбільш ранніх літературних спроб Шульца належав його зв'язок (передовсім листовний) з Владиславом Ріффом, який став, згідно з висловлюванням самого Шульца, вимріяним „спільником для відкриттів”. Владислав студіював полоністику в Ягеллонському Університеті, страждав на невиліковну хворобу легень і переважно перебував у пансіонаті в Закопаному, який утримувала його мати. У цьому пансіонаті Шульц відвідував його на початку 20-их років, крім того, був з ним у сталій кореспонденції – аж до смерті приятеля 25 грудня 1927 р., у віці двадцяти шести років. Ріфф був автором поезій, написав також експериментальну повість, яку сам назвав „повістю психічних пригод”. За переконанням Є. Фіцовського, Ріфф і Шульц були поєднані спільною мітизацією життя і світу, що її практикували в письменництві, спільними інспіраціями мітом, спільними спробами окреслювати власні інтерпретації світу. Дуже часто

у полеміці, у взаємних протистояннях і узгодженнях вони доходили схожих або ідентичних висновків. Про їх спільний короткотривалий вибух уяви і таланту згадує Адам Важик, який знав обох: „Бруно Шульц надіслав мені кілька листів Ріффа, написаних із Закопаного до Дрогобича. Пансіонат у цих листах перетворився на корабель, з-поміж гостей виділився екіпаж під проводом фіктивного капітана. Корабель був гротескний, проза пластична, густо всяяна метафорами...”⁴¹ Як розважає Єжи Фіцовський, складно ствердити, хто з їх кореспонденції більше скористав, але й якщо був з неї якийсь результат, то неодмінно у творчості Шульца. Маємо лише сумні факти: листи Шульца до Ріффа були спалені разом з усім ніколи не опублікованим доробком молодого автора в його пансіонатній кімнаті після його смерті (з метою антибактеріологічних заходів), листи Шульца до Ріффа зникли в Дрогобичі.

Після втрати свого першого епістолярного спільника Шульц майже до 1930 р. шукав нового вибраного адресата, яким стала Дебора Фогель. В листах до неї часто з'являлись фрагменти вражаючих історій – дрогобицьких і особистих, мітичних і універсальних, які були відтворенням магічних взаємин і дій міста, батька, сина. З цих листів вирости „Цинамонові крамниці”. Безцінна кореспонденція загинула разом із адресаткою у львівському гетто. З Деборою закінчилась перша – сліпуча і досконала – епістолографічна епоха Шульца. У другій, менш досконалій, вибраними партнерами епістолярії стануть Юзефіна Шелінська і Зоф'я Налковська.

Єжи Фіцовський пише: „Листи до нареченої... До Юзефіни Шелінської, яку називав Юна. Їх не чекає майбутнє листів до Мілени Франца Кафки, не прочитаємо їх ніколи: війна та її наслідки запевнили цілковиту і вічну дискретність для того вагомого діалогу двох найближчих людей, для понад трирічної писаної розмови двох визначних, вразливих особистостей. Тих листів було дуже багато, всі загинули разом, не погублені і не розпорошені адресаткою. Не треба додавати, що відповіді Юни загинули так само, як майже все, що залишилось після Шульца у Дрогобичі”⁴². Автор наведених слів був з Шелінською у кореспонденції від 1948 до 1990 р. З цього листування стає зрозумілим, наскільки глибока і таємнича „внутрішня біографія” Шульца була присутня у його листах до Юни, котра збирала їх усі і заховала на стриху рідного будинку в Янові під Львовом. Потім довго не вірила, що всі вони загинули у її будинку, який вцілів під час війни, але згорів у вогні післявоєнних боїв українських партизанів.

Зоф'я Налковська, для котрої Шульц був одним з її „капризів”, суттєво спричинилася до його визнання в літературному світі, завжди зберігала до нього почуття тонкого розуміння. Листи його вирізняла серед усіх інших, коли-небудь їй адресованих, як „особливо прекрасні” – всі вони згоріли у полум'ї повсталого Варшави 1944 р. У травні 1934 р., коли святкувала свої уродини, описала в щоденнику чорно-червоні троянди, переказані їй Шульцом „звідтам” – такі, які виокремлювались серед усіх інших подарованих. Шульц зробив Налковській ще один подарунок – єдиний у своєму роді примірник „Цинамонових крамниць” – з довгою дедикацією, опрацьований у шовк кольору цинамону, ілюстрований оригінальними рисунками. Іронія долі була такою, що майбутній чоловік Налковської Богуслав Кучинський спалив цю дивовижну річ у пориві ревності – так була приречена на небуття ще одна з багатьох неповторних праць мистця. У 1943 р. письменниця писала у щоденнику про безсенса долі Шульца; передивляючись усі колишні листи, стверджувала, що найважливішими серед них були саме його листи; поміж усього, що згоріло 1944 р. у вогні Повстання, найбільшою втратою для неї були його листи і літографії.

Епістолярна спадщина Бруно Шульца, представлена Єжи Фіцовським у фрагментарній, але безсумнівній цілісності, має ті внутрішні концентричні кола-мотиви, про які вже йшлося вище. На окремих варто зупинитись детальніше.

У багатьох листах бачимо Майстра як звичайну людину, як того, хто передчуває загрозу, занепадає духом, втрачає впевненість у собі, надовго впадає в екзистенційну пустку і нічого не творить. До близької його душі Романи Гальперн пише просто і відкрито: „Вважаєш мистців за якихось особливих звірят, котрі невідомо за що ображаються і з якими не можна бути достатньо обережним у вчинках. Це зовсім не так. У щоденному житті я є цілком нормальною людиною” (26.12.1938) п⁴³. До свого товариша Зенона Васневського Шульц пише з Закопаного, де поправляє здоров'я (був дуже хворобливим і фізично слабким): „Всупереч очікуванню, живу тут дуже самотньо. [...] Не працюю, лише фізично намагаюсь прийти до себе, оскільки, як собі пригадуєте, я завжди був слабким і далі ним є (53 кг). [...] Не ходжу в гори – страждаю на запаморочення і страх простору. Коли одного разу вийшов на значнішу висоту, то мусив просити чужу особу, щоб мене звела вниз” (8.08.1935)⁴⁴.

Поруч зі слабкістю тіла можемо спостерігати пророчі енергії духу мистця, як, скажімо, у листі до Романи Гальперн з червня 1939: „Чи знаєш у Варшаві доброго невролога, який би погодився лікувати мене безкоштовно? Я є абсолютно хворий – якийсь розлад, якийсь початок меланхолії, розпач, смуток, почуття неминучої поразки, невідвротної втрати... Треба би порадитись. Але не вірю у лікарів”⁴⁵. Ці передчуття виникають перед самою війною – вони були пророчі. Пізніше, вже під час окупації, Шульц напише до Анни Плоцкер розпачливу пророчу правду про їх спільний близький кінець: „Передчуття говорить мені, що ми незадовго ще зустрінемося і що історія нашої приязні не закінчена. Лише тепер розпочнеться об'єктивно, тоді як дотепер трималася у приватних границях. [...] Тепер мені здається, що я мав би ще багато сказати Пані, невичерпані засоби речей, якими живо цікавимось. Тепер, коли Пані, висловлюючись поточно, – втрачаю”⁴⁶. Ці слова були написані Шульцом 19 листопада 1941 року – через декілька днів Анна Плоцкер буде замордована у Бориславі, а рівно через рік буде вбитий він.

Однією з найінтимніших і найболісніших тем кореспонденції Бруно Шульца є тема Юзефіни Шелінської – його коханої Юни. Ціла гама почуттів, пов'язаних із Юною, вилита у листах до Романи Гальперн, якій, мабуть, довіряв найбільше: він пояснює, що шлюб із Юною для нього є необхідністю, що він її дуже кохає; просить Роману допомогти у залагодженні проблем, пов'язаних із шлюбом; стверджує, що наречена більше його кохає, ніж він її; сперечається з адресаткою про суть свого майбутнього шлюбу – переконаний, що цей шлюб не буде звиклим, міщанським; іноді доходить висновку, що шлюб йому потрібний як втеча від самого себе. Найщирішою його сповіддю перед Романою (може, більше перед самим собою) буде лист, написаний після розриву з Юною: „... між мною і Юною стосунки є розірвані, або, принаймні, (якщо помиляюсь) припинені на невизначений час. Мені її дуже жаль, не знаю, що вона поробляє після таких тяжких пережиттів, на мої листи не відповідає. Жаль мені нас обох і цілого нашого минулого, приреченого на загибелю. Такої другої, як вона, уже не знайду. Живу тепер дуже марно, нічого не пишу. Підтримує мене надія, що може на канікулах зможу пару тижнів провести зовсім сам – тільки з собою, – хоча не знаю, чи витримаю тепер із самим собою. Хотів би десь укритись у цілковиту самотність” (30.04.1937)⁴⁷. Розпач і безсилля після втрати Юзефіни вплинули на Шульца дуже глибоко, він довго ще мав почуття вини через свою безпорадність і безсилля. Своїми

переживаннями ділився часто з Тадеушем Брезою; згадки про Юну розсіяні по всій його кореспонденції.

Рідко трапляються у Шульцовій епістолографії згадки про його родину, про сім'ю, про близьких дрогобицьких друзів, але знайдення таких згадок є важливим для відтворення дрогобицького контексту, для розуміння найближчого родинного клімату, в якому він жив.

28 січня 1935 р. Бруно Шульц ділиться з Васневським трагічною подією в особистому житті: „Як тільки я повернувся з Варшави, мене застало нещастя – в дослівному значенні: мій брат, з яким я ще день перед тим розмовляв у Варшаві, раптово помер⁴⁸. Це була надзвичайна людина, яку любили всі, хто з ним стикався, просто євангелічної доброти, молодий, елегантний, повний успіху і на вершині чудової кар'єри – був однією з головних фігур польського нафтового промислу. Це пояснює, чому я відразу до Вас не написав. Мій брат утримував мій дім, тобто сестру і племінника, був живителем цілої низки родин, які тепер втратили ґрунт під ногами. Тепер буде тяжко – сам не знаю, що зроблю”⁴⁹.

Читаємо у листі Вільгельма Шульца⁵⁰ до Бруно Шульца: „За рисунки і „Книгу ідолопоклоніння”, яку маєш намір мені надіслати, сердечно дякую від себе та від імені Есі” (липень 1938 р.)⁵¹.

Такі родинні „вкраплення” серед збережених епістолярій Шульца роблять постать письменника ще більш наближеною до нинішнього читача, ще більш „дрогобицькою” – попри його таємничість і певну замкнутість.

У листі до Казімежа Трухановського⁵² знаходимо дуже коротку, але надзвичайно вагому згадку про найближче приятельське оточення мистця у Дрогобичі: „Щоденно відвідую приятеля⁵³, який помирає від раку”⁵⁴. Коло друзів було дуже важливим для Шульца. Він дарував їм свої рисунки і графіки, робив для них екслібриси (скажімо, його відомі екслібриси для Станіслава Вейнгартена, про які відомий шульцолог Владислав Панас написав окрему цінну розвідку⁵⁵).

Наступним концентричним колом „Книги листів” виокремимо літературні ідеали Бруно Шульца, серед яких найважливішим був Райнер Марія Рільке, біографія котрого є однією із найбільш неповторних поетично-інтелектуальних біографій свого часу. Йдучи слідом за визначним шульцологом Єжи Яжембським: „Шульц був ентузіастичним шанувальником творчості Рільке. Його прізвище часто з'являється у кореспонденції з людьми, що були близькі йому по духу: Стефаном Шуманом⁵⁶, Арнольдом Спаєтом⁵⁷, Романою Гальперн, Анною Плоцкер, Рудольфом Оттенбрейтом⁵⁸. Незалежно від любові до австрійського поета, Шульц більше цінував деякі його твори, місця і теми, інші любив менше, а його стосунок до Рільке переживав повороти і зміщення акцентів”⁵⁹. Про це свідчать слова, скеровані до Романи Гальперн у листі від 30 вересня 1936: „Вершиною його творчості вважаю „Neue Gedichte”. Те, що писав пізніше, – „Duineser Elegien”, „Sonette an Orpheus” – є вже надто вирафінуване і езотеричне”⁶⁰; а пізніше до Анни Плоцкер: „Дуже тішуся, що для Пані Рільке виявився доступним. З часом, коли Пані освоїться з його віршами, для Пані відкриються світи ще більш сконцентрованої краси. Нехай Пані часто зазнає таких об'явлень і нехай Пані завжди зберігає достатню еластичність для зміни своїх поглядів і коректур. Щодо мене, то після періоду безпам'ятного захоплення [повістю – В.М.] „Malte”, сьогодні спостерігаю її межі і пункт, у якому свідомо віддаляюся від цієї прози. У своїх поезіях Рільке проходить еволюцію в кількох (3 – 4) стадіях, кожна з яких вимагає нового стосунку до цієї поезії” (лист від 23.08.1940)⁶¹. Проте найважливішим, мабуть, є ідеальний

Рільке Шульца, котрий навіть у життєвих розпачах є моделлю виходу із безвиході: „... я хотів би змогти обійтись без посади і жити лише для творчості. Можливо, я повинен цілковито ізолюватись, як Рільке, мешкати сам і не мати нікого”⁶², – пише він до Романи Гальперн у листопаді 1936 р.

Важливою для Бруно Шульца була також постать Томаса Манна, котрого особливо цінував, вбачаючи у його творчих поглядах багато спільного з власними переконаннями. Захоплювався найбільше „Історіями Якова”⁶³ – книгою, яка у вступі містила довгі роздуми про роль міту у житті людини, взаємне проникнення мітичних фабул, втілення реальних осіб в образах мітичних героїв (усі ці теми відігравали визначальну роль у прозі Шульца). Мав надію на ближчий контакт з Манном, і навесні 1938 р. передав йому через посередника свою новелу „Die Heimkehr”⁶⁴ („Повернення додому”) – єдиний твір, який написав німецькою мовою і який ніколи не був опублікований. Невідомо, чи Манн йому коли-небудь відповів. Текст німецькомовної новели пропав. Єжи Фіцовському не вдалося встановити будь-яких переконливих фактів, що стосувалися б цілком імовірного контакту Шульца і відомого німецького прозаїка ХХ ст. Попри те, набагато пізніший твір Манна „Доктор Фаустус” дивує читача подібністю постаті батька з батьком із Шульцових оповідань. Дослідники, зокрема Єжи Яжембський, не виключають, що Якуб Шульца з його креативними експериментами був присутній також у „Die Heimkehr” і міг вплинути на появу подібної постаті у Манна.

Близьким Шульцові був Франц Кафка, творчістю якого захоплювався, написав післямову до польського видання „Процесу” (переклад підписав своїм прізвищем, хоча насправді зробила його Юзефіна Шелінська⁶⁵; він прагнув своїм більш відомим іменем забезпечити успіх для перекладу). Зв’язок між прозою Шульца та Кафки був неодноразово підкреслюваний дослідниками⁶⁶: тип фантастики, метафізичні сенси, подібність мотивів (скажімо, перетворення героя на комаху). Проте ці подібності творять більш вагомі різниці, що полягають на вичерпаності героя Кафки під впливом загрози чужих і невичерпаності героя Шульца в його експериментуванні з формами і кшталтами.

Серед сучасників польської літератури Бруно Шульц найближчим був до Станіслава Ігнаці Віткевича та Вітольда Гомбровича. З ними у листах снував розлегли дискусії з теорії мистецтва, з психології творчості. Збережені епістолярії часто підкреслюють його захопленість „Щоденниками з періоду дорослішання” та „Фердидурке” Гомбровича – ці книги він радить читати своїм друзям, називаючи їх автора геніальним⁶⁷. Хоча завжди наполягав на принциповій відмінності між своєю творчістю та творчістю автора „Фердидурке”, на неможливості поставити між ними знак рівності⁶⁸. Таке наполягання було цілком умотивованим, бо Шульцова глибинна мітизація дійсності і автентизм героя виглядають сьогодні домінуючими над формуванням героя у Гомбровича під впливом інших людей і середовищ та марним його пошуком власного автентизму.

З листів В. Гомбровича і С.І. Віткевича до Шульца видно глибоку приязнь цих трьох головних представників польської міжвоєнної прози. Гомбрович визнає сильну позицію Бруно у тодішній літературі, веде дискусії про розуміння форми – відсутності форми – відчуженості в літературі, розважає про можливість переходу Шульца на християнство⁶⁹. Віткевич ділиться з Шульцом, як із найближчим приятелем, своїми інтимними пережиттями, сподіваючись на його підтримку і на те, що поміж них ніколи не стане Гомбрович (такі довірливі „ревнощі!”), розважає про їх (своє і Шульца) різне ставлення до жіночої зради – його покинула кохана жінка, про що звіряється:

„З мене випустили кишки і вдарили черевиком в обличчя. (*Ти б це любив*). (курсив мій – В.М.) 80 кілограмів (!) усіх подарунків плюс картини, вислані на Братську, повернуто мені сюди. Мій труп сидить у тому смітнику і плаче над утраченим щастям. І взагалі, коли голюся зранку, маю враження, що голю власний труп для домовини”⁷⁰. У цих словах, ясна річ, більше артистичної гри, що не затіняє справжнього страждання автора листа. Проте навіть у такій, здавалося б, дуже приватній ситуації, існує позаемпіричний зв’язок двох близьких художніх душ, котрі обидві були і літераторами, і художниками. Не випадково ж з’являється „ти б це любив” (мимоволі відтворюється постать жінки на Шульцовій іконографії).

З листів Бруно Шульца розуміємо, якою важливою для нього була оцінка його творів, як він прагнув до загальноєвропейських мотивацій своєї творчості – не для слави і не для кар’єри, а лише тому, що відчував свою „іншість”, складність у тодішньому літературному контексті. Письменник старався про переклади своїх творів німецькою, французькою, італійською мовами; ніколи не шкодував подяк для шанувальників і рецензентів, знайомих і друзів за добрі слова про його мистецькі пошуки. Такі подяки розсіяні по багатьох його листах: до Остапа Ортвіна, Арнольда Спаета, Юліана Тувіма, Вітольда Гомбровича, Тадеуша Брези, Романи Гальперн, Анджея Плесневича, Зенона Васневського та ін. Є сенс виділити серед цих адресатів Юліана Тувіма, що до нього Шульц писав 26.01.1934: „Дякую!”⁷¹ Я не сподівався того, але в глибині душі постулював, пристрасно очікував резонансу від Пана. На дні захоплень і завзятостей цієї книжки була і ця стара ностальгія. Сьогодні Пан заспокоїв її в мені, наситив і наповнив по береги. Що за сповнення! [...] Коли Пан кілька років тому був у Дрогобичі⁷², я був у залі, дивився на Пана з почуттям помсти і бунту, повний понурою адорації. [...] Сьогодні я маю визначну і тріумфальну мить. Зникли чари – те, що я нагромадив у захопленні, виєкзальтував у нападах здивування, дотепер чуже і звернене проти мене – підтверджує мене і приймає. Дякую”⁷³. Цей фрагмент є свідченням справжнього діалогу двох поетів (Шульц також був поетом, бо ж не поділяв літературну творчість на прозу і поезію, говорячи лише про поезію) – діалогу через протистояння і подолання до злиття у тому, що є сенсом поетичної творчості.

„Санаторій під Клепсидрою” вже не дав його авторові такої радості, як „Крамниці”. У багатьох листах знаходимо, що не тішить його ця збірка, що від неї слабкий резонанс (до Зенона Васневського), що перестав вірити у цей твір (до Романи Гальперн). У цей, власне, період (від 1936 р. – з моменту видання „Санаторію”) Шульц всеціло поглинутий „Месією” – його останнім твором-заповітом, рукопис якого щез безслідно, що є найголовнішою загадкою, як і стимулом для всіх шульцологів світу. Але „Месія” „присутній” у листах мистця: небагатослівно, якимось таємничо, особливо напружено, що підкреслює значимість цього тексту для його автора. От лише деякі висловлювання Майстра про його „Месію”: „Мій твір просувається дуже поволі”⁷⁴, „Месія” лежить закинутий”⁷⁵, „Месія” росте поволі – це буде продовження „Цинамонових крамниць”⁷⁶, „Пан доторкається болючої рани, коли говорить про „Месію”⁷⁷. „Месія” росте поволі” – ця майже сакраментальна фраза знову нагадує про серцевину Шульцового мітотворення: „Книжок меншає, а Автентик росте”. Хочеться вірити, як усе своє життя вірить Єжи Фіцовський, що прийде осяяння і Месія від Великого Бруна повернеться до нас.

У пропонованих розважаннях над „Книгою листів” уже згадувалось, що епістолярії Бруна Шульца густо насичені сентенціями про творчість, про слово, про суть людської креації, про літературний твір. Його листи – це, поза сумнівом, шлях до

теорії його творчості, до його автентичної концепції людської креації. У цих листах знаходимо не просто думки, а правдиві осяяння: творчість як відкриття прадавньої мітології; читання як привласнення прихованого сенсу твору; автокастрація як сон, що передував його артистичним відкриттям⁷⁸; його оповідання як мандрівка форм, що є істотою життя; мистецтво як спонтанна сповідь життя; реалізм, що є лише фікцією, бо немає жодних методів у літературній творчості⁷⁹.

Серед роздумів Шульца про творчість виокремлю лише один, підставовий для нього мотив, що стосується дитинства як міту, що до нього „доростає”, до нього повертається мистець у своїх „дорослих” творіннях.

У листі до Казімежа Трухановського від 4.03.1936 р. пише: „Чи Пан, наприклад, любить книжки з пригодами для дітей? Чи хотів би Пан зі мною і ще з кимось мешкати на безлюдному острові, у самодостатній фортеці, якій злегка загрожують дикі звірі, пірати і т.ін.? Чи читав Пан Стівенсона „Острів скарбів”? Чи ніколи Пан не думав про написання такої книжки для дітей і дитячих фантастів?”⁸⁰ Таке питання є якимось ніби випадковим, раптовим у контексті листа. Але чи таким вже й випадковим? Порівняємо з реляцією у книжці Генрика Грінберга „Дрогобич, Дрогобич”: „Шульц учив нас тепер (за часів радянської окупації – В.М.) математики і креслення. До переповненої школи ходилось у дві зміни: молодші класи вранці, старші після обіду. Перевантажена електростанція вимикала струм і ми сиділи при свічках, а коли бракувало свічок, кричали: пане професоре, пане професоре, розповідайте. Розповідав „Мандри Гулівера”, *verbatim*, і вигадував історії про гномів та інших предивних істот, котрі живуть у темних кутах і шпарах, в іншій реальності, схований від наших очей. Ми не вміли того повторити, бо лише він умів так розповідати, та й не зовсім розуміли, але слухали захоплені”⁸¹.

Ще в одному місці знаходимо: „Нема вже ніде тих книжок, які ми читали в дитинстві, розвіялись – залишились голі скелети. Хто мав би ще у собі пам’ять і зміст дитинства – повинен би написати їх заново, якими були тоді. Виникли б правдивий „Робінзон” і правдивий „Гулівер” (з листа до Романи Гальперн від 5.12.1936)⁸².

І ще раз – найбільш вмотивовано – Шульц напише на тему дитинства як джерела творчості, дискутуючи з Анджеєм Плесневичем (лист від 4.03.1936): „Те, що Пан говорить про наше штучно продовжене дитинство – про недозрілість – трохи мене дезорієнтує. Бо ж здається мені, що той вид мистецтва, який лежить мені на серці, є, власне, регресією, є поверненим дитинством. Якби можна було розвиток повернути назад, якоюсь окружною дорогою досягнути повторного дитинства, ще раз мати його повноту і безмір – це було б здійснення „геніальної епохи”, „месіанських часів”, що нам приречені і заприсяжені всіма мітологіями. Моїм ідеалом є „дозріти” до дитинства. Лише тоді це була б справжня дозрілість”⁸³. Стає зрозумілим, чим був міт дитинства для Шульца, чим була його „дорослість” мітизація й метафоризація у „Крамницях” і „Санаторії”, як теж проясняється перспектива зв’язку між „геніальною епохою” (досягнута перчитати оповідання „Геніальна епоха”) та часами Шульцового Месія.

„Месія” ще не повернувся до нас, як довго не поверталися листи Бруно Шульца – навіть ті, які були віднайдені кимось, але іншими „старанно” переховувалися довгі роки. Одним із таких „переховувачів” був Артур Сандауер⁸⁴, про якого необхідно говорити хоча б тому, щоб ще раз підкреслити і виокремити правдиву постать Єжи Фіцовського – правдиву стосовно Бруна з Дрогобича і стосовно тієї безлічі людей у всьому світі, кому він небайдужий.

Важливими видаються короткі спостереження змін ставлення Шульца до Сандауера, котрі, зрозуміло, мали глибокі мотивації. Маємо три згадки про цього – тоді ще зовсім молодого – літературного критика з Самбора: „Той Сандауер, котрий пише у „Пйоні” про Гомбровича, то мій добрий знайомий, 23-річний хлопець, дуже інтелігентний”⁸⁵ (до Романи Гальперн від 23.01.1938); „У „Пйоні” в № 5, здається, була прекрасна стаття про мене (переважно) і про Гомбровича А. Сандауера, молодого критика, котрий на дуже інтелігентному обговоренні моєї творчості (і Гомбровича) здобув собі літературне визнання”⁸⁶ (до Романи Гальперн від 21.02.1938 р.); „У неділю приїхав до мене Сандауер [...] Залишив мене дуже пригніченим. Мій комплекс „втраченого життя” відновився під його впливом. Приїхав у дуже добрій формі з цілою жорстокістю молодого покоління, жадаючого звільнення місця для себе. Все це натурально проглядалось, єдине що не було сказане прямо”⁸⁷. Виглядає на те, що Шульцові слова – слова людини, підкреслимо, дуже делікатної і справедливої – не потребують тут зайвого коментування.

Додам лише декілька фрагментів з листів Сандауера до Шульца. Від 12.05.1938: „Якщо однак смію Панові щось запропонувати, то оце: визволитись, принаймні на якийсь час, з Дрогобича...”⁸⁸ (чи могла знати ця молода людина, котра пропонувала Шульцові визволитись від Дрогобича, що означало для нього це місто?); від 5.07.1938: „До мене також пише Гомбрович, що він занепокоєний Твоєю депресією. Чи пишеш щось? Я приступаю до статей для „Хвилі”⁸⁹ (такий миттєвий перехід на „ти” і така формула зі знаком дорівнює „Ти пишеш – я пишу” вражають, та й виходять за „стилістичні межі” чи не кожного, з ким Шульц листувався); від 11.07.1938: „Сиджу у Самборі по вуха, як у багнюці”⁹⁰ (подібного про Дрогобич жодна людина не дочекалася б від Шульца); від 25.07.1938: „Що з Твоім „Месією”? Мені надзвичайно цікаво, чи Ти створив щось нового (в методи)”⁹¹ (молодий критик чекає „нового в методи” від свого адресата, котрий не сприймав і не приймав жодних „методів”).

Це був певний „епістолярний” образ Артура Сандауера – виразного антипода Єжи Фіцовського, котрому не пощастило бути знайомим із Бруном Шульцом у житті, але котрий здійснив з ним інше – блискуче й істинне знайомство – для себе і всього світу. Це Великому Брунові – „неврятованому” Брунові – вірний йому поет Фіцовський присвятив поезію „Mój nieocalony”:

Tyle już lat
na mojej antresoli z belek
między sufitem a sienią
ćmi światłość wiekuista na 25 wat
zaciemniona pstrzynami much
za barykadą makulatury
On tam jest nakręca zegarek
nie wygania pajaków śpi
Chyba już przetłumaczył wszystkie sęki
Jego cień nieruchomy tynkiem zarasta
czasami nie ma go nawet
po godzinie policyjnej
bawi w Hajdarabadzie
odmyka kolejne słoje
wchodzi w drewno coraz drzewiej i drzewiej

W nie malowaną deskę
sen mój dzisiaj zapukał do niego
Panie Brunonie już można
niech pan schodzi
A on czeka na niedoczekanie
nie może słyszeć mojego snu
on nikt
trzeźwiejszy niż ktokolwiek
wie że
nie ma antresoli
ani światłości
ani mnie ⁹²

¹ Bruno Schulz. Księga listów. – Zebrał i przygotował do druku Jerzy Ficowski. – Wydanie drugie, przejrzone i uzupełnione. – Słowo/obraz terytoria. – Gdańsk, 2002. – 375 s.

² Єжи Фіцовські – видатний польський поет, прозаїк, перекладач, народився 4.IX.1924 у Варшаві. У період німецької окупації – воїн АК, брав участь у Варшавському повстанні. Під час навчання на філософському та соціологічному відділеннях Варшавського Університету (закінчив 1950 р.) дебютував збіркою віршів „Ołowiani żołnierze” (1948), потім опублікував збірки „Zwierzennia” (1952), „Po polsku” (1955), „Moje strony świata” (1957), „Makowskie bajki” (1959), „Amulety i definicje” (1960), „Pismo obrazkowe” (1962), „Ptak poza ptakiem” (1968), „Odczytanie popiołów” (1979), „Gryps” (1979), „Errata” (1981), „Śmierć jednorożca” (1981), „Przepowiednie. Pojutrznia” (1983), „List do Marca Chagalla” (1988), „Inicjał” (1999). Початково писав під впливом поезії Юліана Тувіма, пізніше втілював досвід поезії міжвоєнного авангарду. У подальшій його творчості посилюється напрямок морально-суспільної рефлексії. Опублікував збірку поетичної прози „Czekanie na sen psa” (1970), збірку фольклору давньої Варшави „Wspominki starowarszawskie” (1959), збірку оповідань „Bajędy augustowskich lasów” (1998). Знавець циганського фольклору (1948-50 рр. подорожував з циганами), опублікував збірки літературних нарисів: „Cyganie polscy” (1953), „Cyganie na polskich drogach” (1965, 1986), „Demony cudzego strachu. Wspominki cygańskie” (1986), опрацював збірку стилізованих циганських байок „Gałązka z drzewa słońca” (1961), переклав та опублікував пісні циганської поетки Папуші (1956). Є також автором антології народної поезії польських євреїв „Rodzynki z migdałami” (1964). У дослідницькому есе „Regiony wielkiej herezji” (1967), та у нарисах „Okolice sklepów sypnopolowych” (1986) висловив захоплення письменницькою особистістю Бруно Шульца, опублікував його кореспонденцію („Księga listów”, 1975; „Listy, fragmenty”, 1984) та „Книгу ідолопоклоніння” (1988). Перекладацька творчість Фіцовського 1977 р. відзначена нагородою польського ПЕН-Клубу. Вважається першим і одним із найвидатніших біографів і дослідників творчості Бруно Шульца.

³ Цитоване видання. – С. 5 – 8. (Тут і далі переклади цитат українською мовою здійснено автором статті – В.М.).

⁴ Там само. – С. 100 – 101.

⁵ Bruno Schulz. Sklepy sypnopolowe. Sanatorium pod Klepsydrą / Oprac. Wojciech Rzepek. – Wyd. GREG. – Kraków, 2001. – S. 72 – 73.

⁶ Там само. – С. 68 – 69.

⁷ Там само. – С. 90.

⁸ Там само. – С. 87.

⁹ Мається на увазі папка-збірка графік Шульца „Книга ідолопоклоніння”.

¹⁰ Słownik schulzowski / Oprac. i red. Włodzimierz Bolecki, Jerzy Jarzębski, Stanisław Rosiek. – Słowo/obraz terytoria. – Gdańsk, 2003. – S. 183 – 184.

¹¹ Jerzy Ficowski. Regiony wielkiej herezji i okolice. Bruno Schulz i jego mitologia. – Pogranicze. – Sejny, 2002. – S. 16.

¹² Jerzy Ficowski. Odczytanie popiołów. Wiersze. – Pogranicze. – Sejny, 2003. – S. 9.

¹³ Фрагмент з листа Фейвеля Шраера, учня Бруно Шульца, написаного з Ізраїлю до Єжи Фіцовського 1965 р.: „[...] 1946 р. у будинку [Шульца] мешкав голова обласного арбітражного уряду, певний Мойсеєнко [...], який дозволив мені понишпорити у пошуках якихось решток після мого Вчителя і Приятеля. На стриху я знайшов лише кілька світлин і листи [...]. Коли моя добра знайома п. Отилія Грюншляг у серпні 1956 р. виїхала як туристка до Польщі, я за її посередництвом повернув п. Сандауєрові його особисті листи і листівки [...]. Цей матеріал було віддано дружині Сандауєра, який тим часом гостював у Ізраїлі. Після того, як прочитав Пана статтю у „Літературному Житті”, то вважав за необхідне доручити власне Панові те, що зміг знайти [...]. Допомогла мені в цьому знову п. Грюншляг, яка в березні 1957 р. виїхала вже назавсім [...]. Вона поїхала до Кракова [...] і доручила привезену кореспонденцію [...] редакторові видавництва п. Скурніцькому [...]” („Книга листів”, с. 230 – 231). У „Літературному Житті” (№ 6, 1956) Є. Фіцовський написав про віднайдення 1946 р. у домі Шульца його давнім учнем Ф. Шраєром рукописів і ескізів. Виявилось, що знахідка не була такою багатою, а переказані Фіцовському листи через видавництво краківського часопису „Літературне Життя” не дійшли до адресата. Лише 1976 р., через рік після появи першого видання Фіцовського „Книги листів”, Артур Сандауєр опублікував (без необхідних видавничих поправок і коментарів) у варшавському тижневику „Культура” тих тридцять листів, які були призначені для Фіцовського (про таке їх призначення посвідчили дочка вже померлого на той час Ф. Шраєра та Отилія Грюншляг).

¹⁴ Цитоване видання. – С. 9.

¹⁵ Януш Славінський – видатний теоретик літератури, в одній зі своїх праць зазначив, що інтерпретатор може відкрити у тексті лише те, що він у нього заінвестував, отже, – власну інтерпретацію. (Janusz Sławiński. Próby teoretycznoliterackie. – Prace wybrane. – T. IV. – Universitas. – Kraków, 2000. – S. 60 – 61).

¹⁶ Цитоване видання. – С. 238 – 239.

¹⁷ Зоф'я Налковська (1884 – 1954) – відома польська письменниця, драматург, есеїстка, публіцистка. Авторка психологічної прози (видатна повість „Границя”), одна з центральних постатей літературного життя міжвоєнної Польщі. Високо цінувала талант Бруно Шульца, допомогла йому з першою публікацією „Динамонових крамниць” у варшавському видавництві „Рій”. Шульц завжди схилився перед нею. Була одним з відкривачів у польській літературі теми Голокосту (збірка оповідань „Медальйони”).

¹⁸ Тадеуш Бреза (1905 – 1970) – повістяр і есеїст, Бруно Шульц рецензував його дебютантську повість „Adam Grywałd” (1936), автор перших рецензій на „Динамонові крамници”. В роки знайомства і приязні з Шульцом був редактором відділу культури варшавського часопису „Kurier Poranny”, у виданому після його смерті томі есе „Nelly” (1972) поміщені спогади про Шульца і Гомбровича.

¹⁹ Дебора Фогель (1902 – 1942) – окреслила своє місце у польській літературі лише однією книжкою – збіркою новаторської філософсько-ліричної прози „Акасьє kwitną” (1935), є статтю майже невідомою для літературознавців. Близька приятелька Бруно Шульца, мала вплив на написання „Динамонових крамниць”. Проза Фогель за її мотивами є близькою до прози Шульца, пояснення чому Єжи Фіцовський знаходить у їх розлогій кореспонденції, яка

не збереглась. У міжвоєнний період підтримувала тісний зв'язок з єврейським літературним середовищем Львова, її батько був урядовцем у Єврейській Громаді і керував Львівським сиротинцем. Вона закінчила філософські студії у Львівському університеті, захистила дисертацію на тему „Естетика Гегеля”, багато подорожувала по Європі. Писала рецензії на різні малярські вистави (деякі публікувала у львівських „Сигналах”); входила до кола мистців, що об'єднались навколо львівського літературно-мистецького часопису „Куштаер” (1930-1931 рр.), в якому опублікувала свою наукову працю „Тема і форма в мистецтві Шагала”. Викладала психологію у гебрайській вчительській семінарії. Видала два томи поезій жидівською мовою. Була приятелькою Віткевича, провадила з ним активні філософські й літературні дискусії. Як вважає Єжи Фіцовський, Дебора Фогель мала б одружитися з Бруно Шульцом, але на заваді стала її мати. Шульц часто відвідував Дебору і її сім'ю (чоловік-архітектор і син) у Львові, ще під час німецької окупації вони обмінювались листами. Разом із сім'єю загинула у львівському гетто 1942 р.

²⁰ Остап Ортвін (1876 – 1942), власне ім'я Оскар Каценелленборен – літературний і театральний критик, літературознавець, видавець. Був розстріляний під час ліквідації львівського гетто.

²¹ Юзефіна Шелінська (1905 – 1991) – наречена Шульца, народилася в Бережанах, походила з родини сполонізованих євреїв, її батьки прийняли католицизм і змінили прізвище зі Шренцель на Шелінських. Батько був адвокатом у Янові під Львовом. Закінчила полоністику у Львові, 1929 р. отримала титул доктора філософії у галузі полоністики та історії мистецтва. З 1930 р. працювала у Дрогобицькій приватній жіночій семінарії. Шульц познайомився з нею 1932 або 1933 р. за посередництвом колеги-вчителя А. Кушчака, який від його імені просив Шелінську позувати для портрета. Від цього моменту розпочалась їх глибока приязнь. 1934 р. Юзефіна втратила працю у Дрогобичі і повернулась до Янова, що дало початок пристрасній кореспонденції з нею Шульца. Взимку 1935 р. вони заручились, Шелінська отримала у Варшаві посаду референтки зі справ шкільництва в Головному статистичному управлінні, натомість Шульц не знайшов праці у столиці й не виїхав з Дрогобича, але готувався до шлюбу з Шелінською. 8 лютого 1936 р. він вийшов з Дрогобицької єврейської громади, шукав можливості взяти шлюб у районі Шльонска (лише там можна було тоді взяти міжвизнанневий шлюб), проте не зміг вирішити цієї проблеми, та й, зрештою, не хотів покидати Дрогобич. Усе це doprowadило до конфліктів із Шелінською і зрвання заручин навесні 1937 р., після чого вона робила спробу накласти на себе руки, а потім до кінця життя залишалась самотньою жінкою. Під час німецької окупації брала участь у конспіраційному житті Варшави, потім переховувалась у Лясках під Варшавою. У 1945 – 1952 рр. працювала вчителькою у кількох гданських ліцеях, потім організувала бібліотеку Вищої Педагогічної Школи, якою керувала до 1968 р. і сама попросила про звільнення (під впливом березневих подій 1968 р. і зростання антисемітизму). Пізніше працювала в інформаційному відділі тієї ж бібліотеки, 1973 р. пішла на пенсію, завжди тримаючи в таємниці своє минуле. Єжи Фіцовський зміг підтримувати з нею стале листування. Вимучена хворобами, 11 липня 1991 р. Юзефіна Шелінська покінчила життя самогубством. Її родичі відмовляють дослідникам і шанувальникам творчості Шульца у доступі до пам'яток, малюнків і рисунків Шульца, які належали Шелінській. (Примітка складена на підставі статті проф. Єжи Яжембського, поміщеної у „Шульцівському словнику” – див. прим. № 10).

²² Зенон Васневський (1891 – 1945) – художник і графік, видавець літературного журналу „Камена”, що виходив у Холмі під Любліном у 1933 – 1939 рр., студіював разом з Шульцом у Львівській Політехніці, працював учителем малювання у Холмі, 1942 р. був арештований гестапівцями і ув'язнений у Люблінському замку, потім – Майданек, Освенцім, Ораненбург, Берген-Бельсен, де загинув у квітні 1945 р. у переддень визволення. У „Камені”

Васневський опублікував оповідання Шульца „Друга осінь” та фрагмент „Весни”, який не увійшов до канонічної версії і серед шульцологів має назву „Свято Пасхи”.

²³ Романа Гальперн (1900 – 1944) – після незакінчених студій у Варшавській Театральній Школі працювала як урядовець, вродлива і естетично витончена, кохалася у літературі і мистецтві, була відомою постаттю у варшавському літературно-артистичному середовищі, брала активну участь у літературних зустрічах і диспутах. Шульц познайомився з нею за посередництвом Віткевича і від 1936 р. до вибуху війни перебував з нею у постійному контакті. Під час окупації Гальперн переховувалася під фальшивими арійськими документами як Яніна Соколовська і працювала у німецькій інституції в Кракові; була розпізнана, ув'язнена, тортурована і розстріляна. Шульц часто користався допомогою Гальперн у залагодженні урядових справ, обмінювався з нею своїми думками про літературу, ділився особистими клопотами і розпачами. Вона є адресаткою найбільшої кількості збережених листів Шульца.

²⁴ Тадеуш Голлендер (1910 – 1943) – поет, у 1933 – 1934 рр. був головним редактором львівського часопису „Сигнали”, замордований гітлерівцями.

²⁵ Анна Плоцкер (1915 – 1941) – художниця, закінчила Академію Мистецтв у Варшаві, де познайомилася зі своїм нареченим Марком Звілліхом – також художником, який навчався у Краківській і Варшавській Академіях Мистецтв. У 1940 р. Анна Плоцкер переїхала з окупованої Варшави до свого нареченого в Борислав, де він був учителем малювання у бориславській гімназії; разом з Марком і його родиною була замордована у Бориславі українською міліцією, яка діяла за розпорядженням німців (масове вбивство відбулось 27 листопада 1941 р. у лісі біля Трускавця). Анна Плоцкер була останньою партнеркою Шульца у листуванні і частих зустрічах, а також хронологічно останньою жінкою, до якої він був небайдужий.

²⁶ Jerzy Ficowski. *Regiony wielkiej herezji i okolice. Bruno Schulz i jego mitologia.* – Pogranicze. – Sejny, 2002. – S. 12.

²⁷ Цитоване видання. – С. 49.

²⁸ Цитоване видання. – С. 55.

²⁹ Цитоване видання. – С. 153.

³⁰ Анджей Плесневич (1909 – 1945) – літературний критик і есеїст, закінчив історичні студії у Варшавському Університеті; у 30-их роках співпрацював з католицьким інтелектуальним кварталником „Verbum”, на сторінках якого опублікував працю про поетичну творчість Єжи Леберта (1935), що пізніше вийшла окремим виданням і становила єдину книжкову позицію в його доробку. Друкував нариси і рецензії у багатьох міжвоєнних часописах. Під час окупації брав активну участь у конспіративному літературному житті Варшави, після Повстання був вивезений з Варшави, а після її визволення, повертаючись до рідного міста, щоб рятувати свої рукописи, загинув по дорозі під час бомбардування. У 70-их роках вийшли друком три есе Плесневича про Р.М.Рільке, Валері Ларбауда та Поля Верлена, решта його праць згоріли під час Варшавського повстання. Він є автором талановитої рецензії на „Цинамонові крамниці” під назвою „Фантастичне містечко” („Pion”, 1934, nr 7).

³¹ Цитоване видання. – С. 113.

³² Людвік Лілле (1897 – 1957) – художник, графік, есеїст, засновник і член групи львівських художників „Артес”. У 30-их роках виїхав до Парижа і вже не повертався до Польщі. Під час короткого перебування в Парижі Бруно Шульц гостював у нього.

³³ Після повернення з Парижа, де Шульц був з 2 по 26 серпня 1938 р.

³⁴ Цитоване видання. – С. 123.

³⁵ Вацлав Чарські (1894 – 1949) – у 20-их роках співорганізатор і власник видавництва, пізніше головний редактор „Ілюстрованого Тижневика”.

³⁶ Цитоване видання. – С. 95.

³⁷ Цитоване видання. – С. 171.

³⁸ Марія Хазен (1900 – 1966) – видатна піаністка, приятелька Шульца, перед Другою світовою мешкала в Лодзі, після війни – в Нью-Йорку. У 1965 р. надіслала до Єжи Фіцовського три листи, які містять багато істотних фактів, що доповнюють біографію Шульца і засвідчують долю його втраченої кореспонденції з нею (див. Цитоване видання, с. 349 – 350).

³⁹ Цитоване видання. – С. 277.

⁴⁰ Budzyński Wiesław. Schulz pod kluczem. – Bertelsmann Media. – Warszawa, 2001. – S. 5 – 6.

⁴¹ Adam Ważyk. Kwestia gustu. – Warszawa, 1966. – S. 110-118.

⁴² Цитоване видання. – С. 15.

⁴³ Цитоване видання. – С. 175.

⁴⁴ Цитоване видання. – С. 84.

⁴⁵ Цитоване видання. – С. 177.

⁴⁶ Цитоване видання. – С. 200.

⁴⁷ Цитоване видання. – С. 139.

⁴⁸ Несподівана смерть брата, Ізидора Шульца настала 20 січня 1935 р. у Львові після його повернення з конференції з Варшави. Відтоді сестра Бруно разом з сином і кузинкою були тільки на його утриманні.

⁴⁹ Цитоване видання. – С. 77 – 78.

⁵⁰ Вільгельм Шульц (1910 – 1943) – племінник письменника, старший син інженера Ізидора Шульца. 1938 р. одружився з Ельжбетою Годлевською (Еся) і мешкав у Варшаві. Під час гітлерівської окупації на підводі дістався до Львова, потім під фальшивим прізвиськом переховувався у батьків дружини під Соколом Підлиським, брав участь у конспірації; 1942 р. повернувся до Варшави, де через рік, повіривши провокації гестапо (акція Польський Готель), зголосився з дружиною на виїзд за кордон. Обое були привезені до Освенціма, де загинули в газовій камері.

⁵¹ Цитоване видання. – С. 252. Вільгельм дякує за рисунки і „Книгу ідолопоклоніння”, які були шлюбним подарунком Бруно Шульца.

⁵² Казімеж Трухановський (1904 – 1994) – прозаїк, перекладач; написав книжку „Вулиця усіх святих”, яка була літературною пародією на „Цинамонові крамниці”, про що Шульц висловлював незадоволення у листі до Анджея Плесневича (див. Цитоване видання, с. 117).

⁵³ 1936 р. у Дрогобичі помер від раку Емануель Пільпель (нар. біля 1893 р.), син відомого дрогобицького книгаря, колишній шкільний товариш і довголітній приятель Бруно Шульца. У книгарні його батька Шульц зустрічався з Емануелем (його кликали Мундек), Станіславом Вейнгартеном (замордованим гітлерівцями в Дрогобичі навесні 1943 р.) та іншими друзями, вони провадили диспути про мистецтво. Багата збірка книжок Пільпелів була для молодого Шульца істотним джерелом для його всебічних знань – як з зарубіжних літератур, так і з філософії, психології, естетики та історії мистецтва.

⁵⁴ Цитоване видання. – С. 106.

⁵⁵ Władysław Panas. Bruno od Mesjasza. – Wydawnictwo UMCS. – Lublin, 2001. – 200 s.

⁵⁶ Стефан Шуман (1889 – 1972) – психолог, автор багатьох праць з психології, а також з пограниччя психології, педагогіки і естетики. Згадував, що познайомився з Шульцом у Живці на літніх вчительських курсах, після чого розпочалось їх листування. Шуман подарував Шульцові машинописи своїх поезій, які пізніше вийшли у збірці „Drzwi uchylone” під псевдонімом Лукаш Фліс (про ці поезії розважає і ними захоплюється Шульц у листах до Шумана; див. Цитоване видання, с. 33 – 39).

⁵⁷ Арнольд Спаєт – германіст, вчитель гімназії у Стрию, пізніше у Львові; перекладач німецької поезії.

⁵⁸ Рудольф Оттенбрейт (1905 – 1942) – народжений у Станіславові, закінчив Львівський університет, працював учителем у середніх школах, отримав титул доктора польської філології за працю про впливи французької поезії на польську поезію у станіславський період; після того вчив полоністики у І Державній Гімназії у Жешуві; під час окупації був арештований гестапо і загинув у концтаборі 12.10.1942 р.

⁵⁹ Słownik schulzowski / Oprac. i red. Włodzimierz Bolecki, Jerzy Jarzębski, Stanisław Rosiek. – Słowo/obraz terytoria. Gdańsk, 2003. – S. 312.

⁶⁰ Цитоване видання. – С. 129.

⁶¹ Цитоване видання. – С. 187.

⁶² Цитоване видання. – С. 133.

⁶³ Див. лист Шульца до Зенона Васневського від 7.09.1934 р. (Цитоване видання, с. 74).

⁶⁴ Див. лист Шульца до Романи Гальперн від 21.02.1938 р. (Цитоване видання, с. 159).

⁶⁵ Див. лист Шульца до редакції „Сигналів” від 12.05.1936 р. (Цитоване видання, с. 90) та примітку Ежи Фіцовського до цього листа (Цитоване видання, с. 312).

⁶⁶ Małgorzata Kitowska. Franz Kafka – Bruno Schulz: symptomy obsesji. – Twórczość. – 1985, nr 3. – S. 130-133.

⁶⁷ Див. листи Шульца до Зенона Васневського від 28.01.1935 р. та від 5.01.1938 р., до Романи Гальперн від 29.11.1936 р. та від 16.11.1937 р. (Цитоване видання, сс. 78, 87, 136, 150).

⁶⁸ Див. лист Шульца до Мечислава Грідзевського (засновник і головний редактор тижневика „Wiadomości Literackie” та часопису „Скамандер”) від 19.06.1938 р. (Цитоване видання, с. 119 – 120).

⁶⁹ Цитоване видання. – С. 257 – 264.

⁷⁰ Цитоване видання. – С. 267.

⁷¹ Шульц дякує Тувімові за лист (не збережений), у якому поет відразу після виходу „Ци-намонових крамниць” висловив їх авторові своє захоплення і здивування його талантом.

⁷² Тут ідеться, мабуть, про виступ Тувіма і Слонімського під час їх авторської зустрічі у Дрогобичі у 20-их роках.

⁷³ Цитоване видання. – С. 46 – 47.

⁷⁴ Цитоване видання. – С. 53.

⁷⁵ Цитоване видання. – С. 85.

⁷⁶ Цитоване видання. – С. 104.

⁷⁷ Цитоване видання. – С. 105.

⁷⁸ Див. листи Шульца до Стефана Шумана (Цитоване видання, с. 33 – 39).

⁷⁹ Див. листи Шульца до Анни Плоцкер (Цитоване видання, с. 186 – 201).

⁸⁰ Цитоване видання. – С. 105.

⁸¹ Henryk Grynberg. Drohobycz, Drohobycz. – Warszawa, 2000. – S. 28 – 29.

⁸² Цитоване видання. – С. 138.

⁸³ Цитоване видання. – С. 113 – 114.

⁸⁴ Артур Сандауер (1913 – 1989) – літературний критик, прозаїк, перекладач. Народився в Самборі у єврейській родині, студіював класичну філологію у Львівському університеті, перед війною співпрацював з краківським часописом „Наш вираз”. У 40-их роках намагався розширити формулу „реалізму”, у 50-их займав позиції провідного літературного критика, пізніше відмовлявся приймати літературні явища „нової хвилі”. Ім’я літературного критика здобув, пишучи рецензії на теми творчості Шульца і Гомбровича, був з ними у сталому контакті. Від 1956 р. його бачення творчості Шульца було загальноприйнятим упродовж майже 20 років, що було серйозною втратою, оскільки вписав письменника у вузькі рамки реалізму і суспільних процесів ХХ ст. (Див. також примітку № 13).

⁸⁵ Цитоване видання. – С. 155.

⁸⁶ Цитоване видання. – С. 158.

⁸⁷ Цитоване видання. – С. 192.

⁸⁸ Цитоване видання. – С. 285.

⁸⁹ Цитоване видання. – С. 287.

⁹⁰ Цитоване видання. – С. 288.

⁹¹ Цитоване видання. – С. 289.

⁹² Jerzy Ficowski. Regiony wielkiej herezji i okolice. Bruno Schulz i jego mitologia. – Pogranicze. – Sejny, 2002. – S. 5.

Віра МЕНЬОК

Копистинський О.Р., Миць О.В., Попович С.С. На варті краю нафти і здоров'я. З історії пожежництва Борислава, Дрогобича та Трускавця. – Львів: СПОЛОМ, 2004. – 202 с.

У сучасних суспільно-політичних та соціально-економічних умовах розвитку України одним із важливих факторів, що безпосередньо впливає на стабільну роботу підприємств, життя та економічний рівень громадян, є пожежна безпека. Багаторічний досвід діяльності органів місцевого самоврядування в Україні впродовж другої половини XIX – початку XX ст. доводить важливу роль, яку вони можуть відігравати у підтримці пожежної безпеки в державі, про що також свідчить практика зарубіжних країн.

Зазначимо, що проблематика, до якої звернулися автори, не є новою в історико-краєзнавчих дослідженнях. Активно розробляється та вивчається історія протипожежної справи окремих установ та регіонів¹, зокрема і Львівщини².

Авторами праці є О.Копистинський, О.Миць та С.Попович. З передмови довідуємося, що наведені у книзі матеріали, фактично, підсумовують усю історію розвитку вогнеборчої справи у Бориславі, Дрогобичі та Трускавці. Автори задумали насвітлити її від раннього середньовіччя і до реформування пожежної справи в службу порятунку широкого профілю. Крім того, вони зазначають, що їх “дітище” є науковим. На нашу думку, дослідження є науково-популярним.

Структура праці дуже нерівна і доволі хаотична, особливо із огляду на майже цілковиту відсутність матеріалів з найдавнішої історії регіону. Забігаючи наперед, зауважимо, що насвітлити історію пожеж раннього середньовіччя авторам так і не вдалося через відсутність чи, можливо, незнання актового матеріалу. Певною мірою це можна було зробити, залучивши дані археологічних досліджень Дрогобича, Борислава, Трускавця та їхніх околиць, які неодноразово подавалися в пресі та спеціальних виданнях³. Суттєвою вадою стало і незнання історіографії регіону, навіть коли йдеться про серйозні монографії присвячені суміжним темам. Завершують працю додатки – три світлини-ілюстрації гасіння пожеж на початку XX ст. із приватної колекції О.Микулича. Знову ж зауважимо, що вартувало б подати дані про час та місце цих пожеж, адже лише вузькому колу краєзнавців відомо, що вони відбулися в околицях Борислава та Тустанович. Вважаємо, що підрозділ “Найбільші пожежі другої половини XX ст.”

(с.169-197) доцільніше винести у додатки. Також не зашкодило б окремо подати бібліографію, особовий і термінологічний словничок та прикінцеві висновки. Вважаємо, що доцільніше було б подавати посилання не в самому тексті, а зробити їх підрядковими чи прикінцевими у кожному розділі.

Основний текст книги складає 161 сторінку. Перший розділ “Від сивої давнини (з історії краю до 1939 р.)” поділений на окремі підрозділи. Підрозділ “Стихія бориславського нафтовидобутку” (с.7-34) є досить оглядовим, але дуже важливим. Автори коротко подають економічний і територіальний розвиток Борислава, а першу пожежу (т.зв. “Східницька трагедія”) фіксують у сусідній Східниці в ніч з 10 на 11.07.1895 р., коли вибухнула свердловина Гартенбергів. Автори, використовуючи матеріали тогочасної місцевої української, польської та австрійської преси, коротко наświetлюють причини і наслідки пожеж у Східниці 31.08.1895 р. та 12.08.1896 р., в Ясениці Сольній (правильно – Ясениці Сільній) 8.03.1899 р., в Бориславі 4.10.1902 р., 24.11.1902 р., 10.01.1903 р. тощо. Окрема увага звертається на розбудову пожежної справи в місті, організацію та діяльність пожежних товариств, спробу їхнього реформування.

У підрозділі “Дрогобич із давніх давен” (с.35-60) автори переповідають легенду про заснування міста, вперше оприлюднену Вагилевичем, схилиючись до хибної думки, що місто вперше згадане в Києво-Печерському патерику (тобто, між 1096-1109 рр.). Коротко наświetлюючи історію Галичини протягом XIV-XVII ст., автори вперше документально фіксують міські пожежі під 1600 р. та зазначають, що у місті протягом 1600-1651 рр. відбулося 6 пожеж. Авторам вартувало б у цьому випадку звернутися до праць Р.Пастуха та інших дрогобицьких краєзнавців. Так, Р.Пастух та П.Сов’як⁴ фіксують міські пожежі у 1498 р., 1499 р., 1500 р., 1506, 1507 р., що були пов’язані із нападами на місто турків та татар. Факти пожеж фіксує і В.Площанський у своїй праці “Королівське вільне місто Дрогобич”⁵. Автори наголошують, що значних руйнувань та пожеж місто зазнало в часи Хмельниччини, але не подають їхніх наслідків. Вважаємо за необхідне ліквідувати цю лакуну. Так, унаслідок штурму міста козаками було сильно пошкоджено костюл, спалено довколишні будівлі та частину оборонних укріплень. Не слід забувати і того, що місто було сильно поруйноване та спалене регулярним польським військом, яке втихомирювало повстанців наприкінці 1648 – на початку 1649 р. Внаслідок такого “втихомиріння” війська пограбували та спалили жидівські будинки, синагогу та завдали значних руйнувань самому місту⁶. Потерпало місто і в наступні роки. Так, у 1653 р. внаслідок пожеж місто було звільнене на 4 роки від всяких данин і податків. Пожежа 1692 р. охопила місто та усі його передмістя. У 1726 р. жидам було дозволено спорудити на місці спаленої нову синагогу⁷. Необхідно зазначити, що ряд пожеж ставалися через необережне поводження з вогнем. Так, у 1814 р. на свято Різдва Христового згоріла церква св. Параскеви П’ятниці на Зварицькому передмісті, а в 1825 р. з вини монастирських слуг згорів дерев’яний монастирський комплекс св. ап. Петра і Павла.

На превеликий жаль, автори не ознайомлені із топографією міста й роблять ряд суттєвих помилок. Так, на с.39 говориться про пожежу 1869 р. на Лішнянському (правильно – Лішнянському) передмісті, внаслідок якої повністю згоріло біля 20 хат. Подібні огріхи трапляються й надалі.

Події становлення та розвитку пожежної справи в Галичині у кінці 60-х рр. XIX ст. – 1939 рр. наświetлені набагато глибше, що пов’язано передусім із залученням газетних матеріалів та інших видань. Серед останніх згадані “Gazeta Lwowska”, “Gazeta Nadniestrzańska”, “Przewodnik Pożarniczy”, “Діло” та інші видання, які не лише пові-

домляли про великі й малі пожежі, морально підтримували пожежників та рятувальників, але й піднімали перед громадою питання протипожежної безпеки у місті, критикували бездіяльність магістрату.

Окрему увагу автори звернули на роль української інтелігенції Дрогобича у розвитку добровільних пожежних товариств, стан та перспективи розвитку тогочасного протипожежного захисту міста.

Підрозділ “Давні хроніки курортного міста” (с.62-68) присвячений курорту Трускавець. Як і в попередніх підрозділах, коротко подається становлення населеного пункту, наświetлюються основні етапи його розвитку. Окрема увага звертається на лікувальні властивості курорту. Історія пожежної справи розглядається досить оглядово в контексті існування оздоровниць. Відтак автори доходять висновку, що протипожежна безпека тут була в занедбаному стані. Зазначимо, що залучення актових матеріалів XVII-XVIII ст., праць О.Мацюка та даних бібліографічних покажчиків⁸ дозволило б додати набагато більше матеріалів з історії пожежної справи міста.

Другий розділ “Пожежно-рятувальна служба вчора, сьогодні, завтра (від повоєнного періоду до наших днів)” досить розлогий. Проте опис подій повоєнного часу не завжди виходить у авторів таким повним, як би їм цього хотілося. Це пояснюється як суб’єктивними, так і об’єктивними причинами. Радянська цензура досить ретельно фільтрувала інформацію, пов’язану з причинами та наслідками масштабних пожеж у регіоні. Тому, як правильно зазначають автори, варто брати під сумнів об’єктивність статистичних даних радянського часу, але повністю ігнорувати їх не можемо.

Окрема увага звертається на опис великих пожеж, які вибухали на дрогобицько-бориславських нафтопроводах, промислових та господарських об’єктах регіону. Опис пожеж у комунальному секторі та проблеми їх запобігання відсутні. Тому в пересічного читача, який не має відношення до пожежно-рятувальних служб, може скластися хибне уявлення, що пожежники героїчно боролися з вогнем лише при гасінні промислово-господарських об’єктів.

Історія кожного підрозділу завершується роздумами, в яких, у загальному, окреслено найбільш актуальні проблеми пожежно-рятувальної справи, досягнення служб та перспективи подальшого розвитку. Своєрідним додатком є спогади колишнього керівника пожежної частини в Бориславі, згодом – начальника управління пожежної охорони Львівщини Б.Криштальського, які суттєво доповнюють сухі статистичні дані та газетні публікації. Позитивним є те, що автори вдало подали читачеві будні пожежників, їх побут, щоденні проблеми та вказали на існуванні цілих династій пожежників у Бориславі, Дрогобичі та Трускавці.

У вступі до розділу (с.69-70) автори підводять читача до думки, що через пропаганду інформація про пожежну справу радянського часу є досить скупою і досліджувати її непросто.

Підрозділ “Місто Борислав” (с.71-92) окрім короткого наświetлення основних етапів розвитку пожежної справи, характеристики найбільших міських пожеж, вміщує багатий ілюстративний матеріал (світлини міста, пожежних команд 1944, 1959, 1977 рр. тощо; додаток-таблицю “Статистика пожеж та наслідків від них у Бориславі в 1968-1981 рр.” тощо). Завершує підрозділ своєрідний додаток “Кращі працівники частини”, що містить світлини та коротку інформацію про досягнення бориславських пожежників.

Аналогічну структуру мають і підрозділи “Місто Дрогобич” (с.93-114) та “Місто Трускавець (від повоєнного періоду до сучасності)” (с.115-128). Зайвим є виокремлення розділу “90-ті роки та сучасність”, що, фактично, повторює попередній. До того

ж, у передмові наголошено, що третім розділом праці є безпосередній опис найбільших пожеж регіону другої половини ХХ ст. В свою чергу, розділ, як і попередній, знову поділений на три підрозділи: “Місто Борислав” (с.131-144), “Місто Дрогобич” (с.145-155), “Місто Трускавець” (с.156-162), кожний із яких завершується розповідями начальника СДПЧ-7 м.Борислава, підполковника внутрішньої служби В.М.Фока, начальника СДПЧ-6 м.Дрогобича, підполковника внутрішньої служби О.Л.Фока та начальника СДПЧ-12 м.Трускавця, підполковника внутрішньої служби М.М.Корнака.

Розділ “Найбільші пожежі другої половини ХХ століття” подає опис найбільших пожеж регіону. Серед них автори виділяють пожежу у дрогобицькому кінотеатрі 13 лютого 1954 р., гасіння газового фонтану на свердловині №1715 у серпні 1958 р., гасіння газового фонтану на свердловині №1607 у вересні 1961 р., пожежу на Дрогобицькому нафтопереробному заводі 24 жовтня 1962 р., пожежу на складі гастроному в Дрогобичі 6 листопада 1962 р., гасіння церковної дзвіниці в Дрогобичі у квітні 1992 р. та ін.

Незважаючи на вказані недоліки, зібрані матеріали зі становлення та розвитку пожежної справи Дрогобицько-Бориславського регіону є цінними і показовими з будь-якого огляду. Автори ставили своїм завданням спробувати зробити детальний аналіз основних етапів пожежної справи під опікою австрійської та польської влади, подальшого розвитку пожежництва з повоєнного періоду до сучасності. На нашу думку, їм це вдалося.

¹ Чехов А.П. Исторический очерк пожарного дела в России. – Спб.,1892.; Глебова И.Н. Испытание огнем: Очерки пожарной охраны Киевщины. – К., 1969; Смирнов Г.В. Историческая хроника пожарной охраны Луганска. – Луганск, 1996. тощо.

² Попович С. Пожежна охорона Львівщини (1772-1939). – Львів, 1999.; Лаба В. Проти-пожежна справа на Жидачівщині // Радянський шлях. – Жидачів). – 1989. – 21 вересня. тощо.

³ Так, наприклад, матеріали з археологічних обстежень Дрогобича, Трускавця, Борислава та їхніх околиць неодноразово публікувалися В.Кобільником на сторінках “Літопису Бойківщини”. Ряд матеріалів з археологічних досліджень даного регіону можна знайти у таких працях, як: Мацюк О. Пам’ятки оборонного будівництва Трускавця // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.І. – Дрогобич, 1995. – С.28-32.; Його ж: Пам’ятки оборонного будівництва Дрогобича (короткий історіографічний огляд) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.3. – Дрогобич, 1998. – С.160-161.; Петрик А., Петрик В., Тимошенко Л. Проблеми та перспективи історико-археологічних досліджень Дрогобича // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.4. – Дрогобич, 2000. – С.47-53.; Петрик А., Петрик В., Тимошенко Л. Розвідкові археологічні дослідження церкви Пресвятої Діви Марії в місті Дрогобичі // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.5. – Дрогобич, 2001. – С.7-19.; Рожко М. Тустань – давньоруська наскельна фортеця. – К., 1996. тощо.

⁴ Пастух Р., Сов’як П. Історія Дрогобича. В датах, подіях і фактах. – Львів, 1991. – С.6-7.

⁵ Площанський В. Королівське вільне місто Дрогобич. – Перевидання 1867 року. – Дрогобич, 1991.

⁶ Ісаєвич Я.Д. Дрогобич // Історія міст і сіл УРСР. Львівська область. – К., 1968. – С.264.; Тимошенко Л. Хмельниччина і міщансько-селянське повстання в Дрогобичі 1648 р. // Нариси з історії давнього Дрогобича / Праці Науково-дослідної лабораторії археології та краєзнавства ДДПУ ім. І.Франка. – Вип.2. – Дрогобич, 2003. – С.4-32.

⁷ Площанський В. Вказ. праця. – С.21, 25.

⁸ Мациевский А., Мацюк О. Трускавец за 500 лет (1469-1969): Библиогр. указатель. – Львов, 1972.; Трускавець: Краєзнавчий бібліографічний покажчик / Державний комітет архівів України. Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства; Державна історична бібліотека України; Державна наукова медична бібліотека України; Упоряд.: І.Б.Матяш, Л.П.Одинока, Р.В.Романовський, І.М.Скибак. – К., 2003. (Архівні та бібліографічні джерела української думки; Вип.9). тощо.

Андрій ПЕТРИК

ФРАНКІАНА ГАННИ ГРОМ

4 квітня 2004 року померла Ганна Гром, відома в нашому краю як невтомний франкознавець, краєзнавець, освітянин. Остання її книга “Франкові Нагуєвичі”, яка є предметом спеціального аналізу даної публікації, вийшла вже після смерті дослідниці.

Ганна Гром народилася 1 серпня 1933 р. у селі Нагуєвичі в селянській сім’ї. У 1952 р. закінчила місцеву середню школу з відзнакою і того ж року вступила до Дрогобицького педагогічного інституту на філологічний факультет. По закінченні навчання працювала співробітником музею Івана Франка у с. Нагуєвичі. Затим була завідувачем, паралельно викладала в школі українську мову та літературу. Після того, як залишила музей, стала завучем школи. В 1964 р. організовує гурток “Каменяр”, який організував зустрічі з відомими письменниками, листувався з ними.

Велику увагу Г. Гром приділяла дослідженню історії рідного краю. Закономірно, що вона цікавилася передусім своїм видатним земляком – Франком та його діяльністю. З виходом на пенсію активно збирає матеріали про село Нагуєвичі.

Протягом життєвого шляху Ганна Гром дописувала до місцевої преси, зокрема, запам’яталися її краєзнавчі розвідки до міськрайонної “Галицької зорі”. В останні роки в Дрогобичі побачили світ її книги “Нагуєвичі – батьківщина Івана Франка”,¹ “Нагуєвичі”,² “Франкові Нагуєвичі”, котрі викликали велике зацікавлення у дослідників.³

“Франкові Нагуєвичі” – третя (на жаль, остання) книга Г. Гром. Як і попередні, вона присвячена Франкові і його рідному селу. Написана у формі есе, книга презентує авторські розповіді про малу батьківщину Франка, людей села (відомих і звичайних), нагуєвицький музей та ін. До певної міри, книгу можна вважати і автобіографічною, оскільки авторка оповідає про збереження пам’яті про великих земляків у селі та свою працю в музеї. Обрана форма не зобов’язувала Г. Гром до академічного викладу, проте книга від цього не втратила своєї цінності, тим більше, що вона написана з великою любов’ю до рідної землі, яка породила Великого Франка.

Книга має три розділи: “Ти житимеш вічно між нами, безсмертне слово Франка”, “З округин минувшини”, “Наше сьогодні”. У першому авторка веде читача незабутніми стежками Франкового дитинства і юності, розповідає про Франків меморіал у Нагуєвичах, увічнення пам’яті великого сина українського народу в пам’ятниках і меморіальних таблицях в Україні і світі, подає цікаві відомості про дітей та небожів славетного краянину.

У підрозділі “Музеї Каменяра” авторка характеризує та робить детальний опис фондів літературно-меморіального музею Івана Франка у Львові, (відкритий 10. 1940 р.), літературно-меморіального музею Івана Франка в селі Криворівня Верховинського району Івано-Франківської області (відкритий 1953 р.), музею Каменяра у м. Вінніпег, Канада, (відкритий 6-8. 07. 1956 р.), музею-оселі родини Івана Франка у селі Підгірки Калуського району (відкритий 30. 08. 1992 р.). Узагальнюючий нарис пам’ятних місць, меморіальних таблиць, пам’ятників, дозволив окреслитити досить повний ареал пам’яті Івана Франка (йдеться про терени Львівщини, Івано-Франківщини, Тернопільщини, Волині, Буковини, Одещини та Києва). За межами України – Канада, Сполучені Штати Америки, Чехія та Австрія.

Підрозділ “Франків скарб” уміщує зразки приповідок, записаних Франком у Нагуєвичих. Вони містяться у відомій праці Франка “Галицько-руські народні приповідки”.⁴ Далі авторка розглядає місце Ясениці Сільної у житті Франка. Тут подається також коротка історична довідка про село, взаємини Франка з його мешканцями, а також про читальню “Просвіти”, відкриту 1901 р. за сприяння Каменяра.

Увагу Г. Гром привернули неординарні події в житті Івана Франка – третій арешт, а також питання про неприсудження йому Нобелівської премії. Її цікавлять взаємини Каменяра з Яном Каспровичем, вона відтворює біографічні відомості про його родичів, зокрема, батька, дітей, небожів та нащадків. Наприкінці подано коротку хронологію подій в Нагуєвичих, які прямо чи опосередковано пов’язані з Іваном Франком.

Розділ “З околушин минувшини” є найцікавішим з краєзнавчої точки зору. Починається він споминами Михайла Грома, в яких висвітлюються події 1910-1920-х рр. Далі мова йде про відлуння стихійного лиха – холери 1831 р. Як і в попередніх публікаціях, авторка часто звертається до власного життєвого досвіду, а також широко оперує матеріалами так званої “усної історії”, тобто спогадами односельців. Тут широко використані відомості із різноманітних українських видань.

Наступні розділи розглядають культурно-просвітницьке життя Нагуєвич. Тут подано опис вечорниць, культурно-мистецького життя, особливості місцевої вишивки. Приділена значна увага відомим людям першої половини ХХ століття – доктор Зенон Винницький, брати Йосип, Іван, Юліан Фридри – діячі ОУН і УПА. Закінчується розділ фольклорними записами з кількома фрагментами колискових пісень, весільних ладканок, гаївок, коломийок, у тому числі весільних та іронічних. Всі ці фольклорні твори записані авторкою від мешканки села Розалії Твердовської (1914 р. народження).

Третій розділ, “Наше сьогодні”, вміщує історико-краєзнавчий матеріал трьох останніх років ХХ століття. Він знайомить з роботою нагуєвицької середньої школи, долею її випускників, діяльністю Народного дому “Просвіта”, заходами місцевого самоврядування та ін. Зібраний ілюстративний матеріал значно доповнює книгу (пам’ятники та меморіальні дошки поета в Україні та за кордоном, світлини родичів Каменяра та друзів, відомих постатей, культурно-мистецьких заходів села Нагуєвичі). Закінчується книга віршами Г. Гром.

Остання книга Ганни Гром є її лебединою піснею для рідного краю, який заповнює певні лакуни в історії села.

¹Гром Г. Нагуєвичі – батьківщина Івана Франка. Нарис про рідне село Івана Франка – Нагуєвичі від давнини до сучасності. – Дрогобич, 1992. – 68 с.

²Гром Г. Нагуєвичі. – Дрогобич, 2002. – 288 с.

³Галик В. Гром Г. Нагуєвичі. – Дрогобич: Видавнича фірма “Відродження”, 2002. – 288с., 48 арк. іл. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VI. – Дрогобич, 2002. – С.591-594.; Радевич-Винницький Я. Ганна Гром. Франкові Нігуєвичі. Дрогобич, 2004. – 280 с., іл. // Літопис Бойківщини. – Ч. 2/67 (78). – ЗСА-КАНАДА-УКРАЇНА. – 2004. – С. 101.

⁴Франко І. Галицько-руські народні приповідки. – Львів, 1901-1910. – Т. 1, 2, 3.

Володимир ГАЛИК

Хроніка та інформація

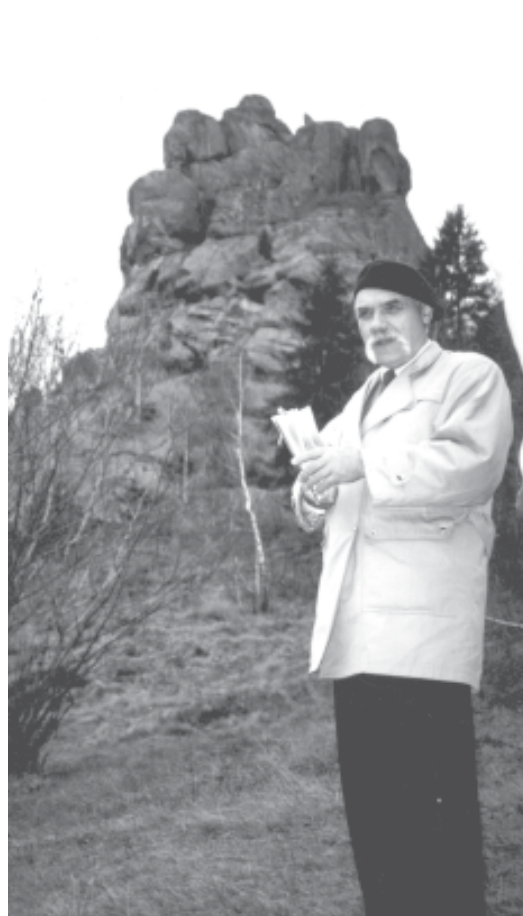
ПАМ'ЯТІ МИХАЙЛА ФЕДОРОВИЧА РОЖКА

22 грудня 2004 р. після виснажливої хвороби відійшов у вічність Михайло Федорович Рожко. 65 літ сяла на небосхилі зірка неперевершеного майстра наскельної археології, талановитого вченого й педагога, відомого своїми унікальними відкриттями далеко поза межами України.

Народився Михайло Рожко 4 червня 1939 р. у с.Небилів поблизу Рожнятова (тепер – Івано-Франківська обл.), згодом сім'я переїхала до с.Товсте Гусятинського р-ну Тернопільської обл. У 1962-1968 рр. Михайло навчається у Львівському державному інституті ужиткового і декоративного мистецтва на факультеті художньої кераміки, а після його закінчення з 1969 до 1979 року працює асистентом кафедри сільськогосподарської архітектури Львівського сільськогосподарського інституту.

У 1971 р. М.Рожко з невеликою групою помічників вперше виїхав на обстеження Урицьких скель і ... знайшов тут головну справу свого життя. Відтоді щороку з'їжджались до прадавніх скель ентузіастами, – викладачі, мистці, студенти, школярі, – які під проводом свого керівника творили незабутній дух і традиції Урицької експедиції. Сім років дослідження проводилися за власні кошти. 1978 р. завдяки допомозі Львівської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (відповідальним секретарем тоді був І. Кудін) до Урича виїхала археологічна експедиція Інституту суспільних наук (тепер – Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України) під керівництвом Лариси Крушельницької. Кількарічні археологічні дослідження пам'ятки дали вражаючі результати: виявлено унікальний комплекс дерев'яних оборонних споруд, сліди яких чітко зафіксовані конструктивними пазами, що їх видовбали на скелях давні будівничі. Академія наук виділила фінансування для дослідження Урицького наскельного комплексу – давньої фортеці Тустань.

З 1979 до 1994 р. Михайло Рожко обіймає посаду наукового співробітника Інституту суспільних наук, щоб уже на постійній професійній основі досліджувати перлину давньоукраїнського оборонного будівництва. М. Рожко створив Карпатську архітектурно-археологічну експедицію (КААЕ), учасники якої, окрім постійних досліджень в Уричі, пройшли сотні кілометрів гірських стежок та перевалів, виявили десятки об'єктів давньої Карпатської лінії оборони IX-XIII ст., що охороняли "Руський путь".

Експедиція досліджувала наскельну забудову в Бубнищі, Розгірчі, Підкамені, сакральні пам'ятки княжих монастирів у Лаврові та Спасі на Старосамбірщині.

У 1982 р. Президія Академії Наук України розглянула матеріали досліджень М.Рожка і вперше порушила питання про створення Історико-культурного заповідника "Тустань", зазначивши, що "можливість документованого відтворення споруд, побудованих з дерева в хронологічних межах IX-XIII ст., за їх відбитками на скелях в натуральну величину, відсутність аналогічних збережених пам'яток дерев'яної архітектури IX-XIII ст. у Європі ставить пам'ятки з наскельною забудовою в ряд унікальних".

У 1994 р. М.Ф.Рожко перейшов на роботу до Інституту народознавства НАН України, а вже в 1996 р. у видавництві "Наукова думка" вийшла друком його монографія "Тустань – давньоруська наскельна фортеця". У 1997 р. ця праця здобула перше місце на Всеукраїнському книжковому форумі в номінації "Історична література".

90-і роки минулого століття були складними для пана Михайла, оскільки ніяк не вдавалося зрушити з мертвої точки справу створення Державного історико-культурного заповідника "Тустань". Всі свої сили та енергію він віддавав справі популяризації історії давньої Карпатської фортеці, проводив екскурсії в Уричі, ініціював, попри частий спротив та байдужість, процес створення структур заповідника. В останні роки свого життя Михайло Федорович активно працював – готував нову монографію, проводив обстеження пам'яток Карпатського регіону, організовував роботу Товариства прихильників фортець та палаців, брав участь у численних наукових конференціях та семінарах, де оприлюднював нові факти аналізу забудови Карпат.

Влітку 2004 року Михайло Федорович брав участь в етнографічній експедиції до Чорнобильської зони, звідки привіз безліч цікавих матеріалів. А вже в грудні ми його відпроварили в найтривалішу експедицію під тужливі голоси трембіт.

Науковий доробок М.Ф.Рожка має неоціненну вартість для української науки. Архітектурно-археологічні дослідження давньої фортеці Тустани, що їх проводив Михайло Федорович протягом 33 років, дали відкриття не відомого раніше у слов'янському світі нового виду середньовічної та наскельної фортифікації. Результати цих досліджень викладені в численних наукових публікаціях та монографії. Окрім них, Михайло Рожко залишив нам у спадок експедиційний дух та традиції Урича, де пройшло життєву школу кілька поколінь сучасних науковців, мистців, політиків, підприємців, просто небайдужих до української спадщини людей. Тому не за горами той день, коли знову задзвенять на прадавніх скелях молоді голоси нових дослідників та реставраторів, а сторожем і покровителем буде їм могутній та оптимістичний дух Михайла Рожка.

Василь ПЕТРИК

ВИБРАНІ ПРАЦІ М.Ф.РОЖКА

1. Особенности деревяной застройки древнерусского периода на примере наскельных сооружений крепости Тустань // Архитектура, планировка сельских населенных мест западных областей УССР и МССР. – Львов, 1978. – Т.80. – С.31-37.

2. Исследования памятника древнерусской культуры в Карпатах (О Тустани близ с.Урич Сколевского района) // Археологические открытия 1978 года. – М., 1979. – С.353-354. (Співатор Л.Крушельницька).

3. Исследования наскальных сооружений древнерусской крепости Тустань // Археологические открытия 1979 года. – М., 1980. – С.328-329.
4. Раскопки на территории древнерусской крепости Тустань // Археологические открытия 1980 года. – М., 1981. – С.306.
5. Крепость Тустань // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – М., 1981. – Вып.164. – С.99-106.
6. Карпатські фортеці доби Київської Русі // Київська Русь. Культура і традиції: Збірник наукових праць. – К., 1982. – С.12-20.
7. Тустань – давньоруська карпатська твердиня // Жовтень. – 1984. – №6. – С.93-103.
8. Раскопки наскальной крепости Тустань // Археологические открытия 1982 года. – М., 1984. – С.323.
9. Пам'ятки з слідами наскальної забудови давньоруського часу // Тези доповідей VI-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції (Секція археології). – Кам'янець-Подільський, 1985. – С.75-77.
10. "Чи велентів се, чи розбійників дім". Про відкриття і дослідження міста-фортеці Тустань // Людина і світ. – 1988. – №1. – С.31.
11. Карпатські шляхи та їх оборона // Український історичний журнал. – 1990. – №10. – С. 86-97.
12. Особливості дерев'яних укріплень слов'янських "градів" Південно-Західної Русі // Тезиси докладов Советской делегации на VI Международном конгрессе славянской археологии. Прилеп, Югославия. – М., 1990. – С.189-192.
13. Тустань // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (Раннеславянский и древнерусский периоды). – К., 1990. – С.140-142.
14. Тустань // Пам'ятки України. – 1990. – №2. – С.16.
15. Зброя давньоруської фортеці Тустань // Галицька зоря. – 1991. – №19 (53). – С.4. (Співавтор О.Єрмолін).
16. Конструктивні особливості оборонних споруд XII-XIII ст. Південно-Західної Русі // Старожитності Південної Русі. Матеріали історико-археологічного семінару "Чернігів і його округа в IX-XIII ст." Чернігів, 15-18 травня 1990 р. – Чернігів, 1993. – С.152-161.
17. Stan badań archeologicznych budowli obronnych na Wojskowszczyźnie // Wojskowszczyzna. Plaj. Тези міжнародної конференції Карпатського Товариства "Бойківщина". – Ліско-Warszawa, 1993. – №6. – С.130-134.
18. Особливості дерев'яної забудови та укріплень "градів" Галицько-Волинського князівства // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Міжнародна наукова конференція. Галич, 19-21 серпня 1993 р. Тези доповідній та повідомлень. – Львів, 1993. – С.80-82.
19. Висотна забудова та поверховість у дерев'яному будівництві слов'янських "градів" // Старожитності Русі-України. Збірник наукових праць. – К., 1994. – С.198-204.
20. Карпатські городища з наскальною забудовою // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII-XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. Міжнародна археологічна конференція. Львів, 27-29 вересня 1994 р. Тези доповідей та повідомлень. – Львів, 1994. – С.54-56.
21. Звідні мости – елемент структури оборонних укріплень давньоруського міста (До питання інженерної реконструкції механізму підйому моста) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.227. – Праці Секції мистецтвознавства. – Львів, 1994. – С.276
22. Тустань – наскальна твердиня. – К., 1995.
23. Проблеми вивчення наскальних споруд та методика їх дослідження // Наукова конференція "Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України".

(Львів, 2-3 лютого 1995 року). Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів, 1995. – С.82-84.

24. Тустань – давньоруська наскельна фортеця. – К., 1996.

25. Заселеність Українських Карпат у княжий період (IX-XIV ст.) // Народознавчі зошити. – 1996. – №1. – С.37-47.

26. Тустань. Державний історико-культурний заповідник // Сколівщина. – Львів, 1996. – С.38-69.

27. Міста, дерев'яне будівництво, наскельні та оборонні споруди Карпат IX-XIV ст. // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. У 4-х томах. – Т.1. Археологія та антропологія. – Львів, 1999. – С.361-460.

28. Архітектура наскельних споруд України // Галицько-Волинська держава (Матеріали і дослідження). – Львів, 1999. – С.35-43.

29. Архітектура наскельних споруд та проблема наукової реконструкції дерев'яної забудови княжого періоду // Народознавчі зошити. – 2000. – №2. – С.213-221.

30. Наскельні оборонні комплекси Карпат на території України і Польщі (Проблеми дослідження та інтерпретації) // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Матеріали Міжнародної наукової археологічної конференції. 30-31 березня 2001 року. – Львів, 2001. – С.268-276.

31. Водозабезпечення оборонних комплексів України у княжі часи та в добу пізнього середньовіччя // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Т.ССХІ. – Праці Комісії архітектури та містобудування. – Львів, 2001. – С.299-316.

32. Оборонне будівництво Данила Галицького // Галицька брама – №9-10 (81-82) – вересень-жовтень, 2001. – С.24-29.

33. Зброя дальнього бою стародавньої Тустані (Наконечники стріл лука та самостріла (арбалета) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.ССХІV. – Праці Археологічної комісії. – Львів, 2002. – С.287-311.

34. Наскельне дерев'яне будівництво Перемишльської землі (проблеми дослідження та інтерпретації) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VI. – Дрогобич, 2002. – С.9-18.

35. Оборонне будівництво Данила Галицького // Король Данило Романович і його місце в українській історії. Матеріали Міжнародної наукової конференції (Львів, 29-30 листопада 2001 р.) – Львів, 2003. – С.180-189.

Упорядкував Андрій ПЕТРИК

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДРОГОБИЧА

Співробітництво Дрогобицького і Жешувського університетів – двох вищих шкіл на території історичної Перемишльської землі – переживає нині справжній ренесанс. У минулому не бракувало спільних наукових конференцій, видавничих проектів, взаємовідвідувань, стажувань викладачів та ін. А тепер за розвиток співпраці взялися історики. Два роки тому зародився спільний науковий проект з українсько-польських

студій над Дрогобичем (ініціатори – ректори В. Скотний і В. Бонусяк). Відтепер щорічно (почергово) проводяться відповідні наукові конференції, видаються наукові збірники.

Першим заходом на шляху виконання проекту була Міжнародна наукова конференція “Дрогобич – місто багатьох культур”, яка відбулася в Жешувському університеті 27-28 вересня 2003 р. Подаємо проблематику виголошених доповідей:

- Ян Махнік “Дрогобич і околиці у світлі археологічних джерел”;
- Леонід Тимошенко “Дрогобич в адміністративно-юридичних і статистичних документах XVI-XVII ст.”;
- Михайло Шалата “Юрій Дрогобич і Польща”;
- Ігор Смуток “Дрогобич в актах ревізії Перемишльської землі 1692 р.”;
- Юрій Стецик “Кармелітський монастир в Дрогобичі (XVIII ст.)”;
- Андрій Гречило “Герб Дрогобича в контексті геральдики і символіки Прикарпаття”;
- Єжи Мотилевич “Самоврядування Дрогобича в XVI-XVII ст.”;
- Віталій Тельвак “Дрогобицьке наукове коло Історичного товариства у Львові”;
- Світлана Біла “Перехід дрогобицьких церков до унії (кінець XVII – початок XVIII ст.)”;
- Богдан Добрянський “Шкільництво Дрогобича у міжвоєнний період”;
- Лідія Тиміш “Історія Дрогобича в дослідженнях істориків міжвоєнного часу”;
- Іванна Лучаківська “Початки совєтської окупації в Дрогобичі”;
- Владзімеж Бонусяк “Дрогобич під совєтською окупацією (1939-1941)”;
- Анджей Бонусяк “Економіка Дрогобицької області під совєтською окупацією”;
- Едита Чоп “Депортації з Дрогобицької області в 1940 р.”;
- Ева Орлоф “Доли в’язнів з Дрогобицької області в червні 1941 р.”;
- Оксана Тимошенко “Дрогобич у 90-х рр. XX ст.”;

За матеріалами конференції Жешувський університет готує збірник наукових праць. 24-25 вересня 2004 р. у рамках VII-ої Дрогобицької Міжнародної наукової конференції “Дрогобицько-самбірське підгір’я крізь призму століть” проведена секція “Дрогобич – місто багатьох культур”. На засіданнях були заслухані доповіді:

- В. Скотний “Співробітництво Дрогобицького та Жешувського університетів на межі століть”;
- Леонід Тимошенко “Рукописна книга дрогобицького братства церкви Воздвиження Чесного Хреста (XVII – початок XIX ст.)”;
- Мирослава Керик “Митці в соціальній структурі Дрогобича в XVIII ст.: порівняльний аналіз за майновим станом”;
- Юрій Диба, Василь Петрик “Взірці плануально-просторової структури церкви Св. Юра в Дрогобичі”;
- Ігор Смольський “Єврейська громада Дрогобича в XIX ст.”;
- Роман Мних “До історії єврейської громади Дрогобича (XIX ст. – 1939 р.)”;
- Віталій Тельвак “Польська преса Дрогобича другої половини XIX – початку XX ст.”;
- Владзімеж Бонусяк “Дрогобицький нафтовий округ (до 1944 р.)”;
- Гжегож Бонусяк “Участь працівника нафтового промислу в польському визвольному, політичному і спілковому русі (до 1944 р.)”;
- Ева Бонусяк “Юридичні підстави виникнення і функціонування промислу природного газу в Польщі з акцентуванням дрогобицького округу (до 1939 р.)”;
- Станіслава Бонусяк “Дрогобицький римо-католицький деканат у міжвоєнний період”;
- Віра Меньок “”Книга листів” Бруно Шульца: “неврятований” Бруно Єжи Фіцовського”;

– Василь Петрик, Андрій Петрик “Археологічні дослідження дрогобицького солеварного промислу у 2003 р.”.

Більшість виголошених доповідей публікується в цьому числі “Дрогобицького краєзнавчого збірника”.

Роман МАРУНЧАК

ІНФОРМАЦІЯ ПРО ЗАХИСТ КАНДИДАТСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ ВИКЛАДАЧІВ ТА СПІВРОБІТНИКІВ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ДДПУ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА ЗА ПЕРІОД 1997-2004 рр.

1. **Козій Олександр Іванович**, канд. істор. наук, доцент кафедри всесвітньої історії, заступник декана історичного факультету. Дисертація “Становище польської шляхти на Поділлі в період між повстаннями 1830-1831 і 1863 років” (07.00.01-історія України). Науковий керівник – С. А. Макарчук, докт. істор. наук, професор. Офіційні опоненти: Ю. Г. Гошко, докт. істор. наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України; В. С. Пашук, канд. істор. наук, науковий співробітник Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України. Провідна установа – Тернопільська Академія Народного Господарства. Захист відбувся 24 червня 1997 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради К. 04. 04. 11 у Львівському державному університеті імені І. Франка.

2. **Тимошенко Оксана Павлівна**, канд. істор. наук, доцент кафедри всесвітньої історії. Дисертація “Національне питання в програмах та діяльності українських партій на початку ХХ ст.” (07. 00. 01 – історія України). Науковий керівник – В. Ю. Король, докт. істор. наук, професор кафедри новітньої історії України Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. Офіційні опоненти: М. Г. Щербак, докт. істор. наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського Національного університету імені Тараса Шевченка; І. Л. Гошуляк, канд. істор. наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту національних відносин і політології НАН України (м. Київ). Провідна організація – Національний педагогічний університет імені Михайла Драгоманова, кафедра історії України історичного факультету (м. Київ). Захист відбувся 12 грудня 1997 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради К. 01. 01.38 в Київському університеті імені Тараса Шевченка.

3. **Петречко Олег Михайлович**, канд. істор. наук, доцент кафедри всесвітньої історії. Дисертація “Еволюція внутрішньої та зовнішньої політики Римської імперії в I ст. н. е.” (07.00.02 – всесвітня історія). Науковий керівник – О. Г. Бандровський, канд. істор. наук, доцент кафедри археології, античності та середньовіччя Львівського державного університету імені Івана Франка. Офіційні опоненти: Е. А. Балагурі, докт. істор. наук, професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського державного університету імені Тараса Шевченка; В. В. Ставнюк, канд. істор. наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Провідна установа – кафедра стародавнього

світу та середніх віків Чернівецького державного університету ім. Юрія Федьковича. Захист відбувся 26 травня 1998 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради К. 04. 04. 11 у Львівському державному університеті ім. І. Франка.

4. **Лучаківська Іванна Львівна**, канд. істор. наук, доцент кафедри історії України. Дисертація “Інтелігенція західних областей України у суспільно-політичному житті (вересень 1939 – червень 1941 рр.)” (07. 00. 01 – історія України). Науковий керівник – К. К. Кондратюк, докт. істор. наук, професор, завідувач кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка. Офіційні опоненти: В. В. Трофимович, докт. істор. наук, професор, завідувач кафедри історії Національного університету “Острозька академія”; В. П. Бадяк, канд. істор. наук, завідувач кафедри гуманітарних наук Львівської академії мистецтв. Провідна установа – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Захист відбувся 25 січня 2000 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 35. 051. 12 у Львівському національному університеті імені Івана Франка.

5. **Смуток Ігор Іванович**, канд., істор. наук, доцент кафедри всесвітньої історії. Дисертація “Королівські столові маєтки в Галичині наприкінці XVI-XVIII ст.” (07. 00. 01 – історія України). Науковий керівник – В. Ф. Колесник, докт. істор. наук, професор кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Офіційні опоненти: Ю. Г. Гошко, докт. істор. наук, провідний науковий співробітник відділу карпатознавства Інституту народознавства НАН України (м. Львів); В. С. Александрович, канд. істор. наук, доцент кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Львівського національного університету імені Івана Франка. Провідна установа – Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (м. Київ). Захист відбувся 6 березня 2001 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д. 35. 222. 01 в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Інституті народознавства НАН України.

6. **Тельвак Віталій Васильович**, канд. істор. наук, доцент кафедри всесвітньої історії. Дисертація “Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів М. С. Грушевського (кінець XIX – початок XX століття)” (07. 00. 06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни). Науковий керівник – Л. В. Тимошенко, канд. істор. наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Офіційні опоненти: Л. О. Зашкільняк, докт. істор. наук, завідувач кафедри історії слов'янських країн Львівського національного університету імені Івана Франка; В. П. Педич, канд. істор. наук, доцент кафедри історії та політології Івано-Франківського державного технічного університету нафти і газу. Провідна установа – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки. Захист відбувся 13 березня 2001 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради К. 35. 051. 12 у Львівському національному університеті імені Івана Франка.

7. **Петрик Василь Михайлович**, канд. архітектури, викладач кафедри всесвітньої історії. Дисертація “Архітектурно-просторова організація стольних городів Галицької землі XI-XIII століть”. (18.00.01-теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури). Науковий керівник – М. В. Бевз, канд. архітектури, доцент, завідувач кафедри реставрації та реконструкції архітектурних комплексів Національного університету “Львівська політехніка”. Офіційні опоненти: С. Д. Крижицький, докт. архітектури, професор, член-кореспондент Національної академії наук України; В. В. Вечерський, канд. архітектури, головний спеціаліст з охорони пам'яток Головного управління архітектури

та містобудування (м. Київ). Провідна установа – Державний науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування Державного комітету будівництва архітектури та житлової політики України (м. Київ). Захист відбувся 6 червня 2003 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради К. 35. 052. 11 у Національному університеті “Львівська політехніка”.

8. Тиміш Лідія Ігорівна, канд. істор. наук, викладач кафедри правознавства, політології та соціології. Дисертація “Українська греко-католицька історіографія міжвоєнного Львова: організація, інституційний розвиток, напрямки досліджень” (07. 00. 06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни). Науковий керівник – Л. В. Тимошенко, канд. істор. наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Офіційні опоненти: Ю. А. Мицик, докт. істор. наук, професор кафедри історії Національного університету “Києво-Могилянська академія”; І. Я. Скочиляс, канд. істор. наук, старший науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України. Провідна установа – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки (м. Київ). Захист відбувся 30 жовтня 2003 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д. 26. 228. 01 при Інституті української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України.

9. Медвідь Оксана Василівна, канд. істор. наук, викладач кафедри історії України. Дисертація “Військово-політична діяльність Дмитра Палієва” (20. 02. 22 – військова історія). Науковий керівник – М. Р. Литвин, докт. істор. наук, професор кафедри новітньої історії України Львівського національного університету ім. Івана Франка. Офіційні опоненти: І. Г. Патер, докт. істор. наук, провідний науковий співробітник відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; І.Я.Соляр, канд. істор. наук, доцент кафедри політичних наук та філософії Львівського регіонального інституту державного управління при Президентові України. Провідна установа – Інститут історії України НАН України (м. Київ). Захист відбувся 7 листопада 2003 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради К. 35. 052. 15 у Національному університеті “Львівська політехніка”.

10. Пош Руслана Петрівна, канд. істор. наук, викладач кафедри історії України. Дисертація “Інтелігенція Львова в 1944-1953 роках (історико-соціологічний аспект)”. (07. 00. 01 – історія України). Науковий керівник – К. К. Кондратюк, докт. істор. наук, професор, завідувач кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка. Офіційні опоненти: В. П. Плисюк, докт. істор. наук, професор, завідувач кафедри українознавства Львівського аграрного університету; В. П. Бадяк, канд. істор. наук, професор кафедри гуманітарних наук Львівської академії мистецтв. Провідна установа – Інститут історії України НАН України, відділ історії України другої половини ХХ ст. (м. Київ). Захист відбувся 25 листопада 2003 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради К. 35. 051. 12. у Львівському національному університеті імені Івана Франка.

11. Батюк Тарас Володимирович, канд. істор. наук, викладач кафедри історії України. Дисертація “Збройні сили України в протистоянні турецько-татарській експансії у другій половині XVI – на початку XVII ст. ” (20.02.22 – військова історія). Науковий керівник – В. П. Футала, канд. істор. наук, завідувач кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Офіційні опоненти: С.А. Макаручук, докт. істор. наук, професор кафедри етнології Львівського

національного університету імені Івана Франка; Я. Б. Книш, канд. істор. наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України (м. Львів). Провідна установа – Національна академія оборони України (м. Київ). Захист відбувся 19 грудня 2003 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради К. 35.052. 15 у Національному університеті “Львівська політехніка”.

12. **Тельвак Вікторія Петрівна**, канд. істор. наук, викладач кафедри історії України. Дисертація “Михайло Грушевський – дослідник української історіографії” (07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни). Науковий керівник – Л. В. Тимошенко, канд. істор. наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Офіційні опоненти: В. В. Масненко, докт. істор. наук, завідувач кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького; В. П. Педич, канд. істор. наук, доцент кафедри історії та політології Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу. Провідна установа – Інститут історії України НАН України, відділ української історіографії (м. Київ). Захист відбувся 10 березня 2004 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради К. 26. 864. 01 в Українському науково-дослідному інституті архівної справи та документознавства.

13. **Біла Світлана Ярославівна**, канд. істор. наук, викладач кафедри всесвітньої історії. Дисертація “Унійні процеси в західних єпархіях Київської митрополії (остання третина XVII – початок XVIII ст.). Історіографія проблеми” (07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни). Науковий керівник – Л. В. Тимошенко, канд. істор. наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Офіційні опоненти: Ю. А. Мицик, докт. істор. наук, професор кафедри історії Національного університету “Києво-Могилянська академія”; І. Я. Скочиляс, канд. істор. наук, старший науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України. Провідна установа: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки (м. Київ). Захист відбувся 13 травня 2004 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д. 26. 228. 01 при Інституті української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

Володимир ГАЛИК

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АЛЕКСАНДРОВИЧ Володимир – доктор історичних наук, провідний науковий спеціаліст Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України.

БІЛА Світлана – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

БОНУСЯК Владзімеж – доктор габілітований, професор, ректор Жешувського університету. Республіка Польща.

БОНУСЯК Гжегож – доктор, викладач правничого факультету Жешувського університету. Республіка Польща.

БОНУСЯК Ева – магістр, викладач правничого факультету Жешувського університету. Республіка Польща.

БОНУСЯК Станіслава – викладач правничого факультету Жешувського університету. Республіка Польща.

ВИРСЬКИЙ Дмитро – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

ВОЙТОВИЧ Леонтій – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України, професор кафедри давньої історії України і спеціальних історичних дисциплін Львівського національного університету імені Івана Франка.

ГАЛИК Володимир – провідний спеціаліст Науково-дослідної лабораторії археології та краєзнавства ДДПУ імені Івана Франка.

ГОРІН Сергій – кандидат історичних наук, викладач кафедри історії НУ “Києво-Могилянська академія”.

ГРЕЧИЛО Андрій – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії ім. М.Грушевського НАН України, голова Українського геральдичного товариства.

ДОВБИЩЕНКО Михайло – кандидат історичних наук, доцент Військового гуманітарного інституту Національної Академії Оборони України.

ДОЛИНСЬКА Мар'яна – кандидат історичних наук, доцент кафедри реставрації та реконструкції архітектурних комплексів Інституту архітектури Національного університету “Львівська політехніка”.

ЄРМОЛІН Олександр – науковий працівник Кримського філіалу Інституту археології НАН України.

ЗАМОСТЯНИК Ірина – аспірантка Інституту народознавства НАН України.

ІСАЄВИЧ Ярослав – доктор історичних наук, професор, академік НАН України, директор Інституту українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України.

КЕРИК Мирослава – аспірантка Школи Суспільних Наук Польської Академії Наук, Варшава.

КИРИДОН Алла – кандидат історичних наук, доцент, докторант Київського Національного університету імені Тараса Шевченка.

КРІЛЬ Михайло - доктор історичних наук, професор кафедри історії слов'янських країн Львівського національного університету імені Івана Франка.

КУЛАКОВСЬКИЙ Петро – кандидат історичних наук, доцент університету “Острозька академія”.

ЛАЗУРКО Лідія – заступник завідувача відділення філософії ДДПУ імені Івана Франка.

ЛІШНЯНСЬКИЙ Віктор – викладач кафедри англійської філології ДДПУ імені Івана Франка.

ЛОСЬ Валентина – науковий співробітник Інституту рукопису Центральної наукової бібліотеки імені В.Вернадського НАН України.

МАКАРСЬКИЙ Владислав – габілітований доктор, професор кафедри польської мови Люблінського Католицького Університету. Республіка Польща.

МАРУНЧАК Роман – провідний спеціаліст Науково-дослідної лабораторії археології та краєзнавства Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

МАСНЕНКО Віталій – доктор історичних наук, завідувач кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

МАТЮШКО Людмила – аспірантка історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

МЕНЬОК Віра – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач Полоністичного науково-інформаційного центру ДДПУ імені Івана Франка.

МНИХ Роман – габілітований доктор, доцент кафедри компаративістики ДДПУ імені Івана Франка.

МОНОЛАТІЙ Іван – кандидат історичних наук, доцент, доктор філософії, доцент кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, здобувач відділу історії України XIX - початку XX ст., Інститут історії України НАН України.

ПАЩЕНКО Володимир – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент АПН України, ректор Полтавського педагогічного університету імені В.Г.Короленка.

ПЕРЕРВА Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Відкритого міжнародного університету розвитку людини “Україна” (Білоцерківське представництво).

ПЕТРИК Василь – кандидат архітектури, доцент Української академії дизайну у м.Львові, провідний спеціаліст Науково-дослідної лабораторії археології та краєзнавства Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ПЕТРИК Андрій – аспірант, викладач кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ПЕТРУШАК Наталія – викладач Дрогобицької художньої школи.

РУДА Оксана – аспірантка кафедри історії слов'янських країн Львівського національного університету імені Івана Франка.

СЕНЬКІВ Михайло – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

СЄРЯКОВ Сергій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

СРЕДЖУК Петро – кандидат історичних наук, доцент кафедри загально-економічних і гуманітарних дисциплін Івано-Франківського Інституту менеджменту Тернопільської академії народного господарства.

СКОЧИЛЯС Ігор – науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України.

СКОЧИЛЯС Ірина – провідний археограф Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України.

СМУТОК Ігор – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

СМУТОК Леся – аспірантка кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

СОВ'ЯК Петро – заслужений учитель України, заступник директора Снятинської ОШ Дрогобицького району.

СТЕЦИК Юрій – аспірант, викладач кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ТЕЛЬВАК Вікторія – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ТЕЛЬВАК Віталій – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ТИМШ Лідія – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри соціології, політології та правознавства Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ТИМОШЕНКО Леонід – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії, завідувач Науково-дослідної лабораторії археології та краєзнавства Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

ТУРМИС Наталія – викладач кафедри нової та новітньої історії Львівського національного університету імені Івана Франка.

ШАЛАТА Олег – кандидат філологічних наук, доцент кафедри методики викладання іноземних мов Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**ДРОГОБИЦЬКИЙ
КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК**

Випуск VIII

Головний редактор – **Леонід Тимошенко**
Літературне редагування – **Орест Пілько**
Переклад англomовних текстів – **Олег Шалата**

Технічні секретарі видання:
Андрій Петрик, Володимир Галик
Технічний редактор – **Святослав Сурма**
Макет та верстка – **Ярослав Зьола**

Адреса редакційної колегії:
Історичний факультет, кафедра всесвітньої історії,
вул. Лесі Українки, 46,
82100 Дрогобич, Львівської обл.
тел.: (03244) 3-81-44,
факс (03244) 3-83-76.
e-mail: cliotima@mail.ru
telvak1@yahoo.com

Підписано до друку 03.05.2005 р. Формат 70x100/16
Папір офсетний. Умов. друк. арк. 85,5. Наклад 300. Зам № 1056.

Видавництво

вул. Бориславська, 8, Дрогобич, 82100
тел. (03-244) 2-90-60, 3-87-32,
kolo@isp-lviv.net.net